

A MÓRA FERENC MÚZEUM

1999

ÉVKÖNYVE

1982/83

1

SZEGED, 1985

JAHRBUCH DES MÓRA FERENC MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Barna László, Dömötör János, Juhász Antal, T. Knotik Márta és Zombori István
közreműködésével

Szerkeszti

TROGMAYER OTTÓ

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

A borítólapot *Mayer Gyula* tervezte

HU ISSN 0563—0525

Felelős kiadó: dr. Trogmayer Ottó

83-4068 — Szegedi Nyomda

Felelős vezető: Dobó József igazgató

Példányszám: 625 — Terjedelem 00 0 A/5 ív

Készült monószedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5601—59 és MSZ 5602—55
szabvány szerint

TARTALOMJEGYZÉK

СОДЕРЖАНИЕ

INHALT

SOMMAIRE

Régészet

<i>Hegedűs Katalin</i> : The Settlement of the Neolithic Szakálhát-Group at Csanytelek—Újhalastó	7
<i>Horváth Ferenc</i> : Contributions to the Early and Middle Bronze Age of the Southern Alföld ..	55
Adatok a Dél-Alföld korai és középső bronzkorának történetéhez	71
<i>Horváth László András</i> : Kora bronzkori település Kiszomboron.	73
Frühbronzezeitliche Tell-Siedlung in Kiszombor	94
<i>Vályi Katalin</i> : Korai kelta leletek Balfról.	95
Keltische Funde in Balf	113
<i>Galántha Márta</i> : Előzetes jelentés a sándorfalva—eperjesi szkíta kori temető feltárásáról.	115
Vorbericht über die Ausgrabungen des Skythenzeitlichen Gräberfeldes in Sándorfalva—	
Eperjes	128
<i>Vörös Gabriella</i> : Hunkori szarmata temető Sándorfalva—Eperjesen.	129
Eine sarmatischen Be grabnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva—Eperjes	172
<i>Béres Mária</i> : Egy kavicsboltozatos Árpád-kori téglakemence vizsgálata.	173
Untersuchung eines aus Ziegelsteinen gebauten Backofens mit gewölbter Decke aus Kieselsteinen	187

Néprajz

<i>Szigeti György</i> : Hagyományos népszokások Apátfalván I.	191
Les anciennes coutumes populaires i à Apátfalva I.	207
<i>Nagy Ibolya</i> : A kubikosélet értékrendje és elvi alapjai.	209
Das Wertsystem und die prinzipielle Gründe des Lebens der Erdarbeiter	219
<i>Ifj. Lele József</i> : Táncalkalmak, táncba hívás Tápén.	221
Anlässe zum Tanz und wie in Tápé zum Tanz aufgefordert wird	233

Újkori történet

<i>Tóth Ferenc</i> : Erdei Ferenc szülőháza.	237
Ferenc Erdeis Geburtshaus	290
Sarközi István : A szegedi tanyai községi elemi népiskolák államosítási szerződése 1907-ből.	291
Die Verstaatlichung der dörfischen Volksgrundschulen auf dem Verwaltungsgebiet der Stadt Szeged im Jahr 1907	301
<i>Nagy Miklós</i> : A francia megszállók szerepe Szeged város közigazgatásában 1919-ben. ...	303
Le rôle de l'armée d'occupation francaise dans la direction de l'administration de Szeged en 1919	320
<i>Halmágyi Pál</i> : Makó város román megszállása.	321
L'occupation roumaine de la ville Makó (17 juin 1919—29 mars 1920)	343
<i>Sipos József</i> : Építőmunkások dél-alföldi kapcsolatai (1929—1930).	345
Die Beziehungen der Bauarbeiter der südlichen Fiefebene in Ungarn	363

Művészettörténet

<i>Szelesi Zoltán</i> : A szegedi múzeum festészeti gyűjteménye.	367
Die Gemäldesammlung des Szegediner Museums	393
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Tornyai János levelei id. Éber Sándorhoz	395

Természettudomány

<i>Jakab Béla</i> : A gólya populáció-dinamikájának két évtizede az 1979. évi felmérés eredményeinek tükrében.	413
Zwei Jahrzehnte dynamischer Storchpopulation in Ungarn. Im Spiegel der Ergebnisse einer statistischen Erfassung, die 1979	450
<i>Kovács Sándor Tibor</i> : Jellegzetes dél-alföldi ökoszisztémák nagylepke együttese.	453
Typische Schmetterlingsensemble (Lepidoptera) der Ökosysteme im Alföld Ungarns (Komitat Csongrád)	466

RÉGÉSZET

THE SETTLEMENT OF THE NEOLITHIC SZAKÁLHÁT-GROUP AT CSANYTELEK-ÚJHALASTÓ

HEGEDŰS KATALIN

(*Szentes, Koszta József Múzeum*)

Introduction, discovery and description of the site

On October 15, 1979 it was reported that SE of Csanytelek human skeletons, pottery fragments and animal bones were found on a peninsula-like extension of the levee alongside the former Dongér stream which ran into the Tisza (Fig. 1).

The brief surface survey following this report confirmed that two important sites, a Szakálhát settlement and a biritual Scythian cemetery were endangered by the earthworks necessary for the establishment of a new fishpond of the "Tisza" Halászati Tsz. (Tisza fishing co-operative, Szeged, F. Deák str. 24—26).

The first rescue excavation was conducted between October 22—December 7, 1979. A total of 600 m² were uncovered of the Neolithic settlement under the direction of the author, and 2650 m² yielding 56 graves of the Scythian cemetery were excavated by Márta Galántha.

The excavation of the Scythian cemetery was resumed in 1980. A further 2500 m² were explored during the second campaign. Apart from 76 Scythian graves and 1 Sarmatian burial, three characteristic Linear Band Pottery longhouses with massive timber framing were also unearthed.

Settlement features

House 1. Prior to the beginning of the excavations, scrapers had already removed a c. 25—30 cm thick humus layer from the surface of the peninsula-like extension of the levee extending into the floodplain of the Dongér stream. A highly calcareous yellow clay subsoil was visible under the humus against which the contours of various settlement features, the groundplan of houses, the contours of pits dug into the virgin soil and graves were clearly visible after clearing the surface (Fig. 3).

The groundplan of the house is marked by the darkly shaded, roughly rectangular area in Fig. 3. The foundation trench of the house, the dimensions of which were 19.4×9.2 m was dug into the yellow clay subsoil to a depth of 30—35 cm. The foundation trench was filled with hardbeaten greyish clay and fragments of burnt wattle and daub, pottery fragments and specks of charcoal. No definite culture layer could be observed either inside or outside the house. Only the humus layer yielded a few Szakálhát-type finds, ceramic fragments, a few quernstones and scanty zoological material.

The entrance to the house probably lay in the short eastern side of the house where there was a gap in the wall. The doorposts were in fact two wooden beams dug vertically into the soil. Vertical posts embedded firmly into the foundation

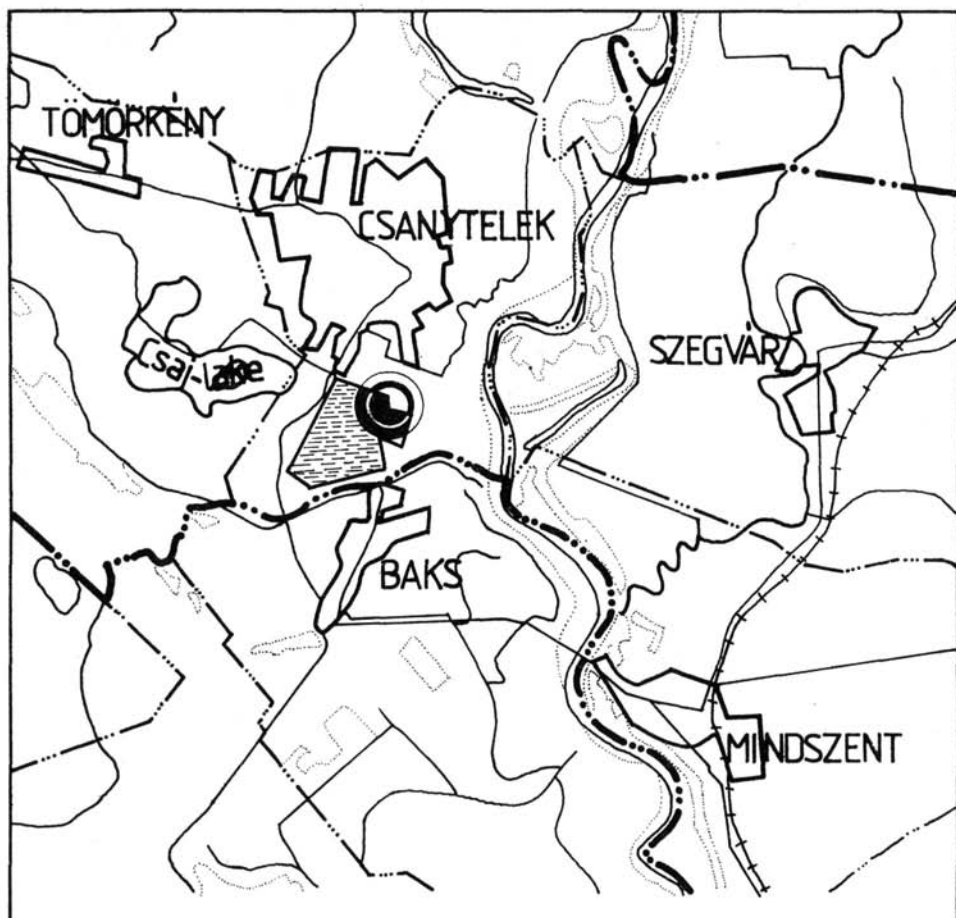

Fig. 1. The environs of Csanytelek and the site

trench at a distance of 2.5–3 m from each other supported the framework of the house which was constructed of plaited branches or wattling and which was daubed with clay on both sides.

Three longitudinal rows of posts running parallel to each other were unearthed inside the house. The middle row probably supported the purlin. The length of the building, the relatively small, 30–40 cm thickness of the walls and the span of the building necessitated the erection of a subsidiary row of exonerative posts on either side of the central row of posts supporting the purlin. The three rows of posts aligned along the longitudinal axis of the building were dug c. 25–35 cm deeper into the foundation trench than the posts ensuring the rigidity of the walls. As a consequence of their static function, these posts were more massive and the diameter of these postholes was considerably greater, sometimes reaching 50–60 cm. The colorification indicates that most posts had a diameter of 40–45 cm.

¹ The rescue excavations were continued in 1981. The present article, however, does not deal with the finds and features unearthed then.

The foundations of a narrow wall which ran into the left long wall of the house were observed in the posterior part of the house (Fig.3.). This was interpreted as an inner partitioning wall. The depth of the bedding trench was a mere 15 cm the grey clay filling of the trench showed up well against the yellow subsoil. Even though traces of inner partitioning walls could not be observed elsewhere in the house, the possibility that the almost 20 m long building was originally divided into three rooms cannot be excluded. Four postholes lying roughly in a row were observed between pits 15 and 12, and the entrance of the house. If another traverse partitioning wall had originally been constructed, it could only have been at this point. These inner partitioning walls to which hardly any static function can be ascribed were probably not embedded as deeply as the main walls of the house. Neither the debris, the habitation floor, nor the possible hearth of the house were to be observed. Only features which lay beneath the house (erected over the surface) could be clearly discerned: the foundation trench and the postholes of three rows of posts. In spite of these deficiencies, the house can be regarded as a characteristic Linear Pottery building. The lack of a floor and debris, the relatively shallow depth of the four graves² unearthed in front of the entrance can be attributed to the fact that the surface of the peninsula extending into the floodplain had been heavily eroded during the subsequent millennia.

The following conclusions can be drawn as regards the features inside and near the house, namely pits filled with refuse. Even though two pits which yielded no finds whatsoever damaged the long walls and, with the exception of grave 1, burials did not cut into the walls, it would nevertheless appear that the house is, earlier than the graves and certain pits. This assumption can be verified in the case of those pits which almost reach or border on the foundation trenches, or in the case of those pits, the lower part of which flares into a beehive-shape which outs into the lowermost part of these trenches (pits 6, 14 and 16). It is the opinion of the author that the pits which cut into the house, and grave 1 which damaged the gable wall, postdate the house, similarly to the four shallow graves which formed a loose semicircle facing the entrance of the house in the same level as the main walls of the house.

The position of pits 1, 2, 3 and 5, and pits 7, 8 and 9 which were dug alongside the southern long wall of the house perhaps implies that these pits were coeval with the house.

Pit 1. The roughly circular discoloured patch indicating the pit was observed 2.60 m NE of grave 1. The floor of the beehive-shaped pit was flat. Its greatest depth, measured from the first appearance of the discolorification was 1.45 m. Its fill consisted of brownish or dark grey earth and yellow lumps of clay. The fill was occasionally speckled with charcoal and tiny fragments of burnt wattle and daub. The fill also yielded numerous Szakálhát-type sherds and a rich zoological material. This pit was probably used for storing foodstuffs and later reused as a refuse pit.

Pit. 2. Steep-sided pit which narrows step-like; dished floor. The pit was slightly globular and a smaller, shallow pit adjoined it on its north-western side. Its greatest depth, measured from the first appearance of colorification, was 1.75 m. The pit was filled with dark brown sandy earth and bright red fragments of burnt

² The levelling was carried out by Gábor Rózsa, a geodetic surveyor. The measurements of depth marked on the ground plan are interpolated and are adjusted to the highest point of the peninsula rising out of the floodplain. The work machines only removed the surface vegetation; the features shown in Fig. 3 lay at a depth of c. 25—30 cm from the present surface.

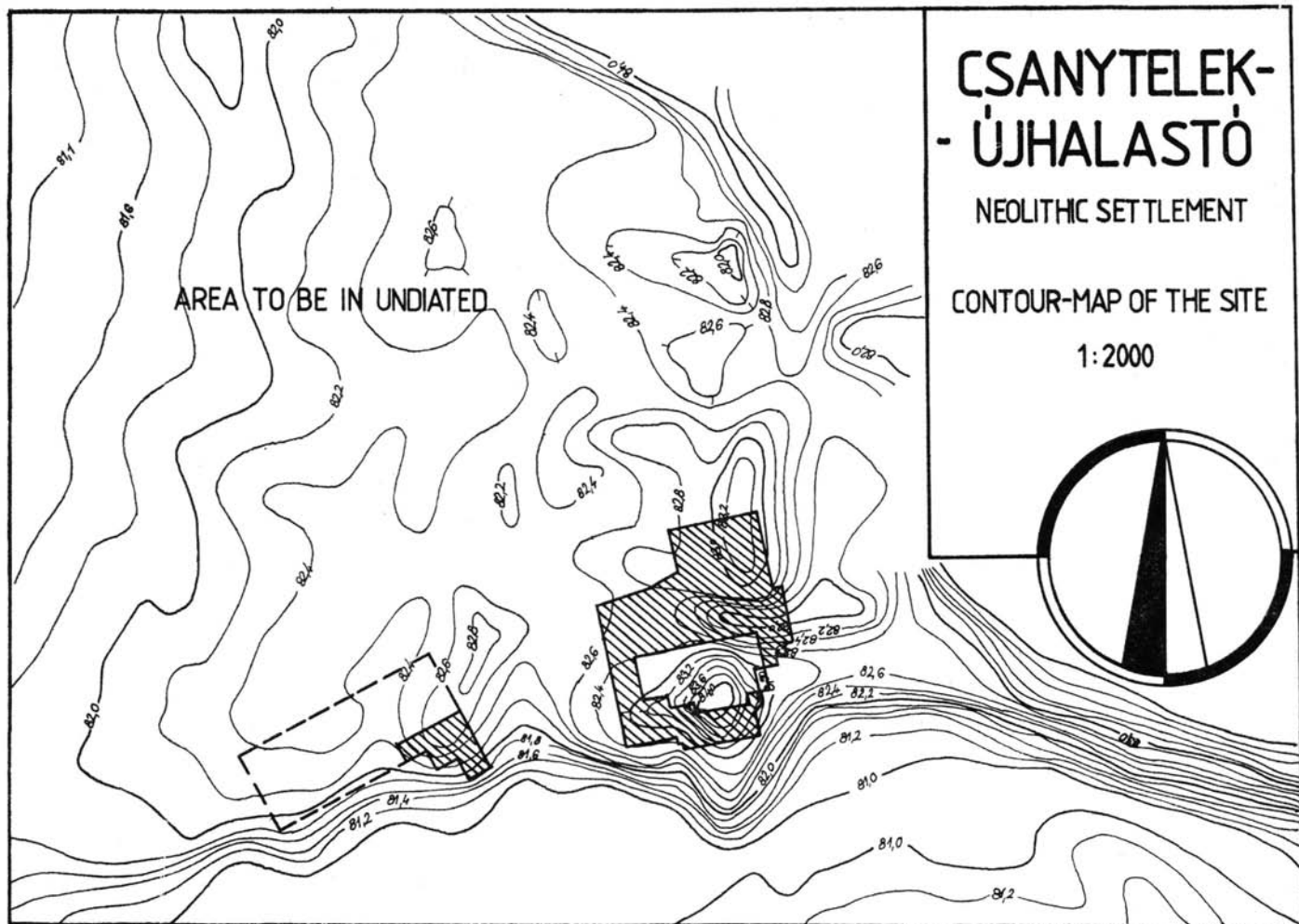

Fig. 2. Contour map of the site showing the area excavated between 1979 and 1981

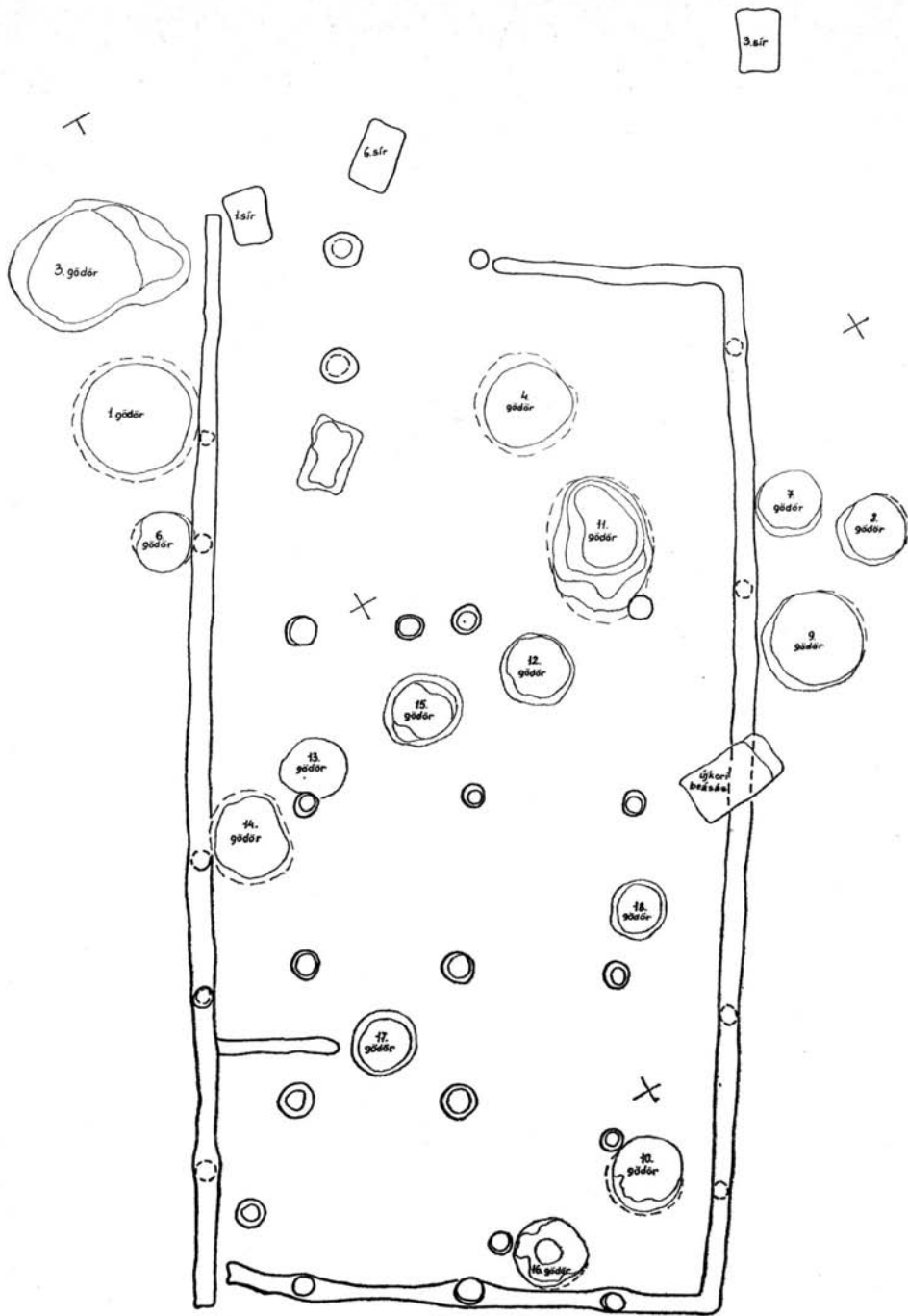

Fig. 3. House 1

wattle and daub. Sterile layers of yellow clay alternated with fill layers of brownish fragments of burnt wattle and daub and charcoal. We had to cut through six such basal linings until we reached the floor of the pit. On the basis of these renewed basal linings it would appear that the pit was originally used as a grain bin, the volume of which decreased considerably owing to the numerous daubings and could finally not fulfil its original function, and was subsequently filled with kitchen refuse. This pit yielded an extremely rich ceramic material including several fragments of a vessel with human face representation, pottery sherds with red-painted, incised patterns, loom weights and the fragments of a clay bench with an incised geometric design.

Pit 3. Oval pit with steep sides onto which adjoined a smaller, shallow pit on its southern side. Perhaps this step-like smaller cavity made an entrance to the pit possible. The pit contained an extremely large amount of burnt wattle and daub fragments. At a depth of 1.58 m we observed a thick burnt layer on the floor of the pit which can perhaps be taken to imply that there was a hearth at the bottom or that the pit was occasionally used for smoking. Vessel fragments with incised patterns occurs among the finds of this pit. These fragments bore curvilinear patterns composed of horizontally placed interlocking S-motifs; the surface inside the pattern was carefully polished, the background was covered with red paint after firing.

Pit 4. Slightly beehive-shaped pit with dished bottom on which lay large fragments of burnt wattle and daub and a 27 cm high, bichrome painted cylindrical vessel with a human face representation (Pl. 3) as well as a jug with elbowshaped handles, the rim of which was fragmented.

Pits 5—10 and 12—18 were very similar, but showing slight differences as regards their dimensions. Their diameter ranged between 1—1.5 m, their depth varied between 0.25 and 1 m. They usually had steep sides with slightly rounded bottoms. These small steep-sided pits occurred in great number all over the settlement. They were probably used for quarrying clay or daub material.

Pit 11. This pit differed from the small shallow pits described in the foregoing as regards its shape and perhaps also its function. A step-like entrance led into this oval, 1.75 m deep pit on its western side. The pit narrowed towards its bottom. On the basis of its form and depth, it was probably used for storing foodstuffs. Its floor was lined with yellow clay.

House 2 (excavated by M. Galántha). This house was uncovered in quadrat 103 on the territory of the Scythian cemetery (Fig. 4). A 20 cm wide bedding trench was observed under a shallow Neolithic pit. This trench-like discolorification could be followed for c. 1.5 m, after which there was a sharp turn at rightangles to the north. It is the opinion of the author that this was the south-western corner of a Neolithic house. After uncovering this corner, we proceeded to excavate a part of the southern long wall which survived to a length of 2 m. The short northern back wall which was 10 m long and was also embedded into the virgin soil to a depth of 0.11 m could also be uncovered. The foundation trench of the northern long wall could be traced to an extent of 2 m. The bedding trenches were filled with greyish earth spotted with yellow clay.

House 3. Part of a Neolithic house observed by M. Galántha, excavator of the Scythian cemetery, in quadrat 105. A 6 m long section of the house fell into the excavated area and it was possible to uncover a 3.5 m long section of the foundation trench dug for the eastern short wall. The foundation trench was out into the yellow clay subsoil to a depth of 33 cm (measured from the discolorification indicating

CSANYTELEK- ÚJHALASTÓ

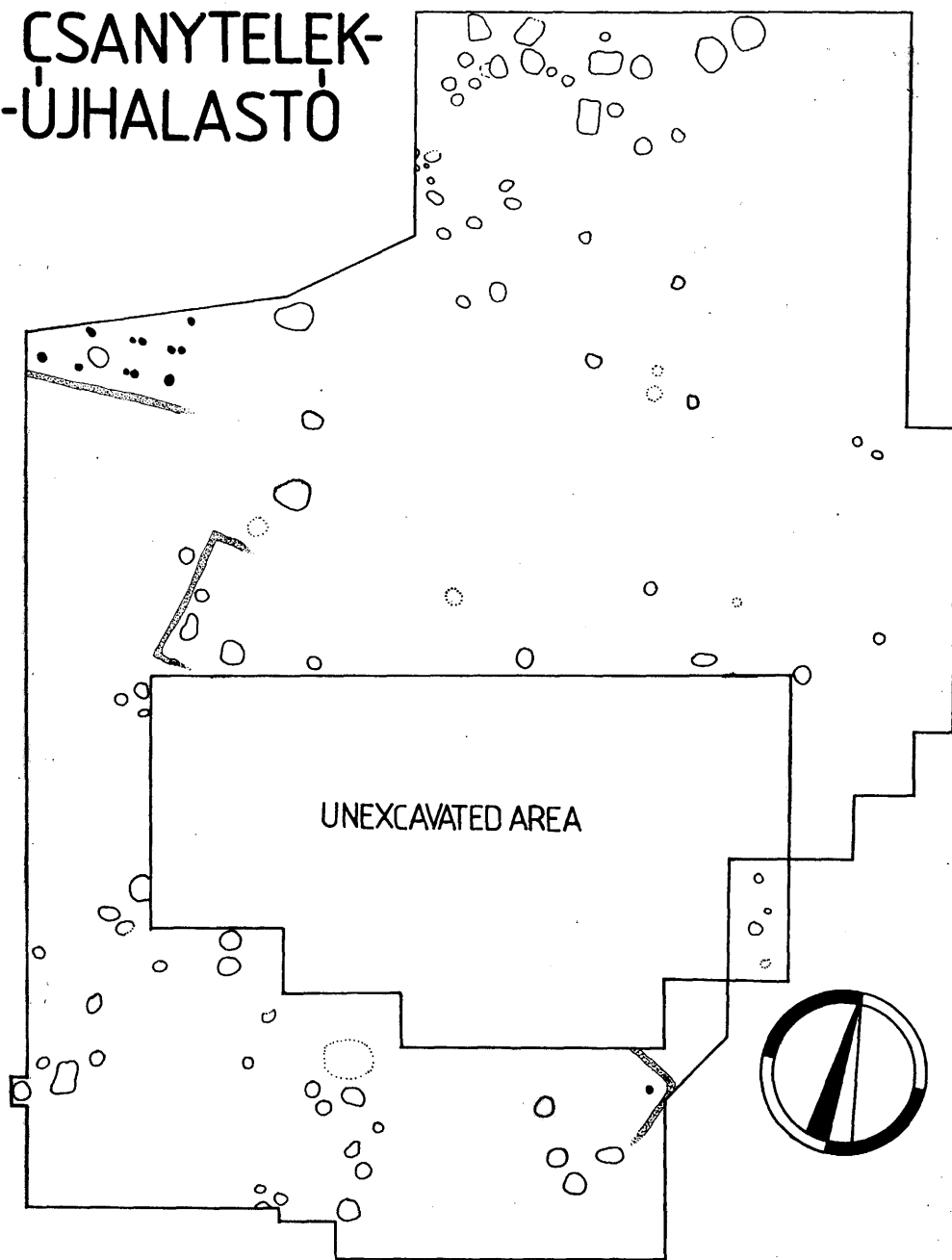

Fig. 4. Map by G. Rózsa showing the Neolithic features uncovered in the course of the excavation of the Scythian cemetery

its presence). The orientation of the northern long wall was E-SE 110°—W-NW, the section of the trench showed a dished bottom.

House 4. This house was excavated in quadrates 61—62. The 11 m long section of the bedding trench of the southern long wall was uncovered in quadrate 61. The bottom of the E-W oriented³ 40 cm wide foundation trench lay at a depth of 10—15 cm as measured from the discolorification. No traces of possible postholes were observed in the trench. The roof was supported by three rows of posts running parallel to the longitudinal axis of the house. The depth of the postholes uncovered within the house varied, the majority having been dug 0.8 m deeper than the foundation trench. Three of these were double postholes which can perhaps be interpreted as renewals⁴.

Fig. 4 shows the Neolithic settlement features excavated on the territory of the Scythian cemetery during 1979—1980. M. Galántha recorded in drawing a total of 58 pits. 38 of these 58 pits yielded Szakálhát-type finds.

Of the 38 pits which yielded finds only the following can be published adequately.

Quadrate 91, pit "B". Oval pit with steep sides having a depth of 0.80 cm. It was dug into the yellow subsoil only to a few cm. It was first observed at a depth of 0.85—0.90 m.

Quadrate 91, pit "C". The discoloured patch indicating the pit was rounded. The pit was cut into the virgin soil to a depth of 0.37 cm. Slightly wavy sides adjoined a dished bottom. It was filled with dark grey earth which contained numerous Unio shells, scanty zoological material and a few Szakálhát-type sherds.

Quadrate 91, pit "D". This pit could only be excavated partially since half of it was destroyed by a Scythian burial.

Pits "G", "H", "I", "Q" and "V" are mentioned in the excavation diary as yielding Neolithic finds.

Quadrate 18, pit "XX". Large beehive-shaped pit, rich in Szakálhát-type finds.

Pit "XXII". Its lower third widened into a beehive shape. It yielded Szakálhát finds.

Pit "XXIV". The round patch indicating the pit had a diameter of 1 m. The pit had steep sides, its floor was even; it had a depth of 0.40 m. Numerous fragments of thick-walled household pottery were recovered from its fill together with scanty zoological material.

Pit "XXV". Steep-sided pit with even floor having a diameter of 1 m. It contained a few atypical Szakálhát-type finds.

Pit "XXVI". The patch indicating the presence of the pit was oval in shape and was dug into the virgin soil to a depth of 0.25—0.30 m. The excavation diary mentions sherds with an incised S-motif and cattle bones from this pit.

Pit "XXVII". Oval, steep-sided pit with an even floor cut into the subsoil to a depth of 0.35 m.

Pit "XXVIII". The discolorification indicating the pit was first observed at the feet of the skeleton lying in grave 115 (Neolithic). On the basis of the drawing it would appear that the pit was earlier than the burial.

Pit "XXIX". The oval patch indicating the pit was observed in the southwestern corner of house 2 at a depth of 0.35 m.

³ The orientation of house 4 was exactly the same as that of house 1.

⁴ The author is inclined to interpret these double postholes somewhat differently: these posts probably belonged to the granary part of the house, with one of the posts supporting the roof, the other one an raised floor, which served as protection against vermin.

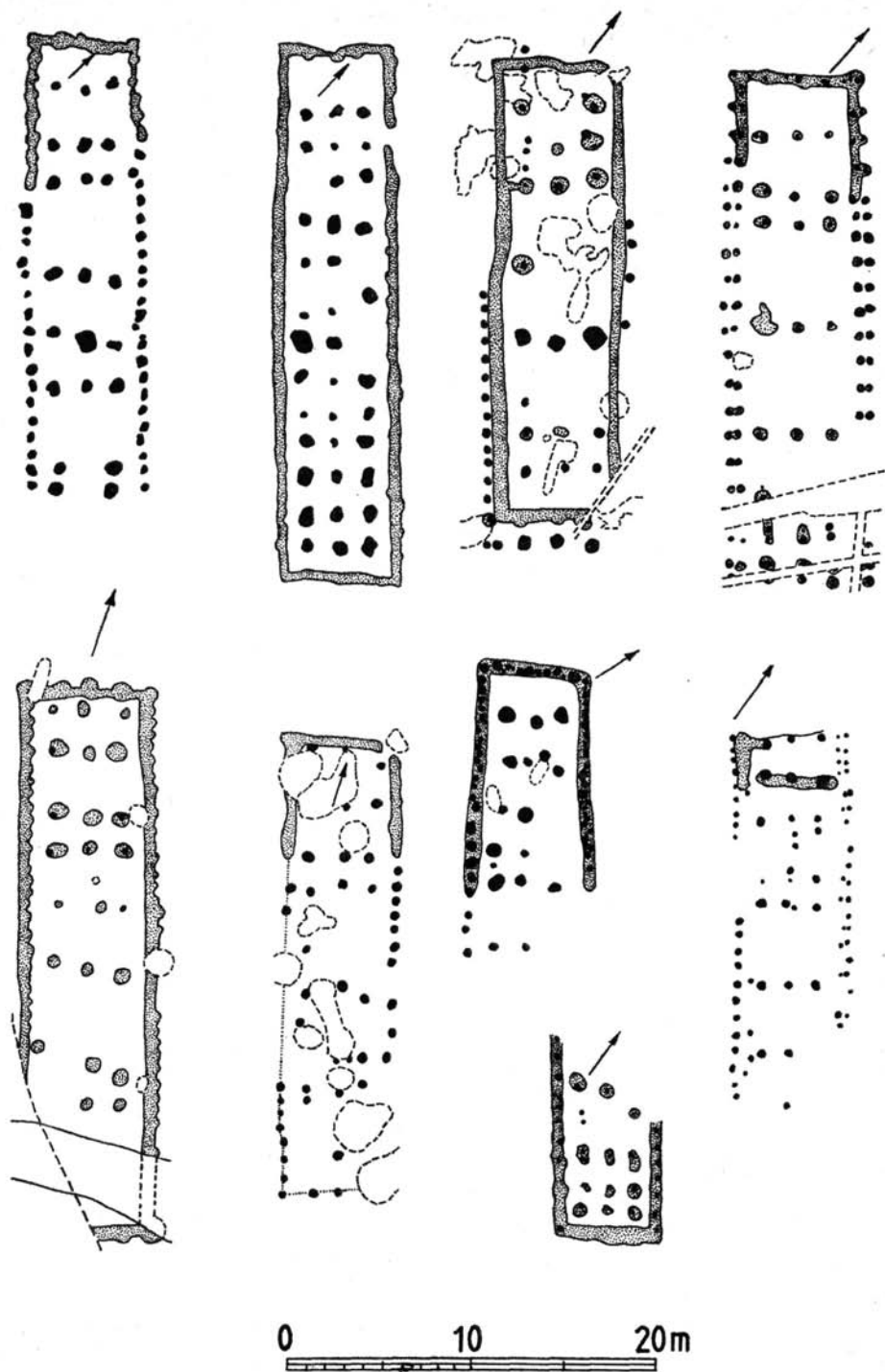

Fig. 5. Linear Pottery culture houses of Western and Central Europe 1,2 Sittard, 3 Daseburg, 4 Bohum — Hiltrop, 5,6 Köln — Lindenthal, 7 Herkheim, 8 Gudensberg, 9 Arnsbach

Quadrante 103, pit "XXX". The shape of the pit is not described by the excavator. Its depth, measured from the discolorification was 0.21 m.

Quadrante 102, pit "XXXI". The patch indicating the pit was observed on the floor of grave 114 (Scythian).

Quadrante 72, pit "XXXIII". Shallow pit with rounded bottom. Its dimensions and shape are not recorded in the excavation diary.

Quadrante 99, pit "XXXVI". According to the excavation diary, this pit was more or less circular in form and had a diameter of 1.60 m. Its fill yielded Szakálhát-type pottery fragments as well as fragments of burnt wattle and daub. A burnt layer was observed on the floor of the pit by the excavator, from under which were recovered "numerous delicately patterned sherds".

Quadrante 99, pit "XXXVII". The diameter of this circular-mouthed pit was 1.55 m. The diameter of its slightly rounded bottom was a mere 0.40 m. Its greatest depth, measured from the first discolorification, was 0.40 m. Fragments of a vessel with a human face representation are mentioned by the excavator.

Pit "XXXVIII" (in house 4). No mention is made of the dimensions of the pit; its shape is described as being slightly beehive-shaped and having an even floor.

Settlement features, houses

One complete house, parts of three houses and a total of 56 steep-sided, mostly shallow refuse pits yielding Neolithic finds were excavated in 1979—1980 at Csanytelek—Újhalastó.

On the basis of house 1, the other houses of Csanytelek show striking similarities to the buildings of the Linear Pottery culture of Western and Central Europe as regards their groundplan and building technique (Fig. 3).

On the basis of the present evidence it would appear that the longhouses of the Linear Pottery culture — disregarding differences in dimensions and orientation — are surprisingly uniform as regards their building technique within the distribution territory of this cultural complex from Belgium through South Holland and the Rhine region, in South-West Germany, Central Germany and Czechoslovakia⁵ and, as shown by the house at Csanytelek, also in the Carpathian Basin. The length of these houses ranges between 10 and 40 m; their width appears to be more constant, being 6—7.5 m on the average. These houses share numerous characteristic features, namely that these large rectangular buildings were erected around a framework of vertical wooden posts and their walls were supported by five rows of posts: the first and the fifth ensuring the rigidity of the long walls, the inner three serving to support the roof. The three rows of posts aligned along the longitudinal axis of the house were usually more massive (having a diameter of 0.4—0.5 m) and were dug deeper (sometimes to a depth of 1.4 m) than the posts ensuring the rigidity of the walls.⁶ The extant, smaller posts which were dug to a shallower depth supported the wattle and daub walls which were plastered with clay both on their inner and outer side⁷ and were occasionally also whitewashed.⁸

⁵ Stieren, A.: *Bandkeramische Grossbauten bei Bochum und ihre Parallelen in Mitteleuropa*. BRGK 33 (1943—50) 79.

⁶ Soudský, B., *The Neolithic Site of Bylany*. *Antiquity* XXXVI (1962) 197.

⁷ Schlette, F., *Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen*. *Ethn. Arch. Forschungen* 5—6 (1958—59) 83.

⁸ A house of the Linear Band Pottery culture excavated at Herkheim had whitewashed walls. *Germania* 8 (1924) 82, *Germania* 16 (1932) 187 and *Germania* 17 (1933) 181. See also Dehn—Sangmeister, *Die Steinzeit im Ries*. (1954) 34.

These wattle daub walls were sometimes embedded into a foundation trench; in certain cases this foundation trench was observed only in the north-eastern part of the house,⁹ but sometimes all four walls of the house were set into a bedding trench dug slightly into the virgin soil,¹⁰ similarly to the houses at Csanytelek.

A. Stieren compared the characteristic features of 100 Linear Band Pottery Culture longhouses excavated at 34 different sites and reached the following conclusion: "Das konstruktiv Ausschlaggebende bei diesen Grossbauten liegt in den Bindern. Lange Rechteckbauten, insbesondere solange die Längsaussenwände noch nicht dachtragend sind, sind nur möglich auf Grund dieser Binderkonstruktion."¹¹ Only a construction with these "auxiliary purlins" enables these houses to be lengthened practically infinitely as documented by the 41 m long house excavated at Postoloprty¹² and the 45 m long house uncovered at Bylany.¹³

Unfortunately culture layers,¹⁴ finds¹⁵ and other features¹⁶ (e.g. ovens or hearths) occur extremely rarely inside houses of the Linear Pottery Culture, thus it is often extremely difficult or even impossible to determine the exact function of the various rooms into which these house were originally divided.¹⁷

H. T. Waterbolk and P. J. R. Modderman have been able to distinguish two chronologically distinct basic house-types, the Geleen-type and the Elsloo-type as regards groundplan.¹⁸ The earlier, Geleen-type house can be characterised as follows: the house is divided into three rooms or areas, the walls of the the north-western part are founded in a bedding trench and the posts in the middle of the house form a Y-configuration, whereas the two or three rows of double posts were observed in the south-eastern part of the house. It has been suggested that this south-eastern part was perhaps a granary, the middle part functioned as the main habitation area and the north-western part of the house was used for cattle stalling.¹⁹

Insofar as these long structures functioned as houses we would expect that culture layers or hearths would be observed inside them. Menghin has, however, argued²⁰ that the lack of culture layers and hearths doesnot necessarily preclude the possibility that these structures functioned as houses. It has been observed during recent excavations that the culture layer was levelled prior to new building activity and that house floors and ovens or hearths built thereupon were most probably destroyed in the course of this levelling. Open air hearths and ovens are, moreover,

⁹ E.g. structures 88 and 96 in Bylany, buildings 50 and 91 in Köln—Lindenthal, structures 2 and 45 in Sittard. Soudský, B., *Etude de la maison néolithique*. SA (1969) 13, Fig. 4.

¹⁰ *Idem*, Figs. 31—32.

¹¹ Stieren, A., BRGK 33 (1943—50) 80.

¹² Soudský, B., SA (1969) 31, Fig. 13.

¹³ *Ibid.*, 70, Fig. 31.

¹⁴ A floor has only been reported from the Griedel site: Müller—Karpe, H., *Handbuch der Vorgeschichte II*. Munich (1968) 220.

¹⁵ Müller—Karpe mentions two cases when grinding stones were found in the north-western section of the foundation trench encircling the house. *Handbuch der Vorgeschichte II*. Munich (1968) 220.

¹⁶ Two ovens were uncovered in house XI of Herkheim. Stieren, A., BRGK 33 (1943—50) 80, Fig. 5:7. Traces indicative of hearths or fireplaces within houses have furthermore been reported from Duderstadt, Jaschlowitz, Postoloprty and perhaps Bochum. Certain scholars, however, question the contemporaneity of these fireplaces and the houses in question.

¹⁷ Traces of inner partitioning have been observed in Elsloo, Duderstadt, Arnsbach, Jaschlowitz, Postoloprty, etc.

¹⁸ Waterbolk, H. T.—Modderman, P.J.R., *Die Grossbauten der Bandkeramik*. *Paleohistoria VI—VII* (1958—59) 163—171.

¹⁹ *Ibid.*, 169.

²⁰ Menghin, O., *Handbuch der Archäologie*. 4. Lief. (1950) 149.

rarely found on these settlements which also supports the fact that these were most probably located inside the houses.

The nearly total of floors, ceramic or other finds and inner furnishings (e.g. hearths) within these structures prompted certain scholars to question the function of these structures as houses and to suggest that these were perhaps used as granaries.²¹ This interpretation has been vigorously challenged by O. Paret.²² Subsequent research has, however, proved that these structures were indeed houses and that the smaller structures supported by posts, often only comprising a single room together with various pits which were only rarely provided with a roof²³ were most probably used for storing foodstuffs or perhaps functioned as work pits.²⁴

Geleen-type houses were gradually succeeded by Elsloo-type houses. The Y-configuration of posts in the middle of the house disappeared and was supplanted by three posts aligned in a row. The fact that the Elsloo-type is later is also supported by the fact that at the Geleen site these overlay chronologically earlier remains. The analysis of the ceramic ware from Sittard also corroborated the later dating of the Elsloo-type.²⁵

Regarding the evolution of the Geleen-type house, Waterbolk and Modderman have forwarded an ingenious and attractive hypothesis.²⁶ "Es wäre also denkbar, dass der Geleentyp durch die Vereinigung eines hölzernen Gebäudes — mit Vorhalle — mit einem überdeckten Speicher durch das Anbringen eines Daches über den Zwischenraum entstanden sein könnte." According to these scholars the south-eastern part of this house-type probably functioned as a granary; one of the double posts observed in this part supported the roof, the other double posts held a raised floor which was a necessary precaution against humidity and vermin. On the basis of the double posts it is the opinion of the author that house 4 of Csanytelek represents the eastern part, i.e. the granary of a Geleen-type house. House 1 of Csanytelek which was divided into three rooms is reminiscent of the somewhat later Elsloo-type since the Y-configuration of posts in the central part of the house was supplanted by three posts arranged in a row.

100 sites of the Szakálhát group of the Linear Pottery Culture are known at present in Hungary. The majority of these settlements represents small villages located in close proximity to each other, practically forming small groups. The northern area of the distribution territory of the group (the valley of the Zagyva and Tarna streams unto the foot of the Mátra and Bükk mountains) is characterised by single-layer settlements, whereas in the southern area (the lower reach of the Tisza river to the mouth of the Maros river) which abounds in tell settlements, the material remains of the Szakálhát group are to be found in the lowest layer of these tell settlements.²⁷ Most of the excavations conducted in this area were rescue digs in the course of which houses were rarely uncovered.

²¹ Buttler, W., *Das bandkeramische Dorf bei Köln—Lindenthal*. Germania 15 (1931) 245. See also Buttler, W.—Haberey, W., *Die Bandkeramische Ansiedlung bei Köln—Lindenthal*. Berlin—Leipzig (1936) 67.

²² Paret, O., *Das neue Bild der Vorgeschichte*. Stuttgart (1946) 54.

²³ See Buttler, W.—Haberey, W., *op. cit.* (1936).

²⁴ Stieren, A., BRGK 33 (1943—50) 80; Waterbolk, H. T.—Modderman, P. J. R., *Paleohistoria VI—VII* (1958—59) 169; Sangmeister, E., *Das bandkeramische Dorf als Siedlungstypus*. BRGK (1943—50) 89.

²⁵ Waterbolk, W.—Modderman, P. J. R., *Paleohistoria VI—VII* (1958—59) 167.

²⁶ *Ibid.*, 169.

²⁷ Kalicz, N.—Makkay, J., *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*. Budapest (1977) 84—85.

No houses, only pits were excavated at the eponymous site of Hódmezővásárhely—Szakálhát.²⁸ In the course of the control excavation conducted at Tápé—Lebő in 1956 there were uncovered postholes indicating the presence of houses and amorphous patches of burnt wattle and daub²⁹ which were interpreted as the remains of rectangular, semi-subterranean hut-like structures. Similar houses were excavated by J. Csalog at Szegvár—Tűzköves.³⁰

The rescue excavations conducted at Dévaványa—Sártó in 1969 yielded valuable new evidence as regards the research of Neolithic houses.³¹ Judging by the position of the postholes it would appear that the house was constructed around vertical wooden beams on the surface. The house itself had a disproportionately narrow rectangular groundplan with a length of 7 m and a width of 2 m. Its axis deviated by 30° to the north. The reconstruction of the house was based on the dimensions of the debris of burnt wattle and daub, the floor plastering (which was oval and could be observed to an extent of 4.5×2 m) and the post holes.

A rectangular patch of burnt wattle and daub 4×5 m large was uncovered at Dévaványa—Simasziget which was interpreted as the remain of a NE—SW oriented semi-subterranean house.³²

10 houses built with a similar technique were uncovered at the Szentes—Ilonapart settlement of the Szakálhát group.³³ Little is known of the structure of this settlement owing to the deficiencies of the excavation diary and documentation. Only the groundplan of two houses could be reconstructed with certainty;³⁴ one was indicated by a debris of burnt wattle and daub extending over an area of 8×6 m. Traces of the floor and numerous finds are mentioned by the excavator.

A rectangular structure bordered by numerous small postholes is mentioned from Battonya—Gödörösok by Gyula Gazdapusztai and later by Alajos Bálint who also published a drawing of the bipartite building.³⁵

An extensive debris of burnt wattle and daub 15×8 m heavily damaged by later pits, covering a floor plastered with mud was observed by Júlia G. Szénászký in the course of rescue excavations conducted at Battonya—Vidpart.³⁶ The floor itself could only be observed in patches since it was very badly preserved. The rigidity of the walls was ensured by large wooden posts having a diameter of c. 20—30 cm which were arranged according to a fairly regular plan.

The excavations conducted at Vésztő—Mágor during 1975—76 by the present author yielded a house originally built with the same technique as the house uncovered at Battonya at a depth of 6.4 m (in the 2nd building layer of the tell settlement counted from the bottom).³⁷ The bipartite house of which only about three-fourths

²⁸ Banner, J.—Bálint, A., A szakálhái őskori telep (The prehistoric settlement at Szakálhát). *Dolg.* XI (1935) 77.

²⁹ Trogmayer, O., Ásatás Tápé—Lebőn (Excavations at Tápé—Lebő). *MFME* (1957) 56.

³⁰ Csalog, J., Das Wohnhaus „E“ von Szegvár—Tűzköves und seine Funde. *Acta Arch. Hung.* 9 (1959) 96—100, Figs. 1—2.

³¹ Korek, J., Neolitikus telep és sírok Dévaványán (Neolithic settlement and graves at Dévaványa). *FA XIII* (1961) 12.

³² Kalicz, N.—Makkay, J., *op. cit.*, 86, Fig. 34: a—b.

³³ Csalog, J., Die Lehren der Ausgrabungen von Szentes—Ilonapart. *Acta Ant. et Arch.* 10 (1966) 49—56.

³⁴ Horváth, L., A Szentes Ilonaparti neolitikus telep (The neolithic settlement at Szentes Ilonapart). Budapest (1979) Figs. 9—10.

³⁵ Kalicz, N.—Makkay, J., *op. cit.*, note 202, Fig. 33.

³⁶ G. Szénászký, J., A korai szakálhái csoport települése Battyonyán (A settlement of the early Szakálhát group at Battonya). *Arch. Ért.* (1979) 67.

³⁷ Hegedűs, K., A Vésztő mágoridombi újkori és rézkori temetkezések (The Neolithic and Copper Age burials of Vésztő Mágoridomb). Ph. D. Thesis. Budapest (1977) 19.

could be excavated was fairly large in proportion to the thickness of its walls. The groundplan of the SE—NW oriented building could be followed for 11 m, its northern long wall and eastern short wall fall into the unexcavated area. The beaten earth floor of the house was renewed several times. The remains of an inner partitioning wall were observed at a distance of 6.2 m from the western short wall of the house. The presence of the inner partitioning wall was indicated by two large postholes lying at a distance of 1.2 m from the side walls; two decayed subsils were found between these postholes. The room (probably a kitchen judging by the hearths) lying in the eastern end of the house could probably be entered at this point. In the author's opinion the partitioning wall was probably erected at the midpoint of the longitudinal axis of the house. The two large posts mentioned in the above had a triple function, namely to ensure the rigidity of the partitioning wall, to serve as door jambs and to support the roof, exonerating thereby the mural crowns.

The houses of the Szakálhát group listed and described in the foregoing differ from the Csanytelek house both in their dimensions and their building technique. The latter share numerous affinities with the longhouses of the Linear Pottery cultural complex. The houses excavated at Szegvár, Tápé—Lebő, Szentes—Ilona-part, the environs of Battonya and Vésztő are smaller than the Csanytelek houses; they are sometimes semi-subterranean hut-like structures, sometimes bipartite with massive timber framing. No traces of the three parallel rows of posts and the "Binderkonstruktion" so characteristic of the Linear Pottery longhouses have been observed in them. In contrast to the houses of the Linear Pottery Culture, the floor of these houses is usually covered with a thick debris of burnt wattle and daub, moreover ovens and other objects of inner furnishings (e.g. large storage jars) are also often found on the floor.

7350 m² of a single-layer settlement of the Szakálhát group were excavated in 1979 in the environs of Bokros lying on the left bank of the Tisza river at a distance of c. 30 km to the north-east of Csanytelek. The excavations conducted by the author were necessitated by the building of the Tisza III barrage. In the course of the rescue excavations lasting for nine months 9 graves with contracted skeletons, 52 refuse pits filled with Szakálhát-type finds, a Neolithic well and the badly preserved remains of houses were uncovered.³⁸ The houses were built employing a similar technique as in the case of the Csanytelek houses. It was erected around a massive timber framework with three rows of posts running parallel to the longitudinal axis of the house supporting the roof. No culture layer or floor was observed within the house, the only finds being two large storage jars dug into the ground.

The fact that the five Linear Pottery longhouses found to date on the territory of Hungary (four at Csanytelek and one at Bokros) are located on the western periphery of the distribution area of the group and are but at a short distance from each other cannot be regarded as a mere coincidence. Neolithic research has long awaited the discovery of such structures since numerous innovations of the Central and Western European Linear Pottery complex (anthropomorphic and zoomorphic figurines, vessels with human face representation and, in the opinion of certain scholars, even the houses themselves) were diffused from South-East Asia and reached this area via the Balkans and the Carpathian Basin.³⁹ The houses from Csanytelek and Bokros would support such a suggestion. It is the opinion of the author that they can be regarded as "missing links" which have at last been found.

³⁸ Csongrád—Bokros, Bokrospuszta (1979). Excavation Diary. KJM Archives 80.998. A.

³⁹ Dahn, W., Germania 28 (1944—50) 5.

It should also be mentioned here that there is also indirect evidence corroborating the possible southern origins, namely the longhouses of phase B of the Tripolye culture⁴⁰ which are extremely similar to the timber constructions of the Linear Pottery Culture. The characteristic features of the houses uncovered at Kolomiščina and Vladimirovka were already compared to the longhouses of the Linear Pottery Culture by A. Stieren in his study quoted in the foregoing.⁴¹ He concluded that this characteristic house form was adopted from a common southern ancestor by both the Linear Pottery and the Tripolye culture.

To conclude, we must also briefly discuss an apparent contradiction, namely that as a result of research carried out in the past few decades there is accumulating evidence confirming the Alföld Linear Pottery origins of the Szakálhát group, granting at the same time that as a result of the large distribution territory of this group, formative influences from the Transdanubian Linear Pottery Culture lying to the west and from the Vinča culture bordering it to the south also made a strong impact on the material culture of the Szakálhát group. Until now the strong typological ties with the Alföld Linear Pottery culture were also corroborated by the similarities in the building techniques and the structure of the settlements, namely that the excavated houses of the Szakálhát group bore stronger resemblances to the Alföld Linear Pottery forerunners than to the timber structures of the Linear Pottery complex. We should nevertheless bear in mind that the excavations conducted on settlements of the Szakálhát group mentioned in the above were very limited in scope and are thus unsuitable for drawing conclusions concerning the structure of these settlements. It should also be pointed out that smaller structures built with a different technique have also been observed among the timber framed longhouses at the completely or nearly completely uncovered Linear Pottery Culture settlements of Central and Western Europe.

This apparent contradiction can also be resolved in another way. The material culture of the Szakálhát group was distinguished from the preceding and succeeding cultural complexes at a relatively late date. The first steps towards the differentiation of possible territorial groups and the establishment of an inner chronology have only just been taken; these have invariably posed a number of disconcerting problems.

Regarding the finds from the 56 refuse pits excavated in the vicinity of the Csanytelek houses, their discussion and evaluation would exceed the scope of this study.

Burials

In spite of the fact that numerous settlements of the Linear Pottery culture have so far been either completely or near-completely excavated, there are relatively few graves or cemetery parts which can be associated with these settlements. This statement is also true of Hungary. The monograph by N. Kalicz and J. Makkay lists 13 graves from seven sites (11 at Dévaványa—Sártó, 2 at Tarnaszádány—Sándorrésze).⁴³ The deceased were deposited within the grave in a — sometimes extremely strongly — contracted position and were laid on their right or left side.

⁴⁰ Hančar, F., *Blick nach Osten* 2 (1949) 25, Figs. 4—6. See also Passek, T. S., *Periodisation of the Tripolye settlements* (in Russian), *MIA* 1 0 (1949).

⁴¹ Stieren, A., *BRGK* 33 (1943—50) 84—86, Fig. 11. Kalicz, N.—Makkay, J., *op. cit.* 83.

⁴³ *Ibid.*, 86.

The grave pits were rectangular with rounded corners. Funerary gifts were mostly lacking. The deceased were usually oriented SE—NW with an occasional S—N orientation, similarly to the prevailing custom of the earlier groups of the Alföld Linear Pottery culture and the groups contemporary with the Szakálhát group.

If we add to these burials the graves uncovered at Csanytelek (6 graves), Csongrád—Bokrospuszta (9 graves) and Vésztő—Mágor (1 grave) excavated by the author, the material suitable for comparative analyses is considerably increased. It should also be mentioned that there would be a potentially greater number of Szakálhát graves if the burials of the Szakálhát group which could be linked to Szakálhát layers underlying certain tell settlements of the Tisza culture could be distinguished from those of the latter.⁴⁴ The establishment of the precise chronology of the

Fig. 6. Grave 1

⁴⁴ We shall only mention Szegvár—Tűzköves here. The excavations conducted by J. Csalog and J. Korek yielded 65 graves. A further 8 graves were unearthed by the author in 1978. See Korek J., *A tiszai kultúra* (The Tisza culture). Candidate dissertation. Budapest (1974).

burials observed and uncovered at these tell settlements is rarely if ever possible since the funerary rite of the Tisza and Szakálhát burials share numerous similar features and are extremely rare in funerary gifts, primarily pottery. Certain results in this respect could be gained taking the stratigraphical position of the burials as a starting point, but definite results can only be hoped if the graves fall under the profile or cut into each other.⁴⁵

Altogether six graves were uncovered during the excavations conducted at Csanytelek—Újhalastó during 1979 and 1981.

Fig. 7. Grave 2

⁴⁵ Hegedűs, K., Egyezések és eltérések a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra temetkezési szokásaiban (Similarities and differences in the burial customs of the Szakálhát group and the Tisza culture). Múzeumi kutatások Csongrád megyében (1980) 116.

Grave 1. (Fig. 6 and Pl. XI: 1). The skeleton of a c. 44—53 years old woman⁴⁶ lay in a strongly contracted position on its left side in the rectangular grave pit with rounded corners. The skull was crashed, the chest had originally been turned downwards, the bones of the left forearm lay under the rib cage, the bent right arm was positioned at the right knee. Red and yellow ochre was sprinkled over the neck

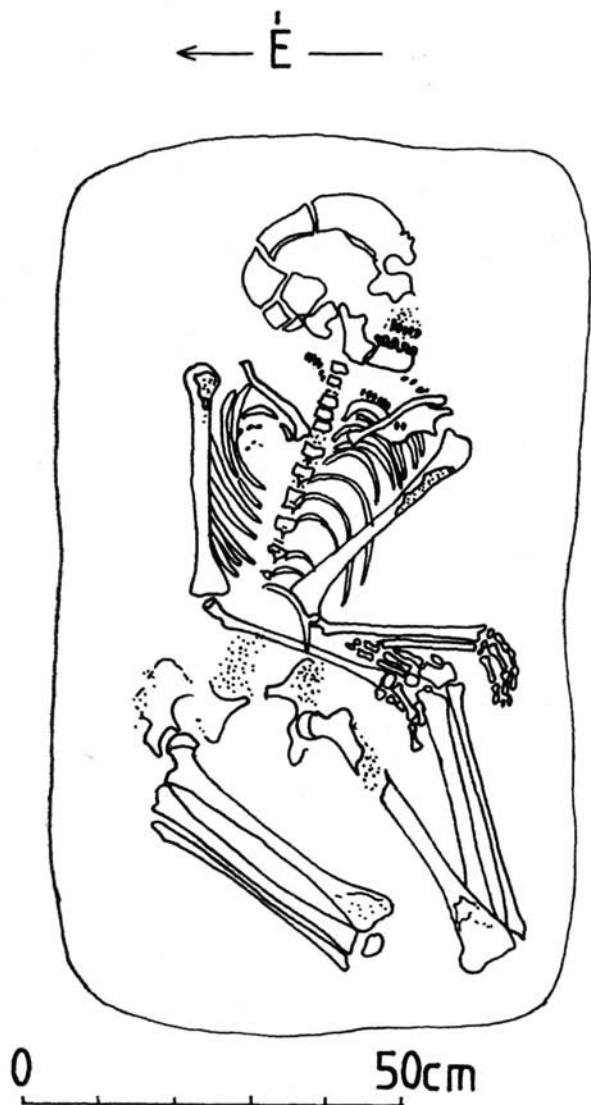

Fig. 8. Grave 3

⁴⁶ See K. Zoffmann, Zs., A neolitikus szakálhádi csoport emberanyaga Csanytelek Újhalastó lelőhelyről (The human remains from the Szakálhád site at Csanytelek Újhalastó) in the present volume.

bones, the trunk and the legbones. Depth: 36 cm. Orientation: E—W with 4' to the south. No grave goods.

Grave 2 (Fig. 7 and Pl. XI: 2). The skeleton of a c. 48—54 years old male lay in the grave in a strongly contracted position on its left side. The skull was crushed by the pressure of the earth. The left and right arm was extended and sliced between the femora, the wrist bone was broken, the hand bones were located next to the heel bones.

Traces of ochre could be observed on the skull, in the region of the feet and the lower part of the leg bones, sometimes also on the skeletal bones.

Depth: 20—25 cm+c. 25 cm which had previously been peeled off by the scraper. Orientation: E—W, with 0.5' to the south. Grave goods: thin-walled, grey 'Bombangefäss'. Height: 7.1 cm, diameter of mouth: 7.3 cm, diameter of base: 2.7 cm.

Grave 3 (Fig. 8 and Pl. XII: 1, 3). A 40—59 years old female was buried in this grave. The right temporal bone was crushed by the pressure of the earth. The arms of the deceased who had originally been laid prone were twisted back and bound together in the region of the elbows. Both thigh bones were turned south-east and broken around the region of the knee. The bones of the right leg lay in the region of the right pelvis, the left leg was found lying against the thigh-bone. A thick layer of ochre was found on the skull; specks of ochre were also observed on the floor of the grave in front of the face. Depth: 34 cm, orientation: E—W. Grave goods: a necklace comprising 4 tiny globular copper beads, 5 disc-shaped jet beads and 20 segmented shell beads (Fig. 9).

Grave 6 (Fig. 10 and Pl. XII: 2). The skeleton of a 48—54 years old male contracted to its left side lay in the grave. The right temporal bone was crushed by the pressure of the earth, the skull was tilted forwards. The chest was originally laid prone. The left arm was up-turned at an acute angle and lay under the chest, the hand was pressed against the left knee. The right arm was also pressed against the left knee; the two hands lay next to each other. The left leg was strongly contracted; the right elbow lay at a distance of 12 cm from the knee. The right leg was not as strongly contracted. Depth: 20—25 cm+c. 25 cm which had been peeled off by the scraper prior to the beginning of the excavations. Orientation: SE—NW, with 1.5' to the east. No grave goods.

Grave 115 (Fig. 11). The skeleton of a female contracted to its right side rested in the rectangular grave pit with rounded corners. The trunk of the deceased was laid prone, the arms were slightly bent at the elbow, the feet were also but slightly contracted. The discolorification of a modern pit (pit XXVIII) was observed at the lower end of the grave pit. Small lumps of ochre were recovered during the excavation of the burial. Depth: 20 cm (measured from the discolorification), orientation: N—NW 352°—S—SE. Grave goods: pear-shaped reddish vessel on the lower leg bones. The grave good was unfortunately totally crumbled.

Grave 136 (Fig. 12). The skeleton of a 2—3 year old child contracted to its left side was laid against the northern wall of the steep-sided grave. The bones and the grave goods were displaced from their original position by animals and tree roots. The bones of the forearm had entirely disintegrated and only a few splinters of the lower leg bone remained *in situ*. Only the ribs remained of the rib cage, the vertebrae and the pelvic bones had completely disintegrated. A 2.5—3 cm large ochre lump was found beside the skull; specks of ochre were also observed in the region of the feet and elsewhere in the grave. Depth: 35 cm, orientation: E-SE 102°—W-NW. Grave goods: (1) necklace strung of 20 greenish disc-shaped

stone beads, 2 large prismatic limestone beads and 12 segmented shell beads (Fig. 13). (2) Spondylus pendant with two circular perforations in the region of the wrist (Fig. 14).

If the funerary rites of the 13 Szakálhát graves known earlier are compared to the 16 graves excavated by the author at Csanytelek, Csongrád—Bokros and Vésztő, the following results are obtained.

During the period of the Szakálhát group burials were located within the settlement, usually grouped in the open area between various settlement features. It would thus appear that the deceased were buried in the temporarily unused or uninhabited parts of the settlement. Apart from these groups, single graves are sometimes found sandwiched between settlement features. This funerary custom or rite is surprisingly archaic and differs from the burial practices of the West European variants of the Linear Pottery complex which is characterised by the establishment of separate cemeteries alongside settlements.⁴⁷

Traces indicative of funeral structures are only known from two sites in Hungary: Szegvár—Tűzköves (grave 14)⁴⁸ and Vésztő (grave 36).⁴⁹ In both cases the deceased were deposited within a kist-like wooden structure. Regularly spaced post holes observed around graves 24 and 28 of the Sonderhausen cemetery were interpreted

Fig. 9. Necklace from grave 3

⁴⁷ Kahlke, D., *Die Bestattungssitten des Donauländischen Kulturkreises der jüngeren Steinzeit. Teil I. Linienbandkeramik.* Berlin (1954) 116.

⁴⁸ Csalog, J., *A legújabb kőkénydombi fonatlanymat tanulságai (The implications of the newest mat impressions from Kőkénydomb).* MFMÉ (1964—65) 38, 40.

⁴⁹ Hegedűs, K., *A Vésztő mágoridombi újkőkori és rézkori temetkezések (The Neolithic and Copper Age burials of Vésztő Mágordomb).* PH. D. Thesis. Budapest (1977) 146.

as the remains of funerary structures („Holzeinfassung, Holzumkleidung”).⁵⁰ The section of a cemetery comprising five burials has been reported from Dresden—Nickern; the deceased buried in grave 3 of the cemetery was first deposited in an “Einbaum”- like wooden sarcophag.⁵¹ A coffin carved from wooden planks was recorded in one of the graves assigned to the Eneolithic Moravian and Lower Austrian Painted Pottery complex at Haid (Austria).⁵²

There is indirect evidence that these graves were originally marked somehow since even though certain graves are located extremely close to each other, they hardly ever cut into each other.

All Szakálhát burials were found in a contracted position with the deceased lying either on its right or left side, the latter being more common (18 out of a total of 29). Most burials were oriented SE—NW or W—E.

Fig. 10. Grave 6

⁵⁰ Kahlke, D., *op. cit.*, 66—67, Figs. 31—32.

⁵¹ Willfried, B., Eine bandkeramische Baumsargbestattung von Dresden—Nickern. *Ausgrabungen und Funde* 5 (1960) 62—64.

⁵² Kloiber, A.—Kneidiger, J.—Pertlwieser, M., Neolithische Siedlung und Gräberfundplätze von Rutzig und Haid. *Jahrb. des Oberöst. Musealvereines* I (1971) 116.

Traces indicating the use of ochre paint were observed in nine graves. It would appear that the custom of painting the body was not influenced by the sex of the deceased. Skulls and leg bones were most often painted; small ochre lumps were sometimes scattered over the entire body.

The finds from the Csanytelek graves

Three of the six Szakálhát graves unearthed at Csanytelek yielded finds: a small clay cup was recovered from grave 2, a necklace from grave 3 and a breast pendant carved from Spondylus and a necklace from grave 136.

The light grey thin-walled, carefully-fired clay cup (Pl. I:2) is a general type of the period and is paralleled by specimens from numerous sites, e.g. Dévaványa—Sártó,⁵³ Tápé—Lebő,⁵⁴ and other settlements. In the author's opinion the wide geographical distribution and frequent occurrence of this type is not particularly suitable for drawing conclusions concerning the chronology of its context.

The spondylus pendant found in grave 136 raises some interesting problems. Various ornaments — beads, bracelets, pendants, amulets — made of spondylus shell already make their appearance at the beginning of the Neolithic, even though their widespread use only falls to the Middle and Late Neolithic.⁵⁵ The exact origins of this shell are still subject to controversy: it has been suggested that these ornaments were manufactured from locally found fossil shells, other proposals include the Mediterranean, the Black Sea and the Adriatic as possible sources for this commodity.⁵⁶ There is accumulating evidence indicating an upswing in the trade of raw materials from the Middle Neolithic, even though the process itself reached its peak in the Late Neolithic. The import of this marine shell and the export of the Tokaj obsidian clearly prove the existing trade relations involving the exchange of various commodities and raw materials between contemporary cultures and groups. Certain settlements of the Bükk culture located in the vicinity of obsidian sources show such a high level of specialisation that can be taken to imply that the collecting, mining and processing of obsidian was the main occupation of the inhabitants of these settlements.⁵⁷

The Csanytelek pendant is matched by analogous specimens from both Szakálhát contexts (e.g. Kisköre—Gát,⁵⁸ Szarvas,⁵⁹ Ószentiván⁶⁰) and from contexts contemporary with the Szakálhát group, e.g. the Bükk group (Istállóskő cave⁶¹).

⁵³ Korek, J., FA XIII (1961) Pl. I:5, 7.

⁵⁴ Trogmayer, O., MFMÉ (1957) Pl. XIII:4, 14, Pl. XV:1, 3.

⁵⁵ Buttler, W., Beiträge zur Fragen der jungsteinzeitlichen Handels. Marburger Studien (1938) 26—33. See also Rodden, R. J., The Spondylus Shell Trade and the Beginnings of the Vinča Culture. Symp. Prague (1970) 411, 413; Comşa, E., Parures néolithiques en coquillages marines découvertes en territoire Roumain. Dacia 17 (1973) 61—76.

⁵⁶ Shackleton, N.—Renfrew, C., Neolithic Trade Routes Realigned by Oxygen Isotope Analyses. Nature 228 (1970) 1062—1065.

⁵⁷ Kalicz, N.—Raczky, P., Új-e az „új régészet”? (What's new in „new archaeology”?) Valóság (1977/6) 76—94.

⁵⁸ Korek, J., A tiszai kultúra (The Tisza culture). Candidate dissertation. Budapest (1974) 181, 183.

⁵⁹ MRT IV/2, site Szarvas 8/1, Pl. 6:10.

⁶⁰ Banner, J., Az ószentiváni ásatások (Excavations at Ószentiván). Dolg. 4 (1928) Fig. 70.

⁶¹ Korek, J., Das neolithische Fundmaterial der Höhle von Istállóskő. Acta Arch. Hung. 5 (1955) 141, Figs. 28—29.

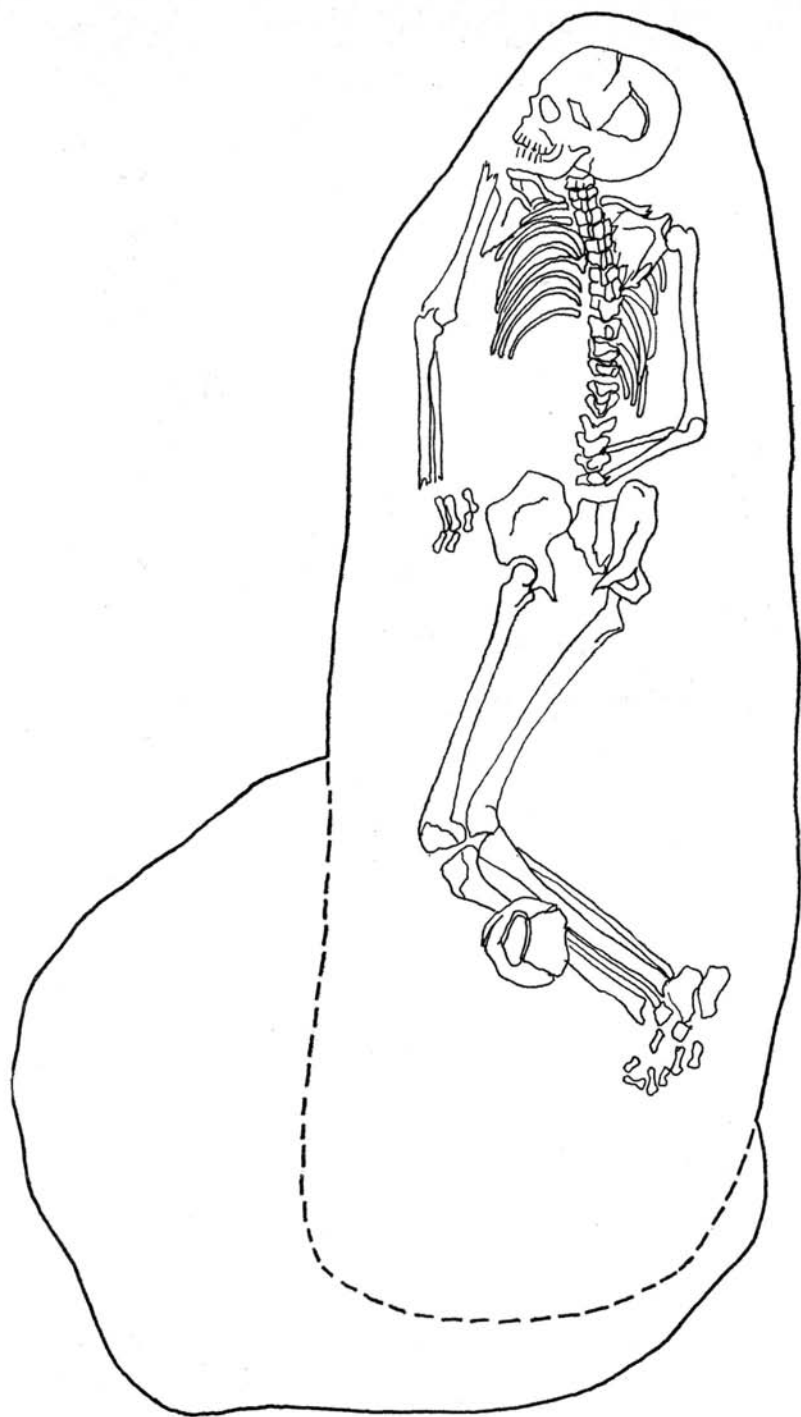

Fig. 11. Grave 115

Fig. 12. Grave 136

An extremely interesting find was recovered from grave 3: a necklace strung from copper, jet and segmented shell beads (Fig. 9). A similar, but somewhat more sophisticated necklace (Fig. 15) was found in grave 7 (infant burial) uncovered in the course of the excavations conducted at Csongrád—Bokrospuszta in 1979.⁶² The forepart of this necklace was fashioned from three drop-shaped beads carved from bone imitating deer-teeth among which were threaded barrel-shaped beads. On either side, these beads adjoined segmented shell beads intermixed with disc-shaped copper beads (six pieces altogether).

Beside the copper awl found in a Zseliz context,⁶³ the copper beads from Csanytelek and Bokros are the earliest occurrences of copper artifacts found in Hungary to date.

The discovery of objects fashioned from native copper in pre-ceramic contexts in Western Asia, on the territory of modern Iran, Iraq and Turkey during the past decades definitely prove that the discovery and processing of copper — first the working of native copper as a stone, later its mining and smelting — was primarily evolved to the south of the Carpathian Basin, in Western Asia⁶⁴. These innovations gradually spread to adjacent territories; it has also been proposed that they had

⁶² Csongrád—Bokros, Bokrospuszta (1979). Excavation Diary. KJM Archives 80.998.A.

⁶³ B. Kutzián, I., *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya*. AH XLII. Budapest (1963) 333.

⁶⁴ Muhly, J. D., *Supplement to Copper and Tin*. Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences 46 (1976—77) 136.

already reached the Balkans and slightly later the Carpathian Basin already during the Körös—Starčevo period.⁶⁵

The copper objects found in the Shanidar cave (Iraq),⁶⁶ in Çayönü Tepesi (Turkey),⁶⁷ Ali Kosh (Iran),⁶⁸ and Tell Ramad (Syria)⁶⁹ definitely prove that copper metallurgy first appeared in the area which was the homeland of the neolithic revolution, the transition from hunting to a food producing way of life, where the antecedents of later towns, sedentary village communities were to be found.⁷⁰

The next horizon of copper finds can be dated to the pottery manufacturing flowering cultures of the Neolithic, the most important sites being Tell es Sawwan⁷¹ and Tell Yarim Tepe.⁷²

The copper artifacts from Çatal Hüyük,⁷³ Hacilar⁷⁴ and Beycesultan⁷⁵ dated to the 5th and 4th millennia B.C. evidence an advanced level of metallurgy.

This brief summary does not aim at giving a detailed and comprehensive analysis of the metallurgical achievements of Western Asia. The objective of the above survey was to underline the primacy and priority of analogous phenomena in Western Asia and thereby the validity of the diffusionist model.

The emergence of South-East European metallurgy was marked by similar stages as those in Western Asia. At first only small artifacts (awls, needles, hooks) and ornaments fashioned by cold hammering (beads, pendants, bracelets) made their appearance, later, on, with the development of smelting new types appear alongside earlier artifacts; copper ornaments also become more varied. The rich ore deposits of the Balkans, the Carpaths and the Alps accelerated the adaptation and the evolution of copper metallurgy.⁷⁶ The exploitation of these copper deposits with vertical shafts had already begun by the end of the Neolithic.⁷⁷

Developments in South-East Europe thus took essentially the same paths as in Western Asia, even though there is a basic difference between the two areas:

⁶⁵ Horedt, K., Die ältesten neolithischen Kupferfunde Rumäniens. *Jahresschrift für mittel-deutsche Vorgeschichte* 60 (1976) 175—177.

⁶⁶ Solecki, R. S., A copper Mineral Pendant from Northern Iraq. *Antiquity* 43 (1974) 311—314.

⁶⁷ Cambel, H., The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History. *Bulleten* 38 (1974) 361—377.

⁶⁸ Smith, C. S., Analyses of the Copper Bead from Ali Kosh. Appendix II, in Hole, F.—Flannery, K. V.—Neely, J. A., *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain. Memoires of the Museum of Anthropology, University of Michigan* 1 (1969) 427—478.

⁶⁹ Lanord, F.—Contenson, H., Une pendeloque en cuivre natif de Ramad. *Paléorient* 1 (1973) 109—115.

⁷⁰ Oates, J., The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros. *PPS* 39 (1973) 147—181.

⁷¹ Native copper beads and a perforated knife were found in the Early Hassuna layers of the site. Al-A-Dami, K. H., Excavations at Tell-es-Sawwan. *Sumer* 24 (1968) 57—94.

⁷² On the basis of the slag and native copper remains found at Yarim Tepe and Tell Sotto, it must be presumed that the inhabitants of these settlements had a working knowledge of smelting techniques.

⁷³ Mellaart, J., Çatal Hüyük. London (1967) 217—218.

⁷⁴ Mellaart, J., *Earliest Civilisations of the Near East*. London (1965) 113.

⁷⁵ Lloyd, S.—Mellaart, J., Beycesultan I. London (1962). *Metal objects by Stronach, D. B.*, *ibid.*, 280—292.

⁷⁶ The various phases in the evolution of copper metallurgy, the availability of local raw materials and a faulty measurement lead C. Renfrew to suggest that the Copper Age of the Balkans and Southeast Europe not only preceded the Copper Age of the Aegean, but that it was also the result of local, independent development. Renfrew, C., *The Autonomy of the South-East European Copper Age*. *PPS* 35 (1969) 12—39.

⁷⁷ Simić, V., *Istorijski razvoj naseg rudarstva (The historical development of mining)*. Belgrade (1951) 248.

in the former this development began some millennia later. According to the C¹⁴-based chronology (high chronology) in Middle Europe copper finds make their first appearance around 4000 B.C.,⁷⁸ and a little later in Northern Europe, around the middle of the 4th millennium.⁷⁹

Finally, we would like to give a brief survey of the earliest copper finds of the neighbouring countries, primarily the Carpathian Basin.

Several copper artifacts and objects are known from Romania dating to the Körös—Starčevo period: a copper awl from Balomir, the fragment of a native copper from Radnot (Iernut) and another copper awl from Cuina Turcului.⁸⁰

The copper finds from a Karanovo II deposit found at Ovčarovo (Bulgaria)⁸¹

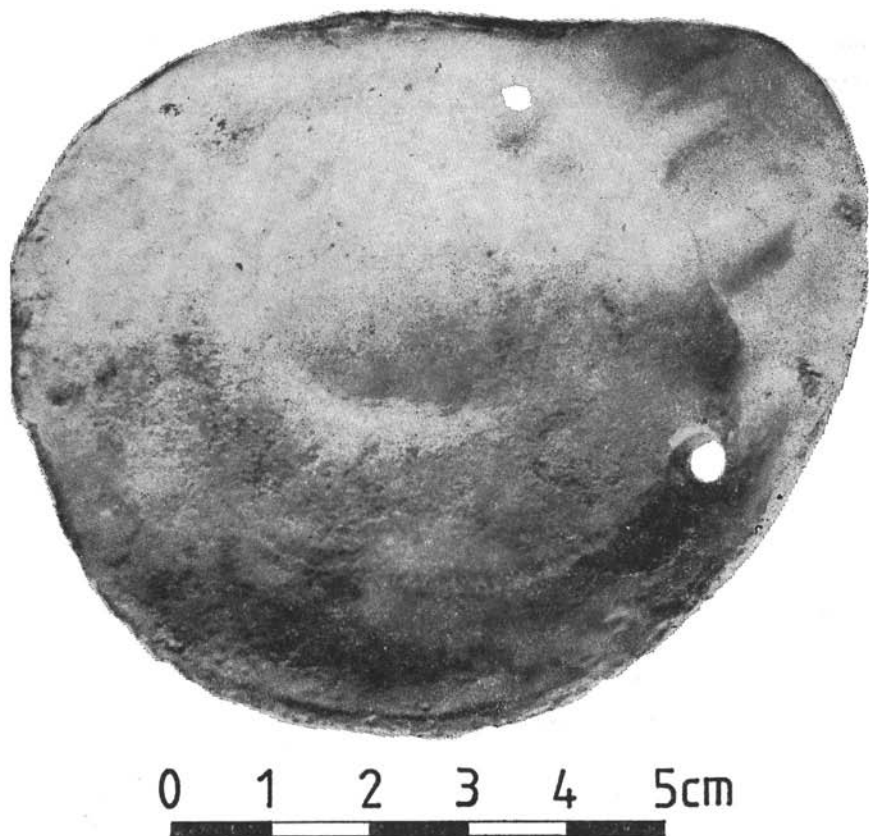

Fig. 13. The Spondylus pendant from grave 136

⁷⁸ Tringham, R., *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe: 6000—3000 B. C.* London (1971) 195.

⁷⁹ Ottaway, B., *Earliest Copper Ornaments in Northern Europe.* PPS 39 (1973) 294—331.

⁸⁰ Vlassa, N., *Einige Bemerkungen zu Fragen des Neolithikums in Siebenbürgen.* Št. Z. (1969) 513—540.

⁸¹ Jovanović, B.—Ottaway, B. S., *Copper Mining and Metallurgy of the Vinč Group.* *Antiquity* 50 (1976) 104—113. Ovcarovo is mentioned on p. 109.

and from the late Starčevo layer of the Obre tell⁸² both attest the expansion of an early metallurgical technology.

Copper finds were recovered from a depth of 9.5 m (Vinča A) and 7.5 m (Vinča B₁) of the 10 m high settlement mound of Vinča near Belgrade during the excavations conducted at the beginning of the century by Basič;⁸³ these unusually early copper finds were, however, later "intentionally" disregarded by prehistoric research.

Numerous copper objects have been reported from neighbouring countries which fall within the Vinča B₁—B₂ period and are thus contemporary with the finds described in the foregoing; these are mainly ornaments and small artifacts. Several

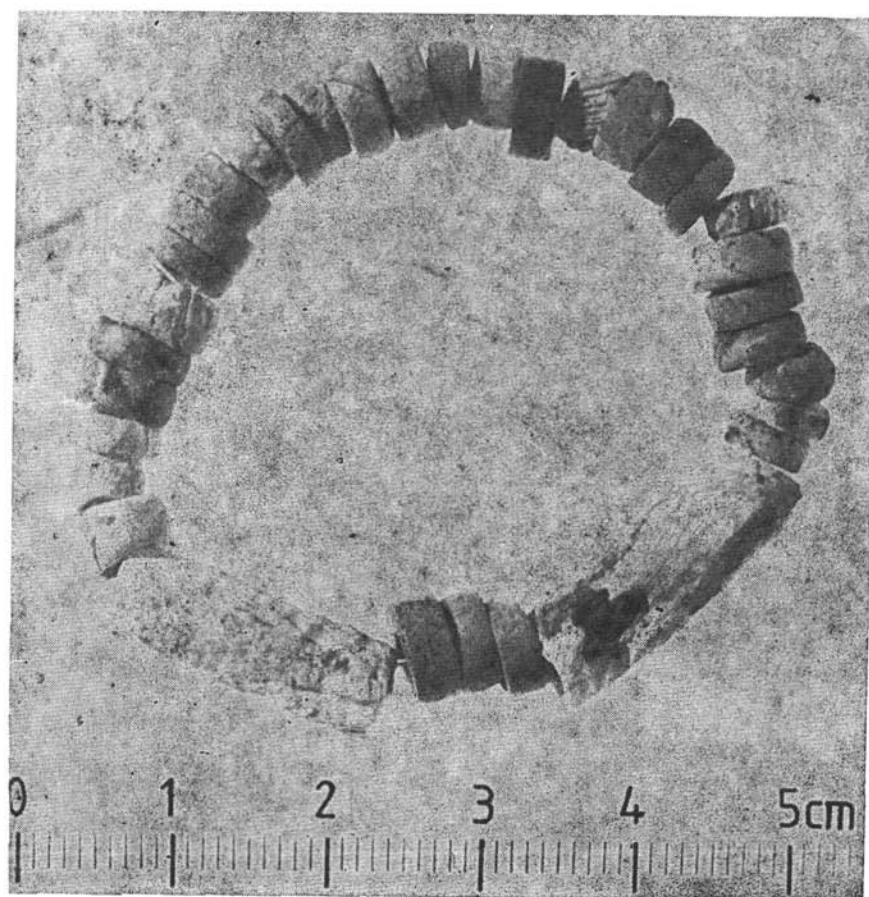

Fig. 14. Necklace from grave 136.

⁸² Gimbutas, M., Old Europe c. 7000—3500 B. C. *The Journal of Indo-European Studies* I (1973) 1—20.

⁸³ Vasič, M., Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabungen in Vinča im Jahre 1908. *PZ* (1910) 31.

Fig. 15. Necklace from grave 7 of Csongrád—Bokros

copper beads were found between a depth of 6.6. m and 2 m at Vinča itself.⁸⁴ Ingots of raw copper were found in the early Vinča layer of the Gornja Tuzla settlement,⁸⁵ ingots, a fragments of a spiral and a bracelet were recovered from the early Vinča. deposits of the Velika Gradina settlement in Western Serbia,⁸⁶ and copper finds are also known from the Erősd (Ariuşd) settlement⁸⁷ and Tordos (Turdaş) in Romania

The flourishing copper metallurgy of the late Vinča period was aptly described in several studies by B. Jovanović.⁸⁹ There was a rapid growth in the amount of

⁸⁴ Vasić, M., *Preistoriska Vinča (Prehistoric Vinča)*. Vol. V. Belgrade (1936) 42—43.

⁸⁵ Covič, B., *Rezultati sondiranja na preistoriskom naselja u Gornjoj Tuzli (The results of the sondage on the prehistoric settlement at Gornja Tuzla)*. GZM 15—16 (1961) 79—239.

⁸⁶ Jurišić, A., *Velika Gradina u Stapani (Velika Gradina near Stapan)*. *Starinar* XI (1960) 230.

⁸⁷ A copper awl of thick cross-section and a copper ring was recovered from layer I/A of the Erősd settlement. Roska, M., *Erdély Régészeti Repertórium. I. Óskor (The Archaeological Finds of Transylvania. I. Prehistory)*. Kolozsvár (1941) 92, Figs. 2—3.

⁸⁸ Several copper objects were to be found in the Zsófia Torma collection. Unfortunately these finds are all unstratified. Roska, M., *A Torma Zsófia Gyűjtemény (The Zsófia Torma Collection)*. Kolozsvár (1941).

⁸⁹ Jovanović, B.—Ottaway, B., *Antiquity* 50 (1976) 104—113; Jovanović, B., *Metallurgia eneolitskog perioda Jugoslavie (Metallurgy of the Eneolithic Period in Yugoslavia)*. Belgrade (1971).

copper artifacts and ornaments during this period; here we shall give but a brief enumeration. Copper ornaments and ingots are known from Divostin,⁹⁰ small cylindrical beads, the fragment of an awl, hooks and spiral fragments from level II of Gornja Tuzla,⁹¹ and small copper beads from Gomolava⁹² and Sitagroi.⁹³

The widespread flourishing of copper metallurgy in South-East Europe is also evidenced by the fact that raw material was procured by mining at the close of the Neolithic. Late Neolithic copper mines have been excavated in Eastern Serbia at Rudna Glava⁹⁴ and at Aibunar in Bulgaria.⁹⁵

Settlement finds

In this section we shall give a comprehensive evaluation of the finds — primarily pottery — recovered from the various features of the Linear Pottery settlement excavated at Csanytelek according to manufacturing technique, ornamentation and vessel forms. This choice of grouping is necessitated by the typological uniformity of the finds and by an observation made in the course of the excavations, namely that hardly any settlement features cut into each other, corroborating thereby the author's opinion that the settlement was only inhabited in one specific period. The find spots of the various objects are tabulated in the chart. The three human face vessels will be discussed separately in view of their importance, similarly to the scanty implement finds and the faunal list in which the zoological remains are listed according to species.

Pottery (temper, surface finish, painting)

Fine and coarse wares cannot be distinguished on the basis of tempering matter alone since both organic and inorganic matter were used regardless of type. Chaff and husk intermixed with straw were the most favoured tempering materials, inorganic temper included unused pottery ground into fine powder, sand and tiny pebbles. Impressions of chaff or straw can often be seen on the surface of the vessel since the tempering matter was often charred during firing and only these impressions testify their presence.

Firing temperature must have been fairly low and uneven as indicated by the surface finish of vessel fragments and the often mottled surface of the pottery.

⁹⁰ McPherson, A.—Srejskić, D., *Early Farming Cultures in Central Serbia. Guide to an Exhibit in the National Museum of Kragujevac* (1971) 8.

⁹¹ Jovanović, B., *op. cit.* 107.

⁹² Brukner, B.—Jovanović, B.—Tasić, N., *Praistorija Vojvodine (Vojvodina in Prehistory)*. Novi Sad (1974) 69—112.

⁹³ Renfrew, C., *Sitagroi and the Independent Metallurgy of Europe. VIIIe Congres UISPP*. Belgrade (1971) 473—481.

⁹⁴ Jovanović, B., *op. cit.*, PPS 45 (1979) 103—110.

⁹⁵ Cernyh, E. N., *Aibunar, a Balkan Copper Mine of the 4th Millennium B. C.* PPS 44 (1978) 203—217.

Surface finish

A thin clay slip was often applied to the surface of the vessel prior to firing in order to give a smoother surface and a livelier colour. This slip was usually red, ochre-yellow, occasionally grey in colour, and often shows signs of having been burnished. The slip layer can be easily detected owing to its different colour in the broken section of the sherd. If the vessel was tempered with pebbles or broken pottery ground to fine powder, the thin, coloured "slip" was applied to the surface of the vessel intermixed with some organic tempering matter. This type of surface finish is one of the main reasons why coarse, thick-walled vessels are sometimes mistaken for fine ware.

Vessel surfaces show but slight traces of burnishing. This is due to the mineral salts in the soil and ground water which dissolved the polished surface.

A 3—5 mm thick chaffy slip which was most probably applied after drying can often be detected on the surface of thick-walled, coarse cooking pots. This slip served to enhance the heat-preserving capacity of the vessels.

Painting was often employed to set off the incised decoration of vessels. Pastose red paint was especially favoured for decorating incised bands; alternately, sometimes it was the incised pattern which was left unpainted with only the background decorated giving a contrast effect. White encrustation served a similar purpose, namely to highlight the incised pattern (Fig. 16). Apart from red paint, orange, ochre-yellow and white paint was also used (the latter being somewhat less frequent). Bichrome painting occurs on a meander-patterned lid which was decorated with alternating bands painted white and orange (Pl. VII: 3); red and white painting can be seen on human face vessel 1 (Pl. III). The pattern on the shoulder of the bowl shown in Fig. 16 was fashioned by the rhythmic alternation of orange and pastose red painting, the linear motifs being enhanced by white encrustation.

Red ochre was a valuable commodity of both everyday life and funerary cults (body painting). A late Bükk suspension vessel with traces of red paint inside it was recovered from pit 14 (Pl. I: 4). This imported vessel was most probably used for storing paint.

Among the finds indicating the use of paint, an amorphous lump of red ochre recovered from pit 5 should also be mentioned (Pl. X: 17).

The decoration of fine ware

Apart from the painting and encrustation techniques described in the above, fine ware also often decorated with incised linear motifs. These motifs are extremely varied, the most frequent being spirals or spiraloid patterns either encircling the vessel or forming interlocking, horizontally placed 'S'-shaped motifs. This pattern is usually flanked by a garlandlike thin incised line which runs parallel to the main motif of interlocking 'S'-shaped spirals (Pl. I:5, 10 and Fig. 15). The pattern itself is either positive or negative according to whether it is the background which is polished and the linear motifs which are painted or the other way round.

The pattern described above often ornamented the body of large storage jars with human face representation and various bowls, jugs and "Bombengefässe". (P. VII:1) or lids (Pl. VII:3).

An interesting pattern covers the walls of an angular vessel recovered from pit 9 (Pl. VI:21). Incised bands of parallel lines are sometimes filled with random stabs;

The pattern was enhanced by white encrustation. This rhombical boat-shaped vessel appears to go back to a leather prototype executed in clay.

Step-like and network patterns also occur in the repertoire of designs (Pl. III:1, 2). The small Bükk vessel used for storing paint is also unique as regards its ornamentation: rhombical panels filled with bands of densely incised lines further highlighted by encrustation (Pl. I:4).

Concentric circles form another group within the repertoire of curvilinear patterns. A beautifully executed specimen further brightened with painting can be seen on the lower part of a small suspension bowl found in pit 5 (Pl. VII:1).

An interesting feature of the vessels of the Middle Neolithic Szakálhát group — which at the same time also points towards the transition to the Tisza culture — is that meandric patterns are arranged within panels bordered by dividing lines (Pl. V:1, Pl. VII:1). There is a general tendency in the Middle Neolithic towards arranging patterns within panels.⁹⁶ This type of patterning already makes its appearance in the genetic predecessor of the Szakálhát group, the Alföld Linear Pottery culture⁹⁷ and it can also be observed on the vessels of the contemporary Bükk group.⁹⁸ The practice of arranging meandric patterns into panels bordered by dividing bands was earlier incorrectly dated to the Tisza period,⁹⁹ but recent finds, including the Csanytelek assemblage, indicate an earlier, Middle Neolithic date.

Other impressed decoration

A favoured decorative technique of the early phase of the Szakálhát group, fingernail impressions arranged into patterns, is entirely lacking in the Csanytelek assemblage.

Only one sherd indicates the decoration of vessel surfaces with reed impressions, the fragment shown in Pl. VI:14.

Plastic ornaments

Smaller and larger knobs (the former are lentil-shaped, the latter are orvesicular in shape), thumb-indented appliqué ribs and notched bands running under the vessel rims are all encountered. These ornamental elements occur mainly on thick-walled, coarse wares; lentil-shaped small knobs can sometimes also be found on thin-walled, carefully polished fine wares (Pl. I:11).

Vessel forms

The pottery found at the Csanytelek settlement corresponds to the general vessel-types of the period. Most vessels are imitations of natural forms, namely vessels carved from gourds. The standard types of the fine wares, high-necked jars, pots, dishes and shallow cups can without exception be traced to gourd vessels

⁹⁶ Narr, K. J., *Handbuch der Urgeschichte II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit.* (1975). 863.

⁹⁷ Kalicz, N.—Makkay, J., *op. cit.*, Pl. 169:2a—b, 9a, 11, Pl. 170:8, 10, etc.

⁹⁸ *Ibid.*, Pl. 171:12, 14.

⁹⁹ Pittioni, R., *Urgeschichte des österreichischen Raumes.* Vienna (1954) 168.

according to the point where gourd was transsected. The shapes of household pottery are more or less independent of these organic prototypes and since their form was determined by their function, their shape is somewhat more abstract in comparison with the former.

High-necked jars

These jars usually have cylindrical necks, globular bodies and flat bases. Small pseudo-pierced lugs sit at the base of the neck (Pl. I:5). Larger jars are mostly well-fired and terracotta or red in colour with elbow-like handles (Pl. I:8).

Cooking pots

Cooking pots are mostly thick-walled with slightly (Pl. V:1) or strongly inverted rim (Pl. I:10) and globular bodies. Their decoration is varied: bands decorated with finger indentions and ledge handles (Pl. I:10) occur alongside incised meandrical patterns (Pl. V:1). Large ovoid cooking pots with short cylindrical necks were often coated with a chaff-slip after firing to increase the vessel's heat preserving capacity.¹⁰⁰

Bowls, cups, mugs

The shape of cups is extremely varied: steep-walled carinated deep bowls (Pl. I:7) and large, steep-walled but shallow bowls (Pl. VIII:12—13) both occur. Thin-walled specimens — which can be assigned to the fine ware — with incised decoration occur less frequently; these have a cylindrical neck and convex shoulders (Pl. I:11, 16).

Certain deep cups (Pl. I:3, 9) and mugs (Pl. I:2) can be assigned to a type termed 'Bombengefäss'. The size of this vessel which was named after its bomb-like profile varies considerably.

Vessels of special form and function

On the basis of the borings in the base, the vessel shown in Pl. I:1 can perhaps be interpreted as a strainer. The vessel fragment shown in Pl. IX:6 was also either a strainer or a fireguard.

A spouted vessel can be seen in Pl. I:6. The vessel has a globular body and an inverted rim. Horizontally placed ledge handles can be seen immediately below the carination line with the cylindrical spout taking the place of the fourth ledge. This quadripartite arrangement of plastic ornaments is a general feature of both vessels decorated with an incised pattern (four horizontally placed interlocking S-spirals) and coarse pots (four ledge handles alternating with four ribs with finger indentions). A quintuple arrangement can only be observed in one case (Fig. 16). It would appear that in this latter case the potter was faced with the following pro-

¹⁰⁰ This vessel type is only represented by fragments in the assemblage.

blem: the lower half of the bowl was wider than he had first anticipated, thus the customary quadripartite pattern did not cover the entire surface and another S-spiral had to be added.

Vessels with human face representation

This vessel type which was obviously used for cult purposes is represented by neck and shoulder fragments from two a large storage jars, a cylindrical human face vessel which could finally be pieced together and numerous fragments which can be assigned to this category.

Human face vessel 1 (Pl. III:1—2 and Fig. 17)

This 27 cm high cylindrical cult vessel showing traces of bichrome painting was found in pit 4. The 97 cm deep, slightly beehive-shaped pit also yielded a fragmented jar with elbow-shaped handles and the heavily burnt, red coloured fragments of a bench. In their discussion of the human face vessel from Füzesabony N. Kalicz and J. Makkay suggested that the similar find circumstances can perhaps be interpreted as being indicative of cult practices.¹⁰¹

An incised line runs parallel to the rim of the human face vessel; this can be regarded as a stylized depiction of straightly cut hair falling onto the forehead. Side-whiskers are indicated by a rectangular incision starting from the above line. The face is bordered by the characteristic 'M' sign. This sign does not yet appear on the human face vessels of the Alföld Linear Pottery,¹⁰² but strangely enough it occurs in the later groups of the Transdanubian Linear Pottery.¹⁰³ The interpretation of the sign itself is still subject to debate. It has been suggested that this sign delineates the chin and the neck¹⁰⁴; it has also been forwarded that it is a representation of a woman giving birth¹⁰⁵ and it has also been proposed that it should be interpreted as the façade of a sanctuary.¹⁰⁶ The surface of the vessel was divided into panels filled with incised meander hooks and a step pattern; the panels were separated by vertical and horizontal dividing bands. The background of the patterns was covered with pastose red paint.

A good parallel to the human face vessel found at Csanytelek was published by Gy. Goldmann from Battonya—Gödrösök.¹⁰⁷ Similar cylindrical vessels covered with meandric patterns were unearthed in the course of the excavations conducted at Szentes—Ilonapart by J. Csalog. Since these latter were mostly fragmented their attribution to this otherwise extremely rare anthropomorphic vessel type was nor

¹⁰¹ Kalicz, N.—Makkay, J., *Gefässe mit Gesichtsdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn. Prähistorische Idolkunst*. Munich (1973) 15.

¹⁰² Kalicz, N.—Makkay, J., *op. cit.*, Budapest (1977) 61—67, Fig. 3.

¹⁰³ Human face vessels are known from several sites of the Transdanubian Linear Pottery, thus Keszthely, Kaposvár, Neszmély, Mande and Győr—Pápaiivám. Mithay, S., *Zselizi típusú leletek a Győr-, pápaiivámi újabbkőkori lakótelepen (Zseliz-type finds from the neolithic settlement at Győr—Pápaiivám)*. *Arrabona* 8 (1966) 50—52, PLI:18.

¹⁰⁴ Goldman, Gy., *Gesichtsgefässe und andere Menschendarstellungen aus Battonya*. *BMMK* 5 (1978) 38.

¹⁰⁵ Pavlu, I., *Early Myths Relating to the Neolithic Society*. *AR* 18 (1966) 714.

¹⁰⁶ Popovich, V., *Une civilisation égeo-orientale sur le Moyen Danube*. *Ra* 2 (1965) 44.

¹⁰⁷ Goldman, Gy., *op. cit.*, Pl. VII:2a—b.

possible.¹⁰⁸ A flat clay figurine adorned with a similar pattern as the one on our vessel was also found at Ilonapart. This idol reached the Leiden Museum in 1970 under mysterious circumstances.¹⁰⁹ The 11.5 cm high torso represents a female figurine; the head, arms and legs of the solid, enthroned figurine are missing. The body is covered with incised meander patterns arranged into rectangular panels. This pattern appears to be the stylized depiction of a ritual costume which left the breasts exposed. The costume of the Leiden idol shows close affinities to the meandric ornamentation of the face vessels from Battonya and Csanytelek.

The ornamentation of human face vessel 1 is shown in Fig. 17. The hair and side whiskers, the vertically pierced, horizontally placed angular handles were whiteish-yellow in colour, the dotted areas were covered with pastose red paint

Human face vessel 2 (Pl. II)

This human face vessel was a large, coarse storage jar. Only fragments of its upper part have survived; the height of the fragment is 36 cm. Vertical serrations on the outer side of the rim mark the hair, two deep vertical incisions indicate the eyes and the nose was modelled by a small clay knob. The face is bordered by the characteristic 'M' sign. A plastic rib with diagonal serrations perhaps indicating a necklace, runs at the base of the neck. Oppositely set columnar handles with serrations spanning the neck most probably represent the arms.¹¹⁰ A deeply incised garland pattern encircles the shoulder of the vessel; this most probably bordered the S-spirals decorating the body of the pot. Numerous parallels are known from Szakálhát contexts, of which some are housed in the Szentés museum. Of these we shall now only quote the face vessels from Szentés—Ilonapart, Szentés—Jaksorpart and Szentés—Megyeháza.¹¹¹

Human face vessel 3 (Pl. IV.)

The neck fragment from a large human face vessel was found in pit in the course of the excavations conducted by M. Galántha. The face under the straight rim shows the customary modelling; two horizontal incisions delineate the eyes, a small horizontal knob represents the nose with two round impressions marking the nostrils. The remains of the 'M' sign indicating the chin can be seen under the face; enclosed in a panel, an incised 'H'-like sign can be seen to its right, followed by a columnar handle covered with 'V'-shaped incisions. An incised meandric pattern adorns the other side of the neck. The vessel was tempered with fine powder obtained by grinding sherds; its surface was fired to a bright terracotta colour. Diameter of mouth: 33.5 cm, height of fragment: 20.5 cm.

Apart from the three completely or partially preserved human face vessels described in the foregoing, numerous fragments of such vessels were recovered during the excavations from pits 9, 10, 13 and 14. Most of these fragments are rim or neck fragments (Pl. X: 1—4) and body fragments (Pl. X: 5,7).

¹⁰⁸ Csalog, J., *op. cit.*, Acta Ant. et Arch. 10 (1966) Pl. I: 5.

¹⁰⁹ Hegedűs, K., Újkőkori lakótelep Csanytelek határában (Neolithic settlement at Csanytelek). Arch. Ert. 1981) Figs. 4, 3—12.

¹¹⁰ Csalog, J., Acta Ant. et Arch. 10 (1966) 50.

¹¹¹ *Ibid.*, Pls. I and II.

Tools

Bone implements comprise a few polishers fashioned from animal ribs (Pl. X:11—12, 16, 18).

The objects shown in Pl. X:8 and 14 can perhaps be interpreted as fishing net weights and loomweights.

The tools and implements found at the settlement also include the fragments of two clay spoons or ladles (Pl. X:10, 19).

Faunal list¹¹²

cattle — <i>Bos taurus</i> L.	78
sheep — <i>Ovis aries</i> L.	17
goat — <i>Capra hircus</i> L.	
pig — <i>Sus scrofa dom.</i> L.	8
dog — <i>Canis familiaris</i> L.	2
domesticated animals	105
aurochs — <i>Bos primigenius</i> Boj.	15
red deer — <i>Cervus elaphus</i> L.	1
roe deer — <i>Capreolus capreolus</i> L.	6
wild swine — <i>Sus scrofa fer.</i> L.	10
wild ass — <i>Asinus hydruntinus</i> Reg.	2
birds — <i>Avis sp.</i> ind.	1
wild animals	35
altogether	140

Chronology

Since the material remains of the Szakálhát group were distinguished from the preceding Alföld Linear Pottery group and the ensuing Tisza culture only recently, attempts at refining the inner chronology of the group have only just begun.¹¹³

I. B. Kuzián was the first to suggest that the Szakálhát group (in the present, modern sense) is not a local group of the Tisza culture and that it should rather be regarded a separate, late group of the Alföld Linear Pottery.¹¹⁴ N. Kalicz and J. Makkay regarded the Szakálhát group as a separate cultural complex of the Alföld Linear Pottery,¹¹⁵ but on the basis of its vessel forms and ornamentation they linked its origin to the Transdanubian Linear Pottery culture. They based their hypothesis on the horizontal stratigraphy of the Tarnabod site, where Alföld Linear Pottery and Szakálhát pits were found alongside each other but without any admixture; they concluded that the Szakálhát group must be later.¹¹⁶

The subsequent arguments put forward by N. Kalicz and J. Makkay, i.e. that Szakálhát group evolved from the late Alföld Linear Pottery culture and that it is

¹¹² The 140 determinable animals bones listed in the faunal list were analysed by Dr. Sándor Bökönyi. This material was recovered from the features of the 600 m² excavated in 1979 by the author, from the 18 refuse pits. The zoological material of the 1980—1981 campaigns conducted by M. Galántha has not yet been analysed.

¹¹³ No such attempt was made by Kalicz and J. Makkay in their monograph published in 1977 in Budapest.

¹¹⁴ B. Kurzián, I., *Das Neolithikum in Ungarn*. Arch. Austr. 40 (1966) 258.

¹¹⁵ Kalicz, N.—Makkay, J., *Die wichtigste Fragen der Linearkeramik in Ungarn*. Acta Ant. et Arch. 10 (1966) 39—41.

¹¹⁶ Kalicz, N.—Makkay, J., *op. cit.*, Budapest (1977) 106.

a late variant thereof was for a long time an attractive, but barely provable hypothesis.¹¹⁷ The small-scale excavations carried out during recent topographical surveys in the valleys of the Körös rivers yielded material indicating a gradual transition from the classical Alföld Linear Pottery culture to the Szakálhát group, a transition which could be observed in minute details.¹¹⁸ In numerous cases this transitional phase could be fully observed since the same pit or layer — i.e. a closed assemblage —, contained characteristic Alföld Linear Pottery culture and transitional or extremely early Szakálhát-type sherds. J. Makkay proposed that this transitional phase be named the *Furugy type* after a site showing numerous such features.¹¹⁹

The majority of the Szakálhát settlements, however, did not yield even scanty Alföld Linear Pottery culture finds; at the same time, the material recovered from these sites does not show signs of a gradual transition to the Tisza culture. Szentes—Ilonapart, Tiszaszöllős—Csákányszeg, Tiszaigar—Csikóstanya and Tápé—Lebő—Felsőhalom are regarded by N. Kalicz and J. Makkay as being representative of the classical Szakálhát period.¹²⁰ To these we would add — on typological grounds — the Csanytelek settlement and also the Bokros settlement.

This, most probably long classical period was followed by the Szakálhát — early Tisza period, the material remains of which are to be found in the bottom layer of the large tell settlements of the Tisza culture (e.g. Hódmezővásárhely—Kökénydomb, Szegvár—Tüzköves, Vésztő—Mágor, Battonya—Gödrösök and Battonya—Parázstanya).

The relative chronological position of the classical phase of the Szakálhát group is now fully established on the basis of the numerous import objects found in Szakálhát contexts, thus a discussion of this issue is irrelevant. Finds of the late groups of the Alföld Linear Pottery culture (Bükk, Szilmeg, Esztár) and the Transdanubian Notenkopf and Zseliz groups, contemporary with the Szakálhát group, occur frequently on sites of the latter,¹²¹ and vice versa: Szakálhát imports are often found on sites of contemporary groups and cultures.¹²² The small Bükk vessel used for storing paint (Pl. I:4) is another proof of the contemporaneity of the developed Bükk and classical Szakálhát phase.*

* The figures 16 and 17 has been lost during the course of the priting works. Copies of them has not been possible to get because of the advanced stage of priting. The editorial board entreat the readers' indigence about this imperfection.

¹¹⁷ *Ibid.*, 107.

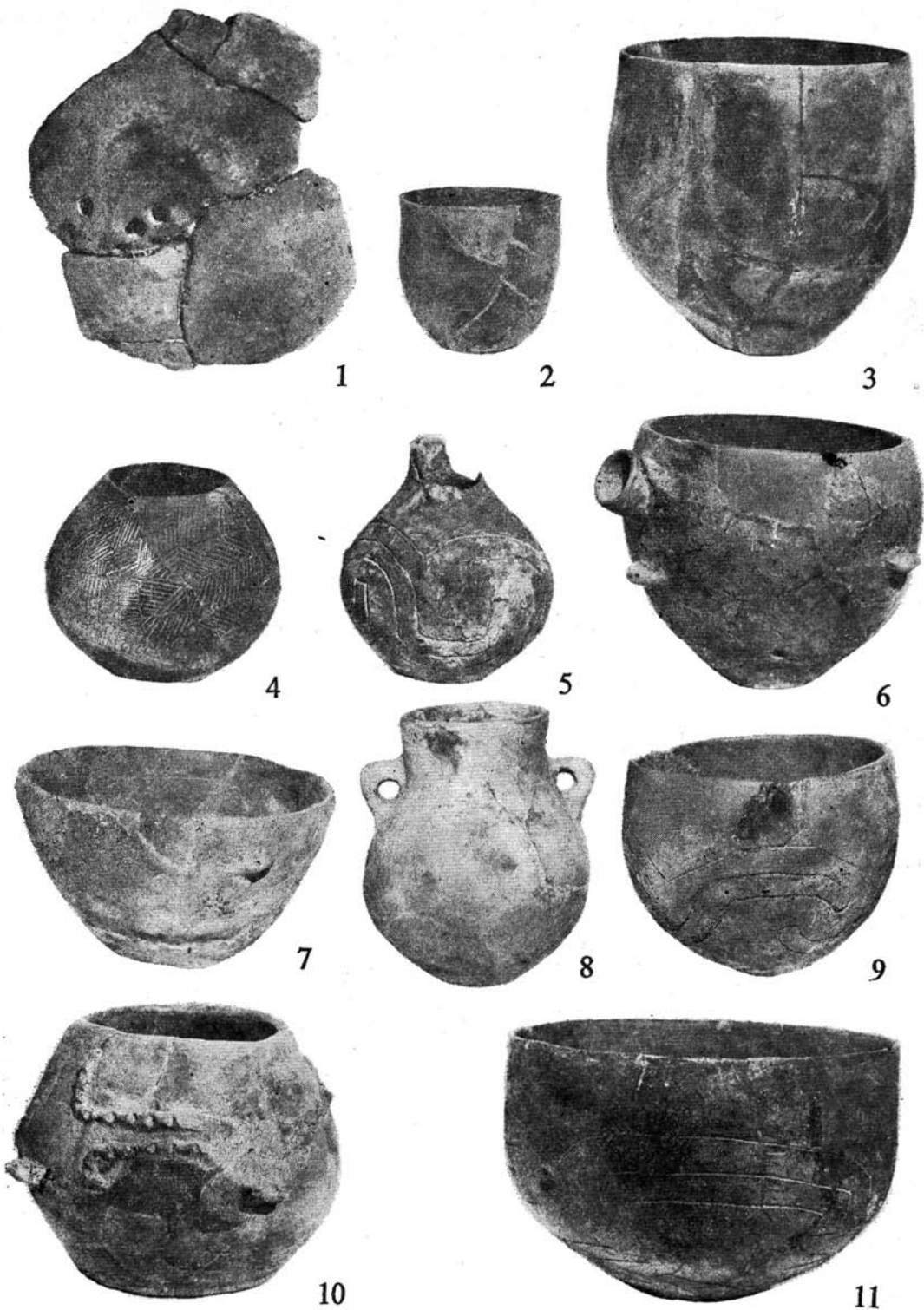
¹¹⁸ Makkay, J., *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei* (New results in the research of the Neolithic in Hungary). Budapest (1982) 57—58.

¹¹⁹ *Ibid.*, 58—59.

¹²⁰ Kalicz, N.—Makkay, J., *op. cit.*, Budapest (1977) 107.

¹²¹ *Ibid.*, 44, Fig. 1.

¹²² Hévízgyörk—Kaparóház: Szakálhát sherds in a Notenkopf context; Párkány (Šturovo in south west Slovakia): a few Szakálhát sherds in an early Zseliz assemblage. Kalicz, N.—Makkay, J. *op. cit.* Budapest (1977) 108.

Pl. I. L.: pit 6; 2: beside grave 2; 3: pit 1; 4: pit 14; 5: pit 16; 6: pit 5; 7: pit 7; 8-9: pit 14; 10-11.

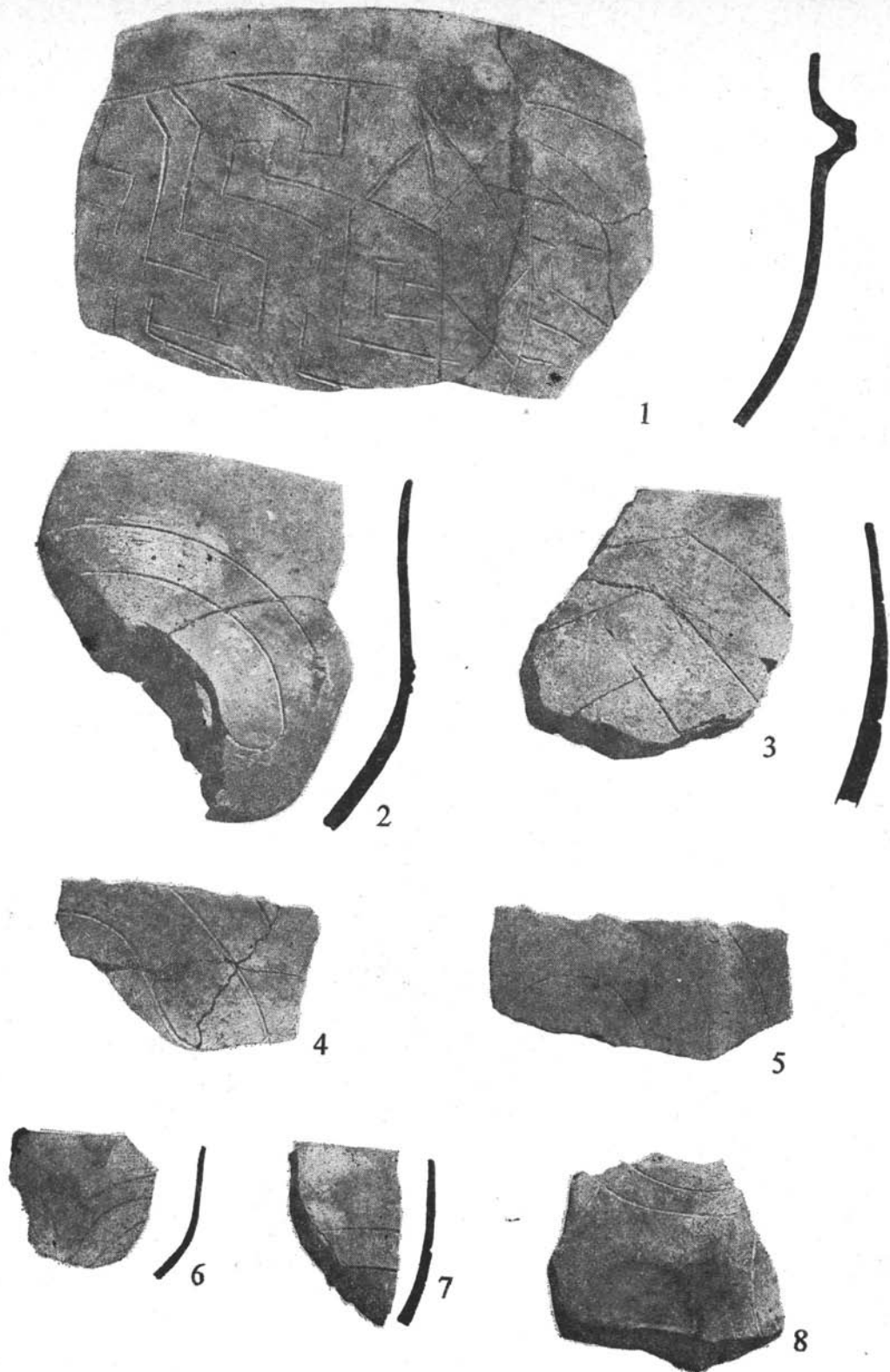
Pl. II. Quadrate 38, pit 18.

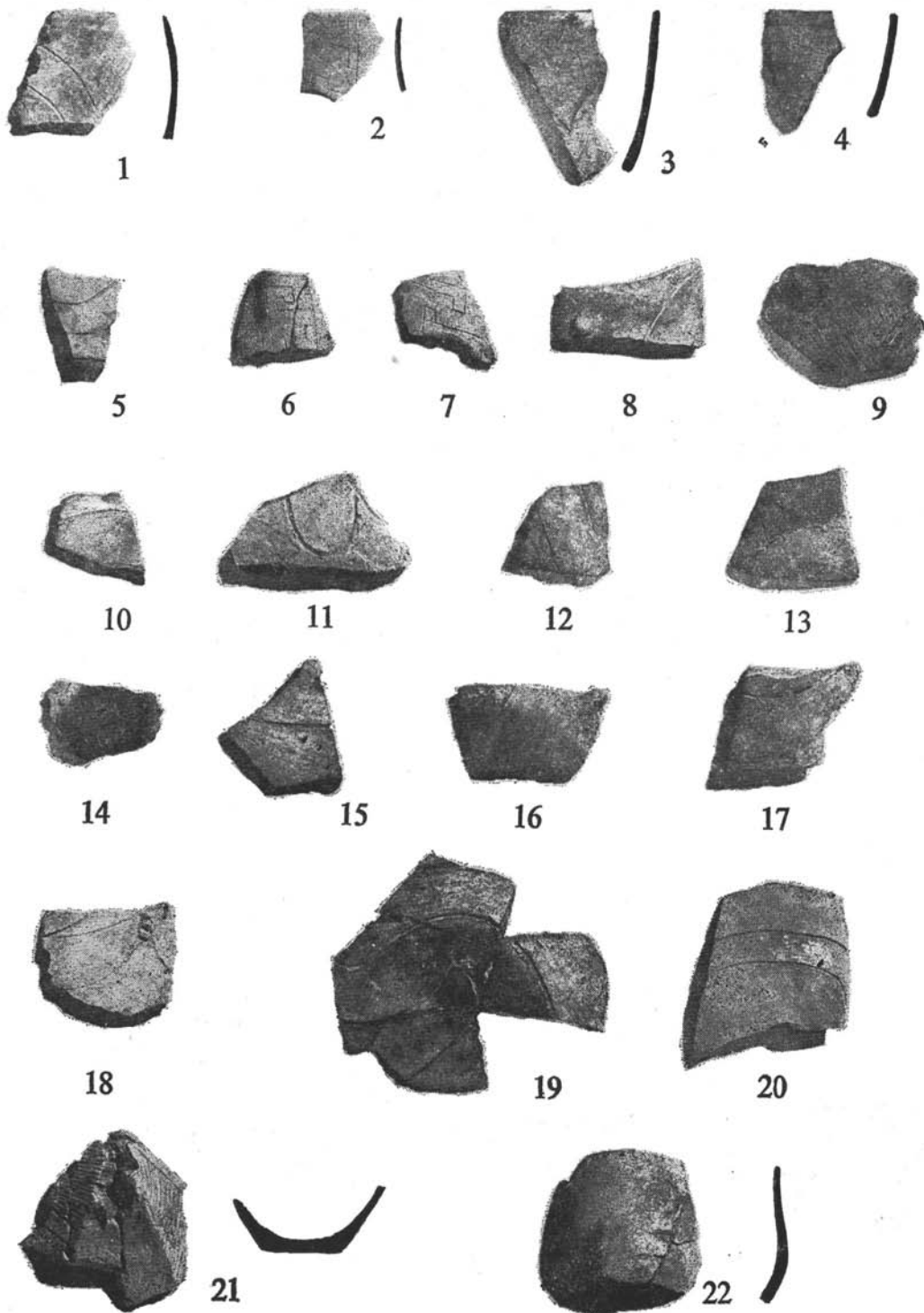
Pl. III. Pit 4.

PL. IV.

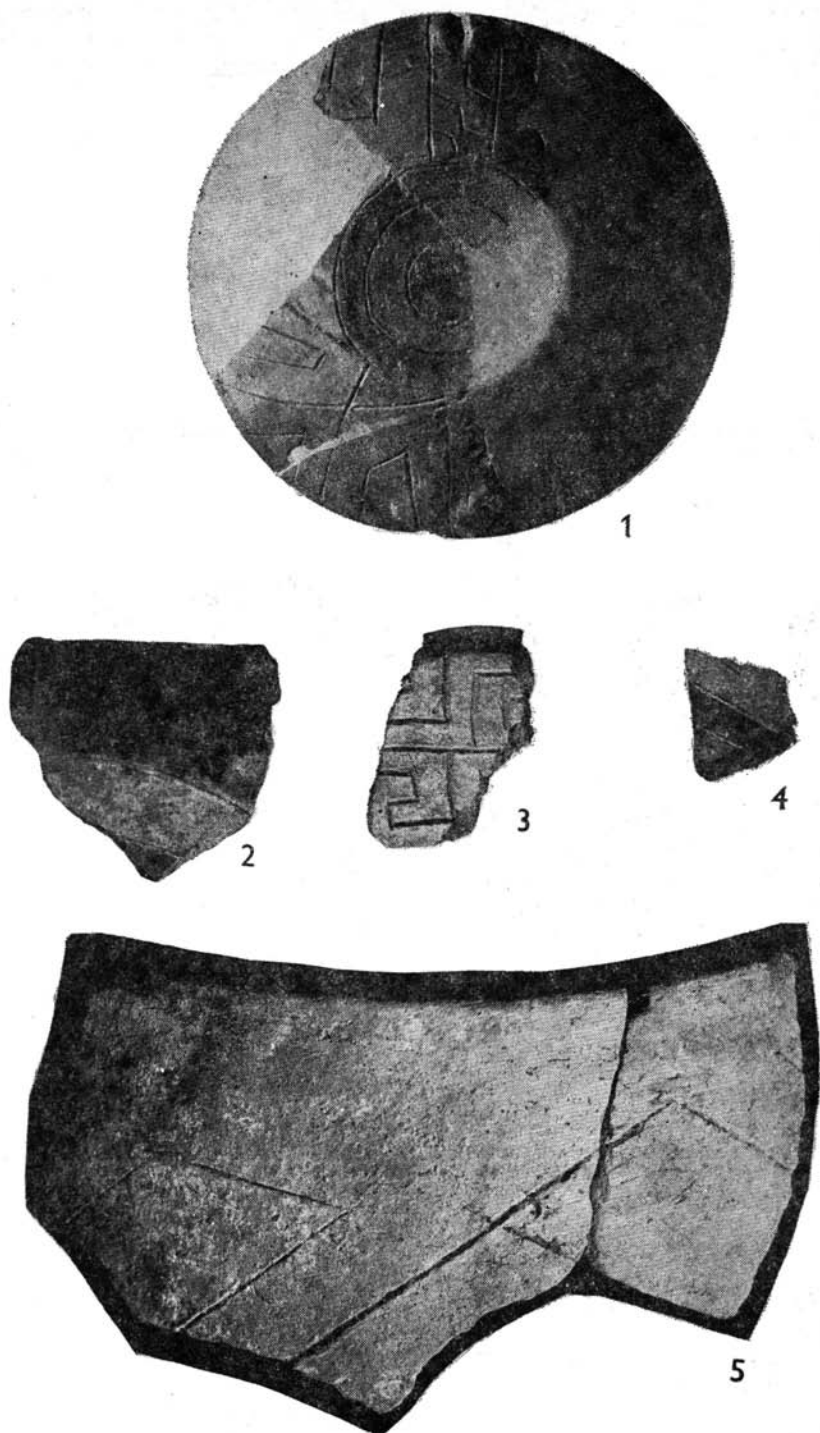

Pl. V. 1: pit 13; 2: pit 16; 3: quadrate 38, pit 18. 4: pit 2; 5: pit 5; 6: pit 5; 7: quadrate 38, pit 18; 8: pit 11.

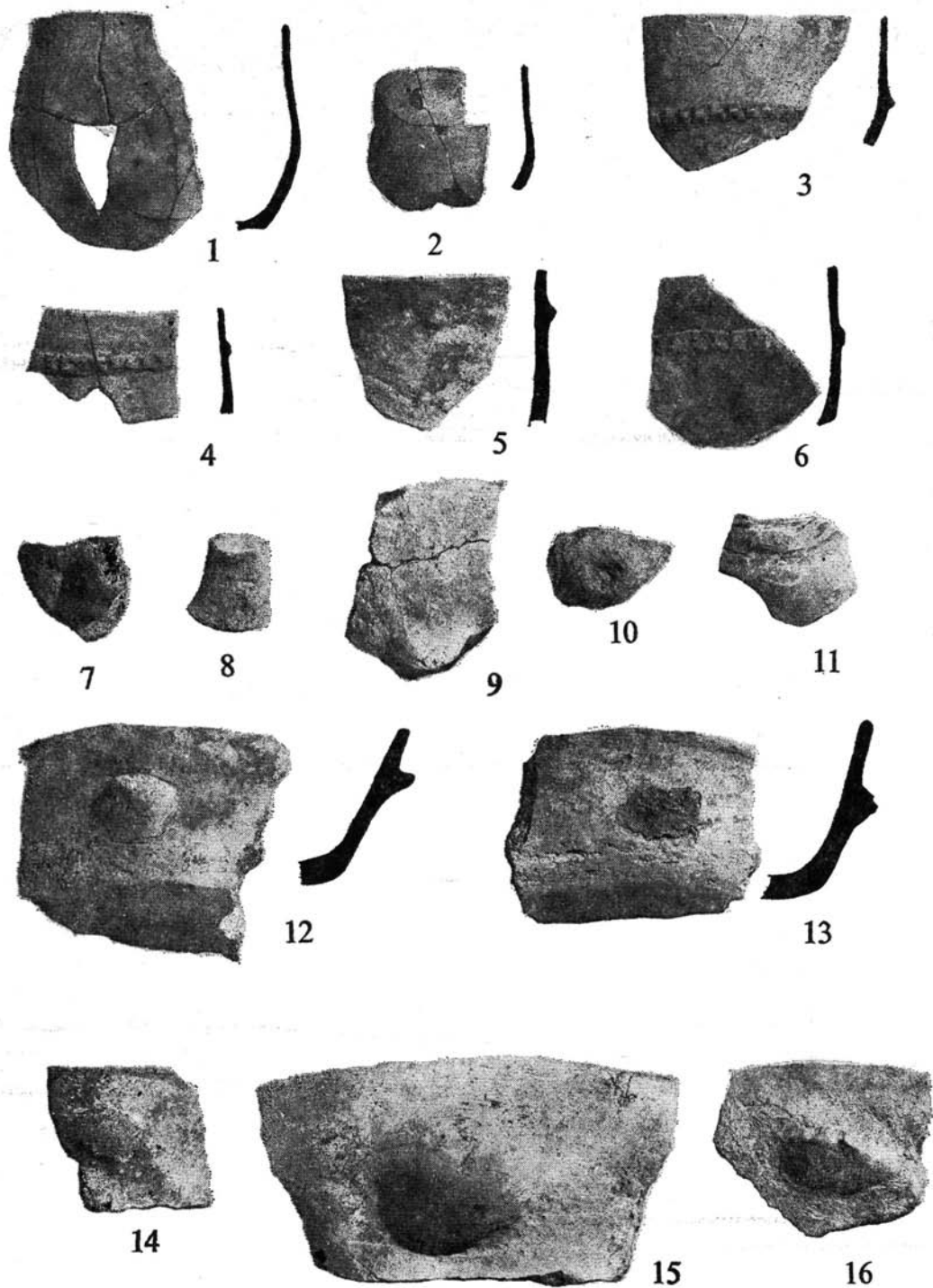

Pl. VI. 1: pit 3; 2: pit 14; 3-4: pit 5; 5-6: pit 11; 7: pit 14; 8: pit 5; 9: quadrate XX,
 0-40; 10: pit 5; 11: pit 2; 12: pit 5; 13-14: pit 1; 15: pit 16; 16: pit 5;
 17: pit 3; 18: pit 16; 19: pit 5; 20: pit 14. 21; 22;

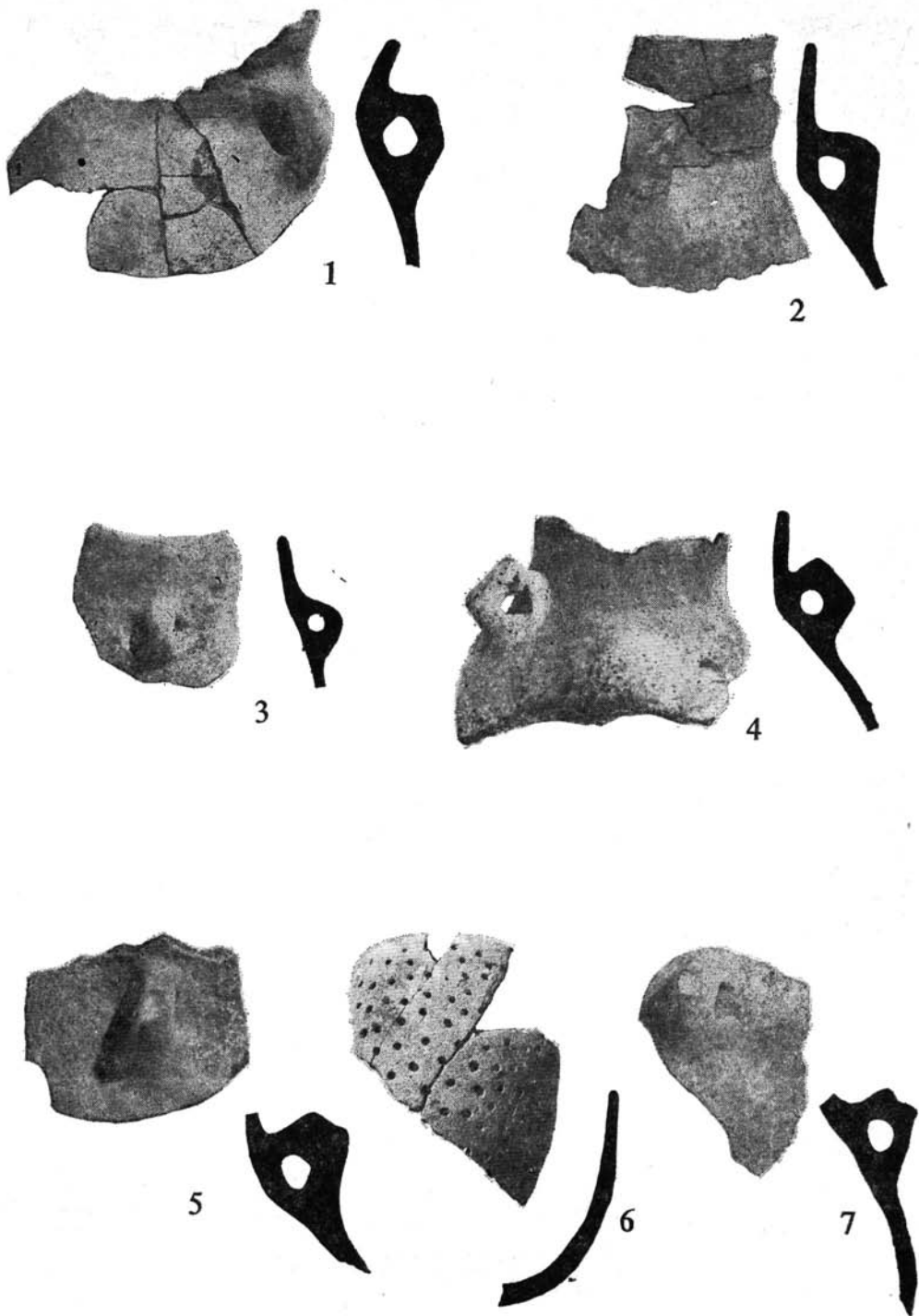

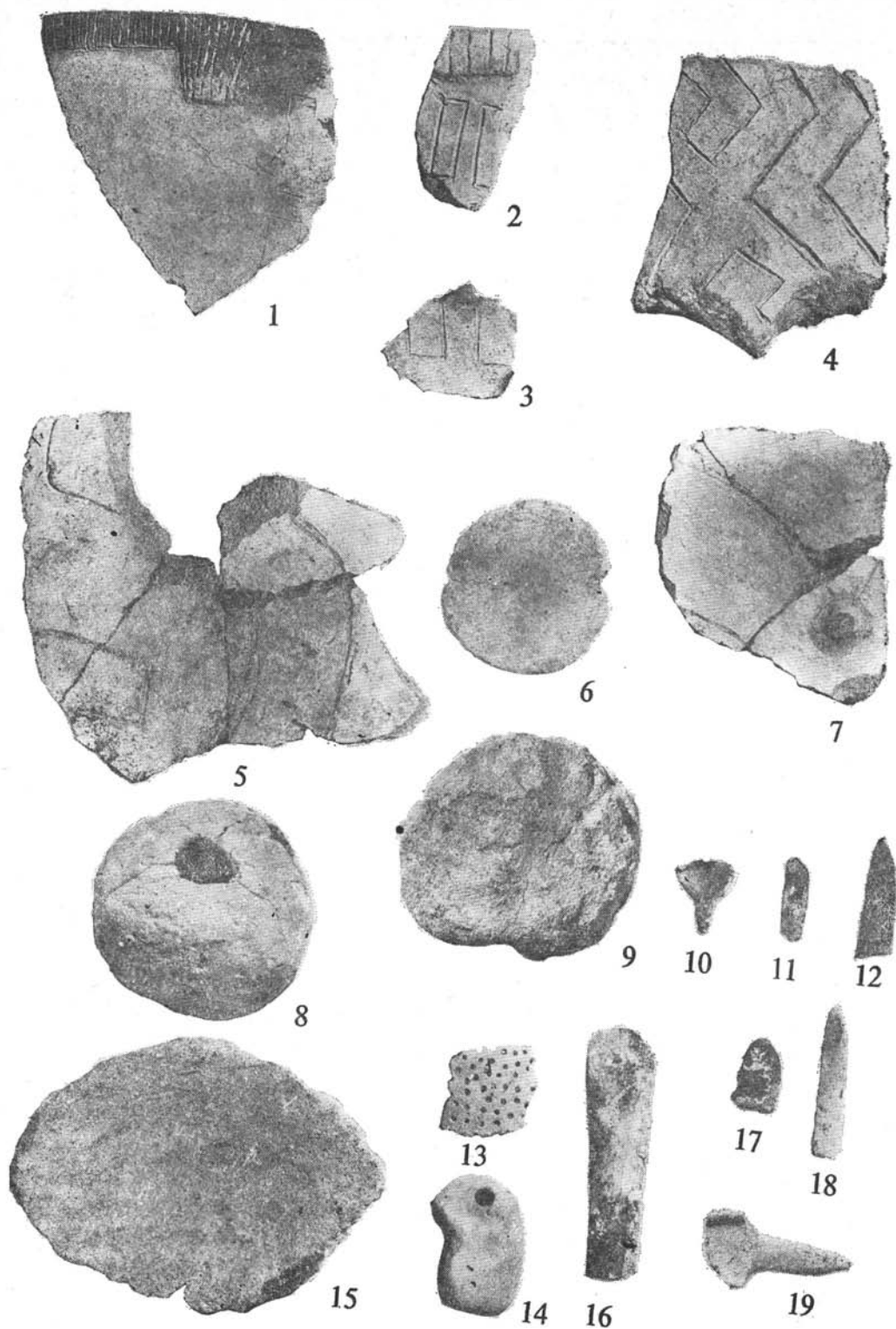
Pl. VII. 1: pit 5; 2-3: house 4, pit XXXVIII; 4: pit XXXIV; 5: pit X.

Pl. VIII. 1: quadrate II, 0—35 cm; 2: pit 14; 3: pit 6; 4: pit 1; 5: pit 18; 6—7: pit 16;
 8—9: pit 3; 10: pit 11; 11: quadrate XX, 0—40; 12: pit 15; 13—14:
 pit 14; 15: pit 10; 16: pit 9.

Pl. IX. 1: pit 4; 2: pit 5; 3: pit of the human face vessel; 4: pit 9; 5: pit 3;
6: quadrate 48, pit 3, 7: pit of the human face vessel.

Pl. X. 1: pit 13; 2: pit 9; 3—4: pit 10; 5: pit 14; 6: pit 7; 7: pit 14; 8: quadrate 38, pit of the human face vessel; 9—10: pit 14; 11: pit 2; 12: pit 14; 13: pit 3; 14: pit 2; 15: pit 5; 16: pit 14; 17: pit 55; 18: quadrate II, 0—30 cm; 19: pit 9.

1.

2.

Pl. XI.

1.

2.

3.

Pl. XII.

CONTRIBUTIONS TO THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE OF SOUTHERN ALFÖLD*

FERENC HORVÁTH

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

The south-eastern part of Hungary which is divided into a Trans-Tisza Area and into one called Danube—Tisza Mid Region makes a geographic unit with the region now in Yugoslavia called Bácska (Bačka)—Bánság (Vojvodina) as well as the Körös—Region now in Rumania. As regards to the geographical conditions the connections between south-east Hungary and Transylvania through the valley of river Maros and between S. Rumania and N. Bulgaria through the valley of Lower Danube were always potentially open. These conditions had a great part in defining the Bronze-Age development of this region in a similar way with the above mentioned areas.

According to the available finds the Bronze-Age history of the area was summed up by István Bóna in 1962, 1965 and in 1975.¹ Some minor excavations done in the meantime but mainly research work done in other regions of the country make it possible to raise new aspects in the research of the problems of the Early Bronze Age in this area.

The transition of the Late Copper Age and the Early Bronze Age is not quite clear. At the very end of the Late Copper Age the finds of the Kostolac group appear to the line of the Körös rivers (Szentés—Nagyhegy, Szentés, Kiskörös, Kecskemét—Szikra, Hódmezővásárhely—Gorzsa—Köveshalom, Vajhát, Kiskunfélegyháza, Tápé—Lebő, Deszk-A, Ópusztaszer—Kiszner-tanya).² The pottery is black-burnished with impressed or incised motive — seldom incruusted. These show close relations to the Yugoslavian Banat and the Rumanian Maros-Valley artifacts of the Kostolac group.³ The fish-boat and the divided bowl are dominant

* The manuscript was closed in 1976 and was given as a lecture at the UISPP IX. congress in Nice, 1976. Unfortunately the lectures of the Congress has not been published up to now that is why we publish the original text now without any alteration. We maintain all the results of this paper even to-day with the exception of the explanation of the so called Early Bronze Age "Somogyvár—Vinkovici"-type of pottery. This problem has been published in a more detailed study in the near past (see F. Horváth 1980—81.).

I would like to thank Prof. István Bóna for his help and critical comments in the revision of this paper.

¹ Bóna, I. 1963. 11—24.; 1965. 17—64.; 1965/a 59—67.

² Banner, J. 1956. Tápé—Lebő: LVIII. t. 5, 10—11, 15—16, 20—21, 25, 30, Deszk-A: XLVIII. t. 5—7, 10—13, 16—19, 21—24, 26—32, 35—41, 43, 45—46, Hódmezővásárhely—Szőlőhalom: LV. t. 24, Gorzsa—Köveshalom: LV. t. 38—43. Ószentiván: Bálint, A.—Párducz, M. 1934. X. t. 11—16, 18, 19, 23. Kecskemét—Szikra: Banner, J. 1956. XXVIII—XXIX. t.

³ Nemejcova—Pavuková, 1968. 353—433; Roman, P. 1976. 52—53; Jovanović, B. 1974. 160—169.

among the pottery-forms. The cattle-burials are characteristic in this group too.⁴ On a Kostolac pot from Ószentiván the direct effect of the Vučedol ornaments can be recognized (Pl. I. No. 1).⁵

Without excavation it is difficult to decide whether the Retz—Gajáry-type artifact (Pl. I. No. 2) are belonging to this Early Bronze Age peripod, they form an earlier independent horizon, or mean simple import peaces.⁶

Surely not the historical situation was the different from that of Rumanian one, but the reached level of the research was signed by the lack of the sites in the Eastern part of the Great Plain in case of the Coțofeni culture too. That is why the numerous sites, and the vast territory of the Coțofeni culture get to end straight at the line of the Rumanian border.⁷ The exploration of the Coțofeni culture-sites is the task of the presently working archeological-topographical field-research too.

It became obvious that the people of the pitgrave kurgans — which was supposed to have a significant role in the formation of the Early Bronze-Age of this region — was not in connection with the starting of the Early Bronze-Age neither chronologically nor on the base of the finds in this way, as it had been thought before. On the base of the research work done in Rumania as well as the grave goods found in Csongrád István Ecsedy places the first appearance of the people of pit-grave kurgans to have taken place at the time of the Bodrogkeresztúr-culture. The best parallels of pit-grave burials in Hungary were discovered in the west of the Soviet Union, in Rumania and in Bulgaria well within the period of the Černavoda III-Čelei and early Baden as well as early Coțofeni cultures. Thus, instead of a pit-grave invasion which was supposed to have taken place in the earliest period of our Bronze Age Ecsedy calls attention to a zone showing a manifold cultural connection between the Moldva and the Tisza-Region.⁸

The sporadic presence of the corded ware finds however (Békésszentandrás, Pl. I. No.5,⁹ Szerbkeresztúr—Srpski Krstur, Pl. I. No. 4.¹⁰ Kiskunfélegyháza, Öttömös and Pitvaros¹¹) contrary to the opinion of I. Ecsedy-could mean an evidence for the third wave of the Pit Grave People at the beginning of the Early Bronze Age. This situation was probably similar as the corded ware-elements appeared in the Choplice—Veselé—Nitra group, in the Drassburg group, the Pre-Hatvan-culture and in the Schneckenberg culture.¹²

So the Makó group has to be considered as the first more or less well-known group in the Early Bronze Age in the southern part of the Great Hungarian Plain (Alföld). Although the relationship of the finds of the group appearing in our region connected to the whole culture cannot be solved on the bases of the finds known in the South-Alföld at the moment, not to mention the internal chronology. In 1971 new Early Bronze Age finds were described by Béla Kürti and on the bases

⁴ Banner—Kutzián. 1961. 1—32; B. Kutzián, I. 1973. 42—44.

⁵ Ószentiván, Káity J. telke. MFM. Szeged. Ó. 53.105.1.

⁶ Ismeretlen lelőhely. MFM. Szeged, Ó. 53.117.155; Dimitrijević, S. 1980. Taf. 19.2; Feltehetően ugyanide sorolandó a Kiszombor N- lelőhely kerámianyagának egy része is.

⁷ Roman, P. 1976. Pl. 1—2 (between pages 108—109).

⁸ Ecsedy, I. 1971. 9—17; 1975. 277—284; 1979. 47—52.

⁹ Békésszentandrás. Szentes Museum. 54.109.1. Arch. Topographia Site no. 51.

¹⁰ Garašanin, M. 1973. Tabla 47.

¹¹ Szeged, MFM 53. 77. 11. Kiskunfélegyháza—Páka puszta (Pl. I. No. 3). Kiskunfélegyháza, 56.51.1., Öttömös, MFM 82.1.1. Pl. No. 6., Pitvaros Grave No. 23. Bóna, I. 1965. 19.

¹² Točík, A. 1963. Obr. 246: 1, 6, 7, 9, Obr. 252, 2, 3, 5—6. Budínský—Krička, V. 1965, Roman, P. 1973, 6—7. Benkovsky, Z.—Pivarová: 1981. Taf. 3., Kalicz N. 1968. 53—55, Taf. 1.13, Roska M. 1914. 418—420, Dinnyés I, 1973, Pl. II. 9.

Pl. I. 1: Ószentiván, plot of land of J. Káity. Szeged, MFM. Ó. 53.105.1; 2: Unknown site. Szeged, MFM. Ó. 53.117.155; 3: Kiskunfélegyháza—Páka puszta. Kiskunfő egyháza Museum. 56.51.1; 4: Szerbkeresztur — Srbski Krstur (After Garašanin, 1973); 5: Békésszentandrás. Szentés, Koszta József Museum, 54.109.1; 6: Öttömös. Szeged, MFM. 82.1.1.

of his analysis the end of the life of the Makó group coincides with the beginning of the Pitvaros group of the Maros culture.¹³

The view becomes even more complicated since the comparative material of the excavations in Transdanubia (i.e. Western Hungary) and Yugoslavia proves that the Somogyvár—Vinkovci type pottery exists in the southernmost part of the Great Hungarian Plain too. Finds belonging to this type were found in Algyó (Pl. II. No. 3.), Ásotthalom¹⁴ (Pl. II. Nos. 4—6.) in Ada (Pl. II. No. 1.) and Radanovac¹⁵ (Pl. II. No. 2.) The analogies of the most remarkable jugs from Ada and Radanovac are known in two sites in the material of the Somogyvár—Vinkovci culture.¹⁶ Recent excavations proved without doubt that this culture appeared in Transdanubia after the Vučedol C phase at the same time as the Makó—Kosihy—Čaka period; its earliest finds appear together with the Makó material; its life fills the period between the Vučedol-C and the Late Nagyrév—Early Kisapostag horizons.¹⁷ In the southern part of the Great Hungarian plain this period corresponds to the period of the end of the Makó and to the Pitvaros — Early Nagyrév periods.

The above mentioned Somogyvár-type finds in the case of Ada and Ásotthalom were possibly found in skeleton graves. Owing to the circumstances of the findings it cannot be decided whether it is a really independent appearance of the culture. According to István Bóna this new population is in connection with the western branch of the migration starting from the direction of S. E. Tracia and E. Macedonia in about 1900 B. C. This migration reached the area of the Drava—Sava Mid-Region as well as Transdanubia through the valley of the rivers Morava—Vardar.¹⁸

It is remarkable that the Somogyvár-type ceramic which appears in the South-Alföld are always found west of the Tisza on the right bank of the river (Fig. 7). This — even if these finds are scattered and are not deriving from authentic excavations — as well as the fact that these finds were possibly found in skeleton graves make it possible for us to come to the hypothetical assumption that the Somogyvár—Vinkovci population — drawing up along the right bank of the river Tisza appeared in the southern part of the Danube—Tisza Mid-Region of the Makó group and had a considerable role in the formation of the Kötörés group of the Nagyrév culture. The left bank of Tisza was occupied by the population of the Pitvaros group which appeared at that time. So the Pitvaros sites west of Tisza might represent a later phase of the group.¹⁹

New data in connection with the Nagyrév culture also come from the finds found near Magyarcsanak and Jánosszállás where it seems that the earliest appearance of the culture was spotted amongst the material of the Makó-group.²⁰ But in the light of the increasing archaeological-topographical data the questions of the late phase of the Nagyrév culture became uncertain. This first of all refers to the Trans-Tisza areas or rather to the region between the rivers Körös and Maros where the number of the Nagyrév-type sites are increasing whereas the Szőreg group belong

¹³ Kürti B. 1971. 38.

¹⁴ Ibid. 46, fig. 30—33.

¹⁵ Ada—Komlósi Gergely-brick-factory. MFM. Szeged. 35/1906/d-. Radanovac—“Crna Zastava”-co-operative. Szabadka—Subotica, Gradski Muzej—City Museum, A-1725.

¹⁶ Bándy G. 1981. Nagyárpád, Taf. 10.5.; Ecsedy I. 1979. Szava, Taf. VII, 3, Taf. IX. 3.

¹⁷ Ecsedy, I. 1978. 111.

¹⁸ Bóna, I. op. cit. 1965. 61—62.

¹⁹ According to our opinion the graves of Röske (Bóna I. 1965. 25.) and the finds from Sándorfalva—Eperjes (Excavation of Márta Galántha, 1981) are belonging to the Ada-type too.

²⁰ Kürti B. op. cit. 38., 43., 50.

1

2

3

4

5

6

Pl. II. 1. Ada, Szeged, MFM. 35/1906/d; 2: Radanovac — „Crna Zastava” Co-operativa. Subotica, Gradski Muzej, A-1725; 3: Algyő-Tiszapart. In private collection, Algyő; 4: Ásotthalom-Borgazdaság, Szeged, MFM. 80.20.1; 5: Ásotthalom-Borgazdaság, Szeged, MFM. 80.20.3; 6: Ásotthalom-Borgazdaság, Szeged, MFM. 80.20.2.

mainly to a limited number of sites along the river Tisza. This indicates a possible island-like survival of the Nagyrév population. The same is supported by the fact that the topographical data contradict to the Hatvan culture's drawing down to such southern areas.²¹

The direct connection between the Pitvaros group and the Szőreg—Perjámos group cannot be proved until now either but if genetical aspects are taken into consideration the unified name Maros culture is regarded correct.²²

The picture of the Middle Bronze Age was made more exact by the excavations directed by Ottó Trogmayer near Baks and Klárafalva. The late Vatyá culture settlement which covered the Nagyrév culture layer at Baks;²³ and the tell-settlement of the Szőreg—Perjámos group at Klárafalva were excavated.²⁴ Although the procession has not finished yet the most important characteristics of the stratigraphy and finds of Klárafalva—Hajdóva must be mentioned. Between Szeged and Makó, in the flood basin of the river Maros a "test-excavation" consisted of two blocks was done by Ottó Trogmayer and Ilona Stanczik in 1969. The tell settlement emerging at a 350 cm height from the present day surface has nine habitation levels from the different phases of the Szőreg—Perjámos group. Two main phases can be separated within the nine levels (A—I houses) plus another layer of the tell which had been destroyed by previous earthwork (Fig. 1, 4).²⁵ The two Bronze Age phases mentioned above are undoubtedly proved both by the change of the location of the houses and the finds too. The pottery coming from the I—H—G houses which belong to the first phase contains the so called Szőreg 2—3 (mostly Szőreg 3) type of pottery forms according to István Bóna (Pl. III. Nos. 1—6).²⁶ The further levels are in close relation with the Szőreg 4—5 material with the difference that here the so called "baroque style" (Pl. III. No. 8.) (Szőreg 4) is rather rare. (Pl. III. Nos. 7—9; Pl. IV. Nos. 1—4; Pl. V. Nos. 1, 2, 4).

The characteristics of the pottery in the earliest levels (I—H houses) is the rough, flat, yellow, yellowish brown and gray colour ware. Fine ceramics which exist in a more limited number is polished, and is yellow and brown colour. They are hardly decorated at all; on the fine ceramics hut or flag ornaments can be seen. There is a dividing pattern on them which become spiky at the neck or quadrangular or triangular running horizontally and incised by a double line. Ansa lunata appears first in the G-level. In the D-level the pottery becomes rough compared to the previous two levels, the rate of fine ceramics decreases; the connections are indicated by fragments of Gyulavarsánd, — Late Vatyá — as well as the finds of the Incrusted Pottery culture too. C-level is the richest in finds. The rate of the polished black and the yellow-orange fine pottery increases. Mugs are of semiglobe bodies and cylindrical necks their handles are drawn above their rims. There are jugs with truncated cone necks with sloping handles, romboid mouth, and standing on a low hollow pedestal. There are urns with a wide rim, funnel neck and a slightly distorted globe body (Pl. V. No. 4).

²¹ We are indebted to Gabriella Vörös (Szeged) who let us study the list and extension-map of the Bronze Age sites in County Csongrád, collected on the base of inventorial and archeological surface-survey data.

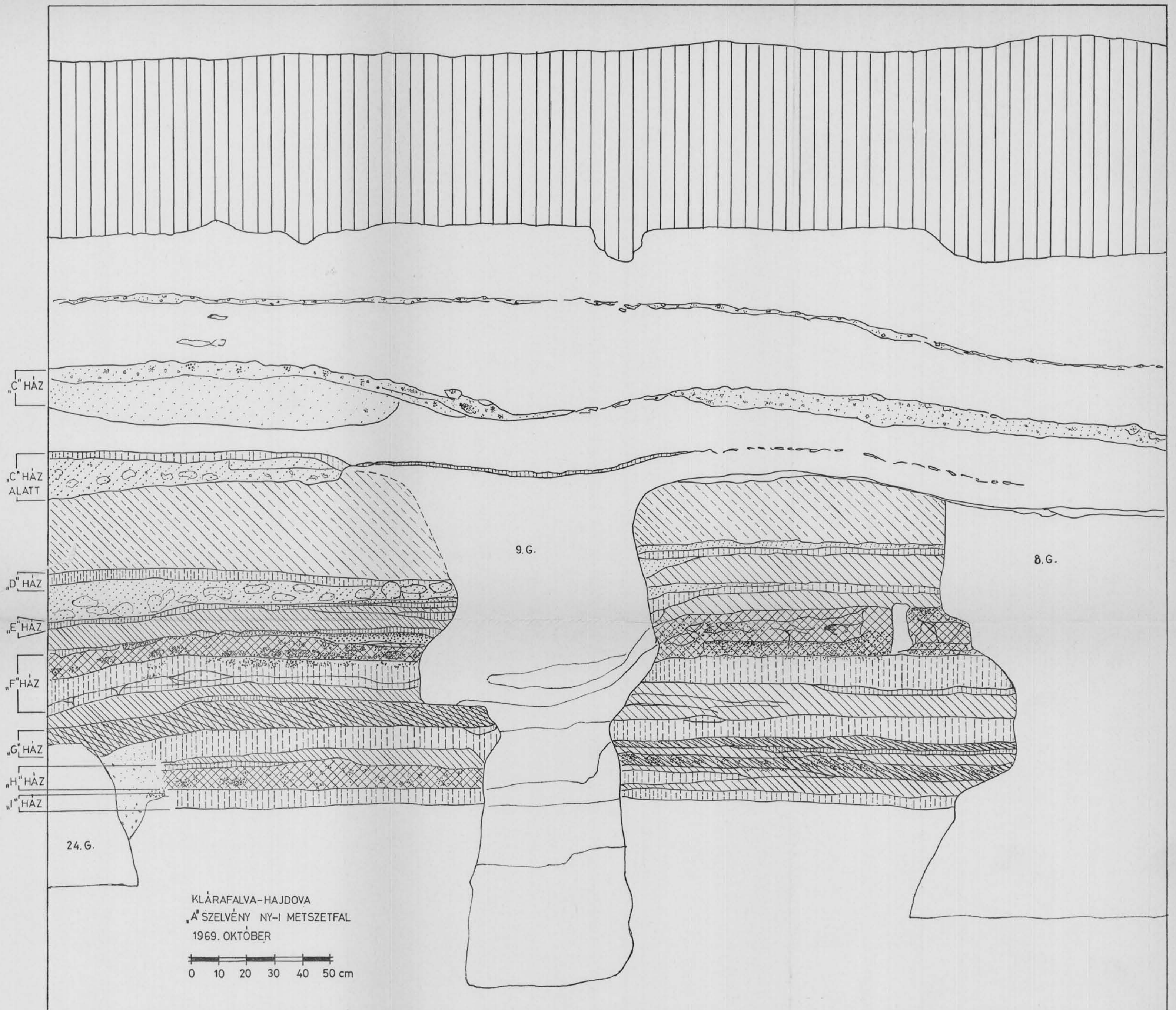
²² Banner, J. 1931. 47; Girić, M. 1971. 36.

²³ Material under procession in Móra Ferenc Museum, Szeged.

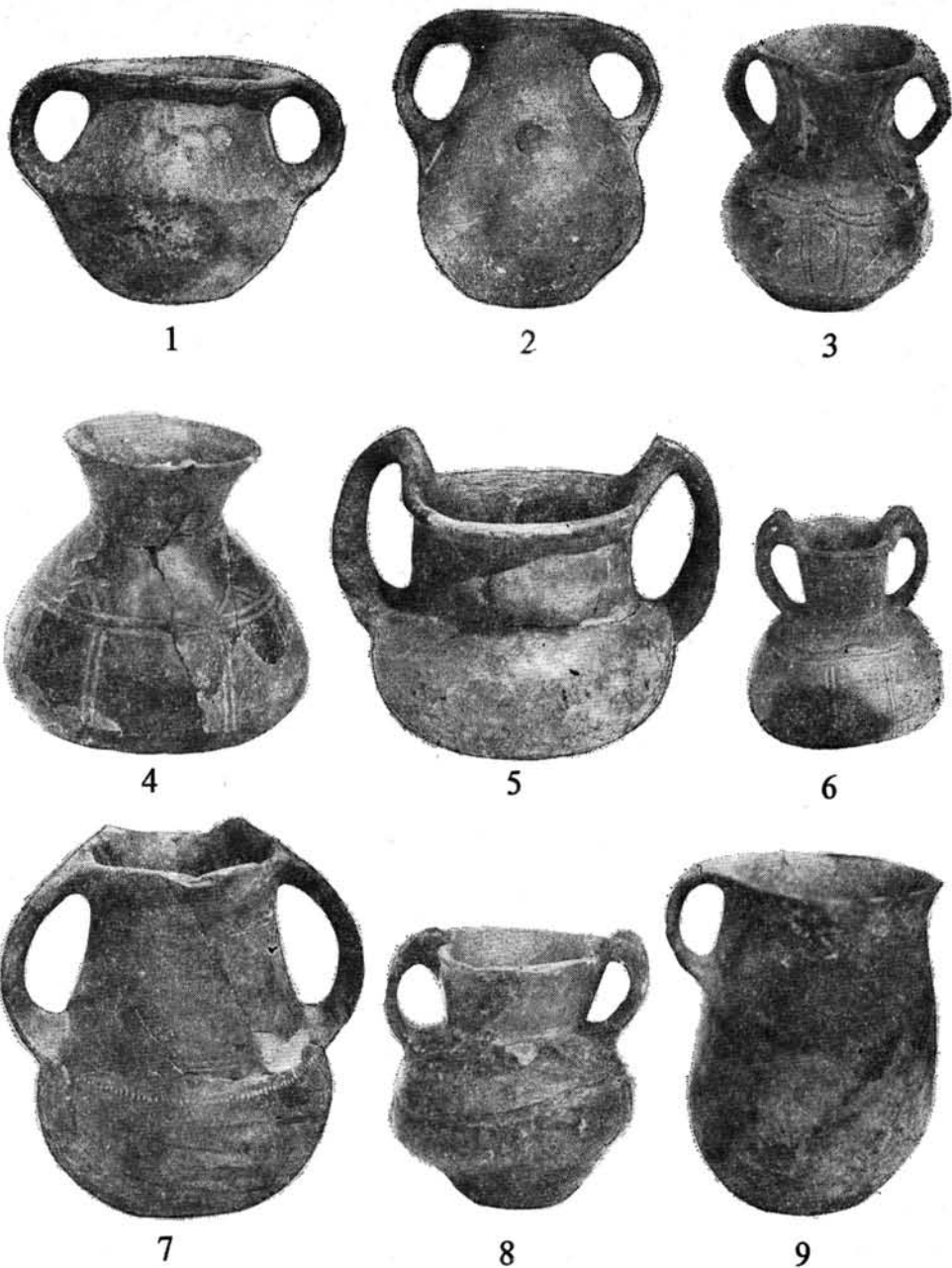
²⁴ Material under procession in Móra Ferenc Museum, Szeged. I am grateful to Ottó Trogmayer to let me process this material.

²⁵ The top 70 cm of this tell was removed by scraper so the may be mixed material of the last layer needs a through further analysis.

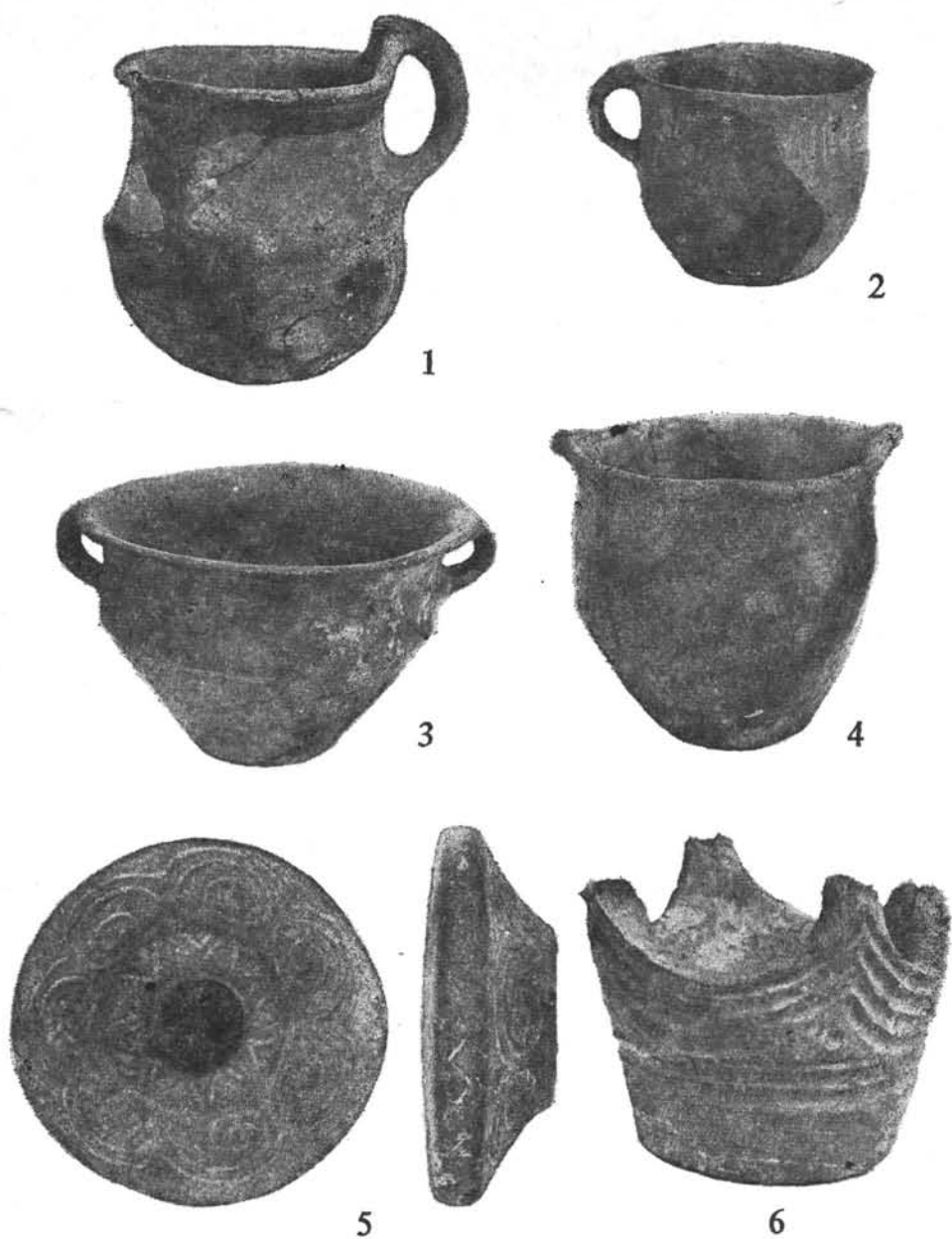
²⁶ Bóna, I. 1975. 92—97.

Pl. III. 1 Klárafalva-A. Szeged, MFM. Ó. 53.71.774; 2: Klárafalva-A. Szeged, MFM. Ó. 53.71.71; 3: Klárafalva—Hajdova. Szeged, MFM. 76.1.185; 4: Klárafalva—Hajdova, Szeged, MFM. 81.12.03; 5: Klárafalva-A. Szeged, MFM. Ó. 53.71.85; 6: Klárafalva-A. Szeged, MFM. Ó. 53.71.72; 7: Klárafalva-A. Szeged, MFM. Ó. 53.71.84; 8: Klárafalva-A. Szeged, Móra FM. Ó. 53.71.91; 9: Klárafalva—Hajdova. Szeged, MFM. 76.1.450.

Pl. IV. 1: Klárafalva-A. Szeged, MFM. Ő. 53.70.89; Klárafalva—Hajdova: 2: 76.1.187; 3: 76.1.185;
4: 76.1.186; 5: ltsz. — 6: 76.1.414.

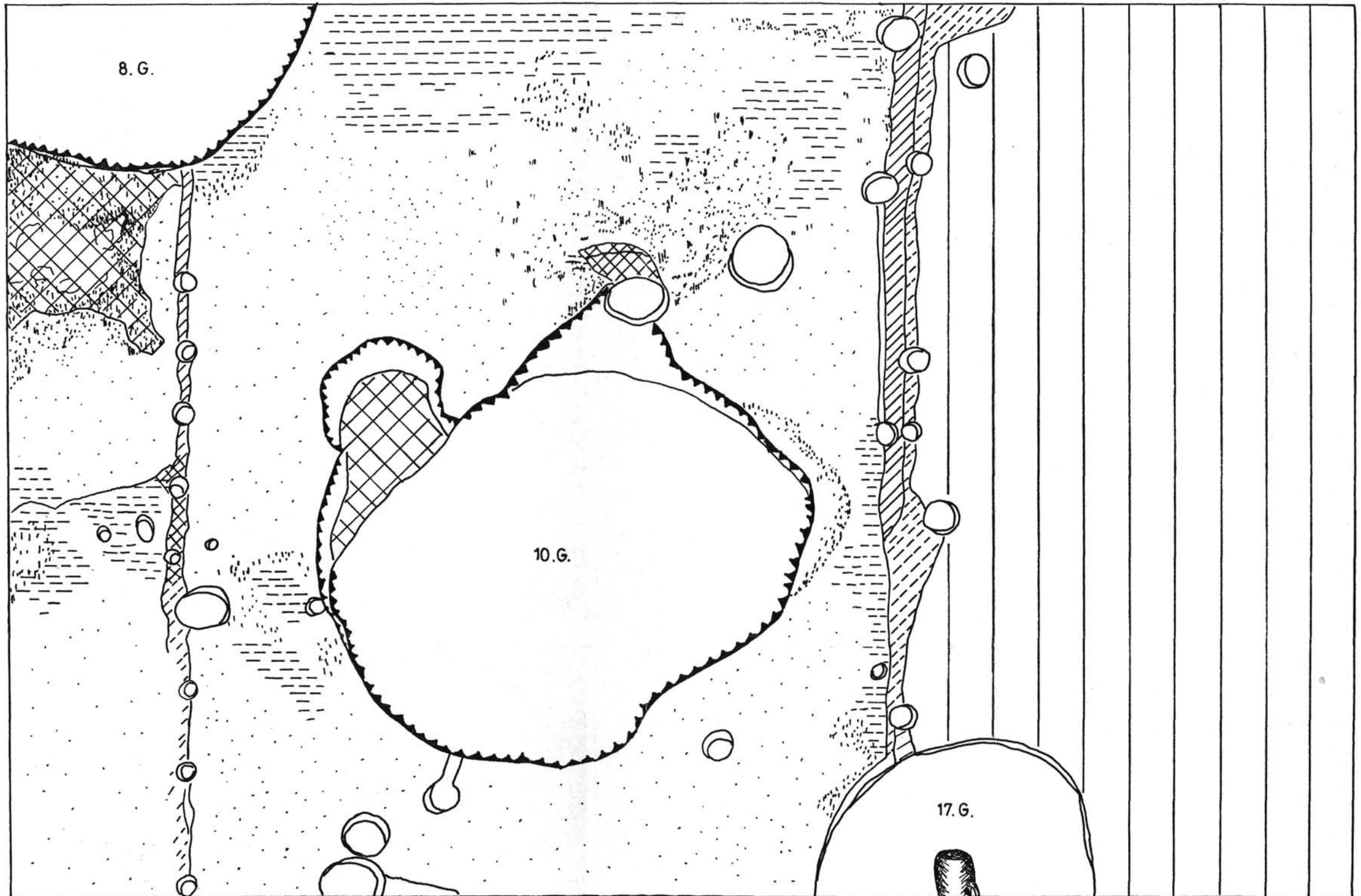

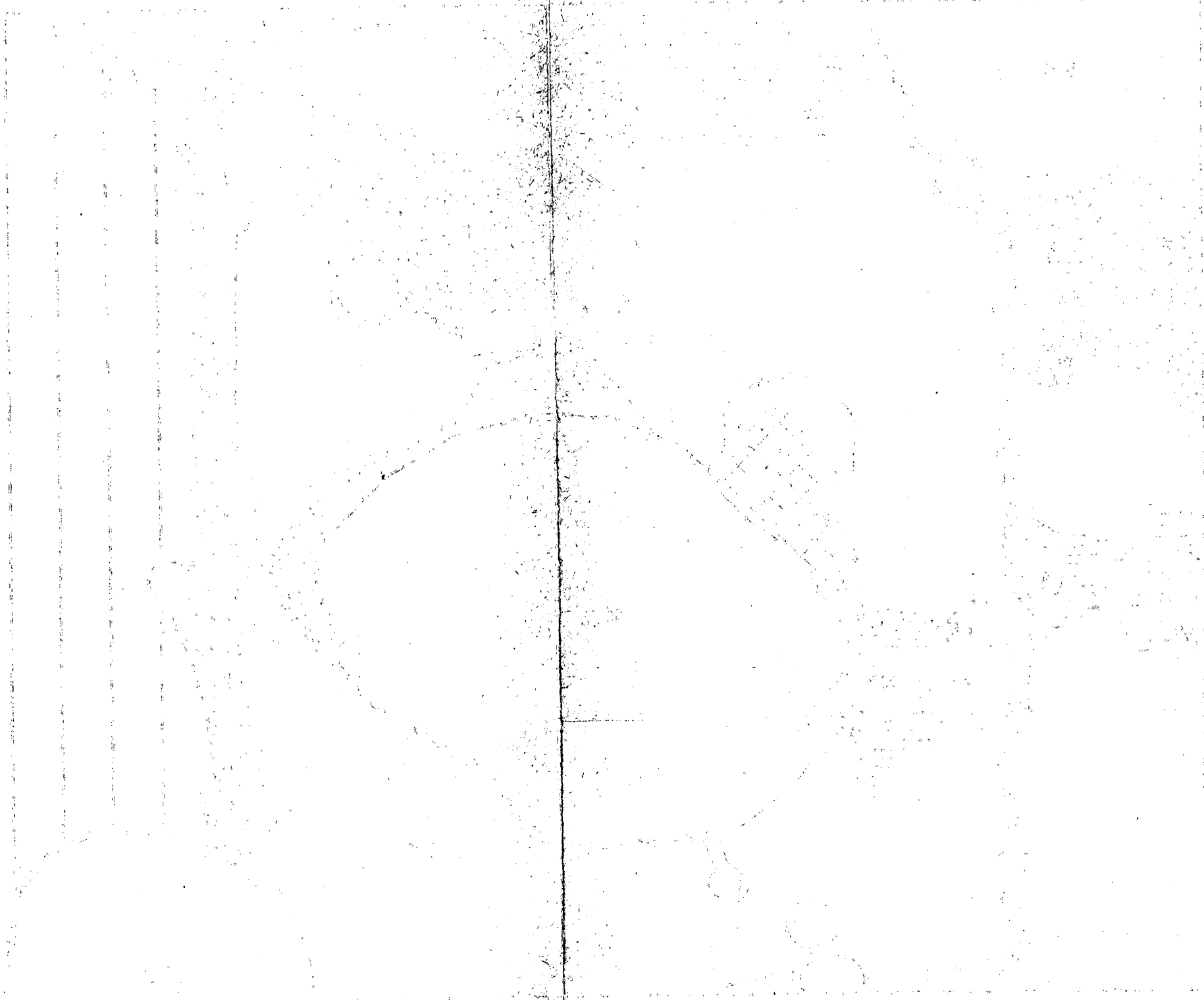
KLÁRAFALVA-HAJDOVA

„A” SZELVÉNY „H” HÁZ

1969. OKT.

0 20 40 60 80 100 cm

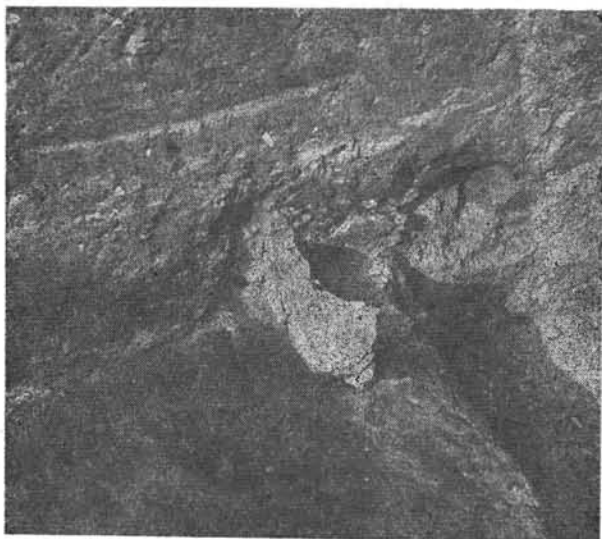

Fig. 3. Klárafalva—Hajdova, 1969. Block-A. F-house.

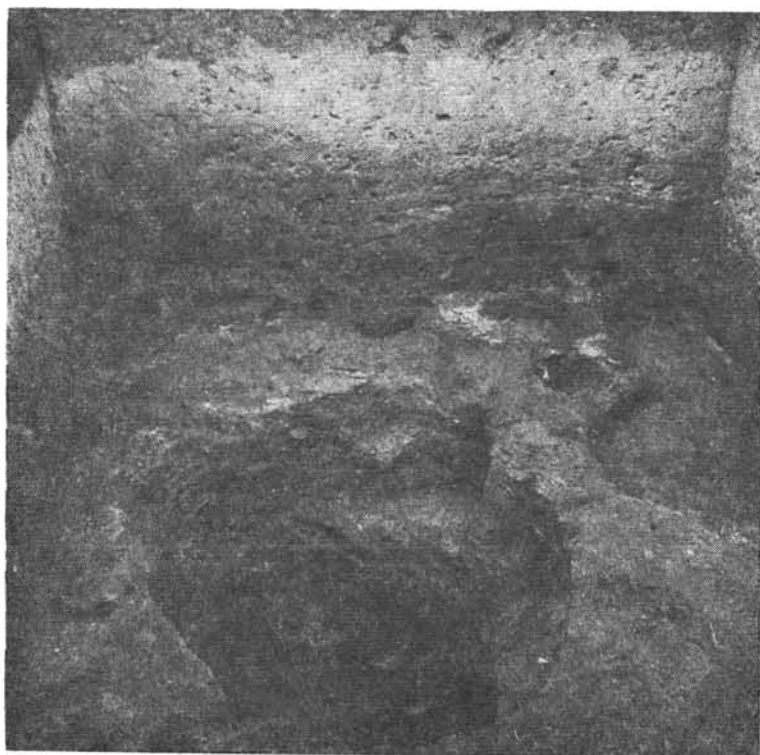

Fig. 4. Klárafalva—Hajdova, 1969. Block-A. G-house, western profile, with the pit No. 10 in the middle.

Fig. 5. Klárafalva—Hajdova, 1969. Block-B. A-house, pit. no. 1.

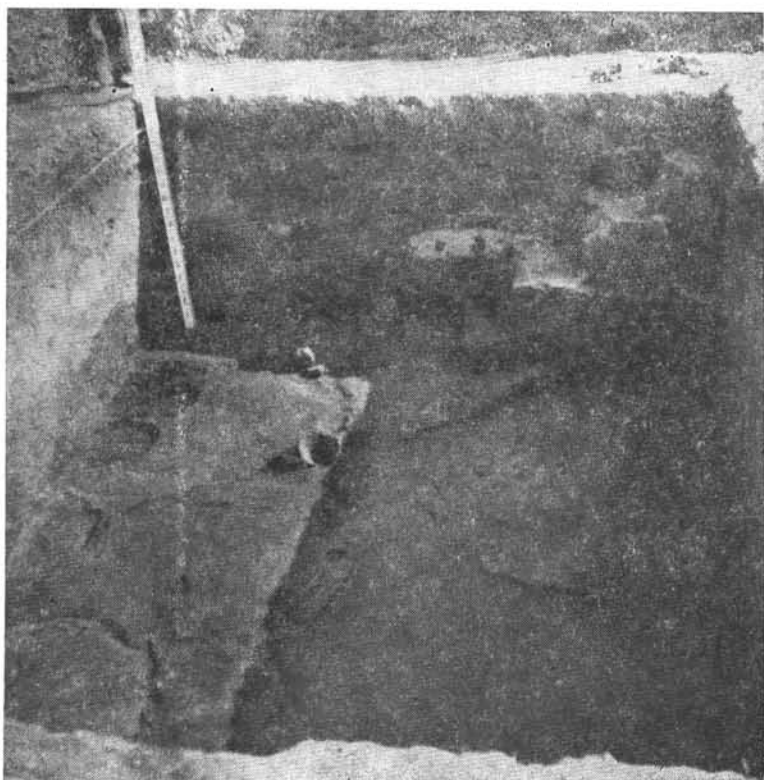

Fig. 6. Klárafalva—Hajdova, 1969. Block-A. D-house, Eastern profile.

As far as the elements of decoration are concerned the characteristics are as follows: The rich vertical and horizontal smoothed in or scored lines as a dividing pattern (often stressed by spiky triangular scored knots), slanting cannelures on the bulge; scored "Füzesabony-style" knobs surrounded by dotted circles or semi circles (Pl. V. No.1). A part of the bowls and cooking pots have some "sticking out" knots on their rims (Pl. IV. No. 4.). Mention must be made of a portable amber-holder ornamented by cannelured garland bundles (Pl. IV. No. 6.) and a clay model wheel with spiraloid decoration (Pl. IV. No. 5.). The plastic rib-decorations stressed by finger pushings and incised lines are outstandingly characteristic to the whole ceramics.

The house-plans were rectangular in every period sometimes they had internal division (Fig. 2., 4., 6.). The floor was made of thick clay plastering and the superstructure was built of framework of a few heavy upright posts. On this framework the walls were constructed of plaited branches or wattling which were daubed on both sides with clay. The hearth and oven were plastered and the basement was circular or quadrangular shape (Fig. 3.). Under one of the plastered clay oven the skeleton of an infant was observed buried there as a building sacrifice.

The details of the transition between the Middle and the Late bronze Age are not quite clear either. A strong mingling of the Vátya—Szőreg and even the Gyulavarsánd elements can be observed in the Danube—Tisza Mid-Region, at Baks, and there may be Kelebia-type cemetery in the case of Csengele²⁷ (Pl. V. No. 5.). The appearance of the Füzesabony style south of the southern borderline of the Füzesabony extensional area must have taken place at this time (e.g. Magyartés.²⁸ see Pl. V. Nos. 6—7. and Sövényháza see. Pl. V. No. 8.) The Koszider—Type hoards are present in the region between Körös and Maros²⁹ but the Tumulus culture sites appear only near the Tisza on the left bank (Szentés—Nagyhegy, Mindszent, Mártély—Feketehalom, Gorzsa—Kettőshalom, Kishomok etc.)³⁰. But greater cemeteries or settlements of the Tumulus culture between Szentés and Idős³¹ are not really known up to now. Collecting and analysis of the tumulus finds were not done in this area so the circumstances of their appearance are not clear either. The possible very early appearance of the Tumulus-culture element in the Szőreg-C cemetery (Pl. V. No. 3.),³² can hardly be assigned to the ethnic presence of the Tumulus culture itself in the Trans-Tisza Region.

In the inlets of the area between the Maros and Körös some Tumulus culture sites are known (between Rákos and Királyhegyes (Pl. VI.)³³ but these finds show a different sort of character than that of the ones from the Danube—Tisza Mid-Region (Tápé, Dorozsma, Bogárfő, Kömpöc, Bilisics etc.)³⁴ The high almost

²⁷ Unpublished material in the Szeged Museum (Inv. n.: 1931. Ó. 53. 32. 1—3.) It is not an identical site of the Csengele material published by Foltiny, 1944—45. XV. pl. Finds from Sövényháza. Móra Ferenc Museum Szeged, 46/1884; 180/1885; 188/1885; 189/1885. Goldman A.—Szénászy J. 1971.

²⁸ Móra Ferenc Museum, Szeged, 153/1885.

²⁹ Bóna, I. op. cit. 1975. Verbreitungskarte XI.

³⁰ Zalotay, E. 1932. 49—102; Banner, J. 1944—45. 29—42; Trogmayer, O. 1976; *Gazdapusztai Gy.* 1958. 201.

³¹ Trogmayer, O.—Szekeress, L. 1966—68. 15—17., 20.

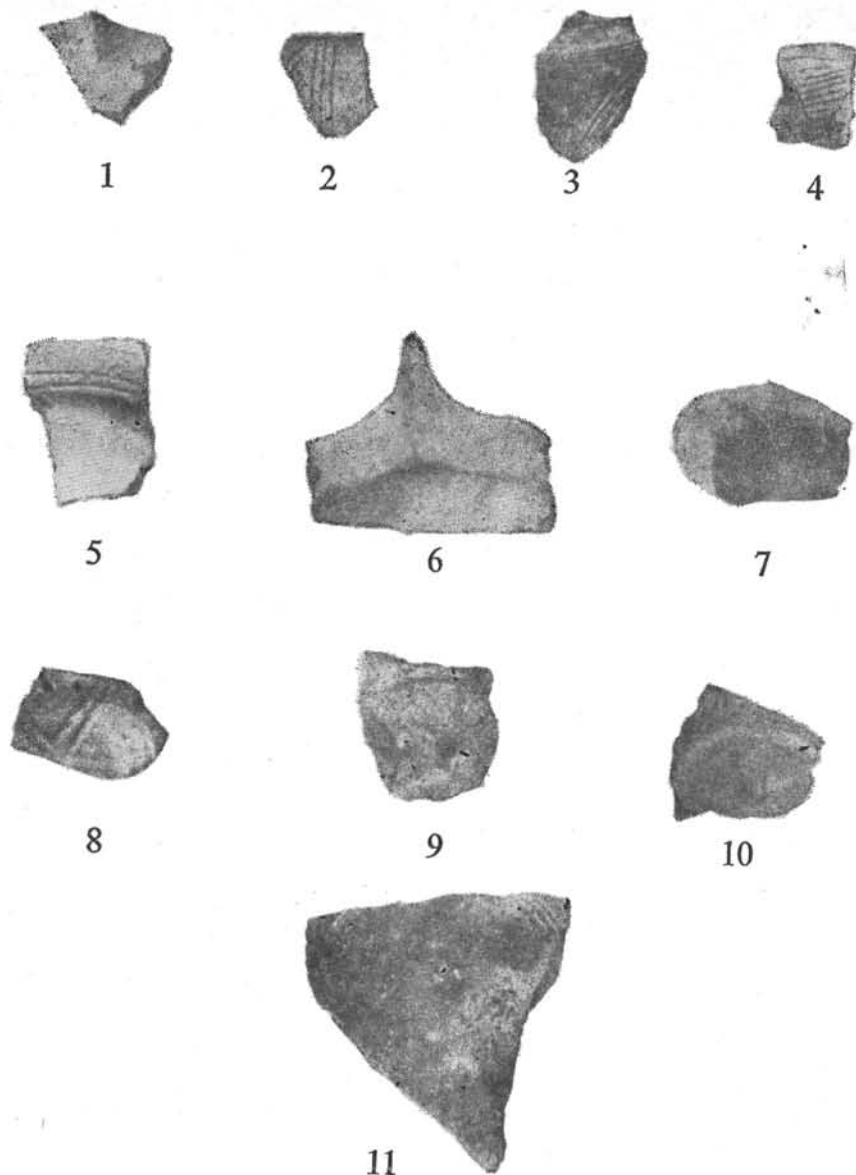
³² Bóna, I. op. cit. 1975. T. 109., 1.

³³ Horváth, F. 1973. Surface-surveys of the author in the South-East environment of Makó. Nr. of the sites: 53., 56., 65.

³⁴ Foltiny, I. 1957. Trogmayer, O. 1966. 631.; 1966/a 87.; 1975.

Pl. V. 1: Klárafalva—Hajdova. Szeged, MFM. 76.1.418; 2: Klárafalva-A. Szeged, MFM. Ó. 53.71.76; 3: Szőreg-C. Grave no. 70. Szeged, MFM. Ó. 53.115.147; 4: Klárafalva—Hajdova. Szeged, MFM. 80.1.1261; Csengele. Szeged, MFM. Ó. 53.32.2; Magyartés. Szeged, MFM. 189/1885; Magyartés. Szeged, MFM. 153/1885; Sövényháza. Szeged, MFM 51/1884.

Pl. VI. After Horváth F. 1973. 6: site no. 53. Rákos-Szemesdűlő (IV. t.1), 1, 2, 4, 5, 11: site no. 56. Rákos-Szemesdűlő (III. t. 1, 2, 4, 5, 9), Rákos-Határhalom: site no 65: 3 (II. t. 3), 7 (II. t. 25), 8 (II. t. 24), 9 (II. t. 23), 10 (II. t. 17).

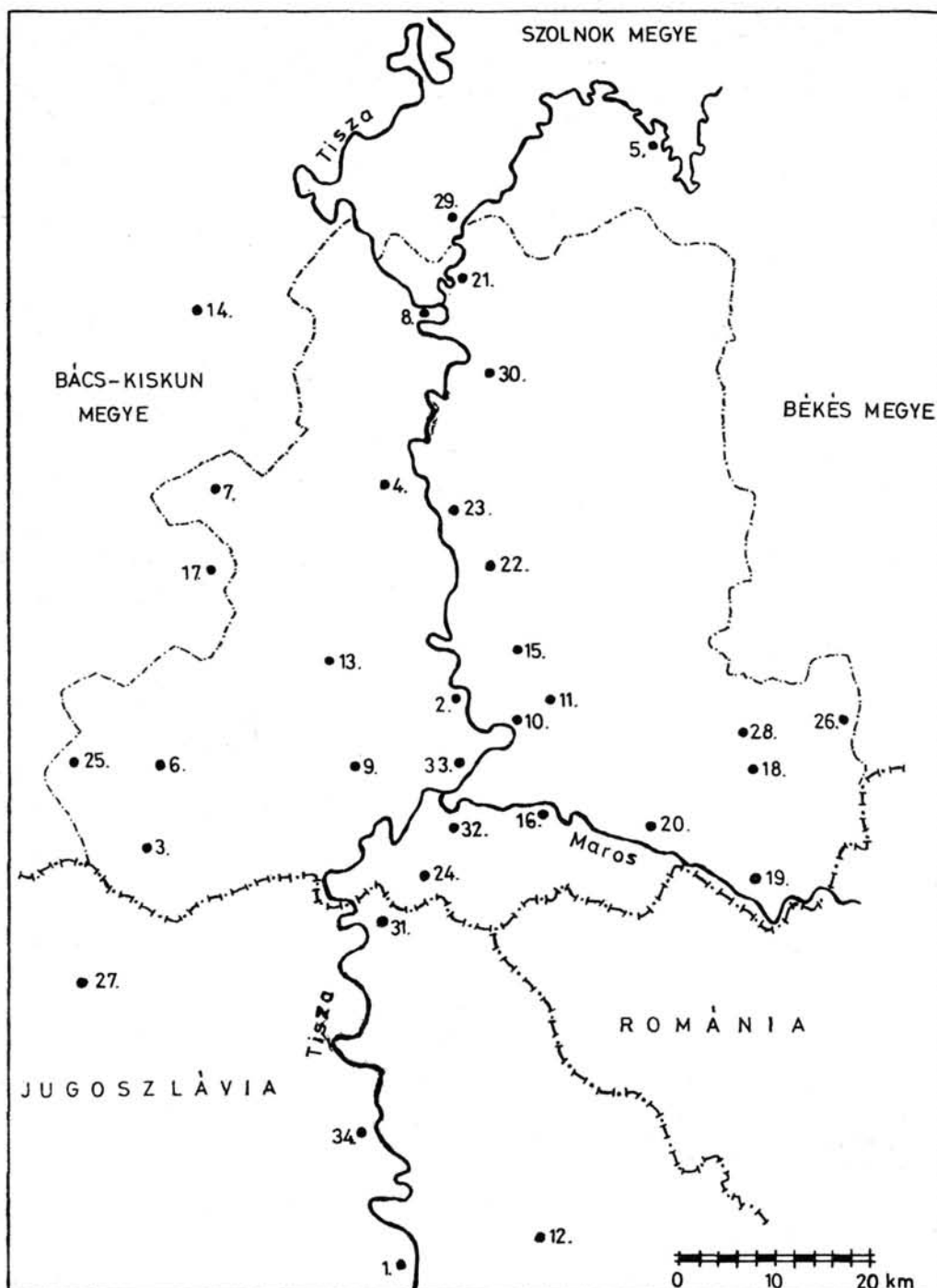

Fig. 7. The sites mentioned in the text (Constructed on the base of the authors' directions by László Saliga).

vertically drawn up and characteristically piking knots on the rim of the bowls and dishes (Pl. VI. No. 6.) are present in the material of the Tumulus culture in the northern part of the Great Hungarian Plain.³⁵ Some motives of decoration as well as some knot-forms are similar to those founds in the Hajdúbajos and Rákóczi-falva groups.³⁶ (Pl. VI. Nos. 2, 3, 7, 9, 10, 11). At the moment it seems that the more areas of the Trans-Tisza Region was occupied by the Tumulus culture from the North-Alföld (G. H. P.) putting an end to the independent life of the Middle Bronze Age culture. In certain places the local survival of the Szőreg group can be observed too.³⁷

The photographs are made by Anikó Nagy—Czirok with the exception of Pl. II, 2 (the author), and Figs. 3—6 (by Ottó Trogmayer). The graphics are drawn by Irén Fáy on the base of the originals of Ilona Stanczik.

List of the Mentioned Sites

1. Ada	18. Királyhegyes
2. Algyő	19. Magyarcsanak
3. Ásotthalom	20. Makó
4. Baks	21. Magyartés
5. Békésszentandrás	22. Mártély—Feketehalom
6. Bogárzó	23. Mindszent
7. Csengele	24. Ószentiván
8. Csongrád	25. Öttömös
9. Dorozsma	27. Radanovac
10. Gorzsa—Cukormajor	28. Rákos
11. Gorzsa—Kettőshalom	29. Szelevény
12. Idős	30. Szentés
13. Jánosszállás	31. Szerbkeresztúr
14. Kiskunfélegyháza	32. Szőreg
15. Kishomok	33. Tápé
16. Klárafalva—Hajdova	34. Zenta
17. Kömpöc	

LITERATURE

- Banner János* (1931), Beigraben der bronzezeitlichen Hockergräber aus der Maros Gegend. *Dolgozatok VII.* 47.
(1944—45), Bronzleletek Hódmezővásárhely határában. *Arch. Ért.* 29—42.
(1956), Die Pécelér Kultur. *Arch. Hung.* XXXV (1956).
- Banner J.—Kutzián I.* (1961), Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *Acta Arch.* 13. 1—32.
- Bálint A.—Párducz M.* (1934), Újabb őskori telep Ószentiván határában. *Dolgozatok IX—X.* (Eine neue urzeitliche Ansiedlung bei Ószentiván) 44—53.
- Bándi Gábor* (1981), Über die Entstehung der Frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubia. *Frühbronzezeit*, 21—27.
- Benkovsky Z.—Pivarová* (1981), Zum neuesten Forschungsstand über die Litzenkeramik in Österreich. *Frühbronzezeit*, 29—38.
- Bóna István* (1963), The Cemeteries of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 2—3, 11—24.
(1965), The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I—II. *Alba Regia* 4/5 (1963—1964) 17—33.
(1965/a), Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiss-Maros Gegend. *Acta Ant. et Arch.* VIII. 59—67.
(1975), Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und Ihre Südöstlichen Beziehungen. *Bp.*

³⁵ Kovács, T. 1966. 93.; Fig. 9—6. 7, 8, Fig. 10—1; Fig. 14—3; *Ibid.* 1975. Grave 294. No. 1.

³⁶ Kovács, T. 1970. Fig. 7. —3, 2, 5, 6; Fig. 8, 5. Trogmayer, O. 1976.

³⁷ Bóna, I. *op. cit.* 1975. 110.

- Budinský—Krička, Vojtech* (1965), Gräberfeld der Späten Schnurkeramischen Kultur in Veselé. Slovenská Arch., XIII-1. 51—106.
- Dinnyés István* (1973), A Blaskovich Múzeum Régészeti Gyűjteménye (The Archeological Collection of the Blaskovich Museum). Studia Comitatus 2, 37—70.
- Dimitrijević, Stojan* (1980), Zur Frage der Retz—Gajary-Kultur in Nordjugoslawien und ihre Stellung im Pannonischen Raum. BRGK 61. 15—90.
- Ecsedy István* (1971), New Item Relating the Connections with the East in the Hungarian Copper Age (A Marosdécse-Type Grave in Csongrád) MFMÉ -2. 9—17.
- (1975), Die Grubengrabkurgane und Elemente von Steppenursprung in der Ungarischen Frühbronzezeit (Tagung). Acta Arch. XXVII. 277—284.
- (1977), Angaben zu Frage der Somogyvár—Vinkovci Kultur. JPMÉ 22. 185—194.
- (1978), Die Siedlung der Somogyvár—Vinkovci kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. JPMÉ. XXIII. 97—136.
- (1979), The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Fontes Arch. Hung. Bp.
- Foltiny István* (1944—45), Bronzkori leletek Felsőpusztaszerről és Csengeléről (Finds of the Bronze Age from Felsőpusztaszter and Csengele). Arch. Ért. V—VI. 42—51.
- (1957), Spuren der Hügelgräber und der Lausitzer Kultur in der Umgebung von Szeged. Rég. Füz. 4.
- (1981), Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977. Budapest—Velem.
- Garašanin, Milutin* (1973), Praistorija Srbije. Beograd.
- Gazdapusztai Gyula* (1958), Mártély—Feketehalom. Arch. Ért. 85. 201.
- Goldmann A. György—Szénászký Júlia* (1971), Megjegyzések a vatyai kultúra délföldi kapcsolataihoz. (Beiträge zu den Beziehungen der Vatyai—Kultur auf der Südtiefenebene). MFMÉ.-1. 263—273.
- Girić, Milorád* (1971), Mokrin nekropole ranog bronzanog doba (Mokrin, the Early Bronze Age Necropolis). Dissertationes et Monographie, Beograd.
- Horváth Ferenc* (1980—81), Ada-type Artifacts of the Early Bronze Age in the Southern Alföld. MFMÉ. 1980—81/1,7—30
- (1973), Makó északi határának településtörténete az őskortól a középkorig (diploma work in the library of the Szeged University at the Dept. of Archaeology and Classical History Manuscript).
- Jovanović, Borislav* (1974), Pozni Eneolit. In.: Praistorija Vojvodina. Novi Sad.
- Kalicz Nándor* (1968), Die Frühbronzezeit in Nordost Ungarn. Arch. Hung. 45.
- Kovács Tibor* (1966), A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön. (Die Funde der Hügelgräberkultur.) Arch. Ért. 93. 159—202.
- (1970), A hajdúbagosi bronzkori temető (Bronze Age Cemetery at Hajdúbagosa) Fol. Arch. 21. 27—47.
- (1975), Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred. Rég. Füz. Ser. II. No. 17. Bp.
- Kutzián Ida* (1973), The Relationship between the Bodrogeresztur and the Baden Cultures. Symposium über die entstehung und chronologie der Badener Kultur. Bratislava.
- Kürti Béla* (1971), Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához (Neuere Angaben zur Frühbronzezeit der Süd-Tiefenebene) MFMÉ.-2. 29—51.
- Nemejčova—Pavuková* Äneolitische Siedlung und Stratigraphie in Iža. Slovenská Arch. XVI-2. 353—433.
- Roman, Petre* (1973), Das problem des Beginns der Frühbronzezeit in Rumänien, AAC 15 (1975). 145—162.
- (1976), Cultura Coțofeni, Bucuresti.
- Roska Márton* (1914), A zsinédgízes edénműveltség nyomai Magyarországon (Restes du ceramique cordée en Hongrie). Dolgozatok 5. 418—420.
- Točík Anton* (1963), Die Nitra-Gruppe. Arch. Rozhledy, XV. 716—774.
- Trogmayer Ottó* (1966), Über die Funde der Mittelbronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Ungarn. Actes du VII.º Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 21—27 août 1966 Academia, Praha. 1970.
- (1966/a), Mittelbronzezeitliche Funde von Kömpöc. MFMÉ.
- (1975), Das Bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Fontes Arch. Hung. Budapest.
- (1976), Einige Frage der Spätbronzezeit von Theissgebiet. A lecture at the UISPP IX. Congress, in Nice.
- Trogmayer O.—Szekeres L.* (1966—68), Prilog Istoriji Kasnog Bronzanog Doba Vojvodine. Rada Vojvodanskih Muzeja.
- Zalotay Elemér* (1932), Csongrád vármegye őskori települései. Dolgozatok, VIII. 49—102.

A Dél-Alföld kora bronzkorának történetét utoljára Bóna István foglalta össze 1962, 1965 és 1975-ben, az akkor rendelkezésre álló adatok alapján. Néhány azóta végzett kisebb ásatás és a környező területeken végzett kutatások eredményei azonban már sürgetően vetik föl egy új szintézis szükségét. Ha ezúttal erre nem is vállalkozhatunk, úgy véljük, hogy az 1976-os nizzai UISPP-kongresszusra e témakörből készült tanulmányunk közreadásával legalábbis az új szintézis előkészítéséhez járulhatunk hozzá.

Részleteiben továbbra is tisztázatlan területünk késői rézkorának és korai bronzkorának átmenete. A Kostolác-csoport egyre szaporodó leletei és lelőhelyeiből azonban nyilvánvaló, hogy a későbádeni komplexumon belül a Kostolác-csoport jelentette a Dél-Alföld későrézkori lakosságának jelentős részét. Lényeges előrelépést jelentene az Alföldön felbukkanó Retz—Gajáry-típusú leletek történeti és időrendi helyzetének tisztázása, erre azonban új feltárások nélkül aligha lesz lehetőség.

Nyilvánvalóan nem a történeti fejlődés eltérő volta, hanem kutatásunk hiányossága az oka annak, hogy a Cotofeni kultúra lelőhelyei az országhatárnál hirtelen megszakadnak. Ezeknek felderítése és kutatása a jelenleg is folyó régészeti-topográfiai munkák sürgető feladata.

Bóna István korai bronzkorunkat összefoglaló munkáinak megjelenését követő időszakban Ecsedy István kutatásai hoztak alapvetően új eredményeket a Gödörsíros Kurgánok kultúrájával kapcsolatban. Az első gödörsíros elemek feltűnését a csongrádi sír leleteire támaszkodva a Bodrogkeresztúri kultúra idejére, tömeges megjelenésüket pedig a korai-bádeni, korai Cotofeni kultúrák idejével párhuzamosította. Néhány keleti zsinédíszes kerámialelet dél-alföldi előfordulása azonban arra figyelmeztet, hogy teljességgel nem vehető el a steppei elemeknek egy harmadik, korai bronzkorunk elejére tehető hullámának feltételezése sem.

A fentiek ellenére is az első — többé-kevésbé jól ismert — kora-bronzkori régészeti egységünk a Makó—Kosihy—Čaka kultúra Dél-alföldi csoportja maradt. Ennek viszonya a környező kultúrákhoz, belső időrendje még távolról sem tisztázott. 1971-ben Kürti Béla új korai bronzkori leleteket ismertetve lényeges részeredményekre jutott a Makó és Pitvaros-csoport időrendjével kapcsolatban.

Korai bronzkorunk korántsem tisztázott képét tovább bonyolítja az időközben megfigyelt Adai típusú kerámia felbukkanása. A típus elkülönítése azért vált szükségessé, mert kerámiájának pontos analógiái nem lelhetők föl egyetlen időben kapcsolódó régészeti egység emlékenyagában. A kerámia egyes elemei azonban a Somogyvár—Vinkovci és a korai nagyrévi kultúra leleteivel mutatnak kapcsolatot. Az Adai típusú kerámiában egy proto-nagyrévi népesség emlékenyagát kell látnunk, ami a korai nagyrévi kultúra kerámiaművészségének kialakulására volt hatással. A típus rövid élete a Makó csoport idejének végével és a Pitvaros csoport idejével párhuzamos.

Az egyre gyarapodó topográfiai adatok a Nagyrévi kultúra késői fázisának újraértékelését sürgetik, legalábbis a Tiszántúli Körösök és a Maros közé eső területén. Itt ugyanis a nagyrévi leletek, ill. lelőhelyek száma egyre gyarapszik, viszont a Szőreg csoport lelőhelyei továbbra is csak a Tisza menti sávban fordulnak elő. Ez arra utalhat, hogy a nagyrévi nép élete ezen a területen nem zárult le a Szőregi csoport Tisza menti megjelenésével egyidőben.

Településeken továbbra sem mutatható ki a Pitvaros és Szőregi csoport kapcsolódása, ennek ellenére elsősorban genetikai megfontolások miatt egyre gyakoribb a „Maros-kultúra” gyűjtőnév alkalmazása.

A középső bronzkor kutatásában Trogmayer Ottó baksi (Vatya-kultúra) és Klárafalvi (Szőregi csoport) ásatásai jelentettek előrelépést. Klárafalva—Hajdova 3,5 m-es telljének hitelesítő ásatásával egy két fázisra osztható középső-bronzkori réteget tártak föl kilenc települési szinttel (A—I-házak). A két települési fázis egyértelműen elkülöníthető a leletanyag és a településszerkezet részleges változása alapján. A kerámiaanyag a „b” fázisban főként Szőreg 2—3, az „a” fázisban túlnyomórészt Szőreg—5-típusú kerámiából áll. A település házai mindkét fázisban szögletes alaprajzú, felmenő-paticsfalú, belső osztású épületek voltak, általában tűzhelyekkel ellátva. Az egyik tűzhely alatt csecsemőáldozatot figyeltek meg.

A középső és a késői bronzkor határán a Szőregi csoport területén a Szőregi, Vatyai és Gyulavarsándi elemek erős keveredése figyelhető meg. Néhány lelőhelyen felbukkan a füzesabonyi stílus is, ami természetesen nem jelenti a kultúra etnikus megjelenését. Ezt az időszakot jelzi a csengelei kelebiai-típusú temető részlete is.

A koszideri raktárleletek a Körös—Maros vidékén is feltűnnek, figyelemre méltó azonban, hogy a halomsíros kultúra csak a Tisza-balparti vékony sávban jelenik meg kisebb temetőrészekkel. Szentes és Idos között nagyobb telepét, vagy temetőjét máig sem ismerjük. Néhány halomsíros jellegű lelőhelyet eredményezett a régészeti topográfia Makó—Rákos és Királyhegyes közötti terepbejárása. Ezek a leletek azonban nem a Duna—Tisza közti halomsíros kultúra leleteivel állnak kapcsolatban, hanem részben a Hajdúbagosi, részben a Rákóczi-falvi csoport jegyeit viselik.

KORA-BRONZKORI TELEPÜLÉS KISZOMBORBAN

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS

(*Szeged, Móra Ferenc Múzeum*)

1981. július 3-án Kiszomborból bejelentés érkezett a szegedi Móra Ferenc Múzeumhoz, miszerint a helyi Új Élet Tsz. területén földmunkák során edényeket találtak. A helyszínhez érve megállapítottam, hogy a markológépek egy, a szőreg-perjamosi kultúrához tartozó tell-település rétegeit vágták át. Tekintettel a lelőhely veszélyeztetettségére, már a következő hétfőn hitelesítő ásatást kezdtem a területen, az Új Élet Tsz. úgynevezett „ötvenes” telepén.

A lelőhely a Kiszomborról Óbébára vezető műút mentén fekszik, a községtől két kilométernyire bal oldalon, egy természetes magasparton.¹ A lelőhely régészeti-
leg ismert. Gyakorlatilag ugyanott lokalizálható, ahol a Móra Ferenc által Kiszombor „B”-nek és Kiszombor „K”-nak nevezett népvándorláskori temető.² Mindkét lelőhely a Hinkó család földjén feküdt, kiknek tanyáját néhány éve bontották le ásatásunktól kétszáz méternyire.

Munkánkat némileg segítették azok az egyenként 30—35 m hosszú, 2,5 m mély gabonatórolóvermek, amelyek építése során az első leletek előkerültek, mert ezek metszetalában pontos képet nyerhettünk a telep rétegvizonyairól. Számos hulladékgödron kívül négy ház agyagpadlócsíkját sikerült a metszetekben rögzítenünk. Ezek közül legjelentősebbnek látszott az 1. silógödör ÉK-i sarkában 1,2—1,3 m mélyen észlelt, kb. 15—20 cm vastag, félig átégett padlócsík. A kultúrréteg vastagsága is itt volt a legnagyobb — közel 2 méter — ezért ennek közelében nyitottuk meg első szelvényünket.

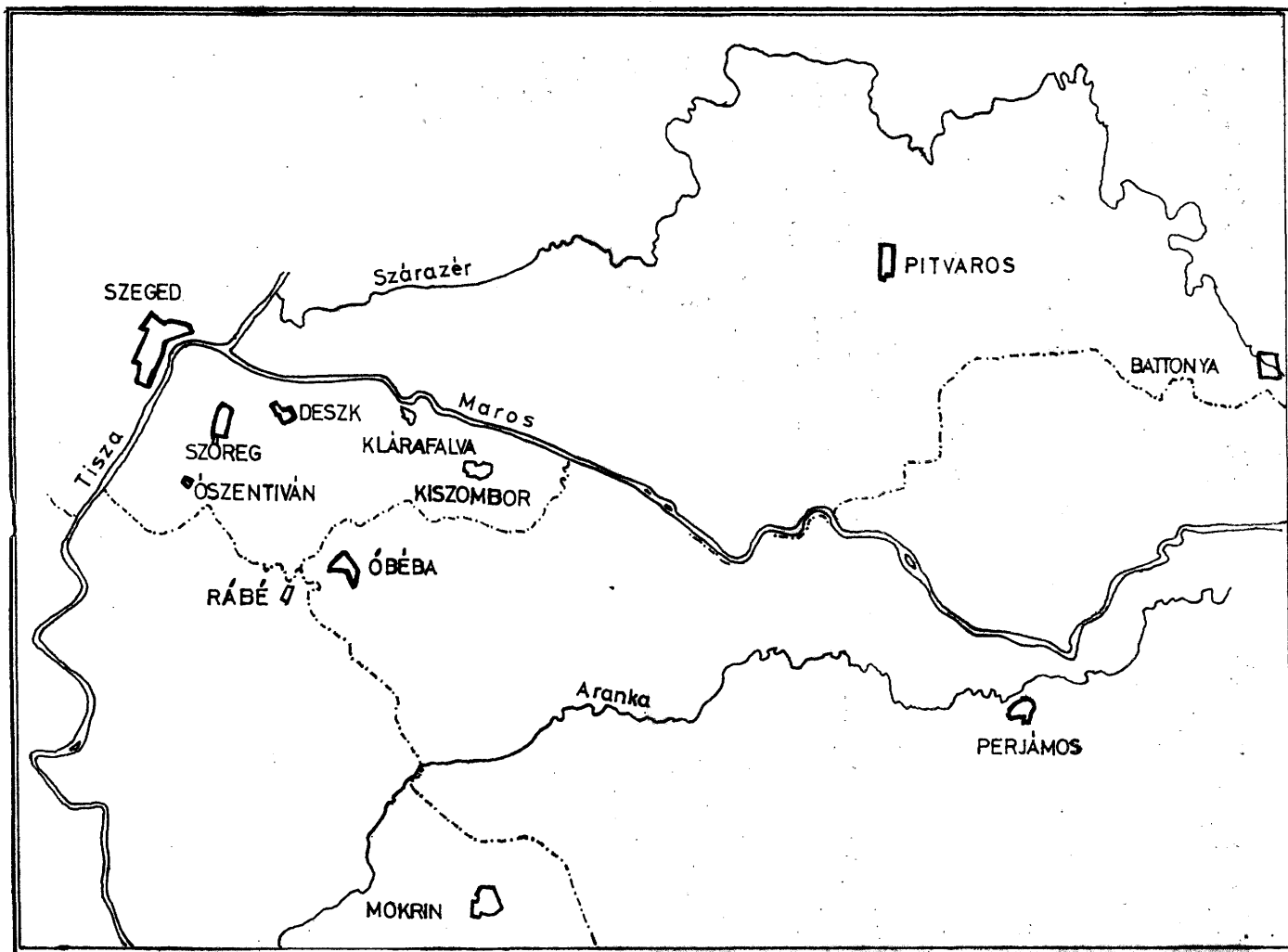
I. szelvény

Már a legfelső 30 cm-en is találkoztunk bronzkori cserepekkel, de azok itt még erősen keveredtek újkori leletekkel. Szerencsére ez a terület soha sem állt intenzív művelés alatt, így a — 30 cm-nél mélyebben fekvő rétegek már hitelesnek tekinthetők.

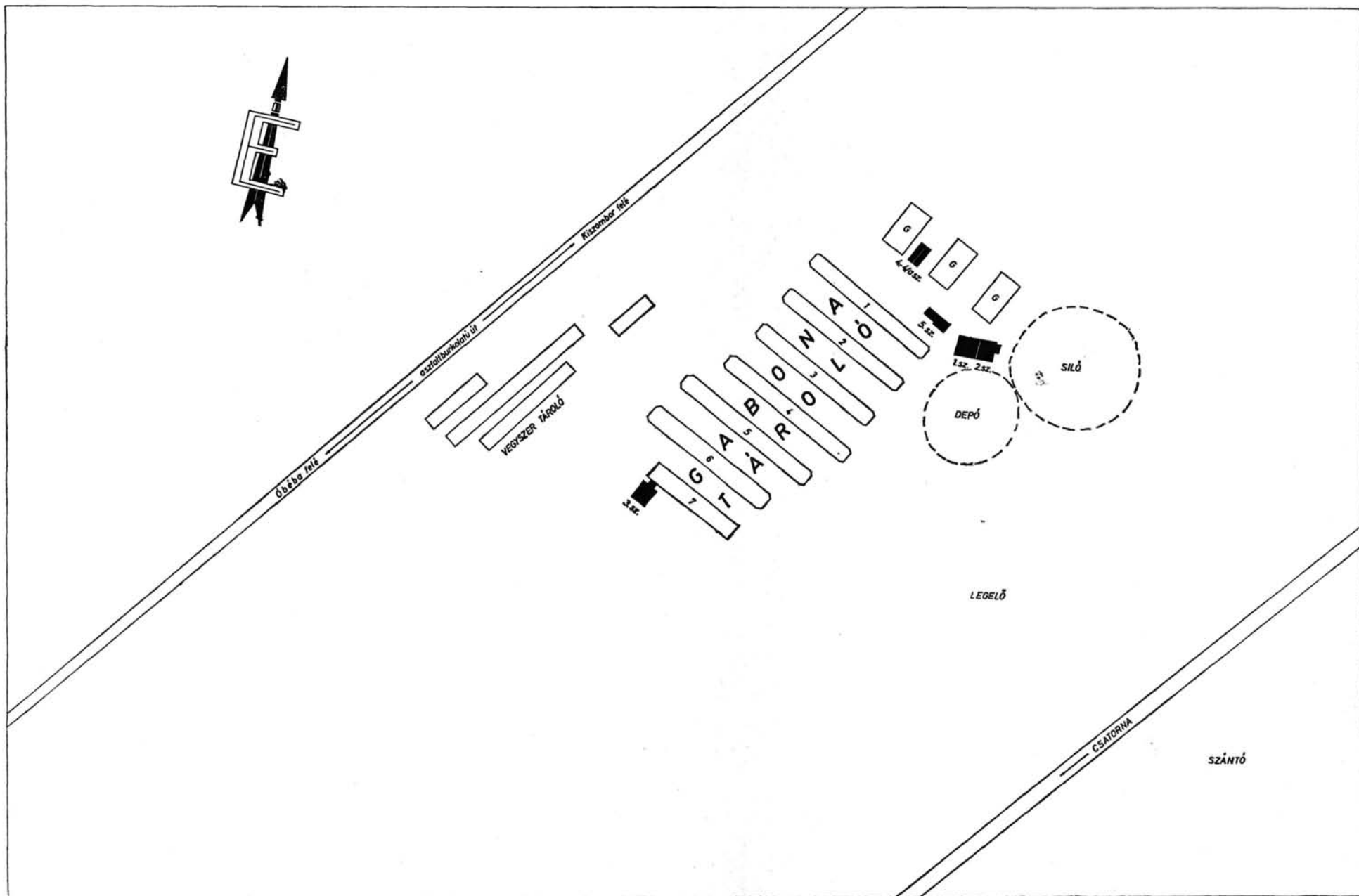
35 cm mélységben, a szelvény DNY-i sarkában egy igen kemény, talán döngölt felületet találtunk. Ennek földjébe őskori (bronzkori) cserepek nyomódtak, házkonstruksiónak azonban legkisebb nyomát sem leltük. 40 cm mélységben a föld porhanyóssá vált, színében is különbözött a fölötte levőtől. E réteg leletei közül egy hengeres falú szűrő töredéke érdemel említést (I. t. 1.). A szűrő jó kidolgozású, szürkesszínű, fala enyhén kifelé ívelődik. Magassága 5, szélessége 9 cm. Hasonló

¹ Lásd az 1. és 2. számú térképet!

² Móra Ferenc Múzeum Adattára. Leltározatlan.

1. térkép

2. térkép

déldányt Banner János közöl az ószentiváni telepről.³ Ezt az eszköztípust Bóna István a szőreg—perjámosi kultúra égei eredetű tárgyai közé sorolja.⁴

A 40 cm mélyen végzett nyeséskor a föld sötétebbnek mutatkozott. Öt gödör — a 2, 3, 4, 5, 6 — itt még egyseges foltokban olvadt össze. A második ásónyom leletei közül két tárgyat említék meg:

1. Agyag orsógomb. Alakja kettőskónikus, színe szürkés barna, szélessége 4 cm. Bóna István ezt az eszköztípust is az Égeikumból származónak tartja⁵ (I. t. 2.).

2. Agyag orsókarika. Szabálytalan alakja is elárulja, hogy egy törött edény oldalfalából készült, másodlagos felhasználású példánnyal állunk szemben. Szélessége 5 cm, színe sötétbarna (I. t. 3.). Hasonló tárgy az ószentiváni ásatásból származik.⁶ E réteg különben jellegtelen bronzkori töredékeket tartalmazott.

50 és 70 cm között hirtelen megnőtt a leletek száma a szelvény északi felében. Itt találtuk az I. t. 4. képen látható edényt. Leírása: Enyhén kettős konikus hasú, sötétbarna színű kétfülű korsó, pereme erősen kihajlik. A nyakat és a hasat kis perem választja el egymástól, amely a Bóna István szerinti Szőreg 2/a típusba sorolja.⁷ Párhuzamát a perjámosi tell-telepen⁸ éppúgy megtaláljuk, mint a mokrini kor-bronzkori temetőben.⁹ Az edény színe sötétbarna, magassága 9 cm. Említésre érdemes még az I. t. 5. képen látható kerámia. Ez egy jó minőségű, fekete színű edény — feltehetően egy öblös tál aljtöredéke.

70 cm mélységben vált el környezetétől határozottan az 1. és 2. gödör. Itt a talaj színe is megváltozott, az addigi barna szín helyett sárgás. A szelvény ÉNy-i sarkában most egy szabályos, szögletes folt jelentkezett, amelyet ideiglenesen 1. háznak nevezünk el. A szelvény itteni feltöltéséből egy kis füles csészét és egy nagyobb edény peremből induló fültöredékét mutatom itt be (I. t. 6, 7). A csésze magassága 5 cm, színe barna. A fültöredék szürkés színű, jó kidolgozású. Hossza 4 cm. Az 1. ház lelete egy durvafalú fazék töredéke, amelynek oldalát bekarcolásokkal díszítették (1. t. 8.).

90 cm mélységben a leletanyag néhány polírozott felületű töredéket és az 1. t. 9. képen látható edényt kivéve jellegtelen cserepekből állt. A kis kétfülű korsót (1. t. 9.) a Bóna István szerinti Szőreg 1/a típushoz sorolhatjuk.¹⁰ Az ideiglenesen 1. háznak nevezett objektum csak 1 méter körül vált szét négy gödör jól észlelhető foltjává (3., 4., 5., 6. gödör). Az egymásbametszett gödrök sorrendje a következő: a legidősebb a 3., ez jelentkezett legmélyebben is, ezt metszi az 5., amely a negyedikkel egyidősnek tűnik. Ez utóbbit vágta a 6. gödör, amely így a legfiatalabb a négy közül (2. rajz).

A szelvény ezeken kívül még két gödröt tartalmazott (1. és 2. gödör). Az elsőben csak jellegtelen bronzkori anyagot találtunk. A második, amely kerek alaprajzú, enyhén méhkas alakú és laposaljú volt, a következő fontosabb leleteket tartalmazta:

1. Kisméretű pohár féltöredéke (5×3,5 cm). Színe szürkésbarna, anyaga közepes megtartású (I. t. 10.).

³ Banner J. 1928. 54. kép. 6.

⁴ Bóna I. 1975. 97. o.

⁵ Uo.

⁶ Banner 1928. 42. kép 14, 46. kép 9, 10.

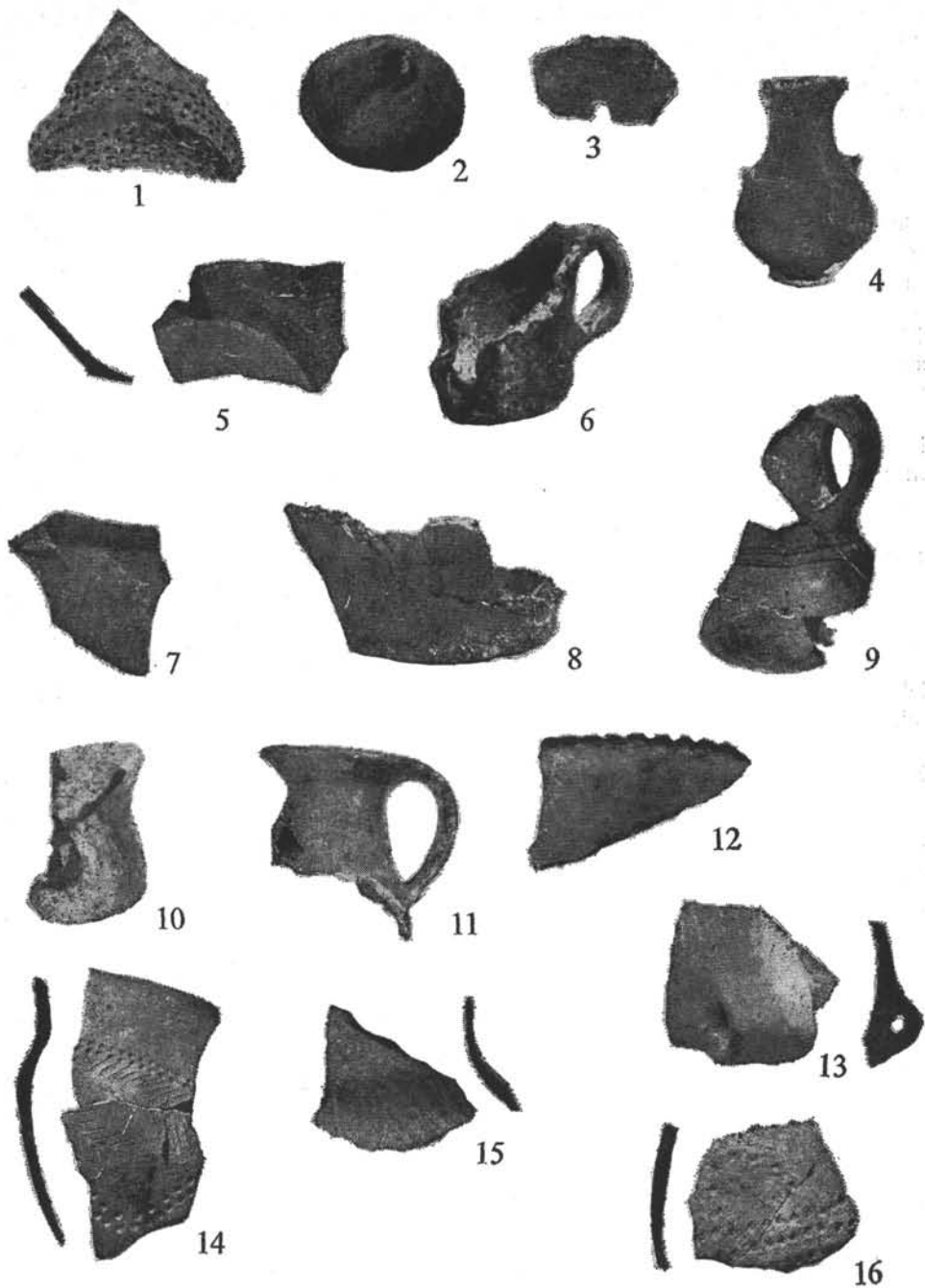
⁷ Bóna I. 1975. 94. o.

⁸ Roska M. 1913. 87. o. 5. ábra 3. és 34. ábra.

⁹ Girić, M. 1971. XXXIII. t. 108. sír (3).

¹⁰ Bóna 1975. 94. o., ill. 83. t. 5, 6, 11. 88. t. 6, 7. Banner J. 1928. 8. kép 6.

I. tábla: 1—3. 1. szelvény —40 cm. 4—7. 1. szelvény —50 —70 cm. 8. 1. szelvény 1. ház. 9. 1. szelvény —90 cm nyesés. 10—11. 1. szelvény 2. gödör. 12—15. 2. szelvény 1. járósínt fölött. 16. 2. szelvény 7. gödör.

2. Nagyméretű korsó fül és peremtöredéke (I. t. 11.). Bóna István hívta fel a figyelmet ennek a típusnak a nagyrévi kultúra korsóival való rokonságára.¹¹ A korsóperem szélessége 6 cm.

A szűztalajt 110 cm-nél értük el. A felszín utolsó nyesésekor a déli fal előtt jelentkezett a 9. gödör, így ez tekinthető a szelvény legkorábbi objektumának. A szelvénybe eső kis gödörselemben leletanyagot nem találtunk.

Első szelvényünkben tehát három járószintet sikerült elkülönítenünk, azonban az 1. silógödör ÉK-i falában észlelt házpadló folytatását nem találtuk meg.

II. szelvény (5×5 m)

Még az I. szelvény befejezése előtt megnyitottuk II. szelvényünket, amely 0,5 m tanufal meghagyásával annak keleti oldalához csatlakozott.

Már a felső 30 cm-ben jelentkezett a bronzkori leletanyag (I. t. 12.) más korszakokkal erősen keveredve. Különösnek tűnhet a bádai kultúra cserepeinek feltűnése ezen a szinten. (I. t. 13—15., 13—16. ill. II. t. 6.). Ezek, jellegük alapján, a kultúra korai szakaszába sorolhatók. Stratigráfiai helyzetükre a későbbiekben visszatérek.

30 cm mélységben sárga járószinthez értünk, amely azonban igen vékonyan bizonyult. Tetején — foltokban — ugyanaz a kemény, szürke réteg jelentkezett, mint az első szelvény hasonló mélységében. A szelvény DK-i felében 40 cm-nél mutatkozott a 7. gödör. Ennek felső rétegében durva bronzkori kerámiát és egy bádai kultúras cserepet találtunk. (I. t. 15.) Ennek zárt objektumban történt jelentkezése igen fontos a többi bádai kultúras lelet értékelése szempontjából. 10 cm-rel a 7. gödör észlelési szintje alatt egy, únió-kagylókból álló, több cm vastag rétegre akadtunk. A gödör alját, a jelentkezési szinttől számított 40 cm mélységben találtuk meg.

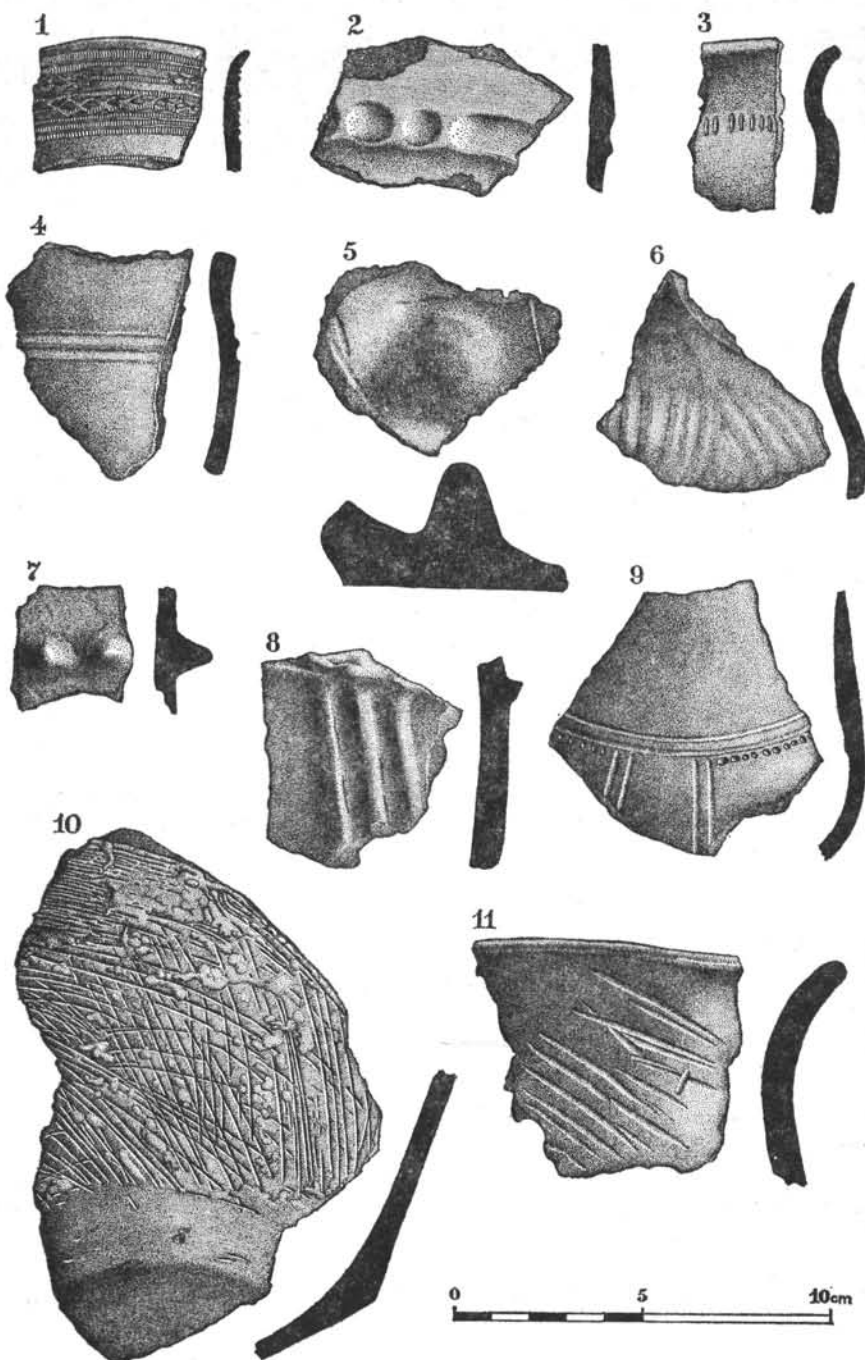
A szelvény keleti fala mellett jelentkezett a 8. gödör. Teljes kibontásához a szelvényfalra 1,5 méter szélességben rá kellett bontanunk. Ezt a gödör rendkívüli leletgazdagsága is indokolta. A gödör méhkas alakú volt és egyenesaljú.

Fontosabb leletei:

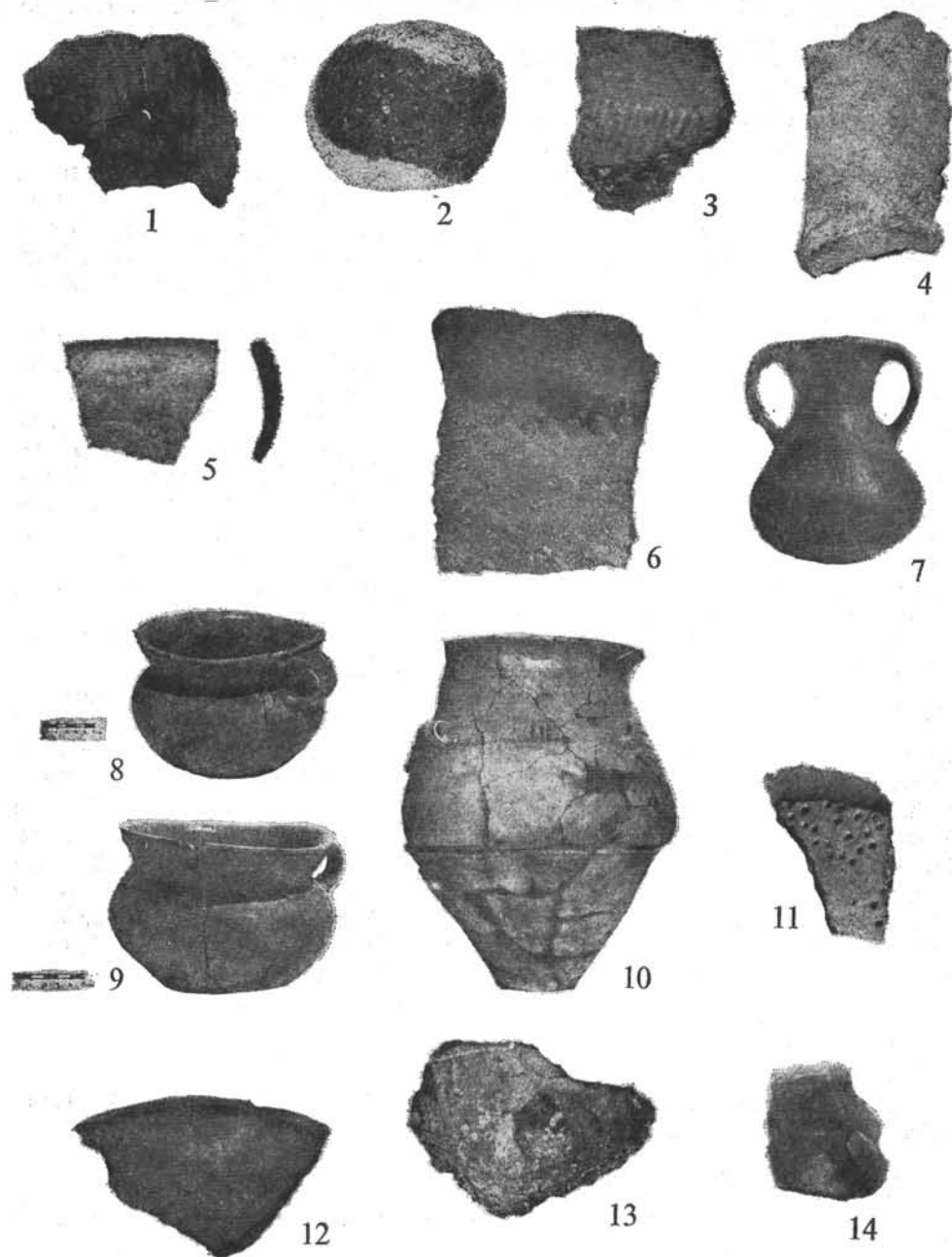
1. Bádai táltöredék. (III. t. 1.)
2. Kerek dörzsölőkő, világos kőzetből, amelynek tetején sötét, vastag csík fut végig. (III. t. 2.)
3. Enyhén kihajlóperemű, vastag fazék töredéke. A peremet ujjbenyomásokkal tagolták. Az edény testén vastag, bekarcolt minták futnak függőleges irányban. (III. t. 3.)
4. Virágcserep alakú fazék aljtöredéke. Durva anyagú és felületű, színe rózsaszín, magassága 12 cm. (III. t. 4.)
5. Kihajlóperemű tál töredéke. (III. t. 5.) Jellegzetes, szőregi kultúras töredék. Kultúrán belüli kronológiai helyzetét nehéz lenne meghatározni, hiszen ez az edénytípus a késő-Szőreg időszakig szinte változatlan formában maradt fenn.¹²
6. Vastagfalú fazék oldaltöredéke. A közepén futó tagolt bordasor egy durvított és egy polírozott felületet választ ketté. A szőreg-perjámosi kultúrában ez a díszítés-

¹¹ Bóna I. 1975. 94. o. és 88. t. 2.

¹² Bóna I. 1975. 95. o.

II. tábla: 1. 5. szelvény —85 cm. 2. 5. szelvény —100 —115 cm. 3. 5. szelvény, 1. tűzhely lebontása
 4. 5. szelvény 3. bronzkori réteg alatt. 5. 4. szelvény 3. ásonyom. 6. 2. szelvény DK-i része —20—50 cm.
 7. 5. szelvény 15. gödör. 8. 5. szelvény —65 cm. 9. 7. silógödör szórvány. 10. 1. silógödör szórvány.
 11. 5. szelvény 15. gödör.

III. tábla: 1—6. 2. szelvény 8. gödör. 7—10. 3. szelvény rábontás. 11—12. 3. szelvény. 13—14. 4. szelvény

mód ismeretlen, ellenben az azzal részben egyidős nagyrévi kultúrának egyik fő motívuma.¹³ (III. t. 6.)

A telepen végzett földmunkák során a 7. silógödör szélén egy vörös, átégett omladék jelentkezett. A telep vezetője itt egy mindössze 0,5 méteres — 1,5 méter széles — rábontást engedélyezett. (1. kép.) A rábontás eredménye egy kb. 0,5 m² alapterületű omladékkalom volt, amelyből három edényt bontottunk ki:

1. Kétfülű szőregi korsó, peremből induló fülekkel. A nyakon két párhuzamos, vízszintes vonal látható. Az edény hasát hasonló kivitelű vonalak metopészerűen négy mezőre osztják. A korsó anyaga jó minőségű, barnásszínű. Magassága 10 cm. (III. t. 7.) Formai jellemzői a Szőreg 1/a típusba sorolják.¹⁴ Tekintettel arra, hogy a Szőreg-perjámosi kultúra vezérformájáról van szó, valamennyi idesorolható telepen és temetőben előfordul.¹⁵

2. Tölcséres nyakú, gömbölyded hasú, egyfülű fazék. Pereme alatt két párhuzamos, vékony, tagolt lécborda fut végig. A nyakon körben öt, hasonló kivitelű, egyenként három cm hosszú, ferde irányú borda helyezkedik el. Az edény nyakát és testét függőleges vékony vonalkötegek borítják. A fül a perem alól indul ki és az edény hasára támaszkodik. Anyaga jó minőségű, színe barna, magassága 13, szá: 18 cm. (III. t. 8—9.) A Szőreg-perjámosi kultúrában párhuzamát nem találjuk Formailag a dunántúli mészbetétes edények kultúrájában¹⁶ és a kisapostagi kultúrában¹⁷ ismerünk rokon példányokat, de nem ismeretlen a későbbi Szeremle—csoportban sem.¹⁸ Az edény oldalán alkalmazott, függőlegesen bekarcolt vonalkötegek is ehhez a kultúrkörhöz kötik.¹⁹ A hatvani és füzesabonyi kultúrák tölcséres nyakú edényei csak távoli párhuzamot jelenthetnek.

3. Az edényeket borító omladékokban egy nagy méretű, kihajlóperemű urna felének összeillő töredékei feküdtek. (III. t. 10.) Az edény leírása:

Barnássárga színű, kihajló peremű, kettőskónikus tárolóedény. A nyak és a has találkozásánál — a töredéken két — feltehetően eredetileg négy kis szalagfűl helyezkedik el, amelyhez két párhuzamos, ujjbenyomásokkal tagolt bordadísz csatlakozik. Hasonló, egysoros díszítés az edény hasán is látható. Anyaga jó minőségű polírozott kerámia. Jelentős méretei, magassága 72 cm, az ásatás kiemelkedő leletei közé emelik. Az egyértelműen házra utaló objektum tisztázására nyitottuk közvetlenül a fent leírt objektum mögött a III. szelvényt. (A későbbi földmunkák során a 7. silógödörnek a 3. szelvényvel szemközti falában, annak megnyesése után egy kb. 15 cm vastag, fölül égett, alul nyers agyagpadlócsíkot észleltünk. Elképzelhető, hogy kérdéses objektumunk ennek a háznak az omladékából keletkezett, a ház többi részét pedig a silógödör földjének kitermelésekor elhordták.)

III. szelvény (4×3 m)

Íránya merőleges a 7. silógödörré. A 12 m²-es felületen azonban várakozásunk ellenére objektumoktól mentes felületet találtunk.

¹³ Bóna I. 1962. IV. t. 6, 8, 9 stb.

¹⁴ Bóna I. 1975. 94. o.

¹⁵ Bóna I. 1975. 83. t. 5, 6, 11. és 88. t. 6, 7. Girić, M. 1971. LXI. t. 234. sír (2) LX. t. 230. sír (5) Banner J. 1928. 8. kép 6. stb.

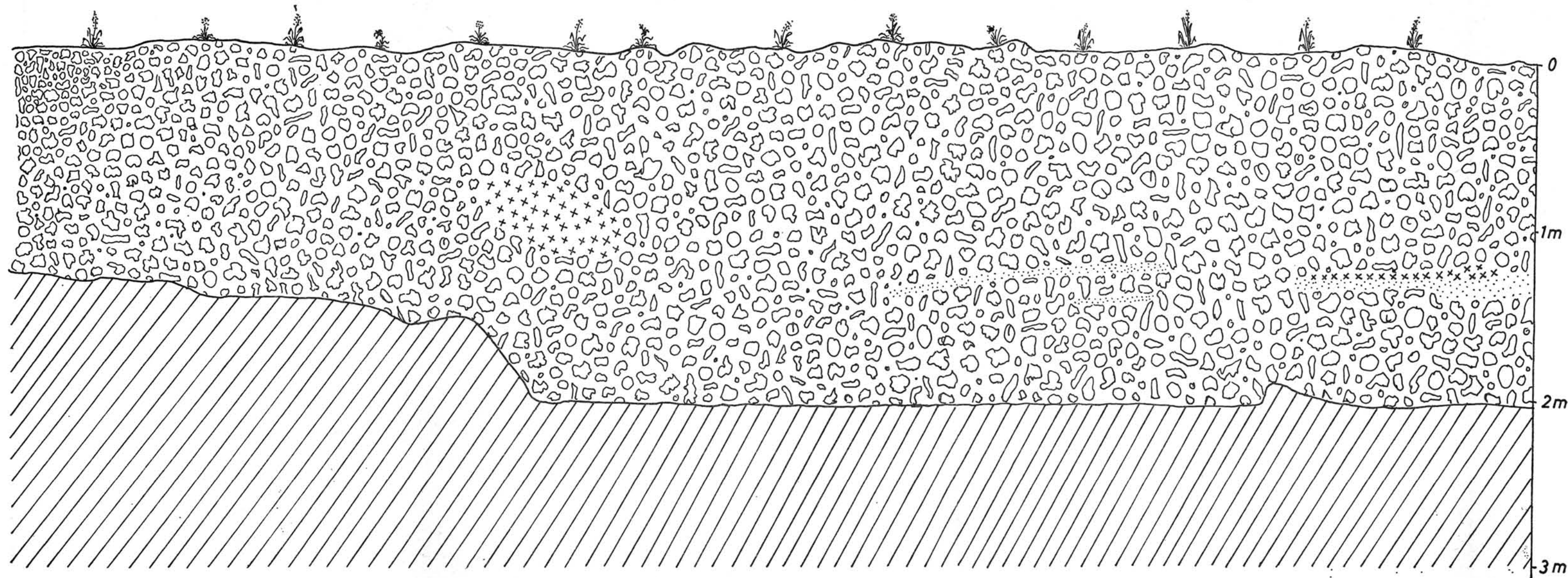
¹⁶ Bóna I. 1975. 216. t. 4, 226. t. 1.

¹⁷ Mozsolics A. 1942. 2. kép 5.

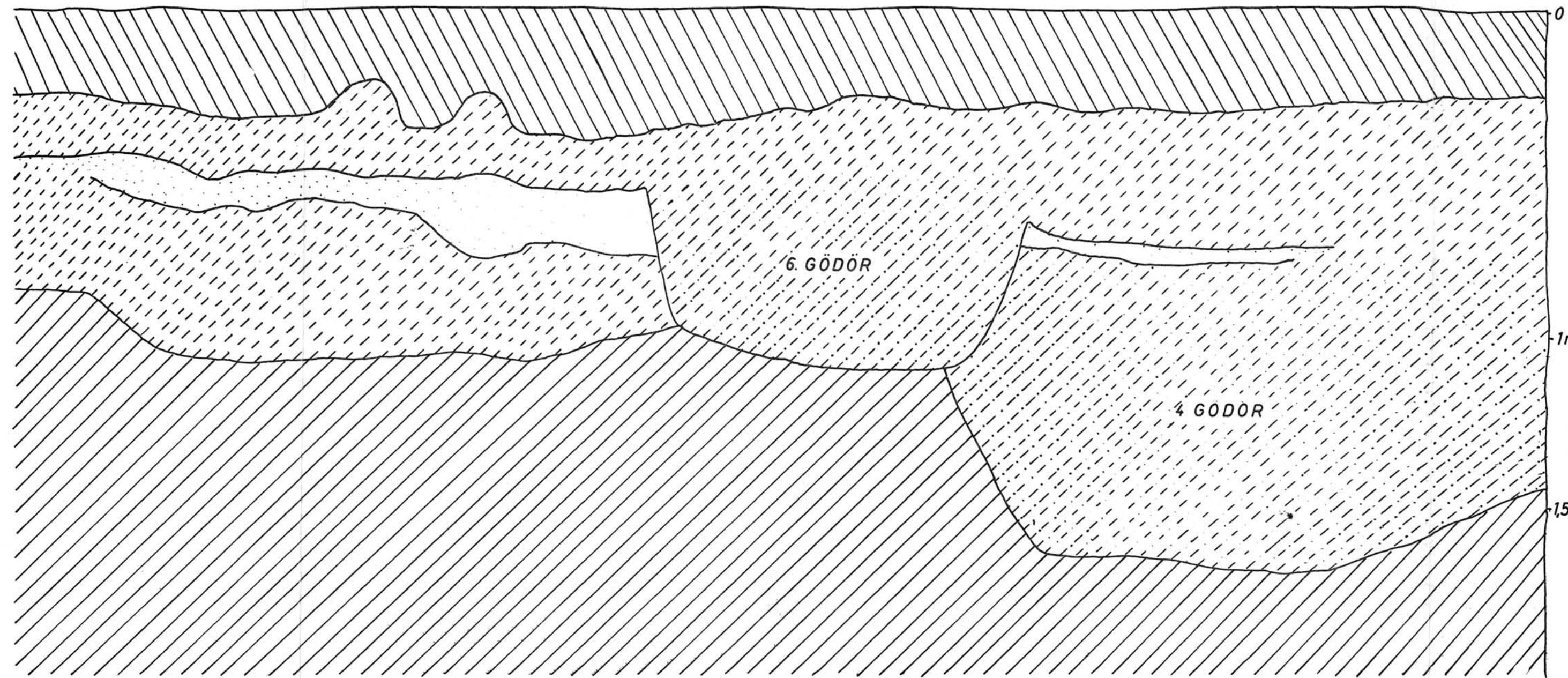
Torma I. 1972. 37. o. 6.

¹⁸ Mozsolics A. 1942. 2. kép 5, 6.

¹⁹ Bóna I. 1975. 215. t. 20., 227. t. 3., 248. t. 21. 258. t. 2, 4. Mozsolics A. 1942. 2. kép 5, 6. (Kisapostag) Torma I. 1972. 19. o. 6.

- BOLYG. ALTALAJ
- BRONZKORI FELTÖL.
- ÉGETT VÖRÖS
- SÁRGA AGYAG

- ÚJKORI HUMUSZ
- VILÁGOS BARNÁ FELTÖL.
- SÁRGA AGYAG
- BOLYG. ALTALAJ
- GÖDÖR FELTÖL.

0

1m

1,50m

6. GÖDÖR

4. GÖDÖR

Az első két szelvényhez hasonlóan itt is megtaláltuk a második ásónyomban jelentkező, rendkívül kemény járósíntet. A szelvényben ezenkívül egyetlen réteget sem sikerült megfigyelni. — 60 cm-nél mélyebben még leletet sem találtunk. Ennek ellenére a szűztalaj csak — 150 cm mélységben jelentkezett. A minimális mennyiségű leletanyagból mindössze két tárgyat mutatok be:

1. Vonal- és pontdíszekkel ellátott cserép. (III. t. 11.) A három cm hosszú kis töredéket díszítése teszi fontossá. A bepontozott díszítés a Szőreg 1—2 korszakban gyakori, ebben az elrendezésben azonban még ott is különösnek hat.²⁰

2. Lapos, korong alakú tárgy töredéke. Egész felületén polírozott, középbarna színű. Esetleg egy fedő darabja. Legnagyobb szélessége 6 cm. (III. t. 12.)

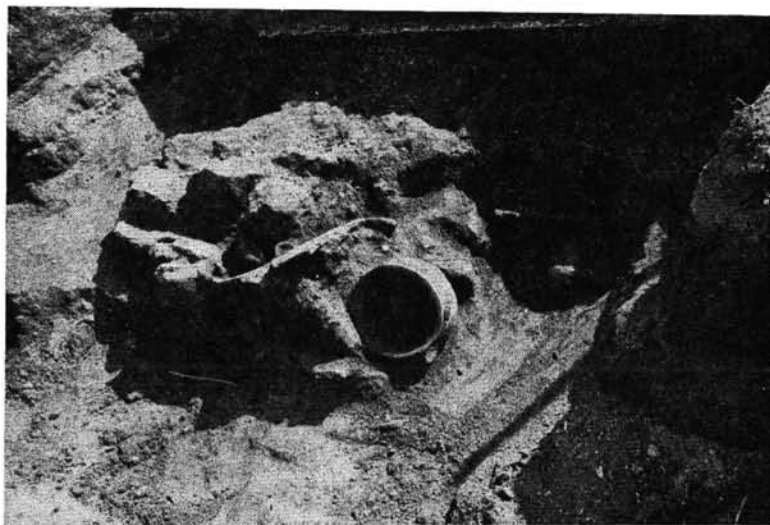
IV. szelvény (5×2,5 m)

Negyedik szelvényünket a 2. és 3. kukoricagóré között nyitottuk meg. (2. térkép.) Az előző szelvényekhez hasonlóan a 2. és 3. ásónyom itt is betonkeménységű volt, jelentős leleteket vagy objektumot nem tartalmazott. A kemény réteg alatt hirtelen megváltozott a föld jellege. Színe szürkésfeketére változott és könnyen ásható, puha lett. Ebből a rétegből származik egy edénytöredék — feltehetően egy fedő darabja. (3. t. 13. és 2. t. 5.) Megfelelőjét Ószentivánról ismerjük.²¹

60 cm mélységben a szelvény ÉNy-i végében egy kisméretű, vékony omladékot találtunk, amelyhez ismét egy kemény, szürke felület csatlakozott. Innen került elő egy áttetsző, sárgás színű kőpenge. (III. t. 14.)

A szelvényben négy gödröt találtunk (10., 11., 12., 13. gödör). Mind a négy — 70 cm-ről indult.

10. gödör: méhkas alakú, lapos aljú, 80 cm mély. Kitöltése laza, feketés színű föld. A gödör közepén lefelé haladva egyre több kiégett házfal töredéket találtunk.

1. kép

²⁰ Bóna I. 1975. 93. o.

²¹ Banner J. 1928. 61. t. 1, 3.

A gödör betöltése réteges volt, az egyes rétegeket sárga agyagcsíkok, faszenes, hamus színtek választották el egymástól. A gödör kiásásával bebizonyosodott, hogy –70 cm-nél elértük az első bronzkori járósíntet és ezek szerint a telep itt mindössze 40 cm-es bronzkori kultúrréteggel jelentkezik.

A 11. gödör félkörívesen érintette a szelvény ÉK-i sarkát és átnyúlt a szelvényünkhöz Keletről csatlakozó 4/a szelvénybe. Leletei kevés bronzkori kerámia és állatcsont.

A 12. gödör a 4. szelvény DNy-i végében volt. Mélysége 40 cm. Kevés bronzkori leletanyagot tartalmazott.

13. gödör: 20 cm mély, két bronzkori cserép volt benne. A szűztalajt a 4. szelvényben –110, a 4/a szelvényben –90 cm-nél értük el.

V. szelvény (5×1,5 m)

V. szelvényünket az 1. silógödörtől 5 méterre ÉNy-ra, azzal párhuzamosan nyitottuk meg. A felső 25 cm itt is igen kemény volt. A második ásónyom kőkemény talaja jól elvált az alatta fekvő puha, omladékos rétegtől.

–50 cm-ig jellegtelen bronzkori leleteink voltak csak. 50 cm-nél a szelvény K-i felében paticsos felszínre bukkantunk, amely nagyjából É–D irányban, szabálytalan hosszúkás foltban jelentkezett. Ennek nagyságát megállapítandó a szelvény D-i oldalán 2,5 m hosszúságban 0,5 méteres rábontást nyitottunk. A paticsök gyengén kiégettek vagy nyersék voltak. A paticsfolt körül sok állatcsont, főleg ló és szarvasmarha csontja feküdt. Az omladékhoz tartozó járósíntet nem sikerült megtalálnunk. A szelvény Ny-i fele ezzel szemben igen kemény és lényegesen sötétebb volt. Az omladék lebontásából a következő leletek származtak:

1. Bronzkori tálak és kancsók kihajlóperemű töredékei. (IV. t. 1–3.)
2. Durva kidolgozású fazék enyhén kihajló peremtöredéke. (IV. t. 4.) Hasonló darabot Ószentivánról ismerünk Banner János ásatásából.²²
3. Durvafalú edény fültöredéke. (IV. t. 5.) Általános bronzkori típus.
4. Seprőzött díszítő oldaltöredék. Finom kivitelű, jó minőségű kerámia. (IV. t. 6.) Szőregi kultúrák telepről ismert típusú díszítés.²³
5. Agyagkúp. Rendeltetése ismeretlen, magassága 1,5 cm. (IV. t. 7.)
6. Bordadíszes táltöredék (IV. t. 8., ill. II. t. 8.) A vízszintes futó bordadíszből három, függőleges irányú borda ágazik le. A Szőreg 1–2 fázis tálperemein általánosan előforduló díszítésmód.²⁴ A kultúra harmadik fázisában azonban eltűnik.²⁵ Így kronológiai jelentősége van.

80 cm mélységben értük el a 2. ház szintjét. A szelvény DNy-i sarkában rossz minőségű, sárga agyagpadlót találtunk, tetején 1–1,5 cm-es égett, szenes csík feküdt.

A padló feletti laza feltöltésből került elő az a vékony falú, polírozott cserép, amely díszítése és kivitele alapján egyértelműen a kisapostagi kultúrába tartozik. (IV. t. 9., ill. II. t. 1.) A kimetszett farkasfog minta és a tekercselt pálcikás díszítés közeli párhuzamok felismerését teszik lehetővé.²⁶ A peremtöredék egy finom kidolgozású pohár darabja lehet. Magassága 3,5 cm.

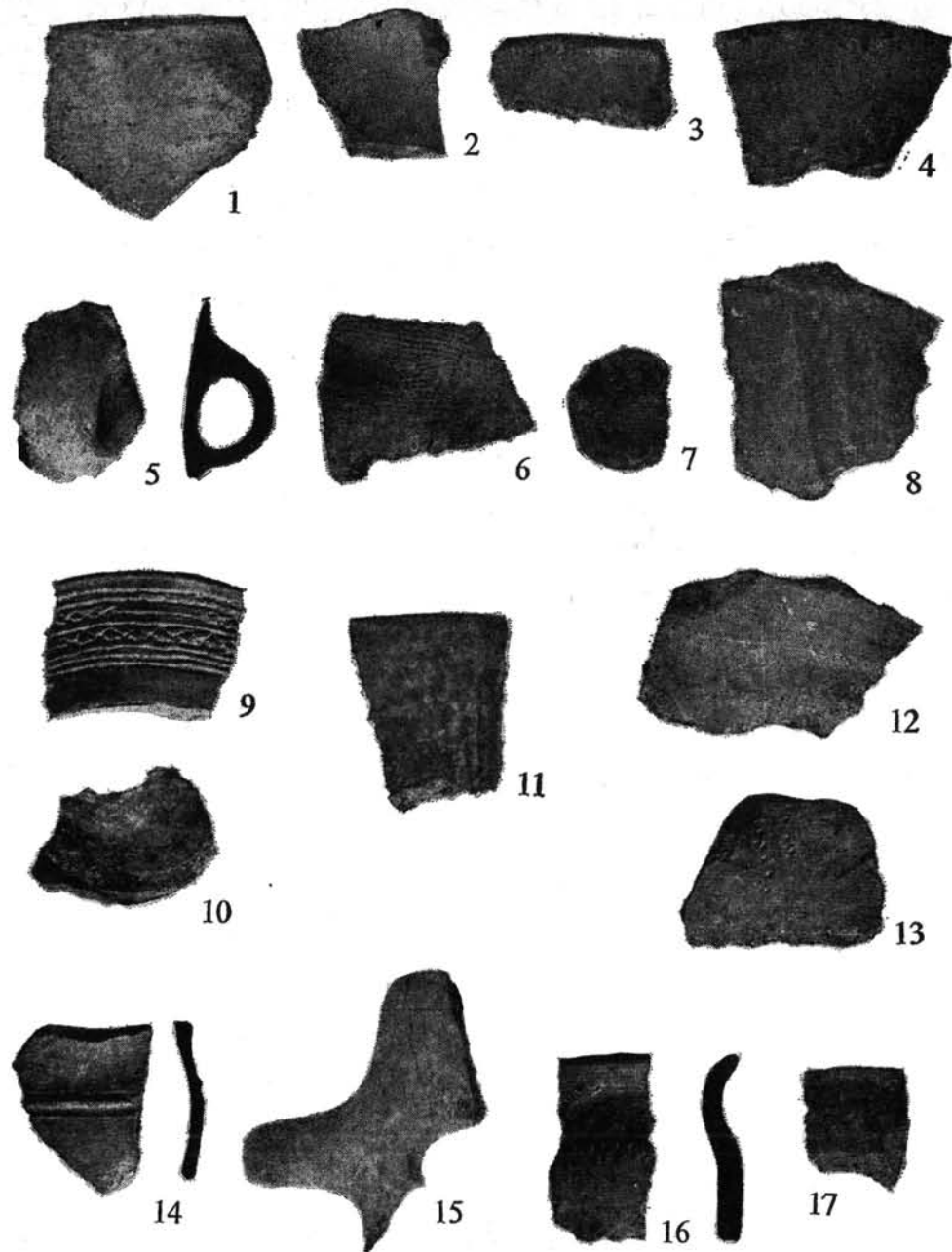
²² Banner J. 1928. 42. kép. 3., 54. kép 3.

²³ Banner J. 1928. 48. kép 13.

²⁴ Bóna I. 1975. 94. t. 2, 14., 95. t. 19., 96. t. 6.

²⁵ Bóna I. 1975. 95. o.

²⁶ Torma 1972. 19. o. 3, 7, 17. és 23. o. 1, 2, 21, 22, 23.

IV. tábla: 1—8. szelvény 1. ház omladékanak bontásából. 9. 5. szelvény 2. ház feletti feltöltésből. 10—15. 5. szelvény 2. ház padlója alatt. 16—17. 5. szelvény 3. ház 1. tűzhely.

A 2. ház padlóját és az azt kísérő felszínt egy 5 cm-es hamus, faszenes réteg fedte. Ebből és az ezt követő 20 cm-es szintből származnak a következő leletek:

1. Csőtálp-töredék (IV. t. 10.) Sötétszürke, polírozott felületű tárgy. Sajnos túlzottan töredékes ahhoz, hogy kulturális hovatartozását pontosan megállapíthassuk. A Szőreg 2 korszakban megjelenik ugyan a talpgyűrűs edényforma²⁷, a csőtálp azonban továbbra sem jellemző. Ismerjük ezzel szemben a nagyrévi kultúrákból, amelynek készítményei megjelennek a korai szőregi kultúrák temetőiben. (Szőreg C²⁸ és Mokrin²⁹.)

2. Tál peremtöredéke függőleges bordadísszel. A korábban már említett szőregi kultúra díszítésmod más példánya. (IV. t. 11.)

3. Árkolt díszű cserép. Színe sárgásbarna, felülete polírozott, szélessége 6 cm. (IV. t. 12., ill. II. t. 2.)

4. Enyhén ívelt falú bögre töredéke párhuzamos vonalak között futó pontsorrall. Legjobb analógiáit a nagyrévi kultúrából ismerjük.³⁰ (IV. t. 13.)

5. Kétoldali árkolással hangsúlyozott bordadíszes cserép. Barnásszürke, magassága 6 cm. (IV. t. 14., ill. II. t. 4.)

A szelvény K-i felének a 2. ház padlója alatti rétegéből került elő egy faragásokkal díszített csonttárgy. (IV. t. 15.) A töredékében 7 cm magas, hengeres testből egy 4,5 cm hosszú, enyhén ívelt csap ágazik ki, amelynek végén kopásból származó nyomokat figyeltünk meg. A felületet apró bevagdosások és bekarcolt, körbefutó párhuzamosok díszítik. Párhuzamát nem ismerjük, talán egy bot fogója és dísze lehetett.

115 cm mélységben a szelvény ÉNy-i végében találtuk meg a 3. ház padlóját (1. padló), amely DK-i irányban erősen süllyedt, így a szelvény közepére már elérte a 130 cm-t. A házpadló vonalának iránya és mélysége valószínűvé teszi, hogy az a néhány méternyire fekvő 1. silógödör ÉK-i sarkában észlelt házpadlócsikkal összefüggésben van. A rábontás DNy-i sarkában egy tűzhely vékony sütőfelülete jelentkezett egy igen kis területen. Ez a tűzhely feltehetően a 3. ház padlóján állt. Leletei közül kettő érdemel figyelmet:

1. Kis kihajló peremű bögre töredéke. A váll és a has találkozásánál függőleges bevagdálásokkal díszített. (IV. t. 16., ill. II. t. 3.) Magassága 4,5 cm.

2. Síkozott peremű, vékonyfalú edény bekarcolásokkal díszített töredéke. (IV. t. 17.)

A szelvény Ny-i felében a 3. háznak még három padlóját, illetve padlócsontját találtuk meg. Ezek a szelvény déli felében az ott feltárt 16/a, b, c gödröktől jelentősen megsüllyedtek. (3. rajz.) Ez a felület különösebb leletanyagot nem tartalmazott. A 3. ház már említett padlóhoz tartozó, a szelvény K-i felét elfoglaló külső járószintek viszont igen gazdagok voltak mind állatsont-, mind kerámialeletekben. A -140 és -190 cm közé eső szintekből a következő leleteket említhetjük:

1. Durva fazék fültöredéke. (V. t. 1.) Magassága 11 cm.

2. Kis kihajlóperemű füles korsó váll- és peremtöredéke. Magassága 4 cm. (V. t. 2.)

3. Behúzott peremű tál töredéke. (V. t. 3.) Formája és anyaga alapján inkább a bádeni kultúra tárgyaként értékelhetjük.

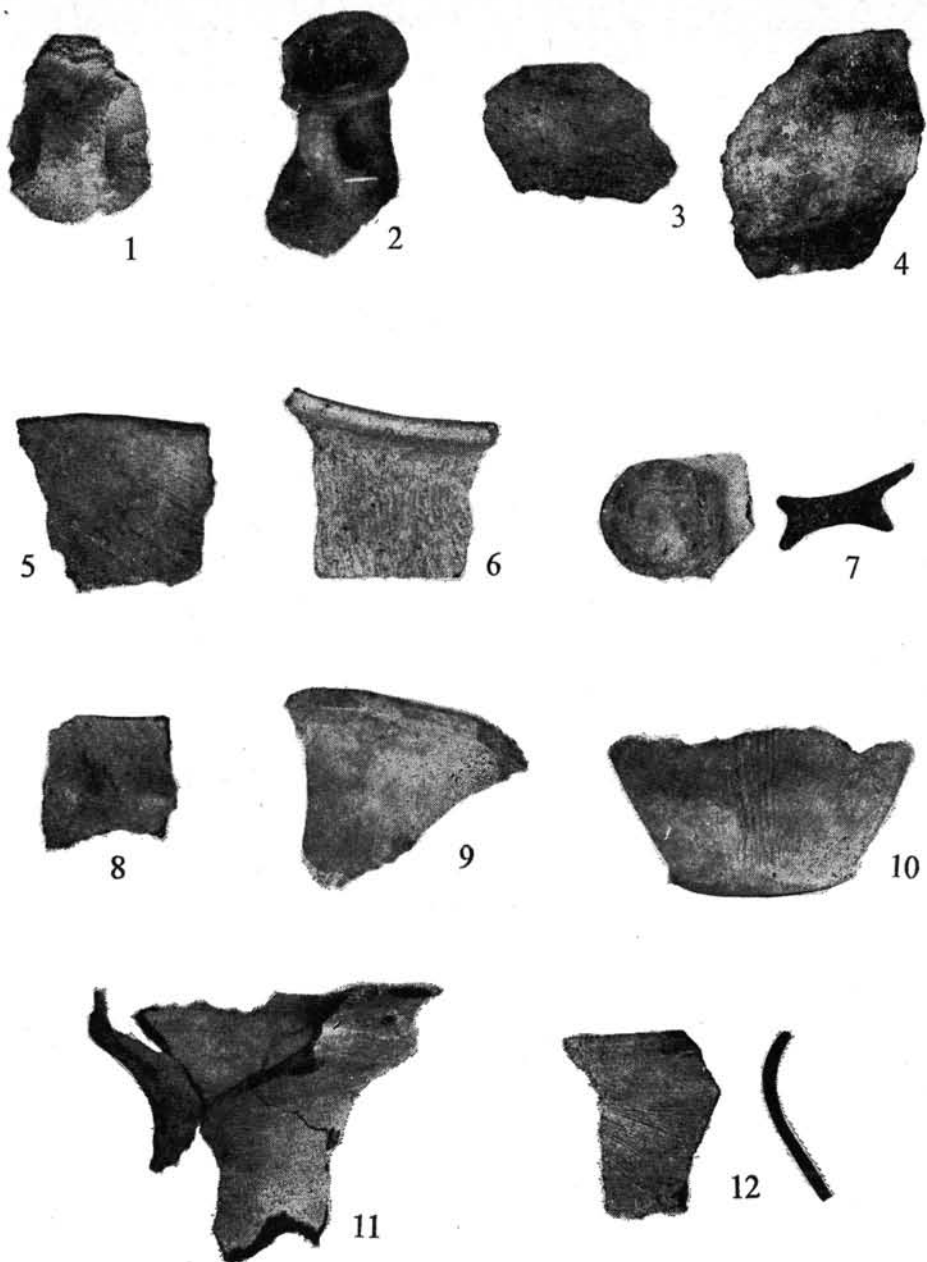
4. Nagyméretű, durvafalú edény oldaltöredéke, alul bebökődött bordadísze, amelyből kanellúraszerű díszek indulnak ki. (V. t. 4.)

²⁷ Bóna I. 1975. 94. o.

²⁸ Bóna I. 1963.

²⁹ Girić, M. 1971. V. t. 10. sír (8).

³⁰ Bóna I. 1963. XIII. t. (Kőtörés csoport).

V. tábla: 1—4. 5. szelvény —140—190 cm. 5—10. 5. szelvény 15. gödör. 11—12. 1. silógödör szórvány.

Az említett felületre jellemző, hogy egyre nagyobb számban jelennek meg a nagyrévi kultúra edényeinek seprőzött, durvított felületű cserepei. A szelvény K-i fele — 190 cm-től már határozottan gödör képét mutatta. (15. gödör, 3. rajz.) A gödör kitöltését többször is égett agyagos rétegek szakították meg. Ezek közül a 220 cm-nél induló volt a legjelentősebb — mintegy 5 cm vastag — alatta hamus réteget figyeltünk meg. Az égett agyagréteg Ny-i szélétől egy jelentős méretű, nyers agyagtömb emelkedett fel, amely a 3. ház padlóival feküdt egy szinten. A gödör további kutatásakor kiderült, hogy ez az agyagtömb fedi a gödörben észlelt réteg Ny-i szélét is. Annak következtében egy, a gödröt félkörívesen keretező, patkókeresztmetszetű égett csíkot bontottunk ki, amelynek magassága mintegy 15 cm. (3. rajz.)

A 15. gödör leletanyagában igen nagy számban jelennek meg a durva, vastagfalú edények, a durvított vagy seprőzött felületek.

A 15. gödör leletei:

1. Enyhén kihajlóperemű fazék töredéke, ferde seprődíszítéssel. (V. t. 5.) A töredék a nagyrévi kultúra körébe sorolható.³¹

2. Erősen kihajlóperemű hombár peremtöredéke. Közvetlenül a perem alatt durvított, seprőzött felület kezdődik. Magassága 9 cm. (V. t. 6.) Párhuzamait szintén a nagyrévi kultúrában találjuk.³²

3. Alacsony talpcső töredéke. Jó kivitelű, világosbarna színű. A talp átmérője 4 cm. (V. t. 7.) A talpcsőves tálak ebben az időszakban a nagyrévi kultúrára jellemzőek (l. 28. és 29. jegyzet). Importként³³ és saját elterjedési területükön egyaránt előfordulnak.

4. Két hegyes bütyökkel díszített cseréptöredék. Magassága 2,5 cm. Párhuzamát a kortárs kultúrákból eddig nem ismerjük. (V. t. 8., ill. II. t. 7.)

5. Kihajlóperemű korsó töredéke. Világosbarna, polírozott felületű, magassága 5 cm. Tipikus szőregi kultúras edénytöredék. (V. t. 9.)

6. Enyhén íveltfalú fazék aljtöredéke. Oldalán négy, függőleges vonalköteg fut végig. Világos téglaszínű, magassága 9 cm. A szőreg-perjámosi kultúrában nem fordul elő, inkább kisapostagi importnak tűnik. (V. t. 10.)

Szórványok

A tsz-telepen folyó földmunkák során igen nagy számú kerámiatöredék került elő. A legtöbbet az 1. és a 7. silógödör ásásánál találták.

1. silógödör

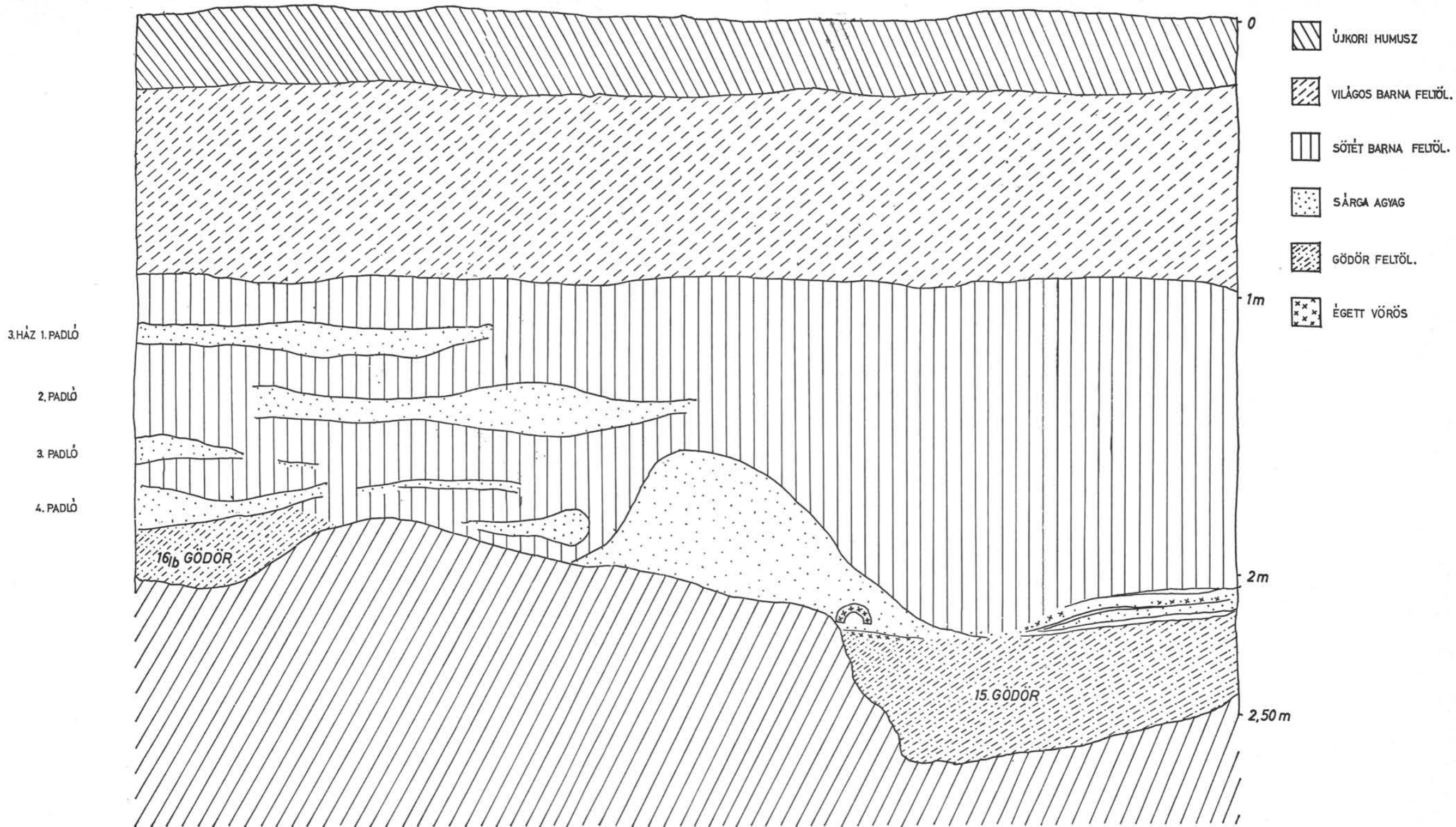
A földkitermelést végző markoló a 2,5 m mély silógödör északi fala mellett, az ÉK-i saroktól mintegy 25 m-re nagyméretű kerámiagödröt bolygatott meg. (Ennek alapján történt a leletbejelentés is.) A falban mutatkozó metszet szerint a gödör a felszíntől 60 cm-re indul és 30 cm-rel a szűztalaj felett ér véget. Legnagyobb széles-

³¹ Patay P. 1965. 2. kép, 4. kép a. Girić, M. 1971. XIV. t. 3.

³² Lásd az előző jegyzetet!

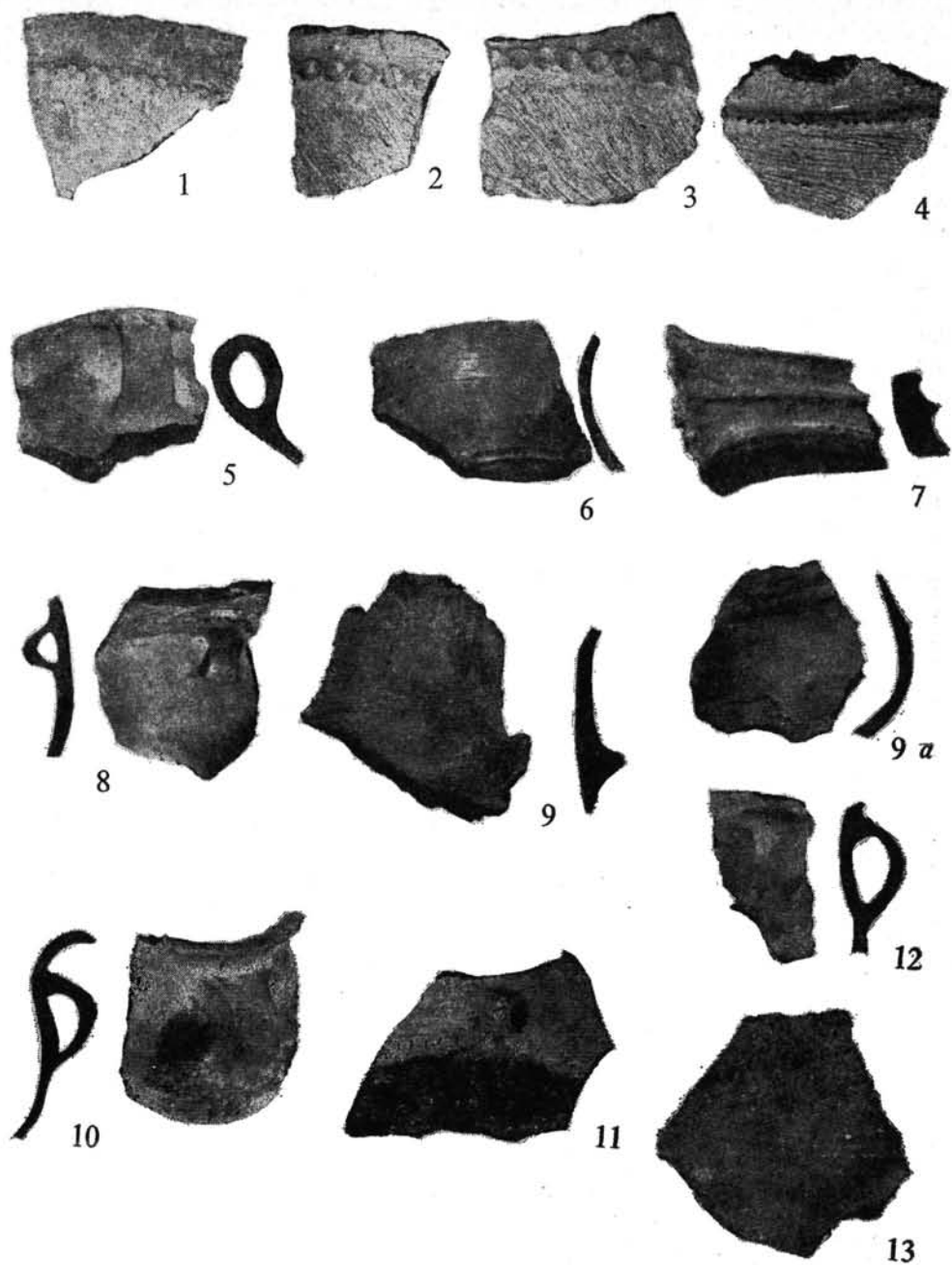
³³ Bóna I. 1962. III. t. 14. (Pitvaros cs.) Girić, M. 1971. V. t. 10. sír (8), XXIII. t. 227. sír (3), (XXV. t. 83. sír (2) Mokrin.

³⁴ Patay P. 1939. III. t. 10.

3. rajz

VI. tábla: 1—9. 1. silógödör szórvány.

sége 1,5 m. A beszolgáltatók elbeszélése alapján az itt talált cserepek egy helyről kerültek elő, tehát feltételezhető, hogy valamennyi az említett gödörből származik:

1. Talpcsöves vagy emeletes edény. Oldalfalai alul kiszélesednek és semmi sem utal az edény lezárására. Pontos megfelelőjét sehol sem találtam. Az edény felső része önálló táltípusként ismert a pitvarosi csoportból, néha alacsony csótalpon is.³⁵ Az edény színe sárgásbarna, foltokban szürkésfekete. Kidolgozása jó, felülete polírozott. Szájátmérője 27, a töredék magassága 19 cm. A peremen 4 kis szalagfűl töredéke látszik. (V. t. 11.)

2. Kihajlóperemű fazék peremtöredéke. (V. t. 12.) Az edény nyaka polírozott, az edénytest seprődíszes. A nagyrévi kultúrához tartozik.³⁶

3. Durva fazekak oldaltöredékei, amelyeken a polírozott és a seprőzött felületeket ujjbnyomással tagolt borda választja szét. (VI. t. 1—4.) Valamennyi a nagyrévi kultúra edénytöredéke. Az ökörhalmi³⁷ és a kötörési csoportból³⁸ egyaránt ismert.

4. Nagyrévi kultúrába tartozó fazék perem és fültöredéke. A fül a peremből indul és az edény vállát is érinti. Közvetlenül a fül mellett és alatt seprőzött díszítés kezdődik. (VI. t. 5.) Párhuzama a kötörési csoportból ismert.³⁹ Importként az ószentiváni telepen több megfelelőjét is ismerjük.⁴⁰ Jó megtartású, szürkészínű kerámia. Magassága 8 cm.

5. Nagyméretű szőregi típusú fazék oldaltöredéke. Színe szürkésfekete, felülete polírozott. Árkolt díszítését két vékony borda teszi plasztikusabbá. Az említett díszítést hegyes kis bütyök szakítja meg. (VI. t. 6.) Általános a szőreg-perjamosi kultúrában, ismerjük telepről⁴¹ és temetőből⁴² egyaránt.

6. Nagyobb edény fültöredéke. Közepén és két szélén vékony bordák díszítik. Hasonló példányokat Banner János közölt Ószentivánról⁴³ (VI. t. 7.)

7. Nagyrévi kultúra hombár oldal- és fültöredéke. Finom kidolgozású, polírozott felületű. Színe szürkés, fala enyhén ívelt. A fül tapadásától lefelé erősen durvított, seprőzött felületű. (VI. t. 8.)

8. Nagyrévi fazék oldaltöredéke. Erősen ívelt falú, szürkészínű töredék, sárgás foltokkal. A polírozott és durvított felületet itt is tagolt bordadísz választja ketté.⁴⁴ (VI. t. 9/a.)

9. Nagyméretű szőregi típusú korsó nyaktöredéke. A nyak és a has találkozásánál egy szalagfűl csonkja látszik. Színe barnás, szürkésfekete. Felülete polírozott.⁴⁵ (6. t. 9.)

10. Vékonyfalú, nagyméretű fazék töredéke. Az edény felületét az alsó három cm-es csík kivételével seprőminta díszíti. Jó kivitelű, kiváló minőségű kerámia. Színe szürke, magassága 14 cm. (II. t. 10.)

³⁵ Bóna I. 1962. I. t. 9., III. t. 14.

³⁶ Patay P. 1965. 2. kép, 4. kép a. Girić, M. 1971. XIV. t. 3.

³⁷ Bóna I. 1962. IV. t. 6, 8, 9.

³⁸ Bóna I. 1962. X. t. 5—10.

³⁹ Bóna I. 1962. X. t. 14.

⁴⁰ Banner J. 1928. 8. kép 9., 76. kép 1, 15, 77. kép 3.

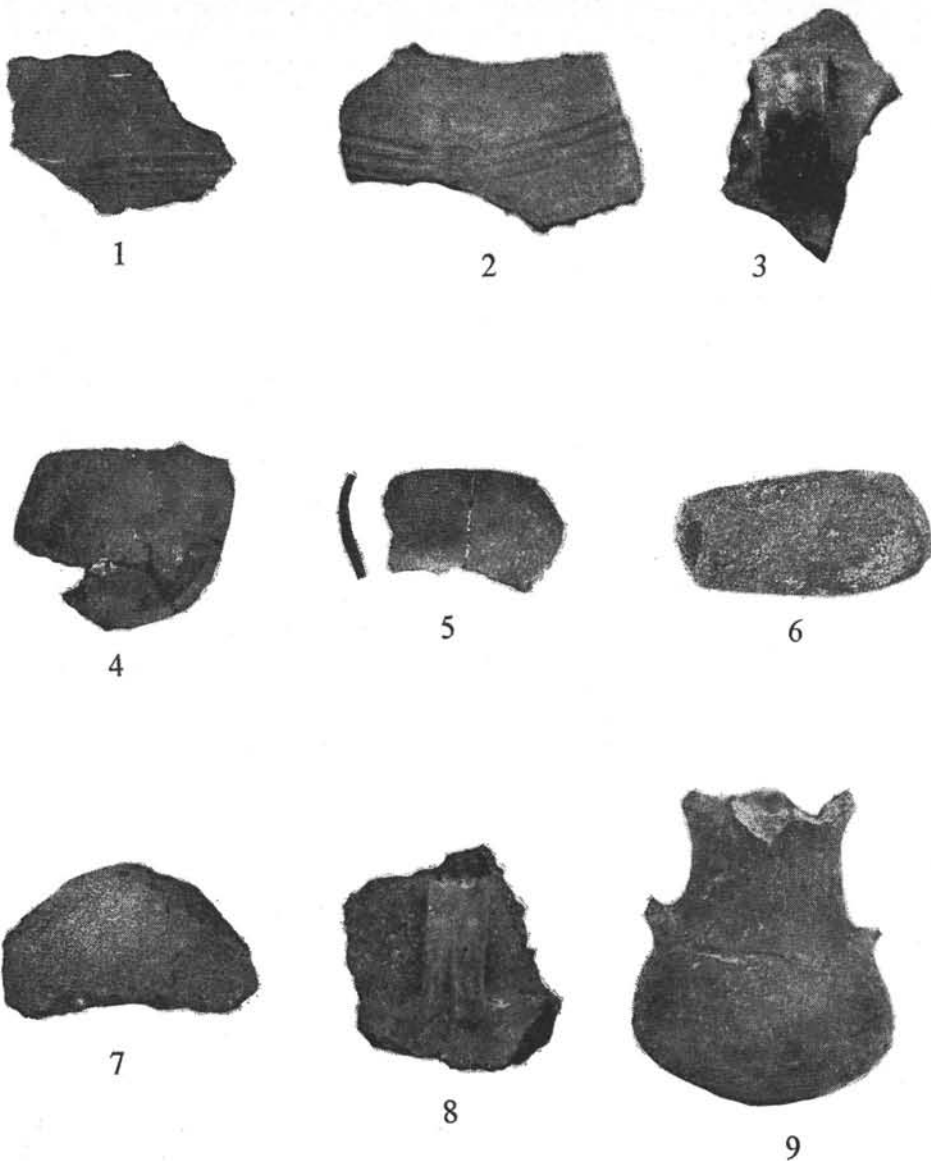
⁴¹ Banner J. 1928. 36. kép 4, 8., 54. kép 9.

⁴² Girić, M. 1971. CV. t. 230. sír.

⁴³ Banner J. 1928. 46. t. 2., 58. t. 7.

⁴⁴ Bóna I. 1962. VI. t. 1.

⁴⁵ Bóna I. 1975. 96. t. 3, 12, 15.

VII. tábla: 1—7. 7. silógödör szórvány. 8—9. szórványok az ásatás területéről.

7. silógödör

A leletek a gabonatóroló falának nyesésekor kerültek elő, így sem szinthez, sem objektumhoz nem köthetők.

1. Nagyrévi korsó perem és oldaltöredéke. (VI. t. 10.) A fül a perem alól indul és a hastörésen végződik. A fül aljával egyvonalban vékony perem húzódik

körbe az edényen. A tárgy színe sárga, sötét foltos. Kidolgozása közepes, felülete enyhén érdes. Magassága 10 cm. A nagyrévi kultúra valamennyi csoportjából ismert.⁴⁶ Ószentivánon sírmellékletként szerepel.⁴⁷ Hasonló forma a pitvarosi csoport edényei közül ismert, szögletes talppal.⁴⁸⁻⁴⁹

2. Szőregi kultúrához tartozó fazék oldaltöredéke. A kisméretű szalagfűl alatt bevagdosott lécborda fut. Jó kidolgozású, fekete, illetve barna színű. Szélessége 13 cm. (VI. t. 11.) Legjobb párhuzamait Bóna István Szőreg 1—2 korúnak határozta meg.⁵⁰

3. Durva anyagú, nagy méretű fazék, perem és oldaltöredéke. (VI. t. 12.) A fül a perem alól indul. A tárgy szürkésbarna színű, magassága 12 cm. Hasonlót Banner János közöl az ószentiváni településről.⁵¹

4. Szőregi típusú korsó oldaltöredéke. A nyak és a váll kis peremmel válik el egymástól. Ebből bekarcolt, függőleges vonalak futnak le, amelyeket apró pontsorokból álló dísz kísér. Színe szürkés, magassága 7 cm. Jó izapolású, vékony falú. (VI. t. 13. és II. t. 9.)

5. Nagy méretű tárolóedények díszített oldaltöredékei. (VII. t. 1, 2.) Felületük sárgás színű, polírozott. Az elsón két, a másodikon három, egymással párhuzamos, sekély árkolás fut.

6. Szalagfüles oldaltöredék. Valószínűleg nagyobb tárolóedényből származik. Ószentivánról ismerjük párhuzamait.⁵² Felülete polírozott, színe barnásfekete. Magassága 9 cm. (VII. t. 3.)

7. Durva tál aljtöredéke. Színe szürkésfekete, fenékmérő: 14 cm. (VII. t. 4.)

8. Behúzott peremű tál perem és oldaltöredéke. Anyaga és formája alapján inkább a bádeni kultúra emlékei közé sorolhatjuk. Színe szürkésbarna, magassága 8 cm. (VII. t. 5.)

9. Dörzsölőkő. Hossza: 12 cm. (VII. t. 6.)

10. Órlőkötőredék. Cipó alakú, enyhén ívelt (VII. t. 7.)

Szórványok a telep területéről

1. Földkitermelés közben találta az egyik munkás a VII. t. 8. képen látható edénykét. Pereme és fülei letörtek, a nyak és a has kis peremmel válik el egymástól. Színe szürkésfekete, magassága 6,5 cm.

2. Polírozott edény fültöredéke. A fül két szélén és a közepén alacsony borda fut végig. Színe barna, magassága 5 cm. (VII. t. 9.)

Összegzés

A szőreg-perjámosi kultúra nem ismeretlen Kiszombor környékén. Vörös Gabriella néhány esztendeje a megye múzeumainak raktári anyagában végzett gyűjtőmunkájával feltérképezte Csongrád megye bronzkori leleteit.⁵³ Kiszombor

⁴⁶ Bóna I. 1962. VI. t. 10, 14., XI. t. 6., XV. t. 11.

⁴⁷ Banner J. 1928. 22. kép 3. (4. sír) ill. 168. o.

⁴⁸ Bóna I. 1963. II. t. 8.

⁴⁹ Bóna I. 1963. 30. o.

⁵⁰ Bóna I. 1975. 98. t. 17, 99. t. 1.

⁵¹ Banner J. 1928. 80. t. 2.

⁵² Banner J. 1928. 36. kép 6., 41. kép 2., 42. kép 1.

⁵³ Vörös G. 1978.

határából négy, a szőreg-perjámosi kultúrához sorolt lelőhelyet említ meg.⁵⁴ Ezek közül publikáció csak egyről, a Kiszombor „J” megjelöléssel ellátott lelőhelyről jelent meg.⁵⁵ Foltiny István e rövid cikkében egy bronz-, egy kő- és néhány csonttárgyon kívül 16, a szőreg-perjámosi kultúrához tartozó korszót mutat be. Valamennyi korszót a kultúra 1. és 2. periódusába sorolja.

A településeken kívül Bóna István egy, ehhez a kultúrához sorolható sírt is említ,⁵⁶ melyet korainak határoz meg.⁵⁷

A kiszombori Új Élet Tsz. „ötvenes” telepén feltárt bronzkori település jól illeszkedik a Dél-Alföld bronzkori telljeinek sorába.

Telepünkön négy kultúra emlékeit találtuk meg.

1. Szőreg-perjámosi kultúra

A legtöbb edénytöredéket és valamennyi objektumot ez a kultúra szolgáltatta. A kultúra vezérformája megjelenésétől a legkésőbbi fázisig a korszó és a kétfülű, szűk nyakú csésze.⁵⁸ Ennek megfelelően telepünkön is ez került elő legnagyobb számban. Formailag valamennyi a Szőreg 1—3 fázisba sorolható.⁵⁹ Nagy számban jelentek meg még tálak, melyek azonban csak töredékekben mutatkoztak. Ez az edénytípus a kultúra késői periódusáig szinte változatlan formában fennmarad,⁶⁰ így pontos belső-kronológiai meghatározásuk nem lehetséges.

A telepen talált két csészetöredéknek sincs belső-kronológiai szempontból meghatározó értéke. Az ezektől eltérő edénytípusok (durva házikerámia, fazekak), illetve a használati tárgyak (kő- és csonteszközök) a kultúra általános, mindenütt megjelenő típusai közé tartoznak.

Nagyrévi kultúra

Igen nagy számban fordul elő a nagyrévi kultúra leletanyaga a kiszombori bronzkori telepen. Megjelenése nem számít újdonságnak. A dél-alföldi bronzkori kultúrák közül legkorábban a pitvarosi csoportban jelentkeznek. A mokrini temető 112. sírjában egy pitvarosi és egy nagyrévi edény együtt került elő.⁶¹ A temetőt az ásató a kelet-magyarországi korabronzkor I. fázisától a III. fázis végéig keltezi.⁶² A háromszáznál is több sírból tizen fedezték fel a nagyrévi kultúra edénytípusait.⁶³ Girić szerint a felsorolt sírok a szőregi bronzkori temető 176., 179., 184. és 193. sírjaival egyidősek.⁶⁴ A szőregi kultúra első fázisából az előbb felsorolt szőregi sírokon kívül, melyek idősebbek, az ószentiváni 19. sírt⁶⁵ és a Deszk „F” temető 44. sírját⁶⁶ említhetjük. Bóna István szerint ez utóbbiak kétségtelenül a nagyrévi kultúra késői emlékeivel azonosíthatók.⁶⁷

⁵⁴ Vörös G. 1978. 31—33. o.

⁵⁵ Foltiny I. 1942.

⁵⁶ Bóna 1975. 85. o.

⁵⁷ Bóna I. 1975. 89. o.

⁵⁸ Bóna I. 1975. 93. o.

⁵⁹ Bóna I. 1975. 93. o.

⁶⁰ Bóna I. 1975. 95. o.

⁶¹ Girić, M. 1971. 236. o.

⁶² Girić, M. 1967. 61. o.

⁶³ Girić M. 1971. 201—202. o.

⁶⁴ Girić, M. 1971. 202. o.

⁶⁵ Foltiny I. 1942.

⁶⁶ Foltiny I. 1941.

⁶⁷ Bóna I. 1975. 104. o.

A kiszombori telepen a nagyrévi kultúrából egy korsó töredékén kívül (VI. t. 10.) számos fazék-öldaltöredék került elő, amelyek polírozott, illetve durvított felületükkel a kultúra talán legmarkánsabb képviselői. (V. t. 5., VI. t. 1—4.) A korábban meghatározott időrendi képet erősíti az a tény, hogy a belső kronológiai megfigyelésekre legjobb lehetőséget nyújtó 5. szelvényben a felső szintekben csak elvétve, az alsókban ezzel szemben feltűnően magas számban találoztunk a nagyrévi kultúra cserepeivel.

Kisapostagi kultúra

Kiszombori telepünkön történt feltűnése figyelmet érdemel. Három tárgy sorolható ide: (III. t. 8—9., V. t. 10., IV. t. 9.) Ezek közül kettőn is szerepel a párhuzamos vonalkötegekből álló díszítés. Ezt a motívumot Torma István a kisapostagi kultúra 2., késői szakaszába sorolja.⁶⁸ M. Girić a mokriini temetőben az inkrusztált, karcolt díszek alapján mutatott rá a kisapostagi párhuzamokra,⁶⁹ Patay Pál pedig egyes nagyrévi és kisapostagi edények formai és kronológiai közelségét hangsúlyozta.⁷⁰

Bádeni kultúra

A bonzkori tell-telep legfelső rétegében való megjelenésük kronológiai lehetetlenségnek tűnhez és felvetheti annak lehetőségét, hogy ezek a tárgyak máshonnan kerültek ide. E lelőhelyhez tartozásukat bizonyítja azonban, hogy két bronzkori gödörben (2. szelvény 7., 8. gödör) is előkerültek ilyen korú cserepek. A leletek szóródása arra utal, hogy a bádeni kultúrához tartozó objektumokat — esetleg réteget — a 2. szelvény környékén a magaspárt lejtőjén kell keresnünk.⁷¹

A település kronológiájáról

A kiszombori bronzkori telepen végzett feltárás során, mint láttuk, nagy számban kerültek elő a kora-bronzkori nagyrévi kultúra leletei, melyek a szőreg-perjámosi kultúra 1. fázisával egyidősek.⁷² Jelentős kronológiai értéke van még a kisapostagi kultúra telepünkön megjelenő leletanyagának. Tudjuk, hogy a dunántúli mészbetétes edények kultúrájából és az alföldi gyulavarsándi kultúrából először a Szőreg 3-korszakból találunk importtárgyakat.⁷³ A kisapostagi kultúra viszont e két nagy középső-bronzkori kultúrát nem éri meg, jelenlétével tehát legfeljebb a Szőreg 2-korszak befejeződéséig, vagyis a kora-bronzkor 3. fázisáig számolhatunk. A kisapostagi kultúra edényének az egyik legfelső lakószintben (3. szelvény) történt megjelenése a kiszombori bronzkori telep elhagyásának idejét a kora-bronzkor 3. fázisa végére

⁶⁸ Torma I. 1972. 20. o.

⁶⁹ Girić, M. 1971. 204. o.

⁷⁰ Patay P. 1938. 29. o., ill. V. t. 4, 5.

⁷¹ A bádeni kultúrához tartozó leletek stratigráfiai helyzete, ti., hogy a legfelső és a legalsó rétegekből egyaránt előkerültek, egyszersmind óvatosságra is int az egyes rétegek tipológiai elemzését illetően, hiszen ugyanezen a módon késői korszakok járószintjein jelentős mennyiségű, korábbi leletanyag szóródhat zét. A kritikátlanul végzett vizsgálat évtizedekig magunkkal hordott, súlyos tévedésekhez vezethet.

⁷² Lásd a 67. jegyzetet!

⁷³ Bóna I. 1975. 105. o.

teszi. Ez megegyezik a szőregi kultúrák tárgyak kronológiai helyzetével. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a kiszombori bronzkori telep élete teljes egészében a kora-bronzkorra esik, mégpedig annak 2. és 3. fázisára.⁷⁴

Stratigráfia

Neház feladat lenne pontosan meghatározni a településen levő lakószintek számát, megállapítani egymáshoz való viszonyukat. A feltáráshoz került 80 m²-es felületről ugyanis mindössze a legkisebb, az 5. szelvény nyújtott lehetőséget részletesebb megfigyelésekre. A település rétegeiről a rendelkezésünkre álló adatok alapján a következőket mondhatjuk:

1. A kiszombori bronzkori település rétegeinek vastagsága felületenként jelentős eltérést mutat. A legnagyobb mélységet az 5. szelvényben mértük, közel 200 cm-t, a legkisebbet a 4. szelvényben, 70 cm-t. Az 1. és 2. szelvényben a szűztalajt 110, illetve 90 cm-nél, a 3. szelvényben 150 cm-nél értük el.

2. Az egyes korszakokban tehát a telepnek mindig csak egy részét lakták, legfőképpen, eddigi adataink szerint, az 5. szelvény környékét. Itt három lakószintet különítettük el a házpadlók alapján és egy negyediket a 15. gödör rétegtani helyzetéből adódóan. Az ásatás valamennyi szelvényében –30 cm körül észlelt és leletei alapján már bronzkorinak minősülő járósínt ismeretében egy legkésőbbi lakószintet is feltételeznünk kell.

3. Az ásatás során feltárt, illetve a sílőgödörök metszetalában észlelt házpadlók, valamint a rétegekben és a hulladékgödörökben talált kiégett, áglyenyomatos paticsdarabok fejlett házépítési technikára utalnak. Mindezen megfigyeléseket egybevetve a kerámialeletek minőségével, megállapíthatjuk, hogy a kiszombori kora-bronzkori tell-telep egyenrangú tagja a szőreg-perjámosi kultúra korai korszakához tartozó településláncolatnak.⁷⁵ Egy esetleges újabb ásatás további ismeretekkel egészíthetné ki az általunk itt vázolt képet.

IRODALOM

- Banner János (1928), Az őszentiváni ásatások. *Dolg.* 4 (1928) 148—243. o.
Bóna István (1962), The Cemeteries of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* II—III. (1961—62) 11—23. o.
Bóna István (1965), Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiß—Maros—Gegend. *AAA.* (VIII) 1965 59—67. o.
Bóna István (1975), Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen *Arch. Hung. Series Nova* IL. Bp. 1975.
Foltiny István (1941), A szőregi bronzkori temető (Das bronzzeitliche Gräberfeld in Szőreg) *Dolg.* 17. (1941) 1—89. o.
Foltiny István (1942), A „Deszk F” bronzkori temető (Das bronzzeitliche Gräberfeld „Deszk F” *SzVMK* II/3 (1942) 9—30. o.
Girić, Milorád (1967), Mokrin, frühbronzezeitliches Gräberfeld. *MFMÉ* 1966/67—2, 57—62. o.
Girić, Milorád (1971), Mokrin, nekropola ranog bronzanog doba. (Mokrin the Early Bronze Age Necropolis) *Diss. et Monographie* XI. Beograd 1971.
Mozsolics Amália (1942), A kispostagi korabronzkori urnatemető. *Arch. Hung.* XXVI. Budapest 1942.
Patay Pál (1938), Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. *Diss. Pann. Ser. II. No. 13.* Budapest, 1938.
Patay Pál (1965), A nagyrévi kultúra leletei Diósdon. *Arch. Ért.* 92 (1965) 2. 163—167. o.

⁷⁴ Megállapításunkat áttételesen az is alátámasztja, hogy egyetlen olyan tárgyat sem találtunk, amelyet ennél későbbi korszakra kellene datálnunk.

⁷⁵ Bóna I. 1975. 84. o. Roska M. 1912. Roska M. 1914.

- Roska Márton* (1912), Ásatás a pécska—szemlaki határban levő Nagy Sánczon. *Dolg.* III. 1912. 1—73. Kolozsvár, 1911.
- Roska Márton* (1913), Ásatás a perjámosi Sánczhalmon. *MKÉRT* (VII) 1913. 81—122. o.
- Roska Márton* (1914), Ásatás a perjámosi Sánczhalmon. *MKÉRT* (VIII) 1914. 73—104. o.
- Torma István* (1972), A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. *VMMK.* 1972. 15—39. o.
- Vörös Gabriella* (1978), Bronzkori kultúrák elterjedése Csongrád megyében. (Diákköri dolgozat. Kézirat) Szeged, 1978.

RÖVIDÍTÉSEK

- AAA. = Acta Antiqua et Archeologia, Szeged.
 AÉ. = Archalologiai Értesítő.
 Arch. Hung. = Archaeologia Hungarica.
 Diss. et Mon. = Dissertationes et Monographie, Belgrád.
 Diss. Pann. = Dissertationes Pannonicae, Budapest.
Dolg. = Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, Szeged.
 MFME = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
 MKÉRT = Múzeumi és Könyvtári Értesítő.
 SZVMK = A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai.
 VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.

FRÜHBRONZEZEITLICHE TELL-SIEDLUNG IN KISZOMBOR

László A. Horváth

Im Juli-September 1981 haben wir eine authentisierende Ausgrabung am Hochufer entlang des Weges Kiszombor—Óbéba (Kom. Csongrád) geführt. Die LPG „Új Élet“ von Kiszombor liess hier Gruben für Getreidespeicherung graben, und während dieser Erdarbeiten kamen die ersten Funde, die aus der 1—2. Phase der Szőreg—Perjámos-Kultur stammen, zum Vorschein.

Die 80 m²-grosse Ausgrabungsfläche teilte sich in 5 Blöcken, aus denen der bedeutendste der 5. war, wo wir 4 Wohnschichten innerhalb der 2 m. dichten Kulturschicht absondern konnten. Die erneuten Hausböden bezeugten uns die kontinuierliche Besiedlung. Außerhalb der Funde der Szőreg—Perjámos Kultur haben wir noch das Fundmaterial von 3 Kulturen gefunden.

1. Das Erscheinen der Scherben der Nagyrév-Kultur (Taf. 5, 5., Taf. 6. 1—4., 10.) ist keine Besonderheit. Das Zusammenleben der Szőreg—Perjámos und der Nagyrév-Kultur in der Grossen Ungarischen Tiefebene ist für die Forschung eine seit langem bekannte Erscheinung.

2. Wesentlich beachtenswerter ist das Auftauchen der Funde der transdanubischen Kisapostag-Kultur auf dem südöstlichen Gebiet der Tiefebene. (Taf. 3. 8—9., Taf. 4. 9., Taf. 5.10.) Es ist vorstellbar, daß ihr hierheriges Auftauchen kein Ereignis direkter Beziehungen ist, sondern ist es der Übermittlung der Nagyrév—Kultur dankbar.

3. Das Erscheinen der spätkupferzeitlichen Badener-Kultur in den geschlossenen bronzezeitlichen Objekten (2. Block 7., 8. Grube) weist darauf hin, daß man die unterste Schicht der Tell-Siedlung als kupferzeitlich annehmen kann. Während dieser Ausgrabung konnten wir leider keine Objekte aus diesem Zeitalter freilegen.

KORAI KELTA LELETEK BALFRÓL

VÁLYI KATALIN

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

1978. július 28-án leletbejelentés érkezett a győri Xántus János Múzeumba, mely szerint Balfon a Fő u. 101. számú ház telkén építkezés közben cserepeket találtak¹. Ezt követően 1978. augusztus 7—8-án leletmentést végeztünk, aminek során egy korai kelta hulladékgyödröt tártunk fel. A ház előtti jelenlegi járósinttől számítva 80 cm mélyen jelentkezett a kemény, agyagos talajban a gödör beásása. A 140 cm átmérőjű, 50 cm mély gödör laza, faszenes-paticsos betöltéséből nagy mennyiségű edénytöredék és kevés állatcsont került elő.² A gazdag kerámia—anyag formai és technikai sokoldalúsága, valamint kronológiai helyzete indokoltta teszi, hogy részletesen foglalkozzunk vele.

A kerámia részletes ismertetése³

1. Behúzott peremű mély tál. Szürke, vastagfalú, durván megmunkált, külső oldalán a felülete gyengén lesimított. Kiegészített. M: 12 cm, Szá: 22 cm, Tá: 11 cm, Ltsz: 79.1.25., I. tábla 5,2. kép 1.
2. Világosbarna, szabálytalan tojásdad alakú, vastagfalú, durván megmunkált fazék. Egyenes pereme alatt kb. egy ujjnyi széles, sekély bemélyedés fut körbe, melyen egy helyen átfúrt lyuk látható. Ettől lefelé az egész edény felülete Schlickwurf-szerű díszítéssel van ellátva. Kiegészített. M: 18 cm, Szá: 19—21 cm, Tá: 11,5 cm, Ltsz: 79.1.124, I. tábla 2, 2. kép. 2.
3. Vastagfalú, durva megmunkálású, egyenes oldalú edény fenékrésze. Kívül-belül vékony, fekete bevonat fedi a vörösre átégett agyagot. Pereme körben hiányzik. Felülete durva, egyenetlen. Átm: 14,6 cm, M: 8,5 cm (nem teljes!), Ltsz: 79.1.20. I. tábla 8, 2. kép 3.
4. Kívül fekete, belül vörös, nagyméretű, virágcserep alakú tál fele. Finoman iszapolt anyaga erősen át van égve. Külső oldalán grafitos bevonás van. Kiegészített. M: 20,5 cm, Szá: 29 cm, Há: 30 cm, Tá: 13,5 cm, Ltsz: 79.1.19., I. tábla 1., 2. kép 4.
5. Világosbarna, durva, matt felületű, virágcserep alakú, nagyméretű, mély tál kb. 1/3 része. Pereme hiányzik, a váll ívéből ítélve kissé behúzott lehetett.

¹ A leletbejelentő Simon József, az épülő ház tulajdonosa volt, aki a ház ÉK-i sarkától 8,5m-re keletre emésztőgödör ásásakor talált rá a cserepekre.

² A leletanyag a soproni Liszt Ferenc Múzeumban található meg a 79.1.1—79.1.145. leltári számokon.

³ Az anyagismertetésnél tetszőleges sorrendben soroljuk fel a kerámiatöredékeket. Az értékelésnél az egyes edényeket, ill. töredékeket az egyszerűség kedvéért az itt kapott sorszám szerint említjük. Amennyiben nincs jelezve, hogy a darab korongon készült, minden esetben korongolatlan edényről van szó.

- M: 21 cm (nem teljes!), Szá: kb. 35 cm, Tá: 17—18 cm, Ltsz: 79.1.24., I. tábla 3, 2. kép 5.
6. Világosszürke, vastagfalú, enyhén behúzott peremű tál kb. 1/4 része. Külső oldalán a felülete lesimított. M: kb. 11—12 cm, Szá: kb. 27 cm, Tá: kb. 11 cm, Ltsz: 79.1.26, II. tábla 14.
  7. Sötétszürke, vastagfalú, erősen szemcsés-kavicsos anyagú, behúzott peremű tál össze nem illő perem-, oldal és fenéktöredéke (3 db). A vörösre égett agyagot kívül-belül vékony, grafitos bevonat fedi, melyen lesimítás durva nyoma látható. A perem ívéből kb. az előzőhöz hasonló méretű tálra lehet következtetni. Ltsz: 79.1.27., II. tábla 13.
  8. Sötétszürke, vastagfalú, kavicsos-szemcsés anyagú nagy tál perem és oldaltöredéke. Egyenes pereme alatt kb. egy ujjnyi széles, sekély bemélyedés fut körbe. A perem ívéből kb. 25 cm-es átmérőjű tálra lehet következtetni. Ltsz: 79.1.28., II. tábla 11.
  9. Világosszürke, jól iszapolt anyagú edény peremtöredéke. Enyhén kihajló perem és gyenge vállvonal jellemzi. Ltsz: 79.1.84., III. tábla 15.
  10. Sötétszürke, grafitos anyagú, durva megmunkálású, virágcserep alakú tál perem- és oldaltöredékei. Az egyenes perem ívéből következtetve kb. 26—27 cm átmérőjű tál lehetett. Ltsz: 79.1.97., II. tábla 12.
  11. Világosszürke, vastagfalú, behúzott peremű tál kissé megvastagodó peremtöredéke. Ltsz: 79.1.40., III. tábla 7.
  12. Sötétszürke, grafitos anyagú tál peremtöredéke. Az enyhén behúzott perem a belső oldalán kissé megvastagodik. Ltsz: 79.1.41., III. tábla 8.
  13. Világosszürke, finoman iszapolt anyagú, behúzott peremű tál kissé megvastagodó peremtöredéke. Ltsz: 79.1.42., III. tábla 9.
  14. Belül sötét, kívül világosabb szürke, finoman iszapolt anyagú, enyhén behúzott peremű kis tál peremtöredéke. Külső oldala fényesre simított. Ltsz: 79.1.43., III. tábla 10.
  15. Világosszürke, kissé megvastagodó peremtöredék. Enyhén behúzott peremű tál kis darabja. Ltsz: 79.1.44., III. tábla 11.
  16. Világosszürke, durva anyagú, behúzott peremű tál peremtöredéke, élesen megtörő vállvonallal. Ltsz: 79.1.45., III. tábla 12.
  17. Vörösre égett, kavicsos soványított anyagú, enyhén behúzott peremű tál peremtöredékei. Kívül-belül sötétszürke, grafitos bevonat fedi, felülete lesimított. Ltsz: 79.1.47., III. tábla 13.
  18. Világos barnás-vöröses, jól iszapolt anyagú, kissé behúzott peremű tál peremtöredéke. Ltsz: 79.1.68., III. tábla 14.
  19. Vörösesbarna színű, grafitos anyagú, magasnyakú, nagy urna vállrész felé enyhén szélesedő, egyenes nyaktöredéke. Belül egyenetlen, kívül lesimított felületű. A töredék M: 19 cm, Sz: 18 cm, Ltsz: 79.1.89., I. tábla 9, 2. kép 6.
  20. Belül világosszürke és durva megmunkálású, kívül sötétszürke, csillámos anyagú, nagyméretű, vastagfalú urna perem- és oldaltöredékei (3 db). Az egyenes peremű, cilindrikus nyakú urna peremátmérője kb. 16—19 cm lehetett. Az oldaltöredéken félkörívben hajlított bordadísz emelkedik ki, mely az edény hasvonalán lehetett. Ltsz: 79.1.90., I. tábla 7., 2. kép 7.
  21. Világosbarna, jól iszapolt anyagú, egyenes peremű és cilindrikus nyakú, nagyméretű urna két peremtöredéke. Ltsz: 79.1.80., II. tábla 3.
  22. Világosbarna, belül durva, szemcsés, kívül nagyjából lesimított, matt felületű, nagyméretű fazék összeálló perem- és oldaltöredékei. A 2. pontban ismertetett

- fazékhoz hasonló alakú, annál valamivel nagyobb fazék lehetett. Ltsz: 79.1.67., I. tábla 4, 2. kép 8.
23. Kívül szürke, belül barnás színű, vastagfalú, durva megmunkálású, egyenes peremű és falú nagy edény perem- és oldaltöredéke. Külső oldaluk kissé lesímtott, fényezett. Szá: kb. 24—25 cm lehetett. Ltsz: 79.1.96., I. tábla 6.
  24. Sötétszürke, erősen grafitos anyagú, nagyméretű szitula több perem- és oldaltöredéke. Kissé kihajló perem, majdnem vízszintes váll és élesen, szinte derékszögben megtörő vállvonal jellemzi. Vállát két bekarcolt, vízszintesen körbefutó egyenes között cikk-cakk minta díszíti. Szá: kb. 24 cm, Ltsz: 79.1.29., II. tábla 1, 3. kép 1.
  25. Szürke, erősen grafitos anyagú, nagyméretű szitula peremtöredéke. Vízszintesen levágott pereme és élesen megtörő vállvonala van, amelyen egy mély hornyolás fut körbe. Ltsz: 79.1.30., II. tábla 2, 3. kép 5.
  26. Szürke, erősen grafitos anyagú fedő két töredéke. A kúpos alakú, kívül-belül lesímtott felületű fedő az előző szitulához is tartozhatott. Átm: kb. 24 cm, M: kb. 10 cm, Ltsz: 79.1.31., II. tábla 8, 3. kép 2.
  27. Szürke, erősen grafitos anyagú szitula kis peremtöredéke. A vízszintesen levágott perem alatt és az enyhe szögben megtörő vállvonalon is egy-egy sekély hornyolás fut körbe. Ltsz: 79.1.39., III. tábla 17.
  28. Vörösesbarna, erősen szemcsés anyagú, nagyobb méretű, szitula alakú edény peremtöredéke. Pereme vízszintesen kihajló, az erősen megtörő vállvonal alatt és felett is egy-egy hornyolás látható. Ltsz: 79.1.69., II. tábla 9.
  29. Szürke, erősen grafitos anyagú edény kívül megvastagodó és vízszintesen levágott peremtöredéke. Ltsz: 79.1.34., III. tábla 18.
  30. Szürke, grafitos-szemcsés anyagú edény peremtöredéke. Belül majdnem egyenes, kívül megvastagodó. Ltsz: 79.1.36., III. tábla 19.
  31. Szürke, jól iszapolt, erősen grafitos edény peremtöredéke. A vízszintesen kihajló perem alatt enyhén ívelve folytatódik az edény oldalfala. Ltsz: 79.1.38., III. tábla 20.
  32. Finoman iszapolt, vöröses színűre átégett anyagú, kívül-belül fekete bevonattal ellátott edény erősen kihajló peremtöredéke (+ 2 hozzá nem illő oldaltöredék). Külső oldalán vízszintes irányú lesímtás nyomai. Ltsz: 79.1.23., III. tábla 16.
  33. Sötétszürke, grafitos-szemcsés anyagú, durva megmunkálású kis fazék perem- és oldaltöredékei (3 db). Az egyenes oldalú fazék külső oldalán a kissé megvastagodó perem alatt egy kis bütyök látható. Ltsz: 79.1.128., III. tábla 6.
  34. Szürkésbarna, kissé grafitos anyagú, durván megmunkált, egyenes falú fazék peremtöredéke. A peremet a külső oldalra visszahajtották, ezáltal megvastagodó. Ltsz: 79.1.131., III. tábla 5.
  35. Kívül barnás, belül feketére égett, durva megmunkálású kis fazék peremtöredéke (+ 3 db hozzá nem illő oldaltöredék). Egyenes pereme alatt az enyhén domborodó vállon körben ferdén bekarcolt vonalak díszítik. Ltsz: 79.1.127., II. tábla 10, 3. kép 3.
  36. Vörösesbarna, szemcsés anyagú, vastagfalú, durván megmunkált, aszimmetrikus edényke fenékrésze. Pereme hiányzik. M: 8 cm (nem teljes!), Há: 9,5 cm, Tá: 6,5 cm, Ltsz: 79.1.130., II. tábla 4, 3. kép 4.
  37. Szürkésbarna színű, vastagfalú, egyenetlen felületű, lapos kis tál. M: 4 cm, Szá: 13 cm, Tá: 8,6 cm, Ltsz: 79.1.125., II. tábla 5, 3. kép 7.
  38. Szürkésbarna, szemcsés anyagú, egyenetlenül megformált kicsi tál. M: 2,5 cm, Szá: 5,7 cm, Ltsz: 79.1.126., III. tábla 3, 3. kép 8.
  39. Sötétszürke, egyenes peremű, körte alakú kicsi edényke csaknem fele (fenék-

- része hiányzik). M: 5,6 cm (nem teljes!), Szá: kb. 5,5 cm, Há: kb. 6—7 cm, Ltsz: 79.1.132., III. tábla 4.
40. Barnásszürke színű, grafit szemcsés anyagú, finoman iszapolt kis tál töredéke. Enyhén kihajló perem és lágy vállvonal jellemzi. Kiegészített. M: 5,5 cm, Szá: kb. 12 cm, Tá: 6,5 cm, Ltsz: 79.1.83., II. tábla 7, 3. kép 9.
  41. Sötétszürke, bikónikus orsógomb, nem teljesen a közepén átfúrva. Felső részén szabálytalan csillag alakú bekarcolt vonalakkal díszített. M: 4,2 cm, Átm: 2,2 cm, Ltsz: 79.1.146., III. tábla 1, 3. kép 6.
  42. Világosbarna, fordított csonkakúp alakú orsógomb 1/4 része. Felső részén sugár alakban bekarcolt vonalak díszítik. M: 2,5 cm, Átm: 4,8 cm, Ltsz: 79.1.147., III. tábla 2.
  43. Fekete, jól iszapolt anyagú, vékonyfalú kis tál töredéke. Pereme enyhén kihajló, vállán egy kissé kiemelkedő él fut körbe, amely alatt a tálka teste gömbölyű. Kívül erősebben, belül gyengébben lesimított. Kiegészített. M: 7 cm, Szá: 14 cm, Ltsz: 79.1.5., II. tábla 6, 3. kép 10.
  44. Világosszürke, korongon készített urna. Pereme hiányzik, nyakán egy enyhén kiemelkedő borda fut körbe, vállát gyenge törésvonal jelzi, amely alatt $7 \times 3 - 3$ db bepecsételt koncentrikus köröcskékből álló díszítés látható. Talpa kicsi omphalos. M: 25 cm (nem teljes!), Há: 24 cm, Tá: 5,6 cm, Ltsz: 79.1.17., IV. tábla 1.
  45. Világosszürke, csillámos anyagú, korongolt urna. Pereme hiányzik, nyakán egy borda fut körbe, talpa nagyon kicsi omphalos. M: 21 cm (nem teljes!), Há: 24 cm, Tá: 3 cm, Ltsz: 79.1.18., IV. tábla 3, 4. kép 1.
  46. Sötétszürke, finoman iszapolt anyagú tál, korongolt. Pereme kihajló, vállán egymásba kapcsolódó, fekvő S-minták láncá díszíti. Belső oldalán az omphalos körül ugyanezt a díszítést láthatjuk, körülötte 4 db szimmetrikusan elhelyezett svasztika van. Talpa kicsi omphalos. Kiegészített. M: 11 cm, Szá: 22 cm, Há: 23,5 cm, Tá: 4,5 cm, Ltsz: 79.1.1., IV. tábla 2, 4. kép 2—3.
  47. Sötétszürke, jól iszapolt anyagú, kívül-belül fényesre simított felületű, korongon készített tál kb. fele. Pereme kihajló, talpa profilált omphalos. M: 7 cm, Szá: 20 cm, Há: 19 cm, Tá: 7 cm, Ltsz: 79.1.2., IV. tábla 7, 4. kép 4.
  48. Sárgásbarna, jól iszapolt anyagú, lesimított felületű, korongolt, S-profilú tál nem egészen fele. Belső oldalán sugaras elhelyezésben 2-2 bepecsételt körből álló, valószínűleg 8-as motívumokat képező díszítés lehetett. M: 8 cm (nem teljes!), Szá: kb. 24 cm, Ltsz: 79.1.3., IV. tábla 6, 4. kép 5.
  49. Világosszürke, finoman iszapolt anyagú, sima, matt felületű, korongolt tál töredéke. Pereme hiányzik, hasvonala élesen megtörő. Talpa omphalos lehetett, melynek indítása a töredék egy kis részén jól látható. A tál belső oldalát bepecsételt minta díszítette: koncentrikus körökből képezett egyenlő oldalú háromszögek (mindhárom oldaluk 4-4 körből áll + a háromszög közepén még egy köröcske). A háromszögek sarkait 3 sorból álló, bepecsételt ívkötegek kötik össze. M: 8 cm (nem teljes!), Há: 22 cm, Ltsz: 79.1.4., IV. tábla 5, 4. kép 6.
  50. Világosszürke, jól iszapolt anyagú, korongolt tál fenéktöredéke. Belső oldalán az omphalos körül csillagmintát képeznek a bepecsételt koncentrikus körök, melyeket négyzetes fogakból álló íves pecsétlővel kötöttek össze. Tá: 6 cm, Ltsz: 79.1.10., IV. tábla 4, 4. kép 7.
  51. Sötétszürke, jól iszapolt, korongolt tál peremtöredéke. Pereme lágyan kihajló, nyakán egy kissé kiemelkedő borda fut körbe (korongolás nyoma). Felülete lesimított. A tál átmérője a perem íve alapján kb. 25—26 cm lehetett. Ltsz: 79.1.6., III. tábla 21.
  52. Szürke, jól iszapolt anyagú, korongolt tál peremtöredéke. Erősen kihajló és

megvastagodó pereme alatt a nyakán egy hornyolás fut körbe. Felülete matt, mindkét oldalán lesimított. A perem ívelése alapján átmérője kb. 25 cm lehetett. Ltsz: 79.1.7., III. tábla 22.

53. Szürkésbarna, finoman iszapolt anyagú, korongolt tál peremtöredéke. Pereme erősen kihajló és elvékonyodó, hasvonala élesen megtörik. Lapos, széles peremű kis tál lehetett. M: kb. 3,5 cm, Szá: kb. 14,5 cm, Ltsz: 79.1.8., III. tábla 24.
54. Világosszürke, jól iszapolt anyagú, korongolt edény peremtöredéke. Pereme enyhén kihajló, nyakán egy kissé kiemelkedő borda fut körbe (a korongolás nyoma). Szá: kb. 25 cm, Ltsz: 79.1.9., III. tábla 23.
55. Sötétszürke, finoman iszapolt anyagú, korongolt tál peremtöredéke. Pereme ívelten kihajló, vállán a korongolás nyomai láthatók. Kívül-belül fényesre simított felületű. Szá: kb. 23 cm, Ltsz: 79.1.11., III. tábla 25.

A részletes anyagleírásban a kisebb edénytöredékek közül csak azok szerepelnek, melyek az edény jellegzetességeire (elsősorban a formájára vagy készítési technikájára) utalnak. A felsoroltakon kívül még legalább 15 vastagfalú, durva, kézzel formált edény kisebb-nagyobb oldal- és fenéktöredékeit találtuk a gödör betöltésében. Közülük 3 vagy 4 edény erősen grafitos anyagú volt. Kimaradtak továbbá a részletes ismertetésből apró, jellegtelen, korongolt edénytöredékek is, melyek kb. 5—6 db különböző edényhez tartozhattak.

A kerámia értékelése

Az ismertetett kerámia-anyag két részre osztható: a kézzel formált, vastagfalú és általában durva megmunkálású edényekre, melyek az összes anyagunk kb. 2/3 részét teszik ki, s az 1/3 részt jelentő korongon készített, gondosan megmunkált, több esetben szépen díszített edényekre.

A vastagfalú, kézzel formált edények leggyakoribb típusát a *behúzott peremű tálak* képviselik (1, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18). Közülük csak az 1. pontban ismertetett tál volt teljesen kiegészíthető (I. tábla 5, 2. kép 1.) A többi kisebb-nagyobb peremtöredék, melyek azonban hasonló tálakra utalnak. E behúzott peremű tálak legközelebbi analógiáit a szentlőrinci temetőben találjuk meg. A 19. sz. sír 2. sz. tála⁴ közelíti meg legjobban méreteiben is a mi tálunkat, de ugyanezt a típust képviseli pl. a 26. sír 1. sz. tála is⁵ — bár ez utóbbi sokkal kisebb méretű. Hasonló behúzott peremű, kisebb tálakat ismerünk ugyaninnen omphalosszal is: pl. 19. sír 7. tál⁶, vagy 54. sír 2. tál⁷.

A balfi tálak másik jellegzetes formáját a *virágcserep alakú tálak* jelentik (4, 10), melyek azonban szokatlanul nagy méretűek. Ilyen típusú tálakat ismerünk pl. a fertőmeggyesi 6. sz. sírből⁸. A szentlőrinci temetőben ez a forma is ismert, de az itteniek a 37. sz. kis tálunkhoz (II. tábla 5, 3. kép 7.) állnak közelebb, így pl. a 26. sír 2. sz. melléklete⁹; vagy az 57. sír kis tála¹⁰. A 36. sz. edényünk (II. tábla 4, 3. kép 4.)

⁴ Jerem E. 1968. Fig. 21.19/2, XLIII/5, 163.

⁵ Jerem E. 1968. Fig. 22.26/1, XLIV/5, 164.

⁶ Jerem E. 1968. Fig. 21.19/7, XLV/2, 163.

⁷ Jerem E. 1968. Fig. 27.54/2, XLV/3, 171.

⁸ Hunyady I. I. 1942. LVIII. t. 22, 1944. 133.

⁹ Jerem E. 1968. Fig. 22.26/2, XLIV/4, 164.

¹⁰ Jerem E. 1968. Fig. 27.57/1, 171.

anyagában és formájában is igen közel áll az 54. sír 1. sz. edényéhez¹¹, bár ez az egyenesebb edényfalával ugyanakkor a mi 3. sz. edényaljunkra is emlékeztet. A fentiekhez hasonló, egyenes vagy behúzott peremű, virágcserep alakú, néha kissé kiöblösödő vállú edények a szentlőrinci temető egyik leggyakoribb típusát jelentik¹².

Az eddig tárgyalt edénytípusok egyben késő Hallstatt-korunk legáltalánosabban elterjedt formái. Így megtalálhatók ugyanezek a tálformák pl. a középrépaspusztai temető anyagában¹³ — bár itt finomabban megmunkált darabok vannak omphaloszal és grafitos díszítéssel —, vagy a halimbai temető urnasírjaiban¹⁴ is.

A kézzel formált, vastagfalú kerámián belül külön csoportot képeznek a nagyméretű, cilindrikus nyakú *urnatöredékeink*. Közülük a perem nélküli nyaktöredék (19. sz., I. tábla 9, 2. kép 6.) a Sághegy tetején előkerült magas nyakú urnákra¹⁵ emlékeztet vagy Sopron—Burgstall alakos-geometrikus díszítésű urnáira¹⁶. A másik két urnánk (20., 21. sz., I. tábla 7, 2. kép 7. és II. tábla 3.) peremtöredékük alapján közelebb áll a középrépaspusztai¹⁷ vagy halimbai¹⁸ urnákhoz.

Külön figyelmet érdemelnek az erősen grafitos anyagú *agyagszitula*-töredékeink, közülük is elsősorban a 24. sz. (II. tábla 1, 3. kép 1.) és 25. sz. (II. tábla 2, 3. kép 5.) peremtöredékek és a 26. sz. fedőtöredék (II. tábla 8, 3. kép 2.). Késő Hallstatt-kori szitula alakú edényeket több temetőből is ismerünk. Így pl. Halimbán¹⁹, vagy Sághegy környékén a Mesteri melletti tumulusból²⁰ és a Kismezei tumulusból²¹ is kerültek elő agyagszitulák. Ezek azonban formailag nem felelnek meg teljesen a balfi szituláknak, ugyanis nincs olyan élesen megtörő vállvonaluk. A 24. és 25. sz. töredékeink rövid nyakrészükkel, majdnem vízszintes vállukkal és szinte derékszögben megtörő vállvonalukkal sokkal közelebb állnak a Hallstatt temetőjéből igen nagy számban ismert bronzszitulákhoz²². Az Este kultúrára visszavezethető, bronzszitulák formáját utánzó agyagszitulák Sopron környéki nagy előfordulási arányát Patek Erzsébet a Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja egyik jellemzőjeként említi²³.

A balfi lelet egyik szembetűnő sajátossága, hogy a durva kerámia jelentős része erősen grafitos anyagú vagy grafitos bevonattal van ellátva. A grafitot importárúként a Hallstatt C periódus elejétől szállították valószínűleg nyugatról Sopron környékére²⁴ és ettől kezdve a kerámia kedvelt díszítőelemeként használták.

Kézzel formált kerámiánk vizsgálatakor kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk Sopron—Krautacker lelőhelynek, ahol a telep és a temető anyagában valamennyi eddig tárgyalt edénytípus pontos analógiái megtalálhatók. Különösen fontosak a 92. házból származó leletek²⁵, melyek a LT A/B átmenet vagy a LT B₁ periódus kerámiáját képviselik. Itt ugyanis a korongolatlan edények szintén bepecsételt díszítésű, korongolt tálakkal együtt fordulnak elő.

¹¹ Jerem E. 1968. Fig. 27.54/1, XLIV/7, 171.

¹² Jerem E. 1968. Fig. 21.16/3, Fig. 25.38/1 (XLIV/6), Fig. 21.19/1 (XLIII/2), Fig. 22.20/1 (XLII/3), Fig. 30.A/6.

¹³ Nagy L. 1939. 39—57.

¹⁴ Lengyel I. 1959. 159—169, XXXI—XLVIII.

¹⁵ Lázár J. 1951. XXII/4. „a” típus.

¹⁶ Patek E. 1976/1. 9. kép 3, 12. kép, Bella L. 1892. 221—226.

¹⁷ Nagy L. 1939. 5. kép 5, 6, 4. kép 16.

¹⁸ Lengyel I. 1959. XXXV/9, XXXVI/11, XL/5.

¹⁹ Lengyel I. 1959. XVI. sír, XXXIX/8.

²⁰ Lázár J. 1951. 38, XXVI/4.

²¹ Lázár J. 1951. 40, XXX/2. „E”.

²² Kromer 1959.

²³ Patek E. 1976/1. 6.

²⁴ Patek E. 1976/1. 7.

²⁵ Jerem E. 1981. 105—128. Abb. 18.

Kerámiánk másik nagy csoportját a korongon készített edények jelentik, melyek közül a *pecsételt díszítésű* darabok külön figyelmet érdemelnek. Azonos típust képviselnek a 44. sz. (IV. tábla 1.) és 45. sz. (IV. tábla 3, 4. kép 1.) urnáink. A 44. sz. urnához hasonlólt közöl Márton L. Sopron—Bécsidombról²⁶, melyen szintén 3-3 koncentrikus körből álló pecsételt díszítés látható. Az edény leletkörülményeiről azonban sajnos semmi biztosat nem lehet tudni. Még egy kettős csonkakúp alakú, ívelt nyakú, aránylag szűk szájú urnát ismerünk Sopron—Bécsidombról²⁷, továbbá a fertőmeggyesi 3. sz. sírból²⁸, Ordód—Babótról²⁹ és Oggauból³⁰ is. Ezeket az urnákat azonban megkülönbözteti a balfiaktól zömökebb alakjuk, szélesebb nyakuk és szélesebb talpuk. Mélyen ülő hasával és nyújtottabb nyakívelésével több hasonlóságot mutat az a híres, pecsételt díszítésű Sopron—Bécsidombi urna³¹, amely „Linsenflasche”-val együtt került elő. A 44. sz. urnánk távolabbi analógiáját látjuk a Győr—Kálvária temetői edényben³², s ez alapján nem tartjuk kizártnak, hogy a balfi urna esetében is a „Linsenflasche” egy továbbfejlődött változatáról van szó.

A 46. sz. tálunk (IV. tábla 2, 4. kép 2—3.) formája és díszítése alapján is jól körülhatárolható időben. Egyik legjobb párhuzamát a kőhidai tálban³³ láthatjuk, amelyet belső oldalán az omphalos körül hasonló fekvő S-spirálok láncza díszít. Arányait és formáját tekintve a fertőmeggyesi 6. sír³⁴ és az oggauti³⁵, IV. századi környezetből származó tálakhoz áll a legközelebb. További formai analógiát jelent az Oggau 8. sír³⁶ és az Au (Bruck an der Leitha) 17. sír³⁷ tála, bár ez utóbbinak enyhébben hajló profilja van. Az előbbi Schwappach hangsúlyozott vállvonala a barázdákkal való tagoltsága alapján LT A₂ periódusra, az utóbbi pedig enyhén duzzadt pereme alapján az LT B₁ korszakra datálja³⁸.

A tál díszítéséből külön szót érdemel a négyesforgó minta. Jerem E. az écsi edény kapcsán foglalkozik vele s megállapítja, hogy az egyik legritkább díszítőelem úgy kerámián, mint fémen is. Eredete a nyugati LT kör „korai stílusában” keresendő, ahonnan a keleti területek fazekassága a fémipar díszítőelemeként ismerhette meg s vehette át³⁹. Az egyetlen hazai párhuzam Hideoségről ismert⁴⁰, ahol egy szokatlan formájú, emeletes edény talpának külső oldalát díszíti. Az edény díszítésének elemzésekor Schwappach szintén a nyugati LT kör mintakincséhez jut el, amennyiben a hideoségi edény váll- és hasvonalát díszítő fekvő (de nem egymásba kapcsolódó) S-spirálokban és a fölöttük levő, koncentrikus körökből képezett, bepecsételt háromszög alakú díszekben a nyugati kelta frízek indáinak és palmettáinak a keleti szemléletmódnak megfelelően átalakított képeit látja⁴¹.

²⁶ Márton L. 1933—34. XL/3 a—b, 110.

²⁷ Hunyady I. 1942. LXXX/1.

²⁸ Hunyady I. 1942. LXXX/3.

²⁹ Hunyady I. 1942. LXXXII/4.

³⁰ Hunyady I. 1942. LXXXII/11.

³¹ Hunyady I. 1944. 143, 1942. LXXXII/10.; Bella L. 1889. 365.; Schwappach 1971. 131—172

³² Hunyady J. 1944. 134, 1942. LXI/5.

³³ Hunyady I. 1942. LIX/6.

³⁴ Hunyady I. 1942. LVII/2.

³⁵ Hunyady I. 1942. LVII/5.

³⁶ Schwappach, F. 1975. XV/13, V/4.

³⁷ Schwappach, F. 1975. XX/1.

³⁸ Schwappach, F. 1975. 112.

³⁹ Jerem E. 1974/75. 45—56, 11—23. tábla.

⁴⁰ Schwappach, F. 1973. Abb. 55, Abb. 40/1—2.

⁴¹ Schwappach, F. 1973. 92—93.

A nyugati kapcsolatokra utal egy hamminkelni tál⁴² is, amelyen az S-motívum szintén négyesforgó mintával kombinálva fordul elő.

A legkorábbi LT B korú leleteink között tartják számon a cerszegtomaji csontvázaz sírból származó urnát, melynek vállán hasonló, de 3 soros bepecsételt, egymásba kapcsolódó, fekvő S-ek láncja látható⁴³.

Nem ismerünk pontos analógiát a 49. sz. tálunk (IV. tábla 5, 4. kép 6.) gazdag díszítéséhez, melynek belső oldalán a koncentrikus körökből képezett háromszögeket 3 soros bepecsételt ívkötegek kötik össze. Hasonló „csillagmintával” díszített tálak, ill. töredékeik nagy számban fordulnak elő Dürrnberg (bei Hallein) sírjaiban. Így pl. egyszerűbb kivitelben láthatjuk a 36. sír⁴⁴ LT A₁ korú, még hallstatti formát őrző táljában, vagy a 37/2. sírban⁴⁵ — ez utóbbi már a LT A₂ periódus kerámijába sorolható⁴⁶. Dupla soros bepecsételt íveivel ugyancsak hasonlóságot mutat (a kevesebb köröcskéből álló, kisebb „csillagok” ellenére is) az Au (Bruck an der Leitha) 18. sírjából származó tál is, amely peremkiképzése alapján már a LT B₁ periódusba tartozik.⁴⁷

Közelebbi területről is ismerünk hasonló, de egyszerűbb változatú díszítőmotívumot. Így pl. a kódsi szórvány tál⁴⁸ vagy a győrújszállási bepecsételt díszű tálak⁴⁹ esetében, melyek már a LT B—C₁ periódus átmenetét jelzik.

A 8 ágú csillagmintát képező, szintén bepecsételt körökkel és egysoros íves díszítéssel ellátott 50. sz. tálunk (IV. tábla 4, 4. kép 7.) párhuzamai is a legkorábbi kelta leletekhez vezetnek. Balfhoz legközelebb Sopron—Bécsidombon, egy „Linsflasche”-val és a már fent említett urnával egy sírből került elő hasonló díszítésű tál⁵¹. A fertőmeggyesi 8. sírből származó tál⁵² szintén hasonlóságot mutat, valamint az Oggau 8. sírből⁵³ és a Dürrnberg 37/2. sírből⁵⁴ származó darabok is, melyeket Schwappach a LT A₂ periódusra datál.

Végül említést érdemel a hallstatti temető 1026. sírjában talált tál⁵⁵, mely a temető legfiatalabb horizontjához tartozik. Az erősen profilált tál belső oldalán az omphalos körül hasonló, bár 9 ágú és dupla soros, íves díszítés látható.

Az egy, kettő vagy három köröcskéből álló körpecsételő használata a kora LT korban széles körben elterjedt, közkedvelt volt. A balfi kerámián két esetben duplakörös körpecsételővel alakították ki a mintát — ennek a különböző variációi a leggyakoribbak, amit főmotívumként és kiegészítő funkcióval egyaránt szívesen alkalmaztak. Schwappach megállapítása szerint ez a leggyakoribb díszítőelem, amely hallstatti hagyománnyal bír⁵⁶. A pecsételők egy ritkább típusát képviseli a 48. sz. táltöredékünk, melynek belső oldalát sugarasan elhelyezett, feltehetően 8-as mintát képező, szaggatott vonalú körökből álló minta díszíti (IV. tábla 6,

⁴² Schwappach, F. 1974. 83.

⁴³ Hunyady I. 1942. LXXVII/1, 1944. 142.

⁴⁴ Penninger, E. 1972. 69, Taf. 29/E.6.

⁴⁵ Penninger, E. 1972. 70, Taf. 35. A. (19).

⁴⁶ Schwappach, F. 1975. 112, XIV/2.

⁴⁷ Schwappach, F. 1975. 112, XVIII/4.

⁴⁸ Hunyady I. 1942. LX/1—1a.

⁴⁹ Hunyady I. 1942. LIX/1, 4.

⁵⁰ Schwappach, F. 1975. 110, III/2.

⁵¹ Bella L. 1891. 57—61.

⁵² Hunyady I. 1944. 128, 1942. LIX/5.

⁵³ Schwappach, F. 1975. 112, XV/13.

⁵⁴ Penninger, E. 1972. 70, Taf. 34. (15).

⁵⁵ Kromer 1959. 187, Fig. 11. Taf. 198.

⁵⁶ Schwappach, F. 1970/71. 242.

4. kép 5.). A tálat Schwappach táblázata⁵⁷ alapján a LT A₂ periódusba sorolhatjuk. A ritkább díszítőelemek közé tartozik az 50. sz. táltöredéken látható körpecsétlő is (IV. tábla 4, 4. kép 7.), amelyen egy körön belül egy szaggatott vonalú köröcske látható, a közepén egy ponttal.

A 47. sz. táltöredéknek (IV. tábla 7, 4. kép 4.) profilált omphalos a talpa, melynek megfelelőjét pl. Au (Bruck an der Leitha) 14. sírjában⁵⁸ találjuk meg (bár ez utóbbi tál bordákkal erősen tagolt), s peremkiképzése, profilja alapján a LT A₂ periódusba sorolhatjuk⁵⁹. Ugyancsak Au-ban találjuk meg a párhuzamát az 53. sz. (III. tábla 24.) erősen kihajló peremű és éles, mélyen ülő hasvonalú kis táltöredékünknek is⁶⁰. Kisebb peremtöredékeink közül legkésőbbre az 52. sz. (III. tábla 22.), erősen megvastagodó peremű darab datálható; Schwappach LT B₁-re teszi a hasonlólakat⁶¹.

Rövid áttekintés után is szembetűnő, hogy az 5 db bepecsételt díszű edénytöredékünkön összesen 7 különböző fajta díszítőelem van, s közülük csupán kettő fordul elő kétszer más-más variációban. Így ez a kis anyag is jól szemlélteti a kora LT fazekasság gazdag díszítőmotívum tárházát.

Balf a Fertő-tavat nyugatról félkörívben körülvevő dombháton, a tó DNy-i sarkában fekszik. A kedvező földrajzi adottságokkal rendelkező hely fontos É—D-i és K—Ny-i kereskedelmi útvonalak csomópontja is volt. A korábbi szórványos leletek a falu területén és környékén a korai és késő vaskorban egyaránt megtelepedettségre utalnak.⁶² Korongolt edényeink párhuzamai egy jól körülhatárolható területen belül vannak: a Fertő-tó nyugati partján és a szomszédos ausztriai területeken. Ezek a lelőhelyek mutatják egyúttal a bepecsételt díszítés előfordulásának egyik jelentős, s legkeletibb koncentrációját is⁶³. Az analóg lelőhelyek sora a Bécsi-medence irányába, ezen túl DK-Bajorország felé vezet s ezzel megrajzolja a kelta hódítás legfontosabb útvonalát is. A legkorábbi kelta lelőhelyeink ezek, melyek a nyugatról érkező kelták első hullámával hozhatók összefüggésbe. Burgenland területén és Sopron környékén az első kelta törzsek megtelepedését az eddigi kutatás egybehangzóan az i. e. 4. sz. első felére (vagy első harmadára) helyezte⁶⁴. A korszakra vonatkozó írott források ugyanezt az időpontot támasztják alá⁶⁵. A legújabb leletek (elsősorban a Sopron—Krautacker lelőhelyen 1973 óta folyó feltárások eredményei⁶⁶) valószínűleg módosítani fogják az eddig kialakult képet. A Fertő-tó környékén feltűnően nagy számban előforduló bepecsételt díszítésű kerámia azt sugallja, hogy itt már az i. e. 4. sz. elején jól működő fazekasműhelyekkel kell számolnunk, melyek az egész környéket ellátták termékeikkel. Közvetlenül a kelta hódítás után érkezettek a fejlett művészi érzékkel és alapos, újszerű technikai ismeretekkel rendelkező iparosok. A gyorsan beinduló új műhelyek termékei

⁵⁷ Schwappach, F. 1975. VI. tábla.

⁵⁸ Nebehay, S. 1971. X1/1.

⁵⁹ Schwappach, F. 1975. Taf. VI.

⁶⁰ Nebehay, S. 1971. Taf. IV/2 7. sír.

⁶¹ Schwappach, F. 1975. 112.

⁶² Arch. Ért. 1890. 71, 72, 1893. 99, 1910. 39, 1912. 328, 1913. 336, Rég. Füz. 25.; 1972. 4, Hunyady I. Kelták a Kárpát-medencében c. monográfiájában szintén több korai LT leletegyüttest említ Balfról és környékéről, melyek többsége még ma is megtalálható a soproni Liszt Ferenc Múzeumban.

⁶³ Schwappach, F. 1977. Abb. 1.

⁶⁴ Filip, J. 1966. 75, Uzsocki A. 1969/2. 70, Szabó M. 1971. 11, 14., Jerem E. 1974/75. 55.

⁶⁵ Iustinus XXIV. 4. 2—5, Livius V. 34.

⁶⁶ Rég. Füz. I. 31. 1978. 21; Rég. Füz. I. 32. 1979. 20; Rég. Füz. I. 33. 1980. 19; Rég. Füz. I. 34. 1981. 18. Kelták és rómaiak a Fertő-tó vidékén. Győr, 1981. Kiállítási katalógus, Jerem E. 1981. 105—136.

⁶⁷ A fotókat Toppantóné Nagy Czirok Anikó, a rajzos táblákat Szűcs Árpád készítette.

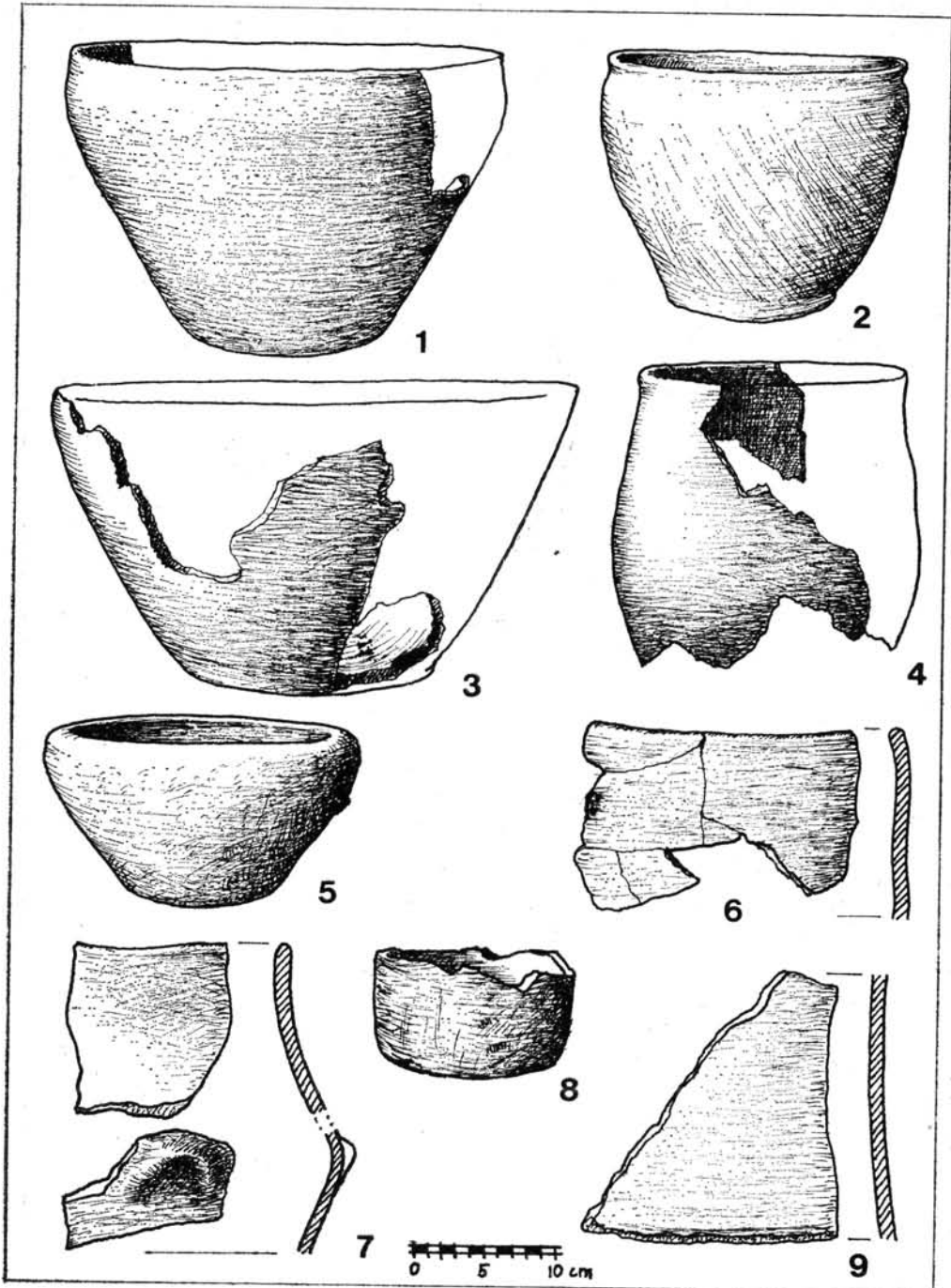
mellett azonban egy rövid ideig még a helyi lakosság fazekasainak korábban széles körben elterjedt áruai is hozzátartozhattak egy-egy háztartás edénykészletéhez.

Az itt ismertetett balfi lelet jelentőségét abban látjuk, hogy zárt leletegyüttesen belül jelentkezett a legkorábbi kelta bevándorlás hagyatéka a Dunántúl őslakosságának továbbélő, hallstatti hagyományokkal bíró kerámiájával. Edényformáink és díszítéseink analógiáinak földrajzi helyzetét és időbeli eltolódásait is figyelembe véve fel kell tételeznünk, hogy az i. e. 5—4. sz. fordulóján a Fertő-vidéken egyes továbbélő hallstatti hagyományok mellett már a kelták jelenlétével is számolnunk kell. Balfi telepanyagunk is ezt a feltevést támasztja alá, hiszen edényeink többsége a LT A₂—B₁ időszak átmenetére datálható, s a legfiatalabb leletek is legfeljebb LT B₁ korúak.

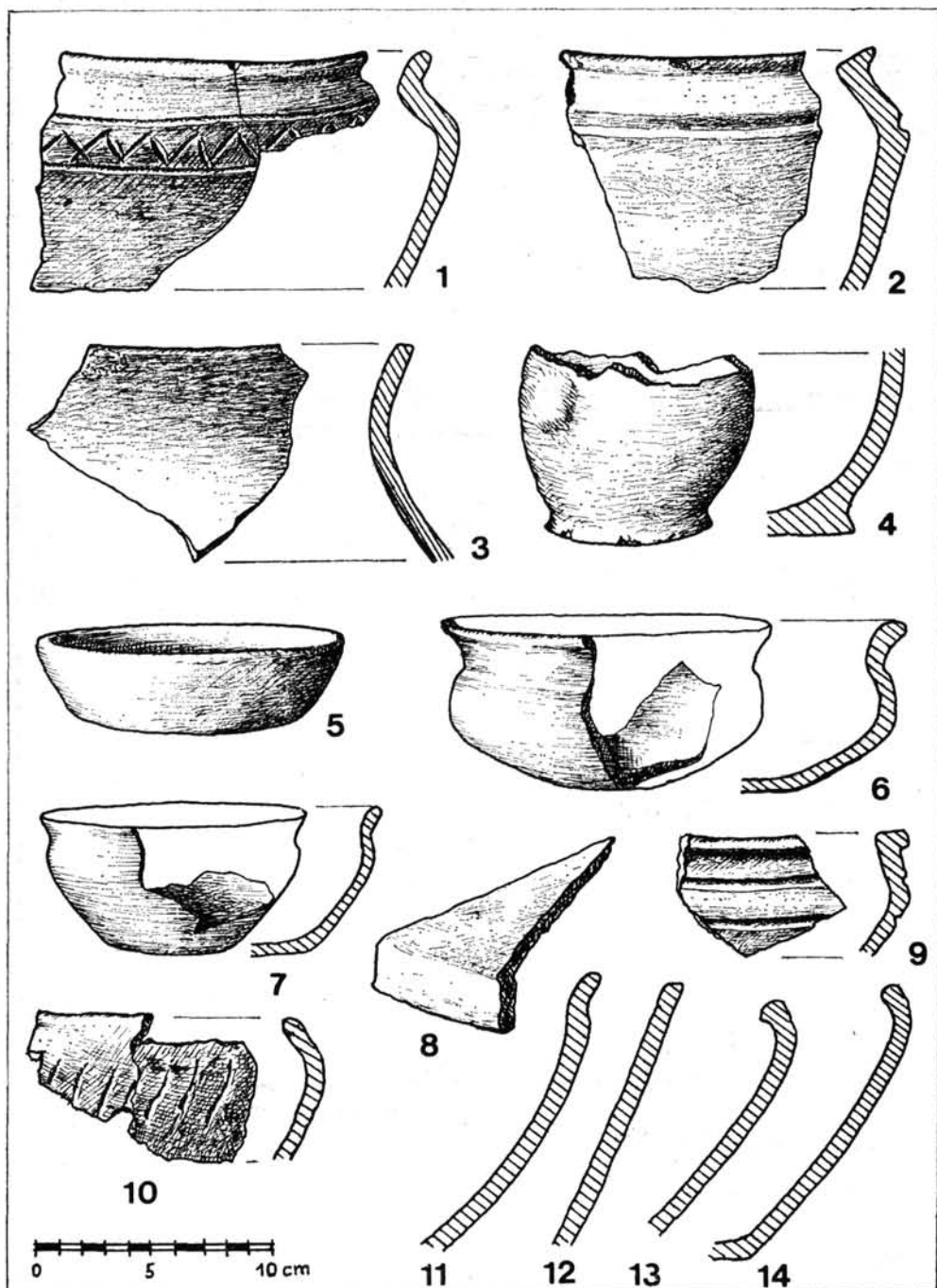
Hogy az i. e. 5. sz. végéig Burgenland—ÉNy-Dunántúl és Alsó-Ausztria területén milyen helyi fejlődés zajlott le, s hogy ez mennyiben készítette elő, ill. segítette a keleti LaTène kultúra kialakulását itt — ennek megválaszolása a további kutatások feladata.

IRODALOM

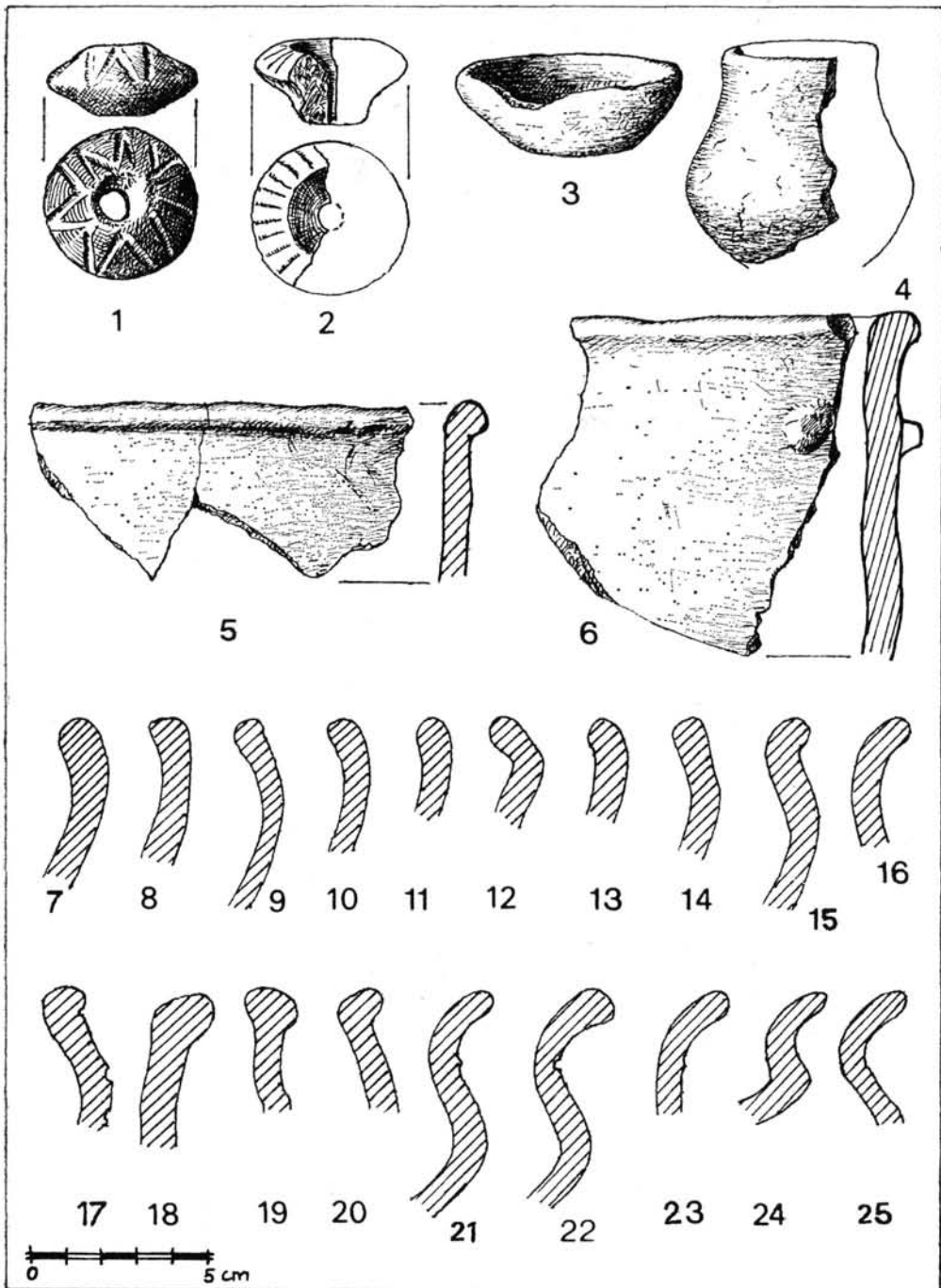
- Bella Lajos* (1889), Újabb soproni őseleletekről. Arch. Ért. 1889. 357—366.
Bella Lajos (1891), Néhány soproni leletről. Arch. Ért. 1891. 57—61.
Bella Lajos (1892), Az újabb purgstallii leletek. Arch. Ért. 1892. 221—226.
Filip, Jan (1966), A kelta civilizáció és öröksége. Budapest, 1966. 5—247.
Hunyady Ilona (1942), Kelták a Kárpát-medencében. Diss. Pann. II. 18. 1942. Táblakötet.
Hunyady Ilona (1944), Kelták a Kárpát-medencében. Diss. Pann. II. 18. 1944. Szövegekötet.
Jerem Erzsébet (1968), The late iron age cemetery of Szentlőrinc. Acta Arch. Hung. XX. 1968. 159—208.
Jerem Erzsébet (1974/75), Stempelverziertes Frühlatènezeitliches Gefäß aus Écs. Mitt. Arch. Inst. 1974/75, Budapest, 45—57.
Jerem Erzsébet (1981), Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980. Linz, 1981. 105—136.
Kromer, Karl (1959), Das Gräberfeld von Hallstatt. Firenze, 1959.
Lázár Jenő (1951), A sághegykörnyéki Hallstatt-kori tumulus-sírokról. Arch. Ért. 1951. 36—42.
Lengyel Irina (1959), A halimbai (Veszprém megye) koravaskori temető. Arch. Ért. 1959. 159—169.
Márton Lajos (1933—34), A korai LaTène sírok leletanyaga. Dolgozatok 9—10. Szeged, 1933—34. 93—127.
Nagy László (1939), A középrépaspusztai (Veszprém megye) koravaskori temető. Fol. Arch. I—II. 1939. 39—57.
Nebhay, Stefan (1971), Das latènezeitliche Gräberfeld von der Flur Mühlbachäcker bei Au am Leithagebirge, p.B. Bruck a.d. Leitha, NÖ. Arch. Austriaca. 50. Wien, 1971. 138—175.
Patek Erzsébet (1976/1), A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. Arch. Ért. 1976/1. 3—28.
Penninger, Ernst (1972), Der Dürrnberg bei Hallein I. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 16. 1972.
Schwappach, Frank (1970/71), Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Ringwall von Sticna. Arch. Vestnik XXI—XXII. 1970/71. Ljubljana, 237—252.
Schwappach, Frank (1971/2), Stempel des Waldalgesheimstils an einer Vase aus Sopron—Bécsidomb. Hamburger Beiträge zur Arch. 1971/2. 131—172.
Schwappach, Frank (1973), Frühkeltisches Ornament zwischen Marne, Rhein und Moldau. Bonner Jahrbücher 173, 1973. 53—111.
Schwappach, Frank (1974), Die „Braubacher“ Schale von Hamminkeln, Kr. Rees. Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgesch. Bd. 9. 1974.
Schwappach, Frank (1975), Zur Chronologie der östlichen Frühlatène-Keramik. Alba Regia XIV. 1975, Székesfehérvár, 109—136.
Schwappach, Frank (1977), Die stempelverzierte Latène-Keramik aus den Gräbern von Braubach. Bonner Jahrbücher 177, 1977. 119—183.
Szabó Miklós (1971), A kelták nyomában Magyarországon. Budapest, 1971. 7—71.
Uzsoki András (1969/2), Die Siedlungsgeschichte der LT B-C Periode des Komitats Győr-Sopron. MFMÉ 1969/2, Szeged. 69—82.

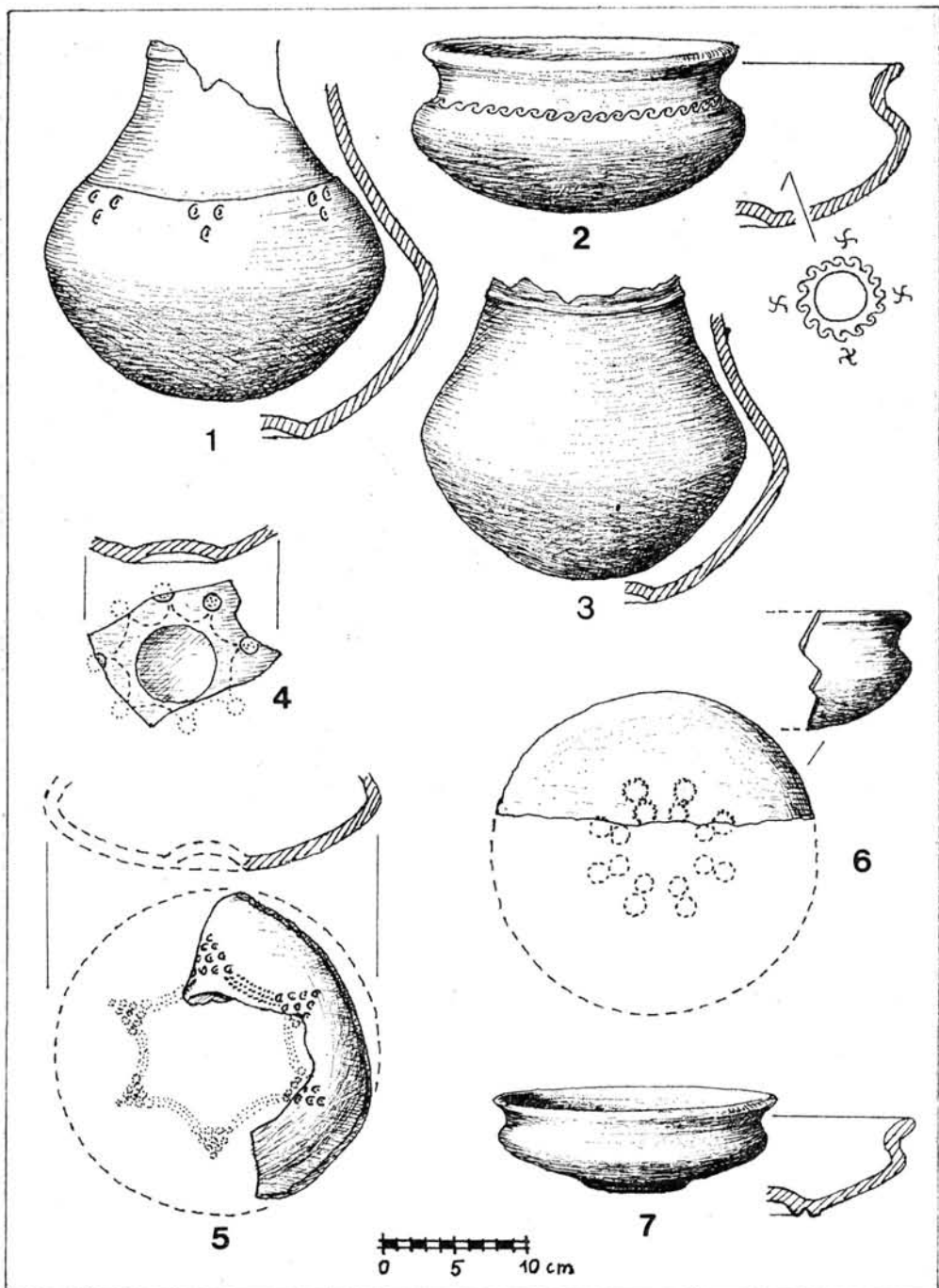
I. tábla. Balf, M = 1 : 5

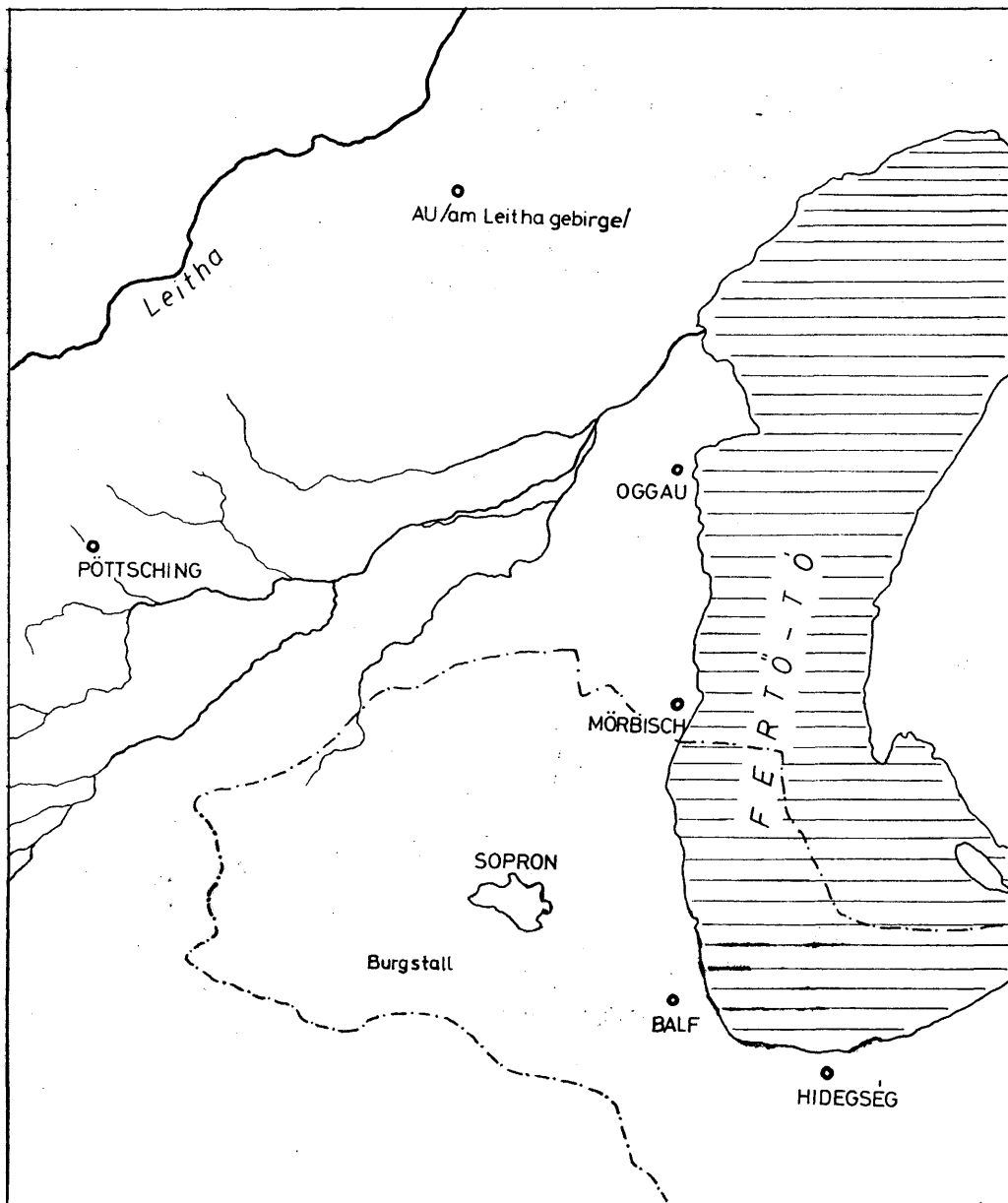
II. tábla. Balf, M = 1 : 3

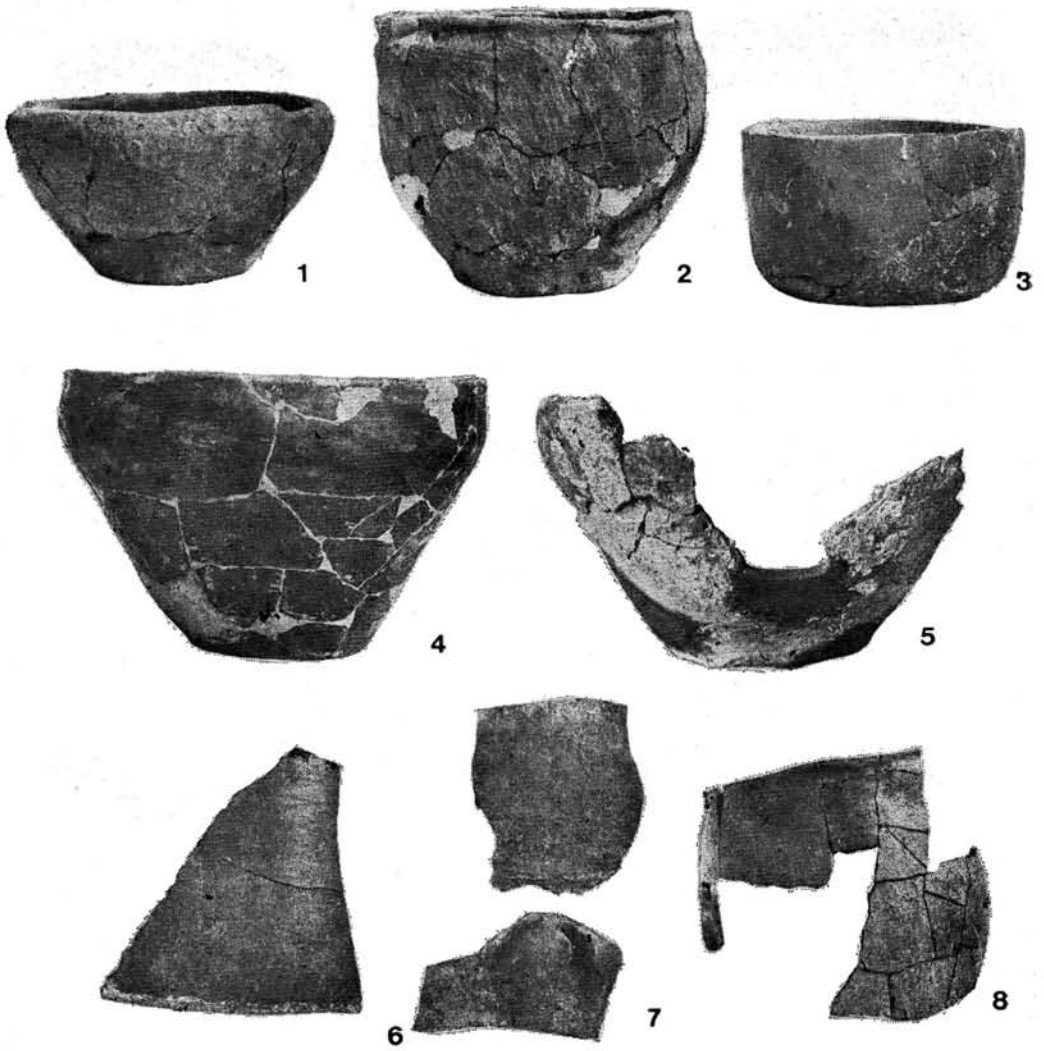
III. tábla. Balf, M = 1 : 2

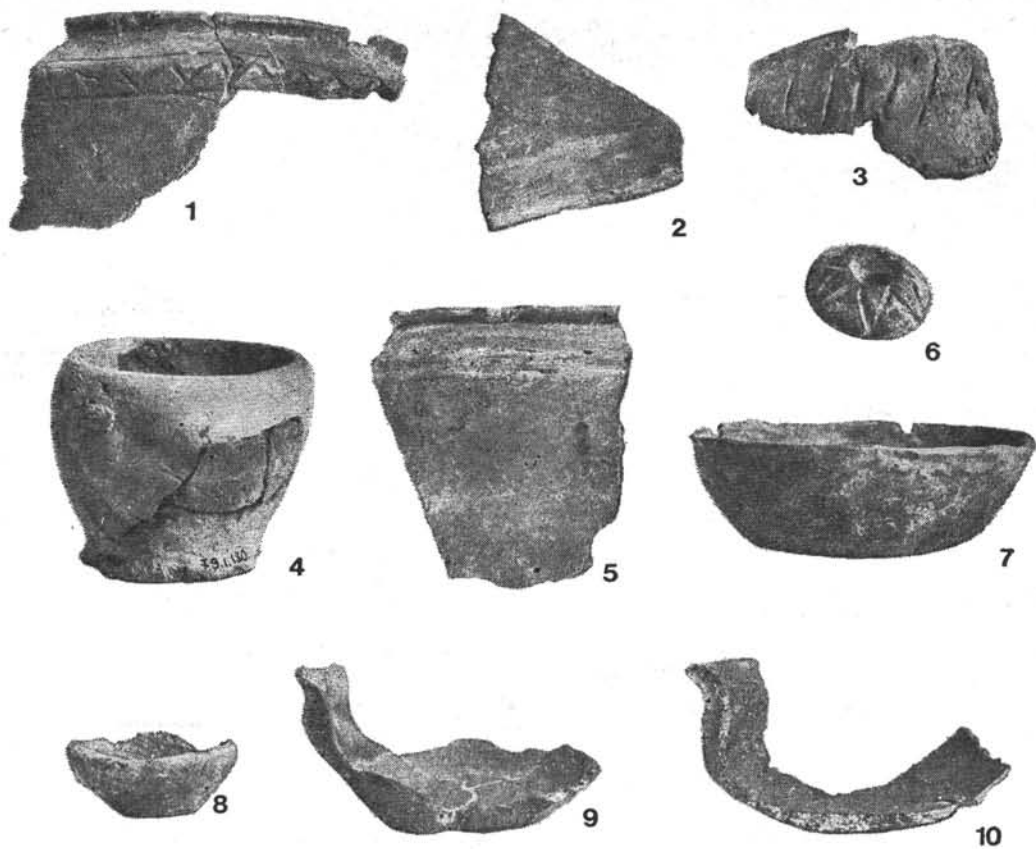
IV. tábla. Balf, M = 1 : 5

1. kép. A pecsételt díszítésű kerámia elterjedése a Fertő-tó környékén.

2. kép. Balf.

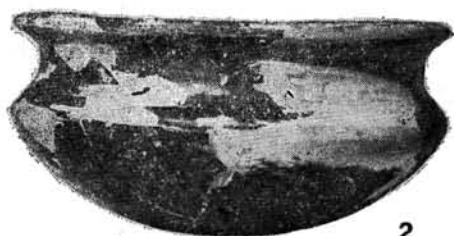

3. kép. Balf

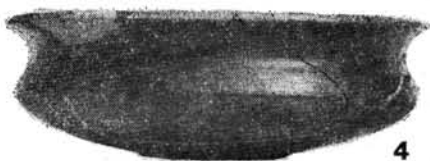

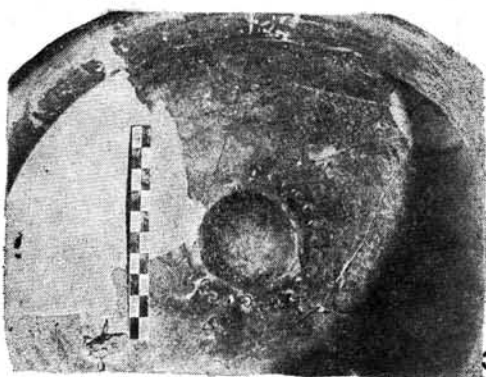
1

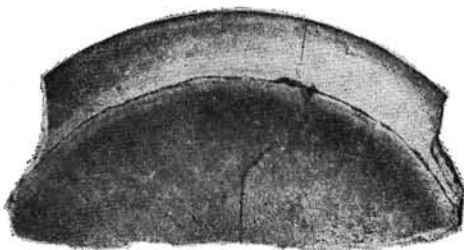
2

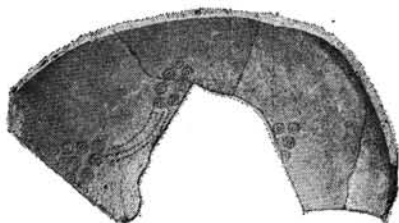
4

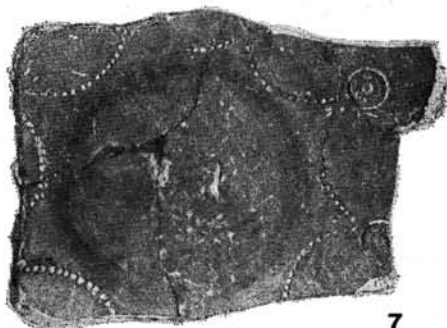
3

5

6

7

4. kép. Balf

FRÜHKELTISCHE FUNDE IN BALF

Katalin Vályi

Am 7. und 8. August 1978 wurde von uns auf dem Grundstück eines Hauses in Balf, Hauptstrasse 101 eine Abfallgrube aus der frühen keltischen Zeit erschlossen.¹ Es kamen eine große Anzahl Gefäßscherben und einige Tierknochen zum Vorschein. In der ausführlichen Aufzählung der Fundstücke sind alle Bruchstücke enthalten, die auf das Material der Gefäße, deren Formen sowie Herstellungstechnik hinweisen. Die aufgeführten Keramiken können in zwei Gruppen unterteilt werden: Handgeformte, dickwandige und grob bearbeitete Gefäße, die ca. 2/3 Teil des Gesamtmaterial darstellen und 1/3 Teil des Gesamtmaterials, das aus in mehreren Fällen verzierten Gefäßen besteht, die auf der Töpferscheibe gefertigt worden waren und sorgfältig bearbeitet zu sein scheinen. Die zur ersten Gruppe gehörenden, nach innen gezogene Ränder aufzeigen, (1. 5—7, 11—15, 17, 18)⁴⁻⁷ blumentopf förmigen Schüsseln, (4,10)⁸⁻¹² die großformatigen Urnenscherben mit zylinderförmigem Hals (19—21)¹⁵⁻¹⁸ und die stark graphithaltigen Tonsitula Scherben (24—26)¹⁹⁻²² lassen die Züge der zur Späthallstatt-Zeit stark verbreiteten Keramik erkennen. Mit der zweiten Gruppe, bzw. den zu ihr gehörenden Stücken, die mit einem gestempelten Muster geschmückt sind, beschäftigen wir uns ausführlicher. (Urne Nr. 44. und 45.,²⁶⁻³² Schüssel Nr. 46³²⁻⁴³, 49⁴⁴⁻⁴⁹ und 50⁵¹⁻⁵⁵.) Parallele Stücke lassen sich am Westufer des Neusiedler Sees und im Burgenland finden. Dort sind die ältesten keltischen Fundstätten, die mit der ersten Welle der von Westen her vordringenden Kelten in Verbindung gebracht werden können.⁵⁶⁻⁶¹ Die bisherige Forschung bestimmte die Zeit, in der sich die ersten keltischen Stämme dort niederließen, mit der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts v. u. Z.⁶⁴⁻⁶⁵ Aufgrund der neuesten Funde⁶⁶ tritt die Frage auf, ob man nicht schon um die Wende vom 5. zum 4. Jahrhundert v. u. Z. in der Gegend am Neusiedler See neben dem Weiterleben von hallstattischen Traditionen mit dem Vorhandensein von Kelten rechnen müßte. Das Material vom Ausgrabungsort Balf könnte diese Hypothese unterstützen, denn die meisten Gefäße sind in die Übergangszeit von LT A₂ zu B₁ zu datieren, und die jüngsten Funde stammen auch höchstens aus der LT B₁ Zeit.

ELŐZETES JELENTÉS A SÁNDORFALVA—EPERJESI SZKÍTA KORI TEMETŐ FELTÁRÁSÁRÓL

GALÁNTHA MÁRTA

(Szeged, József Attila Tudományegyetem)

1980 novemberében és decemberében, majd 1981 márciusától szeptemberéig a Móra Ferenc Múzeum leletmentést végzett a Sándorfalva határában épülő halastó 2. számú tava területén. Az ásás folyamán több korszak emléke került elő: néhány korai bronzkori sír (temető), szkíta kori temető, késő szarmata kori település, valamint honfoglaló temető. Ugyancsak ez idő alatt, lelőhelyüinktől mintegy hatszáz méterre, a halastó ivadéknevelő tavainak területén levő, szintén a késő szarmata-korba sorolható temetőt is feltártunk.² A részletes feldolgozás előtt jelen beszámolómban csak a szkíta kori temető általános bemutatására, illetve jelentőségének vázolására szorítkozom.³

A lelőhely Sándorfalva és Algyő között fekszik, utóbbihoz közelebb, az algyői vasútállomástól mintegy három kilométerre, az Irma-majori út Ny-i oldalán (1. kép). Morfológiailag a Gyevi Fertő területéhez tartozik, ebből emelkedik ki az a Tiszától mintegy két km-re levő, a folyó itteni kanyarulatával egy km hosszan párhuzamosan futó magasabb vonulat, melynek legészakibb pontján található a lelőhely. Ugyanezen a kiemelkedésen helyezkedik el az előbbieken említett késő szarmata temető is. Szorosan vett lelőhelyünk egy ÉK—DNY-i irányban kb. 240 m hosszan és 60—70 m szélességben húzódó, a környező vizes, lápos területből 81 m-es tengerszint feletti magasságával 1 m-re kiemelkedő terület, melynek K-i lejtőjét foglalja el a szkíta kori temető, ovális foltban a lejtő vonalát követve.

A 71 síros temető minden oldalról lehatároltnak tűnik, feltártsági fokát 90—95%-ra tesszük. A leletmentés a helyszínen dolgozó földmunkagépek közreműködésével folyt, ennek köszönhető, hogy mintegy 21600 m² összefüggő területet tárhattunk fel. A gépi munka igénybevételének hátránya az volt, hogy sokszor roncsoltan kerültek elő a sírok, illetve egy részük el is pusztulhatott. Ez azonban nagyon kis százalékot jelenthet.⁴

A sírok ritusbeli megoszlása változatos. Dominál a zsugorított helyzet, 38%, (2. kép) — szinte kizárólagos a jobb oldali fektetés — 27 eset, szemben a 4 bal oldali zsugorítással. A hamvasztásos sírok az összes temetkezés 34%-át teszik ki. Feltűnő

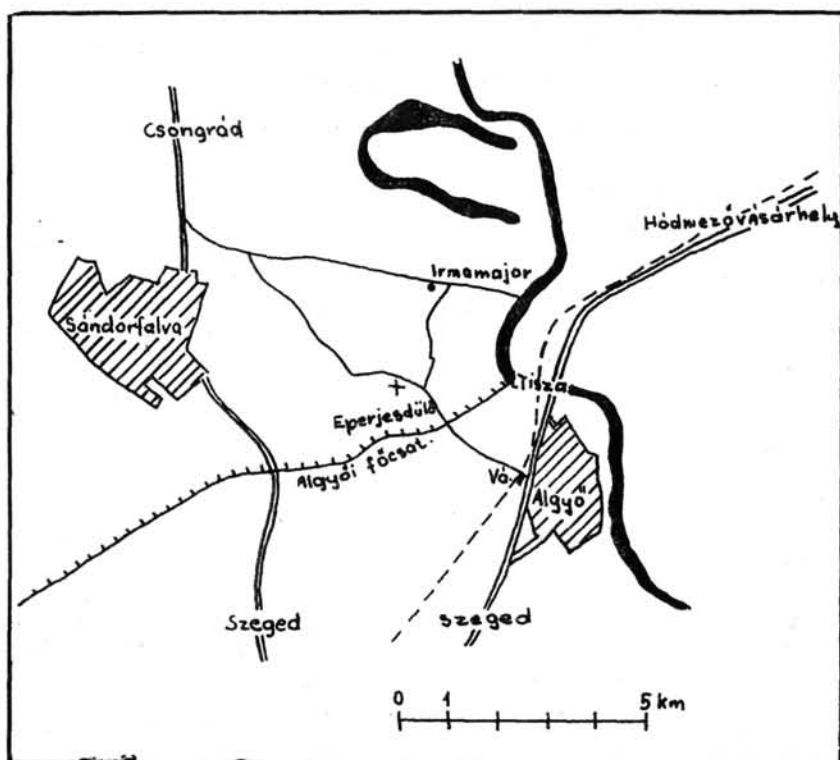
¹ Előzetes jelentésem lényegében megegyezik a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1982. április 28-i ülésén elhangzott előadásom szövegével.

² Ugyanezen évkönyvben I. Vörös Gabriella cikkét.

³ A honfoglaló temető feltárását Fodor István végezte — I. cikkét ugyanebben az évkönyvben. A szarmata telep feldolgozását Vörös Gabriella, a korai bronzkori sírokat Trogmayer Ottó végzi.

⁴ A teljes feltártságtól hiányzó 5—10%-ot is inkább a leletmentés megkezdése előtti pusztulás miatt vesszük számításba.

az urnás temetkezések nagy száma (13), (3. kép), szemben a 8 szórt hamvasztással. Három esetben a szórt hamvas és urnás rítus egy síron belül jelentkezett. Az urna-sírok nagy száma akkor érdekes különösen, ha összehasonlítjuk a lelőhelyüinktől mintegy 20 km-re É-ra levő, Csanytelek—újhalastói szkíta kori temetővel, ahol csupán két urnás sír fordult elő 180 temetkezésből. A különbség okát a két temető etnikai összetételében kell keresnünk. Nyújtott helyzetben három vázat találtunk

1. kép. A lelőhely topográfiai elhelyezkedése

(4. kép), egy oldalán nyújtott temetkezést kell még megemlítenünk. A temető általános jellemzéséhez hozzátartozik, hogy meglepően nagy volt a melléklet nélküli sírok száma (34 db — 47%). Ezek zöme — 18 — zsugorított sír volt. Különleges temetkezési szokásra utal, hogy sok esetben a csontváz sároknál is megfigyeltünk faszén nyomokat. Így pl. a 164. sír esetében a sírfenek felett mintegy 10—15 cm-rel, a sírgödör szélével párhuzamosan bukkantunk faszén maradványokra (2. kép).

A sírok közül most kettőt szeretnék kiemelni, mivel valószínűleg kulcsfontosságúak a temetőnek mind datálása, mind etnikai összetétele szempontjából.

145. sír (5. kép). 8,4 m külső átmérőjű, 40—60 cm széles, 5 cm mély körárok közepén 240 cm oldalhosszúságú, megközelítőleg négyzetes sírgödör. A körárok

2. kép. Sándorfalva—Eperjes, 164. sz. sír

3. kép. Sándorfalva—Eperjes, 133. sz. urnasír

az ÉNy-i és DK-i oldalon, egymással szemben 120, ill. 140 cm-es szakaszon megszakadt. A körárok Ny-i karóját a 116. sz. szarmata gödör vágta.⁵

A sírgödör oldalai függőlegesek, rajtuk bontás közben néhány helyen vízszintes, 7—9 cm széles sávokat is megfigyeltünk, amelyek esetleg a sírgödör fával történt kibélelésére utalhatnak. A sírgödör mélysége 75 cm, K-i sarkában, ill. ÉK-i oldala mentén két helyen 10—15 cm-rel mélyebb kisebb gödör található, valószínűleg a rablás nyomaként. DNy-i oldala mentén állatjárás húzódik. A sírgödör kirabolt, a mellékletek is a kitöltésből, másodlagos helyzetből kerültek elő. A sír földjében viszonylag sok faszénmaradvány volt, egy nagyobb, összefüggő, elszenesedett gerendadarabot a sír alján is találtunk (5. kép: 2). A bontás közben kikerült néhány egészen apró, kalcinált csonttöredék alapján feltételezzük, hogy a sír eredetileg hamvasztásos volt.

Mellékletek: 1. A sír É-i sarkában, a sírfenék felett 10 cm-rel, összetört urna darabjai (5. kép: 1; 6. kép). Enyhén kihajló peremű, kettőskúpos testű, hasvonalán négy, szimmetrikus elhelyezésű, lelógó bütyök ül. Színe sárga-szürke foltos, jól iszapolt és égetett, felülete fényezett. m: 29 cm, pá: 16,5 cm, fá: 12 cm. 2. Négyosztatú, öntött bronz szíjelosztó a sírgödör K-i sarkából, a sír kitöltéséből (7. kép: 5a—c). Lekerekített négyzet alakú alsó és felső lapját négy kis fülecs köti össze. á: 1,9 cm, m: 1,1 cm. 3. Bronz lemeztöredékek a sírgödör K-i sarkából, a sír kitöltéséből (7. kép: 6). Díszítetlenek, funkciójuk megállapíthatatlan. max. h: 3,3 cm, min. h: 0,7 cm. A körárkos sír DNy-i részén, közvetlenül fölötté a humuszban három lókoponyát tártunk fel — ezeknek a sírhoz való tartozása a paleo-zoológiai vizsgálat eredményéig egyelőre kétséges. A sírgödör tájolása: ÉNy 315°—DK. A 145. sír valószínűleg előkelő férfi sírja volt.

165. sír (8. kép). Nagyméretű, 240 cm oldalhosszúságú, megközelítőleg négyzetes sírgödör. Oldala és alja egyenes, mélysége 35 cm. Szórt hamvasztásos sír, a hamvak a sír alján két kupacban helyezkedtek el (8. kép: „A”, „B”). Valószínűleg kirabolt, erre a sír kitöltéséből előkerült cseréptöredékek alapján következtítettünk (9. kép). A sír földjében faszén szemcséket is megfigyeltünk.

Mellékletek: A sír kitöltéséből, illetve mindkét hamvkupacból kerültek elő kettős kónikus, lencse alakú, lemezből forrasztott arany gyöngyök — összesen 6 db (8. kép: 1, 17; 10. kép: 1—6), valamint egy vékony aranylemezből hajlított és forrasztott kis kúpocskák (8. kép: 2; 10. kép: 7). Gyöngyök m: 0,56 cm, 0,57 cm, 0,6 cm, 0,5 cm, 0,53 cm, 0,56 cm. á: 1,1 cm, 1,06 cm, 1,05 cm, 1 cm, 1,05 cm, 1,12 cm. Kúpocskák m: 0,78 cm, á: 0,67 cm.

2. Elektron lemezzel borított bronz spirálfüggő az „A” hamvak közül (8. kép: 3; 7. kép: 2). Egyik vége gömbös, feje hiányzik. á: 1,8 cm, huzal á: 0,5 cm.

3. Hasonló spirálfüggő — az előző párja — szintén az „A” hamvak közül (8. kép: 16; 7. kép: 1). á: 1,6 cm, huzal á: 0,5 cm.

4. Kúpos, alapján sugár irányú bekarcolásokkal díszített orsógomb az „A” hamvak közül (8. kép: 4; 7. kép: 4a—c). Színe szürke. m: 1,3 cm, á: 2,6 cm.

5. Kettős kúpos orsógomb a „B” hamvak közül (8. kép: 5; 7. kép: 3a—b). Színe sárga. m: 2,2 cm, á: 2,8 cm.

6—9. Összeégetett sárga szemes pasztagyöngyök a hamvak közül (8. kép: 7—10, 11. kép: 1, 3, 4, 5).

10. Összeolvadt kék szemesgyöngy, ill. áttetsző fehér üvegyöngy az „A” hamvak közül (8. kép: 6; 11. kép: 2).

⁵ Ez a körülmény azért lényeges, mivel a lelőhelyen megfigyeltünk a késő szarmata telephez tartozó körárkokat is. Ezek azonban méretükben is különböznek. A 145. sír esetében a sírgödör centrális elhelyezkedése egyébként is kétségtelenné teszi a körárkoknak a sírhoz való tartozását.

4. kép. Sándorfalva—Eperjes, 139. sz. sír

11. Bronz karperec töredéke az „A” hamvak közül (8. kép: 12; 11. kép: 13).
h: 2,3 cm, á: 1,7 cm.

12. Bronz tárgy töredéke a „B” hamvak közül (8. kép: 9; 11. kép: 11). h: 1,7 cm.

13. Bronz tárgy maradványai az „A” hamvak között (8. kép: 18; 11. kép: 7).
á: 1,1 cm.

14. Bronz olvadék (8. kép: 13; 11. kép: 10). á: 0,6 cm.

15. Lapos, erősen mállékony, szürkésárga színű homokkő lap — csiszolókö.
(8. kép: 14). h: 24 cm, sz: 17 cm.

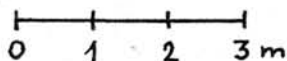
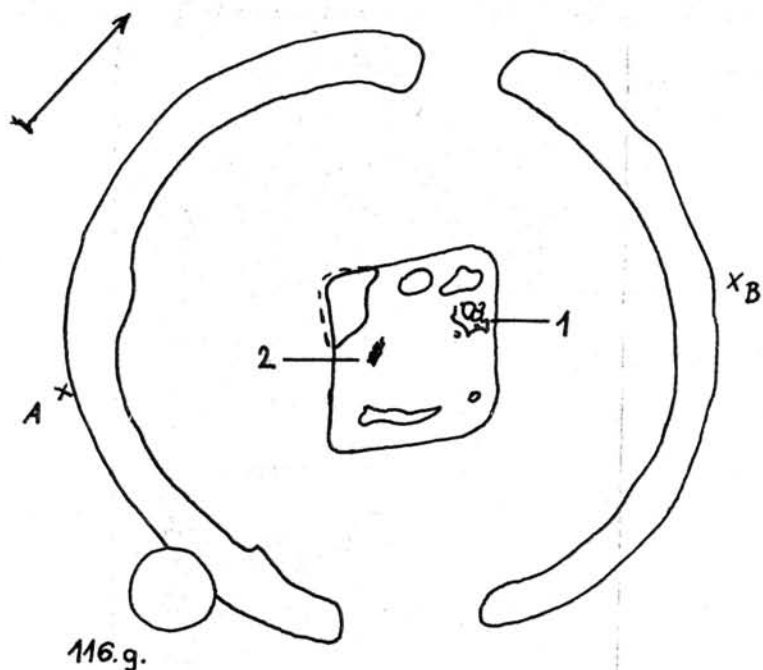
16. Egészen apró, néhány mm átmérőjű kis borostyán gyöngyök, valamint 3 korallgyöngy egy kupacban — eredetileg valószínűleg valamilyen textíliára voltak felvarrva. Rendszerük nem volt megállapítható (8. kép: 15; 11. kép: 6, 9).

17. Bronz huzalkarika maradványa a borostyángyöngyök közelében (8. kép: 11; 11. kép: 8). mérhető á: 1,3 cm, huzal á: 0,3 cm.

18. Egészen vékony bronz lemeztöredékek a borostyángyöngyök közül (11. kép: 12).

19. Bontás közben kikerült cseréptöredékek — egy kettőskúpos testű, magas fülű, korongolt bögre (9. kép: 2—8), egy nagyobb, korongolt edény (tál?) darabja (9. kép: 9), valamint egy kívül fekete, belül sárga, nagyobb, kézzel formált urna (?) darabja (9. kép: 1).

20. Bontás közben a sír földjéből kikerült különböző méretű sárga szemes pasztagyöngyök (12. kép: 2—17, 19—24), kék szemes pasztagyöngyök (12. kép: 26, 27), áttetsző fehér üveggyöngy (12. kép: 1), valamint kis kék lencsegyöngyök összeolvadt töredékei (12. kép: 18, 25). A sírgödör tájolása DNy 230°—ÉK:

5. kép. Sándorfalva—Eperjes, 145. sz. sír. 1. urna töredékei, 2. faszén (gerenda)

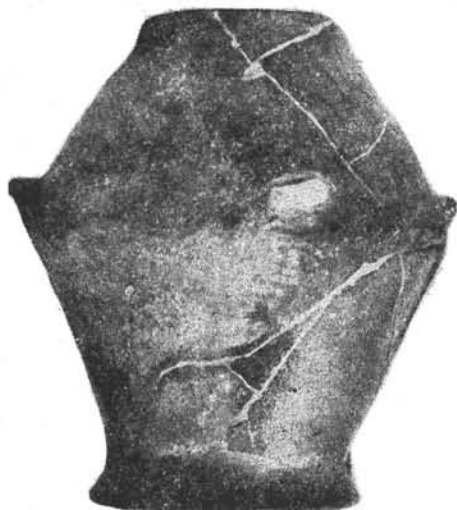
A 165. sírt mellékletei alapján előkelő nő sírjaként értékelhetjük.⁶ A 145. és 165. sírok a közösség vezetőinek sírjai lehetnek⁷.

A körülárkolás halmos temetkezési módra enged következtetni. Ezt a feltéte-

⁶ Felvetődik a lehetőség, hogy mivel a hamvak két kupacban voltak, esetleg kettős sírról lehet szó. A kérdést az antropológiai vizsgálat fogja eldönteni.

⁷ A 71 sírből csak ez a két sír volt ilyen nagyméretű. Előfordult még megközelítőleg négyzetes, viszonylag nagyméretű sírgödör a szórthamvas sírok között, azonban oldalhosszúságuk nem éri el a két métert. Ezek a sírok is viszonylag gazdag leletanyagot tartalmaztak.

6. kép. Sándorfalva—Eperjes, 145. sz. sír, 1. melléklet. m: 29 cm, pá: 16,5 cm, fá: 12 cm

lezeset nemcsak a Dél-Orosz síkság hasonló temetkezései⁸ erősítik meg, hanem a szórványos Kárpát-medencei adatok is.

Kalicz Nándor és Torma István Tarnabod—Tégláson erősen lepusztult, mesterseges halom alatt tártak fel egy körárok közepén két feldúlt temetkezést.⁹ Közülük az egyik biztosan hamvasztásos férfisír volt, a másik talán női sír. A körárok méretei, bár csak árokkal ástak rá,¹⁰ nagyjából egyeznek a sándorfalvi körárokéval. A férfi sírgödre ovális, a másik sírgödör négyzetes. Az előkerült páncéltöredékek alapján Párducz Mihály a sírt az i. e. VI. sz. második felére, V. sz. elejére keltezi.¹¹ Tarnaméráról és Tiszavasvárról¹² ismerünk még, a körárkon bejáratot hagyó, temetkezésekről adatot. Ezeket Szabó János Győző a podóliai hasonló sírokhoz köti.¹³ A hetényi I—B temető 72. sírját is árok vette körül.¹⁴

A szaporodó adatok azt mutatják, hogy a halmos-árkos temetkezés meglétével nagyobb mértékben kell számolnunk szkíta korunk etnikai kérdéseinek megoldási kísérleteinél. Bár látszólag bonyolultabbá vált a korszak amúgy is sokrétű, több esetben eddig kibogozhatatlan eredetű temetkezési szokásanyaga, mégis úgy véljük, az újabb és újabb megfigyelések egyúttal újabb fogódzót is jelentenek a jövő kutatás számára.

Ami a 165. sír arany gyöngyeit illeti, párhuzamait a fokorui aranykincsben találhatjuk meg.¹⁵ Kapcsolatba hozhatók a szeged-öthalmi, Reizner-féle leletek arany gyöngyeivel¹⁶, illetve az egyik kisköszegi csüngődísz bronz gyöngyeivel is.¹⁷

⁸ Többek között: Murzin V. J.—Jevdokimov G. L. 1977., Cserednyicsenko N. N.—Bolgyin J. I. 1977., Mozolevszkij B. N. 1980., Kovaleva I. F.—Volkoboj Sz. Sz.—Kosztyenko V. I.—Salobudov B. N. 1978.

⁹ Kalicz N.—Torma I. 1967. 24., Párducz M. 1969. 37—40.

¹⁰ Így sajnos az sem derült ki, volt-e a körároknak „bejárata”.

¹¹ Párducz M. 1969. 40.

¹² Szabó J. Gy. 1969. 78—79.

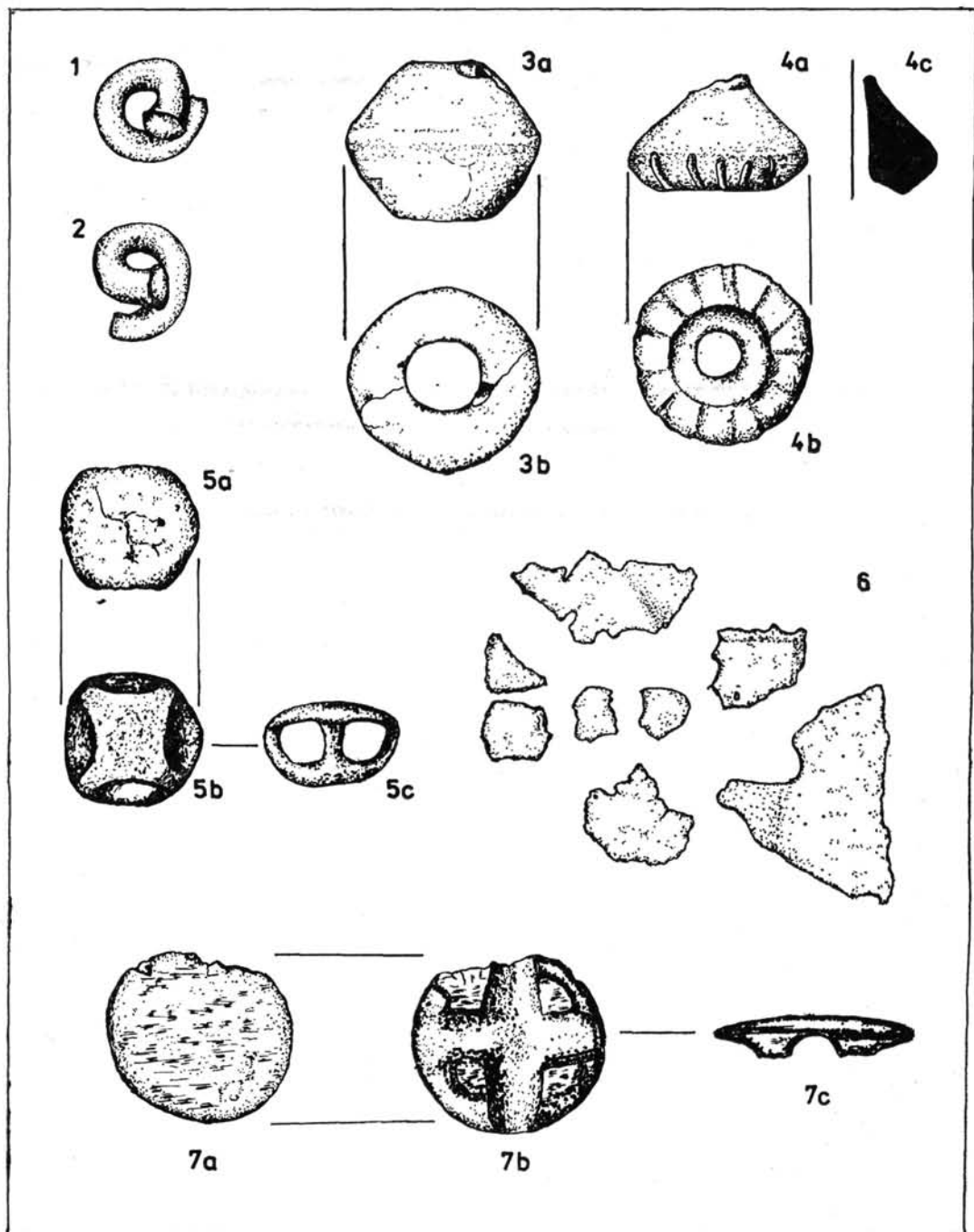
¹³ Szabó J. Gy. 1969. 79.

¹⁴ Dušek M. 1966. 21., 91.

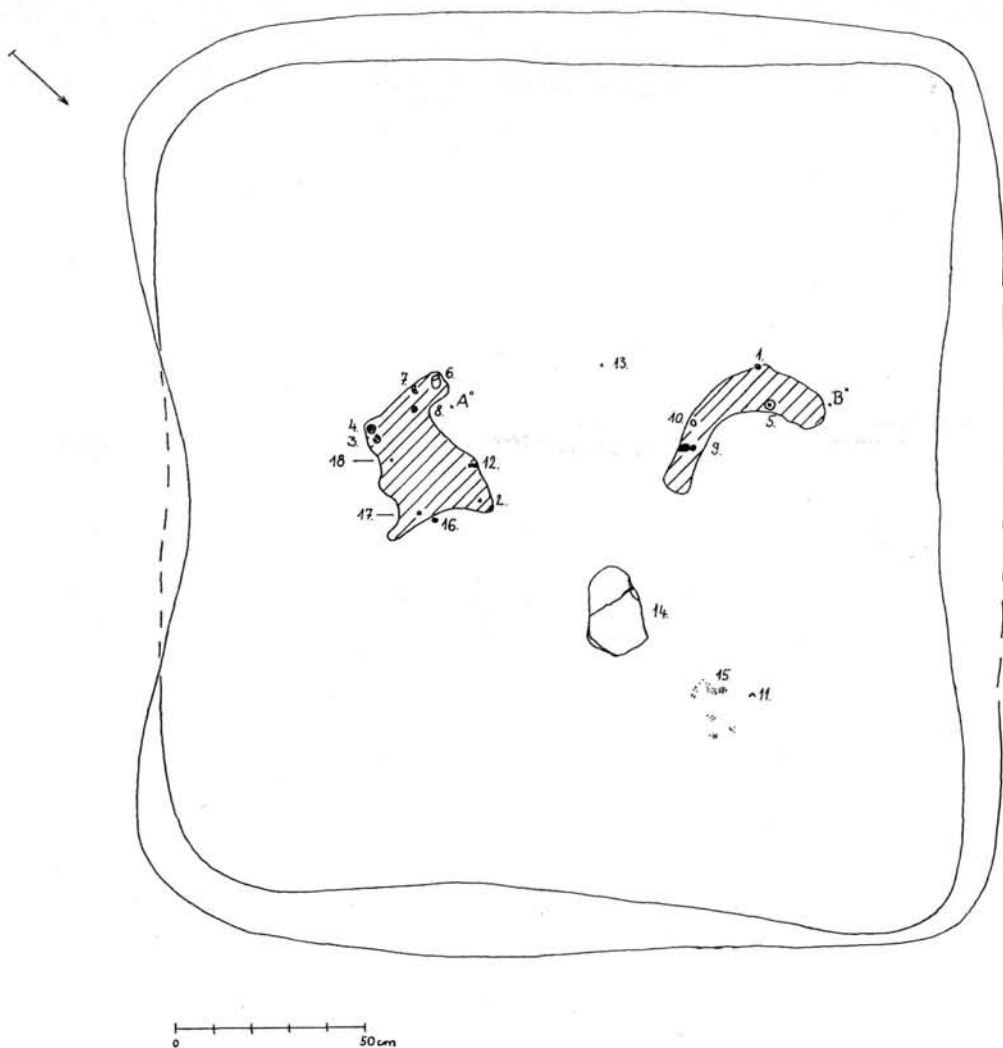
¹⁵ Harmatta J. 1946—48. XVI. T. 5—8., XVII. T. 8—9.

¹⁶ Gallus S.—Horváth T. 1939. XLVIII. T. 6.

¹⁷ Gallus S.—Horváth T. 1939. XXXVI. T. A.

7. kép. Sándorfalva—Eperjes, 1—4: 165. sz. sír; 5—6: 145. sz. sír; 7: 136. sz. sír

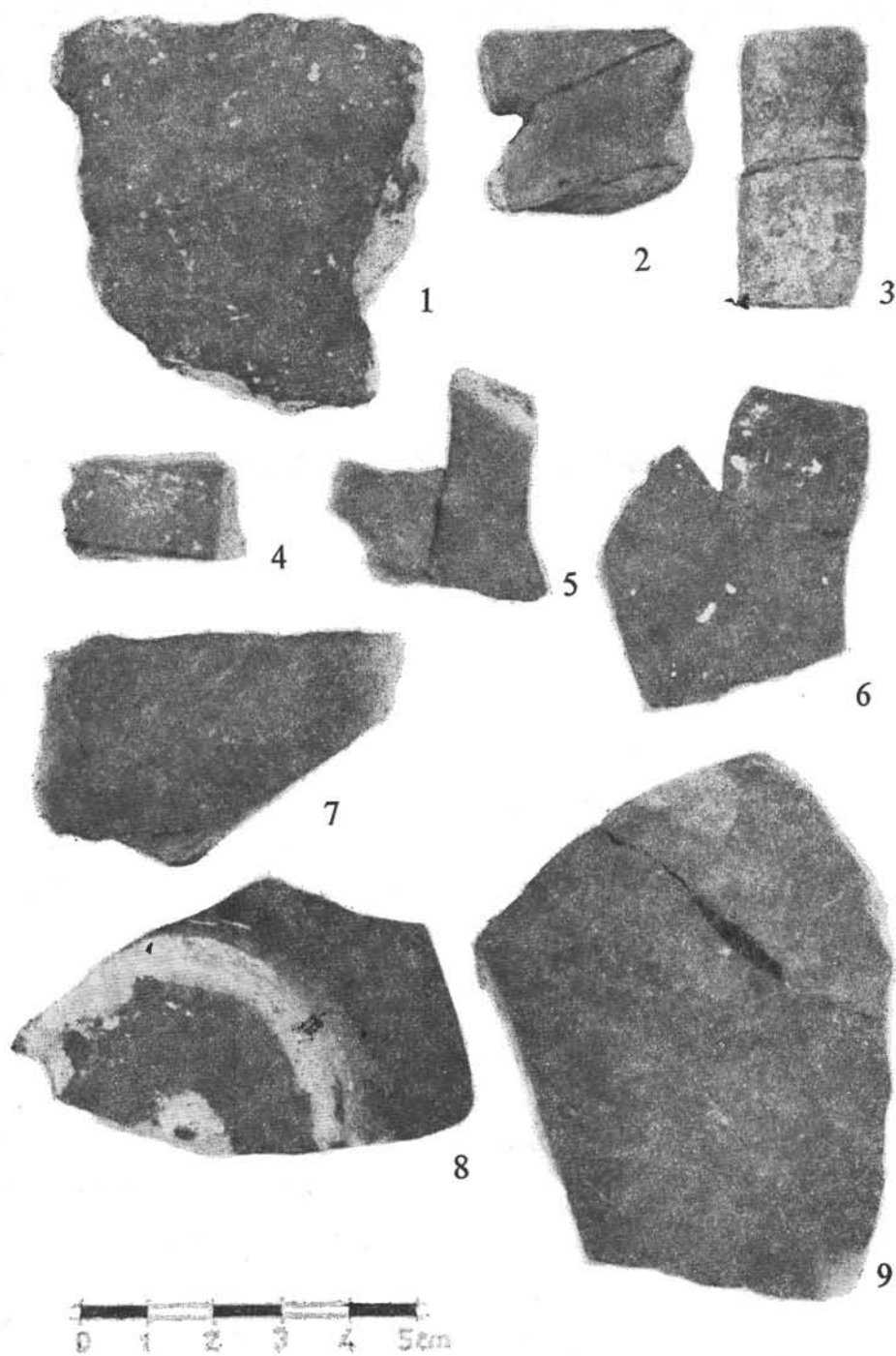
8. kép. Sándorfalva—Eperjes, 165. sz. sír

A Michalkow—Fokoru—Dálj-i kör datálásának kérdése máig nem dőlt még el. A kutatók egy része az i. e. VIII—VII. sz.-ra¹⁸, más része az i. e. VI. sz. második felére teszi¹⁹.

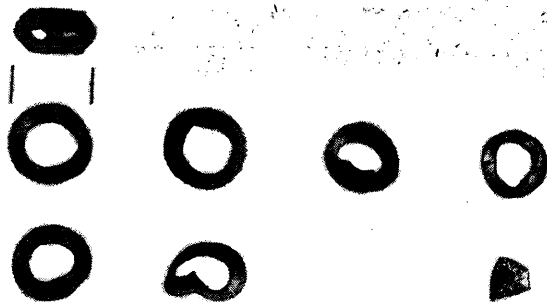
Hasonló szempontból érdekes a 136. sír agancsból készített szíjelosztó gombja (7. kép: 7 a—c). A töredékes, korongos felsőrészű, négyes szíjelosztó alsó, két egymásra merőleges furattal áttört része hiányzik. A furatok által kialakított összekötő tagocskák közül kettőn régi törés nyomai látszanak, kettő találáskor sérült. á: 2,9 cm.

¹⁸ Legutóbb Kemenczei Tibor foglalkozott a fokorui lelet datálásával, s azt az i. e. VII. sz. első felére tette: Kemenczei T. 1981. 88.

¹⁹ Vékony G. 1972. 17.

9. kép. Sándorfalva—Eperjes, 165. sír: bontás közben kikerült cserepek

10. kép. Sándorfalva—Eperjes, 165. sz. sír: arany gyöngyök

Emberi maradványokat nem tartalmazó sírgödörből, egy hordó alakú bütykös edény, és egy kúpos nyakú, korongolt kis edény mellől került elő.

Ez a tárgy típus hazánk területéről Mátraszeléről²⁰ és Muhi—Kocsmadombról²¹ ismert. Fettich Nándor analógiáit a kelemesi kurgánból hozza²², de Kijev, illetve Poltava környékéről több példát is ismer a szakirodalom.²³ Datálásuk: az i. e. VI. sz., esetleg az V. sz. eleje.²⁴ Formailag a tárgy megfelel preszkita zablakörünk hasonló, bronzból készült darabjainak — elég itt a füzesabonyi, vagy ugrai leletre²⁵ utalni.

Összefoglalva, a sándorfalva—eperjesi szkíta kori temetőt — bár végleges vélemény csak az anyag restaurálása és részletes feldolgozása után mondható — a korszak egyik korai képviselőjének tartjuk. Abszolút időben előzetesen az i. e. VI. század első felére datáljuk.

IRODALOM

- Cserednyicsenko N. N.—Bolgyin J. I.* (1977), Szkfiskije kurgani sz Vlagyimirovka. in: *Kurgan juga Dnyepropetrovschini*. Kijev.
Drevnosztyi Pridnyeprovja (1899), v. II. Kijev.
Drevnosztyi Pridnyeprovja (1900), v. III. Kijev.
Dušek, Mikulas (1966), *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*. ArchSlov Fontes VI. Bratislava 167.
Fettich Nándor (1929), Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. AÉ 68—124.
Gallus Sándor—Horváth Tibor (1939), Un peuple cavalier préscyitique en Hongrie — A legrégebb lovasnép Magyarországon. DissPann Ser. II. 9.
Harmatta János (1946—48), Le problème cimmérien AÉ 79—132.
Iljinszkaja V. A. (1968), Szkií Dnyeprovskovo leszosztyepnovo levoberezjsja (kurgani Poszulja). Kijev.

²⁰ Fettich N. 1929. XVII. T. 38—39.

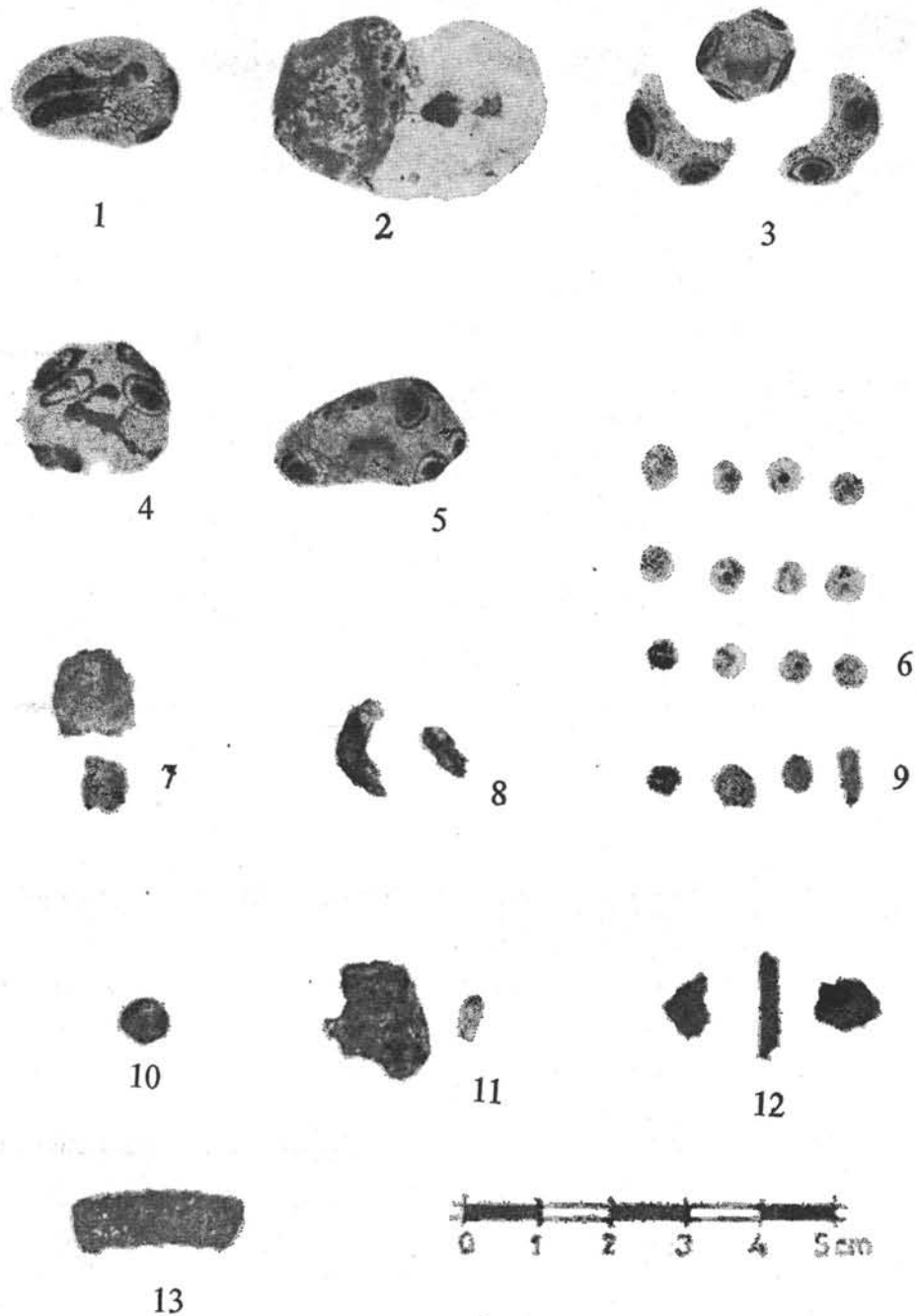
²¹ Leszih A. 1939. II. T. 15.

²² Fettich N. 1929. 100.

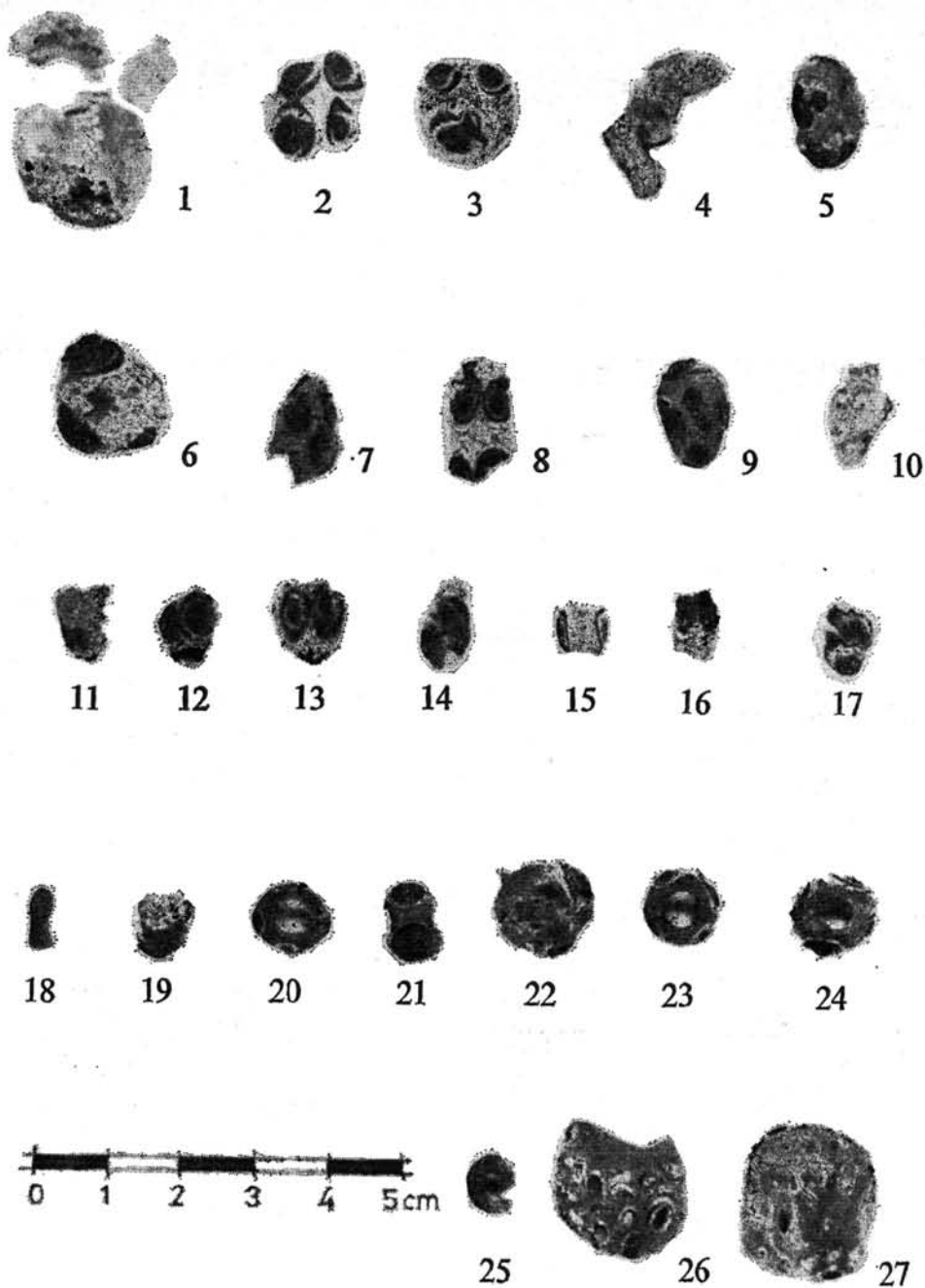
²³ *Drevnosztyi Pridnyeprovja* 1899. T. XXXII. 527., *Drevnosztyi Pridnyeprovja* 1900. T. LII. 534., *Iljinszkaja V. A.* 1975. T. 10.: 8—11., *Iljinszkaja V. A.* 1968. r. 25.: 2—3., T. II. 45—48., T. XXVII. 31—32., T. LIII. 17, 22., stb. A felsoroltak között bronz példányok, ill. állatbrázolásos darabok is vannak.

²⁴ *Iljinszkaja V. A.* 1968. 108—109.

²⁵ *Gallus S.—Horváth T.* 1939. II. T. 6—7., XVI. T. 8—9.

11. kép. Sándorfalva—Eperjes, 165. sz. sír mellékletei

12. kép. Sándorfalva—Eperjes, 165. sz. sír mellékletei

- Iljinszkaja V. A.* (1975), Rannjeszkifszkije kurgani baszejna r. Tjaszmin (VII—VI vv. do n. e.). Kijev.
- Kalicz Nándor—Torma István* (1967), Tarnabod—Téglás halom RégFüz Ser. 1. No. 20. 24.
- Kemenczei Tibor* (1981), Ostungarn in der Zeit der Frühhallstatt-kultur, in: Die Hallstattkultur — Symposium Steyr, 1980. Linz, 79—92.
- Kovaleva I. F.—Volkoboj Sz. Sz.—Kosztjenko V. I.—Salobudov B. N.* (1978), Archeologicseszkije izsledovanyija v zone sztroityelsztvo oroszityelnoj szisztemi ucsoha „szamarszkij” (Dnyepropetrovskovo szelszkohozjajsztvennovo insztituta), in: Kurgannije drevnosztij sztyepnovo Podnyeprovja III—I tisz. do n. e. v. 2. Dnyepropetrovsz. G. U. 4—31.
- Leszih Andor* (1939), Borsodmegyei szkíta leletek FA I—II. 68—87.
- Mozolevszkij B. N.* (1980), Szkifszkije kurgani v okresztznosztjah g. Ordzsonikidze (raszkopki 1972—75 gg.), in: Szkifija i Kavkaz. Kijev. 70—154.
- Murzín V. J.—Jevdokimov G. L.* (1977), Rannjeszkifszkoje pogrebenyje u sz. Verhnyetaraszovki, in: Kurgani juga Dnyepropetrovszini, Kijev.
- Párducz Mihály* (1969), Szkitakori leletek Heves megyében Egri MÉ VII. 35—54.
- Szabó János Győző* (1969), A hevesi szkitakori temető. Das Gräberfeld von Heves aus der skythenzeit. Beitrag zum Problem der Population des ung. Tieflandes in der Skythenzeit. Egri MÉ VII. 55—128.
- Vékony Gábor* (1972), Adatok a középeurópai vaskor iráni kapcsolataihoz. RDolg. Ser. II. No. 1. 7—36.

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNGEN DES SKYTHENZEITLICHEN GRÄBERFELDES IN SÁNDORFALVA—EPERJES

Galántha Márta

1980—81 wurden vom Móra Ferenc Museum im Bereich des Fischteiches Nr. 2 (Abb. 1.), der bei Sándorfalva angelegt wird, Rettungsausgrabungen durchgeführt. Bei den Ausgrabungen kamen je ein Gräberfeld aus der frühen Bronzezeit und aus der Skythenzeit, sowie eine spätere sarmatenzeitliche Siedlung und ein Gräberfeld aus der Zeit der Landnahme zum Vorschein.

Das aus 71 Gräbern bestehende Gräberfeld aus der Skythenzeit scheint von allen Seiten her begrenzt gewesen zu sein. Die Grabriten waren scheinbar nicht einheitlich. Es dominiert die Hockerstellung mit 38% (Abb. 2.). 34% der Gräber deuten auf Brandbestattung hin. Die Zahl der Urnenbegräbnisse ist groß (13) (Abb. 3.). Die Zahl der ausgestreuten Aschenbegräbnisse ist mit 8 anzugeben. In drei Fällen ließen sich die zwei verschiedene Arten der Brandbestattung in dieselbem Grab feststellen. Drei Skelette fanden wir in ausgestreckter Rückenlage (Abb. 4.). Es fand sich dort auch ein Skelett das auf eine Bestattung in gestreckter Seitenlage schießen ließ.

Zwei der Gräber sollen besondere Erwähnung finden. Das Grab 145 (Abb. 5.) war von einem 40—60 cm breit und 5 cm tiefen Graben umgeben der einen Außendurchmesser von 8,4 m hatte. Die quadratische, großangelegte Grube fanden wir ausgeraubt vor. Die Grabbeigaben (Abb. 6., Abb. 7: 5—6.) und die Fundumstände weisen darauf hin, das es sich um ein eingäschertes männlichen Grab gehandelt haben muß.

Das Grab 165 (Abb. 8.) stimmte in seinen Grubenausmaßen mit dem Grab 145 überein. Es war gleichfalls ein eingäschertes Grab und auch ausgeraubt. Unter den Grabbeigaben (Abb. 7: 1—4, Abb. 9, 10, 11.) fallen Goldperlen auf, die den Perlen des Fokoruer Schatzes gleichen.

Die neuen Angaben über die Sándorfalvaer Gräber geben weiteren Aufschluß über die Hügelbestattungen im Karpatenbecken zur Skythenzeit.

Das Gräberfeld wurde vorläufig in die erste Hälfte des VI. Jh. vor der Zeitrechnung datiert.

HUNKORI SZARMATA TEMETŐ SÁNDORFALVA—EPERJESEN

VÖRÖS GABRIELLA

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

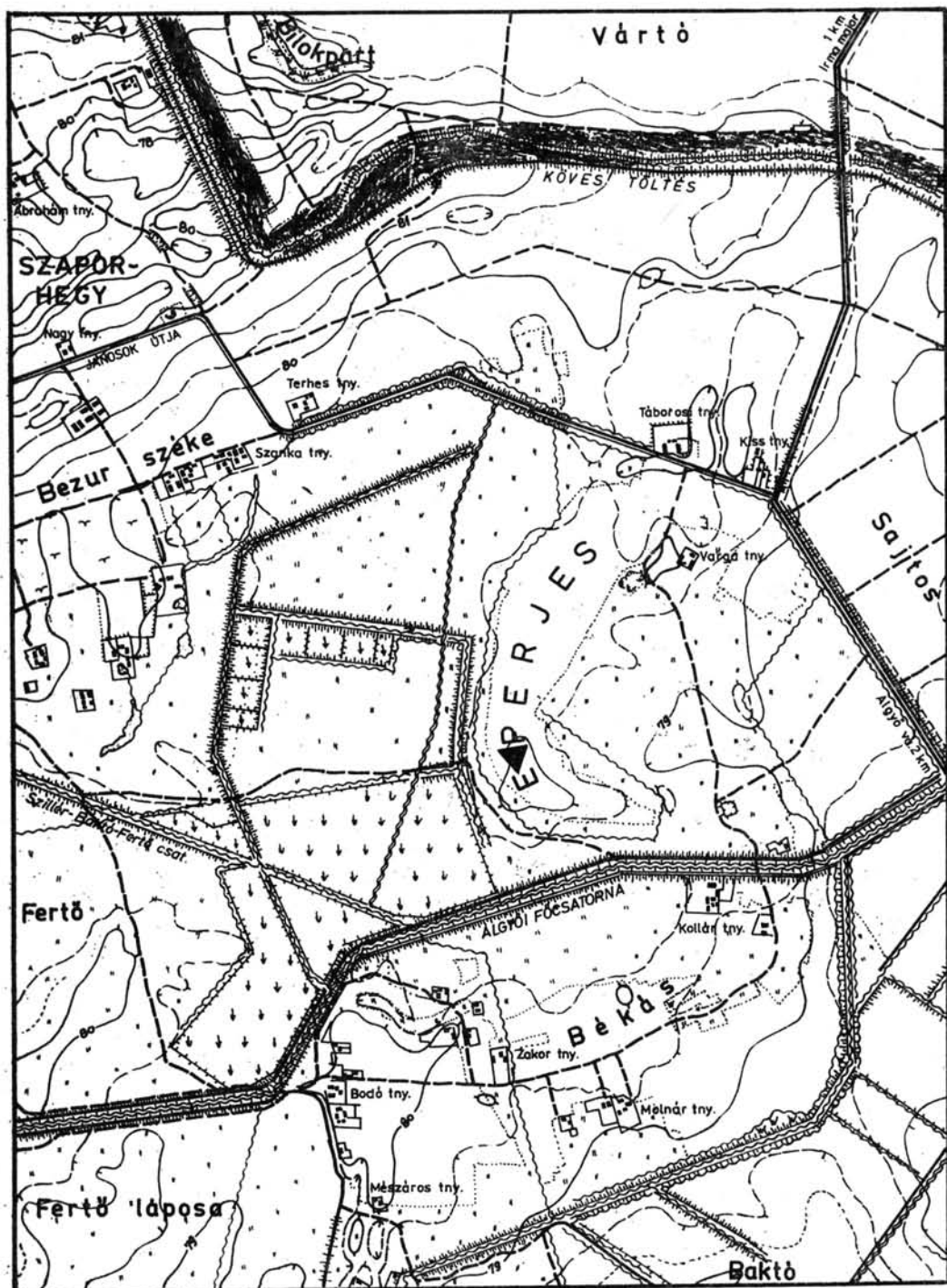
1981 májusában Sándorfalva község Eperjes nevű határrészén 5 kör alakú árok került elő, bennük és rajtuk kívül összesen 11 sírral¹. A lelőhely a Tisza jobb parti árterének szomszédságában, a Gyevi Fertő szikes tavából kiemelkedő félkör-íves sziget legmagasabb részén helyezkedik el. (1. kép.) A foltok akkor tűntek elő, amikor a több négyzetkilométeres határrészen a felső humuszréteget eltávolították, hogy az új mesterséges halastó fenekét kialakítsák.

Az árkokkal körülvett, és az árok nélküli temetkezések K—Ny irányú sírforokat alkotnak. A 11 sír közül hetet övezett árok, az egyik árkon belül közepén sérfi, két oldalán egy-egy gyermek sírja helyezkedett el, míg a többi négy árkon belül egy-egy sír volt csupán. (2. kép.) A körárkok pontos adatait a sírleírásoknál adjuk meg. Megfigyeléseinket — melyek lényegében minden esetben azonosak voltak — az alábbiakban foglaljuk össze.

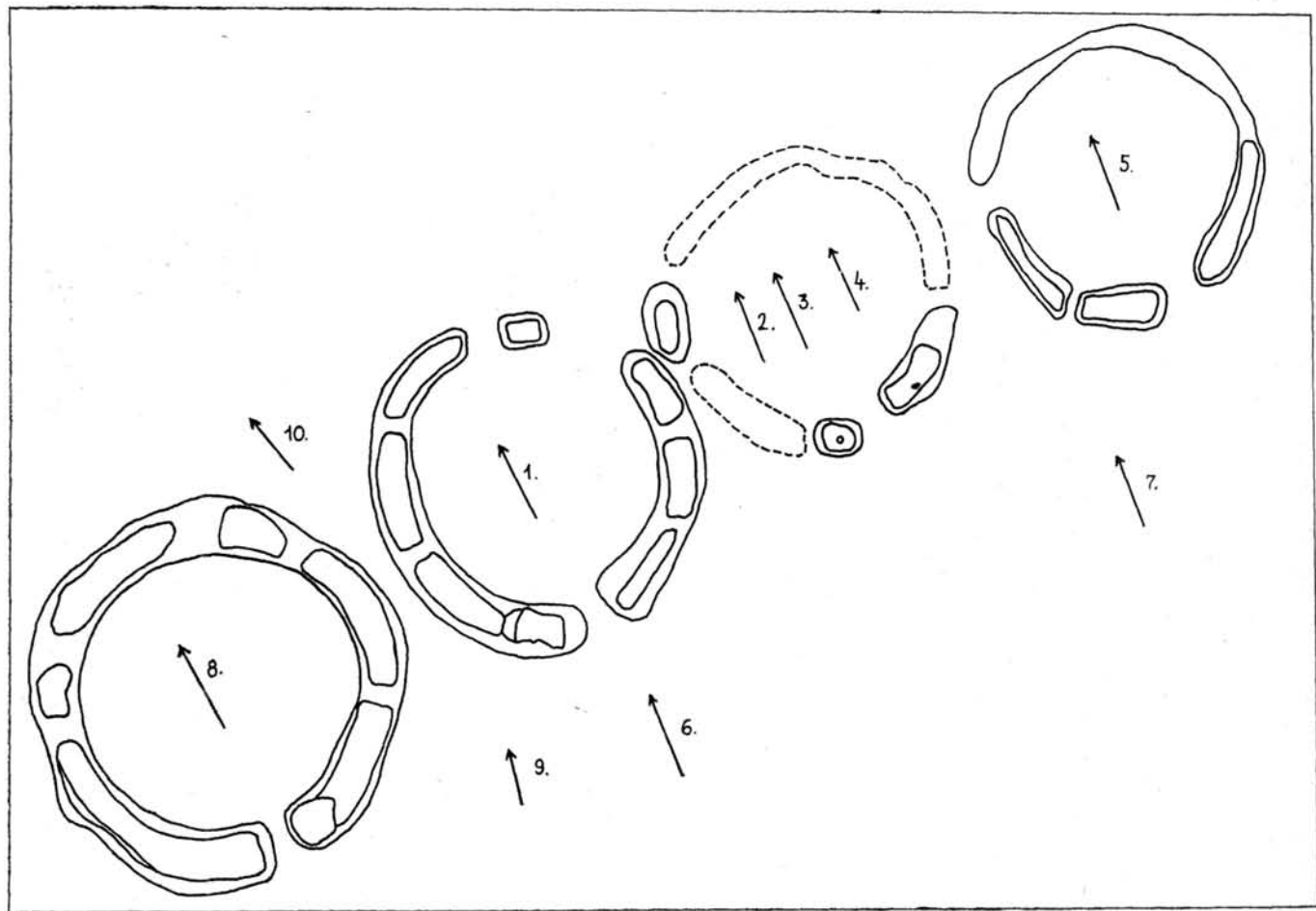
Az árkok külső átmérője 11—14 méter közötti, szélességük 2 méter körüli. Mélységük változó, de közös jellemzőjük, hogy a sírt mindig mélyebbre ásták, mint az árkot. Tekintetbe véve az ásatást közvetlenül megelőző időszakban lehordott átlagosan 1 méteres réteget, az általunk megfigyelt 0,2—1,2 méteres árkok az eredeti felszíntől számítva 1,5—2,0 m mélyek lehettek. Mivel a körárkok a nyéses szintjén csaknem érintették egymást, a közel egyidőben kitermelt földet csak az árkokon belül halmozhatták föl. A leletek egyöntetűsége is bizonyítja a temetkezések egyidejűségét, így az újabb sírok árkolásakor a szomszédos korábbiak még viszonylag ép rézsűje lehetett. Az árkok két oldala nem egyformán ívelt a felszínig. A 8. sírt övező árok metszetén jól megfigyelhető a belső lankás, és a külső meredek rézsűoldal vonala. (3. kép.)

Az árkok nyitottak voltak, a bemosott iszapcsíkok jól látszanak valamennyi metszeten. Az is megfigyelhető, hogy a sárga agyagcsíkok a belső rézsűoldalakon vastagabbak, míg a külső oldalakon egységes fekete színű a betöltés. (3. kép.) Minden körárok DDK-i tájolású ívpontján — bejáratot hagyva a halottak fej felőli oldalán — egy rövidke szakaszon nem mélyítették le az árkot. Érdekes módon a lekerékített árokvégek kiszélesednek és jóval mélyebbek is, valószínű, hogy ezzel pótolták a bejárat kihagyása miatt hiányzó földmennyiséget. A halom csak így lehetett minden oldalán egyenletes, szépen ívelő. A bejárat szerepére azok az állatcsontok, hamus foltok utalnak, amelyeket máshol — szerencsésebb talaj- és éghajlati viszonyoknak kö-

¹ A feltáráson munkatársam Galántha Márta volt. Az elárasztással fenyegetett terület gyors leletmentésében a JATE Régészeti Diákkörének volt legnagyobb szerepe. A leletek a szegedi Móra Ferenc Múzeumban a 82.5.1—60. leltári számokon találhatóak.

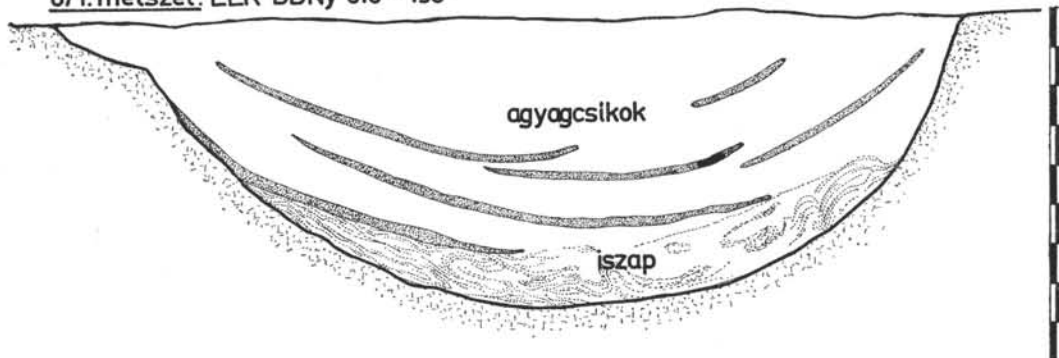
1. kép. Szintvonalas térkép a lelőhely közvetlen környékéről

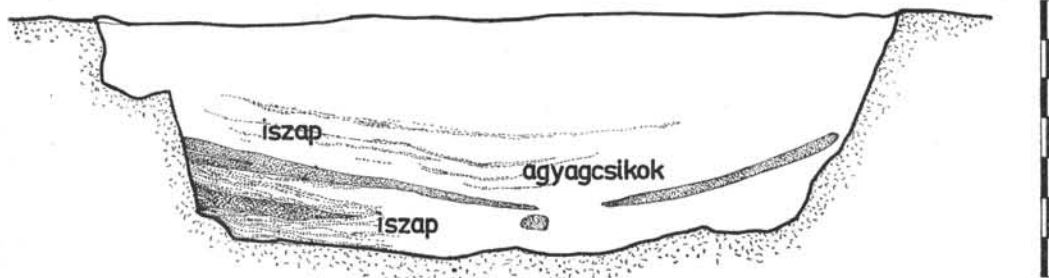
2. kép. Temetőtérkép

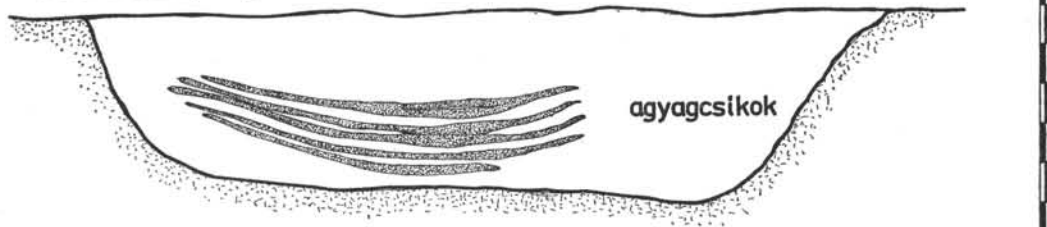
8/1. metszet: ÉÉK-DDNy 018°-198°

8/2. metszet: DK - ÉNy 122°-302°

8/3. metszet: DNy - ÉK 244°-064°

SÁNDORFALVA - EPERJES ÍVÓTAVAK 8.sir körárkának metszetei

3. kép. A 8. sír árkanak metszetei

szönhetően — a megmaradt halmokban letek². Az árkok metszetei minden esetben ívelt aljúak, csak az 1. sírhoz tartozó árokban figyeltünk meg lépcsős metszetű szerkezetet. A 2—3—4. sírokhoz tartozó közös árok alján 4 mélyedést bontottunk ki, de átmérőjük és mélységük nem indokolja, hogy ezeket cölöplyukként értelmezzük ($\varnothing$: 18 cm, m: -10 cm, $\varnothing$: 20 cm m: -4 cm, $\varnothing$: 10 cm m: -7 cm, $\varnothing$: 20 cm m: -12 cm). Az árkok teljes kibontásakor kiderült, hogy egymást érintő teknőszerű mélyedések fűzéréből állnak össze, melyek lamellaszerűen osztják részekre az árokíveket. Az árkok aljának ily módon való kialakítása a munka menetére és módjára utal: a kört több ívdarabra osztva egyszerre többen ásták ki. A cél nyilván nem az árok aljának egyenletes kiképzése, hanem a halom gondos elkészítése volt.

I. A feltárt sírok leírása

1. sír és körárka (4—5. kép)

A sír gödre nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alakú. Méretei: 280×130 cm, m: -45 cm. Nyeséskor a sír D-i felét bolygató beásás miatt nem tudunk értelmezni minden elszíneződést. Bontás közben derült ki, hogy a halottat enyhén ívelt oldalú, a láb felé szűkülő koporsóba fektették. Méretei: 235×55 cm, m: 18 cm. (4. kép.) A sírban felnőtt férfi erősen bolygatott vázát bontottuk ki. Eredeti helyzetben csak az alsó lábszárcsontok maradtak, a csontváz többi része egy halomban a sír D-i, fej felőli részén volt. A leletek legtöbbször a bolygatott csontok között találtuk meg. A sírgödör tájolása: DDK—ÉÉNy 150—330°.

A körárok méretei: külső $\varnothing$: 12,5 m, belső $\varnothing$: 9,5—10,0 m, mélysége szabályosan változó: a bejárat két oldalán -55—60 cm, a szemközti ÉÉNy-i oldalon -10—20 cm, a közbülső íveken egyenletesen lejtős. A kerület mentén 8 különálló teknőszerűen kivájt mélyedést különítettünk el. Az 1. sír tengelyközpontjához képest a körárok excentrikusan KÉK-felé „eltolva” helyezkedik el. A bejárat két oldalán záródó árokvégpontok legmélyebb részein kevés kerámiatöredéket, és néhány állatcsontot találtunk.

Leletek

1. A sír D-i végében aránylag nagy méretű, egyenletes szélességű vastárgy került elő. Mindkét vége törött, felülete erősen korrodálódott, ezért funkcióját nem tudjuk meghatározni. Úgy tűnik, hogy egyik oldala éles, másik tompább volt, továbbá, hogy vége az éles oldal felé meggömbült, talán ez volt a hegye a szokatlan nagyságú és formájú vágóeszköznek. H: 16 cm, sz: 2,5—2,7 cm (II. t. 9.)

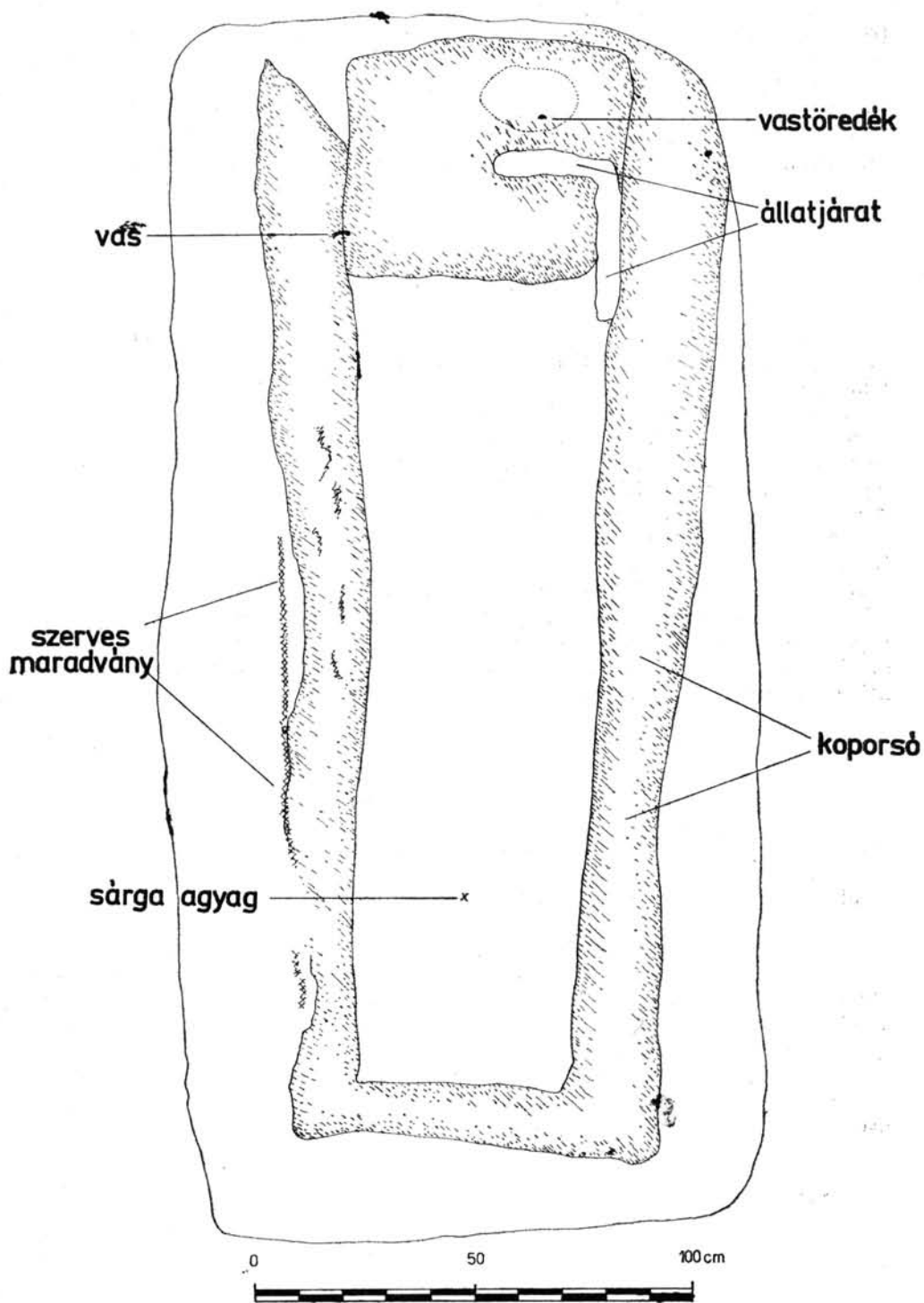
2. A csontok között kétélű kard pengéjének töredékeit bontottuk ki, felületükön konzerválódott farostmaradványokkal. A fegyvert eredetileg a halott bal oldalához helyezték, a hegye körülbelül a térdéig ért. Ezen a részen ugyanis megtaláltuk a kard 70 cm hosszú lenyomatát, rozsdafoltjaival eredeti helyzetében maradt egy kb. 15 cm-es darabja is.

3. Az összedobált csontok között egyélű, egyenes hátú, középső nyéltüskéjű vaskést találtunk. A nyéltüske hosszú, rajta a fanyél rostjainak lenyomata. A penge nyél felőli vége sapkaszerűen ráhajlott a fanyélre, így következtetni tudunk a nyél

² Kőhegyi M. 1971. 210.

SÁNDORFALVA-EPERJES ÍVÓTAVAK

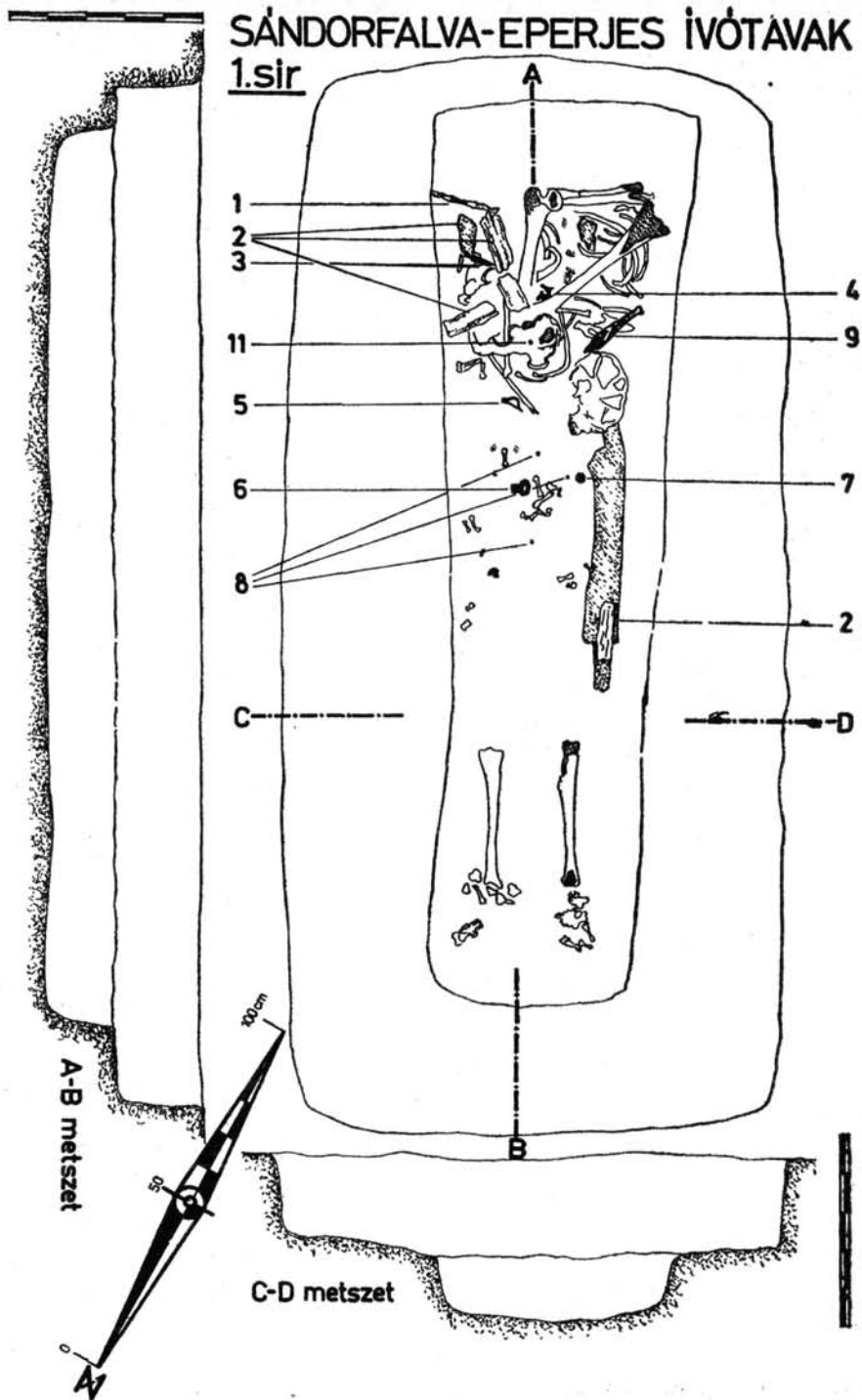
1. sír felszínrajz

4. kép. Az 1. sír felszínrajza

SÁNDORFALVA-EPERJES IVÓTAVAK

1.sír

5. kép. Az 1. sír

vastagságára is. Metszete ovális, átmérője 1,5—2,2 cm, h: 11,2 cm, nyéltüske h: 5,8 cm, penge sz: 2,0 cm (II. t. 7.)

4. A csontok között bronz T-fibula, kezdetleges hagymafejjel. A tője vas, a kengyel keresztmetszete téglalap. A láb vége törött. H: 5,6 cm, m: 2,5 cm (I. t. 1.)

5. Oldalt lehajlított lábú, kéttagú, alsó ívvezetésű bronz fibula. Kengyele félkör átmetszetű, a spirál stiftjének végeit kis gomb zárja. Az egyik letörött. Több darabba esett szét, erősen korrodálódott. h: kb. 5,5 cm (I. t. 2.)

6. A derék jobb oldalának megfelelő helyen, a sír alján — talán eredeti helyzetében — bronzcsat feküdt. A csatkarika erősen nyomott, ovális alakú, középső részén megvastagodik, öntött, törött csatpecsekkel. A csattest négyzet alakú, az övre való rögzítést a négy sarkában elhelyezkedő, félgömbfejű nittszegek szolgálják. A csatfej méretei: 1,3×3,6 cm, a csattest méretei: 3,0×3,0 cm. (I. t. 3.)

7. A derék bal oldalának megfelelő helyen a kard lenyomata mellett, a sírfenéken négyszegletes vascsat. Méretei: 2,1×2,5 cm (I. t. 4.)

8. Elsősorban az öv tájékán kerültek elő azok az ólomveretek, melyek az 5. sír in situ darabjai alapján az öv tartozékai voltak. Egytől egyig töredékes darabok, így méretüket nem ismerhetjük. (II. t. 1—4.). Felerősítésük módja érdekes: az ólomba kis „U” alakú bronzhuzalokat applikáltak. Egy ép példányuk is előkerült, 2,3 cm hosszú, felhajlító két vége 0,4 cm-es. (II. t. 5.) Egy másik „U” alakú huzalocska, melyet szintén megmérhettünk, viszont csak 1,4 cm hosszú volt, (II. t. 6.) ebből tudjuk, hogy kisebb méretű veretek is lehettek.

9. A csontok között találtunk egy egyélű, egyenes hátú, felső nyéltüskés kést. A nyélen két széles pánt nyoma látható, az egyikén megmaradt a rögzítést szolgáló nittszeg is. Feltehetően a vasnyelet valamilyen szerves anyaggal borították, majd azt pántokkal rögzítették. A pengéje egyenes, hegye hiányzik. Nyélhossza: 10,5 cm, pengehossza: 8,7 cm, pengeszélessége: 2,4 cm. (I. t. 6.)

10. A sír földjéből egy halványzöld színű, vékony falú üvegpothár oldaltörédekei kerültek elő. Pereme enyhén ívelt, oldalát ovális alakú becsiszolások díszítik. (II. t. 8.)

11. A bolygatott földből erősen kopott I. századi római ezüst denár került elő.³ (I. t. 5.)

2. sír és a 3—4. sírokkal közös körárka (6. kép)

Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör, D-i vége majdnem félkör alakú. Méretei: 260×110 cm, mélysége: —20 cm. A sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű, 10 év körüli — a mellékletei alapján — fiú bolygatatlan váza. A koponya a jobb oldalára fordulva, összenyomódva fekszik, a karok a törzs mellett nyújtottan helyezkednek el. A lábfejek hiányoznak, a csontok igen rossz megtartásúak. Tájolása: DDK—ÉNY 161°—341°.

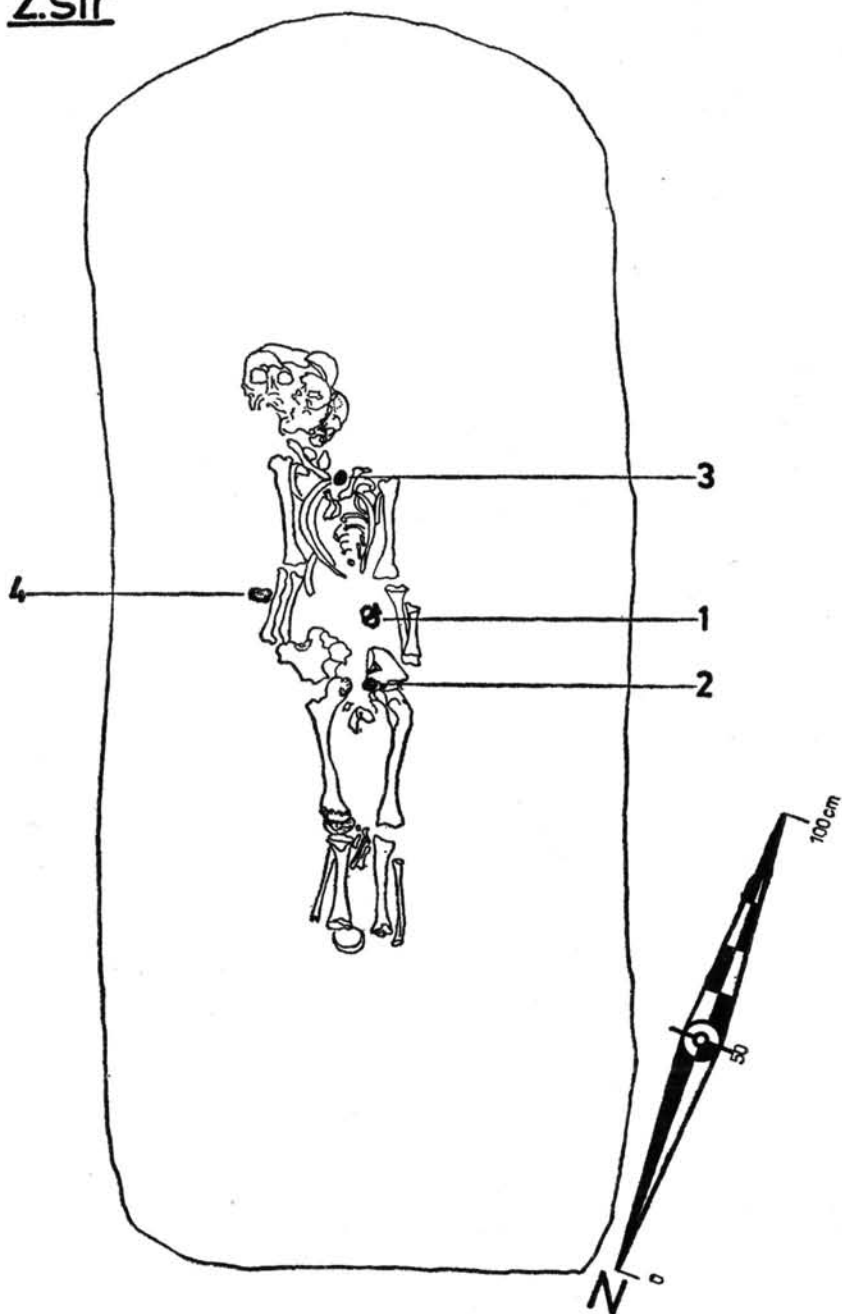
A körárok méretei: Ø: 10,5—11 m, belső: 9,0—9,5 m, mélysége a bejárat két oldalán 30—35 cm, az oldalsó iveken 10—15 cm, amíg szemközt, az árok É-i ívét csak nyomokban tudtuk megfigyelni, így mélysége a megfigyelés szintjén nem volt mérhető. A 2. képen jól látható, hogy ez a körárok volt a gerincvonalon, ebből nyestek le legtöbbet, ezért a belső szerkezetét sem tudtuk már megfigyelni. Ezen a körárkon belül helyezkedik el a 3. és 4. sír is, melyek közül a 3. sír tengelyközéppontjára vonatkozóan centrikus az árok.

³ Valószínűleg I. Claudius denár (i. sz. 41—54.). B. Sely Katalin meghatározása, szíveségét ezúton is köszönöm.

SÁNDORFALVA-EPERJES ÍVÓTAVAK

2.sír

6. kép. A 2. sír

Leletek

1. A bal medence fölött, az alkarcsont mellett ovális vascsat feküdt. Nagyon rossz állapotban volt, felszedéskor csak az egyik felét tudtuk megmenteni. A rajzon a restaurálás előtti állapotát rögzítettük (II. t. 10.). Mérete: kb. $4,0 \times 3,0$ cm.

2. A bal medence és a combcsont forgója között apró, ovális vascsat feküdt. A vaspecsek téglalap átmetszetű, a vége letörött, a másik oldalon a karikára hajlítva rögzített. A csatkarika közepén megvastagodó, kör átmetszetű huzalból készült. Mérete: $1,4 \times 1,8$ cm (III. t. 1.)

3. A két kulcscsont között ismeretlen rendeltetésű vastárgy (fibula?) apró töredékeinek erősen korrodálódott maradványai.

4. A jobb alkarcsont mellett értelmezhetetlen, falenyomatos, apró vastöredékek.

3. sír (7. kép)

Nagyméretű, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. É-i vége felé enyhén szűkülő. Méretei: 280×130 cm, m: -45 cm. A sír bolygatott volt, a lefelé szűkülő rablóakna ovális, sötét foltját már nyeséskor megfigyeltük. A koporsó vonala a sír feneke fölött $18-20$ cm-re jelentkezett. Mint kiderült, a sírgödör alakja igazodott a koporsó láb felé keskenyedő, lekerekített sarkú téglalap formájához. Mérete: 223×78 cm. A koporsó teljes szélességében és az oldalain is lilásszürke szerves anyag maradványait találtuk. A sírban nyújtott helyzetű, háton fekvő férfi bolygatott vázát bontottuk ki. A rablóakna a mellkasra irányult, a medencétől lefelé a csontok a helyükön maradtak. Tájéolása: DDK—ÉÉNy $154^\circ-384^\circ$. A sír körárka közös a 2. és 4. sírókéval, leírását a 2. sírnál megadtuk.

Leletek

1. A váz bal oldalán a koponya vonalában köpüs vaslándzsa feküdt, a felsőtest bolygatása ellenére eredeti helyzetben maradt. Köpüje nyújtott kúp alakú, belsejében jól látszanak a fanyél rostjainak lenyomatai. Alsó harmadában szélesedő pengéjű, a hegye letörött. Egyik lapján él fut, emiatt átmetszete lapos háromszög formájú. Méretei: h: $26,8$ cm, köpű h: $8,2$ cm, köpű $\varnothing$: $2,0$ cm, penge sz: $4,0$ cm (III. t. 9.)

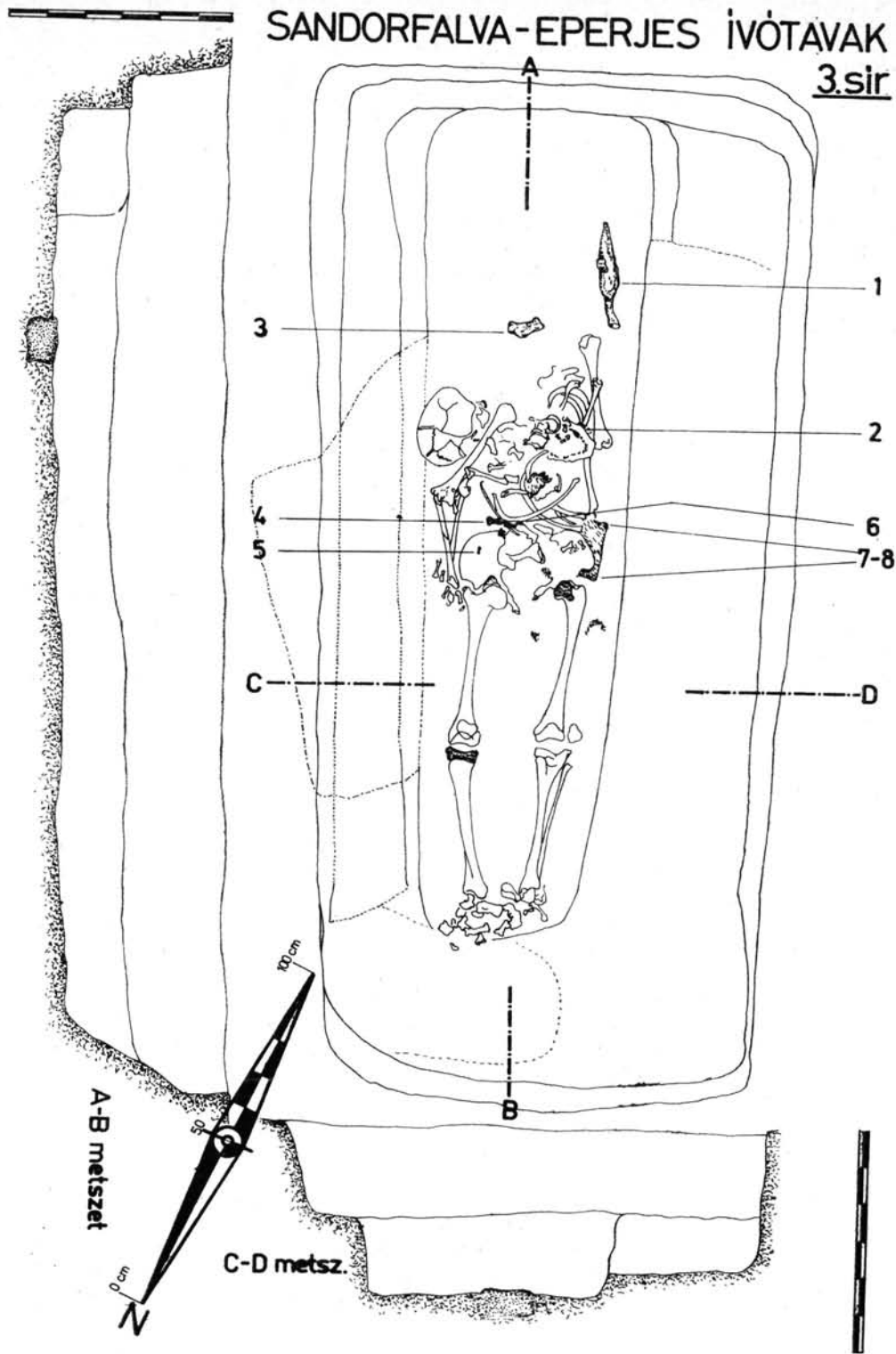
2. A mellkas bal oldalán a bolygatott állkapocs alatt kéttágú bronz fibula spiráljának és tőjének kis töredéke feküdt. A rugót vastengelyre tekercselték, végeit félgömb alakú bronz gombbal zárták le. Feltételezhető, hogy a fibulához tartozik három apró bronz töredékecske is: Mérete: h: $2,2$ cm (III. t. 6.)

3. A tarkónak megfelelő helyen a sír alján lapos kődarabot leltünk. Bontása közben derült ki, hogy teljes vastagságával a szűz talajba nyomták. Anyaga réti mészkő vagy darázkő. Méretei: $10 \times 8 \times 8$ cm (III. t. 8.)

4. A jobb medence lapát fölött, félig a bolygatott csontok alá csúsztatva bronz csatot leltünk. A csatkarika közepén megvastagodó, kör átmetszetű, pecke a karikára hajlik. Kettős szíjszorító lemezének felső része nyújtott trapéz alakú, az alsó jóval rövidebb és téglalap formájú. Felerősítését a csattest végén három, a csatkarika közelében egy nittszeg szolgálja. Méretei: teljes hossza: $7,3$ cm, felső szíjszorító hossza $5,3$ cm, alsó szíjszorító hossza: $1,9$ cm, csatfej: $2,5-3,0$ cm (III. t. 2.)

5. A jobb medencepánton ún. sasszeg feküdt, szárnyai nincsenek széthajtva. Méretei: h: $1,7$ cm, $\varnothing$: $0,6$ cm (III. t. 5.)

SANDORFALVA-EPERJES ÍVÓTAVAK
3.sír

7. kép. A 3. sír

6. A csigolya alá becsúszva, majdnem a 4. bronzcsat folytatásaként, vele egyvonalban kisebb bronzcsat feküdt. Egyik oldalát vasrozsa vonta be. A csatkarika ovális, középen megvastagodik, átmetszete négyzetes. A kettős szíjszorító lemez azonos hosszú, nyújtott trapéz alakú. A felerősítést ebben az esetben is 4 félgömbfejű nittszeg szolgálta. Méretei: h: 6,9 cm, feje: 1,5—1,8 cm (III. t. 3.)

7. A bal medence alatti részen egy 8×18 cm felületen összefüggő rozsdafoltot találtunk. Restauráláskor derült ki, hogy a rossz állapotban levő töredékek között egy fanyéltöredék is van, amit a vasoxid konzervált. Valószínűleg egy vaskészhez tartozott. Méretei: h: 1,4 cm, sz: 1,2 cm (III. t. 4.)

8. Ugyancsak a bal medence alól került elő egy vaspántocská. Méretei: h: 1,5 cm, sz: 0,4 cm (III. t. 7.) Ugyanonnan való egy vékony ívelt vastöredék. Méretei: h: 2,0 cm, sz: 1,3 cm

4. sír (8. kép)

Nagyméretű, szabálytalan téglalap alakú sírgödör. Méretei: 245×110 cm, mélysége: —15 cm. A sírban hátára fektetett, nyújtott helyzetű, 14—16 év körüli — a mellékletek alapján — fiú csontvázát bontottuk ki. A sír bolygatatlan volt, a váz jobb oldalához tartozó néhány csont (medence, alkar, combcsont) elmozdulásának állatjársá lehetett az oka. A csontok alatt nagy foltokban szürkéslilás színű szervesanyag maradványait találtuk. A sírfolton belül egy sötétebb elszíneződést is megfigyeltünk, de csak a fej felőli D-i oldalon. Egy „L” alakú rövid szakaszon szépen elvált a két különböző színű betöltés. Szélei a D-i sírfaltól 20 cm-re, a Ny-i sírfaltól 40 cm-re rajzolódta ki. Ugyanígy a sírfolt lábánál a K-i hosszanti sírfaltól 23 cm-re lehetett megvonni a koporsó vonalát, melyekből 55 cm széles koporsóra lehet következtetni. Tájolása: DDK—ÉÉNy 150°—330°. A sír körárka közös a 2. és 3. sírokéval, leírását a 2. sírnál megadtuk.

Leletek

1. A mellkas bal oldalán, a bordák közé becsúszva egy oldalt lehajlított lábú, kéttagú, alsó ívvezetésű bronz fibulát leltünk. Sajnos a levegőre kerülve darabjaira esett szét. (IV. t. 2.)

2. A bal medencelapáton, félig az alkarcsontok fölött, ovális csatkarikájú, téglalap alakú szíjszorítóval ellátott vascsat feküdt. A pecék tagolt, a vége elvékonyodó. Méretei: csatkarika: 1,9—3,3 cm, szíjszorítólemez: 1,6×2,5 cm (IV. t. 1.)

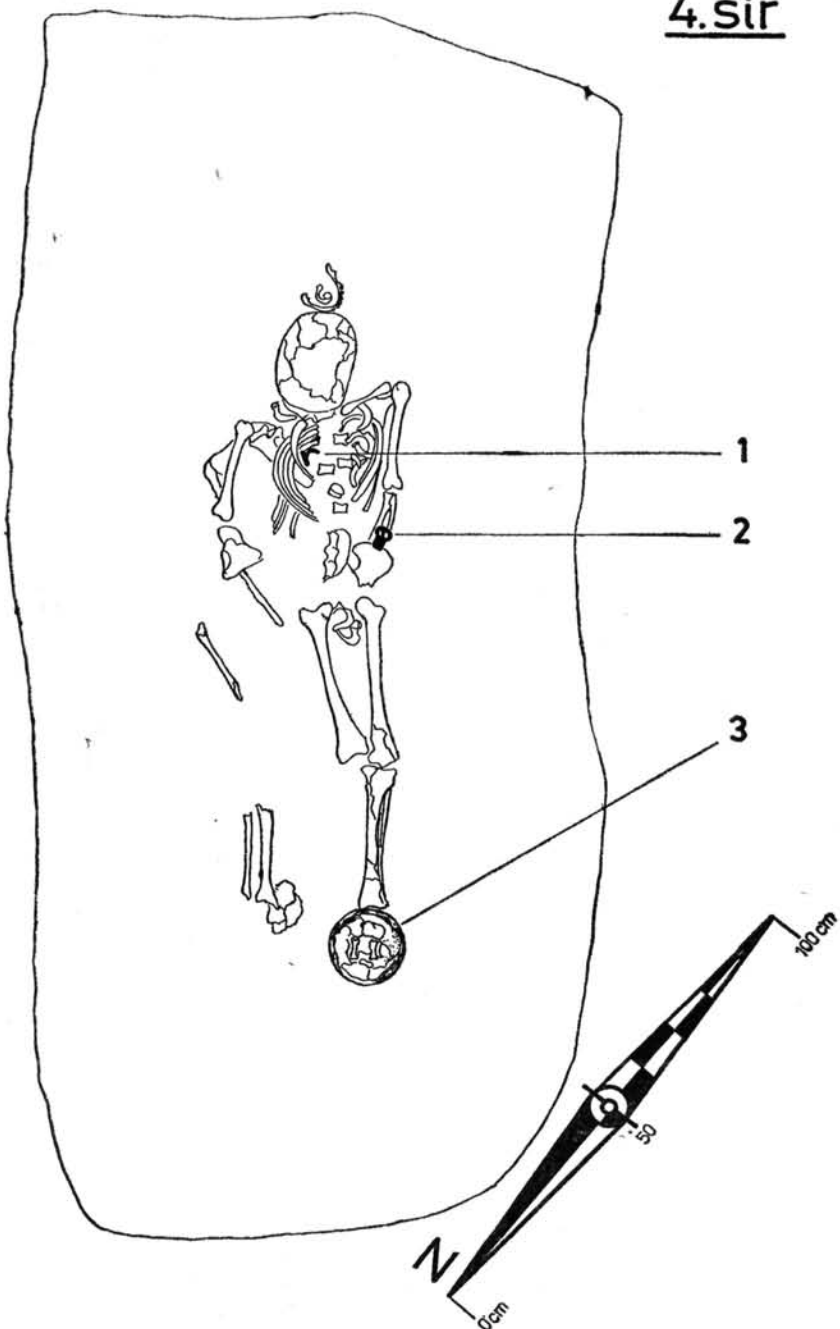
3. A bal lábfej alatt apró darabokra szétesett tálkát bontottunk ki. Félgömb alakú, pereme enyhén behúzott, legömbölyített, egyenletes vastagságú. Jól iszapolt anyagú, korongon készült. Felülete fekete, külső oldalán a fényezés nyomai fedezhetők fel. Pá: 13,4 cm, Fá: 4,4 cm, m: kb. 6 cm (V. t. 1.)

5. sír és körárka (9. kép)

A sír téglalap alakú, sarkain csaknem merőleges, É-i vége felé enyhén kiszélesedő. Méretei: 286×120 cm, mélysége: —25 cm. Nyeséskor előrajzolódott a koporsó határozott vonala. A sír tengelyéhez képest K felé kissé eltolódva helyezkedik el. Méretei: 211×55 cm, m: 15 cm. A sírban hátára fektetett, nyújtott helyzetű férfi csontvázát bontottuk ki. A mellkas bolygatott volt. A koponyát az alsó bordák vo-

SÁNDORFALVA - EPERJES ÍVÓTAVAK

4. sír

8. kép. A 4. sír

nalában találtuk, néhány csigolya és borda, valamint a bal kulcscsont mozdultak el helyükről. A felkarok a törzs mellett párhuzamosan, a jobbkar könyökben enyhén behajlítottan fekszik. A csontok alatt összefüggő nagy felületeken lilásszürke szervesanyag maradványait találtuk. Tájolása: DDK—ÉÉNy 157°—337°.

A körárok méretei: külső $\varnothing$: 11,0 m, belső $\varnothing$: 8,5—9,0 m. Mélysége alig változó. A DDK-i bejárat két oldalán jelentős, kb. —35—40 cm, míg a kerület mentén alig —10—15 cm-nyi, melyet már itt-ott bejárathoz hasonló, géppel nyesett bordák (szünetek) taglalnak. A teknőszerű mélyedések között így is 6 önállót lehet elkülöníteni, és további 1 vagy 2 még feltételezhető. Ezeket a 2—3—4. sírok közös árkához hasonlóan a magaspontri elhelyezkedésből következő nagyobb vastagságú gépi földmunka miatt nem lehetett megfigyelni. A körárok metszetei változatosak, többnyire teknőszerű, néhol „V” alakú meredek árkú, egy helyen a külső oldala méhkas alakúan alávájt.

Jellegetlen szürke szarmata cserép került elő az árok fenekéről. A körárok az 5. sír tengelyközéppontjára koncentrikus elhelyezésű.

Leletek

1. A váz bal oldalán a vállhoz helyezve, a bal kar alá félig becsúsztva kétélű, nehéz vaskard feküdt. Markolata 9 cm hosszú, eredetileg fából készült, egyik oldala a vasoxid konzerváló hatása következtében szépen mutatja a farostokat. Metszete ovális, átmetszete 5 cm-es. A kard egész felületét vastag rétegben farostok borították, a tok konzerválódott maradványai. A kard hüvelye 6 cm-rel túlnyúlik a kard hegyénél, végét 2 cm széles egyenes vaspánt zárta le, ami nagyon vékony lehetett, mert felszedés után a levegőn szétomlott. A kard teljes hossza: 87 cm, pengeszélessége 5,5 cm. (VI. t. 3—3/a)

2. Közvetlenül a kard markolata alatt a vasba oxidálódva bronz csatocskát találtunk. Az ovális formájú, megvastagodó huzalból hajlított típushoz tartozik. Pecke hiányzott. Méretei: 0,9—1,6 cm. (VI. t. 3/a.)

3. Az öv részei, tartozékai:

Az utolsó csigolya két oldalán egy-egy téglalap alakú, erősen töredezett ólomlapocskát lertünk. (V. t. 4—5.) Kettő ugyanilyen került elő még a bal combcsont belső oldalánál, egymástól 13 cm-re. Az alsótól ugyancsak 13 cm-nyire folytatólagosan egy kis szíjvéget találtunk. A két téglalap alakú bronz lemezt a felső, rövidebb oldalán nittszeg erősítette a szíj végére. Alsó felét egy ívelt bronz lapocskára zárta le. A lemezek sűrűn bekarcolt vonalakkal rovátkoltak. Méretei: 2,3×1,3 cm, vastagsága 0,4 cm. (V. t. 2.) A lemezek méreteit nem tudtuk pontosan meghatározni, mert a levegőn apró darabokra estek szét. Szélességük állandó: 1,5 cm, hosszuk biztosan nagyobb volt 2,8 cm-nél.

Az övhöz tartozhatott egy apró bronz csat is. A pecke hiányzott, a csatkarika közepén megvastagodó bronz huzalból van meghajlítva. Mérete: 1,6×1,6 cm (V. t. 6.)

4. A jobb medencelapát alatt találtuk meg az övhöz tartozó öntött bronz csatot. A csatkarika ovális alakú, közepén megvastagodó, pecke a csatkarikára hajlik. A fel-erősítést szolgáló szíjzorító része töredékes. Méretei: 2,7×1,6 cm (V. t. 3.)

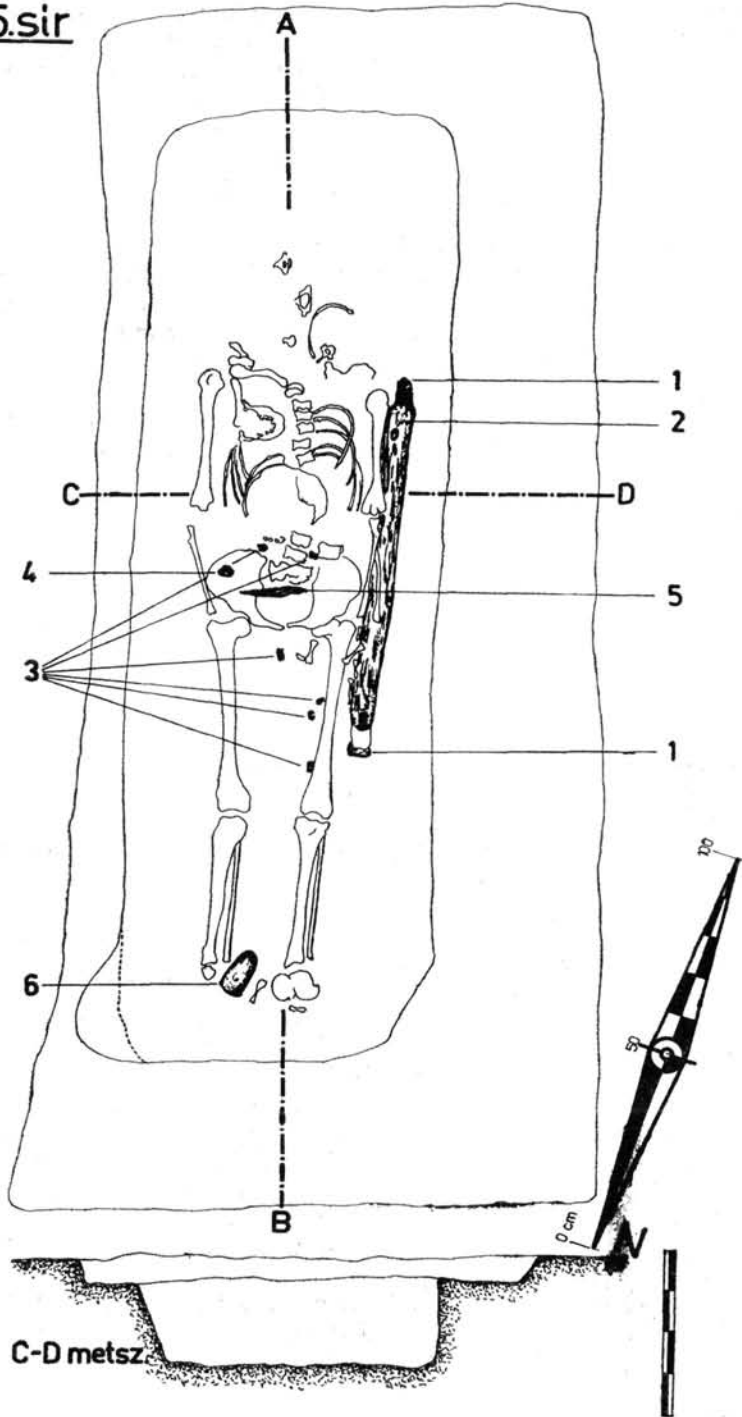
5. A jobb medencén keresztben vaskés feküdt. Pengéje egyenes, nyéltüskéje hosszú, rajta sok a farostmaradvány. Méretei: h: 17,5 cm, nyéltüske h: 5,8 cm, pengeszélesség: 2,0 cm (V. t. 9.)

6. A két lábfej között oldalára dőlve üvegpharat bontottunk ki. Külső olda-

SÁNDORFALVA-EPERJES ÍVÓTAVAK

5.sír

A-B metszet

C-D metsz.

9. kép. Az 5. sír

lán egész felülete vastagon kormos volt. A pohár halványzöld színű, vastag falú, gömbölyű aljú, enyhén kúpos formájú, lecsiszolt peremű. Anyagában igen sok az apró buborék. Pereme alatt kettés, néhol hármas, nagyon halvány, csiszolt vonalsor díszíti. A vonalsorok alatt három képzeletbeli gyűrű mentén ovális csiszolások helyezkednek el, rendszertelen eloszlásban. Alján ovális formájú becsiszolás van. Méretei: m: 11,1 cm, Ø: 7,0 cm, v: 0,2—0,3 cm (IV. t. 3.)

6. sír (10. kép)

Téglalap alakú, ívelten lekerekített sarkú sírgödör. Méretei: 269×100 cm, mélysége: —30 cm. A nyeeskor szépen előrajzolódó keskeny koporsó pontosan a sír közepén helyezkedett el. Láb felőli végét nem tudtuk határozottan megrajzolni. Mérhető hossza: 172 cm, szélessége: 50 cm. A sírban fiatal nő hátán fekvő, nyújtott helyzetű vázát bontottuk ki. A csontok megtartása viszonylag rossz, a váz bolygatatlan, néhány csontot állatjárás mozdított ki a helyéről. A bal váll alatt és fölött, közvetlenül a csontokon lilásszürke szerves anyag maradványait találtuk, vastag rétegben a jobb medence körül és fölött is megfigyeltük.

Leletek

1. Bontás közben került elő egy rossz ezüstből készült, elhegyesedő végű, nyitott karika. 6 darabba törött. Átmérője kb. 2 cm. (VI. t. 6.)

2. A bal felkarcsonton keresztben oldalt lehajlított lábú, alsó hurkolású bronz fibula feküdt. A trapéz keresztmetszetű kengyel a fej felőli részen tagolt. A stift két végén gobbal záródik. A tűtartó törött. Hossza: 3,1 cm (VI. t. 7.)

3. A jobb felkarcsont belső oldala mellett nagyon aprócska, bronz drótból hajlított fibula (?) került elő. Sajnos a levegőn darabjaira esett szét, mérete, valamint erősen korrodálódott anyaga miatt restaurálni sem lehetett. Hossza kb. 2 cm. (VI. t. 5.)

4. A mellkason különböző típusú gyöngyökből fűzött nyaklánc szétpergett darabjait bontottuk ki. A gyöngyök elhelyezkedése arra vallott, hogy a különböző típusúakat a nyaklánc középvonalára szimmetrikus rendbe fűzték fel. Közepén két tagból álló piperekészlet kicsinyített mása lógott, egy kanál és felcsavart végű tű. Hosszuk: 3,7 és 4,2 cm. (VII. t. 6.)

A gyöngyök mindegyik típusa párosan fordult elő. A piperekészlet két oldalán az alábbi rendben következnek: 2 korallgyöngy, balta alakú borostyán csüngőcske, sokszögű karneolgyöngy, 3 korallgyöngy, sokszögű karneolgyöngy és 8 db nyomott gömb alakú kék üveggyöngy. (VII. t. 3.)

5—6. A karokon ovális alakúra hajlított, nyitott bronz karpereceket leltünk. Végeik megvastagodóak, átmetszetük ovális. A jobb karon levő teljesen összetört (5.), a bal oldali (6.) darabjaiból restaurálható volt. Átmérőjük: 6,6 cm. (V. t. 7—8.)

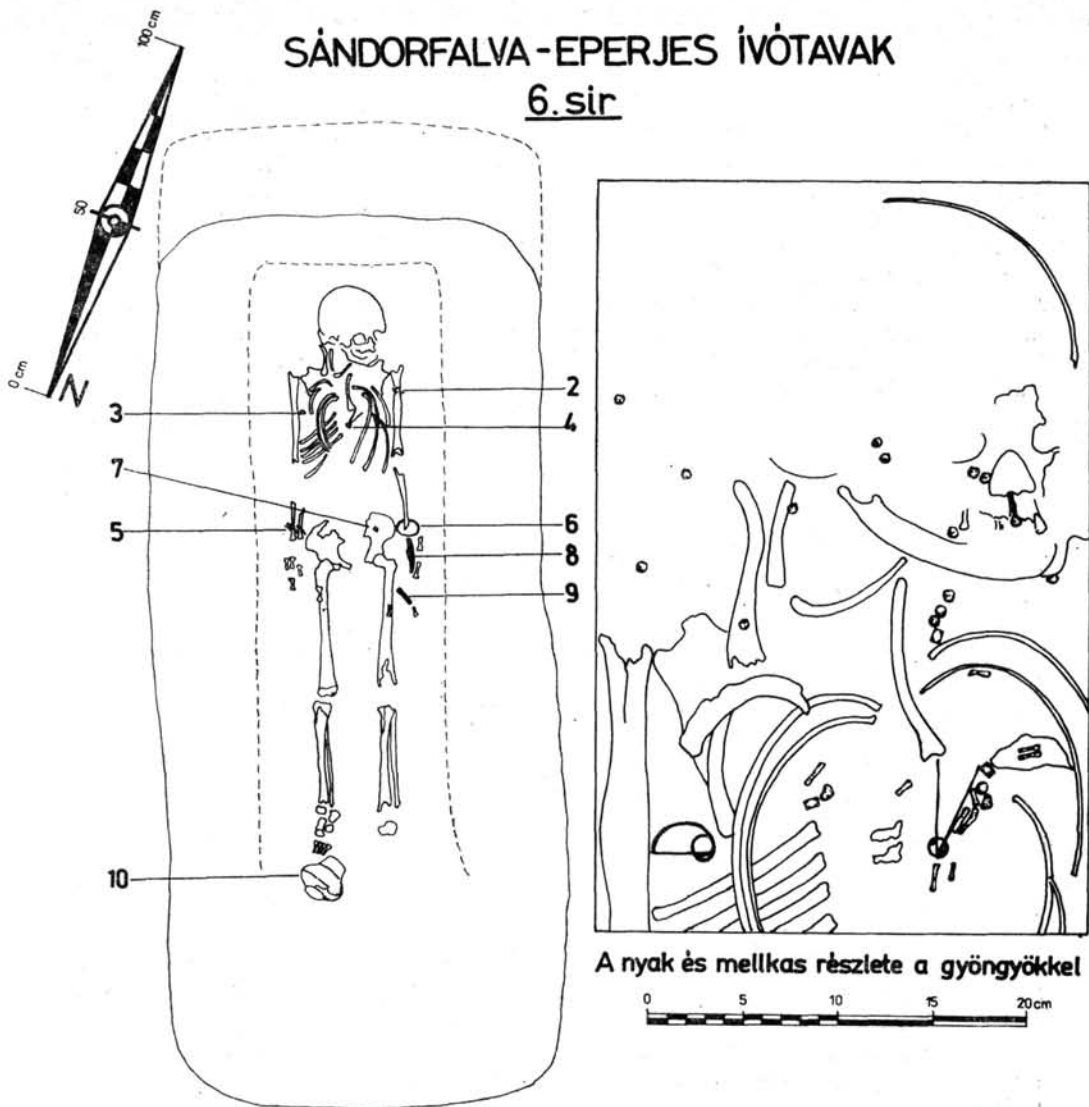
7. A bal medencelapát alatt mészkőgyöngy volt. Eredetileg hengeres lehetett, de a hosszú viseléstől két oldala erősen megkopott. Fúrata sem szabályos hengeres, a felfűző vékony szál koptatása csepp alakú metszetűvé alakította. Méretei: h: 1,4 cm, Ø: 1,3 cm (VI. t. 2.)

8. A bal alkar végénél, a kézcsontok alatt, hegyével a lábak felé vaskés feküdt. Alatta fekete színű, koromszerű szerves anyagot figyeltünk meg, talán a bőrtok maradványát. Az egyenes hátú, középső nyéltüskés kés pengéjének végét fel-

SÁNDORFALVA-EPERJES ÍVÓTAVAK

6. sír

10. kép. A 6. sír

köszörülték. Teljes méretei: h: 12,3 cm, nyéltüske h: 4,0 cm, penge sz: 1,8 cm. (VI. t. 4.)

9. A bal combcsont külső oldala mellett, a kéz vonalában madárcsont tűtartó volt, benne vastúvel. Eredeti hossza: 6,0 cm (a tű töredékei alapján). (VI. t. 1.)

10. A lábfejek előtt oldalára billenve, összenyomódva edényt találtunk. Vörös színű, finom kidolgozású, korongon készült. Felületén agyagmázbevonatot figyeltünk meg, mely csak foltokban maradt meg. Pereme enyhén duzzadt, nyaka cilindrikus, hasa nyomott gömb alakú, alacsony profilált talpon áll. Pá: 9,2 cm, Fá: 5,6 cm, m: 11,4 cm (VIII. t. 7.)

7. sír (11. kép)

Gödre szabálytalan téglalap alakú, D-i végén csaknem derékszögű, az É-in lekerekített sarkú. Méretei: 254×90 cm, mélysége: -16 cm. A sírban háton fekvő férfi nyújtott helyzetű bolygatott váza feküdt. A jobb oldali hosszúcsontok, valamint a lábfejek eredeti helyzetükben maradtak, az összes többi bolygatott, sok csont hiányzik is. A váz közvetlenül a sír Ny-i oldalfala mellett fekszik. A sír betöltése kétfajta volt: a csontok alatt és környékén fekete, míg a váz jobb oldala mellett 10 cm-nyire egyenes, határozott vonallal elvált egy világosabb, kevert betöltés. A sírrajzon szaggatott vonallal jelzett a koporsó egyik alig megfigyelhető oldala. A másik oldalát nyéséskor nem tudtuk megfigyelni, valószínűleg azért, mert szorosan illeszkedett a sír falához. Méretei: sz: 57 cm, h: 225 cm — a fejnél (6. lelet) és a lábaknál (7. lelet) talált töredékes koporsókapcsok egymástól mért távolsága alapján. Tájéolása: DDK—ÉÉNy 155° — 335° .

Leletek

1. A bal oldalon, eredetileg a fej mellé, a vállhoz helyezve köpús vaslándzsa feküdt, élére fordulva, in situ helyzetben. Alsó harmadában kiszélesedő, mindkét oldalán erős borda fut. Méretei: h: $29,3$ cm, köpűhossza: $8,3$ cm, köpű $\varnothing$: $2,0$ cm, penge szélessége: $3,9$ cm (IX. t. 1.)

2. A koponya helyén, a bolygatott csontok között vascsat került elő, kis négyszegletes szíjszorítóval. Felszedésekor apró darabokra esett szét. Csak részben sikerült rekonstruálni a csatkarikát és a hozzá tartozó pecket. Méretei: $3,8 \times 3,0$ cm. (VII. t. 1.)

3. A bal medence helyén egyélű, egyenes hátú, középső nyéltüskés vaskést bontottunk ki. Méretei: h: $18,2$ cm, nyéltüske h: $5,9$ cm, penge sz: $2,0$ cm (VIII. t. 6.)

4. A jobb combcsont felső végénél ovális vascsat került elő, a pecek a karikára hajlott. Méretei: $5,0 \times 3,6$ cm (VII. t. 2.)

5. A jobb combcsont mellett, hegyével a lábak irányában hosszú kés feküdt. Pengéje keskeny, nyéltüskéje a pengéhez teljes szélességével csatlakozik. Méretei: h: $28,4$ cm, nyéltüske h: $5,5$ cm, penge sz: $1,8$ cm (IX. t. 2.)

6. A sír fej felőli végében a gödör szélétől kb. 10 cm-re, a töltelékföldben S-alakú, egyik oldalán éles koporsókapocs töredékét találtuk. Felületén egy kevés farostlenyomat van. Méretei: h: $3,4$ cm, sz: $2,2$ cm (VII. t. 4.)

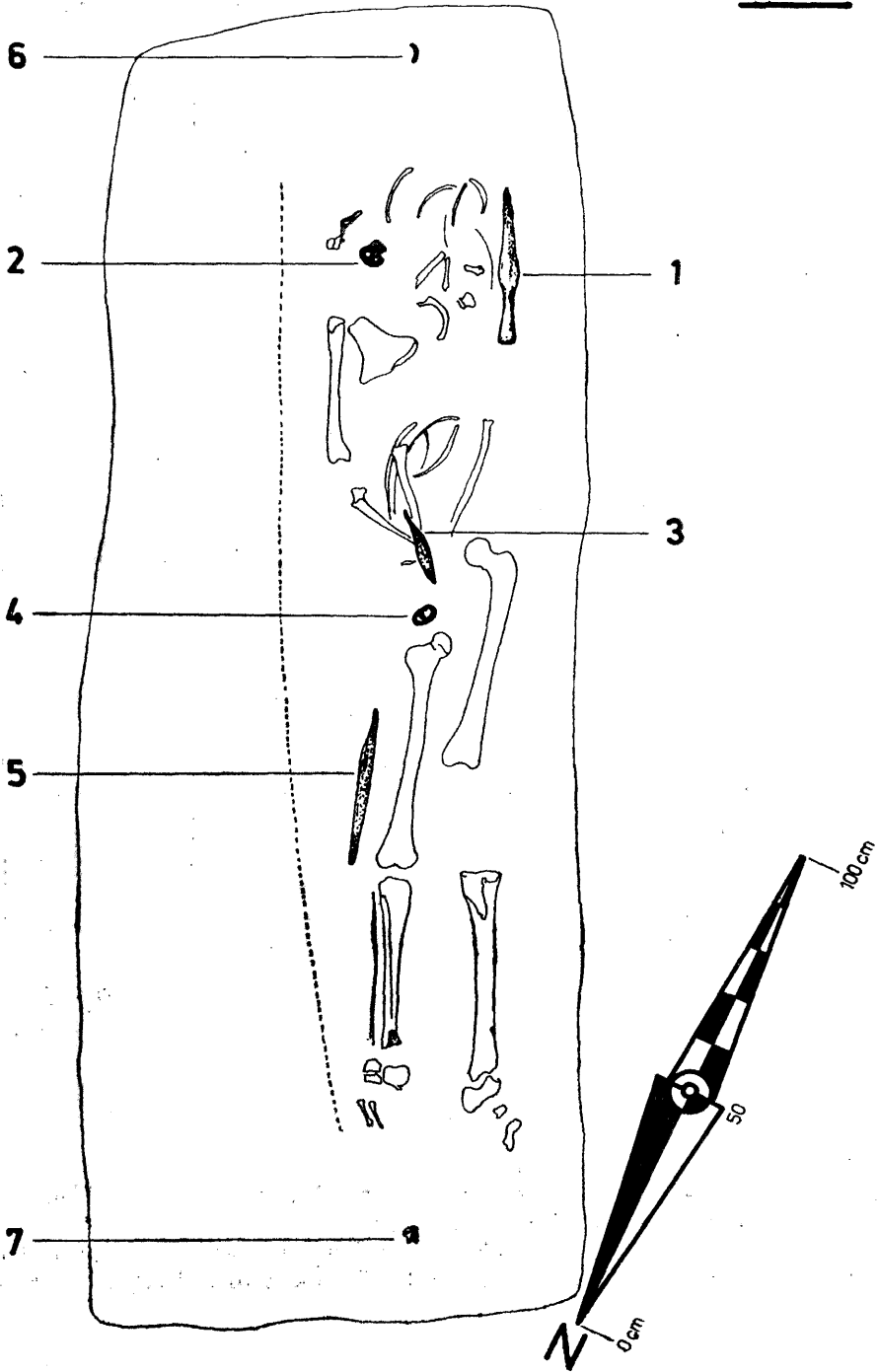
7. A sír láb felőli végén, a gödör szélétől kb. 20 cm-re, az előzővel teljesen azonos típusú koporsókapocs-töredék került elő. Méretei: h: $5,1$ cm, sz: $1,9$ — $2,2$ cm (VII. t. 5.)

8. sír és körárka (12—13. kép)

Gödre lekerekített sarkú téglalap alakú. Méretei: 330×130 cm, mélysége -92 cm. A nyésés szintjén jól elkülönült a sír É-i vége felé elkeskenyedő koporsó vonala, és az is jól látszott, hogy egy hatalmas, szabálytalan ovális alakú rablógödör vágja. Bontáskor kiderült, hogy a rablóakna a sír alja felé összeszűkül, de a csontváz szintjén újra kiszélesedik. Egyetlen csont vagy lelet sem maradt eredeti helyén. A sír D-i felén, különböző szintekben csontok és csonttöredékek kerültek elő. A sír alján lilásszürkés szervesanyag maradványait figyeltük meg. Nemének meg-

SÁNDORFALVA-EPERJES IVÓTAVAK

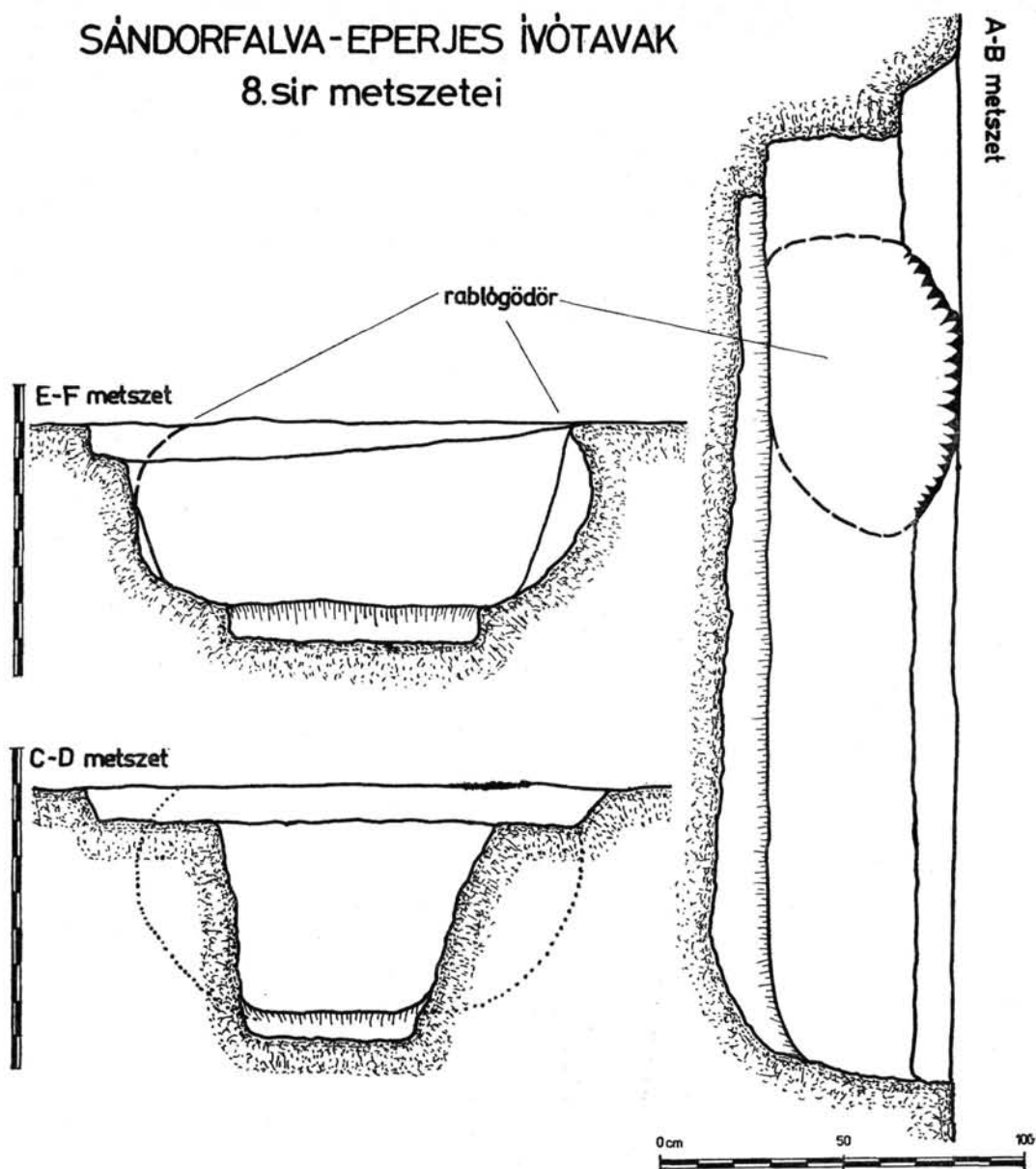
7.sír

11. kép. A 7. sír

SÁNDORFALVA-EPERJES ÍVÓTAVAK

8.sír metszetei

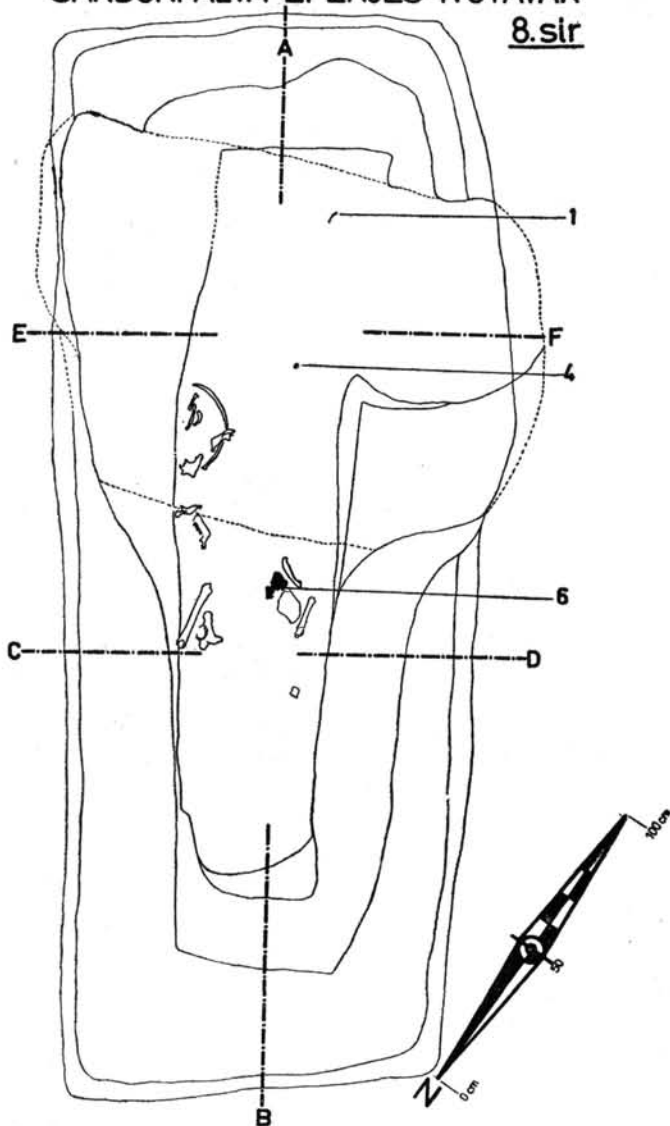
12. kép. A 8. sír metszetei

határozása a maradék csontok alapján igen nehéz, a leletek között előforduló gyöngyök miatt nőre lehet gondolni. Tájolása: DDNy—ÉÉK 145° — 325° .

A körárok külső átmérője 13,5—14,0 méter, a belső kb. 10,0 méteres. Temetőnkben ez volt a legjobban megfigyelhető árok, erre mélységével és szabá-

SÁNDORFALVA-EPERJES ÍVÓTAVAK

8.sír

13. kép. A 8. sír

lyosságával szolgált. A gépi nyésés közel vízszintes lévén, a keskeny nyeregorr Ny-i lejtőjébe ásott sír körárka mélyebben és a felszín lejtésével közel azonosan Ny-felé lejt. A bejárat két oldalán –70–80 cm, szemközt az É-i oldalon –40–45 cm mély, míg a közbülső K-i íven –30–50 cm, viszont a lejtő felé eső Ny-i íven –70–80 cm mélyen bonthattuk ki. A teknőszerű szerkezet itt is kiválóan megfigyelhető,

az elkülönülő, bordákkal tagolt gödöröszek száma 7 vagy 8. A körárok teljesen centrikus a középponti sír tengelyfelezőjére és a sírgödör tengelyének meghosszabbítása a bejáratot is felezi.

Leletek

1. Halványzöld színű, buborékos anyagú, tölcséresen kihajló peremű, gömbös aljú üvegpohár töredékei. (VIII. t. 5.)

2. Sokszögű karneolgyöngy (VIII. t. 4.), és 3 db hengeres borostyángyöngy. Hosszuk: 1,0 cm. Előkerülésük után apró morzsákra estek szét.

3. Szabálytalan hengeres alakú márványgyöngy, lyukában jól megfigyelhető a felfűző szál koptatásának nyoma. Méretei: h: 1,5 cm, Ø: 1,7 cm (VIII. t. 3.)

4. Hordó alakú, két végén homorú márványgyöngy. Méretei: h: 1,8 cm, Ø: 1,4 cm (VIII. t. 1.)

5. Gömbszelet alakú bronz gombocska, hátoldalán fülecske töredékével. Méretei: Ø: 0,9 cm, m: 0,4 cm (VIII. t. 2.)

6. A sír különböző részein vastörredékek kerültek elő. Restaurálás során kiderült, hogy S alakú, egyik oldalukon kiélezett koporsókapcsok töredékei, mindkét lapjukon falenyomatokkal. Méreteik: sz: 3,0—3,5 cm (IX. t. 3. és X. t. 1—3.)

9. sír (14. kép)

D-i végén erősen lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. Méretei: 203×71 cm, mélysége: -15 cm. A sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű 14—16 év körüli gyermek bolygatatlan vázát bontottuk ki. A koponya a jobb halántékon fekszik, a karok könyökben kissé behajlítottak. A csontok rossz megtartásúak, a kézujjcsontok részben, a lábujjcsontok teljesen hiányoznak. Tájolása: DDK—ÉÉNy 160°—340°. Lelet a sírból nem került elő.

10. sír (15. kép)

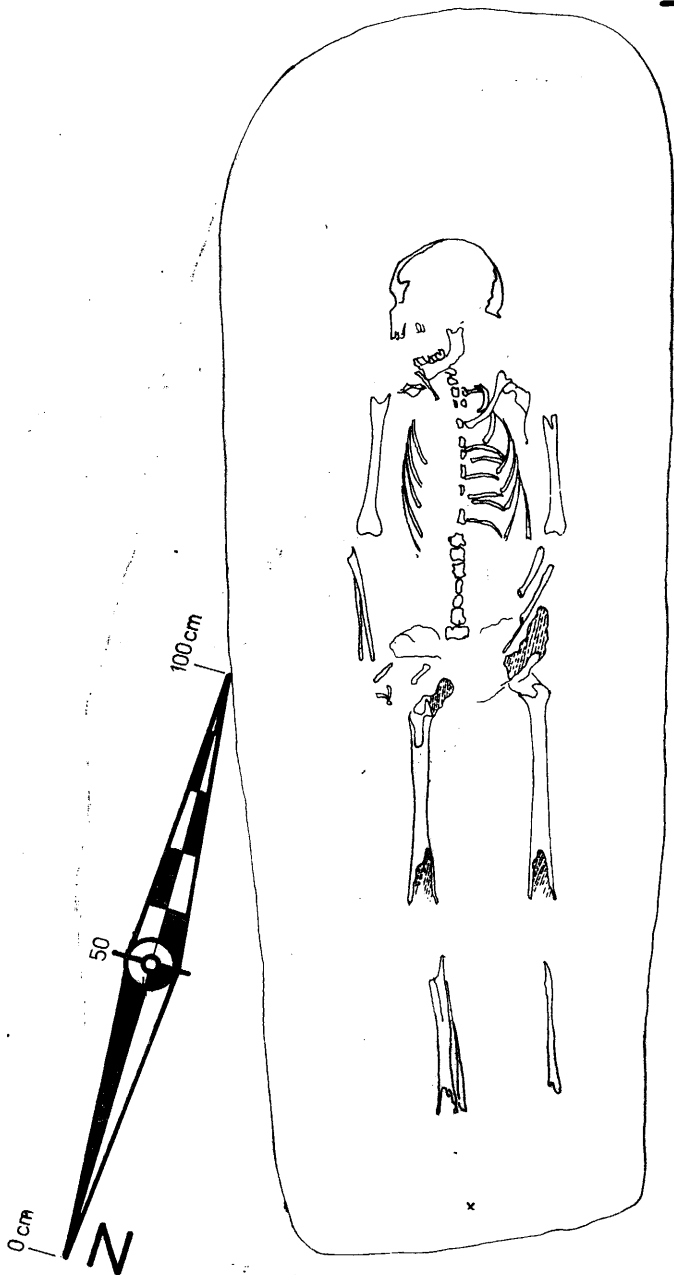
A sír lekerekített sarkú téglalap alakú. Méretei: 233×150 cm, mélysége: -10 cm. Nyeséskor a sír D-i végén is túlnyúló, homogén fekete folt jelentkezett. Kibontás után, a csontváz rendhagyó helyzete ellenére úgy tűnt, hogy a sír bolygatatlan. A váz háton feküdt, jobb karja a törzs mellett nyújtva, a bal könyökben meghajlítva helyezkedett el. A jobb lábat térdben erőszakkal visszatörték, így a lábfej a csípőhöz került, a bal lábat pedig behajlították. Úgy tűnik, hogy a lábakat külön-külön visszahajlítva erősen összekötötték. A földmunkagép megrongálta a koponya- és hosszúcsontokat. A sírgödör tájolása: DDK—ÉÉNy 138°—318°, a gerincoszlop tájolása: DK—ÉNy 118°—298°. A sírből lelet nem került elő.

11. sír és körárka (lásd a 16. képen!)

A leletmentés befejezése után 2 hónappal szemlélhettük a 10 sírről és 4 körárok-ról készített színes légifényképet, melyen egyértelműen kirajzolódott egy korábban észre nem vett körárok íve és bejárata, az előzőekkel egy sorban a Ny-i völgyes, fekete iszapos területen. További gépi nyeséssel a feltörő talajvíz miatt nem operálhattunk, ezért a körárok centrumában levő (?) sír mentésére szorítkoztunk. A légi-

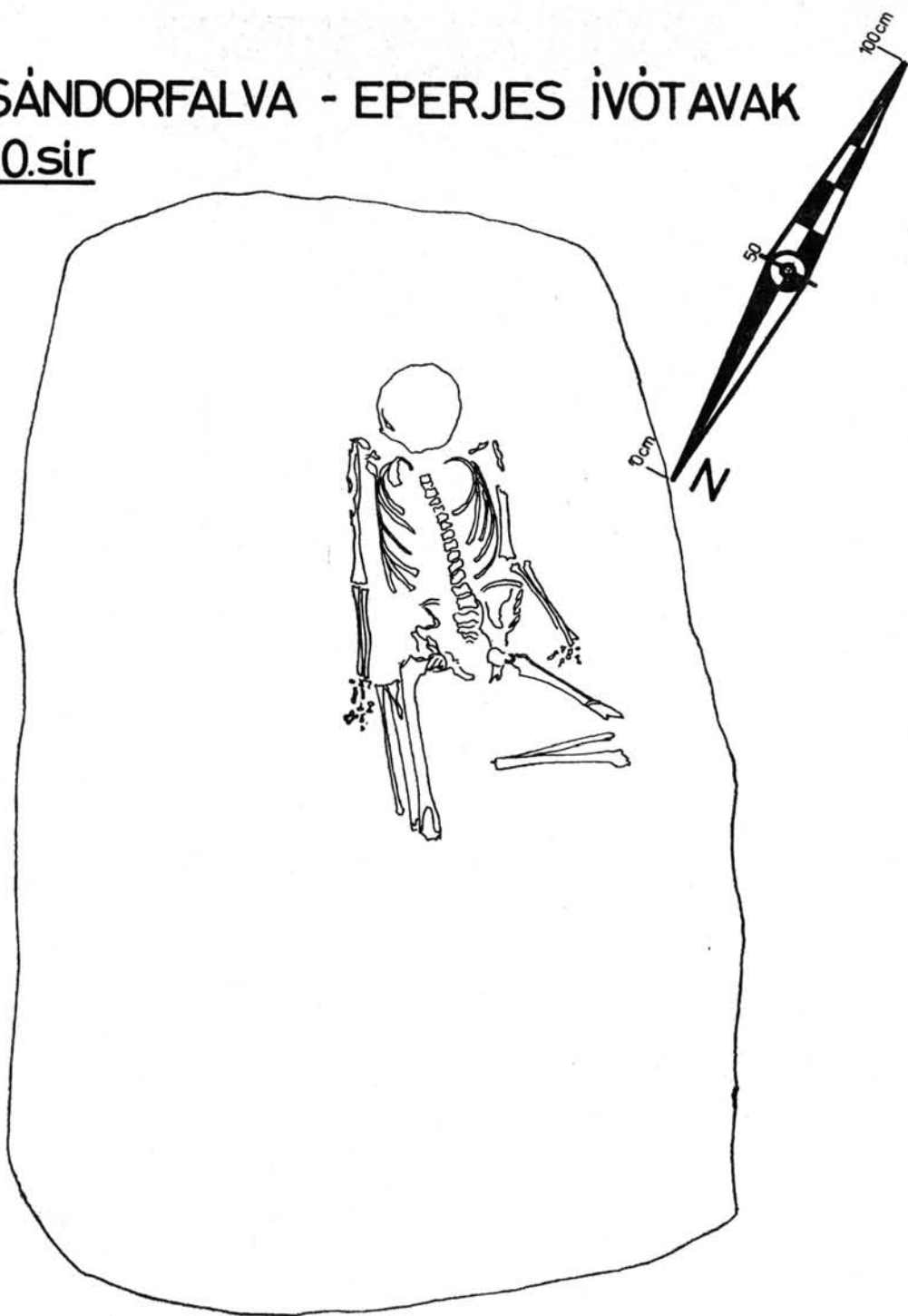
SÁNDORFALVA - EPERJES ÍVÓTAVAK

9. sír

14. kép. A 9. sír

SÁNDORFALVA - EPERJES ÍVÓTAVAK
10.sír

15. kép. A 10. sír

16. kép. Légifelvétel a kibontott sírokról, a 11. sír előrajzolódó árkának részletével

fényképről levehető arányméretek szerint kitűzött helyen DDK—ÉÉNy ási nagyméretű koporsós sírgödör faltját nyestük meg, melynek mellkasi részén egyértelműen látszott a rablóakna szabálytalan foltja. A sírt bontása közben jelentős mennyiségű víz árasztotta el, majd gépek terítették vissza, ezért igen kevés információval rendelkezünk. A váz a medence tájékán bolygatott volt. Egyetlen leletével, egy kb. 4 cm átmérőjű lapos orsókarikával került ismét a víz és iszap alá.

II. A temetkezési szokások

A temető szerkezetéről

A sírok egymáshoz közel, zárt, összefüggő területen helyezkednek el, két sorba rendeződve. A többszáz hektáros területen eltávolították a humuszréteget, így módunkban volt a temető kiterjedését pontosan körülhatárolni. Meglepetésünkre a 11 síron kívül több temetkezést nem találtunk, ezért úgy gondoljuk, hogy egy kis közösség rövid ideig használt temetkezőhelyét tártuk fel. A félköríves sziget másik végén előkerült a temetőhöz tartozó település egy része.⁴ (1. kép.) A telep használata — a temetővel megegyezően — szűk időhatárok közé, a IV. század végére — az V. század elejére tehető. A telep kiterjedése, méretei alapján (9 ház, csaknem

⁴ Sándorfalva—Eperjesen 1980—81-ben Fodor István és Galántha Márta szkíta és honfoglaló temetőt tártak fel. A szarmata telepanyag feldolgozásra való átengedését mindkettőjüknek köszönöm.

250 egyéb objektum) valószínű, hogy a faluhoz egy másik temetkezéshely is tartozhatott. A körárkos-halmos sírok szorosan egymás mellett helyezkedtek el. A sírokban férfi-, női- és gyermekvázakat bontottunk ki. Mindezek azt sugallják, hogy családi kapcsolat lehetett az egy sorba, azonos rítus szerint eltemetettek között. Feltevésünk igazolásához természetesen az antropológiai vizsgálatok eredményei is szükségesek.

A körülárkolt-halmos sírokról⁵

A legutóbbi évtizedben különösen gyakran kerültek elő olyan temetőrészletek, ahol körülárkolt-halmos sírokról is említést tesznek az ásatók⁶. Anyaggyűjtésünk során 24 ilyen lelőhellyel találkoztunk⁷: 1. Adács⁸, 2. Csanytelek—Újhalastó⁹, 3. Csongrád—Felgyő¹⁰, 4. Endrőd¹¹, 5. Gyoma—Egei halom¹², 6. Hortobágy—Poroshát¹³, 7. Jászdózsza—Hosszúhát¹⁴, 8. Kál—Legelő, Kavicsbánya¹⁵, 9. Katymár—Téglagyár¹⁶, 10. Kisköre—Pap tanya¹⁷, 11. Kiskörös—Fekete halom¹⁸, 12. Kiskunfélegyháza—Kővágóéri dűlő¹⁹, 13. Kunfehértó²⁰, 14. Kunpeszér—Homokbánya²¹, 15. Lászlófalva—Községi temető²², 16. Madaras—Halmok²³, 17. Orosháza—Tanyák²⁴, 18. Püspökladány—Görepart²⁵, 19. Szeged—Csongrádi út²⁶, 20. Szegvár—

⁵ A rítus elnevezés majd minden ásatónál különbözőképpen olvasható: „prochorovkai, körárkos, körülárkolt, árokkal kerített, árokkal körülvert, árokkal keretezett, kör alakú árkok és sánccok, kurgános temetkezés”. Véleményünk szerint az árok — mely a legtöbb elnevezésben is szerepel — csak az általunk elsődlegesen észlelhető régészeti jelenség. A rítus lényege a sír halommal való megjelölése lehetett. A kettőt összekapcsolva javasoljuk a „körülárkolt-halmos” temetkezés vagy sír elnevezést.

⁶ A körárkos-halmos sírok száma a legtöbb temetőben elenyészően kicsi. Feltűnő, hogy a nagy területeket átkutató ásatások majdnem mindegyikén előkerült egy-két ilyen sír is. Elképzelhető, hogy a régi, kutatóárkokkal operáló ásatásokon nem figyeltek fel a keskeny és sekély árok részletekre, vagy nem értelmezték helyesen ezeket, nem ismerhették fel, hogy a sírokhoz tartoznak.

⁷ A körülárkolt-halmos temetkezéseket legutóbb H. Vaday Andrea gyűjtötte össze. H. Vaday A. 1978/79. 62—65.

⁸ Fodor L. 1973. 54.

⁹ Galántha Márta ásatása 1980. 112. sír.

¹⁰ László Gy. 1966. 62—63.

¹¹ A lelőhelyre H. Vaday Andrea im-ban találtunk utalást. Lásd a 7. jegyzetet!

¹² Maráz B. 1975. 11.

¹³ Zoltai L. 1941. 269—308., Párducz M. 1941. 309—325., Nepper I. 1975. 271—290.

¹⁴ Lásd a 7. jegyzetet!

¹⁵ Szabó J. Gy. 1966. 65., uő. 1968. 48., uő. 1972. 46. Az ásatónak itt köszönöm, hogy a dokumentációt és a leletanyagot megnézhettem és hivatkozhatom a látottakra.

¹⁶ Zalotay E. 1954. 76—77.

¹⁷ Szabó J. Gy. 1975. 78—79.

¹⁸ V. Székely. Gy. 1981. 48.

¹⁹ Tóth E. 1976. 52.

²⁰ Biczó P. 1976. 9.

²¹ Horváth Attila ásatása 1982 nyarán. Ezúton is köszönöm, hogy az ásatáson részt vehettem és adataira hivatkozhatom.

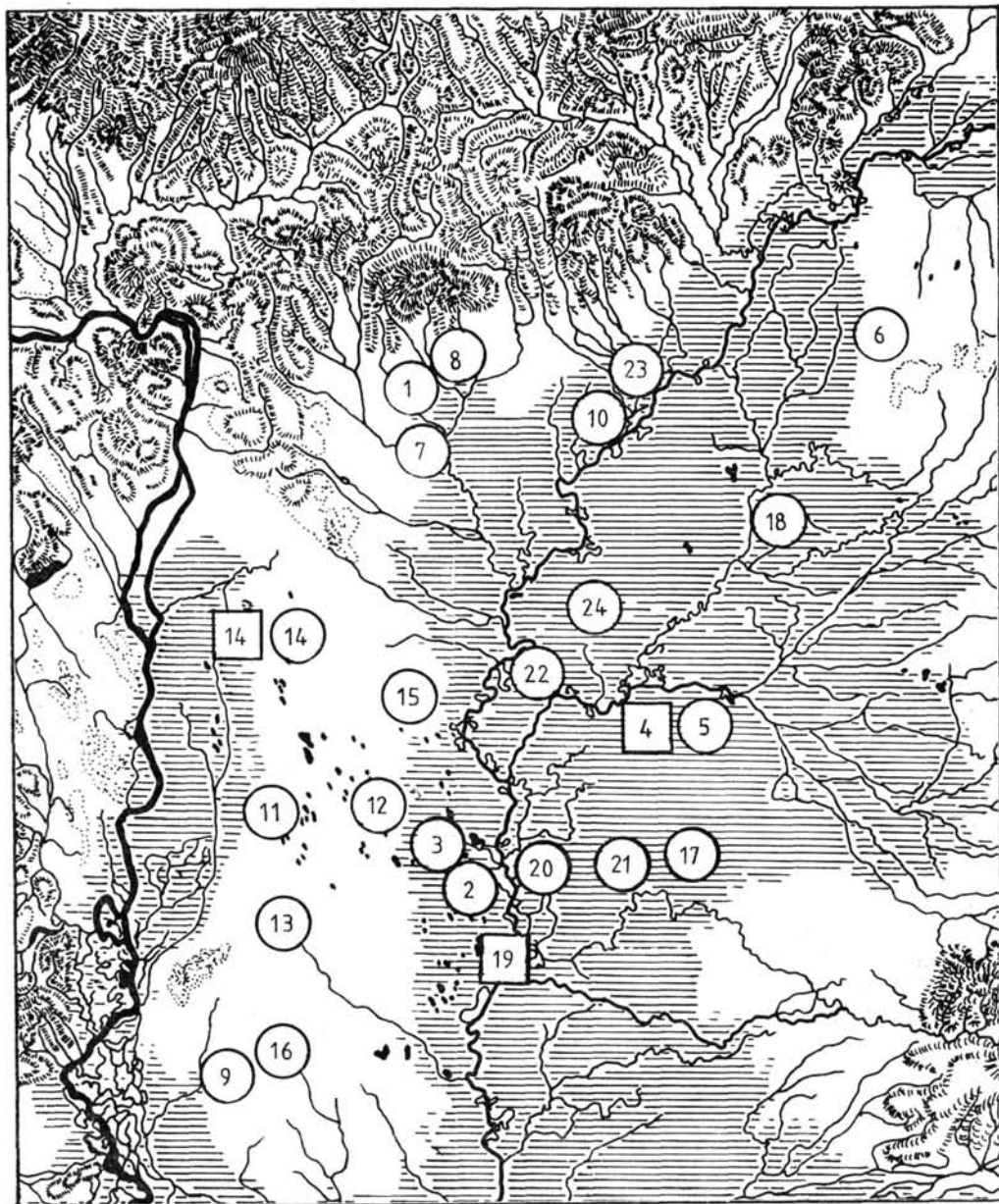
²² Pálóczi Horváth A. 1976. 73—78.

²³ Kőhegyi M. 1971. 210—216.

²⁴ Zalotay E. 1953. 63., Zalotay E.—Olasz E. 1954. 77., Mócsy A.—Bóna I. 1965. 107—108.

²⁵ Nepper I. i. m.

²⁶ Kürti Béla ásatása 1981-ben. A temető szarmatakori sírjainak feldolgozásra való átengedését ez alkalommal is köszönöm.

○ KÖRÁRKOS   □ NÉGYZETES

17. kép. A körülárkolt-halmos sírok lelőhelyei

Puskin TSZ²⁷, 21. Székkutas—Kápolnadűlő²⁸, 22. Tiszaföldvár—Téglagyár²⁹, 23. Tiszanána—Rövid dűlő³⁰, 24. Törökszentmiklós—Surján³¹. (17. kép.)

A szakirodalom elsősorban e temetkezési szokás értelmezésével, valamint az eredet kérdésével foglalkozott³². A többoldalú, elemző feldolgozást több körülmény nehezítette: a régi feltárásoknál nem figyelték meg, nem írták le pontosan, esetleg csak utaltak az árkok meglétére. A közzétett temetőrészletek többsége csak néhány sírból állt, esetenként egy-egy sírt ismerhettünk meg. A 24 lelőhely közül háromról van teljes feldolgozás³³, háromról pedig értékelhető adatokat ismerünk³⁴, a többi esetben jobbára egy-egy információ állt rendelkezésünkre. A sírok többsége kirabolt, leletekben szegény, így a pontos időhatárok megállapítása is nehézségekbe ütközik.

A meglévő adatokat felhasználva összehasonlítottuk az árkok alakját, méreteit, felépítését. Munkánk eredményeképpen a közös vonások mellett meglepően sok különbséget is találtunk. Az árkok alakja többféle lehet. A legáltalánosabb a kör alakú forma, hiszen ez az az ideális alakzat, mellyel a szükséges munkavégzés — a halom elkészítése — optimumát érthették el. Ettől eltérően az Orosháza mellett feltárt sírok közül az egyiket szabálytalan négyszög, a másikat hosszúkás hatszög alakú árok kerítette³⁵, Katymárról ovális formát említ az ásató³⁶. A legutóbbi időben három lelőhelyen: Szeged—Csongrádi úton, Endrődön és Kunpeszéren négyszög — a négyszöthez közel hasonló — alaprajzú árok került elő, ebből két helyen kör alakúakkal együtt³⁷. Az árok formájából következően nem gondolunk feltétlenül halomra, elképzelhető a sír pusztán szegletes elkerítése is. Közös vonás, hogy minden értékelhető esetben a D—É főirányú sírok fej felőli, D-i oldalán bejáratot hagytak³⁸. Az árok végei általában lekerekítettek, Sándorfalván jól láthatóan kiszélesednek. Lelelőhelyenként más és más a bejáratok szélessége; a legtöbbjük 0,6—1,1 méter körüli, a Törökszentmiklós—surjáni síré szakatlanul nagy, 7,8 méteres³⁹. Az árok átmérője 5—13 méterig különböző lehet⁴⁰. Szélességük is változó, de ez mindig függvénye a megfigyelési szintnek és a talaj minőségének is. Általános a 0,6—1,0 méteres árokszélesség, 2 métereset Sándorfalván kívül csak Madararól ismerünk.

²⁷ Horváth L.—Simon K. 1981. 49—50. Az ásátások a feltárt temető leletanyagát feldolgozásra rendelkezésünkre bocsátották. Szívességüket ezúton is köszönöm.

²⁸ B. Nagy K. 1980. 68—69., uő. 1981. 56—57.

²⁹ H. Vaday A. 1977. 31.

³⁰ Fodor L. 1974. 55—56.

³¹ H. Vaday A. 1978/79. 57—69.

³² Zalotay E. 1953. 63., Kőhegyi M. 1969. 93—113., H. Vaday A. 1978/79. 62—63.

³³ Lászlófalva (13. lelőhely, 20 jegyzet), Püspökladány (16. lelőhely, 23. jegyzet), Törökszentmiklós (22. lelőhely, 29. jegyzet).

³⁴ Madaras (14. lelőhely, 21. jegyzet), Katymár (7. lelőhely, 14. jegyzet), Orosháza (15. lelőhely, 22. jegyzet).

³⁵ Zalotay E. 1953. 63.

³⁶ Zalotay E. 1954. 76—77.

³⁷ Lásd a 19., 5. és 14. jegyzeteket! Anyaggyűjtésünk során a négyszögletes forma egy feltételezett párhuzamára akadtunk: A Tápószéle—Pedagógus-illetményföldek lelőhely 4. sírjától K-re és Ny-ra kb. 4—4 méterre, egy-egy a sír tengelyével párhuzamos, arra szimmetrikusan elhelyezkedő árkokat figyelt meg az ásató. Dinnyés I. 1980. 196. 2. kép.

³⁸ Néhány esetben nem sikerült megfigyelni a bejáratot, ott ahol az árok nagyon sekély volt (Püspökladány, Kál-Legelő), vagy a teljes feltárást nem lehetett elvégezni (Lászlófalva). Madarason a talajviszonyok miatt nem volt tisztázható az árok minden pontja.

³⁹ Lásd a 24. jegyzetet!

⁴⁰ Gyoma: 10—12 méter; Kiskunfélegyháza: 8 méter; Lászlófalva: kb. 8,5 méter; Madaras: 4,6—8—10 méterig; Orosháza: 7—8 méter és 11 méter; Püspökladány: 11—13 méter; Szegvár: 12 méter; Székkutas: 12 méter; Törökszentmiklós: 10,5 méter.

Az árkok szélessége és mélysége egyenesen arányos az árkok átmérőjével. Az ásatók közül többen megfigyelték, hogy a körülárokolt sír feneké mindig mélyebben volt, mint árkanak alja. Az árkok építésének módjára a madarasin kívül semmilyen utalást nem találtunk. Itt a szélesebb árkok aljának metszete kettős U betűhöz hasonló, azaz az árkok fenekén 10—20 cm magas gerincvonal húzódik. Az ásató értelmezése szerint: „Itt nyilvánvalóan a munka befejezésekképpen még egyszer végighaladtak az árok két partján a kapaszerű szerszámmal, és a közepét már nem tartották érdemesnek kimunkálni”⁴¹. Sándorfalván az árkok 6—8, teknőszerű mélyedés füzéréből állnak össze. Ezek a megfigyelések az árkok, s velük együtt a halmok építésének különböző módszereire, munkafázisaira engednek következtetni.

Az elterjedési térképet szemügyre véve (17. kép) kiderül, hogy a körülárokolt-halmos temetkezések az Alföld majd minden részén feltűnnek. Halom, illetve körülárok nélküliekkel együtt fordulnak elő szinte minden esetben, így a két temetkezési forma egyidejűségéhez nem fér kétség. Egyelőre nem tudjuk, hogy a temető egyes sírjait miért jelölték ilyen maradandó módon, és miért maradtak jeltelenek a többiek. Ez az érdekes temetkezési rítus nemcsak a térben, hanem az időben szétszórva is általánosnak tekinthető, mert a II. századtól kezdve az V. század közepéig csaknem mindenkor megtaláljuk.

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy az elemzett szokás a szarmata törzsek egész szállásterületén elterjedt, és a legkorábbi időszaktól a szarmatakor végéig szokásban maradt. Ebben az időszakban ezen a területen a körülárokolt-halmos temetkezési mód a szarmata etnikumhoz köthető⁴².

A temetkezési szokások egyéb vonásairól

E néhány sír alapján a gödrök méreteinek összehasonlításából messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Sándorfalván általános tendenciának látszik, hogy a körülárokolt-halmos sírokat nagyobbra és mélyebbre ásták.

A halottak többségét koporsóban földelték el. Méreteikben nincs nagy eltérés: hosszuk 211—235 cm, szélességük 50—55 cm között mozog. A koporsót megközelítőleg a sírgödör közepébe helyezték, kivéve a 7. sírt, amelyben szorosan az egyik oldalfal mellé került. A koporsó minden esetben többé-kevésbé határozottan előrajzolódó, a sír betöltésétől elütő színben jelentkezett. Az 1. sírban széles keretet figyeltünk meg (5. kép), benne farostlenyomatok szervesanyag foltjaival. Metszetet nem tudtunk róla készíteni, így rekonstrukciója sincs meg. A madarasi 232. sír koporsója azonban pontos analógiája a mienknek⁴³, ezért az 1. sírunk koporsóját is farönkből vájhatták ki. A koporsó félteknőit összefogó kapcsokat a 7. és 8. sírokban leltük meg, töredékes állapotban. Tipológiaiul minden valószínűség szerint az S-alakúak csoportjához tartoznak, bár a töredékek erősen korrodálódtak. A 7. sírban a koporsó végeinél került elő egy-egy kapocstöredék eredeti helyzetben. (VII. t. 4—5.) A 8. sírban legalább három, de az analógiák alapján inkább négy darab

⁴¹ Kőhegyi M. 1971. 213.

⁴² A körülárokolt-halmos temetkezési szokás nagy területen, különböző korszakokból ismert. Az Alföld területén a szarmatakorot megelőzően a szkítáknál fordul elő (Galántha Márta előadása a Sándorfalva—Eperjes szkítakorai temetőről Bp-en 1982. április 28-án. Előzetes jelentését lásd ugyanezen évkönyvben), még korábban a későbronzkorban is megtalálható (R. Csányi M. 1980. 153—168.) A szarmatakor időszakával párhuzamosan a római területeken is megfigyelhető, általánosnak tekinthető szokás.

⁴³ Kőhegyi M. 1971. 212. 3—4. képek.

ilyen vastárgynak kellett lennie. (IX. t. 3, X. t. 1—3.) Úgy tűnik, hogy a temetőben a kivájt rönkfakoporsó kapcsos és kapocs nélküli típusa is előfordul⁴⁴.

Több sírban szürkéslilás szervesanyag-nyomokat figyeltünk meg, elsősorban a csontok alatt, fölött és közvetlen környékén, ami azt bizonyítja, hogy a halottakat koporsóba helyezésük előtt lepelbe csavarták⁴⁵. A 3. sírban a koporsó teljes szélességében, sőt az oldalain is megtaláltuk a lepel nyomait; itt valószínűleg az egész koporsót kibélelték.

A halottakat hátukra fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Egészen kivételes módon, összekötözve tették sírba az egyik halottat (10. sír). Zsugorított — ezekben az esetekben is feltehetően összekötözött — csontváz, a sándorfalvival azonos korú, másik két temetőből is előkerült⁴⁶.

III. A temető használatának ideje és etnikai hovatartozása

A temető leletekben gazdag, noha a sírok fele valamilyen mértékben bolygott volt. A 3. és 8. síroknál a nyeresük szintjén a déli sírvégen rablógödrök ovális, nagy foltjai rajzolódtak elő. Bontás közben derült ki, hogy a 3. sírnál a rablóakna összeszűkül, így csak a mellkasi részt bolygatta, míg a másikonál az ugyanígy induló gödör kiöblösödve érte el a csontok szintjét, egyetlen csontot vagy leletet sem hagyva eredeti helyén. Az 1., 5. és 7. sírnál a szűk rablóakna a koporsón belül bolygatta meg a vázakat. A körárkos-halmos sírok a gyereketemetkezések kivételével mind rablottak voltak. A gyereksírok érintetlenségének kétféle magyarázata lehet: vagy a középső 3. férfisír kirablása után temették őket a halomba — ez a kevésbé valószínű —, vagy e mellétemetett sírok elkerülték a sírrablók figyelmét, mert a halmok alá — kevés kivételtől eltekintve⁴⁷ — mindig csak egy halottat temettek.

A temetkezési szokások és a leletek többségének pontos párhuzamait az ún. Tápé—Malajdok csoporthoz köthető körben fedeztük fel⁴⁸. A csoportba sorolható temetők használatát Párducz Mihály a 350—430. közötti időszakra tette⁴⁹. A temetkezési szokások közül a sírok DNY—ÉK-i irányítása, és a kapcsokkal összefogott koporsók használata a leginkább jellemző közös vonás, továbbá, hogy a férfiak sírjaiba helyezik a fegyvereiket is. Két sírban lándzsát (3., 7.), kettőben kardot (1., 5.) találtunk, minden esetben a váz bal oldalán. A lándzsák különböző típusokat képviselnek (III. t. 9.; IX. t. 1.). Méreteikben és arányaikban pontos párhuzamaikat nem sikerült megtalálni, ugyanis a sándorfalviak köpüje 5—10 cm-rel rövidebb, mint a korban megegyező példányoké⁵⁰. Az 5. sírban a kardot — a lenyomatokból ítélve az 1. sírban is — az övről lecsatolva, a halott vállához helyezték. Mindkét fegyver kétélű nehéz pallos fa markolattal. Eredetileg fa tokba voltak bújtatva (VI. t. 3. 3/a).

⁴⁴ Dinnyés I. 1975. 68.

⁴⁵ H. Vaday Andrea végeztetett ugyanilyen szerves anyagokkal különböző vegyi vizsgálatokat, erről szóló szíves tájékoztatását külön köszönöm.

⁴⁶ Tápé—Malajdok A 53. sír, Malajdok B 16. sír. Párducz M.—Korek J. 1946—48. 296. További adat: Kardoskút—Kossuth TSZ téglavető lelőhelyen két sírba is zsugorítva helyezték a halottat. Olasz E. 1962. 42.

⁴⁷ Kiskunfélegyházán az 1. és 2. sír volt közösárkon belül. H. Tóth Elvira szóbeli információja. Madarason kettős és hármas temetkezések is előfordultak. Köhegyi M. 1971. 215.

⁴⁸ Párducz M. 1950. 107—116., Párducz M.—Korek J. 1946—48. 291—311.

⁴⁹ Párducz M. 1950. 112.

⁵⁰ Tápé—Malajdok A 23. sír: 34 cm hosszú lándzsa (Párducz M.—Korek J. 1946—48. 294. LXI. t. 3—4.) Uo.: 33. sír: 44 cm, köpühossza 11 cm. (im. 295. LXI. t. 5—6.) Uo.: 40. sír: a fénykép alapján kb. 32 cm, köpüje 12 cm.) i.m. 295. LXI. t. 7.

Az 5. sírban bontás közben figyeltük meg, hogy a tokot alul keskeny vaslemezzel megerősítették (9. kép). Az ilyen típusú kardok az Alföldön és a környező területeken széles körben, de elsősorban a germánok között terjedtek el⁵¹. A férfiak sírjaiban mindig két csat fordul elő, valószínűleg két övet viseltek. A csatok rendszerint különbözőek; az egyik nagyobb, vagy jobb kivitelű. Az 1. sírban bronzcsat mellett egyszerűbb vascsat fordult elő (I. t. 3—4.). Az ovális csatok a csatkarikára hajló pecekkel, hosszú, esetenként kettős szíjszorító lemezekkel igencsak gyakoriak ebben az időszakban⁵². A kardos sírokban meglettük a függesztő szíjat díszítő ólomlapocskákat (II. t. 1—6.; V. t. 4—5.), az 5. sírban pedig a szíj végére való veretet, a szíjvéget is (V. t. 2.). A díszített övhöz tartozó nagyobb csat a váz bal oldalán, a deréknek megfelelő helyen került elő (9. kép 4. és V. t. 3.), a másik pedig a kardra rozsdásodva (VI. t. 3/a). Az övet díszítő lemezek Sándorfalván is igen rossz megtartásúak voltak, s talán ezzel magyarázható, hogy a régi feltárásokon még ritkábban maradhettek meg olyan épségben, hogy funkciójukat is meg tudták volna határozni. Egyedül a Tápé—Malajdok A temető 19. sírjából említ a leírás szétporlott lemezdarabot, melyek az ásatót lemezsíjvégre emlékeztették⁵³.

A 6. síron kívül (10. kép) csak a teljesen kirabolt 8. sírt tarthatjuk női temetkezésnek (13. kép). A 6. sírban olyan nyakláncot találtunk, melynek közepén a germán sírokból ismert piperekészlet lógott⁵⁴ (VII. t. 6.). A nyakláncot a szarmatakorban általánosan használt gyöngyökből fűzték (VII. t. 3.). A gyöngysort meghatározott számú, szimmetrikusan elrendezett színű és fajtájú darabokból állították össze⁵⁵. A 6. sír ovális, kiszélesedő végű bronz karperecei a későszarmatakorra jellemző ékszerek (V. t. 7—8.). A medence alatt, a csukló közelében talált gyöngyszem a karék része lehetett⁵⁶. A csont tütartó, benne a vastúvel, az egyetlen munkavégzésre utaló tárgya a temetőnknek. Párhuzama — többek között — éppen a csoport névadó lelőhelyén is előkerült⁵⁷.

Mind a férfi és mind a női sírokból egyaránt megtaláltuk az egyenes élű, hosszú nyeltüskéjű, azonos felépítésű késeket (II. t. 7.; V. t. 9.; VI. t. 4.; VIII. t. 6.). Az egyetlen eltérő típusú az 1. sírből került elő, nyelén két pánt van, lényegesen nagyobb a többinél (I. t. 6.). Párhuzama a tápéi temetőből szórványként ismeretes⁵⁸. A 7. sírban a jobb combcsont mellett keskeny pengéjű, hosszú kés feküdt (IX. t. 2.). Mérete miatt Párducz Mihály hol törnek, hol rövid kardnak vagy, késnek nevezi ezeket a Tápén előkerült, egymástól csak 1—2 centiméterrel különböző, azonos funkciójú tárgyakat⁵⁹. Mi a kés elnevezést tartjuk helyesnek, mert a rövid kardnak és a törnek

⁵¹ Bóna I. 1961. 198—199.

⁵² Ez a csattípus a hunkortól kezdve hatalmas területen feltűnik. Legszebb példányai nemesfémekből készültek, ékkőberakásokkal gazdagon díszítettek. A mi csattjaink a gepida sírokból gyakori, egyszerűbb példányokkal rokoníthatók. Bóna I. 1978.

⁵³ Párducz M.—Korek J. 1946—48. 292. Hasonló rendeltetésű díszek Alattyánon a 13. sírban kerültek elő. Kovrig I. 1963. 195.

⁵⁴ A piperekészletek elterjedésével, elemzésével legutóbb H. Vaday A. foglalkozott: 1974/76. 86—87.

⁵⁵ A Szeged Csongrádi úti temető korai szarmata sírjaiban is hasonló megfigyeléseket tettünk. (Vörös G. 1982.) A Fekete-tenger vidékéről a II. századtól kezdve ismeretesek a borostyánból készült balta alakú csüngők. Alekszejeva E., M. 1978. 25. 40. típus 25. t. 21.

⁵⁶ A gyöngy, mint különböző típusú ékszer (nyaklánc, karék, övdísz) a legkorábbi időszakból használatos volt a szarmata nők körében. Lásd az 55. jegyzetet, továbbá Vörös G. 1981. 46—51.

⁵⁷ Tápé—Malajdok A 29. sír (Párducz M.—Korek J. 1946—48. 294. LV. t. 7—8.); Csongrád—Berzsenyi utca, Jászberény-Szőlők (Párducz M. 1963. 35—58.)

⁵⁸ Párducz M.—Korek J. 1946—48. 297. LXIV. t. 3.

⁵⁹ Párducz M.—Korek J. 1946—48. 292. 8. sír: „rövid kard vagy tör” (LXII. t. 21.); 18. sír: „egyenes vaskés” (LXII. t. 1.); 43. sír: „vaskés” (296. LXII. t. 19—20.)

is két éle lenne, míg ezeknek csak az egyik oldaluk élezett. Két sírban kerámia, háromban üvegedényeket találtunk. Az edényeket — ahol megfigyelhető volt — a szarmatákra jellemző módon, a lábakhoz helyezték. A 6. sír korongolt, piros színű edénye (VIII. t. 7.) nagy területről ismert, jellegzetes hunkori típus⁶⁰. A 8. sírban lelt üvegpohár színében, anyagában és formájában is teljesen megegyezik a barbaricum területén előkerült üvegpohár-leletekkel, melyek jól keltezhetőek a 4. század végére — az 5. század elejére⁶¹. Különlegesen ritka és szép az 1. és az 5. sírokból kikerült halványzöld színű, vékony illetve vastag falú, ovális csiszolások soraival ékesített gömbös aljú üvegpohár (II. t. 8., IV. t. 3.). Pontos párhuzama Hódmezővásárhely—Franciszti téglagyárból ismert⁶², hasonló került elő Madarason⁶³ és Tiszaföldváron⁶⁴. Valószínűleg dél-oroszországi műhelyben készültek a 4. század végén — az 5. század első negyedében⁶⁵. Temetőnkben kizárólag oldalt lehajlított lábú fibulák kerültek elő, és kivétel nélkül kéttagúak. Római az 1. sír egyik fibulája (VI. t. 7.). A sándorfalviak kivétel nélkül bronzból készültek, ellentétben a tápaiakkal, ahol vasból is előfordulnak. A temető egyetlen pénzlelete az 1. sír 1. századi ezüstdenárja (I. t. 5.). Előfordulása újabb adalék a római pénzek szarmata sírokba kerülése idejének igen távan (a pénz verése és sírba kerülése között gyakran több évszázad is eltelik), és csak egyoldalúan (az alsó időhatárt jelzi) korhatározó szerepére⁶⁶.

A 4. század végével kezdődő és kb. száz évig tartó időszakot a szakirodalomban hunkornak nevezik⁶⁷. A felgyorsuló történelmi események egyik következménye, hogy a régészeti leleteket nehéz, vagy szinte egyáltalán nem lehet ebben az időintervallumban etnikumhoz kötni. A Tápé—Malajdok csoport, Párducz Mihály véleménye szerint, etnikailag legközelebb a gepidákhoz áll⁶⁸. A sándorfalvi temetőt a temetkezési szokások közös vonásai, és a hasonló leletanyag alapján e körhöz kötjük, hozzátevéve, hogy egyes tárgycsoportok — a poharak, a balta alakú borostyán függők — erősebb keleti kapcsolatokra utalnak. A temető népességét etnikailag viszont egyértelműen szarmatának határozhatjuk meg, a temetkezés ritusa alapján (a körülárokolt halmos sírok megléte, és túlsúlya.) Véleményünket a temetkezéshely földrajzi helyzete is alátámasztja, hiszen a Tiszától nyugatra eső terület soha nem tartozott Gepidiához.

⁶⁰ Párducz M. 1972. 128. 1959-ig 51 lelőhelyről mintegy 70 példánya vált ismeretessé.

⁶¹ Barkóczi L.—Salamon Á. 1968. 38. 5. kép 1—4., és 6. kép 2.

⁶² Párducz M. 1937. 81. VIII. t. 6.

⁶³ Madaras-Halmok 5. sír. Baja, Türr István Múzeum, 77. 1. 109—110. ltsz.

⁶⁴ A tiszaföldvári hasonló üvegpohár létezéséről H. Vaday A. szíves szóbeli közlése alapján tudunk. Lásd megjelenő munkájukat a FontArch sorozat következő kötetében: Gabler D.—Vaday A. Terra sigillata és terra sigillata utánzatok a Pannónia és Dácia közti szarmata barbaricumban.

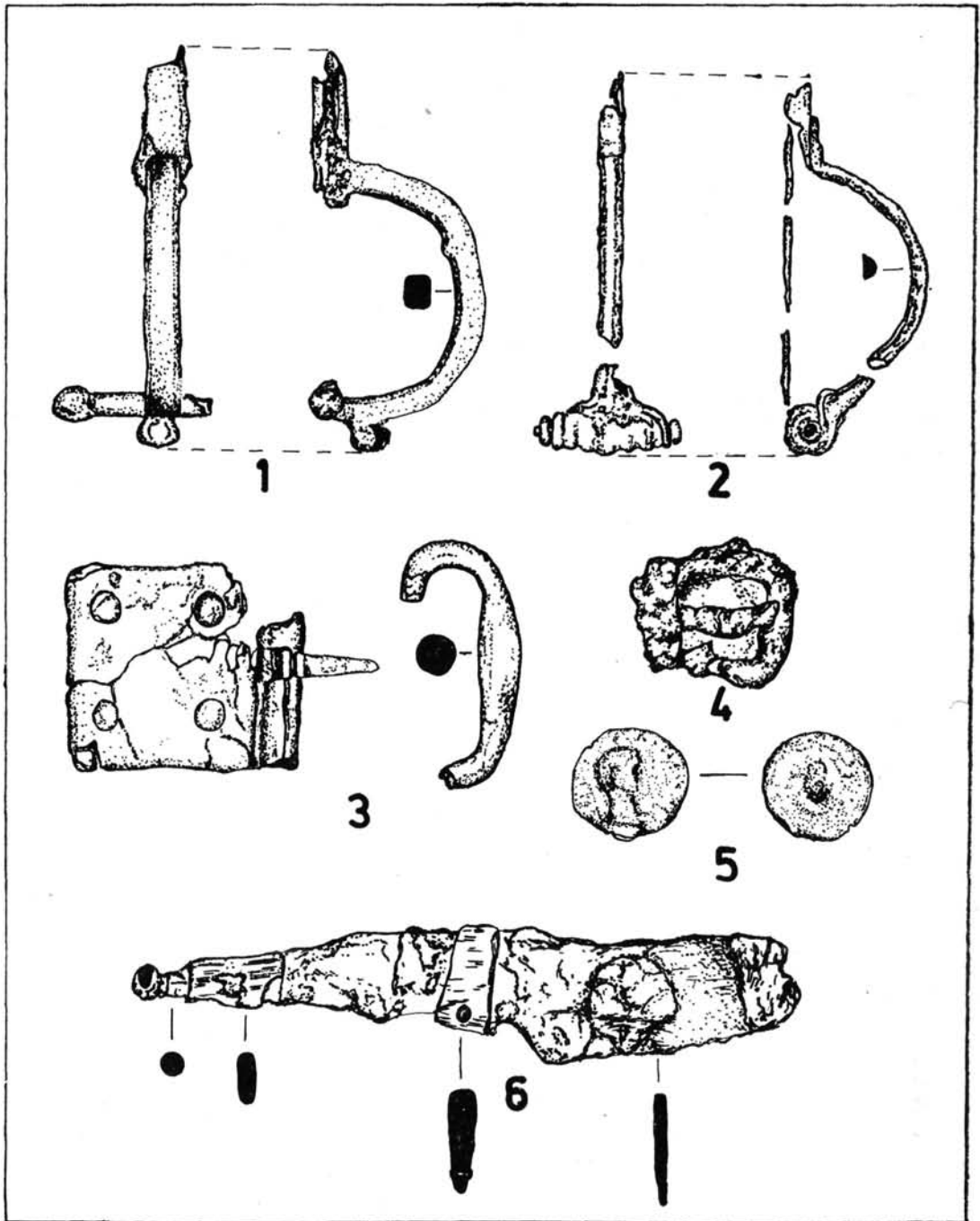
⁶⁵ Rau H. G. 1972. 196.

⁶⁶ Kőhegyi M. 1966—67. 109—114., Fülöp Gy. 1976. 253—262. Bóna I. 1978. 124.

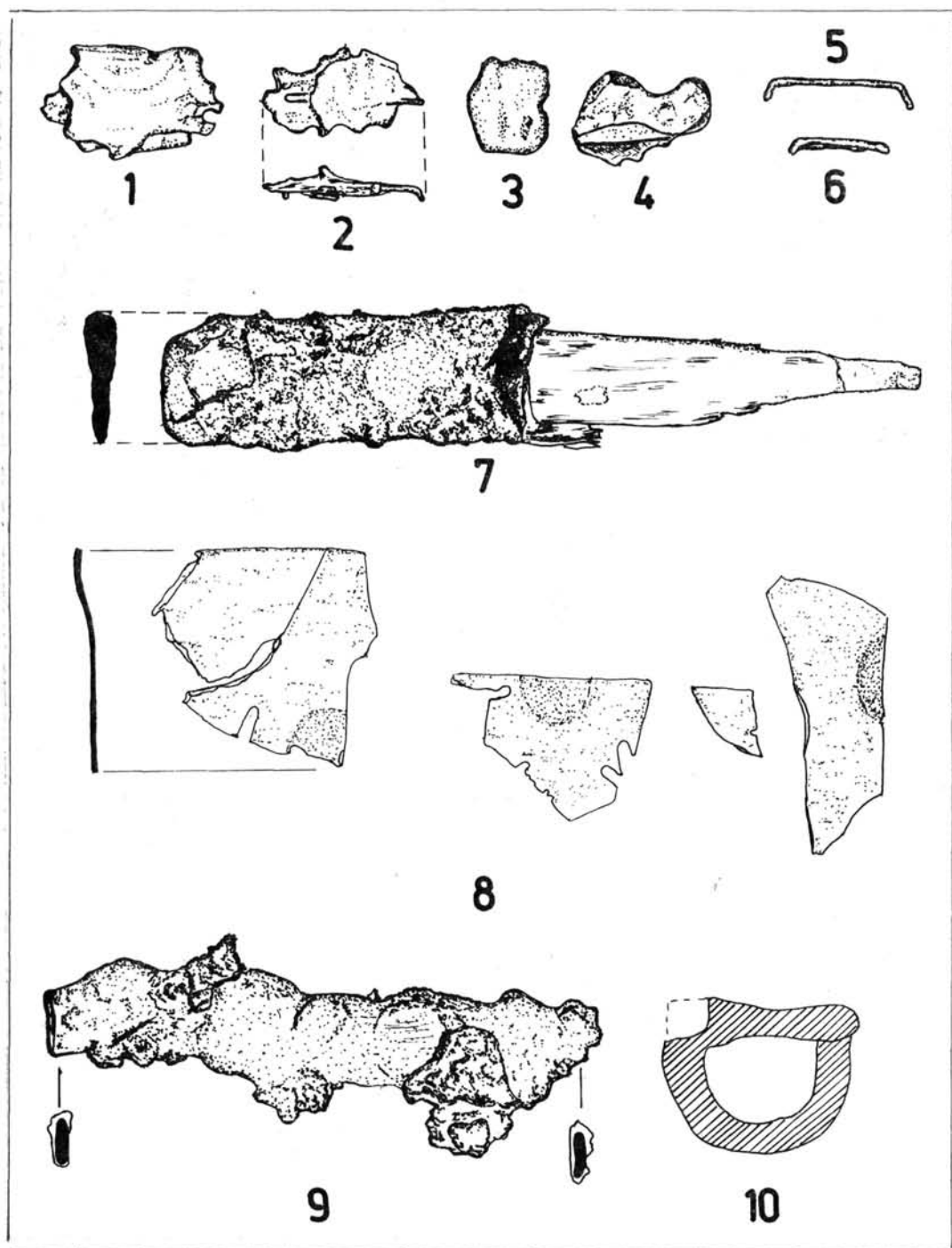
⁶⁷ A hunkor kezdetét a 380-as évekre teszik, végét pedig Attila halálától (453), illetve a nedaói csatától (454) számítják.

⁶⁸ Párducz M. 1972. 128.

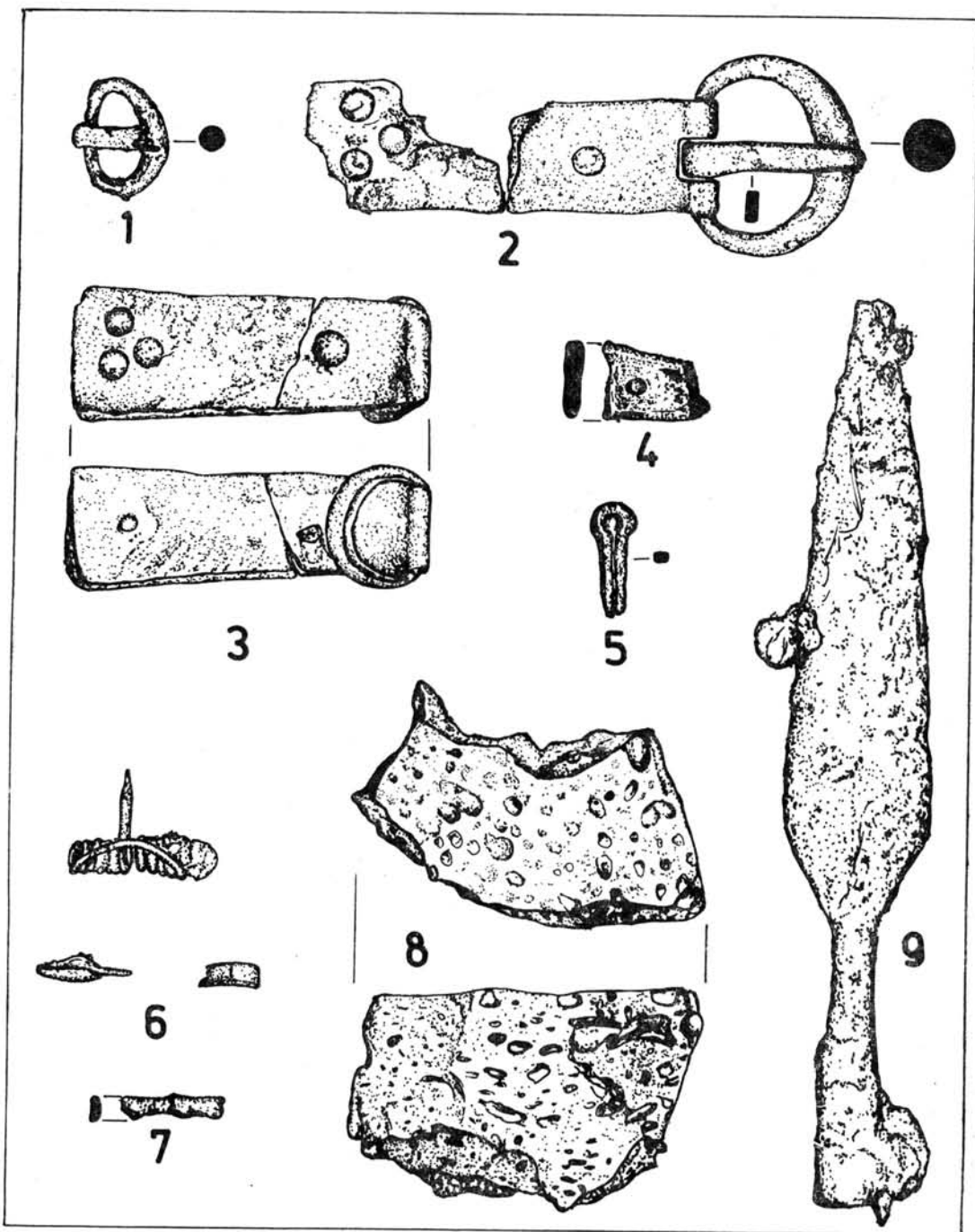

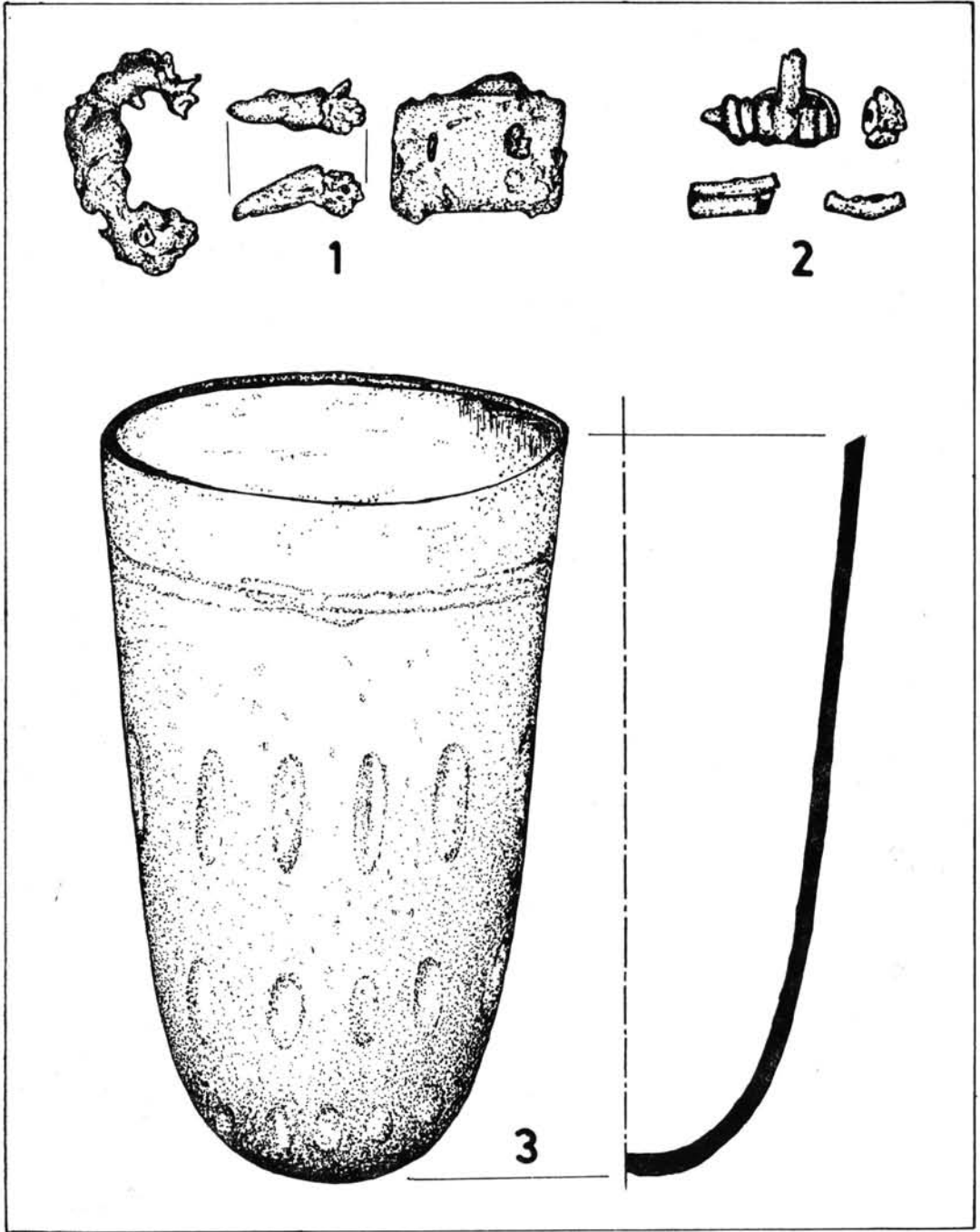
I. tábla. 1—6: 1. sír 1—5=1:1, 6=1:2

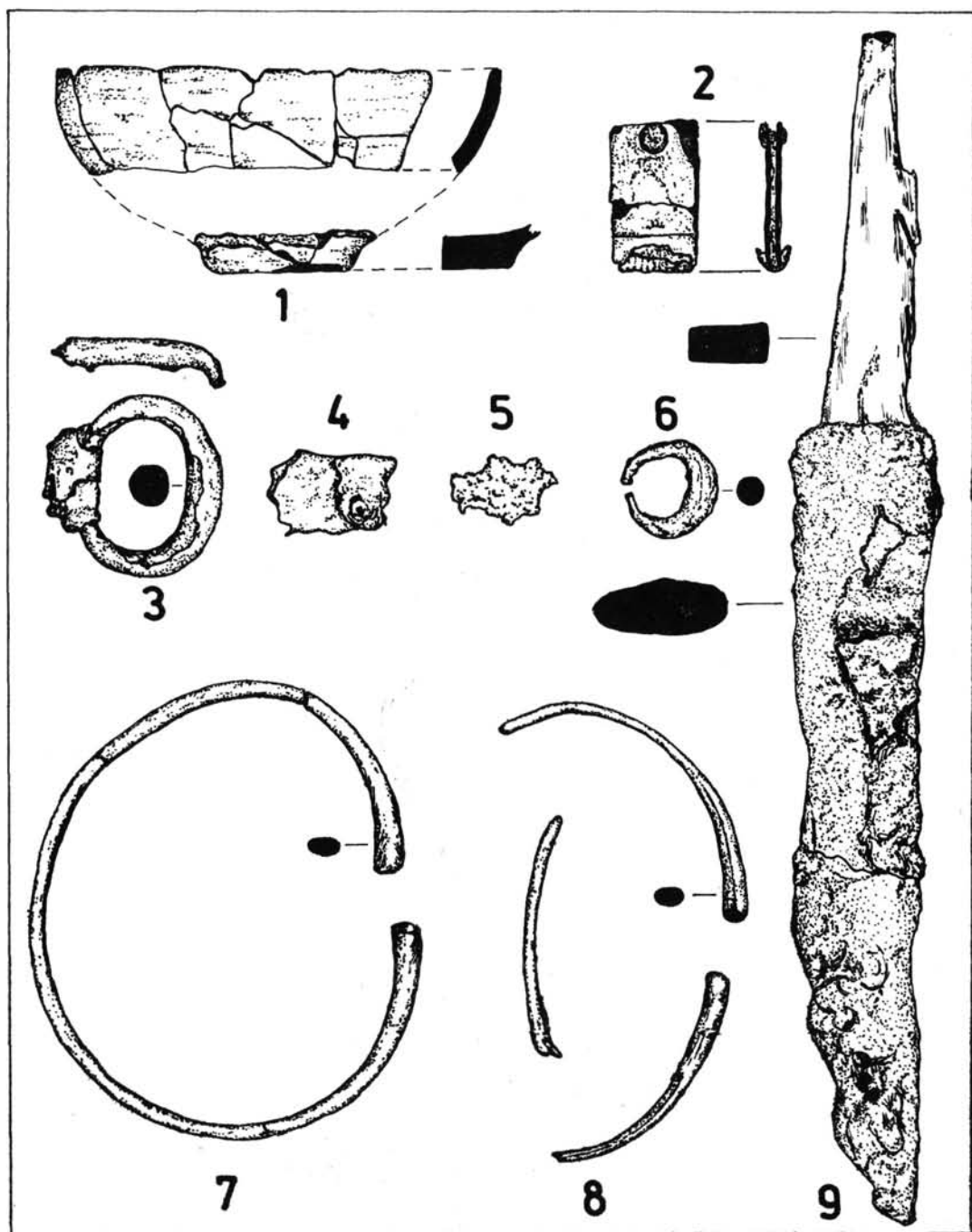
II. tábla. 1—9: 1. sír, 10: 2. sír 1—8, 10=1:1, 9=1:2

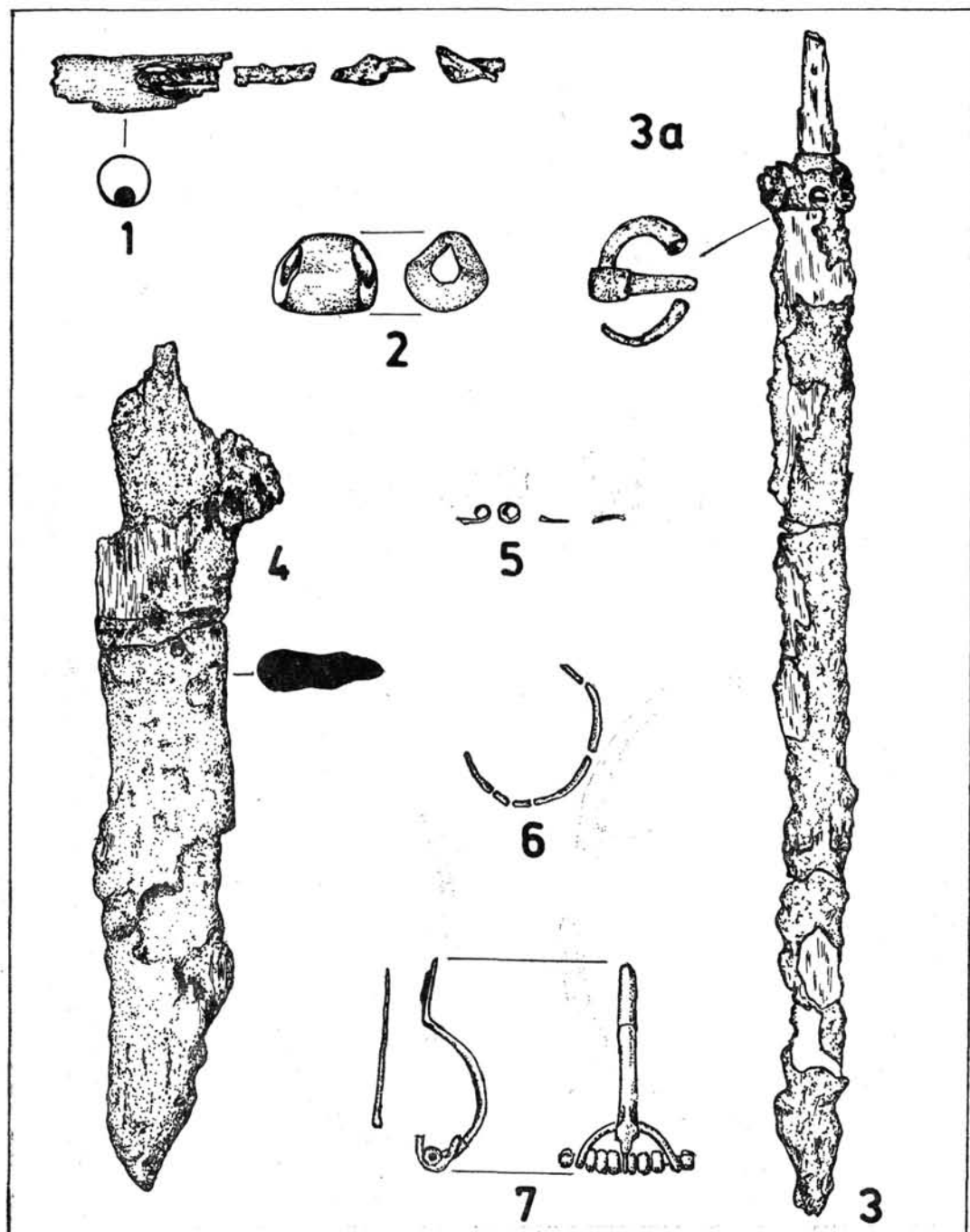
III. tábla. 1: 2. sír, 2—9: 3. sír 1—7=1:1, 8—9=1:2

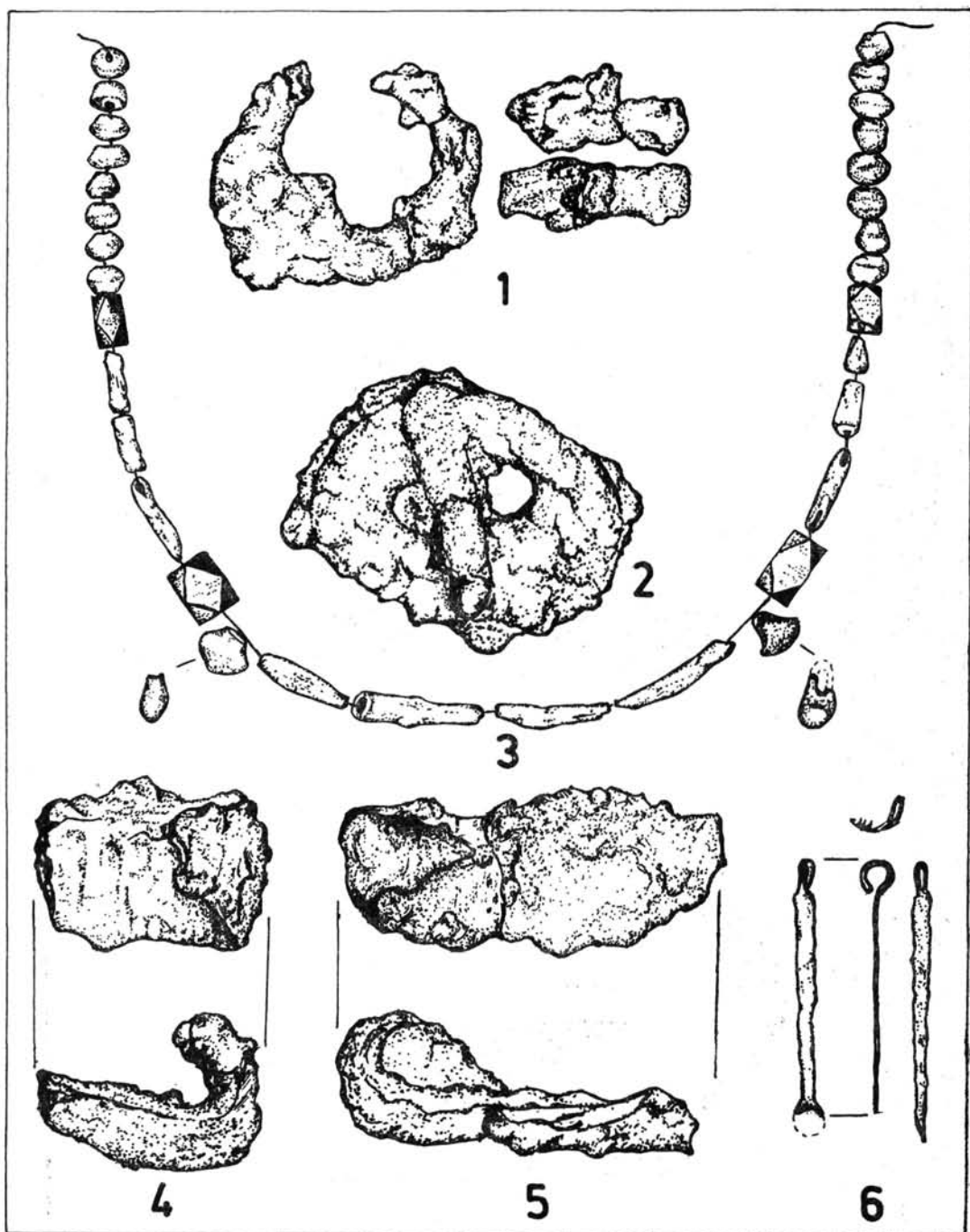
IV. tábla. 1—2: 4. sír, 3: 5. sír 1—3=1:!

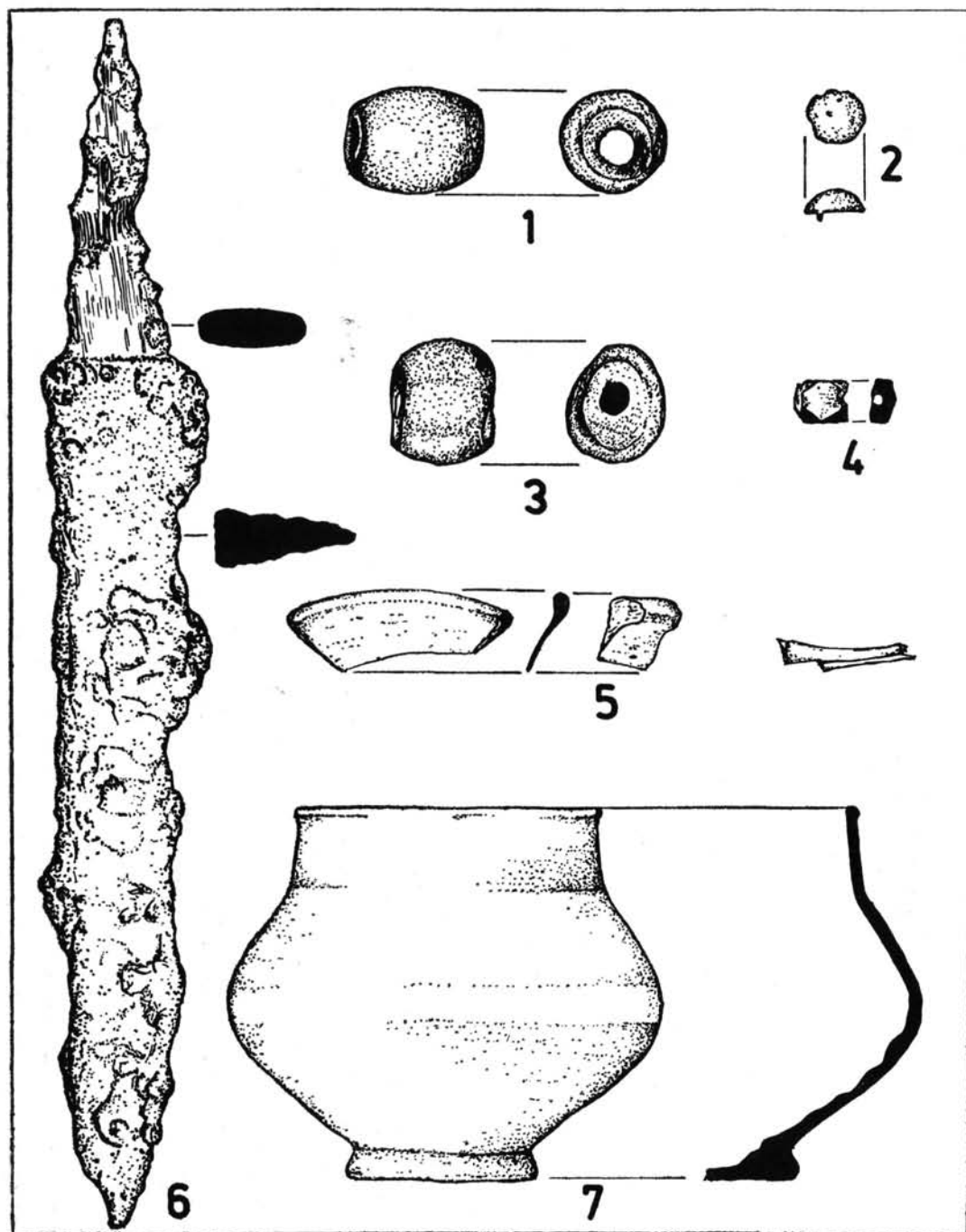
V. tábla. 1: 4. sír, 2—6, 9: 5. sír, 7—8: 6. sír 1=1:2, 2—9=1:1

VI. tábla. 1—2, 4—7: 6. sír, 3, 3a: 5. sír 1—2, 3a, 4—7=1:1, 3=kb. 1:5

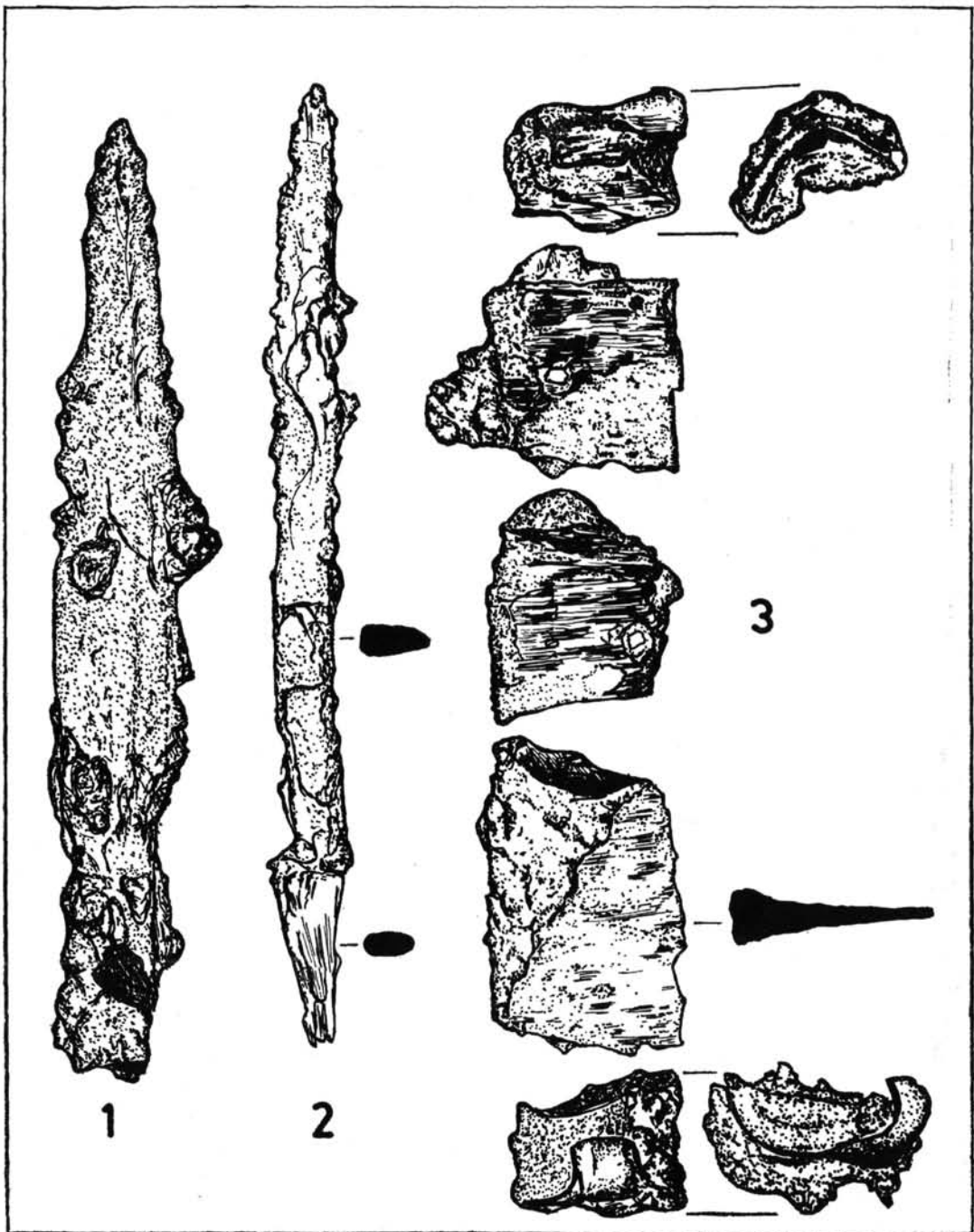

VII. tábla. 1—2, 4—5: 7. sír, 3, 6: 6. sír 1—6=1:1

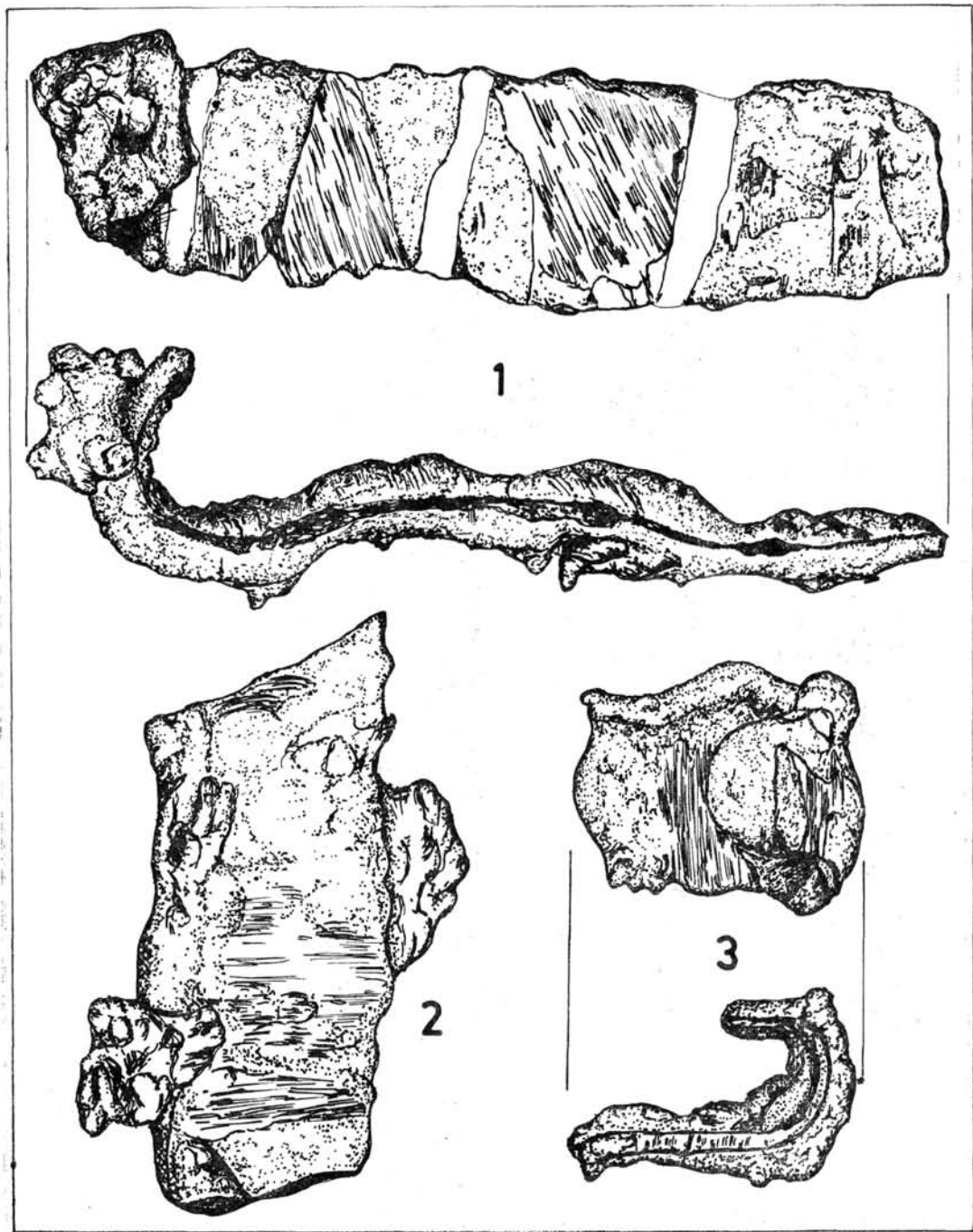

VIII. tábla. 1—5: 8. sír, 6: 7. sír, 7: 5. sír 1—6=1:1, 7=1:2

IX. tábla. 1—2: 7. sír, 3: 8. sír 1—2=1:2, 3=1:1

X. tábla. 1—3: 8. sír 1—3=1:1

- Alekszejeva, E. M.* (1978), Anticsnije buszi Szevernogo Pricsornomorja. Archeologija SZSZSZR G1—12 (1978).
- Barkóczy László—Salamon Ágnes* (1968), IV. század végi és V. század eleji üvegleletek Magyarországról. AE 95 (1968) 29—39.
- Biczó Piroška* (1976), Kunféhértó. Rég. Füz. 1/29 (1976) 9.
- Bóna István* (1961), Az újhartyáni germán lovassír. AE 88 (1961) 192—209.
(1978) Erdélyi gepidák — Tisza menti gepidák. MTA II. o. Közl. 27 (1978) 123—170.
- Dinyés István* (1975), Az S alakú koporsókapcsok használatáról. Stud. Com. 3 (1975) 61—77.
(1980) II—III. századi szarmata sírok Tápiószelén. Stud. Com. 9 (1980) 187—234.
- Fodor László* (1973), Adács. Rég. Füz. 1/26 (1973) 54.
(1974) Tiszanána—Rövid dűlő. Rég. Füz. 1/27 (1974) 55—56.
- Fülöp Gyula* (1976) Újabb tanulmány a római érmek szarmata kori forgalmáról a mai magyar Alföldön. AE 103 (1976) 253—262.
- Horváth László—Simon Katalin* (1981), Szegvár Puskin TSZ. Rég. Füz. 1/34 (1981) 49—50.
- Kovrig Ilona* (1963), Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL (1963).
- Kőhegyi Mihály* (1968), Römischen Münzen aus sarmatischen Gräben und von sarmatischen Siedlungen. MFMÉ 1966—67 (1968), 109—114.
(1969) Die Bestattungsart von Prochorowka-Typ bei den Sarmaten in Ungarn. MFMÉ 1969/2. 93—113.
(1971) Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata—hunkori temetőjének ásátásáról. AE 98 (1971) 210—216.
- László Gyula* (1966), Csongrád—Felgyő. Rég. Füz. 1/19 (1966) 62—63.
- Maráz Borbála* (1957), Gyoma—Egyei halom. Rég. Füz. 1/28 (1975) 11.
- B. Nagy Katalin* (1980), Székkutas—Kápolnadűlő. Rég. Füz. 1/33 (1980) 68—69.
(1981), Székkutas—Kápolnadűlő. Rég. Füz. 1/34 (1981) 56—57.
- Nepper Ibolya* (1975), Prochorovkai temetkezési szokás nyomai Püspökladány határában. DMÉ 1975 271—290.
- Olasz Ernő* (1962), Kardoskút Kossuth TSZ Téglavetője. Rég. Füz. 1/15 (1962) 42.
- Pálóczi Horváth András* (1976), Későszarmata sír Lászlófalván. Cumania IV. (1976) 73—78.
- Párducz Mihály* (1937), Újabb jazig leletek Hódmezővásárhely határában. Dolg. 13 (1937) 78—88.
(1941) Die nähere Bestimmung der Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. Diss Pann II/11. 309—325. Bp. 1941.
(1950), A szarmatakor emlékei Magyarországon. III. AH 30 (1950).
(1963), Die ethnischen Problemen der Hunnenzeit in Ungarn. StudArch 1 (1963) 7—63.
(1972), Hunkori szarmata temető Bugac Pusztaházán. Cumania I. (1972) 115—131.
- Párducz Mihály—Korek József* (1946—1948), Germán befolyás a Maros—Tisza—Körösszög későszarmata emlékéanyagában. AE 3. folyam 7—9. (1946—48) 291—311.
- Rau H. G.* (1972), Körpergräben mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder—Weihsel Raum. Acta Prae. et Arch. 3. 1972.
- Szabó János Győző* (1966), Kál—Legelő, Kavicsbánya. Rég. Füz. 1/20 (1966) 65.
(1968) Kál—Legelő, Kavicsbánya. Rég. Füz. 1/21 (1968) 48.
(1972), Kál—Legelő, Kavicsbánya. Rég. Füz. 1/25 (1972) 46.
(1975), Kisköre—Pap tanya. Rég. Füz. 1/28 (1975) 78—79.
- V. Székely György* (1981), Kisköre Fekete halom. Rég. Füz. 1/34 (1981) 48.
- H. Tóth Elvira* (1976), Kiskunfélegyháza—Kövágóéri dűlő. Rég. Füz. 1/29 (1976) 52.
- H. Vaday Andrea* (1974/75), Ein „barbarischen“ Skelettgrab von Zagyvarékas. MittArchInst. (1974/75) 81—88.
(1977), Tiszaföldvár—Téglagyár. Rég. Füz. 1/30 (1977) 31.
(1978/79), Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós, Surján. MittArchInst. 8/9. (1978/79) 57—69.
- Vörös Gabriella* (1981), A Szeged Csongrádi úti temető szarmatakori sírjai. Szakdolgozat 1981. Szeged JATE Ókortudományi Tanszék.
(1982), Adatok a szarmata női viselethez. Com. Arch. Hung. 1 (1982). 121—135.
- Zalotay Elemér* (1953), A prochorovkai temetkezési szokás nyomai az alföldi szarmatáknál. AE 80 (1953) 63.
—*Olasz Ernő* (1954), Orosháza—Orosházi tanyák vasútállomás. AE 81 (1954) 76—77.
- Zoltai Lajos* (1941), Die Hügelgräben der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. Diss. Pann. II/11. (1941) 269—308.

EINE SARMATISCHE BEGRABNISSTÄTTE AUS DER HUNNENZEIT IN SÁNDORFALVA—EPERJES

Gabriella Vörös

Im Mai 1981 kamen in Sándorfalva, Ortsteil Eperjes 5 ringförmige Gräben mit insgesamt 11 Gräbern zum Vorschein. Die Gräber liegen dicht nebeneinander auf einem geschlossenen, zusammenhängenden Gebiet, in zwei Reihen angeordnet. Von der mehrere hundert Hektar großen Erdfläche war die Humusschicht abgetragen worden, so daß es uns möglich war, die genaue Ausdehnung der Begräbnisstätte zu bestimmen. Zu unserer Überraschung fanden wir außer den 11 Gräbern keine Begräbnisstellen und meinen deshalb, daß der Begräbnisplatz einer kleinen Sippe freigelegt worden war. Am anderen Ende der halbkreisförmigen Insel kam auch ein Teil der Siedlung zum Vorschein, zu der der Friedhof gehört haben muß.

In den letzten Jahrzehnten kamen besonders häufig Teile von Begräbnisstätten zum Vorschein, bei denen grabenumzogene Hügelgräber von den Grabern entdeckt wurden. Während unserer Materialsammlung stießen wir 24 mal auf solche Fundstätten. (Bild 15.)

Betrachtet man den Fundstättenatlas stellt sich heraus, daß fast überall im Alföld grabenumzogene Hügelgräber vorkommen. Sie tauchen in schier jedem Fall gemeinsam mit Grabstätten ohne Hügel bzw. Rundgraben auf, so daß die gleichzeitigkeit der Beerdigungsformen nicht in Zweifel gezogen werden kann. Dieser interessante Bestattungsritus kann nicht nur in Bezug auf die Zeit, sondern auch auf das Gebiet als allgemein angenommen werden, da er von Beginn des II. Jahrhunderts an, bis Mitte des 5. Jahrhunderts beinahe immer anzutreffen ist.

Die eindeutigen Parallelen zwischen den meisten Funden und den Bestattungsriten können in dem Bereich, der zur Tápé—Malajdok Gruppe gehört, erkannt werden. Die Begräbnisstätten dieser Gruppe müssen nach Mihály Párducz in der Zeit von 350 und 430 benutzt worden sein. Nach seiner Meinung ist diese Gruppe ethnisch den Gepiden sehr nahe.

Wir haben die Sándorfalver Begräbnisstätte diesem Kreis wegen der parallelen Züge bei den Bestattungsgewohnheiten und der Ähnlichkeit des Fundmaterials, zugeordnet. Hier muß allerdings hinzugefügt werden, daß einzelne Fundstücke (beilförmige Bersteinanhänger, Gläser) auf gute Beziehungen zum Osten hindeuten.

Auf grund des Bestattungsritus (das dominierende Vorhandensein von Hügelgräbern, die von Gräben umzogen sind) — kann hier ethnisch eindeutig auf Sarmaten geschlossen werden. Das belegt — wie wir meinen — auch die topographische Lage der Begräbnisstätte.

EGY KAVICSBOLTOZÁSOS ÁRPÁD-KORI TÉGLAKEMENCE VIZSGÁLATA

BÉRES MÁRIA

(Szeged, JATE BTK)

1973-ban az ópusztaszeri Árpád-kori monostor feltárásán a XII. századi udvar délnyugati sarkában, közvetlenül egy kőkemence mellett téglából épített, feltehetőleg kavicsboltozósos téglakemence került elő.¹ Állapota, rétegtani helyzete nem tette lehetővé közelebbi meghatározását. 1980-ban folytatódott a korábbi ásatásoktól délre a monostor feltárása. Ekkor sikerült ismét egy csaknem teljesen ép, téglából épült, kavicsboltozósos kemencét feltárni (80/1. számú pusztaszeri kemence). Így lehetőség nyílt ennek az érdekes kemencetípus korának, funkciójának és eredetének a meghatározására.²

Leírása

A kemencét földbe mélyítették. Készítéséhez egy észak—déli irányú, homokos agyagba mélyedő aknát ástak ki, melynek déli vége padkaszerűen, majd lejtősen, az északi része pedig vízszintesen volt kiképezve. Az akna északi végében, annak falaihoz támaszkodva építették meg a kemencét. Alapja 108×170 cm, külső magassága 95 cm. Sütőlapja szorosan egymás mellé helyezett $27 \times 16 \times 5,5$ cm-es téglából áll, melyek között a rést agyaggal fugázták ki. A sütőfelületet alig átégett, vékony agyagréteg borítja, amelyen a megtaláláskor 0,5 cm vastag hamu- és faszénréteg volt.

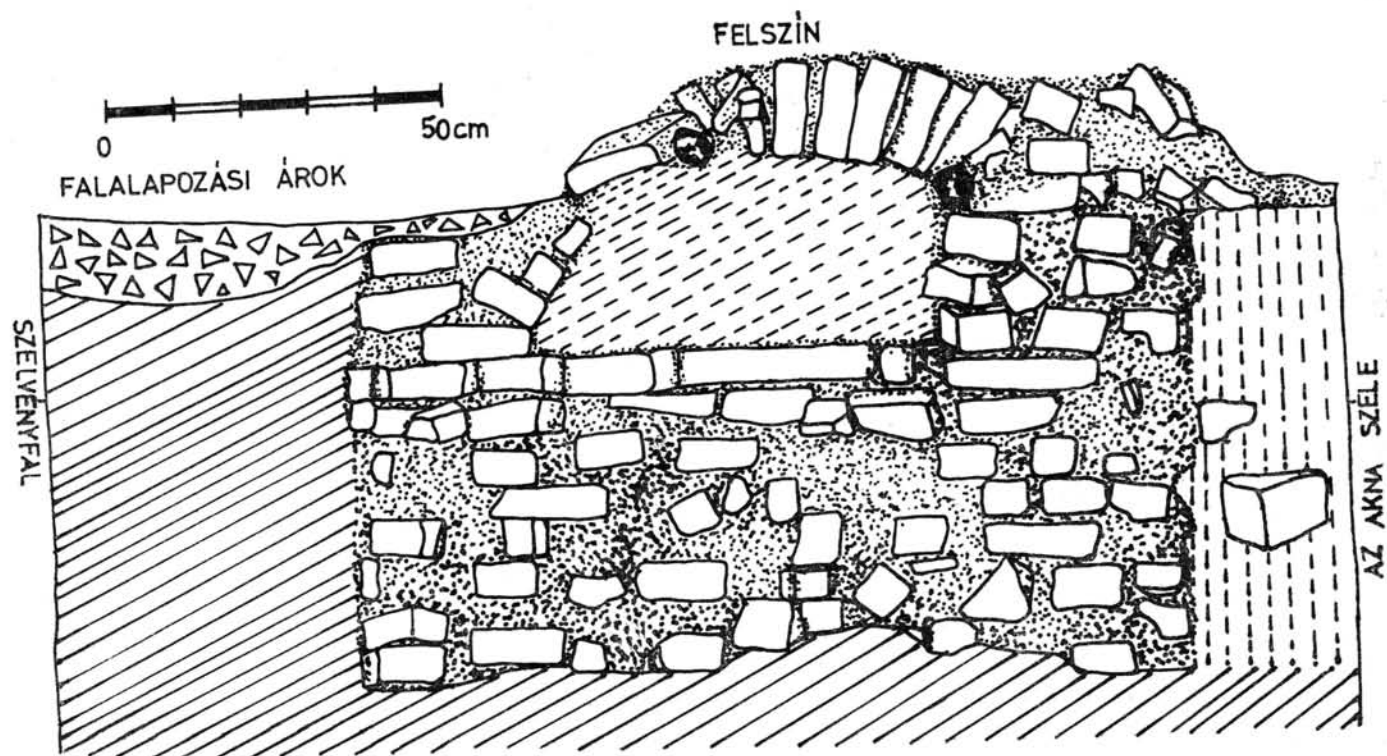
Kettős fala van: a külső szögletes keretként burkolja a belső, ovális kiképzésű falat. A külső és a belső fal kötésben van egymással. A téglaréseket itt is agyaggal töltötték ki. A fal belső oldala vörösfekete színűre égett át.

A boltozatot a belső, ovális kiképzésű falra építették úgy, hogy a vízszintes helyzetű falazó téglákat egyre nagyobb szögbe állították, mind több kötőanyagot használva, míg végül szálára állított téglák ívelték át a falakat (1. ábra). A boltozás agyag kötőanyagába gyermekököl nagyságú kavicsokat keverték (1. ábra). A sütőfelülettel ellentétben a boltozat belső oldala is erősen átégett.

A kemence szája dél felé néz (2. ábra).

¹ Az ásató régész Trogmayer Ottó szíves szóbeli közlése.

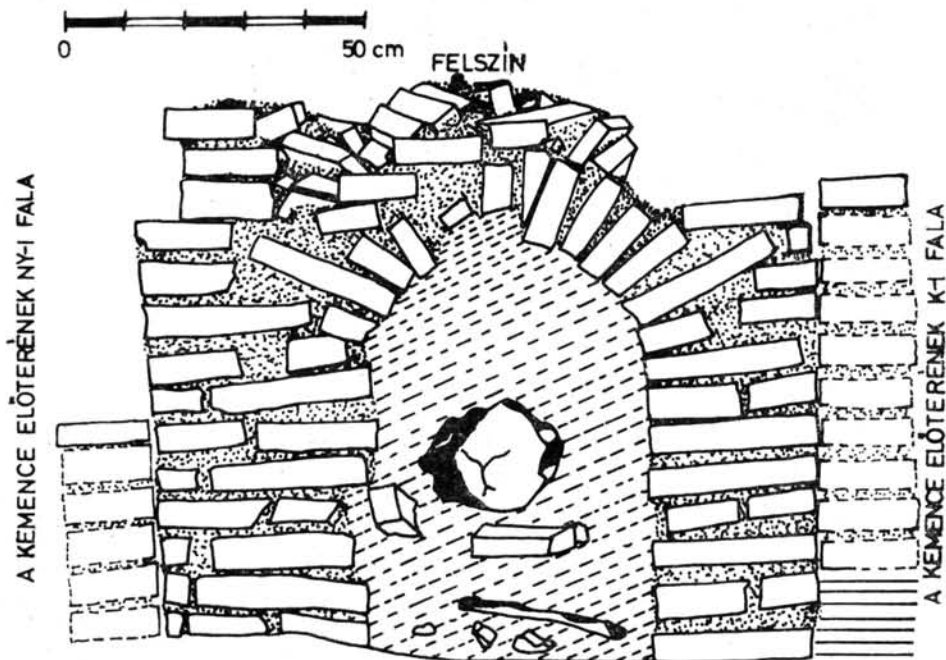
² A kemencének mint önálló objektumnak az ismertetését, kiszakítva a kolostor épület-együtteséből, különleges szerkezete és csaknem teljesen ép állapota indokolja. Hasonló szerkezetű kemencék az 1981—82. évi ásatások során is kerültek elő, de ezek nem épek, így szerkezeti és funkcionális vizsgálatra nem alkalmasak. Feldolgozásuk folyamatban van. Ezúton is köszönetet mondok Trogmayer Ottó és Vályi Katalin régészeknek az anyag közlésre való átadásáért.

- SÁRGA AGYAG
- A KEMENCE BETÖLTÉSE
- SZÜRKE AGYAG
- BOLYGATATLAN FÖLD

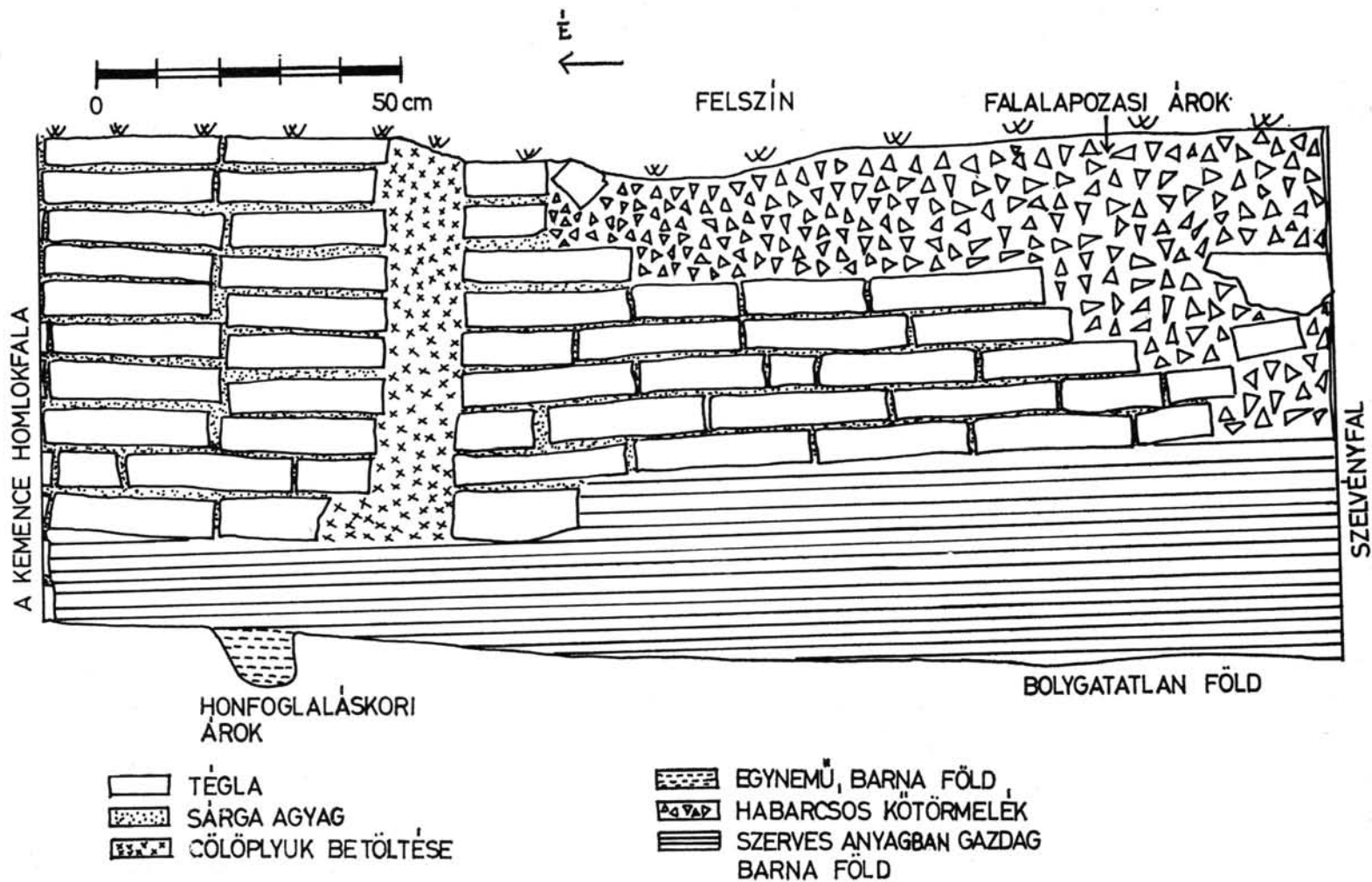
- HABARCSOS KÖTÖRMELEK
- TÉGLA
- LAZA, KEVERT FÖLD
- KAVICS

1. ábra A kemence hátulja É-ről

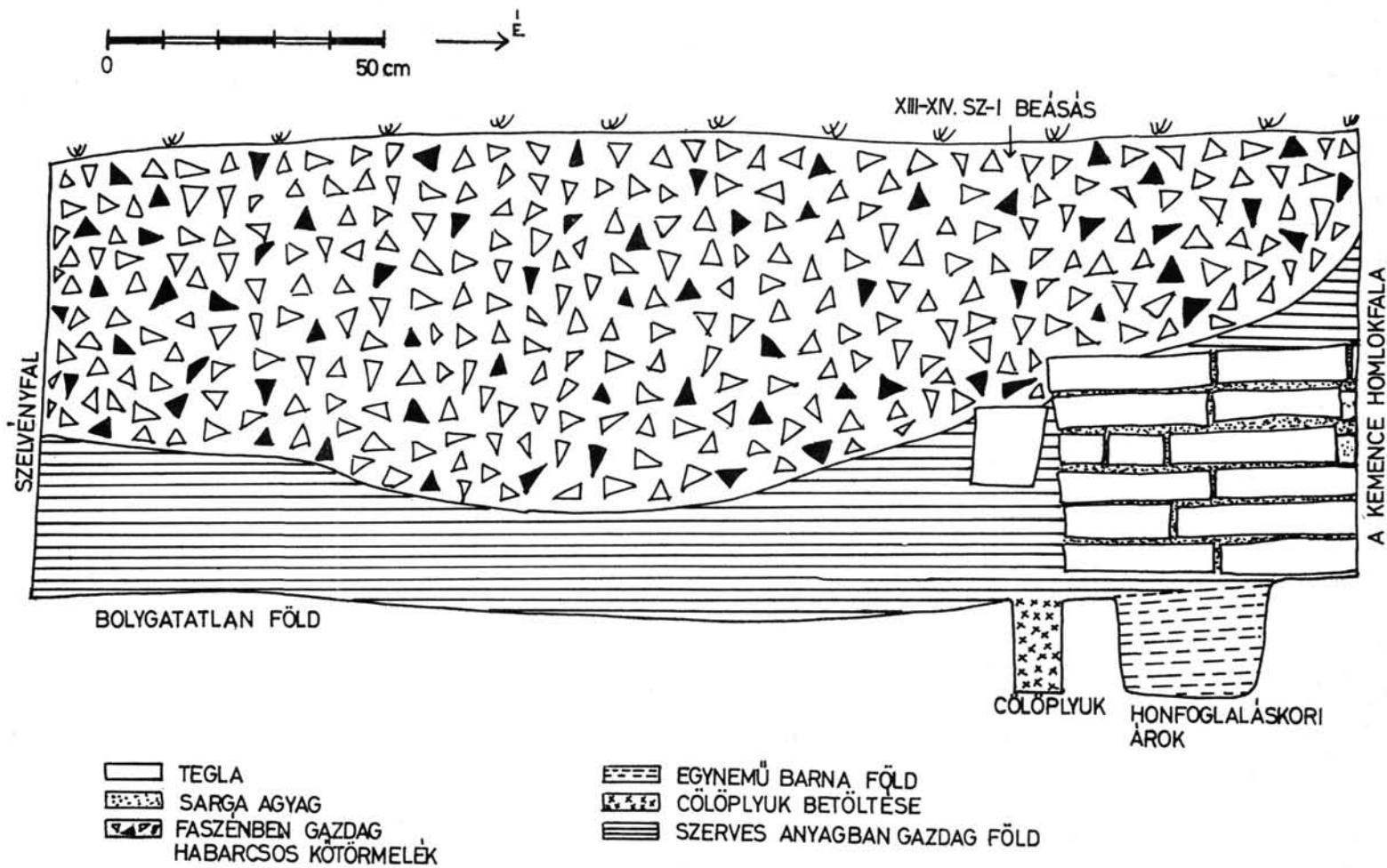
2. ábra A kemence homlokfala D-ről

Elkészülte után az előterét is kifalazták, amelyet 2—5 cm vastag hamuban, kalcinált csontokban és halpikkelyekben gazdag szerves betöltésre építették rá. Téglái a korábban megásott akna falát bélelik. Az előtér téglasorai nincsenek kötésben a kemence homlokfalával. A kemencétől 55 cm-re délre, az előtér mindkét falában egymással szemben egy-egy 12 cm átmérőjű cölöp helyét figyeltük meg (3. ábra és 4. ábra). Az előteret a délnyugati sarokban egy gödör vágta el, nyugati fala jelentős részét e gödör beásásakor termelhették ki (4. ábra). A kemence keleti oldala mellett egy fal pusztulás után kitermelt, habarcsos márványtöredékekkel feltöltött alapárka halad (1., 3., 5. ábra). Az előtér keleti fala valószínűleg ennek az alapozási ároknak a készültekor, vagy a kitermelésekor pusztult lépcsős szerkezetűre. Az előtér falai rajta vannak a kemence szájától 12 cm-re húzódó honfoglaláskori tele-

3. ábra A kemence előterének K-i oldalfala

4. ábra A kemence előterének Ny-i oldalfala

püléseinkre jellemző keskeny és sekély árkon (5. ábra). Az előtér alja a kemence felé lejt. Benne különböző vastagságban hamu, faszén, csont, halpikkely és elégett szerves anyagréteg volt, amelyből sok edénytöredék és más leletanyag került elő. Az előtér fedőanyagát nem sikerült megfigyelni.

Amikor a kemencét már nem használták, feltöltötték laza, kevert földdel. Ebben a betöltésben a kemence szájánál néhány téglá-, csont- és kődarab volt. A kemence belsejéből csak egy jellegtelen oszloptöredék került elő.

Szerkezetének értelmezése

1. Kettős fala. Funkciója egyrészt az volt, hogy javítsa a kemence hőtartását, másrészt a külső fal növelte a boltozás szilárdságát.

2. Falai és boltozata igen erősen átégtek, míg a sütőlapja kevésbé. A kemence sütőlapját valószínűleg közvetlenül felhagyása előtt újtották meg.

3. Igen fontos a boltozásban levő kavicsok kitámasztáson kívüli szerepe. A pusztaszeri kavicsok anyaga kvarcit.³ Ez a kőzet hő hatására rendkívül nehezen melegszik fel, de a felvett nagy hőmennyiséget sokáig tárolja. Így egyenletes, magas hőmérsékletet biztosítottak a kemencében. Felhasználásuk meghatározó a kemence funkcióját illetően. A kavicsokat messziről szállíthatták Pusztaszerre, mert ilyen méretű kvarcitok lelőhelyünkhöz legközelebb csak a Duna-kanyarban és Erdélyben fordulnak elő. A kvarcitok szakvizsgálata alapján sem tudjuk lelőhelyüket pontosan meghatározni. Valószínűbb Erdélyből való származásuk, mivel onnan vízi úton könnyen szállíthatták ide.⁴

4. A kavicsok tudatos felhasználása a kemence boltozatában szívós építkezési hagyományra utal, amely támpontot nyújt a kemence eredetének meghatározásához.

5. A kemence északkeleti sarkát a feltárás során kis mértékben megbolygaták. Másutt a füst elvezetésére alkalmas nyílás nem került elő, ezért feltételezzük, hogy a kemence boltozata használatkor teljesen zárt volt, és a füst a szájnyíláson át távozott.

6. Az előteret munkagödörként használhatták, esetleg nyílt tüzelésű főzőhely lehetett.

Funkciója

Kemencénknek elsősorban a boltozata tárolta és sugározta ki az egyenletes, magas hőmérsékletet. Ez a tulajdonsága, valamint építőanyaga különbözteti meg azoktól a típusoktól, amelyeknek a sütőfelülete is erősen átégett, illetve a sütőfelületének agyagtapasztásába cserépdarabokat tettek a jobb hőtárolás miatt.

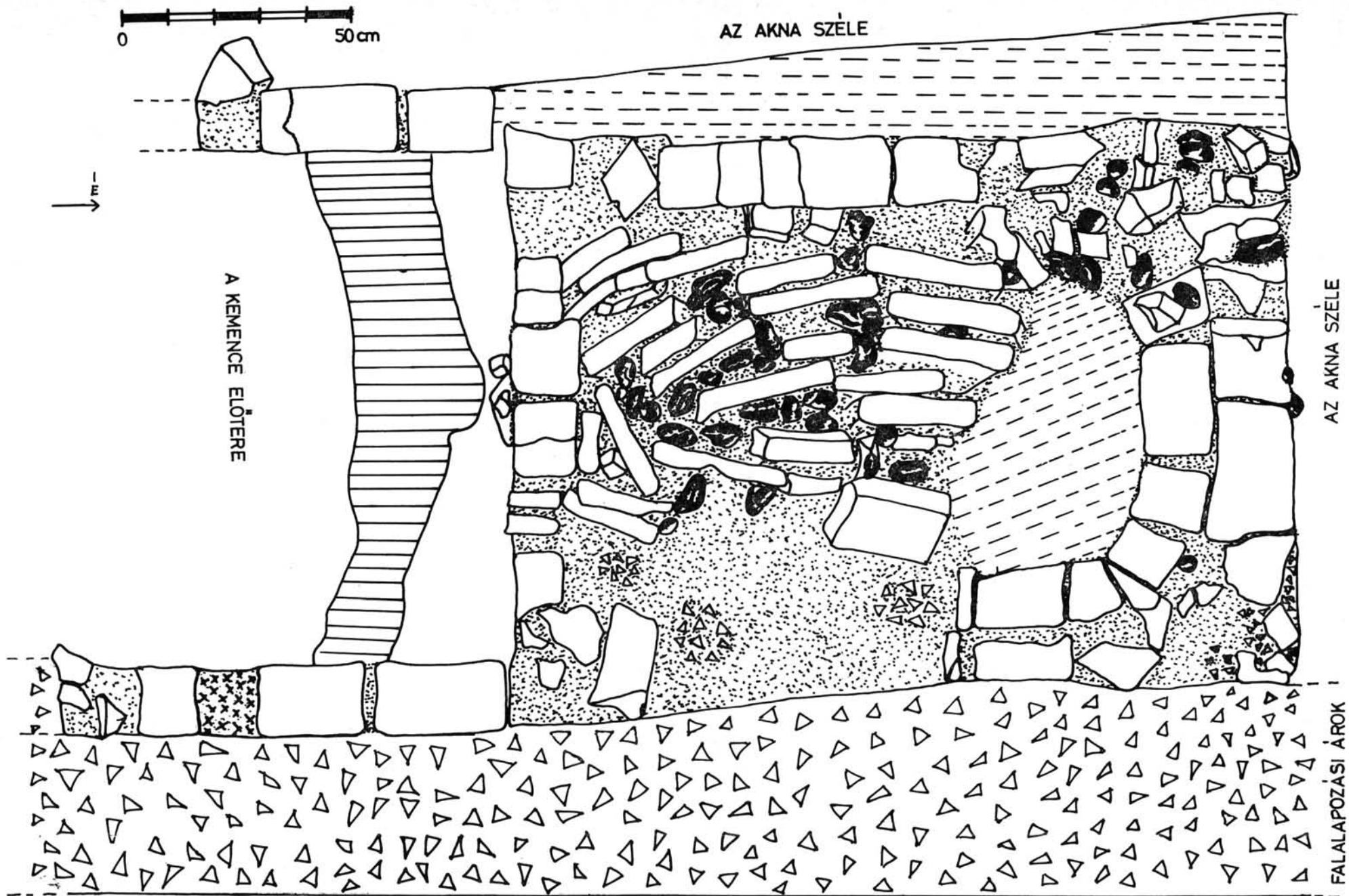
A 80/1. számú pusztaszeri kemencéből előkerült leletanyag nem nyújtott semmi-féle támpontot felhasználását illetően. Így a kemence funkciójának meghatározásához szerkezetének értelmezése során jutottunk el.

Mérete, szerkezete⁵, a boltozatban levő kavicsok, valamint a fedett előtér ki-

³ A kavicsokat a JATE Geokémiai, Ásvány- és Kőzettani Tanszékén Mucsi Mihály vizsgálta meg. Szakvéleménye a mellékletben. Segítségét ezúton is köszönöm.

⁴ Trogmayer O.—Zombori I. 1980. 23.

⁵ Az edényégető kemencék általában rostéllyal rendelkeznek, a pusztaszeri kemence esetében ennek nem találtuk nyomát. Ezekben a kemencékben a sütőfelület is átég a nagy hőmérsékletből. Az ovális alap rossz kihasználtságúvá tenné a cserép- és tégláégető kemencét. Az alig átégett sütőlap arra utal, hogy a kemencében a cserép- és tégláégetéshez a hőmérséklet alacsony volt. Erre a célra a pusztaszeri kemence mérete is túl kicsi lenne. Fémolvasztásra semmilyen nyom sem utal.

SZELVÉNYFAL

- TÉGLA
- SÁRGA AGYAG
- HABARCSOS KÖTÖRMELEK
- KAVICS

- LAZA, KEVERT FÖLD
- A KEMENCE BETÖLTÉSE
- HONFOGLALÁSKORI ÁROK
- CÖLÖPLYUK BETÖLTÉSE

5. ábra. A kemence felülnézetből

használása alapján elsősorban lepény-, kenyérlepénysütő kemencének tartjuk.⁶ Ugyanakkor nem zárható ki más irányú felhasználása sem (pl.: aszalás, főzés, fűtés)⁷.

Eredete

Meghatározásában az jelenti a nehézséget, hogy Magyarországon a Pusztaszeren előkerülteken kívül alig ismerünk ilyen szerkezetű kemencét.⁸ A közeli párhuzamok hiánya miatt néhány kronológiai és szerkezeti tekintetben távolabbi analógiával vetettük össze.

1. Az Árpád-kori falvak házaiban és a szabadban levő kemencékkel való összevetés során bebizonyosodott, hogy az azonosságok ellenére mind az építőanyagban, mind az építési módban, mind pedig az egymásnak megfelelő részek funkciójában különböznek egymástól.⁹ A pusztaszeri kemencének eredetét tekintve semmi köze sincs ezekhez a hasonló korú kemencékhez.

2. Csak építőanyagukban egyeznek meg a 80/1. számú kemencével azok a fűtőkemencék, amelyeket az elmúlt években különféle kolostorokban sorozatosan tártak fel (Pécsvárad¹⁰, az egri vár¹¹, Margitsziget¹², a budai domonkos kolostor¹³). Ilyeneket már a XIII. század végétől sikerült a magyarországi kolostorok némelyikében megfigyelni.¹⁴

3. Kemencénk legközelebbi analógiáját szerkezet és építőanyag tekintetében az aquincumi Laktanya utcai római tábori kenyérsütő kemencében látjuk.¹⁵ A villa rusticákban és a villa suburbanakban is ilyeneket használtak.¹⁶ Az aquincumi igen régi típusú római kemence, amely nemcsak Itáliában, hanem a provinciákban is általánosan elterjedt volt.

A pusztaszeri 80/1. számú kemence eredetéről feltételezzük, hogy az antik kultúrából hagyományozódott, többszörös áttétellel, és benne a római kenyérsütő kemencék kisebb méretű, egyszerűbb kivitelezésű középkori változatát kell látnunk. Maróti Egon hasonló kontinuitást igazolt a villa rusticák és a korai szerzetes rendházak épülete között.¹⁷ Feuerné Tóth Rózsa pedig a margitszigeti domonkos kolostor fűtőkemencéjének mintáját tartja római eredetűnek.¹⁸

A pusztaszeri templom az 5. építési periódusban a szentgalleni típusba tartozott.¹⁹ Építéséhez — legalábbis ebben az időszakban — feltétlenül nyugati bencés szer-

⁶ Kisbán E. 1966. 3—19. és 1968. 51—91.

⁷ Győrffy I. 1911. 250—251., Győrffy I. 1943. 119—156.

⁸ Vésztő-Mágoron a Csolt nemzetség monostorában került elő hasonló szerkezetű kemence. T. Juhász Irén szóbeli közlése.

⁹ Méri I. 1963. 273—281. Az Árpád-kori falvak szabadban levő kemencéinek sütőfelülete ált. 122×151 cm, 152×152 cm, 114×130 cm. Magasságuk: 38—77 cm között. (A pusztaszeri 80/1. sz. kemence sütőfelülete 170×108 cm, magassága 95 cm.) Az előtér adatai Méri I. szerint h: 192—250 cm között; sz.: 105—220 cm között. (A 80/1. sz. kemencének: 213×103 cm.) Hasonlóságok: a földbe mélyítés, a sütőtér nagysága, az előtér kiképzése és nagysága.

¹⁰ Kozák Károly szíves szóbeli közlése.

¹¹ Kozák Károly szíves szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹² Feuerné Tóth R. 1963. 427.

¹³ H. Gyürky K. 1976. 23. H. Gyürky K. 1981. 96—104.

¹⁴ Feuerné Tóth R. 1963. 436.

¹⁵ Kaba M. 1956. 153—161.

¹⁶ Castiglione L. 1973. 73—79, 83—84.

¹⁷ Maróti E. 1979. 139.

¹⁸ Feuerné Tóth R. 1963. 427—448.

¹⁹ Trogmayer O.—Zombori I. 1980. 16—17.

zeteseknek is kellett a kolostorban tartózkodniuk. A 80/1. számú kemence készítőiben, vagy készítettetőiben valószínűleg ebben az időszakban ott élő nyugati bencés szerzeteseket kell látnunk, akik magukkal hozták ennek a kemencetípusnak az ismeretét.

Datálása

A kemencék korhatározásához a következő tényezők nyújtanak segítséget:

1. A kemence statigráfiai helyzete. A keleti oldala mellett húzódó épületfal nem régebbi a XII. század első felénél.²⁰ Bizonyos, hogy a kemence használata a fal kitermelése előtt megszűnt.²¹ Az előtér mindkét fala rajta van egy honfoglaláskori árkon.

1. kép. A kemence és előtere DNY-ról

2. Segíti a datálást az előteret vágó gödör leletanyaga, mert ennél biztosan idősebb a kemence.

Az említett beásás miatt az előtér betöltésében levő leletanyag és a gödör anyagának a szétválasztása problémássá vált. A beásás során az előtér leletanyaga bekerült a gödörbe, illetve annak használata során a gödörfal anyaga bemosódott. A gödörhöz biztosan köthető kerámia nagy mértékben egységes. Kézikorongon készült, gondosan megmunkált fehérkerámia a legjellemzőbb, amely a gödröt

²⁰ Az ásató régész, Vályi Katalin szóbeli közlése.

²¹ Nem bizonyítható a kemence és az említett fal összetartozása. A feltárás jelenlegi állapotában a kemence helyiséghez való tartozása sem egyértelmű. (Pl. a fedett előtér miatt.)

a XIII. század legvégére, a XIV. századra keltezi. Ettől az egységes leletanyagtól jól elválik egy a XI—XII. század fordulójára datálható kerámia csoport, melynek kisebb része a gödörben, nagyobb része a kemence előterének betöltésében volt.

Az emléktárgyak leírása

I. A XI—XII. század fordulója.

1. Edénytöredékek:²²

A perem- és a profiltöredékek alapján végzett rekonstrukció szerint az ebből a korszakból származó fazekak általában 10—12 cm magasak, és ugyanilyen nagy a szájméretjük is. Az edényfal vastagsága 0,5—0,9 cm között változik. Az edényeket hurkatechnikával építették fel és kézikorongon készültek. Színük barnás, barnásfekete és szürkésfekete. Közepesen kiégetettek, általában csillámos homokkal soványítottak. Peremük ívesen vagy derékszögben kihajló, lekerekített vagy szögletesek. A legtöbb edény alján jól látható, hogy tányéros kézikorongon készült. Összeségében kevés közöttük a díszített darab. Díszítéseik: perem alatt körömmel bevagdolás, az edény oldalán körbefutó sima- és hullámvonalköteg, perem alatt körömmel bekarcolt girland stb. (I. t. 2—9. á. és II. t. 1—3. á.). A korai edények sorába illik egy sárgásbarna színű, fényezett felületű edény kiöntőcsövének a töredéke. (II. t. 4. á.) Ez a feltehetőleg ital tartására szolgáló korsó az Árpád-korban a díszesebb edények közé számított.²³ Valamikor szintén díszedény lehetett egy a perem alatt körömbekarcolással, girland mintával díszített, sárgás színűre égetett tál töredéke. (II. t. 1. á.)

2. Egyéb tárgyak:²⁴

Sarkantyú. Gömbtűskés, kisméretű, villája ovális átmetszetű, aszimmetrikus, enyhén ívelt, kovácsolt vasból készült. Rossz megtartású. A XI—XII. század fordulójára keltezhető.²⁵ (h: 10,8 cm, sz: 7,2 cm) (III. t. 8. á.)

Vascsat. A csatfej négyzet alakú. Téglalap alakú, kettős, vas csatlemeze volt. A lemezek közt bőrmaradvány. A szíjszorítót egyetlen nitszeg ütötte át. A csatpecsek hiányzik. (A csatfej oldalai 2 cm, a szíjszorító h: 2,4 cm, sz: 2 cm.) (III. t. 2. á.)

Vaskések. Egyélű nyéltűskés vaskés töredéke, a nyéltűskén famaradványokkal. (H: 8 cm, sz: 2 cm) (III. t. 1. á.) Jó minőségű, kétélű vaskés pengetőredéke. (h: 7,9 cm, sz: 2,3 cm) (III. t. 3. á.)

Csont késnyél töredéke (?). Pont-kör díszítésű, faragott csontból készült nyéltöredék. (h: 7,5 cm, sz: 1,3 cm) (III. t. 4. á.)

Fenőkő. Trapéz alakú, a hosszú használattól mindkét oldalán homorúra kopott. Színe szürke. (h: 7 cm, m: 1,3 cm) (III. t. 6. á.)

Vasszegek. Kovácsolt vasból készültek. Nagyon rossz a megtartásuk, közelebből meghatározhatatlanok. (h: 7,2 cm) (III. t. 9—10. á.)

Iszkába töredéke. (?) Kovácsolt vasból készült, félkör átmetszetű. (h: 5,4 cm, sz: 1 cm) (III. t. 5. á.)

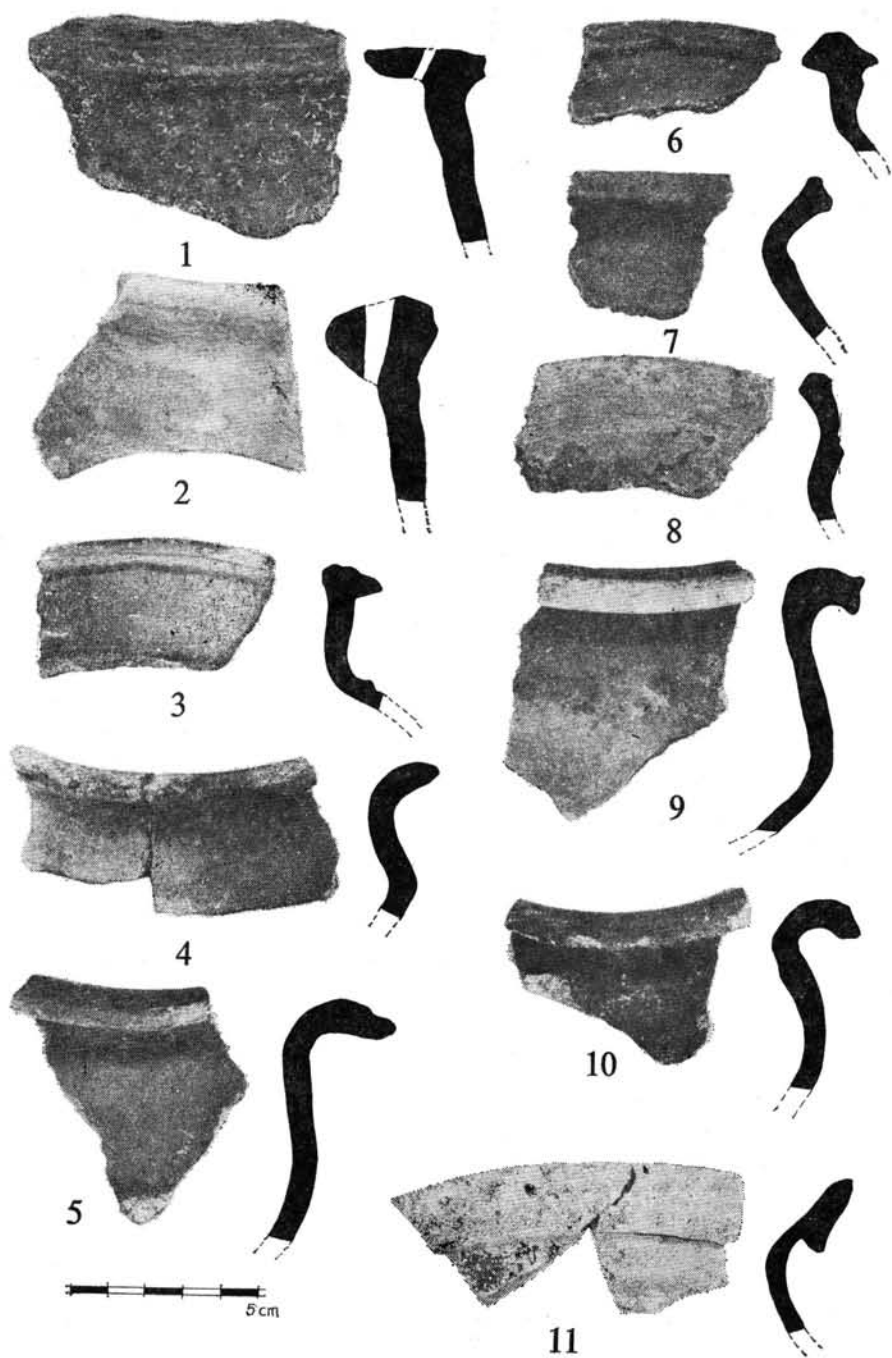
Vastöredék. Meghatározhatatlan. Falenyomatok vannak rajta. (h: 5,2 cm, sz: 4,3 cm) (III. t. 7. á.)

²² A kerámiaanyag meghatározásában főleg Holl Imre, Kovalovszki Júlia, Mesterházy Károly, Parádi Nándor és Szabó János Győző idevonatkozó munkáira támaszkodtam.

²³ Cs. Sós Á.—Parádi N. 1971. 130.

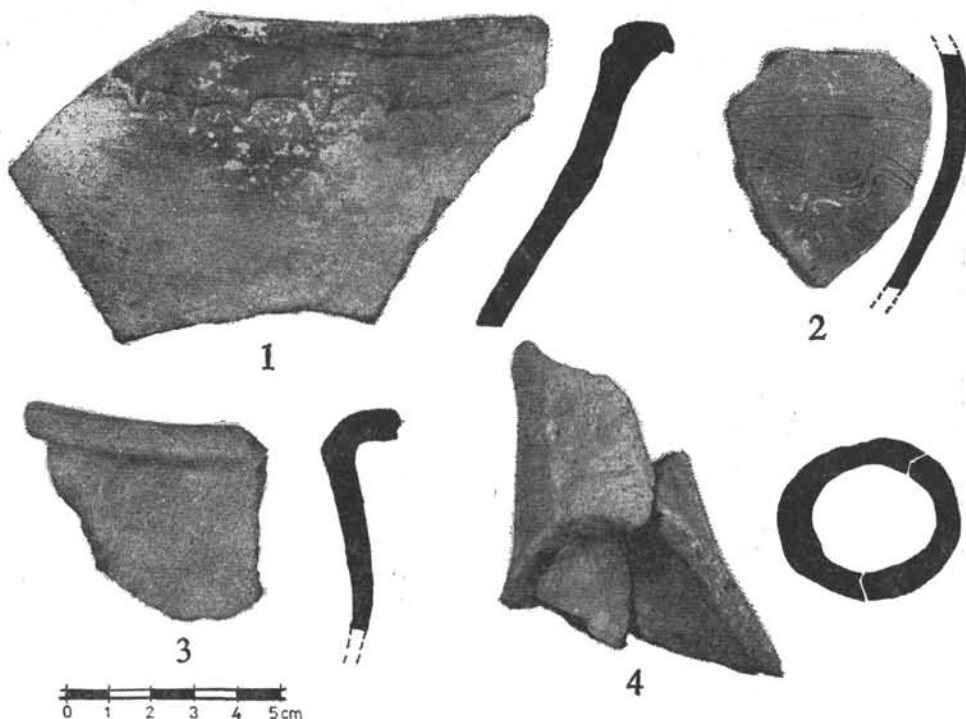
²⁴ Egyes fémtárgyak meghatározásában Müller Róbert vonatkozó munkájára támaszkodtam. Müller 1975. 59—102.

²⁵ Nagy G. 1896. 360, 362. Nagy G. 1898. 60—61. Cs. Sós Á.—Parádi N. 1971. 129.

I. tábla

II. tábla

A XI—XII. század fordulójáról való leletanyagot feltételeesen a kemence előterének leletanyagaként határozzuk meg, és ezzel egyidősnek tartjuk a kemencét.

II. Az előteret vágó gödör leletanyaga:

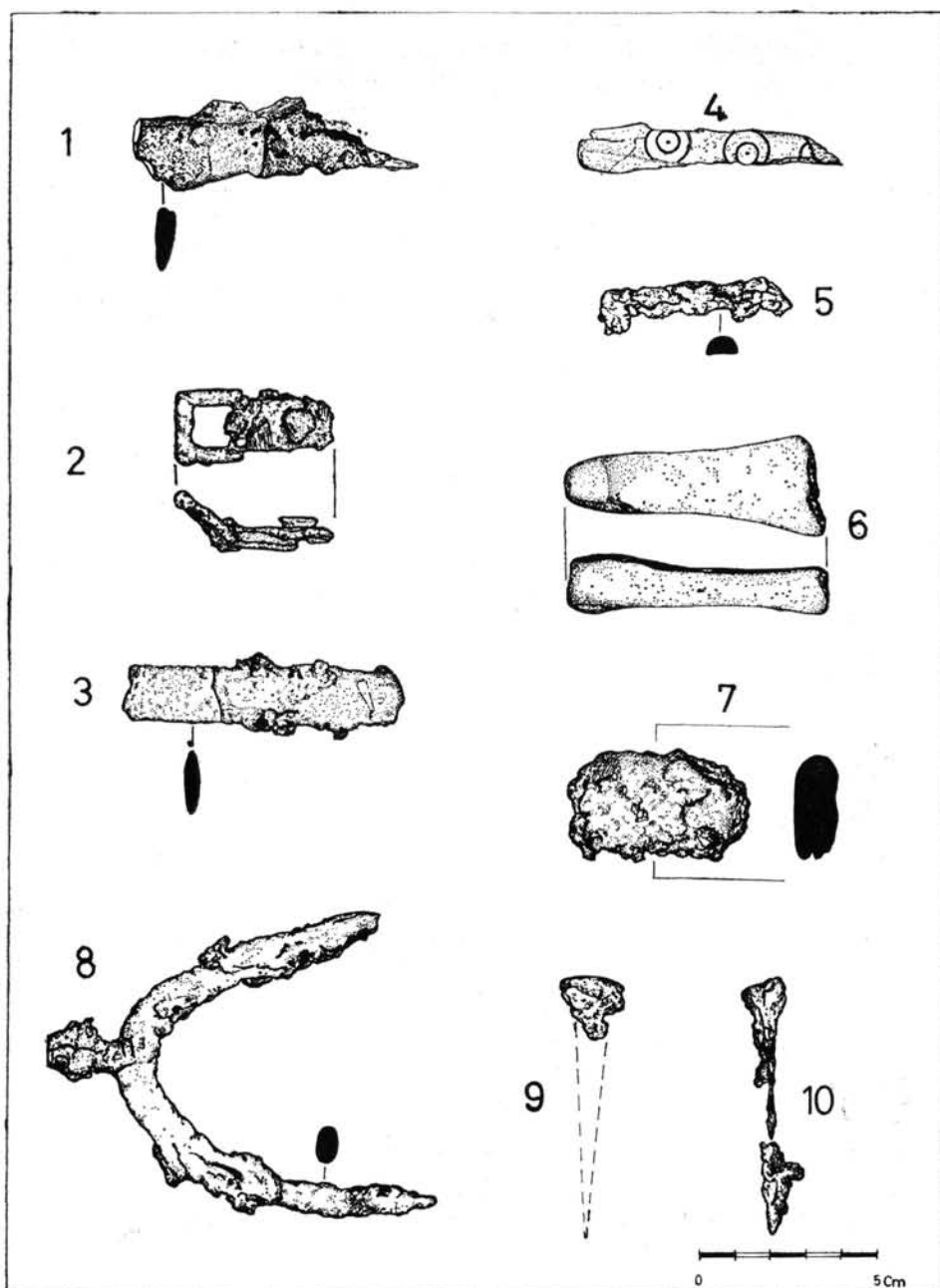
A XIII. század végi, XIV. századi leletanyag fazekai többnyire fehér színűre égetettek. Jellegzetesen magasan, enyhén ívesen kihajló pereműek, igen vékony falúak, szépen kidolgozottak. Sok olyan edénytöredék került elő, melyet sűrűn, mélyen, vízszintesen bekarcolt vonalak díszítenek. A perem- és oldaltöredékek arra utalnak, hogy nagyszámú korsót, palackot, bögrét és kancsó szerű edényt használtak már ekkor. A jó minőségű díszes fehérkerámia mellett vörös, feketes-vörös és barnásvörös egyszerűbb edények is vannak. (IV. t. 1—15. á. és I. t. 11. á.) Előkerült egy, a falán vörös festékekkel sávosan festett, fehérkerámiából készült kancsó aljtöredéke is. (IV. t. 10. á.)

Mind a kemence előteréből, mind a gödörből kerültek elő cserépüstök töredékei. Ezeket peremük alakja, az üstök formája és anyaga alapján két csoportba oszthatjuk.²⁶ Lásd: 1. csoport: I. t. 1. á; 2. csoport: I. t. 2. á.) Csaknem valamennyi itt előkerült cserépüst a külső oldalán és a peremén vörös színűre volt festve.²⁷

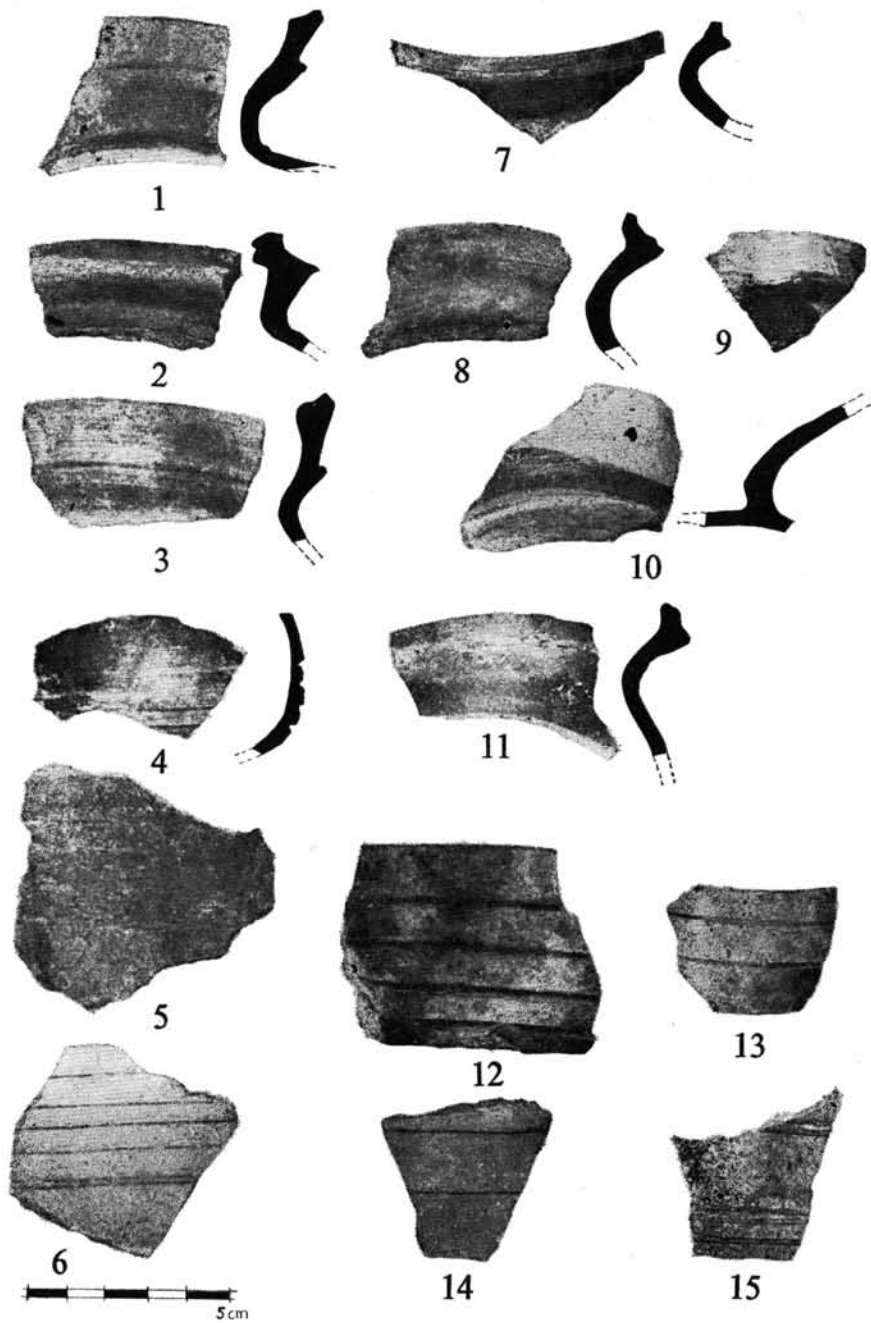
A fenti adatok alapján a kemence elkészülését a XI. század legvégére keltezhetjük, használatának felső határát pedig a XII. század első negyedére.

²⁶ E különbségek okai lehetnek: funkciós, időrendi, esetleg etnikai.

²⁷ A festék miatt a cserépüstök nem engedték át a vizet, mert a befestés után tömörebb lett az agyag szerkezete.

III. tábla

IV. tábla

Mellékletek

I. Az ópusztaszeri 80/1. számú kemence kavicsai

A megvizsgált 15 db kavics közül a legnagyobb közel 300 gramm volt. A többség jól koptatott, de előfordult kevésbé koptatott is.

Az anyag meghatározása:

13 db metamorf származású kvarcit kavics,

1 db metamorf származású metahomokkő kavics,

1 db vulkáni utóműködés révén keletkezett hidrokvarcit kavics. Ez utóbbi a legnagyobb és a legkevésbé koptatott.

Valamennyi erősen átégett: valószínű, hogy igen magas hőmérsékleten használták a kemencét. Pontos származási helyük nem határozható meg.²⁸

II. Az ópusztaszeri 80/1. sz. kemencéből és előteréből előkerült állatcsontok meghatározása

Az előkerült állatcsontok fajok szerinti megoszlása:

szarvasmarha 38 db

kiskérődző 83 db

sertés 7 db

háziállat 128 db

A kiskérődzők között a juh és a kecske fordul elő; közülük a juh volt a domináns.

hal 36 db

madár 10 db

vad 46 db

A halcsontok között nagyon sok halpikkely fordult elő.

Összesen mintegy 174 db csont került meghatározásra. Ebből mindössze 6 db volt a kemence belsejében, az összes többi állatcsont a kemence előterének betöltéséből került elő.²⁹

IRODALOM

Castiglione László (1973), Pompeji. Budapest, 153.

Cs. Sós Ágnes—Parádi Nándor (1971), A csátaljai Árpád-kori temető és település. Fol Arch XXII. 105—143.

Feuerné Tóth Rózsa (1963), Középkori hypocaustum a Margit-szigeten. Bud Rég XX. 427—449.

Györfly István (1911), Szatmár megyei szilvaaszaló. Néprajzi Értesítő XII. 249—252.

Györfly István (1943), Magyar falu — magyar ház. Turul 119—156.

H. Gyürky Katalin (1976), Az egykori budai domonkos kolostor. Műemlékeink 59.

H. Gyürky Katalin (1981), Das mittelalterliche Dominikaner kloster in Buda. Fontes Archaeologicae Hungariae, Budapest 96—104.

Kaba Melinda (1956), Tábori kenyérsütő kemence Aquincumból. BudRég XVII. 153—169.

Kisbán Eszter (1966), A magyar kenyér. Budapest, 19.

Kisbán Eszter (1968), A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban. Népi kultúra — népi társadalom 51—91.

²⁸ L. az 5. jegyzetet!

²⁹ Az állatcsontok meghatározásáért Vörös Istvánnak, az MNM munkatársának mondok köszönetet.

³⁰ A fényképeket Toppantóné Nagy Czirok Anikó készítette. Segítségét ezúton is köszönöm.

- Maróti Egon* (1979), *Columella koraközépkori továbbélése*. Acta Universitas de Attila József nominate, Acta Antiqua et Archaeologica 1979-II. 33—41.
- Méri István* (1963), Árpád-kori szabadban levő kemencék. ArchÉrt 90. 273—282.
- Müller Róbert* (1975), Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. AAH XXVII. 59—102.
- Nagy Géza* (1896), Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. ArchÉrt XVI. 344—365.
- Nagy Géza* (1898), A Szabolcs megyei Múzeum középkori sarkantyúi. ArchÉrt XVIII. 60—64.
- Sergejenko J. Maria* (1954), Pompeji. Leipzig 275.
- Trogmayer Ottó—Zombori István* (1980), Szer monostorától Ópusztaszerig. Budapest, 158.

UNTERSUCHUNG EINES AUS ZIEGELSTEINEN GEBAUTEN BACKOFENS MIT GEWÖLDTER DECKE AUS KIESELSTEINEN

Mária Béres

1980 kam im Kloster von Ópusztaszer ein Backofen zum Vorschein, der doppelwändig aus Ziegelsteinen gebaut war, dessen waagerechte Backplatte ebenfalls aus Ziegelsteinen bestand und der ein Gewölbe aus Kieselsteinen hatte.

Wegen seiner Konstruktion scheint es wahrscheinlich, daß der Backofen zum Backen von Flanderbrot benutzt worden ist.

Seine Konstruktion läßt uns eine Analogie zum spätrömischen Backofen der Laktanya Straße in Aquincum erkennen.

Wir nehmen an, daß dieser in der römischen Zeit allgemein verbreitete Backofentyp aus der antiken Zeit überkommen war. Im Backofen von Ópusztaszer treffen wir auf eine mittelalterliche, in der Ausführung einfachere Variante dieses Typs. Sie kann durch Benediktinermönche aus Westeuropa nach Pusztaszer gelangt sein.

Aufgrund des Fundmaterials, das vor dem Backofen ausgegraben werden konnte, kann man feststellen, daß der Backofen gegen Ende des XI. und zu Beginn des XII. Jahrhunderts benutzt wurde.

NÉPRAJZ

HAGYOMÁNYOS NÉPSZOKÁSOK APÁTFALVÁN I.

SZIGETI GYÖRGY

(Budapest)

Bevezetés

Apátfalva község Makótól mintegy 10 km-re keletre, teljesen sík területen, a Maros folyó jobb partján fekszik. Nevét onnan kapta, hogy a középkori Apátfalva (Pothfalua), amiről már 1332-ben történik említés, minden bizonnyal a csanádi bencés monostor apátjának tulajdona volt. Érdekes, hogy a nép ma is *Pátfalvának* vagy *Pátfolvának* nevezi. A török hódoltság idején, 1573-ban teljesen elpusztult falu az 1690-es években újra népesedni kezdett és egy települést alkotott Újcsanáddal, a mai Magyarcsanáddal. Apátfalvát 1751-ben az aradi kincstári uradalomba osztották be. Lovász Mihály uradalmi kormányzó 1752-től 1756-ig mintegy 50 magyar családot telepített a környékről: Ányás, Földeák, Makó, Mindszent, Orosháza, Szeged, Szele, Szent Anna, Szent Márton, Tápé, Vásárhely helységekből.¹

Mikor az apátfalvi vagy újcsanádi magyarság száma az 500-at meghaladta, a csanádi püspök 1753-ban önálló plébániát szervezett, a kincstár pedig 1757-ben templomot építtetett a számukra. Apátfalvának Csanádtól való különválása 1762-ben történt. A község legrégebb pecsétje 1764-ből való ezzel a körirással: *Sigillum Communitatis Apadfalvensis* (Apádfalva község pecsétje). 1767-ben már 128 tiszta magyar telkesgazda és 47 magyar zsellér lakja, összesen 964 lélek. A lakosok száma 1768-ban s később új települtekkel is szaporodott a Jászságból, Gömör, Heves, Hont és Nógrád vármegyékből. 1820-ban a Maros árja majdnem egy egész utcát elsodort, 1831-ben pedig a kolera ritkította meg a lakosság sorait.²

Palugyay szerint: „Népessége: az 1827-ki országos összeíráskor 3568 lélek közül r. kath. 3453; g. n. e. 65; prot. 25; zsidó 25. Az 1851-ik évi összeírás szerint családfő 677, összes lélek száma 3946. Tanodai állapot: Egy r. kath. iskola egy tanítóval; a múlt 1851-ik évben volt tanuló fi 239, leány 234, összesen 473.”³

Mint általában a dél-alföldi telepes falvak, Apátfalva is szabályos településformájú. Földje kevés kivétellel kiváló termőföld, lakói pedig nagyon szorgalmas és a legnagyobb részben földművelésből élő magyarok. A község határának területe 10 306⁴ kat. hold, lakóinak száma az 1900. évi népszámlálás szerint 5318⁵, az 1960-as népszámláláskor pedig 5580. A legújabb adatok viszont csökkenő tenden-

¹ Takáts L. 1926. 3—4.

² Szentkláray J. 1898. 227.

³ Palugyay I. 1855. 302.

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat I. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Bp. 1902. 340.

⁵ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 2. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Bp. 1904. 678.

ciát mutatnak. 1970-ben ugyanis 4826 a lakónépesség száma, 1980-ban pedig már csak 4361.⁶

Az apátfalvi nép hagyományvilága is katolikus színezetű, így a hagyományokkal kapcsolatos jeles napok és ünnepi alkalmak csoportosítása is célszerű, ha az egyházi évhez igazodik.

Mint hogy a község lakóinak jelentős része a már fentebb említett környékbeli helységekből és északi megyékből települt Apátfalvára, nyilván a 18. század közepén magukkal hozott szokásokat, valamint az azokkal kapcsolatos hiedelmeket éltették tovább mintegy 200 évig, de némelyeket szinte napjainkig.

Izgalmas feladatnak tűnik egy ilyen 18. századi telepes község szokásainak vizsgálata azoknak a vidékeknek a szokáshagyományaival összevetve, ahonnan a telepítés történt. Ennek vizsgálata azonban a maga sokrétűségével meghaladná e dolgozat terjedelmének lehetőségeit.

Ezek a hagyományok, amelyekről e sorokban szó esik, a téli ünnepekhez és jeles napokhoz, valamint a téli időszak jeles napjaihoz nem kötődő szokásokhoz kapcsolódnak, vagyis adventtel kezdődnek és a farsanggal be is zárulnak.

A szóba kerülő hagyományok közül legfeljebb a mai 70 évesek és azoknál idősebbek szórványos gyakorlatában él még néhány. A 40-től 70 évesek is emlékeznek e népszokások legtöbbszörére, de a mai racionális élet követelményeinek, továbbá az iskolai nevelés és más felvilágosító munka, valamint a sokoldalú modern tömegkommunikáció hatására már nemcsak hogy nem gyakorolják, de nem is veszik azokat komolyan. Pl. már a két világháború között sem készített senki Luca-széket, mert már akkor sem hittek olyan erősen a boszorkányokban. A Lucanaptár bizonytalan időjárási előrejelzése is mosolyra készíti napjainkban még az idősebbeket is. Ha tehát a mai 40—70 évesek emlegetik is a régi szokásokat, rendszerint kézlegyintés kíséretében teszik azt. A 30 évesnél fiatalabbak egyrésze viszont már oda se nagyon figyel az öregek népszokásokkal és hiedelmekkel kapcsolatos megjegyzéseire. Ha napjainkban a dédapa vagy a nagypapa megaprószentekeli a családban a gyerekeket, azok megrökönyödve értetlenül tekintenek rá, mert nem tudják, hogy mindez miért van. Persze a dédapa ma már jobbra csak azért csinálja ezt, mert gyerekkorában Aprószentek napján őt is sokszor megvesszőzték és olykor már csak bizonyítani akarja, hogy ő még nem felejtette el a régi szokást. A húsvéti locsolódás mai kifinomult kölnivizes formája is már nagyon távol áll az akár 50 év előtti népszokás gyakorlatától is.

Talán nem túlzás és a valósághoz közel áll, ha kijelentjük, hogy a népszokások Apátfalván a századforduló, de főleg az első világháború után kezdtek elhomályosodni, és bár a két háború között még a legszélsőségesebb boszorkányhittel kapcsolatos szokások kivételével (Luca-szék készítése, Szent György napi harmathúzás stb.) a legtöbbet gyakorolták is, a második világháború után egyre inkább csak az idősebbek emlékezetében élnek, gyakorlatuk pedig nagyon szórványos.

A letelepedés idején szinte kizárólag földművelők és állattenyésztők voltak az apátfalviak. A múlt század vége felé a legelők — főleg a *gyéppugar* (gyepugar) — feltörése előtt a juhtenyésztés is jelentős volt Apátfalván. Nyilvánvaló, hogy a pásztortélet fokozatos visszaszorulásával lassan annak hagyományos szokásai is eltűntek.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Apátfalván az egykori népszokások és az azokkal kapcsolatos hiedelmek pusztulására napjainkban az első fázis a jellemző, vagyis az, amikor még emlékeznek rá, esetleg azt is tudják, hogy mi volt a tartalmi

⁶ 1980. évi népszámlálás 6. Csongrád megye adatai. Bp. 1980. 515.

lényege, de már nem gyakorolják, mert nem hisznek benne. A jövőben ez a tendencia tovább erősödhet, vagyis teljesen a múltba vesznek a 19. század végén még nagyon erősen élő néphagyományok.

Téli ünnepek és jeles napok

ADVENT

A pátfalvaiak szólása szerint „*András bezárta a muzsikát*“, vagyis végetérték a *kisfarsang* mulatságai, az őszi lakodalmak és bálak. Ezzel kezdetét vette *ádvént*. Az elkövetkezendő hetek alatt egészen karácsonyig még az első világháború előtt is szigorú böjtöt tartottak, mint a húshagyó és húsvét közötti *nagybűtben* (nagyböjtben). Az adventi böjtölést, ha valamivel enyhébben is, de sok helyen még a két világháború között is tartották szerdai és pénteki napokon, de volt aki a szombatot is böjti napnak tekintette. Napjainkban már legfeljebb csak az öregek böjtölnek adventben. Megkülönböztetésül a nagyböjttől, a rövidebb adventi időszakot *kisbűtnek* nevezték. Adventhez, mint Krisztus születése napjának karácsonynak előkészületi idejéhez is hozzátartozott a böjtölés, az önmegtartóztatás.

Adventben a hangulatos hajnali misékre nemcsak a falusiak, hanem a faluhoz közel lakó tanyaiaik közül is sokan mentek, hacsak jámbor szándékukat az nem befolyásolta, hogy rendszerint András napján *Pátfolván* is megkezdődtek és a nem böjtös adventi napokon (hétfőn, kedden, csütörtökön esetleg szombaton) általánossá lettek a karácsony előtti disznóvágások. A hajnali misével kapcsolatos az a szolás is, amit valami jól tervezett, de közbejött akadály miatt megghiúsult tevékenység alkalmával gyakran mondogattak Apátfalván: „*Pú lett, mint a kuvityi hajnali mise.*“

Azt kell ehhez tudni, hogy egyszer a régebbi időben az Apátfalvához közeli Kuvityon (Kövegyen) a hajnali misére már háromszor harangoztatott a pap, de a templomba azon a hajnalon nem mentek a kuvityiak, mert a faluban minden háznál disznót vágtak.

BETLEHEMEZÉS

A karácsonyi ünnepek várásának igazi népi hangulatához hozzátartozott a gyerekek betlehemezése. Betlehemezés volt a neve, bár az Apátfalván általánosan ismert profán változat egyszerűsége és rövidegsége miatt inkább csak a betlehemezéssel rokon angyali vigasság volt már a századforduló táján is. A játékban az igazi értéket a karácsonyi népének képviselték.

Legtöbb esetben az egymáshoz közelebb lakó szomszéd gyerekek álltak össze betlehemezni. Nem rokonságban levő gyerekek voltak, hanem a környékbeli pajtások, cimborák. Azt is mondhatjuk, hogy egy-egy csoportban ugyanabból a falurészből való gyerekek voltak.

Általában 10—12 éves fiúk vettek részt a betlehemezésben. Ritkán akadtak fiatal 17—18 éves legénykék is, akik társultak. Tőlük a kisebbek féltek, mert sokszor megijesztették őket azzal, hogy elveszik a betlehemüket. Végül is arra nem került sor és így a kisebbek ijedelmén kívül nagyobb baj nem történt. Akik legényke korukban vállalkoztak a betlehemezésre, azok is úgy szervezkedtek, mint az iskolások. Ezek a fiúk a betlehemezés ürügyén már a lányokat is szemügyre vették és jobbra csak az őket érdeklő lányos házakhoz mentek be. Ezek betlehemezése már félig-meddig az udvarláshoz tartozott, annak volt egyféle előjátéka.

Előfordult, hogy valakit kimartak egy csoportból. Legtöbbször azt, aki szégyent

hozott rájuk vagy aki a pénzosztásnál csalni próbált. Azok is kimaradtak és új csoportot kerestek maguknak, akik szerénységük és élheteretlenségük miatt a pénzosztásnál háttérbe szorultak.

Fiatál házas férfiak egyáltalán nem jártak Apátfalván betlehemezni s régen, a hagyományos betlehemezés idején sem alakultak vegyes csoportok (fiúk, lányok).

Akik kimaradtak az iskolából, azok már a következő évben nem mentek betlehemezni. Helyettük a hatodik osztályosokból új csoport szerveződött. Így az öt fős csoporthoz általában minden évben két-három új tagot kellett szervezni.

A szerepek elosztásakor a csoport tagjai maguk között egymás rátermettségét is figyelembe vették. Az öt főből három angyal volt (1 vezérangyal és 2 betlehemvivő angyal), a negyedik volt az öreg, az ötödik pedig a csikós.

Öregnek olyan mackós mozgású, mélyhangú, fejlett gyerek kellett. A három angyalnak viszont jól kellett tudni énekelni. Az éneklést a két betlehemvivő irányította, de az egész játék vezetése a vezérangyal feladata volt. Csikósnak hetyke, jó mozgású gyereket választottak. Vásottabb, ízetlenkedő (csúnya beszédű, káromkodós) gyereket nem vettek maguk közé.

Szervezkedésük otthon történt, rendszerint annak szüleinél, akié a betlehem is volt. A próbák idejét megbeszélték maguk között. Próbára ott jöttek össze, ahol az öt gyerek szüleinek egyike legjobban megengedte. Több helyen ugyanis elleneztek a szülők, ha a gyerek betlehemezni ment. „*Né mēnj! Mit szagatod a csizmádat?*” — mondta több helyen az apa.

Nyomatásban megjelent betlehemes szövegkönyvet nem ismertek. A szöveg szóban hagyományozódott és azt mindig betanulták, soha nem rögtönözték. Már a kisebb 6—7 éves gyerekek ellesték a betlehemesektől, hogy mit mondanak. Az ilyenkor érdeklődő gyerekek már elhatározták, hogy nagyobb korukban ők is betlehemesek lesznek. Az iskolában a tanító is odafigyelt, hogy jól betanulják a játékot, nehogy szégyent valljanak.

Apátfalván advent első szombatján indultak betlehemezni. Csak szombaton és vasárnap mentek, továbbá utolsó alkalommal *karácsony bűtje* estéjén. Általában sötétedéskor indultak el, úgy estefelé 5 és 6 óra között. A játékra nagyjából mindennütt egyforma időt szántak.

Egyszerre több betlehemes csoport is működött, de azért a falut nem osztották fel egymás között. Így előfordult, hogy egy este 2—3 betlehemes csoport is megfordult ugyanabban a házban. A szomszéd faluba a *pátfolvai* betlehemesek nem mentek át, de a faluhoz közeli tanyákba kimentek.

Ha egy csoport helytelen viselkedésével elrontotta a becsületet, akkor az a másik csoport rovására is ment, mert a történetek után nem látták őket szívesen.

A betlehemesek nem is mertek minden házba bemenni. Ez különösen akkor fordult elő, ha mérges vagy iszákos ember hírében állt a házigazda. Elaggott, egyedül élő öregemberekhez sem mentek be. A rokonságot, szomszédokat mind az öt gyerek kötelességének tartotta a betlehemezéssel felkeresni. Azokon a helyeken több pénzt reméltek, de többet is kaptak. Ha a rokonságból véletlenül kihagytak valakit, abból harag nem lett, esetleg szóvátették, hogy hozzájuk miért nem mentek.

A betlehemesek hangoskodva, csengettyűvel mentek az utcán és a tanyák között. A csengettyű rá volt szegezve az öregnek a botjára. Amerre mentek, a házaknál és tanyáknál a kutya is ugatott. A legtöbb helyen már mentek is elébük a zajra.

A vezérangyal így köszöntött be: „*Köll-ē angyali vigasság?*” A legtöbb helyen simán beengedték őket, mondván nekik: „*Kő, hát csak gyerték!*” Ha nagyon ritkán elutasították őket, olyankor egy kicsit erőltették a dolgot, hogy bemehessenek.

Először a vezérangyal lépett be kinyújtott karddal, e szavakkal:

*„Szerelmes jó gazdám
Nyisd meg az ajtódat,
Szakállas vendégek
Lepik meg házadat.“*

A vezérangyal után közvetlenül bementek a betlehemvivő angyalok is, akik letették az asztalra a betlehemet. Azután hármásban elénekelték a *„Mennyből az angyal...“* kezdetű népéneket. Ének után a vezérangyal kinyitotta az ajtót és kikiáltott: *„Gyere be csikós!“* A csikós, mint aki rosszul értette a hívást, így válaszolt: *„Miféle lópaksust?“* Erre a vezérangyal: *„Sëmmiféle lópaksust, csak gyere be csikós!“* A csikós erre belépett. Kemény léptekkel ment be, közben tekingetett jobbra-balra, majd hetykén, harsány hangon a következőket mondta:

*„Mit tudják, hogy ki vagyok én, mi vagyok én,
Hortobágyi csikóslegény.
Össeütöm sarkantyúmat,
Kipödröm a bajuszomat.
Pántlikás kalapom a szememre vágom,
Hogy ne lássák búbánatos arcom.
Fölpattanok szilaj csikóm hátára,
Úgy vágtatok (a) hortobágyi csárdába.
Kocsmárosné bort hozzon a kupába,
Hagy igyon a szegény csikós bújába.
Mit bújába' bánatába' megiszik,
Mégkeresi, még a gazda aluszik.“*

Ezután közösen elénekelték a *„Csordapásztorok...“*-at.

Az éneklés után ismét megnyitotta az ajtót a vezérangyal és kikiáltott: *„Gyere be öreg!“* Mire az öreg válasza: *„Miféle pálinkás üveg?“* Erre ismét a vezérangyal: *„Sëmmiféle pálinkás üveg, csak gyere be öreg!“* Akkor az öreg bebukott az ajtón. Ezek után azt mondta neki a vezérangyal, miközben az öregnek a hátát a kardjával bökdöste: *„Kelj föl öreg, megyünk Betlehémbe kis Jézust köszönteni!“* Erre az öreg ismét félreértve a felszólítást: *„Kis kést köszörüni?“* A vezérangyal türelmetlenül kiáltott rá: *„Nem kis kést köszörüni, hanem kis Jézust köszönteni!“* Erre fölkelt az öreg a nagy kampós juhászbotjával, amin a csengő is volt. Most következett rendszerint a *„Krisztus Jézus született, örvendezzünk...“* kezdetű népének. Ahogy énekeltek, az öreg botjával verte az ütemet és lehajtott fejjel öregesen tekingetett. Az ének elhangzása után a vezérangyal így folytatta:

*„Zörgetik a kúcsot,
Pézt akarnak anni,
Akármennyit annak,
Még fogjuk köszönni.
Elesett a tyúk a jégén,
Maj' fökel a gyüvő hétén.
Össeüti a bokáját,
Sárga sarkantyús csizmáját.
Tyúk ide kontyos,
Kalács ide fontos.
Pézt akármennyit annak, megköszönjük.“*

Mikor megkapták a pénzt, énekszóval indultak kifelé: *„Elindulának és el is jutának...“*

A betlehemesek játékában jellegzetes volt a csikós kevély mozgása, az öreg lomhasága és az ajtón való bebukása.

A betlehemeseket nagyon ritkán utasították el, még a szegényebb helyeken is adtak nekik néhány fillért. Ha *böcsőbe'* (bölcsőben) fekvő alvó kisgyerek, esetleg beteg öregember volt a háznál, ott arra kérték őket, hogy ne mondják el rigmusaikat, illetve ne menjenek be a szobába, de pénzt azért ott is adtak nekik.

Az ügyes betlehemeseket meg is dicsérték. Az is előfordult, hogy más vendégféle is volt a háznál és az is adott nekik valamennyi pénzt, nemcsak a háziak. Ha a nagylánynál ilyenkor ott volt egy legény, akkor az azt mondta: „*No, mondjátok e' mégéccé, majd én fizeték!*” Ilyen esetben a betlehemezés már gavallérságot is kiváltott.

Az asszonyok azt figyelték, hogy a betlehemesek hogyan énekelnek, a férfiak a csikósban vélték látni a leendő életrevaló férfit, a gyerekeknek pedig az öreg volt a legérdekesebb figura. Ha a háziak azt látták, hogy a kicsi gyerek nem félt, hanem ragyogó szemmel figyelte a betlehemeseket, akkor ők is megismételtették velük a játékot.

Mikor beengedték őket, akkor azon voltak a háziak is, hogy a játékhoz teret biztosítsanak. A betlehemet az asztalra tették. A benne levő gyertyákat meggyújtották és majd csak kifelé menet fújták el.

A betlehem templom alakú volt, kis toronnyal. A toronyba csengettyűt akasztottak, a tornyon ablak is volt. A fala és teteje vékonyabb deszkából készült és az egészet, színes, jobbra piros papírral vonták be. A betlehem ablakait ragasztott színes papírral csak jelezték, hogy a szél bele ne fújhasson.

A betlehem ajtajával szemben, a hátuljában, a templomi oltár helyének megfelelően, keresztben volt egy kis jászolka. A Jézuska jelképűl a jászolba egy kis porcelán babát tettek. A gyertya az ajtón belül kétfelől égett. Ezért azon a helyen belül nem tapétázták szentképpel a falát, hogy meg ne gyulladjon a betlehem. A többi felülete viszont belülről karácsonyi szentképekkel volt díszítve. A középen mohára téve agyagbárányok voltak pásztorral.

A vezérangyal és a két betlehemvivő angyal fehérben volt. Alul téliesen öltöztek, de fölül hosszabb fehér felnőtt ing volt rajtuk, ami leért nekik térdig. Az öreg subában volt, a csikósnak pedig a legnagyobb hidegben is kalap volt a fején. Rövid ködmönt, vagy kifordított báránybélésű kabátot vett még magára, a vállán pedig *sallangos ustor* díszelgett. A csikósnak feketére festett pörge bajusza, az öregnek meg nagy szakállá volt kenderből. A csikós kivételével a három angyal és az öreg kifordított báránybőr sapkát tett a fejére.

A betlehemesek kevés pénzt, esetleg almát, diót vagy süteményt kaptak. Rendes családoknál bort nem adtak nekik. A pénzt a vezérangyal gyűjtötte és minden este elosztották. A pénzosztásnál lehetett — mint ahogy volt is — közöttük nézeteltérés. Egymást szemmel tartották és ha megbizonyosodott, hogy a vezérangyal nem igazságosan osztotta el a pénzt, akkor könnyen kizárták maguk közül. Ilyen esetben sürgősen egy másik, megbízhatóbb vezérangyalról kellett gondoskodni.

A betlehemesek siettek egyik házból a másikba, hogy minél több helyen megjelenhessenek. Amikor elmentek, a házbeliek megbírálgatták a játékukat, összehasonlítva azt a többi csoport játékával.

A betlehemezés régi hagyományos formája 1948 után megszűnt. Az úttörők még néhány évig tanári betanításban József Attila: Betlehemi királyok c. versének dramatizált változatával jártak a faluban házról-házra. Később a templomban is adtak elő pár esztendőben a segédlelkész által betanított csoportok nem népi eredetű betlehemes játékot és csak azokhoz a házakhoz mentek, ahova hívták őket.

Megfigyelhető volt, hogy a betlehemezés alatt összeszokott gyerekek később is jobban komásodtak, tehát a kapcsolatuk már nagyobb korukban is természetesebb volt.

BORBÁLA NAPJA — december 4.

A legöregebbek emlékezetében még él a nagylányok alábbi Borbála-napi szokása, ami a századforduló után fokozatosan eltűnt a gyakorlatból: „Apátfalván orgonaágot törnek, egy üveg vízben a kemence tetejére teszik. Ha karácsonykor kivirágzik, az új esztendőben biztosan férjhez mennek.”⁷

MIKLÓS NAPJA — december 6.

E nap reggeléhez, illetve előestéjéhez szinte kizárólag csak a gyerekek Mikulás várása kapcsolódik Apátfalván. Ez a szokás már a múlt század végén is megvolt, napjainkban pedig mint Téalapó gyakorolja a gyerekek jutalmazását, olykor büntetését. A nap előestéjén a gyerekek egymással versenyezve a csizma és cipő fényesítésében, kitették a lábbelijüket az ablakba. Ha akadt a Mikulás szerepére vállalkozó szomszéd vagy rokon férfi, aki subában, kifordított báránybőr sapkában és nagy kenderszakállal személyesen hozta a gyerekeknek a megérdemelt ajándékot és virgácsot, akkor az volt az igazibb Mikulás este, de ha nem, akkor rendszerint csak reggel találták meg az ajándékukat. Régen ez szinte kizárólag dió, kockacukor, esetleg *bagolytűdő* (aszalt alma) volt. A rosszabbak büntetésből előfordult, hogy *vöröshajmát* (vöröshagymát), krumplit vagy *csicsókát* találtak a lábbelijükben. Virgács azonban mindegyikbe került, hiszen mind megérdemelte azt az apátfalvi szólás-mondás szerint: „*Ügyan ki látott már szép öregasszont még jó gyerékét?*” A napjainkban szokásos Mikulás (Téalapó) ajándékozás (boltban vásárolt krampusz, továbbá cukorból és csokoládéból öntött mikulás) századunk 30-as éveiben terjedt el.

LUCA — december 13.

Valamikor nagyon jeles nap volt Apátfalván is. E nappal kapcsolatos szokások és hiedelmek e század 30-as éveiben teljesen elvesztették egykori jelentőségüket.

A *Luca-székét* Luca napján kezdték készíteni és naponként munkálkodva rajta, *karácsony büntjén* (dec. 24.) fejezték be. Készítője elvitte az *éféli* (éjféli) misére azzal a hiedelemmel, hogy azon ülve megláthatja a boszorkányokat, ezáltal megtudhatja, hogy kiktől kell óvakodnia. A Luca-szék készítői — leginkább legények és fiatal férfiak —, az éjféli mise után futva vitték hazáig a Luca-székét, nehogy a készítőjét a boszorkányok utolérjék és széttepjék. Otthon azután a Luca-székét bedobta az előre befűtött kemencébe. Előfordult, hogy a boszorkányok elől menekülő felzaklatott lelkiállapotú legény bele is betegedett a nagy idegfeszültséggel járó vállalkozásba. Az egyik 1911-ben született adatközlő Luca-széken ülőt még gyerekkorában látott az éjféli misén hátul a kórus alatt, de arról nem hallott, hogy a családjukban valamikor is készítettek volna. Az első világháború után, főleg a 20-as évektől már Apátfalván sem akadt senki sem, aki a készítésére vállalkozott volna. Napjainkban a Luca-szék emlékét már csak az ismert mondás őrzi Apátfalván is: „*Ügy készül mint a Luca-széke.*” Akkor mondják ezt, ha valaki nagyon késedelmes a munkájában.

⁷ Bálint S. 1977. I/25.

A *Luca-cédulát* a lányok és legények Luca napján egyaránt úgy csinálták, hogy 12 cédulára a lányok legények nevét, a legények pedig lányok nevét írták azoknak a nevei közül, akiknek bármelyikét szívesen vállalták volna házastársuknak. A jól összehajtott cédulák közül minden reggel bedobtak egyet az égő kemencébe, de csak az utolsót nézték meg, aminek a bedobására karácsony böjtjén került sor. Hitték, hogy az lesz a férjük, illetve a feleségük, akinek a neve az utolsó cédulán volt. Ez a szokás az 1930-as években szűnt meg.

A *Luca-búzá*t is ismerték Apátfalván. Luca napján tányérba búzát tett a házi-asszony és naponta locsolgatta. A búza karácsonyra szépen kizöldült és oda is tették a karácsonyfa alá. Ünnepek után az ablakba került, majd a legkorábban kikelt korai csirkékkel etették meg, hogy nagyobb áldás legyen rajtuk és nagyobb szerencse legyen hozzájuk. Az egyik adatközlő az 1950-es években még látott Luca-búzát.

A *Luca-pogácsa* egyszerű, zsírral és tejjel készített omlós sós pogácsa. Régebben adventi böjtös napon vajjal és tejjel készítették. Kettőbe-háromba ércpénzt is tettek. Szerencsét jelentett a következő évben annak, aki megtalálta. Az 1930-as évekig az is szokásban volt, hogy minden családtag részére egy-egy pogácsába megmosott tyúktollat tettek. Ha az a toll úgy elégett, hogy nem maradt belőle semmi, az rossz jel volt az illető egészségével, életével kapcsolatban. Ezen a napon napjainkban is sütnék Luca-pogácsát, de pénzt és tollat már nem tesznek bele.

Luca napján a tyúkokat a piszkárával megszurkálták, megbökdösték, miközben mondogatták: „*Tojzatok, kotojzatok!*” Azon a reggelen a földre dobott kocsikerék-ráfban adtak enni a tyúkoknak, hogy összetojjanak, ne szórják szét a tojást. Luca napján nem volt szabad varrni sem, nehogy a tyúkok s... t bevarrják.

Luca napján nem adtak ki semmit (pénzt, tojást, lisztet stb.) a háztól, nehogy a szerencsét és a hasznot is kiadják.

Nem nevezték ugyan *Luca-naptárnak*, de Luca napjától karácsony böjtjéig nagyon figyelték minden napnak az időjárását. A 12 nap időjárásából a következő esztendő 12 hónapjának az időjárására következtettek. Ha pl. a 12 nap mindegyikén zimankós hóesés volt, akkor sok esőt jövendőltek a következő évre. „*Ha Luca napján sár van, akkor karácsonykor jégén jár a kácsa.*” — mondják a pátfalvaiak.

SZÁLLÁSKERESÉS

Ezen újabkori adventi szokás eredetével kapcsolatban Bálint Sándorra hivatkozom: „A szálláskeresés az újabb évtizedekben terjedt el vallásos ponyvairodalmi ösztönzésekre a jámborabb asszony nép körében Alsóvároson, Tápén, Szőregen, tanyákon és bizonyára más helyeken is. Szövegei: énekei és imádságai kántori eredetre vallanak, dallamviláguk azonban népi. A szokásba itt-ott régi hagyományok is felszívódtak. A hagyomány lényege, hogy a szálláskereső Szent Család tiszteletére kilenc család összeáll, hogy december 15-től karácsony estéig naponta fölváltva a Szent Családnak, illetőleg az ezt ábrázoló képnek szállást adjanak. Esténként ájtatoskodni szokott a család és szomszédság előtte.”⁸

A szálláskeresés Apátfalván is szokásban van napjainkban is. A Szent Család képét kilenc napon át minden este 6 óra tájban énekelve máshova viszik. Ez a házi ájtatosság este 9 óra tájban fejeződik be. Karácsony estéjén az éjféλι misére viszik vissza a templomba a képet a helyére, arra a mellékoltárra, ahonnan elhozták.

⁸ Bálint S. 1980. 219.

„Apátfalván karácsony böjtjén a család tagjai a kútödörből mosakodnak meg, és pedig kor szerint egymás után, hogy — mint mondogatják — egészségük olyan friss legyen, mint a kútban a víz.”⁹

Azt is figyelték, hogy karácsony böjtje reggelén ki volt az első vendég a háznál. Ha férfi jött elsőnek, akkor a vemhes tehéntől bikabornyút, a lótól csődöröcsikót vártak. Ha pedig asszony jött, akkor üszőbornyút vagy kancacsikót várva jósolták a szaporulatot. Ezt a vendég érkezésekor karácsony böjtjén trefásan még ma is emlegetik, de már nem veszi komolyan senki.

Régen szigorú böjti nap volt. Ezen a napon a déli harangszóig semmit sem ettek. Akkorra az asztal alá bekészítették a kis kéve szénát vegyesen szalmával, rá 4—5 pár csöves kötözött kukoricát tettek keresztbe. Szakajtóban morzsolt kukoricát is tettek az asztal alá. Abba a szakajtóba még alma is került és sok helyen a kukorica tetején ott volt a gazda kalapja is.

Karácsony böjtjén ebédhez az asztalt fehér *karácsonyi abrosszal* terítették le. Ilyenkor *paszúrlevest* (balevest), mákos tésztát és *cibérét* főztek. Cibérét aszalt gyümölcsből egy nagy fazékkal is készítették, amit hidegre tettek és fogyasztották az egész két karácsony között. Az asztalra tettek még mindenki elé mézet, diót, fokhagymát és almát. Minden ételt az asztalra készítették, mivel ebéd közben senkinek sem volt szabad fölállnia az asztaltól, mert akkor nem ülte volna a kotló a tojást. Minden ételből ennie kellett mindenkinek. A fokhagymát, diót és almát mézbe mártogatva ették. Fokhagymát azért ettek, hogy ne legyenek torokfájások. Mindenki elé négy diót tettek. A diók feltörésének sorrendjében azokból arra következtettek, hogy milyen lesz az egészségi állapotuk a következő év egyes negyedeiben. Az egészséges dió egy negyedévi egészséget jelentett, a senyedvt és fonnyadt dió betegséget jelentett, az üresből pedig még súlyosabb betegségre vagy halálra következtettek.

A karácsonyi ebéd után az abrosszon ott maradt minden morzsa. Mikor befejeződött az ebéd, akkor összefogták az abrossz négy sarkát és eltették a kenyérgosár mellé a pad sarkába. A következő étkezésnél ismét kiterítették, a morzsát pedig gyűjtötték rajta Aprószentek (dec. 28.) reggeléig. A karácsonyi abrosszt régen az első világháború előtt *vetőabrossznak* is használták.

A századforduló körül a karácsonyfa állítása is kezdett általánossá válni paraszti körökben is, de az 1920-as évek előtt *bóti cukor* (bolti cukor) még nem volt rajta. Leginkább dióval, mogyoróval, almával, továbbá színes papírból összeragasztott láncsal és kis gyertyákkal díszítették. A diót aranyporral festették be. Az első karácsonyfa között még sok volt a tujafa. A karácsonyfa alá agyagból készült báránykákat és pásztort tettek. A báránykáknak gyufaszáלבól volt a lábuk és vattából gypajút is ragasztottak rájuk.

Karácsony estéjén vacsorára a déli maradékot ették. Mikor az éjféλι misére elsőt harangoztak, már kisült a béles is, a férfiak is abba hagyták a kártyázást, de semmiféle zsírosat akkor még nem ettek meg. Az éjféλι misére a gazdasszony és a kisebb gyerekek, továbbá a nagyon öregek és betegek kivételével lehetőleg mindenki elment. Ilyenkor még a közeli tanyákról is bejöttek a templomba. Az idősebb férfiak még a 30-as években is felvették magukra a subát vagy a szűrt az éjféλι misére. A házpásztor rendszerint a gazdasszony volt, hiszen neki ilyenkor még sok munkája akadt.

⁹ Bálint S. 1976. 56.

KARÁCSONY NAPJA — december 25.

Az éjféli mise után a legtöbb helyen kocsonyát és kalácsot ettek.

Az ünnep második miséjének pásztorok miséje a neve. „Apátfalva (Csongrád) egyházi följegyzései között olvassuk, hogy a pásztorok és juhászok kérésére a plébános 1872-ben megengedte, hogy a pásztorok miséjén az ő rendes viseletükben ismét megjelenhetnek, de csak azzal a föltétellel, ha magatartásukkal a hívek épülésére szolgálnak. Ajándékaikat: báránycát, sajtot, tejet, vajot offertórium (felajánlás) idején az oltár körüljárása után a szentély közepére állított asztalra rakták. Ezeket mise végén a szegények között osztották szét.”¹⁰

Karácsony napján általában a legtöbb háznál ebédre kocsonyát és szármát ettek. Az utóbbit a kemencében főzték és melegítették. Volt, aki bablevest és mákos tésztát evett karácsony napján is. Bálat ezen a napon nem tartottak, nem illett volna az ünnep hangulatához.

ISTVÁN — december 26.

Általában *karácsony másnapja* ma is a neve. Az 1950-es évekig a muzsikások a nap délelőttjén köszöntötték az Istvánokat. Régebben *lánycérőbe* is sokan mentek, újabban pedig *eljegyzéseket* tartanak ezen a napon a nagyfarsangi lakodalmak előtt. Akik névnapra és eljegyzésre nem mennek, azok a rokonaikat, komáikat látogatják meg. A karácsonyi bálnak is ez a napja.

KÉT KARÁCSONY KÖZE

Karácsony estéje (nagykarácsony) és újév (kiskarácsony) közé eső napokon — két karácsony között — nem volt szabad nagymosást végezni és ruhát kötélén szárítani. Régebben kenyeret sem sütöttek a két karácsony között.

JÁNOS — december 27.

Ezen a napon a Jánosokat köszöntötték muzsikaszóval. A nap félnapnek számított. Az „*Igyuk meg a Szent János áldását!*” ivásra történő felhívás nemcsak János napján, hanem minden alkalommal elhangzott, amikor a búcsúpohár kiürítésére került sor.

A rokonok, komák közötti névnapi köszöntés a legidősebb adatközlők szerint egyszerűbb formában már a múlt században is szokásban volt. Régen pálinkával és borral, továbbá egyszerűbb sós és édes (pogácsaféle) süteménnyel tartották a névnapot. Napjainkban viszont három-négyfogásos ebéd vagy vacsora (húsleves, paprikás és sült hús, torták és más sütemények) fogyasztása az általános.

A névnapot mindig a napján tartották. Csak abban az esetben az előestéjén, ha a rokonságban ketten voltak azonos nevéek. Ilyenkor előre megállapodtak, hogy ki mikor tartja. A legényeket és lányokat régen nem köszöntötték a nevük napján. Újabban azonban már nekik is, sok helyen pedig még a gyerekeknek is tartanak névnapot. A névnapok általában akkor okoztak legkevesebb gondot, ha disznótorral estek egybe.

Régen a *kúdúsok* (koldusok) és a *kérőgető cigányok* is köszöntötték a jelesebb nevek viselőit, hiszen ők mindenkit ismertek a faluban. A köszöntésért ennielőt és egy-két pohár italt kaptak. A zenészeket is itallal és süteménnyel kínálták, de nekik még pénzt is adtak.

¹⁰ Bálint S. 1976. 97.

Legszembeötlőbb a régi és új névnapok között az, hogy régen egyáltalán nem volt ajándékozás, ma pedig egymást igyekeznek túllícitálni a névnapokon is az értékes ajándékokkal.

APRÓSZENTEK — december 28.

Aprószentek napján Apátfalván is *mustármagért* küldték át a gyereket a szomszédba vagy a keresztanyjához, ahol *mégaprószentekélték* vagyis megvesszőzték, hogy egészséges legyen. Az Aprószentek-vessző kisebb gyümölcsfa ága volt. Az aprószentekéltést végző azt kérdezte: „*Hányan vannak az Aprószentek?*“ A kérdezettet azután addig csapkodta gyorsan a vesszővel, amíg azt nem válaszolta: „*Száz-negyvennégyezren, még anná' is többen!*“ Néha hozzátette ezt is: „*Még egy kuckóvá!*“

A fiúgyerekek is jártak egyedül vagy kisebb csoportokban aprószentekelni. Leginkább a szomszédokhoz, rokonokhoz és ismerősökhöz mentek. A gyerekek pénzt is kaptak ilyen alkalommal mint a húsvéti locsolkodáskor. A férfiak és legények is megaprószentekélték a szomszédokat és rokonokat. Ők már pénz helyett pálinkát kaptak. Az volt az igazi, ha olyan korán mentek meglepetésszerűen, hogy még az ágyban találták és onnan kiugrasztották azt, akit aprószentekelni akartak.

Aprószentek napja után a vesszőt feltették sok helyen a gerenda alá és nem egy esetben azzal fegyelmézték a jó szóra nem hajló gyereket.

Ha esős volt Aprószentek napja, olyankor azt jövendölték, hogy sok gyerek beteg lesz, esetleg meg is hal járványos betegségben.

Karácsony böjtjétől Aprószentek reggeléig a szemetet nem vitték ki, hanem az asztal alatt levő széna alá söpörték. Ezen a napon a szakajtóba tett almát a család tagjai között osztották el, az asztal alatt levő szénából és kukoricából, valamint feldarabolás után a kútban levő almából pedig minden jószágnak adtak enni. Az ünnepek alatt összegyűlt szemetet és morzsát a kertben a gyümölcsfákra szórták, hogy sok gyümölcs teremjen és jusson mindenkinek.

A múlt században voltak, akik Szilveszterkor, de olyanok is akik csak vízkeresztkor vitték ki a karácsonyi szénát, morzsát, almát, kukoricát és szemetet a házból. Bálint Sándor írja: „Apátfalván az ünnepi ételmaradékot a kiskertbe tett deszkára szórják a madarak részére.”¹¹

SZILVESZTER — december 31.

Szilveszterkor is karácsony böjtjéhez hasonlóan ebédre paszúrlevest és mákos tésztát főztek, de méz, alma és fokhagyma ilyenkor már nem került az asztalra.

Ezen a napon délelőtt volt a községházán a csószfogadás, este pedig a hálaadás után a béresfogadás. Az utóbbit hagyományosan a Takács-féle vendéglőben tartották. Ezek részletezésére más helyen kerül majd sor.

Szilveszter éjszakáján talpon volt szokásban átmenni az újévbe. A megkezdett darab kenyeret is átvitték, mert a két karácsony között nem sütöttek.

Régi szokás volt ezen a napon, hogy a nagylányok egy alma héját körbe hámozták úgy, hogy egészben maradjon, azután a fejük fölött hátra dobták. Amilyen betűforma kijött belőle, abból következtettek arra, hogy ki lesz majd a férjük. A századforduló után a szilveszteri ólomöntés is elterjedt Apátfalván.

Napjainkban a szilveszterezés városi szokásait vették fel Apátfalván is.

¹¹ Bálint S. 1976. 100.

ÚJÉV NAPJA

Újév napján Apátfalván disznóhúst ettek. Azt tartották, hogy a disznóhús evése szerencsével jár, mivel a disznó előre *dúr* (túr). Tyúkhúst, csirkehúst ilyenkor azért nem ettek, mert a tyúkféle hátra kapar és kifele kaparja a hasznót. Kását és szemes kukoricát is főztek ezen a napon, hogy sok pénzük legyen. E célból a főtt kukoricából félmaréknyit beszórtak az ágy alá visszakézből. Pénzt azon a napon nem adtak ki a háztól, mert akkor sok lett volna egész évben a kiadásuk. Újévkor nem illett a szomszédnak kérni semmit, de olyankor nem is adtak ki semmit a háztól. Még a tejet sem adták oda annak sem, aki egyébként egész évben a háztól hordta azt. Ilyenkor előtte való nap vitték el azt is. Ez azért volt, hogy senki ne vihesse el a tehén hasznát, nehogy a tehén elapasszon.

Vigyáztak arra is, hogy azon a napon ne veszekedjenek. Azt tartották, hogy amilyen megértésben töltik az újévet, olyan megértésben telik majd az egész esztendő. Azt is figyelték, hogy az újévben férfi vagy asszony hal-e meg először, mert akkor egész évben azok közül fognak sokan meghalni.

Újévet köszönteni sem a gyerekek, sem pedig a muzsikások nem jártak.

VÍZKERESZT — január 6.

Ezen a napon volt a vízszentelés a templomban, ahova kannákkal és üvegekkel mentek, hogy szenteltvizet vigyenek haza. Azt azután otthon olyan helyre tették, ahol mindig kéznél volt.

Ha valaki nagyon beteg volt vagy haldoklott, akkor szenteltvizet itattak vele, a halottat pedig szenteltvízzel hintették meg. A szenteltvízből a kútba is öntöttek, hogy a kútnak vizét ivó emberek és állatok egészségesek legyenek. A húsvéti sonkát és tojást is meghintette a házigazda szenteltvízzel, mielőtt abból ettek volna.

Vízkeresztkor volt a házszentelés is az általánosan ismert szertartás szerint. Aki bejelentette, oda a pap két ministránssal kiment házat szentelni.

Háromkirály-járás is volt régebben az 1920-as évek elején, de csak néhány évig, valószínűleg egyházi vagy iskolai kezdeményezésre. Ezáltal mint néphagyomány gyökértelesen bizonyult, nem volt olyan általános és régi, mint a betlehemezés.

NAGYFARSANG

A vízkeresztől húsvét vasárnapig tartó és az utóbbihoz, illetve a márciusi holdtöltéhez igazodó, változó hosszúságú időszaknak, miként Tápén, Apátfalván is *nagyfarsang* a neve, megkülönböztetésül az *őszi kislefarsangtól*. A nagyfarsang utolsó három napja a *hushagyó* (húshagyó), mint a téli ünnepek és jeles napok záró napjai, végezetül kerülnek majd említésre.

A nagyfarsangot a tanyaiak és falusiak egyaránt a mulatozás (lakodalmak, bálak) idejének tartották. Régebben a katonáskodó legények szívesen csinálták a lakodalmukat a nagyfarsangon, mert a leszerelésük után ősszel már nem lett volna elég idejük. Ezeknek a lakodalmaknak a hátránya viszont az volt, hogy télen nem lehetett azokat sátorban tartani. Így a téli lakodalom rendszerint a lakóházban volt, vagy pedig az arra alkalmas nagy istállót ürítették ki. A jószágot olyankor átvitték a szomszédba.

A nagyfarsangi *tanyai bálra* vagy másnéven *cit'erabálra* a fiatalok szombaton esténként, esetleg vasárnap este jöttek össze. A serdülő legényekkel és lánykakkal a szülők is elmehettek ilyen alkalommal. A tanyai bálaknak a helye a lakóházban volt. Nagyfarsangon az idősebbek is rendeztek hasonló mulatságot tanyán és falu-

ban egyaránt, amit ők *párosbálnak* neveztek. A párosbál előtt 8—10 pár megbeszélte, hogy hol és mikor jönnek össze. Ilyen alkalommal minden pár vitt magával a bálba enni- és innivalót. Sokszor cigányokat is hívtak, ha nem akartak citerával muzsikálni.

A tanyai bálakat úgy adták hírül, hogy napközben felhúzták a kútgémet, amire nagy szalmacsóvát tettek. Alkalmasabb volt ennél, ha estefelé szalmával és szárízikkal nagyobb tüzet csináltak, ami messzire ellátszott. Egy kas szalmába beállítottak egy kéve szárízéket és meggyújtották. „*Ég mán a tűz, méhetünk a bálba!*” — mondták, akik látták.

Ezek a bálakon a jelenlevő szülők titkában már megfigyelték azt is, hogy a fiúk melyik lányhoz vonzódik jobban. Természetesen a lányos szülők is figyelték ezt ilyenkor.

A tanyai bálakon mindig *egy szál citerás* játszott. Ha egyik citerás táncolni akart, akkor egy másik helyettesítette. A fiataloknak ezekre a báljaira nem volt szokásban cigányokat hívni muzsikálni.

Ezeknek a bálaknak a befejezése nem volt időhöz kötve. Rendszerint az vetett a mulatságnak véget, hogy elfogyott a bor és lassan elmentek haza.

Nagyfarsangon a faluban minden vasárnap volt bál: Takácsnál, Lichternél és Juhász Vendelnél.

A muzsikások már ebéd után elmentek a kocsmába. Kiálltak az ajtó elé félkörbe és teljes erőből eljátszottak egy indulót. Ezt nevezték marsolásnak. Így is mondták: „*Marsolnak mán a bálba.*” A marsot eljátszották kétszer-háromszor. Erre kezdtek azután gyülekezni.

A ráérő legények már megjelentek ebéd után, ha volt otthon valaki, aki helytállt a jószág körül. A lányok inkább már csak besötétedéskor értek oda. Régebben a lányokkal kísérő nem járt a bálba. A lány akkor lett nagylány, amikor 15 éves korában kimaradt az ismétlő iskolából. A fiú pedig 18 éves korától kezdett legénykedni.

A bálban azok fizettek, akik táncoltak, de csak a legények, a lányok nem. Az első világháború előtti években 20 krajcárt kellett fizetni. A pohár a muzsikások előtt volt és abba tette a legény a pénzt.

Nagyfarsangon a lányok is bent voltak a teremben és olyan ötös-hatos kis csoportokban álltak a sarokban a bejárat mellett, de azért nem elbújva, hanem hogy mindenki lássa őket. Más évszakokban jó idő esetén a nagylányok a kocsmá udvarán gyülekeztek. Eső esetén a nagy ereszet alá húzódtak és onnan szólították be őket a legények.

A bálakban ha megjelent a legény a táncteremben, felemelte a kezét és kemény hangon szólította a lányt a nevére: pl. „*Varga Julcsa!*”

Egy-egy nóta általában 30—40 percig is tartott, mert a legények muzsikáltak, amiért külön fizettek. A hangulat hevében különösen a farsangi bálban gyakran elhangzott: „*Hagy szójjon virágos kendőnyűvésig!*” A muzsikások a tánchoz kizárólag csárdásokat játszottak.

A legények a „*nóta*” után a lányok tenyerébe csaptak és ezt mondták: „*Egész ségedre!*” Erre volt a válasz: „*Köszönöm.*”

Tánc után a lányok ismét a sarokba álltak, vagy jó idő esetén kimentek az udvarra, a legények pedig az ivóba húzódtak, ott nótáztak és ittak. Közben kínáltak a muzsikásokat is.

A bálak általában éjfélig tartottak, de *hushagyó* (farsang) vasárnapján, továbbá pünkösdkor és búcsúkor reggelig. A bál végén mindig kimarsoltak. Olyankor a legény

hazakisérte a lányt, de csak ha az megengedte. A reggelig tartott bálból a kimarsolás akkor történt, amikor a muzsikások már látták, hogy a táncosok megfogyatkoztak vagy nagyon fáradtak.

PIROSKA NAPJA — január 18.

Apátfalván úgy tudják, hogy ha ezen a napon nagy hideg van, akkor az még sokáig tart.

VINCE NAPJA — január 22.

A régi pátfolvaiak szerint abban az évben olyan hosszúak lesznek a kukorica-csövek, mint amilyen hosszúak Vince napján az ereszetről lecsüngő jégcsapok.

Apátfalván is ismerik az évi bortermés nagyságára vonatkozó Vince-napi mondást:

*Ha megcsordul Vince,
Tele lesz a pince!*

A gyerekek a Vince nevű pajtásukat így csúfolták: „*Vince, csurog-é a pince?*“

PÁL FORDULÁSA — január 25.

E nappal kapcsolatban azt tartják, hogyha Pál napján derült idő van, akkor jó termés várható, ha pedig köddel jön ez a nap, akkor az a jószág pusztulását jelenti.

GYERTYASZENDELŐ — február 2.

Ezen a napon gyertyát szenteltek a templomban. A gyertyák közül a legsebbeket szalaggal díszítették és a szoba falára akasztották. A többit régebben a láda vagy a *suglót* (sublót) fiókjában tartották.

Szentelt gyertyát gyújtottak égháború (mennydörgés, villámlás, főleg jégeső) alkalmával. Ilyenkor a gyertyát egy nagyobbacska gyerek kezébe adták, az anyja vagy az öreganyja (nagyanyja) pedig a Mindenszentek litániáját imádkozta az imádságos könyvből. Ilyenkor a sütőlapátot Apátfalván is kidobták az udvarra, a fejszét pedig a ház bejárata előtti tuskóba vágták. Haldokló mellett is szentelt gyertyát gyújtottak, hogy ne szenvedjen. Ha lehetett, a kezébe is adták.

Apátfalván is ismeretes népi mondás: „*Ha Gyertyaszentelő havaz, nem messze a tavasz.*“

BALÁZS NAP — február 3.

Ezen a napon torokfájás ellen *balázsoltak* a templomban. A pap a hívek — főként gyerekek — álla alatt keresztbetett két gyertyával imát mondott. A szokás neve Szent Balázs püspökkel kapcsolatos. Ő ugyanis a legenda szerint megmentette egy özvegynek a fiát, aki halszájkát nyelt. A századforduló táján még tömegesen haltak meg a gyerekek torokgyíkban Apátfalván is. Ezért a balázsolásnak akkor még különösen nagy volt a jelentősége. „Az áldásnak sajátos népi fejleménye, hogy Apátfalván akiket a templomban megalázsoltak, azoknak is megsgimogatták a torkát, akik otthon maradtak, hogy nekik se fájjon.”¹²

¹² Bálint S. 1977. I/201.

ZSUZSANNA NAPJA — február 19.

Zsuzsanna napján azt figyelték a pátfolviaiak, hogy fölszáll-e a pacsirta és hosszút énekel-e vagy rövidet. Minél hosszabbat énekel, annál jobb termés volt várható.

ÜSZÖGÖS SZENT PÉTER NAPJA — február 22.

Ezen a napon nem volt szabad lisztbe nyúlni, nehogy üszögös legyen majd a nyári búzatermés, de tojást sem tettek kotló alá, mert üszögössé váltak volna azok is. Adatközlőim szerint csak erre az egy napra vonatkozott a tilalom.

MÁTYÁS NAPJA — február 24.

A Mátyás-napi időjárással kapcsolatos sokféle megjegyzés közül Apátfalván a következőt tartották:

„Mátyás ront, ha tanál,
Ha nem tanál, csinál.“

„Mátyás apostol vértanúságának eszköze és így ikonográfiai jelvénye a szerke. A nép képzelete a szent ünnepe és a közeledő tavasz között kapcsolatot teremtett: mintegy az apostol szekercéje töri meg a tél hatalmát. Így tartja Apátfalva népe is.”¹³

KÖVÉRCSÜTÖRTÖK

A farsangvasárnap előtti csütörtöknek a neve *kövércsütörtök*. A *nagybűt* (nagybőjt) előtt ezen a napon a legtöbb apátfalvi háznál töltött tyúkot készítettek és fánkot sütöttek. Ahol nem volt töltött tyúk, ott disznóhúst főztek. A fánk azonban kövércsütörtökön úgy nem hiányozhatott, mint Luca napján a pogácsa.

HÚSHAGYÓ

Apátfalván a nagyfarsang három utolsó napjának mindegyikét (vasárnap, *hetfü* és kedd) egyaránt emlegették *hushagyó* (húshagyó)-ként és *farsang*-ként. Pl. így: *hushagyóvasárnap*, *farsangvasárnap* stb.

Valamikor még a századforduló táján szokásban volt, hogy a három nap valamelyikén mindenki elment a legtávolabb lakó rokonához, hogy hosszú legyen a kendere.

Jellegzetes figurái voltak a három napnak a falu utcáit járó és vasárnap, valamint hétfőn délután muzsikaszóval a farsangi bálakba hívogató, kedden pedig a tuskóhúzó *maszkák*. Ilyenkor a maszkák közül a férfiak nőknek, a nők férfiaknak öltöztek. Álarcaikat vagy maguk készítették, vagy Makón boltban vették. Előfordult, hogy néha színházi kosztümöket is kölcsönöztek.

A maszkák az utcasarkokon megálltak és a *maszkabálakba* hívogattak. A lányok és menyecskék ha ilyenkor kiálltak a kapuba, a maszkás legények megtáncoltatták őket.

A vasárnapi mulatság reggelig tartott. Így nem csoda, ha hétfőn valamivel kevesebben voltak a bálban, mert többen pihentek.

A maszkák kedd délutáni felvonulása volt a hagyományos *tuskóhúzás*. Két gyökereitől legömbölyített fatuskóra ketten az öregebb legények közül köteleket vagy

¹³ Bálint S. 1977. I/230.

láncot kötöttek és azokat húzták magukkal. Ilyenkor egyik legény lánynak volt öltözve. Ők mentek a menet végén. Volt a csoportban 4—5 meszelős is nagy nyeles meszelővel. Ahogy vonultak az utcán, ahol lány meg legény lakott, ott az üres, méz nélküli meszelővel a ház végét megdörzsölték. Ha egy-egy bortermelő ember háza előtt elhaladtak, a gazda 1—2 liter borral kiment az utcára és töltött a maszkáknak.

Aki lány vagy legény létére nem ment férjhez, illetve nem házasodott meg a nagyfarsangon, az olyanra mondták Apátfalván is, hogy *kimaradt a farsangbul.* Az öregedő legényeket pedig így ugrasztották: „*Méddig húzod még a tuskót?*” A tuskóhúzás Apátfalván a 30-as évek végén, a maszkázás pedig az 50-es években szűnt meg.

Hushagyó kedden a farsangi bál már csak éjjel 11 óráig tartott. Olyankor mindenki sietett haza, hogy még ehessen és jóllakjon a farsangi zsíros ételekből. Az éjfél harangszóval ugyanis kezdetét vette a *nagybűt* (nagyböjt) és attól kezdve nemcsak húst, de még zsírosat sem ettek húsvétig.

Jeles napokkal nem kapcsolatos téli szokások

DISZNÓVÁGÁS, DISZNÓTOR

A disznóvágások ideje általában András (nov. 30.) és Gyertyaszentelő (febr. 2.) között volt. Később már csak az vágott, aki a kisebb hízcscáját nem akarta idő előtt levágni. Azt lehetőleg mindig figyelembe vették, hogy a könnyebben romlandó disznóaprólékot, főként a hurkafélét a nagyböjtig el tudják fogyasztani.

Disznóvágáskor segítségül szorosan a családhoz tartozó legközelebbi testvéreken kívül esetleg a szentséges koma jöhetett számításba, mert parasztházakhoz disznóvágáskor nem fogadtak böllért. Esetleg olyan egyedül élő öregasszony, akinek a rokonságában nem volt a disznóvágásra vállalkozó férfi.

A disznóvágás tudománya a szülőkről hagyományozódott a gyerekekre. Valamivel mindig megbízták őket és lassan rájuk ragadt a hozzáértés. Nagy büszkeség volt, ha valaki legény létére le merte szűrni a disznót. Annak még a híre is elment a faluban és azt a legényt bátornak, életrevalónak tartották.

Mivel az apátfalvi disznóölésről és az azzal kapcsolatos szokásokról *Az apátfalvi nép táplálkozása II.* c. korábbi dolgozatomban már részletesen írtam (MFMÉ 1972—73/1. 131—133.), itt nem akarok ismétlésbe bocsátkozni, mindössze a disznótóri kántálást, mint egykori jeles szokást említem meg röviden: „Tréfás népszokás volt a *disznótóri kántálás*, amikor 3—4 személy (férfiak asszonymak, asszonyok férfinak öltözve) mint vándorok állítottak be a disznótórhoz és hangjukat elváltakoztatva, nemegyszer vasok tréfákkal mókáztak. A megsült disznótóros ételekből a háziasszony egy-egy darabot tett a garabolyaikba. Napjainkban már csak a gyerekek vállalkoznak kántálásra.”¹⁴

Mivel a kántálókon álarc is volt, a vacsorához nem ültek le, akármennyire is hívták őket az asztalhoz, mert akkor könnyen leránthatták volna az álarcukat. Egy-két pohár bort azért belötyentettek félkézzel is. Mindegyik kántálóknak a kezében egy *ár* volt, amivel csapkodva védekezett, ha közel mentek hozzá.

A kántálóknak lopniuk sem volt különösebb bűn. Az igazi virtus az lett volna, ha a kemencéből el tudták volna vinni a vacsorára sült hurkát, kolbászt és pecse-

¹⁴ Szigeti Gy. 1974. 131—133.

nyét. Manapság már a gyerekek sem vállalkoznak a kántálásra. Ez a szokás is már teljesen a múlté.

Adatközlők: Gyenge Mátyás sz.: 1883. özv. Kardos Imréné Mócsa Ilona sz.: 1910. Kardos István sz.: 1897. Szigeti József sz.: 1904. Özv. Szigeti Mátyásné Sóki Anna sz.: 1899. Szigeti Mihály sz.: 1911. Szigeti Mihályné Restás Erzsébet sz.: 1914. Varga Cziri András sz.: 1894.

IRODALOM

- Barna Gábor* (1979), Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest, 119—177.
Bálint Sándor (1976), Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest.
Bálint Sándor (1977), Ünnepi kalendárium. Budapest.
Bálint Sándor (1980), A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. III. rész. MFMÉ 1978/79—2. Szeged.
Borús Rózsa (1981), Topolya népszokásai. Újvidék, 5—33; 67—85; 97—107.
Dömötör Tekla (1977), Magyar népszokások. Budapest, 7—28.
Dömötör Tekla (1979), Naptári ünnepek — népi színjátszás. Budapest, 7—87; 152—251.
Lele József—Waldmann József (1971), Hagyományvilág. Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal. Tápé, 573—628.
Ortutay Gyula (1956), Kérdőív a betlehemes játékok gyűjtéséhez. Ethn. 1—2. sz. 91—98.
Ortutay Gyula (1966), Kis magyar néprajz. Budapest, 72—85; 103—129.
Palugyay Imre (1855), Békés-Csanád-Csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest, 302.
Szacsay Éva (é.n.), Útmutató a paraszti élet ünnepeinek változásvizsgálatához 1—3.
Szentkláray Jenő (1898), A Csanád-egyházmegyei plébániák története. Temesvár, 227.
Szigeti György (1974), Az apátfalvi nép táplálkozása. II. MFMÉ 1972/73/1. Szeged, 131—153.
Takáts Lajos (1926), Az apátfalvi nyelvjárás. Makó.

LES ANCIENNES COUTUMES POPULAIRES Á APÁTFALVA I.

György Szigeti

La commune Apátfalva (comitat Csongrád) — qui se trouve environ 10 kilomètres à l'est de Makó, sur la rive droite de Maros — a été établie au milieu du XVIIIème siècle.

Dans l'introduction nous faisons connaissance avec du passé de la commune par des indications historiques et démographiques.

L'étude donne connaissance des coutumes populaires — vivantes encore au XIXème siècle à Apátfalva — se rattachant aux fêtes d'hiver et aux "jours distingués". Ces coutumes commençaient à perdre leurs importances au tournant du siècle, surtout après la première guerre mondiale et après la deuxième guerre c'était seulement les gens d'âge qui ont les gardé dans leur mémoire. Dans nos jours leur pratique n'est que sporadique et insignifiant. C'est supposable que ces coutumes deviendront des souvenirs historiques au tournant du millénaire.

Les coutumes populaires d'Apátfalva ont un caractère catholique, ainsi leur groupement suit la classement de l'année ecclésiastique.

Nous mentionnons en détail le jeu béthléémite traditionnel des enfants à l'occasion de l'avent, les coutumes du jour de Lucie, les traditions riches des fêtes de Noël et les usages populaires du "grand carnaval", qui dure de l'Épiphanie jusqu' à mercredi des Cendres. (Les noces, les bals, et d'autres amusements traditionnels du carnaval.) Nous nous occupons aussi des fêtes peu importantes et des coutumes des "jours notables".

Enfin c'est la psalmodie donnée à l'occasion de la saignée du cochon qu'on a mentionnée parmi des coutumes populaires d'hiver.

A KUBIKOSÉLET ÉRTÉKRENDJE ÉS ELVI ALAPJAI

NAGY IBOLYA

(Szentcsanak, Koszta József Múzeum)

Igen sok jeles tanulmány, leírás; összefoglaló munka jelent már meg az 1860-as évektől kezdve a kubikosokról; úgy tűnhet, mindent tudunk róluk, a képet nem lehet tovább finomítani, új meglátások alapján gazdagítani. S nemcsak azért, mert nincs több megoldásra váró kérdés, de lassan kihálnak a kubikosok, akik vallanak életükről és munkájukról.

Kutatásom iránya s erről faggattam adatközlőimet is: hogyan élték életüket? Melyek voltak azok az elvárások, értékek, amelyek vezérelték a munkához, a családkhoz, a szűkebb-tágabb környezethez fűződő kapcsolatukat, sajátos munkájuk, életkörülményük milyen követelményeket állított eléjük, milyen képességek kifejlesztését kívánta meg, mi volt a fontos életük szervezésében?

Nagyon nehéz minden elfogultságtól mentesen válaszolni ezekre a kérdésekre, hiszen a megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok, a személyes életben bekövetkezett átalakulások hatására, az idő múlásával már nem lehet pontosan felidézni-visszaadni az akkori gondokat-örömeiket, így számos helyen idealizált képet kapunk.

Katona I. a kubikosokat mint átmeneti típust definiálja, a mezőgazdasági és az ipari munkás között olyan szakosodott vándormunkásokként, kik az ármentesítési, út- és vasútépítési, továbbá építkezési földmunkákat végezték.¹ A hangsúly az átmeneti típuson van, hiszen valójában teljesen sosem szakadtak el a földtől, de nem is váltak ipari munkásokká, megrekedve egy közbülső fokon.

A hivatásos kubikoság meglétéről az 1860-as évektől kezdődően beszélhetünk. Az 1870-es évektől a századfordulóig terjedő időszakban, az „aranykorban” a kubikmunka nagy tömegek kizárólagos megélhetési forrása lett. Az 1890-es évektől kezdődött a munkaalkalmak csökkenése, kényszerűen felerősödtek a mezőgazdasággal, a parasztsággal való gazdasági és egyéb kapcsolatok.² A két világháború között helyzetük minden tekintetben megromlott, a kubikos életforma válságba került. A külföldi munkahelyektől elesetek, a hazai munkaalkalmak pedig állandóan csökkentek, de a mezőgazdaság sem tudta foglalkoztatni a tömegeket.

Találón írja Katona I. ennek a folyamatnak az összegzéseként, hogy a társadalmi felemelkedés (agrárproletár-ipari munkásság) lépcsőfokait nemcsak minden újonnan bekapcsolódó nemzedék avagy csoport volt kénytelen ugrás nélkül végigjárni, de nem mentesültek ez alól az egyes családok, sőt egyének sem. Éppen ezért a modern társadalomnak ez a sajátos és kínos mozgása nem egyszeri és nem is le-

¹ Katona I. szócikke a Néprijzi Lexikon III. kötetében. Bp. 1980. 335.

² Ezt a folyamatot részletesen elemzi Katona I. 1965. 417—418.

zárt jelenség, hanem állandóan ható, előrejutással és visszaeséssel megnehezített haladás, amely áthatja a tudatot is, ha nem is mindig alakítja át gyökeresen.³

Kubikosaink nagy része végigjárta a cseléd, napszámos utat, hiszen a saját földdel nem rendelkező egyén előtt kevés választási lehetőség állott: a tanulásra nem volt pénz, az iparban nem tudott elhelyezkedni, így cselédnek állt be uradalomba, nagygazdához, alkalmanként vállalt munkát, mint napszámos; de ha már megpróbálták, inkább kitartottak a nehezebb, nagyobb erőfeszítést igénylő kubikmunka mellett. „Ezt szerettem, meg a tömeg közt szerettem lenni.”⁽¹⁴⁾ „Én nem mennék el egész évre cselédnek, ha a másik ember meg tud élni anélkül, én is meg tudok. Én a szabad életet szerettem, hogy független legyek, mert az a cselédelet majd olyan volt, mint a katonaelet.” (14) — mondták. Megfogalmazásukban benne rejlik, amiről így számol be Erdei Ferenc: „A munkás és a munkaadó a mezőgazdaságban is a munkapiacon egyezkednek, s a munkaadót a bér megfizetésén kívül nem kötelezi semmi, ellenben a munkást köti a paraszti forma, hogy a munkás szerepben odaadóan és tökéletesen benne éljen.”⁴

A nincstelenségnek, egy-két holdasoknak a kubik azonban nemcsak egy foglalkozási lehetőség, egy lehetséges kereseti mód volt, hanem ellentmondásosságában is rendelkezett az egy jelentős többlettel. Élt még az első világháború előtti „aranykorszak” emléke: „Azt emlegették állandóan ezek a kubikosok” (13), amikor is „Egy kubikos jobban élt, mint idehaza egy száz-százötven holdas, nem kellett neki félni, elveri a jég a vetést, megdöglük a jószág.” (11) Jobb volt ez, mint a cselédsors, ami bár biztosabb megélhetést adott, hisz egész éven át volt munka, de itt szabadabbnak érezhette magát az egyén, legalább is a szabadság illúziójával bírt. Az emberpiacon már megalázó volt maga a munkábaállás is; „Elállsz-e hé? Mennyit kérsz hé? Sok lesz az hé!” (7). Ha az édesapa vagy a testvérek között nem is volt kubikos, azért tökéletesen ismerték ezt az életformát, „Rábeszéltük egymást, gyérünk el a kubikra, ne menjünk az urasághoz!” (18). És ami a legfontosabb: egy-egy jobb időszakban itt lényegesen többet lehetett keresni, mint napszámos, részes munkával.

A kubikos paraszt és munkás egy személyben — állapítja meg Veres Péter⁵, s ezt fogalmazták meg maguk a kubikosok is, amikor saját társadalmi-gazdasági helyzetükről beszéltek. A jól végzett munka jogos büszkeséggel töltötte el őket: „A kubikot nem nézték mesterségnek, de a mérnök csak kitűzte, adott egy kottát róla, slussz!” (14). Az egyik volt bandagazda is így emlékszik: „Mondta a mérnök, amikor készen lettünk, hát azt nem gondoltam, hogy így elvégzitek, Hegyi komám!” (5). Meglátásom, hogy ezek a megnyilvánulások nemcsak egyszerűen önértékelések, de mintegy feszültségoldó mechanizmusként is felfoghatók! Hisz ebben az időszakban pusztán kubikmunkából nagyon szűkösen lehetett megélni, szegény emberek voltak, a falusi földközpontú értékrendben „nem számított embernek, akinek a neve nem volt beírva a telekkönyvbe” (14), de a jól végzett munka mégis adott számukra önbecsülést, önértéket.

A kubikosok kiváltak a paraszti közösségből, ugyanakkor magukkal vitték új munkájukba a paraszti munkaerőcsere elemeit: a munkához való hozzáértést, a becsületes munka értékét. Tükrözik ezt a fenti válaszok is. Mindemellett a más jellegű, nem mezőgazdasági munka az egyén új képességeinek kifejlesztését kívánta meg, s más értékrendet is állított fel. Fontos volt, hogy áttekintéssel bírjon az elvég-

³ Katona I. 1965. 429.

⁴ Erdei F. 1941. 134—135.

⁵ Veres P. 1942. 25.

zendő munkáról, ki tudja számítani, mennyit dolgozott, s ezért mennyi fizetség jár. Így különböztettek meg „virtigli kubikosokat” és „földvágókat.” „Az mindig csak a talicskát tolta” (5) — jellemezték egyik társukat, s ítéletükben benne van: hozzáértés nélkül dolgozott, csak munkabírása volt nagy. Az „igazi” kubikos nagyobb érzelmi töltéssel is végezte munkáját: „Az egyik jobban szeretett vele foglalkozni, mint a másik, megcsinálni megcsinálta mind.” (19) A mesterségbeli tudás, a szakma szeretete mellett — bár kevesen említették — egy meghatározó jegy volt a tanulás is: „Én nem nagyon mondhattam magam igazi kubikosnak, csak úgy gondoltam magam, ha folytatom a tanulást. Igazi kubikos az, aki tudott írni, olvasni meg minden, nemcsak dolgozni, számolni azt tudtam.” (12) — mondta az a kubikos, aki húsz éves korától volt a kubikon, majd mint brigádvezető dolgozott az építkezéseken; ő valóban szakmának érezhette foglalkozását, de hogy ipari szakmúsnak tarthassa magát, ahhoz — saját elvárása szerint — a tanulás is hozzátartozott.

Munkájuk teljesítmény szerint fizetett bér munka volt, hangsúlyozzák is munkás voltukat: „A munkásosztályhoz tartoztam, nem alkalmilag voltam, értettem a szakmát” (15), de megkülönböztetik azoktól magukat: „A gyári munkás az szervezett munkásság, az tömörítve volt együtt, a kubikos az szétszórva volt, meg azoknak állandóan megvolt a munkájuk.” (15) Földmunkás szóhasználatukkal — „Földmunkások voltunk, így mondtuk, mert az már más, mintha azt mondja kubikos” (16) — ugyanakkor a paraszt — földművessel való eszmei egyenrangúságukat próbálták érzékeltetni. (A paraszt — földműves, a kubikos — földmunkás.)

Bármennyire keményen dolgoztak is, csak kubikmunkából nem tudták eltartani családjukat. Keresetkiegészítésképpen különféle alkalmi munkákat vállaltak, nyaranta az aratás-cselpléshez szerződtek, hogy megkeressék az egész évi kenyérnek valót. Idézek egy dolgozatból: „Aratómunkára nemcsak azért szegődött el a kubikos, hogy megkeresse a maga és a családja évi kenyérét, továbbá a lábbelire és a ruházatra valót, de a földhöz ragaszkodásból is tette azt. A kubikosok jelszava volt: Hív a föld! Különben a kubikosságnak ez ősi szokása volt.”⁶ Mit takar ez a jelszó? „Ős valami, le kell aratni” (15). „Az volt az első, a kenyérnek való, télen amikor a legnagyobb a hiányság a kenyérnek való megvolt, arra nem kellett gondolni” (1) — magyarázzák. Nemcsak egyszerűen keresetkiegészítésnek számítanak ezek a munkák, hiszen sokan akármilyen jó munkát otthagytak az aratás kedvéért, — az egyik — kubikos meg is jegyezte: az igazi kubikos az, aki aratás előtt két héttel elmegy kubikra, tehát többről van itt szó. A kubikmunka válságával párhuzamosan újra felerősödött a földhöz való ragaszkodás, a bérmunka biztos, sőt jó megélhetést már nem nyújtott. Még inkább kitűnik ez, ha fő törekvésüket, elérendő céljaikat vizsgáljuk.

Úgy vélem, a többféle elérendő cél két fontosabb köré csoportosul. Az egyik csoportba tartoznak azok, akik alapvetően paraszti közösségből kiszakadva, oda is akarnak visszatérni, de nem cselédként, napszámosként, hanem saját földdel, személyével szabadon rendelkező kiscsakadként. Legjellemzőbb példaként hadd idézzek egy szegvári kubikossal folytatott beszélgetésből: „A föld, az igen, az volt a legbiztosabb, két-három öreghold ha termett, az már megtermette, ha öten voltak is, a kenyérnek való. Így már meg lett volna könnyebbítve az élet, akkor meg teljesen szabad lett volna, független” (19). A föld, mint életcél, azonban nem csupán egy visszatérést jelentett volna a gazdálkodáshoz, de öreg napjakra is gondolva törekedtek a kubikosok valamennyi szőlő, pár hold föld megvételére.

A másik csoportba tartoztak azok, akik szakértelmükből akartak biztos egzisztenciát teremteni, levetkőzve a földhöz való ragaszkodás örökségét is, akik talán nem

⁶ Füstli Molnár B. 1966. 45.

„Ez egy kubikos csoport, a karján jellel az édesapám volt, Orsós Mihály, a fent jelölt a férjem Serki István volt, középett egy testvérem, Orsós János.”

is tudtak szabadulni attól az egész életet betöltő „beidegzettségtől”, amit így jellemez egyik volt társuk: „A kubikosok bele voltak rögzödve a munkába, megszokták a csavargást, belebetegedett, ha nem mehetett. Inkább fölásták helyettem a kertet, csak menjek, keressek munkát, menni köllött, mint tavasszal a csikónak” (4). S ebből a szempontból módosítanám Pogány M. állítását, miszerint „Gyakorlatilag sohasem szakadt ki a parasztságból, otthon mindig maradt egy kis gazdasága, háza, kertje, földje, melyet távollétében a családja művelt, ugyanakkor — ha nincstelen volt is — egész törekvésének végső távlatában minden esetre a föld tulajdonának megszerzése, a biztosított kisparaszti egzisztencia megeremtése állott, még akkor is, ha ezek a törekvések a század utolsó évtizedében, a századforduló legöntudatosabb és legharcosabb elemeinél „szocialisztikus” eszmékkel és célkitűzésekkel párosulva.”⁷

Főleg többgenerációs kubikoscsaládok tagjai s a városokban élők tartoznak ide. Hadd hivatkozzam Turiné Cseh Viktória csongrádi kubikosfeleség önéletírásának egy részletére: „Egy szép, nyári este toppant be a férjem. Panaszkodott, mennyit éheztek, volt úgy, hogy nem ettek napok óta, és milyen jólesett nekik, mikor a katonáktól kaptak egy ebédet Kolozsvárott. Elfogott a keserűség: — Miért kell neked baráber-életet élni? Úgy fáj a szívem, tavasszal is, mikor Fiuméből küldted azt a hajót a levelezőlapon, és ráírtad, hogy: ezen a hajón megyünk... Mennyivel jobb lett volna, ha el nem megy. Mikor megkaptam a pénzt, megvehettük volna a mi házunkat, azóta szépen berendezkedtünk volna. De még most sem késő. Vegyük meg, rendezzük be szépen, úgy, mint volt. Lesz szép és kedves, jó és csendes otthonunk.

— Nem vesszük meg! A ház olyan, mint a lány: mindig költeni kell rá, de nem lehet venni semmi hasznát.

⁷ Pogány M. 1966. 71—72.

— Ezt azért mondd, mert anyád is ezt mondja... De ha sehogy sem akarsz házat, vegyünk hát földet. Az terem minden évben.

— Nekem nem kell föld. Én nem akarok a földhöz ragadni. Keresek én vidéken annyi pénzt, hogy hat hold föld sem bír annyit teremni.

— Jó. Akkor ne zúgolódj és ne panaszkodj, hogy mennyit kell szenvedni.”⁸

E törekvések felől közelítve érthetjük meg a kubikoság öntudatlan-tudatos szembenállását a fennálló társadalmi-gazdasági renddel. A kubikosnak a munkereje közönséges piaci árucikk, melyet, mint egyetlen vagyonát, minél jobban értékesíteni törekszik. S amikor túl nagy volt a társadalmi feszültség, a létbizonytalanság, kapcsolatba lépett a szervezett kisipari munkássággal. Míg a másik oldalt jobban kötötte a konvenció, a kistulajdonosi mentalitás. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy osztrák, cseh területeken való munkájuk során megismerkedtek a szociáldemokrácia eszmevilágával.

Érdemes végigkövetnünk kubikosaink 1945 utáni sorsát. Miben találták meg számításukat, hogyan éltek az új lehetőségekkel? Még további kutatásra van szükség ahhoz, hogy ne csak főbb vonalakban, hanem többé-kevésbé pontosan tudjuk érzékeltetni a változást. Az első jelentős fordulópontra a földosztás volt. Sajnos, pontos adatokkal nem rendelkezünk, hogy például Szentesen a földigénylők, illetve a földhöz jutottak hány százaléka volt kubikos, hiszen egy kategóriába sorolták őket a mezőgazdasági napszámosokkal, s más nincstelennel.⁹ Ahogyan adatközlőim elmondták, emlékezetük szerint majdnem mindegyikük igényelt földet, örültek neki, hisz régi vágyuk teljesült, a maguk urai lehettek. „Én már akkor beleéltem magam abba, milyen jó lesz, a magam gazdája leszek, a családdal majd munkálkodunk, azért meg is élünk. Akkor itthon voltunk, ez jobb volt, ha itthon lehetett az ember (18). Azonban az igénylőknek csak körülbelül harmadát, felét tudták földhöz juttatni.”¹⁰

Biztosabb megélhetést is nyújtott a gazdálkodás, hiszen a háború után nehéz volt munkához jutni, rendeletben rögzítették a kubikosok vándorlását, kimondva, hogy mindenütt a helybeli munkanélkülieket kell foglalkoztatni.¹¹ Néhány ezren áttelepültek lakóhelyükről a Dunántúlra, Budapest környékére, s ott kezdtek földművelést és kertészkedést.¹² A föld- és kert-, valamint a szőlőművelésre áttért kubikosok többségének kenyérgondját a földhöz juttatás önmagában nem oldotta meg, az újjáépítés és később a nagyarányú építkezések során keresetkiegészítésként ismét visszatértek a földmunkához.¹³ Több oka is volt ennek: az otthon maradt családtagok művelték a földet, míg a családfő pénzt hozott haza; de nem rendelkeztek megfelelő mennyiségű gazdasági eszközzel, igavonó állattal sem; nehezen tudták teljesíteni a súlyos beszolgáltatási kötelezettséget. A gazdálkodásra való áttéréssel ugyanakkor át kellett alakítani egész addigi életvitelüket, s sokaknál nehezen ment az átállás: „Nem ezt szokták meg (ti. a földművelést), hozzá voltak szokva a pénzkereséshez, a földből nem látott, csak egyszer pénzt, ott meg minden héten várták” (4). Végeredményben tehát aránylag kevés a paraszttá lett kubikos száma — írja Katona I.¹⁴

⁸ Turin é Cseh V. és Keskenyné Kovács V. 1967. 149—150.

⁹ Takács E. 1975. 69—70. A földigénylők társadalmi összetétele Szentesen: 70%-uk mezőgazdasági munkás, 19%-uk gazdasági cseléd és mindössze 11%-uk törpebirtokos. A kiosztott földek 62%-át mezőgazdasági munkások, 36%-át cselédek és csak 2%-át kapták törpebirtokosok.

¹⁰ Katona I. 1957. 111.

¹¹ Szűcs I. 1948. 15.

¹² Katona I. 1957. 111.

¹³ Katona I. 1957. 111.

¹⁴ Katona I. 1957. 111.

A tészesítés idején beadták a földet, de az első években (Szegeváron 1960-ig) nagy volt a fluktuáció. Míg sokan ezekben az években hagytak fel végleg a mezőgazdasággal s tértek vissza az „iparba”.

1948-ban tizenegy kubikos alapította meg hetven holdon az első termelőszövetkezetet Szegeváron. „Elvetették az asszonyok közösen a búzát; amikor hazajöttünk a háborúból, semmi nem volt, a Duna—Tisza-csatorna építése is abbamaradt, valahol dolgozni kellett, muszáj volt valamihez kezdeni, ez volt helyben. Kilátástalan volt, hol lesz egy másik munka, abban az időben az öregek beszéltek, hallottak a kolhozokról” — mondta az első tsz elnök, Bottyán Sándor.

Mint már említettem, nagy volt a fluktuáció a szegevári termelőszövetkezetben is ezekben az években, hisz beléptek az emberek, mert a földet nem bírták munkálni, s a tsz, ha pénzt nem is, gabonát osztott állami s nem szabadpiaci áron, „Osztottuk azt, ami volt; cukrot, napraforgót, olajat, rizst, árpát, kukoricát, pálinkát, mikor mi volt” (2). Míg egy-egy nehezebb évben, hisz eleinte a kellő szaktudás is hiányzott, (tréfásan, de sok igazsággal mondta Bottyán Sándor: „írta az újság, mikor kell vetni, aratni.”) — otthagyták, mentek vissza a kubikra, több volt ott a kereset.

Mások be sem léptek, sem földdel, sem anélkül, mert: „úgy gondoltam, a kubik a jobb, voltam gyerekkoromban eleget paraszt, s ott is csak dolgozni kellett, meg emitt is, megszoktam ezt a kubikmunkát” (12), s a nyugdíjkorhatár is magasabb volt azokban az időkben. Ezekre az évekre visszatekintve mondta egyik adatközlőm: „Az iparban voltam akkor én már, többet fizetett, mint a téesz. Ma már nem mennék az iparba, mert az nem ad háztájit” (10).

A kubikosmunka sajátossága, hogy a férfit kiragadta megszokott otthoni környezetéből, családjától elszakította, hosszas távollétre kényszerítette.¹⁵ Ez a régi patriarchális családi életet is jelentősen átformálta, a családon belül a nők és a férfiak szerepe egyaránt módosult. A következőkben, amikor a házasársak egymással szembeni elvárásait, a családi életet vázolom, hangsúlyozni szeretném: a maga idejében korántsem volt ilyen idilli a családkép! Az ideális, tudati norma háttérbe szorítja sok helyen a valóságot.

A legjellemzőbb sajátosság a család és a háztartás megkétszereződése,¹⁶ sőt némi túlzással állíthatjuk, a család minden tagja erejéhez mérten küzdött egy nem létező családjért. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás, hisz a fő törekvés épp a család eltartása, a gyermekek nevelése. „Úgy tudtam magam fenntartani, el kell menni hosszú hónapokig a családtól. Nekem van három családom, nekem azt el kell tartani, menni kell. Nem jó érzés volt elmenni, az jó volt, ha a közelben volt a munka” (11).

A régi, patriarchális családban a házaspár férfi tagja rendelkezett gyakorlatilag a család vagyónával. A kubikoscsaládon belül létrejött egy sajátos munkamegosztás: önálló kereső csak a férj volt, a kubikosasszony nem vált azzá, továbbra is a férjétől függött, — azonban az ő feladata volt, hogy összetartsa a családot, és jó beosztásán, rátermettségén múlott a család anyagi szilárdsága. A házasársak egymás iránti elvárásaiban ez is szerepelt, ennek alapján fogalmazzák meg a jó férj, illetve feleség típusát. „Akinak rendes felesége volt, az a családot összetartotta. Ha az asszonnak jó a beosztása, az számít sokat. Ez is nagyon jó, megosztják a házimunkát, de a férj inkább hozza a pénzt, az asszony csinálja a házimunkát” (7). Egy öreg kubikosasszony így emlékezik édesapjára, illetve férjére: „Az apánk nagyon jó ember volt, családszerető, nem ivott, a pénzt hazaadta. Na, Mihály, vigyázz a gunyhóra — csúfolták, mert nem ment kártyázni. A férjem is nagyon

¹⁵ Katona I. 1980. 105.

¹⁶ Katona I. 1980. 105.

szerény ember volt, jó ember, nem ivott, nem kártyázott, családját szerette, engem megbecsült. Én hozzá pászoltam, mindig azt kérdeztük egymástól, jó lesz-e így? Először megbeszélgettük. A családnak örültünk, vártuk nagyon, hogy legyen” (13).

Jelentősen megváltozott a paraszti jogszokás által szentesített, a családfőnek a családtagok felett nagyobb hatalmat biztosító joga is, hisz a feleség — legalább is a férj távollétében — hasonló súlyú pozíciót töltött be a család életében. „Édesapám, férjem sem tartotta, hogy a férfi az úr, sőt a két családom, aki megnősült, az sem” (13). Még akik vallják is a régi elvet, „A családfő az családfő, s ha valaki tényleg azt akarja, az bizonyítsa is be. Az asszony se alacsonyabb rendű, de annak is tudni kell, ki a családfő, azt el kell ismerni, hogy a gyerekek is lássák” (11). — Azok is egy egalitáriusabb családmodellt képviselnek, hisz a családfőnek bizonyítania kell, hogy az, ami, s a gyerekek érezzék, van apjuk, van kitől tartsanak, még ha az nincs is velük.

A kubikoscsalád nem volt olyan egységes és önálló termelő-munkaszervezet, mint a parasztcsaládok többsége. Az állandó munka hiánya s a rossz szociális körülmények miatt a századforduló után a feleség már nem ment el a férjével a kubikra, hanem otthon maradt a gyermekekkel. Vadnay Andor, Csongrád megye főispánja a megélhetésért való — a végzett munkához, keresethez viszonyítva — nehéz küzdelem okát a kubikosfeleségek „munkátlanságával” magyarázza: „...az alföldi szegényasszony nem dolgozik semmit. Napszámba nem jár el. Hiába is hívnák, nem engedné az ura. ...Gyermekeivel a házat őrzi, vagy a szomszédasszonnyal tereferél, heteken, hónapokon át. Kertje nincs”.¹⁷ Való igaz, hogy élt az a felfogás, miszerint az asszonyt, a családot eltartani kizárólag a férfi kötelessége, s az a tisztesség mércéje, ha a férj el tudja tartani feleségét. Véleményem szerint ez a mentalitás szervesen kapcsolódik a fent említett családközpontúsághoz. A férj keresi a kenyeret, de a feleségnek kell biztosítania távollétében a család egységét, rajta múlik a gyermekek nevelése is. A távollévő férj mindezt csak úgy látja biztosítottnak, ha a felesége minden energiáját a feladatok ellátására fordítja. Hadd idézzek egy-két beszélgetésből: „Én mondtam neki, ne menjen, hát hogy otthon legyen a családdal” (12); „Nem is engedtem el, elvettem, mint feleség, legyen itthon a családot nevelni. Nem bánom, ha rántott levest eszünk, de ha hazajövök, legyen rend meg tisztaság. El is tartottam haláláig” (14). Adatközlőim hangsúlyozzák, ha akart volna, sem tudott volna elmenni dolgozni feleségük, hisz nem volt munkalehetőség. Pusztán kisebb munkákat vállalhatott, mint amilyenek például: háztartásokban segíteni, tarhonyát, tészta készíteni, mosás-vasalás, olykor-olykor baromfikereskedőnél és élelmiszerkiviteli vállalatoknál dolgoztak. Női foglalkozás volt a juhnyírás is.¹⁸ Nagy beleérzéssel ír Ecséri L. a szegényasszonyokról: „Nem élünk, csak égünk” szokta a szegényasszony mondani, kinek a háztartás gondját kell viselni, a gyermekeket kell nevelni, és az ura csekély keresetét úgy kell beosztani, hogy kiteremtse, ami a családnak és pedig igen sokszor nagy családnak szükséges.”¹⁹

Önkéntelenül felvetődik a kérdés, a családtagok közötti nagy távolság, a nehéz élet nem rombolta-e szét a házaspárok közötti — a mindennapi élet apró dolgain alapuló — bensőséges kapcsolatot? Vadnay A. — ellentétben Kiss Lajossal — komor színnel ábrázolja a munkába induló férj távozását is: „Maga a távozó, az apa vagy a férj, egy ölelés, egy kézszorítás nem sok, de sem arra, sem egy szóra, egy jószágos tekintetre nem méltatja az itthon maradókat. Pedig szereti családját. Kíméli az

¹⁷ Vadnay A. 1900. 18.

¹⁸ Dr. Ecséri L. 1930. 41—43.

¹⁹ Dr. Ecséri L. 1930. 49.

asszonyt a sok munkától, gyermekeit iskolába járattja.”²⁰ A sok gond komollyá teszi az embert, de egyedül a szegénység nem feltétlenül szétválasztója a házasságnak, nem „erkölcsi kerítő”, „az még jobban összekovácsol” (10) — állítják házastársak. Talán az együtt eltöltött évekre visszaemlékezve elhalványulnak azok a keserű veszekedések, amiket a szegénység okozta tehetetlenség szült. Szemérmesek voltak érzelmeiket kimutatni, a szeretetről inkább a tettek beszéljenek — vallják. Így beszélt édesapjáról és saját családjáról egy szentesi kubikos: „Amikor tizenöt éves voltam, meghalt az apám. Nem vélekszek, hogy kétszer megcsókolt, de tűzbe ment volna a családjáért, éjt nappalt egyggyé tett, hogy az asztalon kenyér legyen. 1924-ben temették, még most is gondozom a sírját. Színlelt szeretetet nem mutattak nekünk. A családért sok áldozatot kell hozni, szeretni kell, de azt a távolságot meg kell tartani. A feleségem legtöbbször kikísért, megcsókoltuk egymást, nem borultunk egymás nyakába! A gyerekek nem jöttek az állomásig, — gyertek ide, fiaim, megyek. Fiaim, rend legyen, a mamátnak szót fogadni, ha valami panaszt hallok, nem jövök haza. Sírta a gyerekek, csak jóleső érzés, ez az igazi szeretet” (11).

A tizenkilencedik századi, illetve az első világháború előtti kubikoscsaládokban az átlagos gyermekszám négy, később már csak kettő volt.²¹ Szerették a gyereket, „Nem is tudja, mi az érzés, az az asszony, akinek nincs gyereke” (13). Volt rá példa, hogy elhalt rokon gyerekeit is magukhoz vették, „senkinek se kell, azért nem dobhatjuk el a gyereket” (14). Határozott nevelési elvekről nem beszélhetünk. A fiúkat, bár fájó szívvel, de kanásznak, béresnek adták, „El kellett állítani őket”²² hiszen jól jött az a kis gabona, amit megkerestek. Majd követték apjukat a kubikra. „Volt úgy, hogy ugyanazon csapatban hatan, édesapám, férjem, három bátyám meg egy öcsém dolgozott” (13) — mondta egy idős asszony. Két fia is kubikos akart lenni, de hallották, szobafestő inast keresnek, így mindketten kitanulták ezt a szakmát. Az apák mellett dolgozó fiúk kedvező viszonyok között sokszor nemzedéken át kubikosok maradtak, megszerették azt a nehéz, de szabad életet.²² (*I. számú kép.*) „Megfojtom a gyereket, ha az lesz, ami én” — mondta apám.” Ő arra lett volna büszke, hogy az ő fiából mi lett, kiemelte abból a sorból, a vándoréletből. Kovácsnak akart kitaníttatni. Nem, apám, én kubikos leszek! Mit látsz ebben? Én azt, hogy szabad ember vagyok! Nekem nagyon tetszett a kubikos élet, szabad volt az ember. Én láttam azt, hogy mit csinálnak a tanoncokkal” (11).

A lányok férjhezmenetelükig az édesanyjuk mellett voltak, neki segítettek.²³ Ha édesanyjukkal valami történt, igen nagy teher szakadt rájuk: „A legkisebb gyermek szülésekor anyám elnyomorodott, az egész család gondja rám szakadt. Tíz éves voltam akkor, apám odavolt dolgozni. Három hónapos öcsémet ápoltam, sütés, tarhonyacsínálás, meszelés, minden. Szóval intézte anyám, én meg mentem” (13).

1945 után, amikor lehetőség nyílt rá, örömmel taníttatták gyermekeiket. „Volt hét család, ennek a nevelése volt az első, nem a földvétel. De mind ki van ám tanítatva! Tanuljatok, mert az lesz a tietek, amit tanultok, mert evvel lesztek kijusolva!” (7) Adatközlőm gyermekei ezeken a pályákon helyezkedtek el: hegesztőmarós, elektromérnök, kőművesmester, „ez a fiú ez nem tanult, olyan mindenesmunkás” (7), elektrotechnikus, marós, gyors- és gépirónó.

Két úton közeledtem az életvezetési elvek felderítéséhez: az egyik, amikor beszélgetések során elhangzottakat utólag rendszereztem, (támaszkodva a szakirodalom eddigi eredményeire), a másik, amikor tipikus emberi magatartásmódok

²⁰ Vadnay A. 1900. 70.

²¹ Katona I. 1980. 114.

²² Katona I. 1980. 114—115.

²³ Katona I. 1980. 114.

közül választottak adatközlőim, melyik az, amelyik a legrokonszenvesebb, legellenszenvesebb, melyik áll a kérdezetthez legközelebb? Ilyenkor is törekedtem arra, hogy választásukat bőven indokolják. A mintát Losonczi Ágnes: „Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben” című könyvéből vettem át igen csekély változtatással. Ez a teszt érintette azokat a kérdéseket, amelyekről beszélgettem a kubikosokkal — de nemcsak kontrollt adott, hanem még inkább kiemelte a létező és ható tudatosult életeleket.

A megkérdezettek választottak, ítélték az egyes „életviteli módozatok”-ról²⁴. „A készen levő ítéletek pedig nem mások, mint azok a társadalmi normák, erkölcsi ítéletek, amelyek már beépültek az emberekbe, és amelyekkel azonossá igyekeztek válni, amelyek szinte belső ítélő készséggé alakultak.”²⁵

A három dimenzió: én és a társadalom, az anyagi létfeltételek kezelése, a cselekvést megszabó elvek-eszmék. Az első tengely az individuuum-kollektívum viszonyainak eltérő jelenségeit szervezte, fokról fokra haladva, az egoista, magába zárttól a családközpontú, a társasági nyitott ember típusán át a társadalmilag aktív, küzdő emberig. Az anyagi javak kezelésében négy eltérő mód közül lehetett választani: a „spórolós”, a „fogyasztó”, a „pazarló” s a „mértékletes” típusból. Az utolsó tengely a cselekvéshez indítékot adó eszmék leírása volt. Szerepel a csoportban olyan ember, akit a hír, siker, karrier mozgat; olyan, kinek legfőbb életeleme a munka, más az egyéni érzelmi gazdagságot akarja megvalósítani, de ehhez nem kellene külső feltételek, hanem egy igazi társ; cselekvési vezérelv a hit, — ami lehet vallásos, politikai, eszmei hitvallás; az ötödik típusú ember belső szabadságának fenntartását kívánja biztosítani, meggyőződése szerint akar élni.²⁶

Az ember létének és a társadalom működésének egyaránt feltétele, és az alapvető szükségletek körébe tartozik, hogy legyenek ilyen létező és ható tudatosult életelek, életvitelt szabályozó értékrendszerek, amelyek funkciója, hogy a mindennapi létfeltételekre válaszolva adja meg azok magyarázatát és igazolását.²⁷

Mind a legellenszenvesebb, mind a legrokonszenvesebb magatartások megítélése egy-egy zárt egységet mutat, de a szóródás nagyobb, a rokonszenvesre ítélték között. A leghevesebb elutasítást az egoista, magába zárt, a spórolós és a karrierista típusok váltották ki. Míg a leghelyesebbnek tartott a családért dolgozó, pénzével mértékletesen bánó, az egyéni szabadságot megvalósító, de a munkában is örömet találó ember.

A kubikmunka, mint közösen, bandában végzett munka, fejlett közösségi érzést teremtett meg, ahogy Veres P. írja: „A kubikoscsapatban talán nem is beszélnek kollektívizmusról és közösségi fegyelemről, munkásbecsület-elvről, de amely az életformából és a munka technikájából magától kialakul.”²⁸ Így nem volt oka, nem kellett, hogy kifejlődjön egy csak önmagára támaszkodó, mindent egyedül elérni akaró típusideál; ugyanakkor minden ilyen irányú törekvés, a kiemelkedés a többiek rovására menne, azaz megszűnne a másokra figyelés, „a többit kicsinek látja, lenézi”. A közösséghez, a többi emberhez való viszonyulás az a szűrő, amin keresztül utasítják el mind az önös, mind a karrierista típust, mint akik egyaránt távol, illetve fölötte akarják tudni magukat a többi embertől.

Ugyanakkor, elfogadott a karrierista, s bizonytalanul viseltetnek a közért dolgozó ember iránt, ha abból a szempontból nézik, milyen célból teszi ezt? Egyéni

²⁴ Losonczi Á. 1977. 548.

²⁵ Losonczi Á. 1977. 548.

²⁶ Losonczi Á. 1977. 549—551.

²⁷ Losonczi Á. 1977. 522.

²⁸ Veres P. 1943. 134.

sikereket is lehet a többiek érdekében hasznosítani, de a közösség jó „ugródeszka” a személyes célok megvalósításához. személyes tapasztalatok, átélt történelmi események igazolják számukra véleményük helyességét. A közösségi embertípushoz való viszonyulásuknál finoman el kell választanunk, szimpatikusnak tartják-e, illetve magukhoz közel állónak érzik? Önmagában rokonszenveznek ezzel a magatartásmóddal, abból az egyszerű tényből kiindulva: „Aki a közért küzd, az mindenkinek jót akar”, de igazán magukhoz közelebb állónak csak a szűkebb közösséget, a falut, a bandát érzik, amelyben dolgoznak. Egyik szegvári öreg kubikos mondta: „Az egész emberiség erre nem alkalmas, ezekre szükség van, aki dolgozik, az nem tud ilyesmire szentelni, arra születni kell. Kell egy alkalmat adni (munkaalkalom) valakinek, azt elő köll teremteni, úgy találom meg, hiába mennék én dolgozni, ha nincsen, aki nekem munkát teremtsen” (19).

A rokonszenv erősségének mutatóján magasan kiemelkedik a társadalmi közösségek legfontosabbika, a család, s az anyagi javak kezelésének legfontosabbika, leginkább becsült módja a mértékletesség. „A pénzt lehet csinálni” el — mondják. A család boldogulását azonban csak jó beosztással lehet elérni, kizárva a pazarlást, de az öncélú kuporgatást is. Ennek szellemében türelmesek a „fogyasztó” típusal, hiszen az tudja, meg tudja mutatni, mire költ, nem szórja szét a pénzét.

Az életeszmeék típusaiban a leginkább rokonszenves magatartási módot a munkában örömet találó, a hittel élő s a belső autonómiát megvalósító emberben látják. Az egyéni szabadság megvalósítása azonban — példázza ezt maga a munkaválasztásuk is — kiemelkedik mind közül; szoros összefonódással a munkájukkal, hisz e révén tudták elérni, de a kubikot is az egyéni szabadság megvalósításáért vállalták egyrészt. Ahogyan Déry T. írja: „A kubikosoknak tehát jellemző közös emberi magatartásuk van, szabadságszeretet, önértzet, függetlenségre való törekvés.”²⁹ Hozzátenném még: egymás megbecsülése, a másikkal való törődés.

ADATKÖZLŐK

1. Bese Lajos 1923. Szentes.
2. Bottyán Sándor 1918. Szegvár.
3. Csenki Pál 1903. Szegvár.
4. Eder-Kraut János 1913. Szegvár.
5. Hegyi István 1902. Szegvár.
6. Kanfi Horváth Antal 1911. Szentes.
7. Kiss László 1909. Szentes.
8. Kun Pál 1910. Szegvár.
9. Miskolczi Imre 1914. Szentes.
10. Mihály József 1906. Szegvár.
11. Paczali Sándor 1909. Szentes.
12. Rác József 1906. Szegvár.
13. Özv. Serki Istvánné Orsós Márta 1898. Szentes.
14. Száraz György 1909. Szegvár.
15. Török János 1898. Szentes.
16. Turi Imre 1901. Szentes.
17. Varga György 1917. Szentes.
18. Váradi Mihály 1908. Szegvár.
19. Vida János 1906. Szegvár.

Szíves segítségükért ezúttal is hálás köszönetet mondok. A szövegben e névsor alapján, a zárójelben levő számokkal jeleztem adatközlőim személyét.

²⁹ Déry T. 1952. 1070.

IRODALOM

- Déry Tibor* (1952), Hazáról — emberekről. Csillag. V. 1053—1076.
Dr. Ecseri Lajos (1930), A magyar földműves nép munkája. Szentés.
Erdei Ferenc (1941), A magyar paraszttársadalom. Budapest.
Füsti Molnár Bálint (1966), Kubikosok néprajza. Kézirat, Szentés.
Katona Imre (1957), A magyar kubikosok élete. Budapest.
Katona Imre (1965), Átmeneti bérmunkaformák. In: Szabó I. szerk. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. 382—433. Budapest.
Katona Imre (1980), A kubikos otthona és családja. Mozaikok Csongrád város történetéből. 105—116. Csongrád.
Losonczy Ágnes (1977), Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben. Budapest.
Pogány Mária (1966), Tökés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében. Budapest.
Szűcs Ilona (1948), Hétköznapiok Csongrádban. Népszava 117. szám 15.
Takács Edit (1975), A hatalmi politikai viszonyok alakulása Szentésen a felszabadulástól az 1945-ös nemzetgyűlési választásokig (1944. október 8—1945. november 4.) (Kézirat. Csml/Szf.)
Türiné Cseh Viktória és Keskenyné Kovács Veron (1967), Csongrádi szegényasszonyok. Szeged.
Vadnay Andor (1900), A Tisza mellékről. Budapest.
Veres Péter (1942), Az Alföld parasztsága. Budapest.
Veres Péter (1943), Szocializmus-nacionalizmus. Budapest.

Das Wertsystem und die prinzipielle Gründe des Lebens der Erdarbeiter

Ibolya Nagy

Das Hauptthema des Artikels ist das Leben der Erdarbeiter von Szentés und Szegvár, ihre Familienverhältnisse und die Erziehung ihrer Kinder. Daneben habe ich auch ihre erreichende Lebensziele untersucht und dadurch habe ich sie in zwei Gruppen geteilt. Ein Teil von ihnen wollte zum Feld und zu der bäuerlichen Gemeinschaft zurückkehren, die andere Gruppe hat mit dem Feld gebrochen und wollte als Industrierarbeiter, als qualifizierter Erdarbeiter leben. Auf Grund des von Soziologen konstruierten Modells habe ich das Verhältnis der Erdarbeiter zur weiteren und engeren Gemeinschaft, zur Behandlung materieller Güter und zur lebensleitenden Ideen untersucht.

TÁNCALKALMAK, TÁNCBA HÍVÁS TÁPÉN

IFJ. LELE JÓZSEF

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Gyermekek tánca

A régi idők tápai gyermekei gyakran vettek részt családi eseményeken, mulatóságokon. Főként a lakodalmak adtak alkalmat arra, hogy csoportosan daloljanak, táncoljanak, de meghitt mulatozási alkalom volt a *disznóbál*, a *névnapköszöntő*, a *zöldágállítás*, a *csök* és a különböző *házibálok* is. A gyerekek számára mindezek fölött a *gyerőklakodalmas* és a *gyerőkbál* nyújtotta a legmaradandóbb élményt. A család szórakozási alkalmai között a lakodalom az, amelyben a rákészüléstől fogva ott van a gyerek, s azon túl, hogy *segítkeznek*, minden apró részletet nagyon megfigyel. A lakodalom Tápén is a legmeghittebb családi ünnep, amelyben — az esküvőt követően — bor fölött mulattak. Megadták táncuk méltóságát az öregek, *gálántan* ropták a javakorabeliek, akik mellett a fiatalok is igyekeztek úgy táncolni, hogy ne szólhassák meg őket. A lányok szép tartásukkal és táncukkal inkább a legényeknek *teccelőgttek*. A legkisebbeknek a lakodalomba való illeszkedése is csodálatos, amikor táncukat tanulják, s amikor már megy, igyekeznek minél szebben járni, hogy hasonlítson a felnőttek táncához. Tápén sem a lakodalomnak, sem a bálaknak nem volt *táncrendje*. Legtöbb esetben a zenekar irányította az egész esti mulatozást. Amit húztak, arra táncolt a vendégség. *Egy nóta* több dalt jelentett, amely eltarthatott egy kerek óráig is. Alaptáncuk a *csárdás* volt. Az ütemtől függően járták a *lassút*, a *gyorsat* vagy *frissest*. Ezeket a táncokat a gyerekek is hamar megtanulták, némelyek nem sokkal azután, hogy megtanultak járni. A lányok otthon, cimboráskodás közben egymást tanívtva gyakorolták a táncot, a fiúk nem sokat vergődtek vele. *Meggyérési* lányok a vasárnap délutáni *lányok báljában* egymással táncoltak. A legények oda nem mentek el. Este viszont már ők voltak a táncba hívók. A *placcon* petrezselymet áruló lányokat *nevükön szólítva*, *kacsintva*, vagy *intéssel* hívták be a bálterembe. Ezt követte a *gardimamás* időszak, amikor a lányok már szülői kíséretben érkeztek a bálba, s előttük állva várták, hogy valaki táncba vigye őket. Ezidőre már csak nagyon ritkán szólt csárdásmuzsika, előtérbe kerültek a nyugatias táncok, amelyhez már nem illett a kacsintgatós, kiabálásos táncba kérés, hanem „szabad?”-kéressel kértek engedélyt először a kíséretől, majd a lánytól, hogy egy nótát eltáncolhassanak. Végezetül a *diszkóról* ejtünk néhány szót.

A tápaiak minden alkalmat megragadtak, hogy kedvüket dalban, táncban vagy zenében kifejezzék. Legősibb táncukat nem ismerjük. Csupán az emlékezettel elérhető legrégebb idők táncairól mondhatunk biztosat. A csárdás mellett a *darudöbögős* látszik a legrégebb táncnak, amely a lassús csárdásnak egy kifinomodott, elaprózott változata. Martin György több tanulmányában is hasonlóan ír róla. Nevének elterjedését, meggyökeresedését a *Gyöngyösbokréta* mozgalom idejére teszi. Alapjában több táj táncában is megtalálható, mint *dobogós*. A régi tápai

öregek lagzikban járták, de báli tánc soha sem lett belőle. A mai legidősebb tápaiak nem tudják, miért *darudöbögős* a neve. Nyelvükkel „mögcfíráztuk, mögröszkettettük a csárdást”.¹ A darudöbögős szó eredetét Bálint Sándor magyarázata² alapján vette át valamennyi tánctanulmány-író. Martin György viszont több tanulmányában a *dobbantósok* közé sorolja; ez az igaz. Bálint Sándor szerint a darvak násztáncából kapta volna a nevét. Valóban hasonlít rá, megállapítását mégsem fogadom el. Ennek a táncnak a neve nem születhetett a tápaiak ajkán. Már csak azért sem, mivel annak a tápainak, aki széles jókedvében rögtönzött módon, gyönyörűen megcfírázta, röszkettette a csárdást, s tudatlanul éppen a számára ismeretlen névvel illetett darudöbögőst is kijárta, annak eszébe se jutott, hogy táncának nevet adjon. Vegyük — egy kissé felszínes — tudományos hasonlító megállapításnak a darudöbögős megnevezést, de igaz névvel csakis akkor illetjük, ha *döbögősnek*, *tápai döbögősnek* mondjuk, írjuk. Kézenfekvő tehát, hogy nem érthetek egyet Maác Lászlóval sem, aki a Néprajzi Lexikonban azt írja a darudöbögősről, hogy „...a gázlómadár mozgására emlékeztet, a tréfás helyi elnevezése innen származhat.”

Szintén régi táncunk a *mars*. Indulóütemre szólóban járt tánc ez, amelyhez csak hasonlít a később tápaivá lett *olájos*.³ A mars is lakodalmi mulató tánc, de az oláhos csupán színpadi tánc maradt, mulatótáncnak sohasem terjedt el. Legkitűnőbb művelője Ács György volt, tőle tanulták a néptáncosok is.

Az egykori tápaiak gyermekkoruktól fogva jó táncosok voltak. A gyermek, alighogy kikerült a *dunnacsúcsból*, máris találkozott — a szülők és a testvérek révén — a dallal, a táncsal. Nagyszülők, nagyobb testvérek ölükbe állítva serkentették egyszerű dalok dúdolása közben *táncikára*, közben a hónaalá nyúlva emelgették vagy lenyomták az ütemnek megfelelően. A gyerekeknek ez annyira megtetszett, hogy már igényelte, ha közelében látta azt, akivel a múltkor olyan kellemesen játszadozott. Ha dallamot hallott, állókájában is rogyantgatni kezdte kis térdeit, melyhez biztatásul a legegyszerűbb szöveget szolgáltatva szinte dallamnak se mondható hanglejtéssel az anya: tánci, tánci, tánci, így köll aztat jární! Ahogy nőtt, mindjobban igényelte az ilyen foglalkozást. Ez elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy amikor maga közelében látta dalos táncolatóját, kis kezeit feléje nyújtotta és táncizott. Ha nem figyeltek volna rá, rosszalkodni, kezdett. Újabb mozzanat, amikor tapsolni is tud a gyerek ütemesen. Ha kivették állókájából, máris *tapsizott*, valamiképpen jelzést adott gyámjának, hogy mulasson, táncoljon vele. Annak, aki a jelzést érti és hajlandó a gyerekekkel játékosan foglalkozni, a gyermek hálás tud lenni. Már magában az gyönyörködtető, hogy ütemre rugózik szülője ölében és közben tapsolgat is. Tartózkodó, zárkózott marad viszont azzal szemben, aki minduntalan szigorú szemekkel néz rá, rászól, vagy eltaszítja magától stb. Háláját fejezi ki a gyermek kedvence felé azzal is, ha annak más dolga lévén, leteszi őt, ezért nem sír. Megezik, hogy a másik éppen akkor sír, mert féltékennyé válik. Az ilyen sértődött gyereket játékkal sem lehet megvigasztalni, mert a kapott játékon tölti ki mérgét: megveri. Aki gyermeket nem kaptak föl, az elmoszkált, megszokta, hogy körülötte vannak, szövik a gyékényt, sodranak, de szemmel tartja őket. Az ilyen gyermeknek elég az is, ha hozzátartozói közül valaki dalolgat. Máris föláll, állókája szélét fogva *lippeg*, táncol. Vannak idősek, akik nem bírják ki, hogy oda ne menjenek a gyerek-

¹ Ördög Pál adata.

² Bálint S. 1976. 361. Idézi Lakatos Károly színes leírását (Vadászati és madarászati emlékeimből. Szeged, 1891. 293.) és hozzáfűzi, hogy a darudöbögős a darvak táncának szemléletéből eredt.

³ Martin Gy. 1971. 737—758.

hez, és kis kezeit megfogva ne táncoljanak vele. Ebben az esetben, mivel a gyermek szinte kikövetelte a vele való táncolást, kezdetleges, ki nem mondott táncba hívásról beszélhetünk. Hogy az ilyenképpen párostánc hangulatos legyen a felnőtt lá-lá-lá szöveggel mond egy dalt, hiszen a gyermeknek hiába mondaná a valós szöveget, úgysem értené. A dallam üteme *frisscsárdást* követett, mivel a gyermek igen gyorsan lippegett. Az egy-két esztendőes gyermek mindennemű kapaszkodás nélkül táncolt, mely időre egy-két egyszerű dalt is megtanult, énekelt. Tüzesebb talpú eléje állt szülőjének, hogy táncolhatnékja van. Nem mindegyik gyermek őrzi meg táncos kedvét nagyobbkorára. De akiben benne marad a hajlam, akkor is táncra kerekedik, ha az apja galambetetés közben fütyül. Két-három esztendőes korban aztán kialakul, hogy melyik a táncos és melyik a dalosabb kedvű. Aki táncos, az lépten nyomon táncolni akar mindenkivel. Nem mond az semmit, csak megfogja a kiszemelt kezét és rángatja. Amely családban több gyermek is született, s a szülők is táncos, dalos kedvűek, ott a gyerekek is hamar tanultak táncolni, s igen sok dalt megtanultak. „Néha, mikor szüttünk, közben danóltunk. Egyször csak elkeztünk táncolni. Abba hagytuk a gyékényt, aztán elkaptuk egymást. Forogtunk egyet-kettőt, aztán dógoztunk tovább.”⁴ Ilyen családoknál a táncba hívás is tudatosodott. Főként akkor, ha az ilyen táncolások gyakoriak voltak, s talpalávalónak tamburamuzsika is szólt. A gyerekek — amíg a házuk falain belül táncolgattak, nem is sejtették, hogy milyen szégyenlőssé válnak, ha másnál kérik táncukat. A régi tápai családok — főként téli estéken — gyakran szomszédoltak, komáztak. Ilyen látogatásokon természetesen nem tétlenkedtek, hanem vitték magukkal a hasítani és a sodrani való gyékényt. Amikor elfogyott a földolgozni való, az emberek kártyáztak, az asszonyok beszélgettek, a gyerekek játszottak. Játékuk közben sort kerítettek a táncra is. Ilyenkor mindig az kezdeményezte a táncot, aki otthon volt. De ha észrevették, hogy figyelik őket az öregebbek, elszaladtak, nem táncoltak tovább kérésre sem.

Tánc a lakodalomban

Még századunk első évtizedeire is jellemző, hogy sok gyermek születik egy-egy tápai családban. Ennél fogva sok volt a lakodalom is. A gyermekek számára itt nyílt alkalom arra, hogy bemutathassák táncbéli tudományukat. A karonüölt *édösszüléje* (anya) hordozta. Bármerre ment is vele, táncolva haladt, közben dalolta azt, amit a zenekar muzsikált. Szabad kezét magasba emelte, közben föl-fölemelte gyermeke kezeit is. A gyerek hamar belelendült és rugódzva, karjait anyjához hasonlóan lengetve mulatozott. Ha a zene szünetelt, a hangszerekre mutogatva követelte, hogy neki még táncikázhatnékja van. A szülő ilyenkor közelebb vitte gyermekét a hangszerekhez, megmutogatta, esetleg meg is pendített belőlük egyet-kettőt. Járnai tudó gyereket mielőbb arra ösztönöztek, hogy a saját lábán táncoljon. Erre már az egyéves rávehető. A lányok korábban hajlandóságot mutatnak arra, hogy másik kislányt társaságban táncra indítsák. „Összeillesztöttük őket, amikor mögszólalt a zene eleresztöttük, jártátok!”⁵ Az ilyen kis párokat mindenki segítette. Nem lökdösték őket, inkább hagyták, haladjanak, mert a tápai csárdásnak alapja az is, hogy nem egy helyben járták, hanem haladtak vele. Gyakran kis kört alakítottak köréjük, hogy nagyobb legyen az önbizalmuk. A lánykákat csak egyszer kellett *összetönni*, azután már maguk is hozzáfogtak a tánchoz, ha megszólalt a zene. A kezdéssel mindig baj volt, ezért a felnőttek segítették őket. Itt az volt a tánc-

⁴ Magyari Jánosné adata.

⁵ Ördög Pálné adata.

kezdeményező, aki bátrabb volt, aki jobban tudott már táncolni. Némelyikük — érezve a sok rászegezett, figyelő szemet — még *tett is rá*, vagyis igyekezett az öregektől látott díszekből fölhasználni. Akár belül táncoltak a körön, akár kívül, tánc közben mindig a hozzájuk közel eső öregeket figyelték: hogyan lépnek, miként mozognak, aképpen tették ők is. Nem csak a táncot, hanem a táncos párok egymáshoz való — tánc közbeni — egyéb kapcsolatát is megfigyelték. Hogyan, miképpen fogja a férfi a nőt, miként néznek egymásra, mit beszélnek. Azt látták, hogy az ember az asszony derekát — egészen a csipője táján — fogta, azzal irányította. Az embörtetőtől talpig végignézték, aki szálfegyenes tartását olykor enyhe hajlásokkal színesítette, s ezek a szép hajlások éppen ütemre sikeredtek. Mindezeket persze a gyerekek nem tudták egylátásra átvenni, nem is nagyon törekedtek azon. Inkább arra ügyeltek, hogy amit már tudnak, azt szépen járóják, s hogy ne ütközzenek össze senkivel se. Mégiscsak oda-odalestek az asszony táncára, mert annak fölöttébb szépen rezgett a szoknyája, szépen tartotta a fejét, s ha táncosával beszélt mosolygott, máskor meg mindketten daloltak. Amíg mások figyelgetésével voltak elfoglalva, alaposan letaposták egymás lábbelijét, nem törődtek vele. A lassú csárdás lépései csak hosszabb gyakorlat után alakultak táncná, de jókorákat léptek erre is, meg arra is. Megérezték, ha nem *kátánciára* táncoltak, vagyis azonos lábbal lépték táncukat és valamiféle *fűrészelős tánc* sikerült. A szülők nem állították le őket. Szünetben viszont megmutatták nekik, hogy csárdáskozás közben hogyan kell lépni, és hogy ne lépjenek olyan rettenetes hosszúakat se. Ha menet közben eltévesztették a táncot, leálltak és *egy kettő, há-árom-ra* indultak el ismét. Kezdetben eszükbe se jutott az hogy daloljanak. Ha mégis rázendítettek, nyomban eltévesztették a lépést. Minthogy tánc közben dalolni, éppúgy forogni sem tudtak még. Legtöbbször tehát két kis lány kapaszkodott össze, mert bizony a *gyerökök* nagyon szegénylősek voltak hasonló korban. Tiltakoztak a legszebb biztatás ellen is. Legfeljebb anyjával, testvérével elment egy kicsit táncolni, de hamar abbahagyta és leült. A lányok hamar összeszoktak, közben az is kialakult, *melyikük a lány és melyikük a gyerök*. Aki kislány már valamelyest tudott táncolni, az a nálánál kisebb testvérét taníttatta. Ezekkel a lányakkal olykor táncra indultak a fiútestvérek is. A lánykának persze mondták a szülők, hogy miképpen tanítsa majd öccsét. „Gyere, mögtanítalak táncolni, akkor helyötted is sodrok néhány karika ijant, jó?”⁶ A gyerek ilyenre beadta a derekát, de mielőbb kerekét oldott onnan is. A szünetben a lányok is a sátorban szaladgáltak, játszadoztak. Közben meg-megszólították a fiúkat, hogy „mé nem táncolsz, mi?” A fiúk nemigen törődtek velük. Amikor aztán megszólalt a zene, a lányok egymást keresték és máris táncba kezdtek, a fiúk meg egészen közel telepedtek a muzsikuskokhoz. Ők inkább a zenét hallgatták, lesték, miképpen szólhat olyan szépen az a muzsika. Mind zenész szeretett volna lenni. A lányok közben egyre próbálgatták a forgást is. Eleinte futás volt az, amellyel egymás körül szaladoztak. A forgást nem tanították velük az öregek, hagyták, jöjjenek rá maguktól. Hat-hét éves lányok viszonylag jól forogtak, de még gyakran eltévesztették. De nem álltak le, hanem a kezdeményezőbb természetű erősebbet hajlott valamelyik oldalra és arra kezdtek csárdásozni. Majd egy újabb egymásra kacsintással ismét forogni kezdtek. Ugyanez a korosztály — bár nagyon szépen tudta járni a lassú csárdást, a frissesben gyakran ütemelmaradásba esett. Iskolás korú *gyeröklányok* már igazán szépen táncoltak, a lassú és friss csárdáson túl jobbra is meg balra is szépen meg tudták forgatni egymást. A fiúgyerekek ez időben is inkább a muzsikuskok közelében ültek szívesen, de félszemükkel oda-odasandítottak a lányokra, mert nekik is tet-

⁶ Magyarai Jánosné adata.

szett a tánc, csak gyakorlásához voltak bátortalanok. A lányok tánc közben már bátran daloltak is, ezzel igen terebélyesre növekedett azon dalok száma, amit tudtak. A zenészek egy-egy adott dalnak minden versszakát eljátszották, amely mellé daloltak, s dalolt a lakodalmas sereg is. Természetes tehát, hogy a gyerekek is megtanulták, de nem csak a lányok, hanem a fiúk is. Aki lány meglátta, hogy a fiú dalolt annak odaszóltak: „híjjá mán el táncolni!” Ijedtében a dalolást is abbahagyta a fiú, nehogy táncolni merjen elmenni. Nem is komolyan hívták a lányok őket, csak ingerelték, hátha mégis rászánná magát valamelyik. „Megájj, nem löszök a setyérád!” Vállat rántott erre a fiú, mégse ment.

A gyermek a lakodalomban olykor akarata ellenére is mindenre odafigyelt. Tudta, hogy a lakodalmazás ideje a *nagyfarsang*, a *zödfarsang* és az *őszi kislefarsang*. Gyermekjátékai között első helyen szerepelt a lakodalmas. A hívogatástól az ágyvitelig mindent pontosan megjátszottak. A *gyermeklakodalmazásra* vasárnap délután kerítették sort. Ilyenkor szinte minden ház előtt kinn ültek a család öregebb tagjai: az emberek kártyáztak, az asszonyok beszélgettek. A gyerekek először megbeszélték, ki milyen tisztségben vesz majd részt a lakodalomban. Menyasszonynak és vőlegénynek mindig a legfiatalabbakat választották. Rajtuk kívül voltak *nász-nagyok*, *násznagynék*, *örömszülők*, *kardosok* és *nyoszolyú lányok*, zenészek, szakácsok, pap és kántor, valamint vendégsereg. Valamelyik ház udvarában jelölték meg a *lányosházat*, a másik udvarban meg a *vőlegényes házat*, egy harmadikéban pedig a templomot. Díszesen kiöltözve haladtak kellő komolysággal az utcán, mögöttük tenyértölcséres rosszfazekas csinadratta zenekar hangáskodott. Esküvő után a legényes háznál éppúgy mulattak, ahogyan a nagyok szoktak az igazi lakodalomban. Még ajándékot is vittek az újpárnak: törött virágostányér darabokat tányér gyanánt, lyukas edényeket, és kisebb — amúgy használatban levő — eszközöket. Eljárták a *sortáncot*, vacsorát főztek és ettek, amire ittak üvegszámra. Amikor úgy tartották, hogy már éjfél van, akkor bekötötték az *újmönycske* fejét. Ez a kis játék kellő alkalom volt arra, hogy azok a fiúgyerekek is táncra kerekedjenek, akik a valóságos lagziban semmi pénzért nem táncoltak volna. Egyike-másika — tisztségénél fogva táncba hívta a lányokat is. Mert bizony, aki itt vőfély volt, meg *táncembör*, azoknak valamiképp kezdeményezni kellett a táncot. Tették, mégpedig úgy, ahogyan az igaziaktól látták a nagyok lakodalmában. Mivel az igaziban a sortánc ideje alatt mindenkinek táncolnia kellett, most senki sem szabadult meg a tánctól. A fiúk végül is ekkor ízelték meg a táncot. Némelyikük — attól függetlenül, hogy életében először táncolt — rövid időn belül belejött, szépen táncolt. De mivel a lányokhoz viszonyítva későn kezdték a táncolást, minden részletet később sajtátítottak el. A gyermeklakodalomban nemcsak a lányok, hanem a fiúk is táncba kérték egymást. Ám amíg a lányok a fiúkat is elrángatták, a fiúk inkább csak fiútársukkal ugrabugráltak. Ugyanakkor a nagyobb lányok szívesen vitték táncba a náluknál kisebb fiúkat, fordítva ez nem történt meg, hogy a fiú kérte volna a lányt. Főként a játék vége felé betüzesedett a lányok bokája, egymás után húzták táncba a fiúkat. Húzták, mégse mondták táncba húzásnak. Nagyobbacska lányok eljártak egymáshoz vasárnap és ünnepek délutánján. Ezeken a találkozásokon is módjukban állott, hogy egymást táncolni tanítsák, de ugyanezen alkalmakon beszéltek meg, melyiküknek ki tetszik a legénykék közül. Megbíztak egymásban, hiszen Tápén is kisgyermek korban szövődtek az egy életre szóló barátságok. „Amikor ránksütétődött, akkor eldanógattunk még egy kicsit a sütétbe, aztán hazaballagtunk, mert kilenc órára otthon köllött lönni.”⁷ Ezek a nagyobbacska lányok a lakodalmakban már nagyon

⁷ Lele Józsefné adata.

szépen táncoltak egymással, szépen is öltöztek, hiszen eladósorban voltak. Meglát-
szott ez a lány megjelenésén, tartásán, viseletén, minden mozzanatán. Ezidőre tehát
meghitt barátságok alakultak ki. Sokan a rokonságból választottak maguknak
cimborát, s ezek valamennyi lakodalomban is együtt voltak. Kettejük között az
maradt a tánckezdeményező, amelyik korábban, kislány korukban is elhívta a mási-
kat. Huncutul egymásra mosolyogtak és máris táncoltak. Ezek a nagylányok föl-
váltva táncolták a legény szerepét, hogy mindketten megtanulják a vezetést is, de
a lány finomabb táncát is. Ebben a korban minden változatát tudták a csárdásnak,
de a mars-ban nem vettek részt. Illetlen ugra-bugrálásnak mondták, ám az egyre
terjedő szalontáncokat szívesen járták. Ilyenkor nagy helyük volt, hiszen az idő-
sebbek — néhány mókás kedvű asszony kivételével — nemigen táncoltak ilyesmit.
A *surbankó* korú gyerek most is inkább a zenészek közelében ült, de szívesen oda-
húzódott az öregemberek mellé is, hallgatózni, miféle régi történeteket beszélnek.
Ha az öregek daloltak, segített nekik. Minthogy az asszonyok annak örültek, hogy
lányuk milyen szépen táncol, az emberek maguk közé engedték örömmel azt a legény-
két, amelyiknek szép hangja volt és már sok dalt is tudott. A nagyocska lányokat
a sortáncba elvitte a *táncmestőr*. Megtudakolta tőlük, hogy melyik legénykével
szeretnének táncolni, annak a nevét kikiabálta. Ez alól nemigen bújhatott ki egy
legényke sem. Sokuk egyáltalán nem tudott táncolni. Semmi szükségét nem érezték.
Most, hogy *előhujántották*, mennie kellett, jaj volt a lány szép papucsának. Az ilyen
legénykéket változó sikerrel és munkával tudták táncra tanítani a lányok. Volt,
aki nem is akart megtanulni, más örült, hogy végre eddig eljutott. Ez utóbbiak aztán
lassan megszerették a táncot, közülük kerültek ki a báli tánckezdők. Belőlük nem
egy vált olyan jó táncossá, akivel szívesen táncoltak később a menyecskék, sőt az
idősebb asszonyok is. Ezesetben az asszonyok kapták el mindenféle felkérés nélkül
és máris forgásba kezdtek. „Kapkodtuk őket, hogy nekünk is jusson a jóból.”⁸
Az ilyen nővászra vacsora után került sor; valamennyi férfi előkerült ilyenkor
a padok mögül. Ebből a lehetőségből nem maradtak ki a nagylányok se. De ők nem
voltak annyira bátrak, hogy idegen legényt fölkerjenek. Annál szívesebben keresték
és hívták édesapjukat, keresztapjukat, s akinek élt a nagyapja, azt vitte táncba.
Egymáshoz tartozó, de még nem jegyes pár táncba indulását szinte mindig a legény
kezdeményezte: „Gyere” szóval hívta párját. Majd valahol oldalt, hogy senki se
zavarja őket csendes beszélgetésükben — táncoltak. Mulatós jegyespár nem húzódott
el, inkább a zenészek közelében táncolt, s ezeknél nem volt ritka, hogy a lány kezde-
ményezte a táncot: „mönnyünk, jó?” És mentek. A vőlegénynek illeté megtáncoltatni
az édesanyját: „Gyűjjön édosanyám, táncoljunk”, a keresztanyját, lánytestvéreit,
a nyoszolyúlányokat és ha élt, a nagymamát is. Ha a vőlegény nem nagyon szeretett
táncolni, várhatták, hogy mikor kéri fel őket. Lánytestvérei nem röstelkedtek, oda-
mentek és kérték, hogy: „Gyere mán ē velem táncóni, nem lopják el a menyasszonyo-
dat.”⁹ A vőlegény menyasszonyára tekintett, aki engedőleg bólintott és ezzel a vőle-
gény táncolhatott mással. Ilyen alkalmat nemigen szalasztottak el a rokon asszonyok,
hiszen „vőlegénnyel úgyis ritkán táncolhattunk”. A menyasszonyt is elvitte táncba
a vőfélyen, a *táncembörön* és a két násznagyon kívül az édesapja, a *kardoslegények*
és mások is. Őt viszont illeté elkérni a násznagyától. Ha engedélyezte, egy pohár
bort is öntött a táncba hívónak a *nászuram* és aztán vihette. Amíg a menyasszonyt
csakis a násznagy mellől vihették el táncolni, addig a vőlegényt egymástól is elker-
hették. „Add mán ide neköm is, táncótatok mán öleget, most én gyüvök, tē mög

⁸ Magyarai Jánosné adata.

⁹ Bodó Istvánné adata.

üjjél lè.”¹⁰ Fiatal párok, akik nagyon közeli rokonságban voltak — csak akkor táncoltak, ha nem volt más dolguk. Fehér kötény volt előttük, segítkeztek a bor, a kalács föltálalásában, egyszóval ügyeltek arra, hogy a vendégség semmiben se szenvedjen hiányt. Ha mégis összefutottak, megforgatták egymást és mentek tovább a dolgukra. Az ilyen párok esetében bármelyik lehetett táncba hívó, attól függött, milyen volt a hangulatuk. Rájuk is vonatkozott viszont a sortáncban való táncolás, mely alkalmal minden asszony a saját férjét kérte ki magának. Az est folyamán a táncosabb kedvűek igyekeztek minél sűrűbben összeakadni. Egyet-kettőt forogtak, daloltak és kurjantottak, és máris mentek tovább. De ha valamelyikük nem volt táncos kedvű, az nem haragudott, ha más táncoltatta élete párját. „Vigyed, csak engömet hagyjatok békibe.”¹¹ Tánc után senki sem csókolta meg táncospárját, Tápén ez nem volt divat. Kivétel volt a menyasszony és a vőlegény szülőpárja és a nagyszülők. Azok adtak is, kaptak is az ifjú pártól, ha együtt táncoltak.

A lakodalmi táncba hívás az idős embereknél a legszebb. A férfiak mindig az asztal belső oldalán levő padsorra ültek. Asszonyaik meg a külsőre, de emberüknek háttal. Ők is a táncolókat nézték. Az emberek iddögáltak, beszélgettek, néha belebele daloltak. Főként zeneszünetben danoláztak, ilyenkor jönnek elő a legszebb, régi dalok, amibe az asszonyok is belesegítettek. Főként vacsora után táncoltak az idősek. Táncolni szerető asszony hátra-hátranézett az urára. Aki férj is szeretett táncolni, első hátranézésre megértette asszonyát és *kikászálódott*. Bor fölött dalolva igyekezett kifelé, s amikor a padon kívül ért, egy kicsit mélyebb lippentésekkel tarkított csárdásléptekkel közeledett asszonya felé, aki hasonlóképpen haladt embere elé. Amikor összeértek, nem fogták meg egymást.

Az asszony karjai leginkább a magasban lengedeztek, az ember vagy hátul kulcsolta, vagy hol az egyiket, hol meg a másikat tartotta ő is a magasban. Csárdás ütemre csárdást jártak. Olykor meg-megcifrálták, s ilyen alkalmakkor került elő — tudatlanul! — a darudöbögősnek nevezett *döbögőscsárdás*. Ez a tánc egy kicsit nehéz volt ahhoz, hogy egyedül járják, ezért gyakran megfogták egymás kezét. Döbögős közben soha nem fordult el se jobbra, se balra, hanem mindvégig egymással szemben táncoltak. Gyakran forogtak is, ilyenkor viszont derékon kaptak az ember asszonyát. Pihenésképpen az ember csak az ütemre rogyantgatott, az az asszony ekkor is kilépte mindkét oldalra a kettőt. Nem minden férfi jött ki az asztal mellől egy intésre. Aki asszony nem tudta kicsalni emberét, az maga táncolt. Mókás kedvű asszony levette ura fejéről a kalapot és a saját fejére tette, s abban táncolt. Derült ezen a lagzis sereg. Amikor az ember látta, hogy az asszony mégsem hozza vissza a kalapját, megivott egy pohár bort és asszonya után ment. Jó táncos férfiak valóban *mögtáncoltatták, mögforgatták asszonyukat*. Vagyis, amíg asszonyaik léptek is a táncban, a férfiak csak lippegeve irányították őket. Épp, hogy csak haladtak. Forgás közben is az asszony futotta körbe urát, aki sűrűn dobbantott, majd a másik irányba forgatta meg asszonyát. A frissesben volt szokás a *mártogatás*, mely frissest egylépéses csárdásban jártak. A forgás irányának váltása közben nagyokat lippentettek, mely mozdulatnak az asszonyra nézve *likanyílós* volt a neve. A legidősebbek nem nagy lendületű tánca volt a legrégiésebb. Alig észrevehető díszekkel színezték táncukat. Ők a lakodalmi esten mindössze kétszer táncoltak: a sortáncban és vacsora után *lejtöttünk egyet*. Az ő táncukban is megjelenik a döbögős. De nem a régi nagy erővel, hanem olyan finomsággal, hogy utánuk csinálni nehéz. A tánckezdeményező itt is legtöbb esetben az asszony. Ujjával intett *öregének*, aki

¹⁰ Lele Józsefné adata.

¹¹ Magyarai Jánosné adata.

„no, gyerünk hé, rázzuk mög égy kicsit a kislánykorit” kedveskedő szavakkal enged a hívásnak. Nem táncoltak sokáig. Ők is kézfogással járták, mint a náluk alig fiatalabbak, de a forgást elhagyták. Jó hangulatban viszont eleresztették egymást és az asszony apró csárdáslépésekkel körüláncolta a csizmáját, olykor a földet is csapkodó urát. Öregember nemigen vállalkozott menyecske megtáncoltatására, annál inkább előfordult az, hogy a menyecskék hívták az öreget. Éppen úgy szívesen hívta fiatalember az idős asszonyt, aki viszont örült a fölkérésnek. „Forgassá mög Jóska, nem vagyok az anyád.”¹² Hajnalban előkerült a *bolondos gyékény*. Leterítették a földre, rátették a borosüvegeket és körülterdepelték. A zenészek is köréjük álltak és világosodásig daloltak, muzsikáltak. Ilyenkor gyakran kérték a zenészeket, hogy marsot fújjanak. Erre a zenére az emberek szerettek táncolni. Szólóban járták a marsot, mások összekapaszkodtak jobb kéz fogással és úgy ugráltak. Mulatósbab asszonyok is bekapcsolódtak ebbe a táncba, de azok nem asszonytársukkal, hanem az emberekkel táncoltak. Kedvelt tánc volt ilyenkor az *üveges csárdás*. Asszony és ember járta, mely táncnak szinte mindig az asszony volt a kezdeményezője. Először csak körbejárták a letett üveget, majd hol az egyikük, hol a másikuk átugrotta. Mindaddig járták, amíg valamelyikük föl nem rúgta. Táncba hívásképpen jöttek sátorba a szakácsok is. Rendszerint az új pár ment ki értük. A szakácsok a fölszereléssel együtt jöttek be. Egyedül táncoltak egy ideig, majd mind elkapták a rokokó és megforgatták őket. A szakácsok a vacsora, majd a *szakácstánc* után — ha nem tartoztak a rokonságba — hazamentek.

A lakodalmakban az 1940-es évek végétől paraszzenekarok játszanak. Amíg az addig működő *citrabandák* szinte állandóan csárdást és marsot muzsikáltak, addig a paraszbandák már tangót, keringőt (tápai nevén *vastepszit*), később a kornak megfelelő modern táncok dallamait muzsikálták, mely időkben már a táncba kérés is kezd városias formát ölteni. Kikopik az intés, a kacsintás, helyébe lép a *szabad?*, mert úgy tartják, hogy a *Lila akác*-ban, a *Tisza gyöngy*-ben mégiscsak nem illik parasztkodni. A régi jó táncosokkal együtt eltűntek a nekik kitűnően játszó paraszzenekarok, helyükbe a dzsessz, majd a lemezlovas került, mely utóbbi viszont egyáltalán nem való lakodalmi zenének.

Bálak, báli táncba hívás

A fiatalok ismerkedési helye Tápén is a bál volt. A század elején híres bálterme volt a Csöti Imre *Budligyár* nevű csárdájának, mely mulató a Tiszagát mellett volt a falu felső végén. *Ördög Sándor korcsmájának táncterme*, majd a *Hangya Szövetkezet bálterme*, és a *Kószó Mojé féle vendéglő* mellett működött a *Nagyútcán Révész Ferenc bálterme*, az erdei *Szép csárda*, valamint a tápai réten *Farkas Mihály borkimérése*. Tápé és Szeged határán még ma is érintetlenül áll *Dobó Rudolf táncterme*, amely ma lakodalmazásra szolgál. Ezek a táncbalek szinte minden szombaton és vasárnap zajosak voltak. A hozzájuk tartozó ivók kicsik voltak. Bálszünetek idején a táncbalekbe rakták át az asztalokat, padokat, és ott iddoggáltak az emberek. Bálak idején még az 1920-as években is a citrabandák muzsikáltak. Híres citrabanda volt a *Biacsi Jeleme gyerekköke*, akik a lakodalmakban is muzsikáltak. Gyermek kocsmái bálba nem járt, de szívesen eljárt a bálajtóba *lesekönni*. Főként a lányok siettettk az időt, hogy mielőbb belül kerülhessenek, táncolhassanak.

Gyermekek számára gyakran csináltak az idősebbek *gyerekbált*. Összesereglettek valamelyik házban, ahova mindig került egy szál citrabáni tudó ember is.

¹² Nagy Pál adata.

Dalolgatással kezdték, majd a lányok táncoltak. Nem várták, hogy a fiúk fölkérjék őket, hanem „elkaptuk egymást, úgy táncótunk, mint a hájderménkü”¹³. Gyermekbálra adott alkalmat, amikor a ház földjét 6—7 évente átfordították. Az emberek ásóval fordították, majd erősen lefűrközták. Ezután hívták a gyerekeket, hogy táncoljanak rajta. „Az én apám, amikor minálunk vót gyerekbál hozott égy kis söprűbort, hogy nagyon tapoggyuk mög a házfőggyit.”¹⁴ Ugyanilyen céllal táncolhattak a gyerekek az új ház építését követően is a *zöldágykor*, mely alkalommal táncra kerekedtek az idősebbek is. Ilyen bálakon a gyerekek nemigen táncoltak párba. Legfőljebb a lányok. S mivel a tánc egyben munka is volt, leginkább mars dallamot muzsikált a citerás, hogy minél jobban ugráljanak a földön. Táncolási alkalom volt gyermekek részére is az estebe nyúló, nyári, utcai gyékénymunka utáni idő. Ezen legtöbbször csak a lányok táncoltak, a fiúk az árokarparton ilve nézték őket. Bátorabb lányok odaszaladtak és magukkal vonzolták egyikét-másikát, de azok az első adandó pillanatban meglógtak tőlük.

Iskolahagyott korú lányok már elmehettek a *vecsörnye* utáni *lányok báljába*. Ez időre mind tudtak kenyeret sütni, értették a gyékénymunkát, tudtak mázolni, meszolni, egyszóval eladósorba kerültek. A vecsönyére *kisünneplős ruhájukban* mentek. Onnan egyenesen a bálterem felé vették útjukat. Nem álldogáltak kinn sokáig, hanem mindjárt bementek s a zenészek máris muzsikáltak. Amíg a lányok táncoltak, a legények az *ivóból* nézték őket, mert az ivót és a tánctermet összekötötte egy átjáró ajtó. A lányok ügyet sem vetettek rájuk. Párosával, négyesével összekapaszkodtak, attól függően, hogy hányan voltak barátnők. Szépen táncoltak és fölszabadultan daloltak. A lányok bálja *egy nótahosszat* tartott. Ami nem azt jelentette, hogy egy dalt játszottak el a zenészek, hanem egy megszokott dalsort, amelyben volt lassúcsárdás és frisses is. Az egy nóta akár félóráig is tarthatott. Amikor aztán vége lett, a lányok kiszaladtak. A legények közül nem egy eléjük került az utcaajtó felől és kérte kiszemeltjét, hogy az esti bálba is jöjjön vissza. A lány, ha a legény neki is tetszett, nevetve mondta, hogy: „Kérjék kend el!” A lányok hazamentek, átöltöztek, s akinek nem volt legénye, az sötétedéskor visszament. Aki viszont legényt várt, az otthon maradt mindaddig, amíg legénye érte nem ment. A legény nem sokat késett. Későn nem is illett lányért menni. Amikor odaért, általában mindenki otthon volt. Kedves legényt, akit a család is szívesen látott — a szobába tessékelték. Néhány perc múlva a lényegre tért, hogy engednék-e el vele a lányt a bálba. Elengedték, de kikötötték, hogy kilenc órára legyenek otthon. A lány most a másik szobában átöltözött és mehetek. Az utcán a kisujjukkal kapcsolódtak, úgy haladtak a bálajtóig. Ott a lány az ajtóval szemközti *placcra* állt, a többi lány közé. A legény bement az ivóba. Amikor a zene megszólalt, a legény csak kiállt az ajtóba és ha a lánnyal összeakadt szeme, kacsintott neki. Erre a lány odament hozzá. A terembe lépve újból a kisujjukkal fogták egymást és közelebb mentek a zenészekhez. Ott kezdtek el táncolni. Táncuk a lakodalmi táncsal azonos volt. Vagy daloltak, vagy beszélgettek, de járták és haladtak is közben. Amikor a nótának vége volt, a lányok most is kiszaladtak a *placcra*, vissza a *lánybandába*. A legények meg visszamentek az ivóba. Beszélgettek, daloltak. Aki lányok nagyon szerettek táncolni, azok egymást hívták be és táncoltak. Legény, akinek még nem volt *setyerája* és táncolni akart, az kiállt az ajtóba és igyekezett a kiszemelt lány tekintetét elkapni. Ha meglelte, kacsintott, *vagy pillantott* neki és — ha a lány is elfogadta a behívást — hamarosan táncoltak *dabant*. Sötétben hiába kacsintott volna a legény, nem látta a lányokat, s a lányok *sem* tudták volna kitalálni, melyiküknek szól. Ilyenkor már az ujjal való intés sem

¹³ Magyarai Jánosné adata.

¹⁴ Magyarai Jánosné adata.

sok eredménnyel járt volna. A legények ilyenkor nevéen szólították a lányokat. „Fucsi Maris, gyere bel!” A bálajtóban a legény kezét nyújtott a lánynak. Kezet fogtak, majd ők is beljebb haladtak a terem közepe tájára, s ott kezdtek táncolni. A tánckezdésre a legény megfogta a lány derekát, a lány csak ezt követően tehetett a legény vállára kezeit. Nóta végén ők sem maradtak együtt. A lány kiment társaihoz. Ha a legény úgy találta, megint behívta. Aki lányt egy legény táncoltatott, az biztosra vehette, hogy a legény majd haza fogja kísérni. Az ilyen kapcsolatokból hamarosan jegyesség lett. Legtöbb legény lány nélkül érkezett a bálba. Többen kimentek a lányok közé beszélgetni. Hadd lássák, kiből válogathatnak. Mikor visszamentek, már tudták, kit fognak majd behívni. Bátorítónak mind bevettek egy kisfröccsöt, majd átmentek a bálterembe, melynek ajtajából nevéen szólították a behívni kívánt lányt. A kacsintásos és intéses táncba hívásnak volt egy veszélye. Nem lehetett egyértelműen megérteni, hogy kit akar táncba hívni a legény. Ilyenkor a lányok mutogattak: „Én, én?” Ekkor viszont a legény nem tudta, miképpen bólintson, hiszen két-három lány is magára mutogatott. Mindegy, elindult egy, meg mégegy. Majd csak eldől, melyik lesz az igazi — gondolták. A legény jobb kezével azért nyúlt, akire gondolt. A másik is ott maradt, „lédörgöltem velük egy nótát, aztán úgyis kimönt mind a kettő”¹⁵. Valóban. Am amikor a legény ismét intett, már tudták a lányok, hogy az intés, vagy kacsintás kinek szól. Aki legény nem tudott táncolni, az szívesen hívott be rokonlányt. „Tanácsá mán mög táncolni, majd szörzők érte neköd való legényt.”¹⁶ Amíg a lakodalomban való idegen lány táncoltatása egyet jelentett a mielőbbi jegyességgel, addig a bálba bármelyik legény bárkit behívhatott, azért még nem kerültek a falu szájára. A bálban a lekérést nem tiltották, de nem is szerették. Főként azt a lányt nem illett lekérni, akinek a táncosa egyben komoly udvarlója is volt. Jegyesek meg nemigen jártak el a bálakba. A legények között azon túl, hogy táncolni nem tudott, a bátortalan is sok volt. Az ilyet, ha amúgy szemre való volt és dolgos, a lányok megszólították: „Tóni, híjjá mán el, maj’ mögtáncoltatlak.”¹⁷ Megegett, hogy az egyik lány nem ment be a terembe, mert olyan legény hívta, aki neki nem tetszett. A legény mással hívatta be, s mikor a lány belépett a bálterembe, a sértett legény leállította a zenét és a lányt *kimarsoltatta*. Mosolyogtató volt viszont az, amikor a lány, aki eddig csak lánytársával táncolt, megfélekedett, és mikor legény hívta táncba, megfogta a derekát. Igen, mert amikor lánypajtásával táncolt, ő volt a *legény*. Jót nevettek ezen, hiszen a legény jól tudta, miért csiklandozta meg a lány. A lány fülig elpirult. Aki lányt a bál kezdetétől számított egy órán belül nem hívtak be, az egész este árulhatta a petrezselymet. Okosabbjai hazamentek. Eszébe sem jutott viszont annak, aki nagyon szeretett táncolni. „Dehogyan möntünk haza, néha bemöntünk a Marissal, aztán táncoltunk ketten. Mög aztán nézelöttünk.”¹⁸ Az utcáról való behívás természetesen csak nyáron volt szokásban. Télen a lányok is bementek a táncterembe, annak hátsó sarkában álltak meg. Ekkor a táncolni óhajtó legények odamentek és úgy kérték táncba őket. Odanyúltak, mire a hívott lány kis kézikendőjét nyújtotta a legénynek. Ezt fogva mentek előrébb, ahol megkezdték táncukat. Ilyenkor a szabadon maradt lányok is bátrabban táncoltak, de csak ott, a sarokban jártak. Nem illett elvegyülni a báli táncolók között. Sok legény — bár a tánctól nem félt már — szegénylösségében nem merte fölkérni a lányt. Ezek a legények mindig olyan társukat kérték segítségül, aki náluk bátrabb és jó táncos volt. A bekérő olykor több lány felkérésére is megbízást kapott. Ilyen-

¹⁵ Nagy Pál adata.

¹⁶ Ördög Pál adata.

¹⁷ Magyarai Jánosné adata.

¹⁸ Ördög Pálné adata.

kor oda ment közéjük és „add ide a kendődet Annus, té is Ilka, té is Maris, mög té is Bözsi, gyertök táncolni.”¹⁸ A legény bevezette őket a terem közepére és nagy körben táncolni kezdett velük. Sorra jöttek azok, akiknek a lányokat behozta. Míkor mindet elvitte a párja, akkor magának is fölkért egyet. A téli bálak szünetében a lányok a terem közepére mentek, de csak azok, akiknek a táncosuk átlépett az ivóba. Némelyik vitt a lánynak limonádét. Nyelvesebb lányok odamondták, hogy „Abból hozzék kend, amiből kend is iszik!”²⁰

Házások nem jártak bálba. Mégis előfordult, hogy házasember betévedt. Még a rokonlányt se illett fölkérnie. Ha tette, előbb szép szóval, ha úgy nem ment, gorombán kiutasították, hiszen józan fejjel úgy se ment volna oda. A házások részére főként télidőn rendeztek a kocsmárosok *embőrbált*. Oda viszont a fiatalok nem mehettek el. Főként a farsangok idején volt szokásban a *batyubál*, amely elsősorban a házastársak szórakozási alkalma volt. A kocsmai bálaknál meghittebb hangulata volt a *házibálak*nak. Erre leginkább böjtidőben kerítették sort a fiatalok. *Dugbálnak* is nevezték, mert böjten a hangos mulatozást tiltották, így a táncos szórakozást is. Ezt csak a *szilajabbak* szegték meg. Nagyfarsangkor még hideg volt, akkor házaknál mulatoztak, de a kifsarsangi bálát az erdőben csinálták. A zenét egy vak ember, Cimbalmos Pista bácsi szolgáltatta. Szép csendesen cimbalmozott. Oda eljártak az összetartozó párok is, meg azok is, akik még nem tartottak szeretőt. Az *erdei bál* táncbakérése inkább a házibáléhoz hasonlított. Nem kiabáltak a legények, hanem odamentek a lányokhoz és kezét megfogva hívták táncba. Az ilyen dugbál — akár háznál tartották, akár az erdőben — nem tarthatott tovább este kilenc óránál. „Gyűtt a bakter, aztán hazakergetött bennünket.”²¹

Tápén még az 1920-as években is a kocsmárosok rendezték a bálakat. Mindenkor volt viszont egy tekintélyes parasztember is ott, aki a fiatalokért felelősséget vállalt. Ha valaki verekedett, azonnal kilökték, s annak egy jó ideig nem volt szabad belépnie a bálterembe. Nem csak abba, ahonnan kilökték, hanem a többibe sem. A báli belépődíj mellett *lámpapézt* is fizettek a legények. A lányokra ez nem vonatkozott. Az 1930-as évek vége táján jött szokásba, hogy a lányok *gardival* érkeztek a bálba. Ettől fogva nekik is — és a gardimamának is — fizetni kellett. Az 1950-es években 2 forint 50 fillér volt a báli belépő. Ugyanakkor még lámpapénzt is fizetni kellett, fejenként 10 fillért. Jómagam akkor kezdtem bálba járni. Egy vasárnapra 5 forint *lérungot* kaptam. Abból teltelt a belépőre és ha megszemjajtam megihattam, két pohár sört is. A zenészek bére — délután 6 órától éjjel 10 óráig való muzsikálásért — fejenként 180 forint volt. Az 1950-es évek derekán Tápén is megjelent a dzsesszzene. A paraszzenekarokat ezután csak híres bálakon fogadták meg a szervezők. Farsangokon, húsvétkor, aratóbálon, szüreti bálon, Andráskor, Katalinkor és karácsonykor, valamint a búcsú-bálban még sokáig a Töpék (Miklós Töpe Károly és paraszzenekara) húzta a talp alá valót. Közben terjedtek a nyugatias táncok, a rumba, a szamba, a csa-csa-csa és a többiek, amelyekhez már csakis a városias táncba hívás jöhetett. Amíg századunk elején a muzsikusok bére fejenként egy liter bor, vagy annak ellenértéke volt, az 1960-as években meghaladta a 400—450 forintot is. Ezért viszont este héttől hajnali kettőig kellett nekik muzsikálni.

A kocsmai bálakon túl — főként a Tápairéten — rendeztek *borosbálakat*. „Vött az öreg Sulyom Pétör homokrúl valami könnyű bort, aztán szombaton főkötötte a kútgémre a szalmacsóvát. Akkor tudtuk, hogy vasárnap borosbál lösz

¹⁸ Magyar Jánosné adata.

²⁰ Lele Józsefné adata.

²¹ Ördög Pálné adata.

a Sulyoméknál.”²² Az udvaron volt néhány asztal, körülötte padok, székek. Általában Marosleléről való muzsikusok voltak a hangászok. A réten nem volt villany. Ezért amikor már teljesen besötétedett, véget vetettek a bálnak. Itt nem volt szokásban sem a kacsintás, sem az intés. Ennek az a magyarázata, hogy a Tápairét lakosságának nagy része nem tápai illetőségű volt. Vásárhelyi, makói, szegedi gazdák települtek oda, mivel kitűnő termőtalaj volt ott. Azok gyermekei városias módon kezdeményezték a táncot, de legtöbbször ők is a csárdást járták. Érdekes, hogy a rétiiek nem szívesen vették, ha falusi legények átmentek báljukba. Igaz, nagyon kevés szikra kellett ahhoz, hogy a réti legényt, aki bemelegkedett a tápai bálba — megverjék! Híres mulatóhelynek számított a Rétben a *Kör*, *Olvásokör*, a *Gazdakör*, majd a 20-as évek végén épült — *pajori*, *kútasi* és a *lebői* — iskolák mellett a lebődombi Farkas Mihály borkimérője is. A Tápairét 1928-ban önálló búcsútartási jogot kapott. A pajori iskolánál sátoros bálát rendeztek akkor. Ezek a bálak inkább a lakodalmakhoz hasonlítottak, ahol házasemberek és fiatalok egyaránt részt vettek.

Napjainkban a *diszkónak* kellene betöltenie a bálak szerepét. Tápén az 1960-as évek derekán volt utoljára bál. 1965—1975 között szünetelt a táncalkalmú szórakozás. 1976 tájától *lemezlovas* működött, napjainkban megint semmi. Amíg a diszkó létezett, egyszer elmentem. Vaksötétben forgott a mentőautóéhoz hasonló vészlámpa, s éktelen zaj volt. Kérésemre meggyújtották a lámpákat. Kopott ruhás — zömmel szegedi fiatal — üldögélt rágógumit csámcsogva, nagyokat ásítva, vagy éppen nevetve. Szünet volt éppen. Amikor a zene megindult, megint sötét lett, nem láthattam, miként kéri a táncba egymást. Egy valamire való külsejű fiataalt megkérdeztem, miként van ez mostanában. Azt mondta, hogy int neki, vagy kacsint, vagy egyenesen odamegy, megfogja a lány kezét s elkezdenek táncolni. Arra a kérdésre, hogy mit táncolnak, *diszkózunk* volt a felelet. Hazamentem és azt gondoltam, hogy ezek a fiatalok biztosan nem tudják, hogy a táncba hívás gyakorlata szinte azonos azzal, amelyet a tápai öregek is csináltak hajdan, fiatalabb korukban. Igen, intenek, kacsintanak, vagy csak egyszerűen megfogják a lányok kezét és táncolni kezdtek.

A mai tápai fiatalok Szeged szórakozóhelyeire járnak táncolni. Táncuk, modoruk teljes egészében a városias viselkedéshez igazodott. Ám az, hogy bennük van eleik dalt és táncot szerető vére, egyértelműen igazolja, hogy amikor a zene megszólal — akár a *Lila akácban*, akár a *Szeged étteremben* — úgy táncolnak, hogy látszódnék rajtuk, hogy tápaiak, akiknek a tánc tudása mégiscsak kiválik a városiakétól, amire az okosabbak ma is büszkék.

IRODALOM

Bálint Sándor (1957), Szegedi Szótár I. Akadémiai Kiadó. Budapest.
(1976) A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész. MFMÉ 1974/75—2. Szeged
Martin György (1971), Adatok Tápé táncagyományaihoz (Az oláhos és a csárdás). In: Tápé története és néprajza. Szerkesztő: Juhász Antal. Tápé.

ADATKÖZLŐK

Bodó Istvánné Ördög Rozália (1912—).
Lele Józsefné Lele Ilona (1912—1982).
Magyar Jánosné Miklós Erzsébet (1890—1982).
Nagy Pál (1890—).
Ördög Pál (1886—1978).
Ördög Pálné Nagy Teréz (1890—1980).

²² Nagy Pál adata.

ANLÄSSE ZUM TANZ UND WIE IN TÁPÉ ZUM TANZ AUFGEFORDERT WIRD

József Lele jun.

Die Leute von Tápé waren immer singfreudig. Da die alten Familien meist mit vielen Kindern gesegnet waren, wurde auch oft Hochzeit gehalten. Die Hochzeiten boten den Anlaß, zu tanzen, zu singen und zu musizieren. Die ganze Familie, groß und klein, feierte mit. Ein vertrauter Anlaß zur Vergnügung war der *disznóbál* (Schweineball), die unter dem Namen (*csök*) erwähnten Kindstaufen, (*zöldágállítás*) Rüstfeste und neben den verschiedenen Hausbällen auch die Namenstaggratulation. Den Kindern aber bedeutete die Kinderhochzeit (*gyermeklakodalmas*) und der Kinderball das wichtigste Ereignis. Bei Tanzvergnügungen in Tápé bestand keine feste Tanzordnung. Man tanzte zu der Musik, die gerade von den Musikern gespielt wurde. Der Haupttanz war der *Csárdás*, der langsam begonnen wurde und immer schneller getanzt wurde. Neben dem *Csárdás* war wahrscheinlich der als *Kranichdübögös* (*darudübögös*) bezeichnete „spring klopf“. Tanz einer der ältesten Tápéer Tänze, doch auch der Marsch (*mars*) hat eine ähnlich alte Tradition. Die Kinder lernten schon in sehr jungem Alter die Tápéer Tänze. Bei Hochzeiten hatten sie die Möglichkeit, zuerst mit gleichaltrigen Partnern zu tanzen, es folgten später die Bälle. Während es bei Hochzeiten keine Aufforderung zum Tanz gab, wurden die Mädchen auf dem Ball durch Zwinkern, Zurufen, Winken oder mit einer ungezwungenen Bitte zum Tanz gerufen. In Tápé gab es mehrere berühmte Ballsäle, in denen früher die Zitherbanden (*citerabandák*), seit Anfang der 50-er Jahre Bauernmusikchöre zum Tanz aufspielten. Mein Aufsatz macht den Leser mit der Tanzerziehung der Kinder bekannt und zeigt die Bräuche der Jugendlichen, der mittleren Generation und der Alten, die sich bei der Aufforderung zum Tanz herausgebildet hatten. Ich schaue auf die ältesten Bräuche zurück und beschreibe aus eigener Erinnerung die die Hochzeits- und Ballgewohnheiten in den fünfziger Jahren. Unter anderem werden die „dug-bälle“, der berühmte Tápéer „*kurtabál*“ und die in der Fastenzeit üblichen Wald-Bälle erwähnt.

Abschließend wird ein Blick auf die Vergnügungen unserer Zeit, die Diskothek geworfen und auch auf die Gelegenheit zur Unterhaltung, die die heutige Jugend hat und unter denen die Hochzeite neinzig die Möglichkeit bieten, ähnlich wie die Vorfahren — auf Tápéer Art sich zu vergnügen.

ÚJKORI TÖRTÉNET

ERDEI FERENC SZÜLŐHÁZA

TÓTH FERENC

(Makó, József Attila Múzeum)

Erdei Ferenc Antheus személyiségű ember volt. Széttéphetetlen kapcsolat fűzte a szülővárosához, amely meghatározó szerepet töltött be életében. Erről ő maga így vallott: „Makói vagyok. Itt születtem, itt nevelkedtem. Az élet minden vonatkozásában itt szereztem indító és alapvető élményt: munkában, tanulásban, tudományban, politikában, közéletben, sikerekben és csalódásokban és persze szerelemben is.”¹

Ahogy Bálint Sándor az utolsó szegedinek nevezte magát, úgy tekinthető Erdei Ferenc az utolsó makóinak, sőt a legmakóibb makóinak. A város történetileg kialakult politikai szelleme éppúgy benne élt, mint a makói emberek eget ostromló alkotó tevékenysége, tenniakarása. Erdei Ferencet nem lehet megérteni a város ismerete nélkül. Őseinek keservei, küzdelmei, vágyai, messianizmusa teljesedik ki benne. Magába szívta a nyugtalan mezőváros hagyományait és mindvégig azonosult is velük. Mindez a folyamat abban a szülőházban kezdett kialakulni benne, ahová makói látogatásai során — a református ótemetőhöz hasonlóan — haláláig rendszeresen eljárt, noha azt még gimnazista korában eladták szülei.

A szentlőrinci városrész

Erdei Ferenc életében annak is meghatározó szerep jutott, hogy — valamennyi őséhez hasonlóan — a szentlőrinci városrészben (pontosabban ennek kirajzási területén) született.

A szigorú jobbágy sorból már Mohács előtt kiemelkedő és bizonyos szabadságjogokra szert tevő makóiak a reformáció idején egy emberként felvették az új hitet, ezzel is kifejezve rebellis felfogásukat. A szomszédos Szentlőrinc viszont mindvégig megmaradt katolikusnak. A török által elpusztított mezőváros lakosságának egy része Makóra menekült, létrehozva Makó katolikus városrészét. 1686-ban Makó sorsa is beteljesült, lakatlan pusztává vált. A 17. század utolsó évében újjátelepült helység is felekezeti különállás szerint oszlott meg, de a területi elhelyezkedés megfordult: a református hitet valló tősgyökeres makóiak az elpusztult Szentlőrinc közelében telepedtek le, a jövevény katolikusok ettől északnyugatra. Így jött létre a két felekezeti különállású városi mag: a református Szentlőrinc és a katolikus Buják. A város ősi privilégiumának hordozói, a társadalmi haladás zászlóvivői, a demokratizmus szószólói, a püspök-földesúrral folytatott harc bajnokai a refor-

¹ Szülőföldem Makó 1970.

mátusok voltak. Ez a városrész a Marossal és a Nagyérrel körülhatárolt természetes védősáncait a 18. század közepére kinőtte, keleti irányban terjeszkedett tovább. Erdei Ferenc szülőháza is ezen a kirajzási területen állt. Ő magát a nyugtalan szentlőrinci városrész szülőttjének tekintette. Magába is szívta ennek történetileg kialakult politikai szellemét. Az itt ért mély benyomások képezték azokat a tradicionális gyökereket, amelyek mindvégig képessé tették őt — előbb mint szociológust, később mint realpolitikust — a mindenkori magyar valóság történeti szemléletű látására.

Az Arad felé vezető országút nyomvonalát az újjátelepülést követően tudjuk hitelesen végigkövetni. A főtér kialakulása előtt a református városrész keleti felének szélső utcája, a mai Ráday utca töltötte be az országút szerepét, ezt őrizte ennek legrégebb neve, az Apátfalvi utca elnevezés is. A helység tovább növekedése következtében ez a főközlekedési szerepkör áttevődött a mai Batthyány, később a mai Felszabadulás utcára. Az első katonai felvétel (1784) idejére a Ráday utca annyira elveszítette főközlekedési jellegét, hogy Apátfalva irányában egy haránt utca (a mai Kinizsi utca) le is zárta azt. Ettől kezdve a mai Kinizsi utca Batthyány utca felőli része is Apátfalvi utca elnevezést kapta, de a tényleges forgalomnak csak kisebb részét bonyolította le, a főtér kialakulásával véglegesen a mai Felszabadulás utcára tevődött át.

A református városrész első kirajzása a Nagyér és a mai Erdei Ferenc tér között jött létre, a második pedig az 1740-es években kialakult orosz (görögkatolikus) fertály mellett hozta létre a mai Bajza-, Szemere- és Meskó utcákat. A harmadik kirajzás pedig a mai Arany János-, Móra Ferenc-, Vörös Hadsereg- és Nadasdy utcákat. Ezeket a belső legelőkből hasították ki, a további terjeszkedésnek déli irányában a gerizdesi kenderföldek állták útjukat. A 19. század elejétől a mai Felszabadulás és Vörös Hadsereg útja jelentette Makó keleti kapuját, amely Trianonig a város legfőbb ütőerének számított.

Az Aradi vagy mai nevén Vörös Hadsereg útja is több szakaszban alakult ki. A mai Erdei Ferenc tér nyugati széle már az első katonai felvétel idején megvolt. Az utca eleje a jobb oldalon (itt áll Erdei Ferenc szülőháza) 1793-ban került kiosztásra. Az urbárium értelmében nagyméretű telkeket hasítottak ki, az utcában csak itt fordulnak elő 600 négyszögöl feletti házhelyek. Társadalmi helyzetüket tekintve 43 százalékuk telkes jobbágy. 1800-ban mindkét oldalon mértek ki fundusokat, de ezek alig érték el a száz négyszögölet, sőt kisebbek is előfordultak. A páros oldal 1815-ben tovább épült, majd 1823-ban mindkét oldal. 1833-ban már a mai Wekerle utcáig kiépült az Aradi utca, a 240—420 öles portákon zömmel zsellérházak létesültek.

Az aradi országút állami útnak minősült. Két-két öles völgyes árok között volt hat öl szélességben felhányva az út. 1823—33-ban évenként kavicsolták, így első osztályú útnak minősült. A reformkorban az út belterületi szakaszán öt kisebb hidacska biztosította a csapadékvíz levezetését.²

A Honvédnak nevezett agrárproletár városrésznek 1861-ben történt kiosztásakor az Aradi utca páros oldala mintegy tucatnyi házzal bővült. A felszabadulás után a város egyik ipartelepe itt jött létre. 1968-tól — a nagylaki határállomás megnyitásától — ismét a Vörös Hadsereg útja lett a város keleti kapuja. Az átkelőhely évi csúcsforgalma közel egy millió ember.

Erdei Ferenc szülőháza környékén jött létre a város egyik első alközpontja. A mindennapi élet szükségleteinek kielégítése teremtette meg mindazt, amit egy fejlődő városrész igényelt.

² Makói Városi Levéltár (a továbbiakban MVL) Régi iratok 1838. 413.

Az Erdei ház a *temetőre* ment ki véggel. Ez a környék legrégebb temetkezési helye, még ma is török temetőnek emlegetik. A 18. században a református városrész szűknek bizonyulásakor elsőnek a mai Görög-szabadságharcosok teréről a temetőt helyezték ki a verebesi részre. A református ótemető a város legmagasabb fekvésű területe. A fölhagyott sírok közötti gyepes terület a környékbeli gyerekeknek kedvenc játszóhelye volt. Futkároztak, bujócskáztak, barangoltak, cserkésztek, csúzlizgattak. „Ebben a temetőben nyugszik minden őszám — állapította meg Erdei Ferenc —, apám, anyám, nagyszüleim, dédszüleim, szépszüleim, mindenki és az összes vérszerinti rokonaimnak a zöme.”³

Ez a városrész a korai időkől nem nélkülözötte a *malmokat*. Nemes Fekete Márton szárazmalmában az Aradi utca 20 alatt már 1810-től, Bálint Jánoséban az Aradi utca 26 alatt 1822-től keringtek a lovak. A múlt század közepén a mai Kiss Ernő utcában két szélmalom kelepelt, ezért hívták ezt Kétszélmalom utcának. A 19. század végén az Aradi utca 81 alatt megépült gőzmalom végleg megkondította a környék régi malmai felett a lélekharangot. A Szűcs-féle szélmalomba még Erdei Ferencék is jártak, ott nagyon jó málélisztet öröltek. Erdei Sándor emlékezése szerint náluk állandó eledel volt a málé és a pulicka. Eredetileg a Tamás gőzmalomba jártak öröltetni és daráltatni, de később a Vásárhelyi utcai Tóth malomhoz pártoltak. A napraforgót és a tökmagot a távoli Gőzmalom utcai olajsajtolóhoz vitték, ugyanis a két Erdei fiú igen kedvelte az olajban pirított kenyeret. A kukoricamálét is olajjal sütötték.

Az Aradi utcai református *iskolát* a reformkorban hívták életre. Az Erdei szülőházzal szemközti 2—4 számú épületet a református egyház 1833-ban vásárolta meg 700, a harmadikat 1848-ban 400 forintért. Ez lett ennek a városrésznek szellemi központja. Még az első világháború után is ügyes-bajos dolgaikban Nagy Gábor tanítóhoz fordultak, akit bölcs tanácsai miatt idős Erdei Ferenc is becsült. Erdei Sándor meg is állapította: „számomra mindig föltűnt, amikor apám ilyen nadrágos vagy úriféle emberekről kellő tisztelettel beszélt.” Ez a fehér szakállú, nagy tajtékpipájú tanító az érdeklődő nebulók kezébe könyvet is adott. Erdei Sándor tőle kapta kölcsön Benedek Elek meséit. A református iskolában Erdei Ferenc tanárai: Márton György, Eperjessy Kálmán és mások a téli hónapokban az iskolán kívüli népművelés keretében tartottak előadásokat. Közös szellemi élmény volt a rendezvény előtti és utáni zsolttáreneklés.

A város harmadik *artézi kútját* 1900-ban fúrták a Batthyány utca végén. Az öntöttvas törzszű kút négy csövében (kettő az oroszlán száján adta a vizet, kettőt pedig később vezettek ki) állandóan folyó langyos vizet az Erdei család a legjobb italú víznek tartotta. Mivel hajításnyira esett hozzájuk, még a jószággal is ezt itatták. Az erősen vasas, kicsit kénhidrogénes, lágy vizet az Erdei fiúk annyira szerették, ha hosszabb útról hazaértek, egy kisebb korsónyit megittak belőle. Általában cserépkantával, a jószágnak vödörrel hordták. Esténként sort is kellett várni, a távolabb lakók talicskába rakott bödönökkel, mosófazekakkal és kantákkal szállították a vizet. A nagylányoknak és legényeknek találkahely is lett az artézikut. A lajtos kocsik töltésére felmagasított vasszerkezet készült, a tűzoltóság pedig egy földalatti medencét létesített, ennek a vizét használta a *Hektor*, a város első locsolóautója. A Tamás malomból is kivezették az artézivizet, de ez az Erdei háztól messzebb esett.

Az Aradi utcában több fűszerüzlet volt, de az Erdei család a szintén közeli Megyeház utca végén levő *üzletek*be járt vásárolni: a Fodor-féle vegyeskereskedésbe

³ Séta bölcsőhelyem körül 1967.

és vele átellenben a Harsányi-féle boltba. „Harsányiné — emlékezik Erdei Sándor — kedves és tekintélyes asszony volt, ott játszottunk előtte, rendetlenkedtünk, de amikor a boltba bementünk, igyekeztünk jól viselkedni.” Kis filléres üzletek voltak ezek, de kocsikenőcstől stolverkig mindent lehetett kapni. A Paraszt utcai bolttal átellenben, az északi oldalon volt a műhelye Szemes kovácsnak és Kovács bognárnak, feljebb Varga József papucsosnak. A déli oldalban lakott Orosz csizmadia és Kendrusz szabó, a Wekerle utcában pedig dupla Takács (neve és foglalkozása is takács). Erdeiék a Megyeház utcába jártak Dégi kovácshoz patkoltatni és ekét éleztetni. Olyan ügyes gyógykovács volt, hogy Erdei Andrásnak a hüvelykujján megvastagodott körmöt is rendszeresen ő csípte le. Az Erdei nagyszülők halála után a mester fia, Dégi István — aki szintén kovács volt — oda költözött az Erdei házba, ott herélte és gyógyította a lovakat. A cipőt a Bajza utcai Strohner Józsefhez vitték csináltatni, mert ő a rokonsághoz tartozott. Haját vágatni meg a gyógyszerár melletti Bosch borbélyhoz jártak vagy a Megyeház utcai Apfelhez. Kocsmában sem szűkölködött az Aradi utca: a Wekerle utcánál és a Vásártérnél működött egy-egy. Az utca végén volt két cserépvető és kijejjebb a városi téglagyár, a gerizdesi bejárónál Kiss Pál téglagyára. Ennek közelében verte iparszerűen Maróti Antal a vályogot.

Az ötödik makói *gyógyszertár* alapítási jogát Major Ágoston nagylaki okleveles gyógyszerész mester 1902-ben kezdeményezte, de ezt a városi közgyűlés — a lakosság kis számára, a meglévő patikák gazdasági nehézségeire és a lakosság egészségügyi analfabétizmusára hivatkozva — elutasította. A belügyminiszter a gyógyszerár alapítását 1902. február 20-án kelt leiratában mégis engedélyezte és helyéül az Aradi és Batthyány utcák kereszteződésénél levő helyet (Arany János utca 2) jelölte ki, megállapítva: a régi boltházig (Vörös Hadsereg útja 42) városias település van, az utcafrontok rövidek. A Megváltó nevet viselő gyógyszerár 1903-ban gazdát cserélt. Lukács Ferenc korszerű gyógyszerárat építtetett, klinker téglával kiemelt nagy portállal. A fehér-kék lapokkal burkolt officinát egy kis laboratórium, raktár és lakás egészítette ki. A bohém patikárius máig emlékezetes zöldág állítást rendezett, a padlástérben cigány húzta a magyar nótákat. 1908-tól az 1950 május 12-én bekövetkezett államosításig a gyógyszerár az Ember család birtokába került.⁴ Erdei Sándor emlékezése szerint: „illedelemmel levettük a sapkáinkat, amikor kicsit félve beléptünk a tiszta patikába, néztük, nem sáros-e cipőnk, pedig a patikus, Ember József igen barátságos ember volt.”

A Szegfű utca mellől 1906-ban helyezték át a *Vásárteret* az Aradi utca végébe. Itt évi négy alkalommal igen mozgalmas országos állatvásárokat tartottak, de jelentősek voltak a havi vásárok is a hónap első szerdáján.

1904-ben megépült hódmezővásárhely—makó—nagyszentmiklósi vasútvonal Csanád és Csongrád megyét kötötte össze Bánáttal. Mivel Torontállal és Temes megyével élénk kereskedelmi kapcsolatban voltak a makói hagymások — köztük az Aradi utcaiak is —, létesült egy *újbászárterti megálló* is, amely ennek az alközpontnak személyforgalmát bonyolította le.

A város második *sportpályája* az Erdei ház kertjével volt határos. 1923 végére a Makói Atlétikai Klubon (MAK) belül késhegyre menő harc bontakozott ki az egyesület kormánypártja és ellenzéke között. Az utóbbiak ki akarták buktatni az elnöki tisztből a város legnépszerűlenebb közéleti személyiségét, Papp József építési vállalkozót. Miután a tisztújító közgyűlésen kilenc szavazattal alul maradtak, 1924 februárjában kiváltak az egyesületből és megalakították a Makói Torna

⁴ Szabó I.-né. 1973.

Klubot (MTK), amely már az első hetekben fényesen szerepelt. Legbravúrosabb sportteljesítménye, hogy 1928-ban megnyerte a szegedi alosztály első osztályú bajnokságát. A MAK kormánypárti vezetői a felekezeti viszály tüzcsöváját hajították be a város közéletébe, lezsírázták az új egyesületet. Az MTK ellenzéki és demokratikus szellemű klub volt, ezért a hagyományosok — így az Aradi utcaiak is — egy emberként MTK drukkereknek csaptak föl. Nagyobb mérkőzéseken három-négyezres nézőközönség sereglett össze. Az Erdei fiúk is MTK-sok voltak, a mérkőzéseket a kert fáira mászva is nézhették. Erdei Sándor járt labdát szedni a egyesület teniszpályájára. Az úri társadalom teniszezői le is nézték a mezítlábas gyerekeket, akik az árokszéli gyepen rongylabdával tanulták meg a labda kezelést. Erdei Ferenc, ha csapatban pályára lépett — mint 1945-ben az MKP és NPP barátságos mérkőzésen —, balösszekötőt játszott.

A hagyományos paraszti életmód fontos részét képezte az *utca*. Korán reggel hajtották ki a csordát. A Paraszt utcától a város széléig a Vásártérre jártak a tehenek, az utca másik feléből a Hunfalvy utca felé. Hetipiacos napokon a zöldséggel megakartott talicskák kerekének zaja törte meg a hajnali csendet. Állatvásárok napján még korábban ébredt az Aradi utca. A kerítés alján vágott csirke-lyukakon karicsálva bújt ki a sok aprójószág. A kotlót az utcán borító alá tették, vagy a hársfák alatti hűvösbe kötötték. Munkába is idejében indultak. Aki hagyma alá ásta a földet, vállán vitte és hozta a fényesre csiszolódott rugós ásót és az elemózsias szőrtarisznyát. Jobbára csak vasárnap délután jutott idő, hogy kiüljenek a kapu elé.

Az Aradi utca elején és a Batthyány utca végén széles gyepék csak úgy csábították játékra a környékbeli gyerekeket. A fiúknál a focizás ment legjobbat. Két kapura rúgták a rongylabdát. Erdei Ferenc különösen szeretett futballozni. Kreol bőre miatt Csávónak nevezték. Amikor Erdei Sándor is beállhatott a focizók közé, Ferenc lett a Nagycsávó, Sándor a Kiscsávó.

„Az adj király katonát játék — emlékezik Erdei Sándor — nálunk csigória, gágária címszóval ment. Mondjuk, a gyöp volt vagy húsz méter hosszú és az egyik végén fölállt az egyik gyereksor, a másik végén a másik. Egymás kezét fogva álltunk és akkor az egyik kiabálta:

— Csigória. — A másik pedig:

— Gágária.

— Akkor kit vársz?

— Várom azt a híres nevezetes Békési Sándort. — Akkor Békési Sándor elindult, és ha át tudta szakítani a láncot, akkor kettőt vitt magával amoda. Ha nem bírta, akkor ő maradt ott fogolynak.

A szólingatós pedig úgy ment, hogy a rongylabdát letettük a gyöp közepén egy kis gödröcskébe és feálltunk sorba. Mindenkinnek volt valamilyen neve: Rózsa Sándor, Mikócsa Sándor vagy nemzet nevek: török, magyar, angol stb. A szólingató a leírt nevekből valamelyiket szólította, a többi elrohant a labda mellől: akit szólítottak, az fölkapta a labdát és el kellett vele valakit találnia. Akit eltalált, az kívül állt a játékon, sorba álltak a fal vagy az út mellett. A győztes rongylabdával megdobálhatta őket. Ez volt az úgynevezett kiházasítás, a szólingatós játék vége.“

Az ostromló játékoknak nem voltak különösebb szabályai. Ahol az Aradi és Batthyány utca találkozott, volt egy nagy híd. Ennek az Erdei ház felé eső hídfője magasan fölrakott domb volt. Annak tetején állt az egyik csapat, a másik pedig igyekezett lerángatni őket. Nagyon szerették ezt csinálni.

Az a lejtő, ahol a várjátékokat játszották, télen a szánkázás helye. A Batthyány utca árkaiban kitűnő csúszkáló pályák jöttek létre. Itt lehetett korcsolyázni. Az Erdei

gyerekeknek házi készítésű fakorcolyájuk volt, ezzel egy lábon lehetett végigcsúszni a jégen.

A játszótársak társadalmilag közel álltak egymáshoz. „A mi házunk előtti térségre — mondja Erdei Sándor — egy bizonyos társadalmi szinten felüli gyerekek nem jártak. A szabómester, a borbély, a kovács gyereke természetesen és Gerizdesről a proli-parasztgyerekek mind odajöttek játszani. A társaság 70 százaléka parasztproli, 20—30 százaléka iparos.”

A hagyományos főutcája

Erdei Ferenc a hagyományos főutcájában, az Aradi utcában született, amelyet joggal nevezett a *hadak útjának*, ugyanis már az Árpád-korban erre vezetett Csanád vára felé az országos hadút. Ennek keleti szakaszán egykor Dózsa seregei meneteltek, „1849-ben a vasas németek vonultak itt Világos felé és vissza onnan; 1919-ben a magyar vörös hadsereg egységei, majd román és francia csapatok meneteltek rajta. És 1944 őszén itt jöttek be a felszabadító szovjet csapatok, azóta Vörös Hadsereg útja az utca neve.”⁵

Szintén Erdei Ferencről származik a *reformátusok főutcája* elnevezés is. A törzökös református városrész főutcája a mai Kálvin utca volt, de miként a katolikus kirajzó lakosság létrehozta a város katolikus főutcáját, a Kálvária (ma Beloiannis) utcát, úgy a kirajzó reformátusok pedig az Aradi utcát, melynek elején áll Erdei Ferenc szülőháza. Az 1850. évi népességösszeírás tartalmaz először adatokat a felekezeti megoszlásra vonatkozóan. A 107 háztulajdonos közül 103 református, 4 katolikus. A lakók is — 3 katolikus és 1 zsidó családot leszámítva — reformátusok. Nemzetiségüket és anyanyelvüket tekintve szintiszta magyarok.

A Vörös Hadsereg útja a hagyományok bölcsőhelye — innen a *hagyományos főutcája* elnevezés —, az utca története jól példázza a makói parasztpolgári fejlődést.

A 19. század elejére a zselléresedési folyamat az Aradi utcában is igen előrehaladt. A reformkorszak kezdetére a házak 68 százaléka zsellérház, a társadalmi rétegződés szintén differenciált képet mutat.

1. táblázat

Társadalmi rétegződés az Aradi utcában 1825 -ben
(százalékban)

Telkes jobbágy	19,7
Házasszeller	64,8
Házatlan zsellér	9,9
Kézműves	4,2
Nemes	1,4
	100

(Forrás: az 1825. évi dicális összeírás)

A jobbágytelkek elaprózódása is nagyarányúvá vált. A leggazdagabb Aradi utcai jobbágycsalád is csak háromnegyed telekkel rendelkezett. A negyed telkesek aránya kerekén 59 százalékot tett ki.

⁵ Erdei F. 1971. 314.

2. táblázat

Az Aradi utcai telkes gazdák rétegződése 1825 -ben
(százalékban)

Teleknagyság	%
2/8	58,7
3/8	16,5
4/8	16,5
6/8	8,3
	100

(Forrás: az 1825. évi dicális összeírás)

Az 1850. évi népességösszeírás — a hiányos családi lapok miatt — az Aradi utcai házak 83 százalékára tartalmaz adatokat. A 106 házban 490 fő lakik, 249 (50,8%) nő és 241 (49,2%) férfi. A nők átlagkora 23,8, a férfiaké 25,2 év.

Az Aradi utca kor-fája is a fiatalok túlnyomó jelenlétét mutatja. A gyermekáldás igen magas, a 4—5 élő gyerek az általános. Az összeírás egy időmetszetben tartalmazza a gyerekek számát, így csak a középkorú családok gyermekeiről kapunk hű képet, az idős családokból már kirajzottak a gyermekek, a fiatalabbak a családtervezés kezdetén vannak. Ez a magyarázata, hogy az egy családra jutó gyermekek száma mindössze 2,2.

3. táblázat

Gyermekek száma
az Aradi utcai családoknál 1850 -ben
(százalékban)

Gyermek	%
nincs	23,7
1	18,6
2	15,3
3	12,7
4	16,9
5	10,2
6	1,7
7	0,9
	100

(Forrás: az 1850. évi népességösszeírás)

Az Aradi utcai házak több mint felében egy család lakik, a telkes jobbágyokéban átlagosan kettő. A gazdaházakban gyakran együtt él a szülőkkel a gyerekek családja is (70 százalék). A felekezeti hovatartozás erejére mi sem jellemzőbb, hogy a református gazda kizárólag református tanyást vagy szolgálót tart.

4. táblázat

Az Aradi utcai házakban lakó családok száma 1850-ben

Család	%
1	52,5
2	37,3
3	10,2
	100

(Forrás: az 1850. évi népességösszeírás)

Makón a polgári termelési viszonyok már a reformkorban kezdenek kialakulni; amint Erdei Ferenc megállapította, a város „a polgárosodásban elől jár.”

A polgári fejlődés kibontakozásának gazdasági alapja az a kedvező körülmény, hogy a helységben nincs nagybirtok, a város teljes határa paraszti használatban levő úrbéres föld. A püspök-földesúr ugyan többször megkísérli majorsági földek kiszakítását, de az úrbéri perekben sikerül a város érdekeit megvédeni. Ugyanakkor Makón a 19. század első felében a zselléresedés igen nagyarányúvá válik, és ez a társadalmi feszültség gazdasági kényszerként vezet a belterjes kertkultúra kialakulásához

5. táblázat

Társadalmi rétegződés az Aradi utcában 1849-ben (százalékban)

Telkes jobbágy	15,2
Házasszellér	57,6
Házatlan zsellér	18,9
Kézműves	6,8
Értelmiségi	1,5
	100

(Forrás: az 1849. évi dicális összeírás)

A házatlan és házasszellérek Aradi utcai 76,5 százalékos aránya nem ennek az utcának jellemzője csupán, a városi átlag is hasonló. A hagyma- és zöldségtermelés Makón református foglalkozásnak számít, valószínűleg a zselléresedési folyamat a református vallásúak körében erőteljesebb volt.

A szemtermelő tanyai gazdaságokban hagyma és zöldségtermelés sohasem folyt, a telkes gazda mindig lenézte a *hagymagányókat*. A jólétet és felemelkedést hozó kertkultúra megteremtői a zsellérek.

Az inventáriumokból kitűnik, hogy a zsellérek is igen differenciált eszközellátottságúak. Jelentős életmódbeli különbség van például a putrikban tengődő nincstelen és a 600–800 négyszögöles portájú, 5–6 osztatú házban lakó zsellér között.

A hagyma és zöldség kultúra megteremtésében a házasszelléreké az érdem. A 200–600 öles kertjeikben lehetőségük nyílt vetemény termesztésére. A 18. században és a 19. század elején kizárólag a házasszellér házikertekben folyt a hagymatermelés.

A 18. század elején már kevésnek bizonyultak a házikertek, megindult a szőlőkertek veteményes kertekké való átalakítása. 1818-ban többen kísérletet tesznek a kevésbé jövedelmező szőlőtermelésről áttérni a vetemény termesztésre, de a püspökföldesúr kötelezi őket a kipusztított szőlők újraterelítésére. Az 1821. évi árvíz alkalom arra, hogy 4—5 millió szőlőtő kivágásával a létrehozott veteményes kertekben fellendüljön a makói kertkultúra. Ennek diadalravivői megint azok a jobb módú házas zsellérek, akik kisebb-nagyobb szőlő területtel rendelkeztek. A város reformkori krónikása, Szirbik Miklós is megállapítja: „a régi szőlőket is helyenként kivágják és veteményes földekké formálják.”⁶ A makói szőlő, illetve bor piaci kereslete ekkorra nagyon megcsappan. Ugyanakkor a „veteménytermesztés már most a legnagyobb haszonnal fizető.”⁷

A fuvarozásban és a cserekereskedelemben a vállalkozó hajlamú házas zsellérek egyre nagyobb szerephez jutnak. 1825-ben az Aradi utcai házas zsellérek 10 százaléka rendelkezik két lóval. Az ilyen *gatyás* kereskedők leponyvázott kocsikon vitték Bánátba és Erdélybe a hagymát és visszafelé főleg gyümölcsöt szállítottak. Szirbik Miklós szerint: „az egész Alföldet és Bánátot előnti Makó gyökerével, hagymájával és paprikájával.”⁸ Másutt pedig arról szól, hogy a „hagyma és zöldség-áruuló kofáknak Temesvár és annak vidéke a legjobb eladóhelye. Nem egy van köztök olyan, aki ezer s több forint árut is elárúsít.”⁹ Szintén Szirbik Miklós tudósít arról, hogy a makói kenyér, kalács, pecsenyesütő, liszt, gyümölcs és zöldség áruáló kofák „a helybeli piacokon kívül, ahol a pénzen élő sok zsidóságtól szép hasznot húznak, Szentmiklósról s leginkább Mezőhegyesre hordják áruikat s ez utóbbi helyről igen sok pénzt hordanak. Innen esett, hogy amikor az ezüst pénz ismét folyamatba kezdett jönni: az Mezőhegyes útján, Makón leghamarabb elszaporodott.”¹⁰

A lüktető gazdasági élet helyi színtere a hetipiac és a vásár. Hetipiacaink „gabonavásárja a gyulai s szegedi után való; más élelmiszeri vagy ülő vásárja pedig, a szegedit itt is kivéve, ezen a vidéken első. Országos vásáriban gyalog vásárja alig van középszerű, barom vásárja az előbbieket közül való. Ősze sereglenek abban a megyebeli nagykiterjedésű pusztákon gazdálkodó örmények: de meglátogatják rendszerint a felső u.m. Pest, Fejér és Veszprém vármegyék kereskedői is.”¹¹

A cserések, a tergovácok, a fuvarosok és a kofák jelentős áruforgalmat bonyolítanak le, a termékfelesleg többi részét pedig a távolról idejövő kereskedők vásárolják fel. Mindez azt mutatja, hogy a reformkorban már jelentős paraszti áruterelés folyik Makón.

Mintegy összegezve Szirbik Miklóssal elmondhatjuk: „Az előszámlált utakon sok pénz jöven bé Makóra: okozza, még a közrendűek között is a ruhabeli fényűzést és a cselédbérnek s napszámnak nagyobb drágaságát, mint van az a szomszédságokban.”¹²

A szemtermelő gazdaságoknak gabonából van terményfeleslege. „Ami a termékenységét a termeléseit illeti: a búza megad 5—10, az árpa 6—12, a zab 10—20 magot, az itt termő búza igen jó minőségű.”¹³ A kertészeti termelvények különösen keresettek. „Termesztenek pedig veres és fokhagymát sokat, paprikát annyit, hogy némelyek törve hordókat töltenek meg vele, mindenféle káposzta és saláta nemeket

⁶ Szirbik M. 1979. 33.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Szirbik M. 1979. 36.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Szirbik M. 1979. 32.

eleget s jót. De kivált gyökeres veteményeiről híres Makó. Az itt termő petrezselyem, zeller, peszternák, sárgarépa mind bővségével, mind szépségével s jóságával elsőset érdemel.”¹⁴ A makói földművelők — szántóvetők és kertészek — már a reformkorban kezdik elhagyni az önellátó gazdálkodást. A piaci keresletnek megfelelően csak néhány szántóföldi és kertészeti terméket állítanak elő, az egyéb szükségleteiket a piacon szerzik be. A polgárosodó életmódnak szembetűnő velejárója, hogy az asszonyok „szőnni magok nem szoktak, minthogy az itt található sok takátsoknál fogva ahhoz könnyebben jutnak. Szőnek pedig az idevaló takátsok a közönséges vásznon kívül különb-különbféle veres és kék tarkákat, szép pamutos derékallyakat, savolyost, sőt damaskot is.”¹⁵

A 19. század közepére a paraszti árutermelés még nagyobb méreteket ölt. A kupeckedő, vállalkozó hajlamú házas zsellérek számára a fuvarozáshoz szükséges ló jelenti a megélhetés alapját. Még 1825-ben az Aradi utcában a házas zsellérek 10 százaléka, 1849-ben már 24 százaléka rendelkezik két, olykor három lóval, vagyis minden negyedik házas zsellér család kisvállalkozói kereskedésből, fuvarozásból él.

A 19. század közepére a házas zsellérek fő megélhetési alapja a veteményes föld, amely olykor kiegészül szőlő- és kenderfölddel is. 1851-ben az Aradi utcai házas zsellérek 58 százaléka rendelkezik veteményes földdel, ezek nagysága 50—1400 négyszögöl.

6. táblázat

Veteményes földek nagysága az Aradi utcai gazdaságokban

Négyszögöl	%
50— 200	33,3
250— 400	33,3
450— 600	14,3
650— 800	14,3
850—1000	2,4
1000 felett	2,4
	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

A veteménytermelés az Aradi utcában a 19. század közepén átlagosan 380 négyszögöles veteményes kertekben folyik, de ezt a területet növeli még a házikertek nagytája is, amely 75—650 négyszögöl között ingadozik, a házas zsellérek átlagos teleknagysága 247 négyszögöl (a telkes jobbágyoké 250).

A veteményes földek ára igen magas. Dura János két napos veteményest 525 forintért vásárolt, Bódi István 400, B. Szűcs Ferenc 600 forintért. A két napos, vagyis 400 négyszögölnyi veteményes értéke azonos négy és fél hold szántóéval. Pedig a szántóföld ára is magas, Szirbik Miklós arról panaszkodik: „a földnek sokfelé való osztása okozta annak megráglását is, mely szerint egy fertály (9 hold) 1000—1300 forinton is elkél.”¹⁶

¹⁴ Szirbik M. 1979. 33.

¹⁵ Szirbik M. 1979. 36.

¹⁶ Szirbik M. 1979. 35.

A házas zsellérek 18,4 százalékának van szőleje és 48,6 százalékának kenderföldje. A szőlőföld árfolyama szintén magas, egy 400 négyszögöles parcellának 250—300 forint az értéke. Egy vékás kenderföldet viszont 10—30 forintért lehetett vásárolni.

A feudalizmus idején az ingatlanszerzés általános módja az öröklés. Minél jobban kialakulnak a polgári termelési viszonyok, annál inkább előtérbe kerül a vásárlás. A házas zsellérek gazdasága gyorsabban fejlődik, mint a telkes jobbágyoké. A jobbágyok a megélhetésük alapját képező szántóföld 62,5 százalékát öröklik, a házas zsellérek viszont a számukra meghatározó szerepet jelentő veteményes földek 90 százalékát vásárolják.

7. táblázat

*Az Aradi utcai telkes gazdák ingatlanszerzés módja 1851-ben
(százalékban)*

	Ház	Szántó	Szőlő	Kenderföld
Vétel	70,6	25	88,9	58,3
Örökség	23,5	62,5	11,1	41,7
Csere	—	12,5	—	—
Maga építette	5,9	—	—	—
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

8. táblázat

*Az Aradi utcai házas zsellérek ingatlanszerzés módja 1851-ben
(százalékban)*

	Ház	Szőlő	Kenderföld	Veteményes
Vétel	82,9	60,9	87,8	89,8
Örökség	7,9	39,1	9,8	5,1
Csere	2,6	—	—	5,1
Ajándék	—	—	2,4	—
Maga építette	6,6	—	—	—
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

Az ingatlanok megszerzésének időpontjából a polgárosodási folyamat ütemére is következtethetünk. A telkes jobbágyok ingatlanszerzése egyenesen fejlődést mutat, a házas zsellérek ház és föld vásárlása az 1830-as években ugrásszerűen meggyorsul, az 1840-es években tovább fokozódik. Mindez összefügg a hagymatermesztésnek a veteményes kertekbe való kikerülésével.

9. táblázat

*A telkes jobbágyok ingatlan szerzésének időpontja az Aradi utcában
(százalékban)*

	Ház	Szántó	Szőlő	Kenderföld
1800 előtt	5,9	—	—	—
1801—1810	5,9	4,2	—	—
1811—1820	—	8,3	—	18,2
1821—1830	17,6	20,8	—	9,1
1831—1840	23,5	25,0	33,3	18,2
1841—1851	47,1	41,7	66,7	54,5
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

10. táblázat

*A házas zsellérek ingatlanszerzésének időpontja az Aradi utcában
(százalékban)*

	Ház	Szőlő	Kenderföld	Veteményes
1800 előtt	2,6	—	—	—
1801—1810	1,3	5,6	1,9	1,7
1811—1820	—	—	1,9	—
1821—1830	7,9	11,1	7,6	8,8
1831—1840	39,5	33,3	24,5	24,6
1841—1851	48,7	50	64,1	64,9
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

A házas zsellérek életkörülményei a 19. század második harmadában lényegesen megváltoztak. Erre krónikásunk, Szirbik Miklós is felfigyel. „Akinék két-három lántz veteményes földje van jó helyen, könnyebben él, mint a sessiósz gazda és szemlátomást gyarapodik.”¹⁷ Vagyis a 200—300 négyszögölnyi veteményes nagyobb jövedelmet hoz, mint egy egész jobbágytelek, amely Makón 36 hold szántót és 20 hold rétet jelent (a holdat 1100 négyszögöllel számítva).

A reformkorszak idején a szemtermelő gazdaságokban is történt előrehaladás (például a trágyázás bevezetése), de összességében inkább a stagnálás jellemző rájuk. A hagymatermelő kisüzemekben viszont soha nem remélt dinamikus fejlődés bontakozik ki. A hagymatermelők gazdasági forradalma meghozta a társadalmi felemelkedést is. Ez jól kifejeződik a házak értékében. Míg a telkes jobbágyok házáinak átlagértéke 1851-ben 429 forint, addig a házas zselléreké 488. Mindez azt mutatja, hogy az Aradi utcai házas zsellérek mintegy két évtized alatt képesek voltak felemelkedni a telkes jobbágyok szintjére. Míg a szomszédos városokban lassú, porosz utas volt az agrárfejlődés, Makón gyorsan ment végbe, szinte agrárforradalom zajlott le.

Egy évtizedes szünet után 1859-ben készül Makón az utolsó rovatos összeírás, a belső legelőszétosztása tette ezt indokolttá. Így egy újabb időmetszetből is áttekinthetjük az Aradi utca további fejlődését.

¹⁷ Szirbik M. 1979. 33.

A társadalmi átrétegződésben jelentős változások történtek. A házas zsellérek aránya tovább növekedett. A szántóföld elaprózódása a telkes gazdák további lesüllyedését eredményezte. Megindult viszont a házatlan zsellérek felemelkedése is, arányuk 1851—1859 között 18,9 százalékról 13,8 százalékra csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy a meginduló hagymatermelés, a cselédbérek és a napszámbérek emelkedését is eredményezte.

11. táblázat

Társadalmi rétegződés az Aradi utcában 1859-ben

Telkes gazda	13,8
Házas zsellér	67,5
Háztatlan zsellér	13,8
Kézműves	3,3
Értelmiségi	1,6
	100

(Forrás: az 1859. évi dicális összeírás)

Három évtized viszonylatában a telkes jobbágyok életvitelében is jelentős változások történtek: 1825-ben háromnegyed részük negyed telkes, a reformkorban megerősödnek, az önkényuralom éveiben ismét megnő a negyed telkesek száma.

12. táblázat

A telkes jobbágyok rétegződése

Jobbágytelek	1825	1851	1859
1/4	75,2	27,8	41,1
1/2	24,8	55,6	47,1
1	—	11,1	5,9
2	—	5,5	5,9
	100	100	100

(Forrás: az 1825. és 1859. évi dicális összeírás, az 1851. évi telekkönyv)

Szembetűnő változást fejez ki az állatállomány is. 1851—59 között az Aradi utcai házas zsellérek lóállománya 38-ról 4-re csökkent, ugyanis a korábbi fuvarozó, kupeckedő tevékenység háttérbe szorult, számukra is biztosabb megélhetést nyújtott a hagymatermelés. A tehéntartás viszont növekszik, amely jelentős életszínvonal emelkedést eredményez. Ugyanebben az időben a telkes gazdák nagylábas jószág állományának átlaga 0,7-ről 2,7-re emelkedik. A telek elaprózódásából származó jövedelemkiesést a növekvő állattartásból fedezik.

1861-ben felosztják a belső legelőt, ezt a városi házak után mérik szét. 2379 házas zsellér kap egy-egy járandót — két hold 186 négyszögölet — összesen 5200 hold 494 négyszögöl területet (1100 négyszögöles holdakban számítva). Így válik a hagymatermelés szántóföldivé. Ugyancsak 1861-ben 1500 házhelyet osztanak ki a házatlan zsellérek részére. A 19. század végi gazdasági fellendülés a házatlan zsellérek életmódjában is meghozza a felemelkedést. Találó Diós Sándor hagymakertész megállapítása: „a szolgamódtól való szabadulást Makón a hagyma jelentette.”

13. táblázat

Az Aradi utcai állatállománya (darab)

	1849		1859	
	gazda	zsellér	gazda	zsellér
Ökör	2	—	4	—
Tehén	3	1	10	19
Tinó	4	—	4	—
Borjú	—	—	8	1
Ló	5	38	12	4
Sertés	3	—	5	7
Juh	30	—	—	—
Kecske	—	—	—	2

(Forrás: az 1849. és az 1859. évi dicalis összeírás)

Erdei Ferenc szülőháza

Az első tulajdonosok

A ház építetőjét nem ismerjük, ugyanis az építés évéből, 1793-ból nem maradtak fenn rovatos összeírások, 1795-ben már Kelemen Ferenc lakja, aki házi örökségét adta a vadonatúj épületért. A Kelemen család hatvannégy évig birtokolta a házat.

Kelemen Ferenc (1732—1812) egy házhely földet művelt. Ezen épített egy tanyát: a házat és a színt egyfolytában és külön egy istállót. Kiss Sárával 1755-ben kötött házasságából négy gyermeke érte el a felnőtt kort, akiket lehetőségéhez mérten indított el az életbe. Ferencnek 1780-ban adott 3/8 szállásföldet és az istállót, 1793-ban Mihálynak szintén 3/8-ad telket, a szállási házat és színt. Mindkettőnek jószágból, ami illet. Sára lányát (Pörgölő Szabó János feleségét) megfelelően kiházásította. A szülők gondviselője a legkisebb fiú, István egy fertály földet kapott, de mivel ezen nem volt házi örökség és hűséges gondviselőknak bizonyultak, az Aradi utcai házat is rájuk hagyták. Istváné lett a ház után járó kenderföld is, minthogy fehér ruhával ő látta el a szülőket. Kelemen Ferenc az ingatlanok szétosztása után zsellér lett, 1792-ben elveszítette szemevilágát, a rovatos összeírások ettől kezdve neve után a mendicus kifejezést írják, amely az ő esetében nem kéregetőt jelent — hiszen fia gondoskodik róla — hanem tehetetlen nyomorultat.

Kelemen István jól gazdálkodott, 1810-ben két ökör, két ló, két tinó, egy tehén képezte az állatállományát. A negyed telkes jobbágy 1820-ban már háromnegyed telekkel rendelkezik. Bíró Katalinnal 1796-ban kötött házasságából Sámuel, István és Sára (Szűcs B. István felesége) éri meg a felnőtt kort. A két család nehezen fért volna el az 1793-ban épült előkertes házban, ezért a fiatalok egybekelése után — valószínűleg még 1796-ban — húztak egy alsó házat is. Ezt az állapotot rögzítette Giba Antal földmérő 1824-ben. A helyi hagyomány szerint feltehetően a felső épületben a szülők, az alsóban a fiatalok laktak. (Így volt később ebben a házban az Erdei és B. Nagy család idejében is.)

A 19. század közepén három család él a házban: idős Kelemen Istvánné, ifj. Kelemen István feleségével, négy gyermekével és egy rokon család: Páhány Gergely ácsmester feleségével és három gyermekével. Ez a népes család már nem fért el a meglevő két kis épületben, az 1830-as vagy inkább az 1840-es években a két ház

összeépítésével bővítették a házat. Az első telekkönyv 1851-ben már az egybeépített állapotot rögzíti. Idős Kelemen Istvánné első szülött fiát, Kelemen Sámuelt is az Aradi utcai háznál tartják számon a rovatos összeírások, de ő tanyásként az anyja tanyáján él feleségével és öt gyermekével.

14. táblázat

A házban élő családok és személyek 1850-ben

Család	Név	Születés éve	Vallás	Családi állapot
1.	id. Kelemen Istvánné	1774	ref.	özvegy
2.	Kelemen Sámuel	1796	ref.	házas
	Kelemen Sámuelné	1809	ref.	házas
	Kelemen Sámuel	1828	ref.	nőtlen
	Kelemen András	1834	ref.	nőtlen
	Kelemen Anna	1831	ref.	hajadon
	Kelemen Sára	1837	ref.	hajadon
	Kelemen Julianna	1841	ref.	hajadon
3.	Kelemen István	1804	ref.	házas
	Kelemen Istvánné	1814	ref.	házas
	Kelemen István	1832	ref.	nőtlen
	Kelemen Ferenc	1836	ref.	nőtlen
	Kelemen Katalin	1841	ref.	hajadon
	Kelemen Ilona	1843	ref.	hajadon
4.	Páhány Gergely	1815	ref.	házas
	Páhány Gergelyné	1824	ref.	házas
	Páhány Gábor	1843	ref.	nőtlen
	Páhány Antal	1846	ref.	nőtlen
	Páhány Julianna	1849	ref.	hajadon

(Forrás: az 1850. évi népszámlálás)

Kelemen István 1835-ben hagy fel a gazdálkodással, ekkor fiai között szétosztja a földet, Sándornak és Istvánnak is ad másfél-másfél fertályt. Kelemen Istvánnak 1842-ben bekövetkezett halála után a ház fele az özvegyé, a másik fele pedig a három gyermeké (Sámuel, István, Sára) lesz. 1852-ben — öröklés és vásárlás alapján — Kelemen Sára Szűcs B. Istvánné tulajdonába megy át. A gazdaházból zsellér ház lesz.

1857. november 22-én 760 forintért *Baranyi Sámuel* vásárolja meg a házat. Az új tulajdonos is zsellér, az 1857. évi népszámlálás szerint foglalkozása mezőgazdasági segédmunkás. A ház lakója is hasonló jogállapotú.

15. táblázat

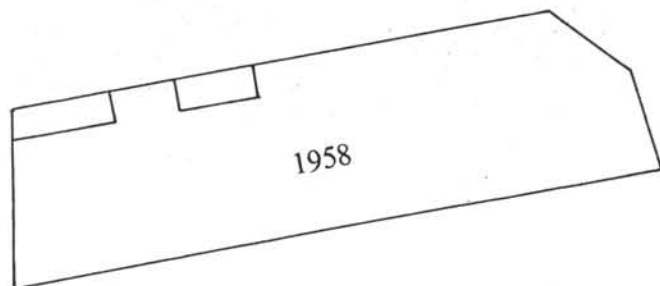
A házban élő családok és személyek száma 1857-ben

Család	Név	Születés éve	Vallás	Családi állapot
1.	Baranyi Sámuel	1830	ref.	házas
	Baranyi Sámuelné	1832	ref.	házas
2.	Szirbik József	1822	ref.	házas
	Szirbik Józsefné	1824	ref.	házas
	Szirbik István	1846	ref.	nőtlen
	Szirbik Imre	1854	ref.	nőtlen
	Szirbik József	1856	ref.	nőtlen
	Szirbik Julianna	1840	ref.	hajadon

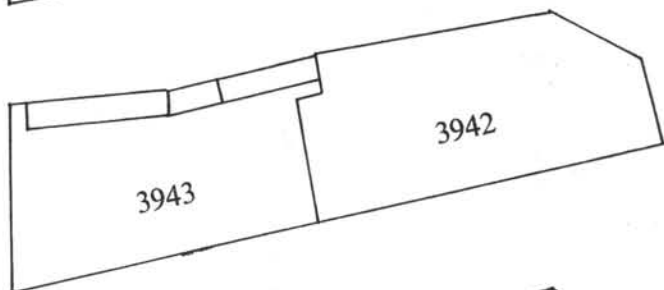
(Forrás: az 1857. évi népszámlálás)

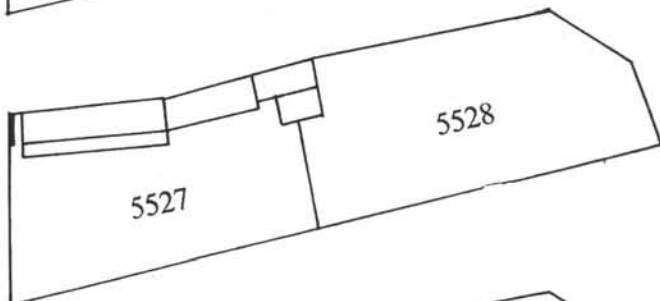
1824

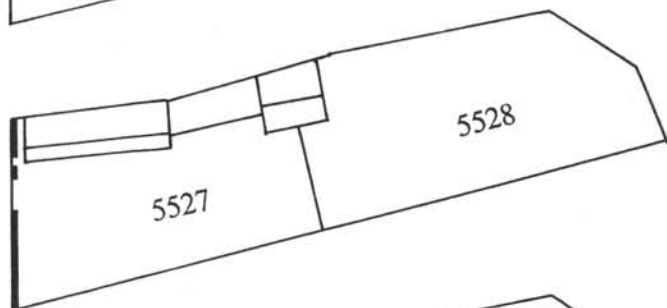
1880

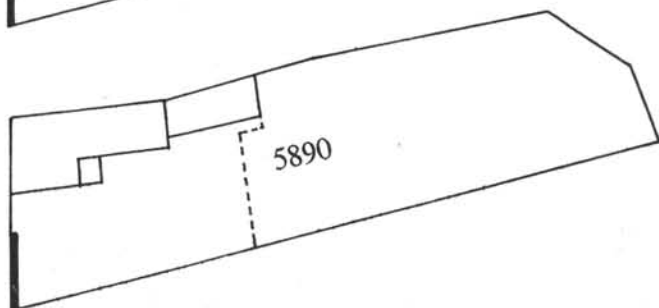
1928

1935

1980

1. Helyszínrajz

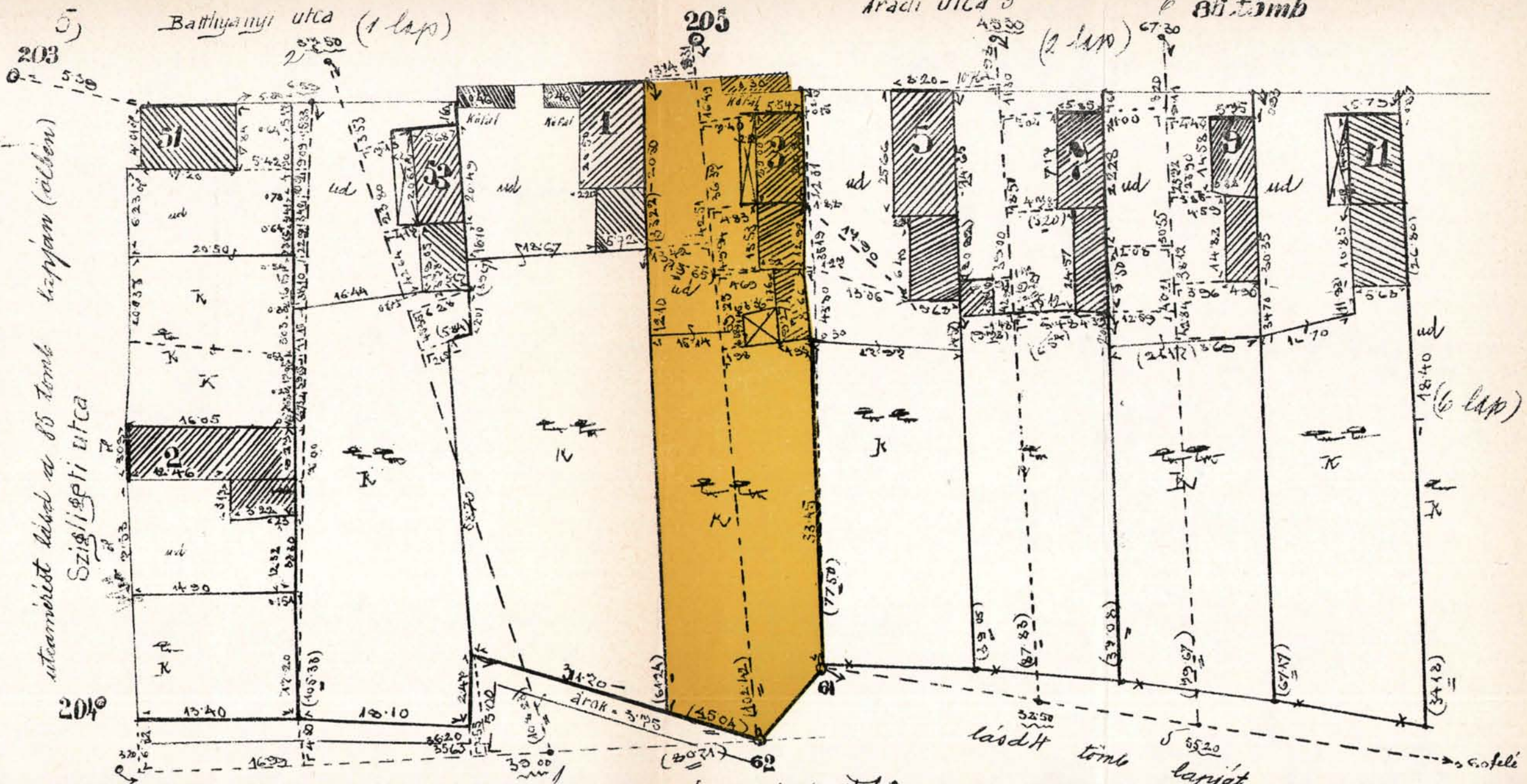
Battlyanyi utca (1 lap)

Aradi utca 3

Battlyanyi

utca méretét lásd az 85 Tomb térképén (alben)

Szigligeti utca

ev ref temető

évi: 1914 VII/18
 L. J. Horváth
 felmérési anyagának

Veres
 dűlő

Két év múlva a ház újra gazdát cserél, 1859. március 4-én *Kádár József* és neje *Putnoki Judit* vásárolja meg 800 forintért. Ekkor a zsellér házból ismét gazdaház lett. Kádár József gazdaságában az állattartásnak jutott nagyobb szerep, állatállománya 1859-ben: 1 tehén, 1 tinó, 3 borjú, 4 ló, 1 csikó. Egy fertály földet művelt. A vásárlás évében felújította a házat. A felső épületen lényeges szerkezeti és funkcionális változtatásokat eszközölt, az egész házat cserépre vette. Az utcai szobának 1964-ben történt lebontásakor a fal árulkodott a korábbi átépítésekről, több toldás-foldás volt a falon. A hosszanti falakat megtartották, de a közfalakat több helyen megváltoztatták. Ekkor alakították ki a hat és fél méter hosszú utcai szobát. Az új közfal nagyméretű, deformált, házilagosan szalmával vert vályogból készült. A konyha szabadkérményének egyik fele a mestergerendán nyugodott, amely alá az utca és a kert felőli oldalon mintegy 50—60 centiméteres pillért falaztak. A belső szoba felőli kemenceszáj elé a pillér szélességében főzés céljából padka készült. A kémény külső vakolatába vésték az átépítés évét: 1859-et. A ház homlokzatára napsugaras házvég került, a belső szoba mellé pedig pincét építetett, a gazdaházaknál gyakori módon fölötté kamrát alakítottak ki. Kádár József volt a ház első szőlőföld tulajdonosa. A szoba-konyha-szoba-kamra/pince helyiségekből álló felső épületet a kor színtjén rangos házzá alakította, ugyanis a mennyezetet is megemeltette néhány sor vályoggal. A ház elé kiseresz, a konyha elé nagyeresz épült. Amikor éányuk férjhez ment, a fiatalok az alsó lakásba költöznek.

Az Erdei család birtokában

A szülők halála után, 1875. február 12-én *Marjai Péterné* született *Kádár Julianna* öröklő a házat. Nekik ez túl nagy, 1876. december 5-én csereszereződést kötnek *Erdei Andrással* és nejével, *Lőrincz Sárával*. Így jut fel az Erdei család a Nádasy utca 17-ből, a 140 öles telkű kis házból a 600 öles portájú, jó helyen fekvő rangos házba.

A házat még a múlt században átépítették. Ifjú B. Nagy Sándor emlékezete szerint az épület homlokzatán 1896-os szám volt. Ekkor pallatolták le a szabadkérményt, de ennek padlástérbeni kürtőjét megtartották. Továbbra is ott füstölték a húst, ezt egy kis deszkaajtón a konyhából rakták fel. A cserepet átrakatták, a házvégét beszegették. A deszkával ellátott ereszalj is elkészült. A vertfal a felvizesedéstől omladozni kezdett, ezért itt-ott téglával berakták. Főleg az alsó lakást kellett jobban átépíteni. A fiatal gazda, Erdei Ferenc pedig egy kőólat épített.

A ház előkertes volt, mintegy két méterrel esett beljebb, itt virág sohasem volt, csak borostyán. A mérnöki kiosztású téglatelek beépítési vonala az utcára nem volt merőleges, így az előkert sem szabályos alakú. A ház nem előkertesnek épülhetett a járdavonal szabályozásával vált azzá. Az utca mindkét oldala eredetileg fésűs beépítésű, a házak véggel mentek ki az utcára, illetve az előkertre. A páratlan oldalon a telkek balos beépítésűek, a házak hátulja keletre néz, a lakóépület északi fekvésű. A ház szakaszos építését őrzi a házhátulja, amely — különösen a hátsó öregház lebontása előtt — girbe-görbe volt. A ház építési vonala a pincénél ma is megtörik.

Az utcai deszkakerítés deszkavégei felül kerek végződésűek voltak, a réseket fűglécek takarták. A középiűtt nyíló nagykapu bognis, íves kiképzésű. Az utcai pad a nagy- és kiskapu között állt. Az előkertnél léckerítés.

A ház utcafrontja két ablakos, a homlokzatot felül igen határozott párkány zárja le, az ablakok fölé szintén párkány kerül. A napsugaras deszkaoromzat közepén kis zsalugáteres ablak. A deszkaszegély csúcán nyársszerű fa tornyocska. A homlok-

zat falazata fehérre meszelt, őzbarnával elhúzva. Az oromzat, a deszkaszegély és az ablakok sárga olajfestéssel mázoltak.

Erdei Andrásék életében a ház funkciójában, de szerkezetében is hármastago-
lású. Az utca felőli felső ház az épület legrangosabb része, nemcsak magasabb a töb-
binél, de az ereszalja is hangsúlyozottabbá teszi. Középen volt a nagykonyha, az
utca felől a nagyház, jobbról a belsőház, mellette a pince, fölötte a kamra.

A nagyház töltötte be a tisztaszoba szerepét, amelyet sohasem laktak, még
kéménye sem volt. Ha Szerbiából libakofa érkezett, azt sem ott altatták, a lakószo-
bában, a földön vackoltak meg neki. Az első világháború idején a beszállósolt
katonák laktak néhány hétig. Ez a hat és fél méter hosszú, harminckét négyzet-
méteres szoba földes, nagygerendás és fehérre meszelt. A gerendatokos ajtó a fal
vastagságában borított, a teliajtó befelé nyílt. A homlokzat vonalában beállított
ablakok pallótokosak, kétrétegűek, a felső és alsó ablaktáblák kifelé, illetve befelé
nyíltak beleépített vasráccsal. A piros-sárga csíkos roletta anyagába nádszálak
voltak szöve. A szoba közepén a mennyezetről egy díszes porcelán tartályos, felül
opálburás petróleumlámpa függött. Az ágyak eredetileg a házhátulja felől voltak
egymás végében. A szalmazsákon toll derékalj piros csíkos huzattal és egy vastag
háziszőttés lepedővel. A dunna le volt terítve fehér fodros ágyterítővel, ennek lelógó
része apró kis ráncokba behúzva. Rajta három-három fekvő párna, kifelé fordított
párnavégek kihímézve, alatta bordó klottal behúzva, előtte puhafából készült tám-
lásszékek. Később az ágyakat párosan középre helyezték, elébe az asztalt a székek-
kel. Karácsonyfa-állítás az Erdei családban nem volt szokásos — a többi makói
parasztházban sem — a cipőt rakták ki az oldalsó ablakba, mint mikuláskor. Ami-
kor a kis Erdei Ferenc három éves lehetett, akkor Szegeden élő nagynénik hoztak
karácsonyfát, és ezt a tisztaszoba asztalán állították fel. Mindenki a kis legénykét
leste, aki tágra nyílt szemmel, csodálkozva fogadta a díszes fát. A nagyméretű szeg-
letes asztal mindig fehér damaszt abrosszal volt leterítve. A ház eleje felől két egy-
ajtós szekrény, egyik polcos, a másik akasztós. Benne a nagyapa ruhái, cipői és az
új házások ruházata. Tetején befőtt, leginkább szilva és meggy, ez megtermett
a kertben. Mivel ez a helyiség hideg szoba volt, a nyári nagy melegben az ajtótól
jobbra betették a kenyereskosarat, sőt a zsírosbödönt is. A két ablak között barna
fakertes tükör, alatta egy háttámlás keskeny divány. A ma is élő legidősebb unoka,
Erdei András tulipános ládára is emlékszik, ezt valószínűleg a fiatalok házasság-
kötése után kivitték innen. A régi fogas az ajtó mögött bentmaradt, de tetejére
díszes cserépféléket nem raktak. A nagymama sublótja leginkább az ajtó mögött
állt csipke nélküli vászonerítővel letakarva. Ezeket nem dísz tárgyakat tartottak,
hanem olyan használati eszközöket, amelyeket keresztelőkör, lakodalomkor,
disznóvágáskor vettek elő. A nagymama nagyon fontosnak tartotta, hogy a családi
ünnepekre háztartásában legyen elegendő szék, abrossz, edény és evőeszköz. A sublót
tetején sorakozott a sok porcelántányér, a csipkés szélű különböző porcelántál,
paprikástál és egy nagytál. A pálinkás üveg sem hiányzott róla. A világossárga
három fiókos sublót középső fiókjában tartotta a nagymama azt a ruhát, amelyben
temetni fogják, a fekete ripszes, nyomott mintájú, kívül aljas blúzkabátot, a szok-
nyát és a fekete kendőt olyor a ház elejére kivitte szellőztetni a kötélre vagy a gang-
deszkára. A másik két fiókban a nagyszülők ágyneműi és fehéreneműi sorakoztak
bazsalikom levelekkel illatosítva. Az egyes csipkefüggönyök korcába firhang pálcá
húzva, fekete színű esztergált végekkel. A hozományba kapott ágyakat zöldes színű
nyomott mintás ágyterítővel takarták le. A falra nem akasztottak semmit, később
az ágyak fölött — de nem középpütt — egy Kossuth kép függött, nyomat az idős
Kossuth apáról. Mivel a nagyapa egyik fia (Imre) tanyára költözött, feleségének,

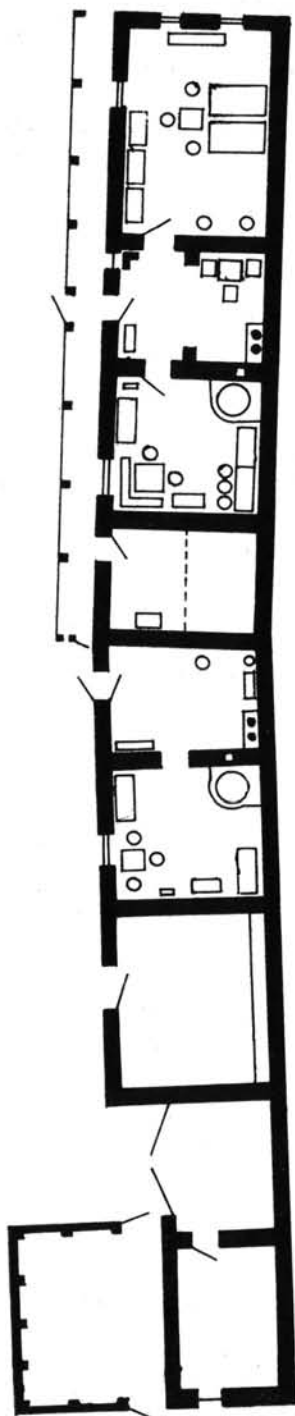
Diós Eszternek a bútorai is a tiszta szobába kerültek. Haláleset alkalmával mindent kipakoltak belőle, itt ravatalozták fel a nagymamát és a nagyapát.

Amíg a nagyszülők nem adták magukat gondviselésbe, a nagymama a *nagykonyhában* főzött, de azt követően tisztakonyhává lépett elő, előszoba szerepet töltött be, de berendezése konyhai maradt. Megvilágítása az eresz felőli üvegajtón, illetve a keskeny vasrácsos egyrétegű kis fél ablakkal történt. Függyöny nem volt rajtuk. Az ajtótól jobbra állt az almárium, a nagymama fazékállója. Felül a polcok elülső részén egy-egy lécz, de ehhez nem támasztottak dísztányérokat, kizárólag használati tárgyak tárolására szolgált. Alsó része kaszli, melynek fiókjában evőeszközök, alól, a két felé nyíló polcos részen zománcos edények. Az egyszerű kivitelű barnára festett almárium, illetve kaszli gazdagon tele volt edényekkel. Itt tartotta a nagymama a belül fehér, kívül világoskék bádogtányérokat is, melyből tucatnyi sorakozott. Az ajtótól balra, az eresz felőli oldalon fogas, rajta hétköznapos, de nem munkaruhák (például nagykabát). Alatta a sarokban, derékszögben elhelyezett deszkákon zománcos bádogkanták sorakoztak. Ezzel átlósan egy csikófejes berakott tűzhely, mellette a belső szoba kemenceszája. Az előtte levő kemencepadkát rendszeresen meszelték, de erre konyhai eszközök alig kerültek. Ezzel szemben az utcai szoba falánál asztal székekkel. A fehérre meszelt konyhafalra egyetlen dísztárgyat sem akasztottak, használatban levő cseréptálat, csikmákszűrőt igen. Este a nagykonyha közepére a nagyapa előre bekészítette a fűtéshez szükséges szalmát és ízékét.

A *belsőház* a nagyszülők lakószobája. A tisztaszobához hasonló teliajtón belépve balról széles padkájú, nagykuckóval ellátott kemence. Családi ünnepek alkalmával az unokáknak a padkán terítették. A kuckóban 20—30 kilós kőszó. A ház hátuljánál levő felső ágyban a nagyapa aludt, előtte támlásszékek. Télen az ágy melletti dézsában savanyodott a káposzta. Itt volt fölakasztva a nagy bumbis, láncos falióra, amely igen pontosan járt. Ha a harang megkondult, a nagyapa mindig az órára pillantott, hogy pontosan harangoznak-e. A madzagra fölfűzött kalendáriumot az óra melletti szögbe akasztották. Az ágy és a kuckó közötti kecskelábra ácsolt vakok a szoba fontos berendezése. Szalmazsákkal volt ellátva és két összevarrt rongypokróccal takarták le. Mivel a libakofa nagymamának mindig sok tolla volt, ide is jutott néhány párna. A két unoka: Ferenc és Sándor ezen szerettek hancúrozni, sokszor ott is aludtak. A dohányosok is itt vagy a padkán ülve füstöltek. Az udvar felőli jobb sarokban egyszerű kivitelű sárga színű sarokpad. A pad sarkán a kenyérkosárban szakajttóval letakarva a szegett kenyér. Mellette a padon egy nagybetűs biblia és a nagyapa zoltára. Ha a nagyszülők összeszólalkoztak, egyikük az egyik padon ült, másikuk a másikon, messziről diskuráltak. A nagy sárga asztal sohasem volt leterítve. Hetipiacos napokon ezen számolta a nagymama a pénzt. — „Arra nagyon emlékezöm — mondta Erdei András —, dajkám rakta ki a pénzt, hogy ez tíz forint, ez húsz forint, ez tíz krajcár, az húsz krajcár, ez ennyi, ez annyi, jó rakás péz vót kirakva az asztalra, éccör atyám lé-söpörte, mög annyi, aszonta, zsebbe tötte, oszt nem gyütt haza két nap.”

Ezen az asztalon az ifjú Erdei Ferenc unokatestvéreivel *kin-kun-bakkot* játszott. Egymástól 10—15 centiméternyire az asztalra krétával két fekvő párhuzamos vonalat húztak és erre merőlegesen két állót. Ezen a vonalkázott táblázaton lehetett lépegetni a kiválasztott jel felrajzolásával, illetve letörlésével. Az győzött, akinek a három jele egy vonalba került. Ekkor mondták: *kin-kun-bakk, csacsi, számár vagy*. A nagymama, ha foltozgatott vagy stoppolt, felült az asztalra, lába a padon és úgy varrt az ablak előtt. Máskor meg kedvenc kisszékét rakta föl a padra, azon ülve öltögetett. Amikor idős Erdei Ferenc lett a gondviselő, az eresz alá néző kis-

TISZTASZOBA
NAGYKONYHA
LAKÓ-SZOBA
KAMRA/PINCE
ALSÓKONYHA
KISSZOBA
ISTÁLLÓ
SZÍN
SZÍN
LIBAHÁZ

ablakokat kicserélte hármass ablakra. A jobb világítás érdekében az ablak fölött az eresz tetőzetén üveg volt már korábban beépítve.

Ennél az asztalnál történt az újszülött csecsemő családba fogadása. „Amikor az újszülött unokát — írja Erdei Ferenc — megkeresztelték a templomban, akkor onnan egyenest a nagyanyához kellett vinni. Az e vidéken hagyományos sarokpad és asztal volt a szobában, s nagyanya erre az asztalra tette a pólyás csecsemőt, kibontotta pólyából, meztelenre vetkőztette, megnézte, hogy ép-e és fiú-e vagy lány, s azután egy ősi dallam dúdolása közben hóna alá nyúlva ringatta a kisedet: já-ra-ti-li-li-li-li. S ilyenkor minden csecsemő kinyitotta a szemét, de egyik sem sírt. Később ismertem rá: az a dallam ez, amit Bartók Béla a Medvetáncban dolgozott fel. Engem is, öcsémet is így avatott fel nagyanyánk s ott a szülői-nagyszülői házban tanúi voltunk minden unokatestvérünk felavatásának. És az asztalt szertartásosan állták körül a nagycsalád tagjai.”¹⁷

Ez a szoba volt a család legkedvesebb tartózkodási helye. Az ifjú Erdei Ferenc valószínűleg itteni élményeit általánosította Makóról szóló korai szociográfiai munkájában: „A szoba főhelyét az asztal foglalta el, sarokpaddal övezve. Az asztal nagy és erős volt, munka és étkezőhely egyszerre. Lapját meg lehetett fordítani és tésztát gyúrtak rajta, disznóöléskor a húst is azon darabolták fel, vagy pedig káposztagyaguláskor itt helyezték el a megtisztított káposztát. Fiókjában tartották az evőeszközöket, fenőkövet, reszelőt, tésztahasítót stb.”¹⁸ A családi összejövetelek során tizenkét személyes damasztabrosszal terítették le az asztalt, itt fogyasztották el az ünnepi ételeket: a húslevest és a paprikást.

Az ajtóval szemben, a mestergerenda alatt, ugyanolyan fakeretes tükör, mint a tisztaszobában. Alatta sublót, ezen tartotta Erdei András az újságot, ugyanis nagy újságot olvasó volt. Ha ő szidott valakit, akkor mindig újságot olvasó volt vagy után tette. A nagyapának két acélkeretes szemüvege is volt, messze viszont jól látott. Rendszeres biblia-olvasó is volt. A nagymama csak a nevét tudta leírni, de olvasni tudott. Rövidlátó volt, de szemüveget nem hordott. A sublót tetején itt sem volt dísz tárgy. Az ajtó mögötti alsó ágy a nagymama fekvőhelye. Ebben a szobában minden bútor világossárga volt. Az ágyvégeket felül egy hullámos lécz díszítette. Az ajtó mögött a konyha felőli falra egy kis téka volt felakasztva. A nagymama ebben gyógyszer tartott. A gyerekeket gyakran küldte a patikába csontspirituszért meg kámfor golyóért. Ezt üvegben összerázta, ezzel kenegette reomás vállát. Egy kisszéken beült a kuckóba, bekente magát, és ilyen gyógykezelgetés után jobban érezte magát. Az ágyak és a vacok előtt háttámlás puhafaszékek sorakoztak, ezekre is vonatkozik Erdei Ferenc megállapítása: „nem szolgálták a kényelmet és pihenést.”¹⁸ Ebben a szobában függöny nem volt. Az ágyon piros posztó ágyterítő, a padkán rongypokróc.

A főépület a *kamrával*, illetve a *pincével* ért véget. Az eresz alatt négy-öt grádics vezetett föl a kamrába, melynek gerendatokos ajtaja befelé nyílt. A kamrának a hátsó szomszéd felőli része léckerítéssel volt leválasztva. Itt tartották a füstölt húst, a zsírt, a befőttet, a szegetlen kenyeret és a lisztet. A kamrának ezt az elrekesztett részét *kelerájnak* hívták. A kamra előlő részében, a *ferslőgnak* nevezett nagyládában és zsákokban tartották a búzát. A kamrából létrán lehetett felmenni a padlásra. Az egész házban ez az egy helyiség volt padolt.

A *pincében* boroshordó mindig volt, korábban a nagyszülők Kortyogóban vásároltak szőlőt, de a filoxéra kipusztította. A nagymama nagyon szerette a szőlőt,

^{17/18} Erdei F. 1971. 315.

¹⁸ Erdei F. 1934. 53.

¹⁹ Erdei F. 1934. 53.

mégis azt hajtogatta: „bár mind kipusztult volna.” Bort azután is csináltak, ugyanis a kertben termett valamennyi szőlő; rossz, bicskanyitogató othellő bor lett belőle. A pincében tartották a dézsát és a teknőt is, mert ott nem száradt el. Volt még a pincében krumpli, gyökér, sárgarépa és főleg takarmányrépa. A kamra és a pince szellőző nyílásai a hátsó szomszéd felé estek. A pinceajtó két felé nyílt, halszállkás szaluzás díszítette, zöldre mázolt. A pince gerendájában ma is meglevő nagy kovácszegeket még a nagyapa verte.

Az Erdei háznak az *ereszalja* két méter széles és végigfut az egész főépület elején. A toldalék tető súlya a koszorúfára nehezedik, ez alatt két méterenként állnak a függőleges ereszgerendák, ezeket alól egy talpgerenda fogja össze és mintegy 80 centiméter magasan pedig egy vízszintes gerenda. A két utóbbira szegeznek — az alól spiccesre fűrészelt — ereszdeszkákat, széleit fűglécek takarják, felül könyöklő deszka fut végig. Ez az ereszdeszkázat nem az épület homlokzatának irányában fejeződik be, ki volt építve az utcai kerítésig. Két ajtó vezetett az udvarra: a nagykonyha ajtaja irányában és a pinceajtó mellett, az ereszet végén. Eredetileg az ereszdeszkázat barnára volt festve, de a festék igencsak lekopott róla. Az eresz alatt a belső szoba sarkánál nyári hónapokban ágy, mellette asztal állt. Dinnye, az öreg kutya az eresz alatti sarokban tanyázott, a maga frontján nagy rendet tartott. A fekete-fehér szőrű okos puli, Gyuszi is az eresz alatt vert szállást.

Az alacsonyabb gerincmagasságú, de a főépülettel azonos szélességű *alsóház* konyhából, szobából és istállóból állt. Házasságkötésük után itt laktak idős Erdei Ferencék, itt született maga Erdei Ferenc és Erdei Sándor is. „Apám családja — írja Erdei Ferenc — zsellér eredetű, szegény paraszti múltú hagyományos familia, anyámé viszont tanyai telkesgazda család, s emiatt már szüleim házassága is regényes körülmények között jött létre. De a házasság létrejötte után is teljes antagonizmus maradt fenn a két család között. Gyermekkorai emlékeimben az apai és az anyai nagyszülők két összeegyeztethetetlenül eltérő világot képviseltek...”²⁰

Az *alsókonyha* ajtaja — a felső lakáshoz hasonlóan — gerendatokos és teljes falvastagságban borított, de elég alacsony. A helyiségben ablak nem volt, az üvegajtó biztosította a világítást. Az épület ezen szakaszát nagyeresz már nem árnyékolta, itt ugyanis repülőeresz futott végig. A külső levélajtót csak éjszakára zárták be. A ház hátuljánál középpütt állt a konyhaszekrény. Nyitható üveges felső részében tartották a tányérokot, tálakat, bögréket, a fiókban az evőeszközt, a kétajtós alsórészben zománcos és öntöttvas edényeket. Cserépedényeket is használtak, a kemencében azokban főztek. A konyhaszekrény mellett állt egy vasállványos mosdó, a pince felőli falnál egy alacsony szögletes kisasztal, ez a család legrégebbi étkezőhelye. Amikor magas asztal került a konyhába, gyerekasztal lett belőle és mán-gorolni szerettek rajta, mivel jól, ránehezdedve lehetett a ruhát nyomni. A konyhá-nak udvar felőli szobafalánál levő kb. 120 centiméter magas stélázi az edények tárolására szolgált. Volt még a helyiségben három-négy támlás fenyőfaszék, több fűrészelt deszkalábú sámlis és tölgyfalapú, befűrt lábú kisszék. Az utóbbi akadt az eresz alatt, az istállóban is, nélkülözhetetlen volt fejésnél, kukoricamorzsolásnál, gyökérkötözésnél. A falra fel volt akasztva a gyűrűdeszka, a szita, a palacsintasütő, a felfelé keskenyedő földtartó, a keresztfa, a fejkő és a fatetővel ellátott gránit sótartó. A szülők részére is itt főztek, de ők ezt saját szobájukban fogyasztották el.

A konyhából a *kisszobába* lépve balra padkás kemence, amelyet idős Erdei Ferenc cserépből rakott. Az ajtó mögött egy vetetlen ágy kockás ágyterítővel leterítve, rajta több kispárna. Ebben Ferenc és Sándor aludtak lábtól egymásnak.

²⁰ Erdei F. 1969. 25—26.

Ezzel átellenben a felső ágy teli párnával, dunnával, sötétbordó, szecessziós mintázású ágyterítővel leterítve. Az ajtóval szemben egy almárium, mellette tükör és dobozos ingaóra. Az almárium aljában ruhanemű, fehérnemű, fölül csészék, kistányérok, a polcokon pirossal hímzett fehér szekrénycsíkok. A barna színű bútorok itt sem politúrosak, de fényezettek. A ház hátulja felőli falon Rákóczi kép, a Mátyóki-féle festmény színes nyomata, a szülők esküvői képe és egy családi fénykép, melyen idős Erdei Ferenc katona ruhában van. Az ajtó mögött fogas, fényezett keményfa keretben hajlított és forgatható fogakkal. Az asztalon — az ágyterítónél puhább anyagból — kék vagy piros abrosz, rajta kancsó. Az ablakon firhangpálcára húzott egyes csipkefüggöny. Ez alá akasztották a fehérvászon sötétítő függönyt. Az ablak alatt állt a szögletes asztal székekkel. Téli hónapokban a szoba fontos része a kemence fölél szerelt hagymarács az apróhagyma szárítására. A négy-öt vízszintesre állított rácsfát egyik oldalon a mestergerendáról lelógó rácsvasakba helyezték, a másikat a hátsó falra erősített kisgerendára. Erre került a nádrács, amelyen négy-öt mázsányi hagymát szárítottak. A szobát hetente mázolták, homokkal szórták fel. Mázolás után Ferenc édesanyja lapáton parazsat vitt be, almahajat vagy kristálycukrot szórt rá, evvel vette el a dohos szagot. A háború után nagy eseménynek számított a villany bevezetése, de csak a nagyszülők lakószobájában és a fiatalok konyhájában és szobájában gyulladt ki az egyszerű bádóg cilindres ernyő alatt a 15-ös égő.

Az alsóház egy tető alatt volt az *istálló*val. Behallatszott a szobába, ha éjjel dobogott a ló. Ilyenkor Erdei Ferenc édesapja mindig felkelt és megnézte a jószágot. A végjászlas istállóban egy-két lovat és egy-két tehenet tartottak. Az istálló végénél deszkával volt lezárva a padlás.

A leghátsó épület szintén nyeregterős volt, de gerincmagassága a középső házrésznel is alacsonyabb. Két helyiséget foglalt magába: a kocsiszint és a libaházat. A kétfelé nyíló ajtajú *kocsiszín* nem volt lepalatolva, innen lehetett a libaház padlására felmenni, amely szénapadlás szerepet töltött be. A színben löcsős kocsin kívül volt eke, három kazettával ellátott kézi vetőgép a hagymamag és a céklamag vetésére, útálló, a sarokban rudasfák, felakasztva nagyereblye. A színből lehetett bemenni a *libaház*ba, ez a 18. század végi öregház. (Ilyen alsóház több is volt az Aradi utcában, Erdei Ferenc unokatestvérének, Bakos Sándornének az Aradi utca 19-ben madzaghúzósz zárral működött a telekosztáskor épült kisház ajtaja.) Bakos Sándorné emlékezete szerint ez az épület nyolc méter hosszú lehetett, úgy tudja, hogy a közfalat valamikor kiszedték. Egyik ablaka az udvarra, másik a temetőre nézett. A libázás kiterelvényesedése idején ez elé toldalék tetővel egy hozzávetőlegesen három méter széles deszkaszín épült. A libaszín deszkával rekeszhető volt.

Az *udvar* eredetileg földes, a középkorú Erdei Andrásék idején táglajárdákkal ellátva. Közvetlenül az első világháború előestéjén az utcafronttól a kertkerítésig — a két Simon kövezővel — kikövezítették. A háború alatt a köves udvaron főztek a katonák. „A felső és alsó udvar — idézi fel Erdei Sándor — nem volt kerítéssel elválasztva, de funkcióban igen. Az alsó udvarban a malac az odavetett tököt, kukoricát csámcsogta, a tyúkoknak ott adtak enni, a libák vagy kacsák — ha voltak — ott fecserésztek.” Az ásott kút egészen elől a kerítés felől esett, valószínűleg, hogy ez az öreg kút egyidős a házzal, ugyanis az uradalmi prefektus 1791-ben szigorú büntetés terhe alatt rendelte el, hogy minden gazda az udvarára kutat ásson.²¹

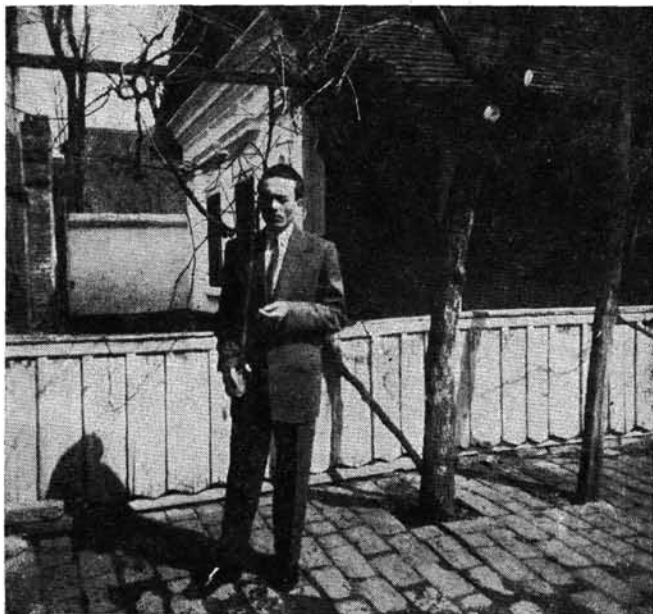
A gabonatároló udvarhosszban a felső udvarban állt, az utca felé eső része léces *kukoricagöré* volt, a temető felőli pedig *deszkahambár*, alatta két *disznóól*, hátrafelé

²¹ Eperjessy K. 1928. 6.

akollal. Mögötte két nagy eperfa. „Nekem — emlékezik Erdei Sándor — ez volt a ‚feketén bolingtató eperfa‘, koronája a Papp-féle ház gerince fölé magasodott, nekünk legkedvesebb gyermekkori játszóhelyünk, állandóan másztunk a nagy eperfára. Szüleink rettenetesen feddtek, de mi ezt nagy bravúrral tudtuk csinálni. Eljártak ide a gyerekek a szomszédból is és az unokatestvérek is.” Ezen túl 1907—8 körül Erdei Ferenc épített egy *téglaólat*, ő ugyanis külön kezdett gazdálkodni, alól disznóól és fiaztató, felül tyúköl.

Amikor a nagyszülőkkel együtt élt a család, két-három disznót vágtak. Egyet feltétlenül a nagypapa névnapján, András napkor, egyet januárban. Mészárszékbe nem igen jártak húsert. Sütöttek le zsírba nyárára húst. Ha nyáron vágták a disznót, minden húst lesütöttek. Csirkét három-négy kotlóaljnyit költettek, vágócsirke mindig volt.

A kertajtótól jobbra esett a fedetlen *libakóna*, amely udvarhosszban el volt rekesztve. Karvastagságú kerek dorongokból ácsolták ezt össze. Alól is volt körben egy rekeszték, 40—50 centiméterrel följebb és afölött is. 6—8 méter hosszú és 4—5 méter széles volt. Sok hely kellett a libának, mert olykor fel is kellett az állomány egy részét javítani. A nagymama nagyság vagy egyéb piaci igény szerint csoportosította, osztályozta őket. A kóna végénél állt az *árnyékszék*, ennek két egymásba csatlakozó kőralakú szellőzőnyílását Erdei Ferenc vágta édesapjával.

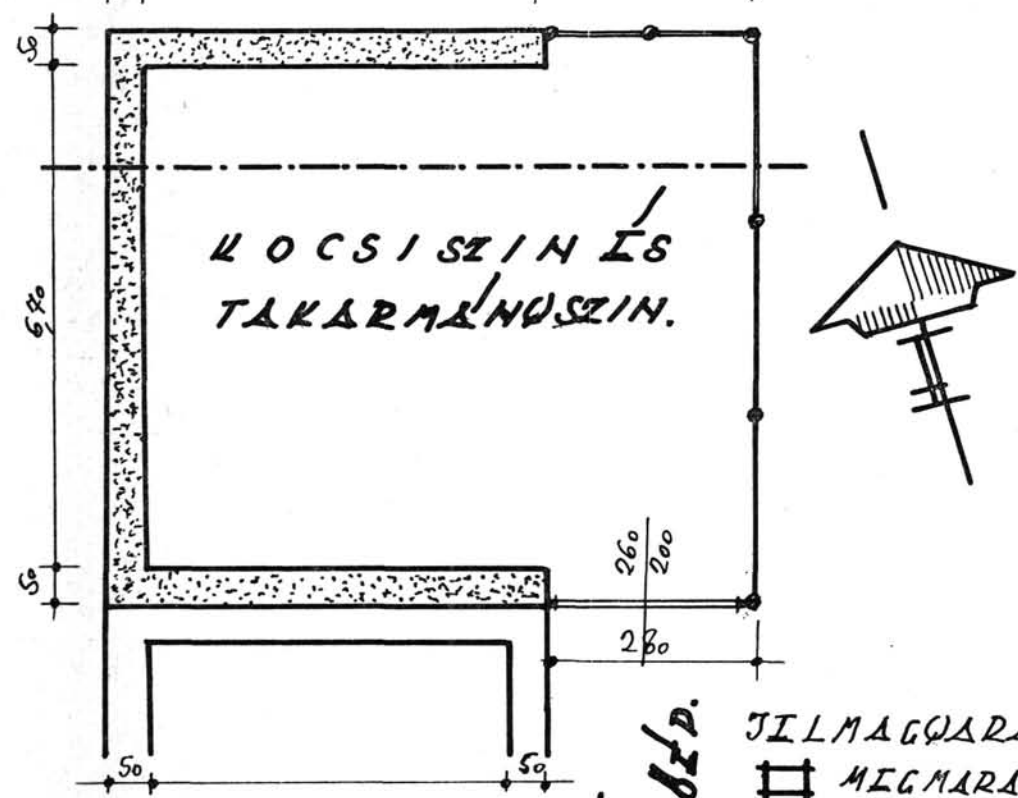
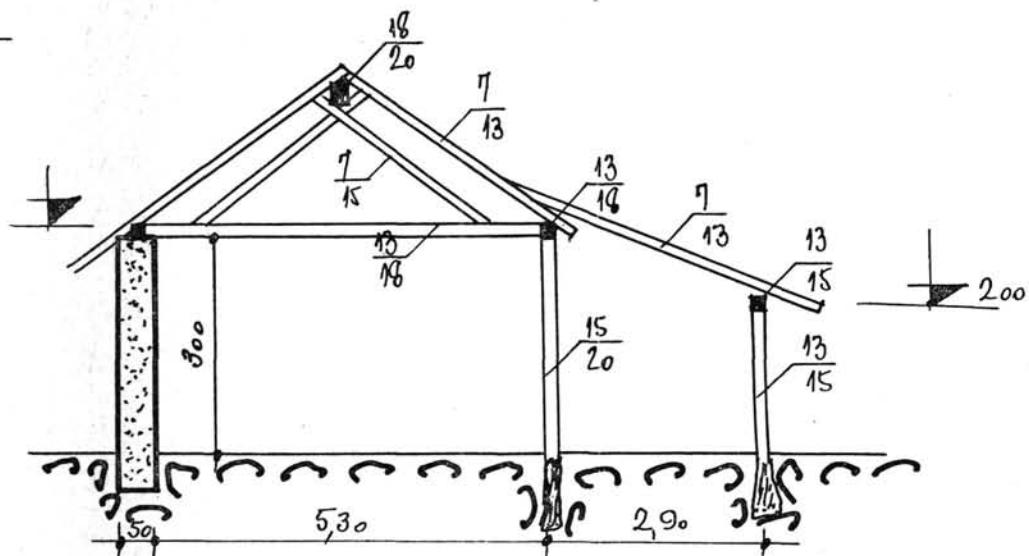
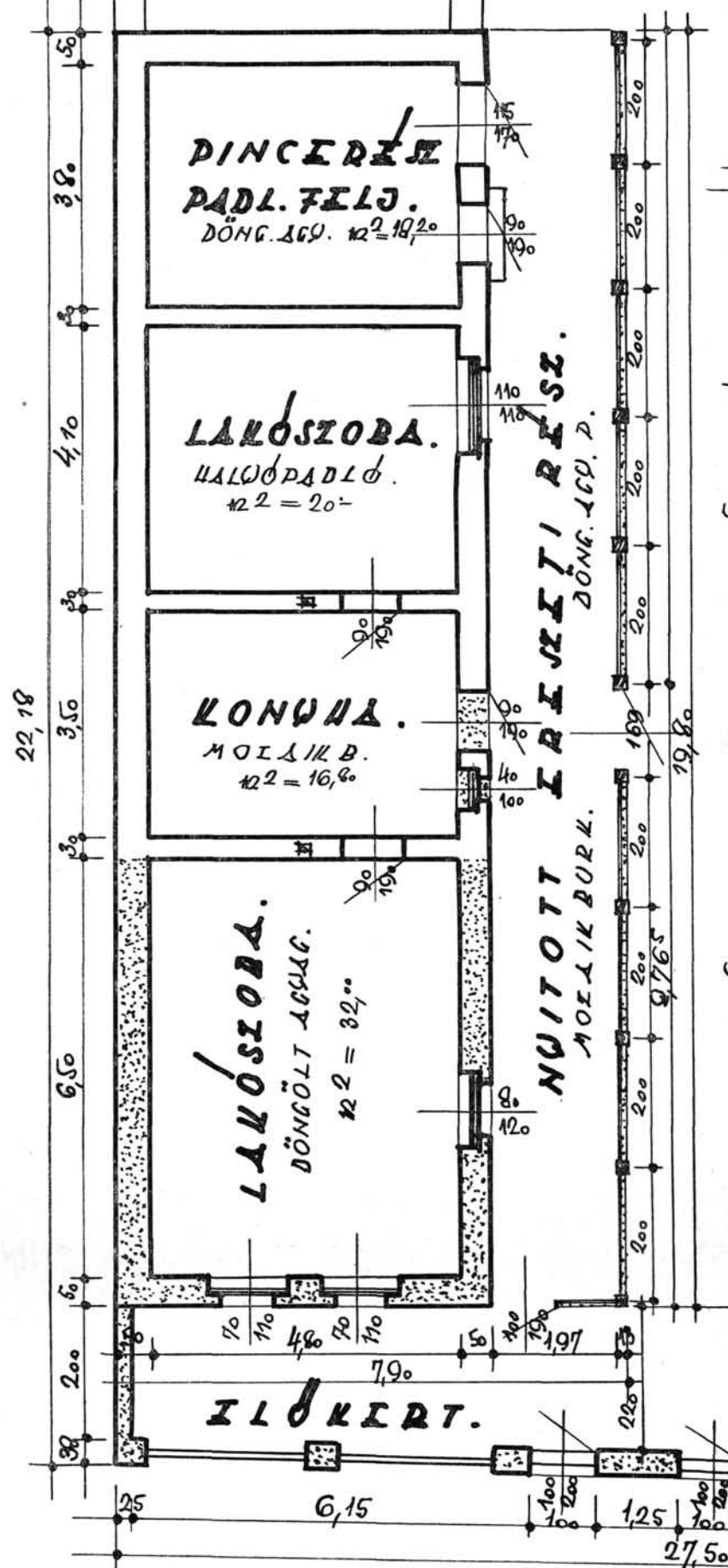
Az Erdei ház homlokzata, udvar felől

A *kert* léckerítéssel volt lekerítve, ez a színejtőnél kezdődött. A nagykapu ettől nem messze esett, az ajtó pedig a libaházhoz toldott szíj végén. A kert egy része be volt telepítve. Bal szélén egy, középen négy sor lugas szőlő, a bal oldalán nagyszemű, kajszibarack, jobbról lószemű szilvafák, végében, a temető határán akácfák. A kert egyik fele here, a másik konyhakert: krumpli, gyökér, répa, bab, káposzta, paprika, hagyma termett benne. Itt-ott ötletszerűen viola. Az ereszt mellett a téglák között

SZABÓ ISTVÁN ÉS N. MAKÓ ÜRÖS H. U. 3. BONTÁSA.

MILLER EP.

A-B. METSZET:

BONT. ALAPRAJZ

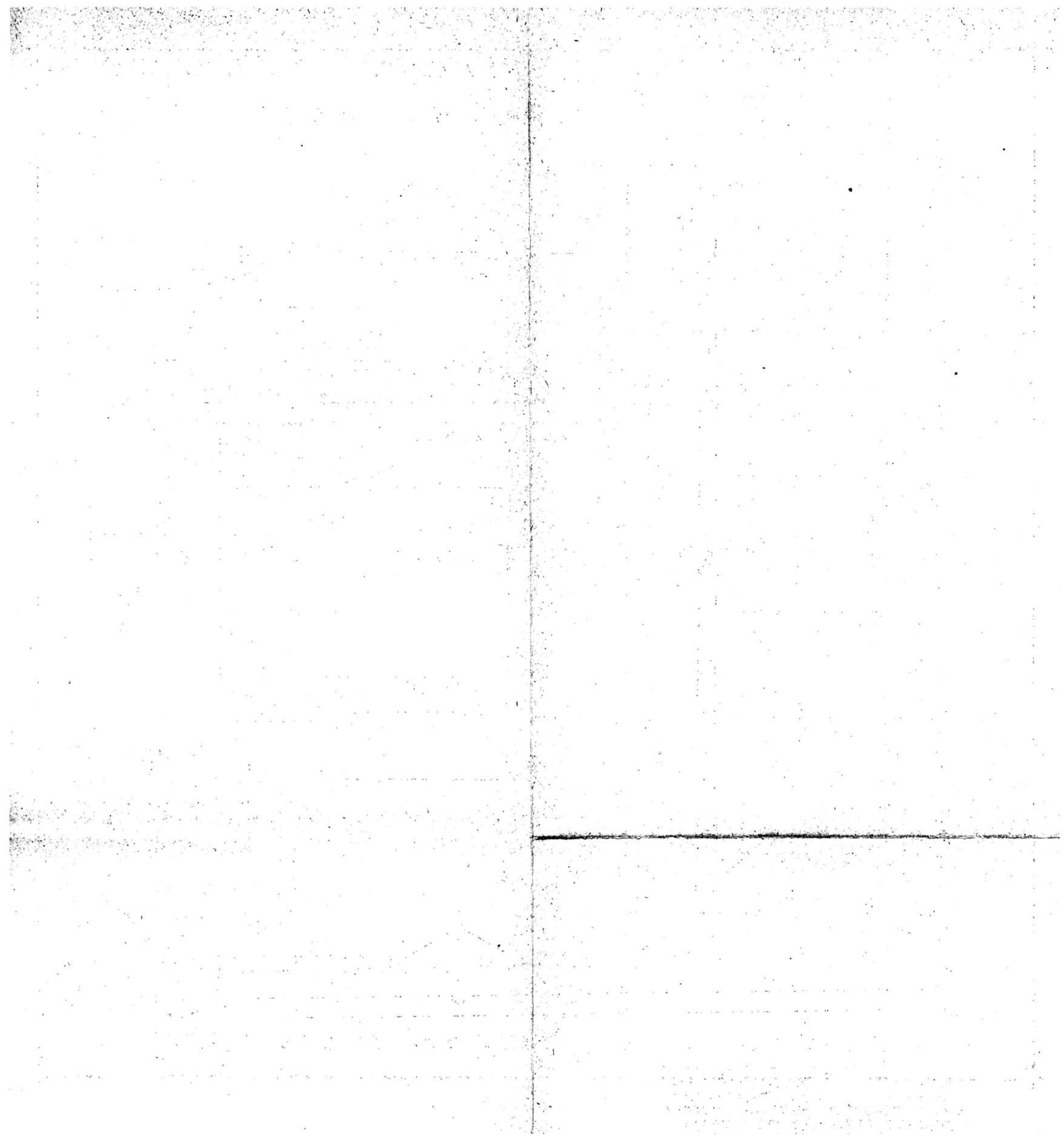
- JELMAGYARLAT:
- MEGMARADÓ
  - BONTANDO

HAU, 1964. I. 10 IN.

ÉPÍTETŐK:

MIUTILIZO:

ALAPRAJZ AZ ÁTALKÍTÁS ELŐTT ISRUIZIO:

sarkantyú, dália, georgina. A kertben még szalmakazal, csutkakúp, ízékkazal. Nem volt sok belőle, a Járandóból mindig annyit hoztak haza, amennyi kellett. A kemencébe szalmával és ízékkal fűtöttek.

Ötvenegy évig lakta a házat az Erdei család. Az itt folyó életmódról Erdei Sándor hiteles sommázatát idézhetjük: „Semmi luxus nem volt ott az ég adta világon, minden nagyon puritán volt, de a gazdálkodás az ment. Egyik legkedvesebb gyermekkori élményem, hogy ott állandóan pezsgett az élet.”

A későbbi tulajdonosok

A nagyszülők halála után már nem sokáig lakja az Erdei család ezt a mindnyájukhoz annyira hozzánőtt házat. Idős Erdei Ferenc még az öröklés évében, 1927. november 30-án eladja, előbb tanyára, majd egy kisebb házba költözik.

Ismét két család veszi birtokba: *Joó Sándor* és *B. Nagy Sándor* famíliája. (Megosztási arány: 1/4 Joó Sándorné Szilágyi Júlianna, 1/4 B. Nagy Sándor, 2/4 B. Nagy Sándorné Joó Erzsébet. A szülők halálával, 1937-ben B. Nagy Sándorné 3/4 házirészt tulajdonosa lesz.)

Ereszalja (első rész)

B. Nagy Sándor árendás földön kezdte termelni a hagymát, majd néhány holdat vásárolt is. A hagymások szövetkezetében választmányi tag volt, fokhagymáját a 30-as évek közepén aranyoklevéllel tüntették ki, vöröshagymája pedig harmadik díjat nyert. Joó Sándor egy zsidó hagymakereskedő alkalmazottja.

Az Erdei nagyszülők halála után átmenetileg a házat nem lakták, ezért eléggé leromlott. Házi összefogással végezték el a legszükségesebb munkákat (tapasztás, meszelés). 1932-ben az utcára erős téglakerítést húztak és új deszkakapukat csináltattak. A ház előkertés részéhez téglalábazatra kovácsoltvas kerítés került. A fölső

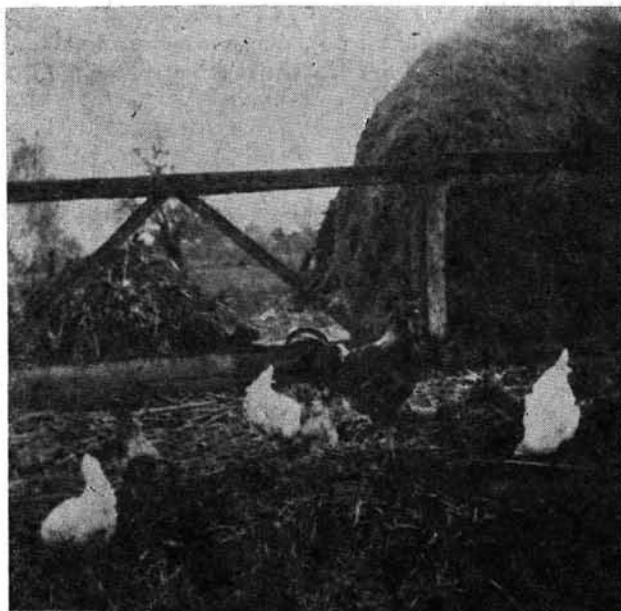
Ereszalja (hátsó rész)

kiskapu fölé díszes oromzat épült. Ez a kapu ritkán bocsátott be vendéget, a közlekedés az udvarra nyíló alsó kiskapun bonyolódott. A csordáról hazaérkező tehenet is itt engedték be. A két kapu közötti téglapillér közepén — magasan, hogy a vásott gyerekek ne érhék el — csengő fényes rézfogója állt ki. Az eresz végén felfüggesztett csengő érces hangja a kert végében is hallható volt. Az eddigi egyszerű, íves végződésű nagykaput felül hivalkodóan díszes nagykapu váltotta fel. A napsugaras házvégét, az utcai ablakokat és a kapukat okkersárgára mázolták.

Az eddigi tagolatlan *udvart* — nagy és kiskapuvál ellátott — drótkerítéssel választották el. A felső udvar téglaközeiből gondosan eltávolították a kinövő füvet. Az eresz mellett szőlőlugast alakítottak ki igénytelen othelló szőlőből és néhány gyümölcsfát ültettek. Joó Sándor szabályos távolságban kiemelt egy-egy téglát és fehér violát nevelt. A fölső udvar szélességében alakították ki a fölső kertet tele gyümölcsfával és szőlővel; középiütt labdarózsával, az utca felől fehér orgonával és jázminfával. A hambár-kotárka alatti disznóolat csirkeóllá alakították és dróthálóval csirke udvart rekesztettek.

A régi ásott kút kotrás során beomlott, ezért a gazdasági udvarban fedővel ellátott *betongurigás gémes kutat* csináltak. Itt hűtötték a dinnyét és tejes kandliban ide engedték le a kimaradt ételt is. A kút mögötti, náddal fődött régi kotárkát elbontották, így megszűnt az alatta levő tyúkól is. Az új kétszintes tyúkól felső részében morzsolt csutkát tartottak. Az 1940-es évek elején udvarkeresztben egy vagon csöves kukorica tárolására alkalmas kotárkát ácsoltak, alatta két disznóóllal, az utca felé aklokkal, a kert felől nyári istállóval. Ennek hátsó részére deszkák, lécek, kendermegmunkáló eszközök és széna volt. Az első szomszéd felől füstölő, árnyékszék és mellette trágyadomb.

Az utcai *nagyszobából* lerekesztettek egy előszobát, amelynek az eresz alá ajtót nyitottak. Az utcai ablakokból kifűrészték a vasrácsot. Az 1930-as évek

Alsó udvar

végén a felső épületet alárakták, elszigetelték, a szabadkémény kürtőjét elbontották, az ereszaljának felső felét cementlappal burkolták, a belső szobát kipadolták.

Az utcai szobát, az ebből lerekesztett előszobát és a pince fölötti kamrát Joó Sándorék használták. Joó Sándorból, a bőgatyás, dolmányos parasztemberből félcipős, pantallós hagymafelvásárló lett, a felesége pedig a város legelőkelőbb divatszalonjában (Bauer Zsuzsa, Klopfer) rendelésre készített polgári ruhában járt és kis fekete retikült hordott.

A nagyszoba két különböző szobabútor darabjaival volt berendezve. Az ablakok között egy hatalmas barna színű, esztergált keretű, díszes lábú tükör állt. Az ablakon földig érő, mintás, kétszárnyú függöny, fönt széles drapériával. A párhuzamosan állított, sárga színű ágyak fejevére tojás alakú esztergált díszek illeszkedtek. Az ágyak előtt egy hatalmasra nyitható sárga asztal, mellette két barna tonettszék, ülőkéjén sárga szecessziós díszítéssel. Az ágyak fölött Joó Sándor fényképe. A hátsó falnál egy sárga, esztergált díszítésű kétajtós ruhásszekrény és egy rózsaszínű — virágmintákkal díszített — mosdóállvány, rajta rózsás mintájú fehér porcelán lavór, kancsó és két szappantartó. Két oldalt és hátul törülközőtartó. Az oldalablakon csipkefüggöny, előtte piros plüssdívány, amelynek háttámláját középpütt rézrúddal rögzített tükör ékesített. Az üvegajtón spárgára feszített csipkefüggöny. Az ajtó mögött a tükörrel azonos színű kaszli, fölötte a falon II. Rákóczi Ferenc képe. A falat levélformájú lefutó minták díszítették. A mennyezetgerenda közeit perzsaszőnyegre emlékeztető motívumokkal festették ki. A leválasztott keskeny *előszoba* egyetlen állandó berendezési tárgya egy stelázsi, rajta befőttek, lekváros szilkék, edények, evőeszközök, letakart ételek és kenyér.

A *nagykonyha* bal sarkában stelázsi állt befőttekkel, lekváros szilkékkel, szeggett kenyérrrel, kenyérszelő késsel; só, cukor és fűszer dobozokkal, gyufával, lámpával és alól cipőtisztító dobozzal, spirituszos üveggel. Az ajtó mögött fa mosdó-

állvány és egy ászok két-három zománcos kék kantával, benne friss ártézi vízzel. A nagyszoba falánál egy barna kaszli, fiókjában evőeszközökkel, szakajtóruhákkal és sütőabrosszal, alól, a polcos részén edényekkel, kis szitával, nyújtófával, kovászttevő kanállal. A kaszli tetején szakajtókosarak. Középen volt egy asztal, melynek lapja megfordítva gyúródeszkául is szolgált. A falon nagy szita, keresztfá, kovászttevő vājling, szűrőkanál. A konyhaszéken mosogató vājling, mellette szappantartó házi szappannal. A földön moslékos vödör, a sarokban sütőlapát, szénvonók, piszkavas. A hátsó fal jobb oldalán csikófejes tűzhely, de ezt később hihordták és a főzés lekerült a kiskonyhába. A helyiség ismét tiszta konyha lett, majd a nagymama halála után a nagyobbik unoka szobája. A bejárattól balra került a nagy tükör, középre egy nagyasztal (melynek belsejében őrizték a bibliát, a családi fényképeket, szerződéseket), körben székek.

A *belső szoba* B. Nagy Sándorék lakószobája, amelyet a 30-as években ki is padoltattak. A kemencepadkán rongypokróc, az ajtó felőli sarokban, a kemencetorok alatt zománcos kanta, mert a konyhában nagyon lehűlt a víz. (Sohasem a kantafödőből ittak, mindenkinek volt külön pohara vagy bögréje az asztali fátalcán.) A kemence torkán melegedett fel a hideg étel, a tej, ott szikkadt a vágott dohány. Itt szeretett ülni a macska is. Az egyik ágy a hátsó falnál, a másik az udvar felőli ablaknál állt. Az ajtóval szemben zöld plüssdívány, billenthető tükörasztalka és varrógép, az ajtó mögött kétajtós szekrény. A dívány előtt esztergált lábú nagyasztal négy esztergált támlájú székekkel. Az ágy- és az asztalterítő zöldesszürke szövet.

A pince fölötti *kamrába* — elvehető — négy-öt lépcső vezetett. Mivel ezt átmenetileg Joó Sándorék konyhául használták, elbontották a kelerájt. A nagyapa halála után ismét kamrának használták. Létrán hordták fel a padlásra a vetőmagnak való búzát, árpát és az apróhagymát. Ide kötötték fel a csemegezőlőt is, amit cukorégetéssel gőzölve tartósítottak. A *pincében* ászkon hordó, a homokban zöldpaprika, zöldség, a sarokban krumplicukorrépa, piroscékla, karácsonyi fogyasztásra szánt jégdinnye.

Az *ereszalja* funkcióban alsó és felső részre oszlott, amit a burkolat is jól kifejezett, a nagykonyha ajtóig mozaiklapos, a többi része földes, az utca felől az előkert szélességében téglázott. A munkavégzés kizárólag az alsó szakaszán folyt. Az ereszoszlopokra itt volt kifeszítve a ruhaszárító kötél. Itt erjesztették az ereszeszkán a dunsztos üvegekben a kovászos uborkát, itt altatták színes köcsögökben a tejet, itt tárolták a magnak való vöröshagymát, itt folyt a rakás előtti fokhagymakaparás, eladás előtt a hagyma válogatása, a hagymás zsákok bevarrása. Ott száradt a mák, a fölnyűtt bab, borsó. Mivel a széngáztól itt nem fájdut meg a fejük, itt vassaltak. Jó idő esetén vasárnaponként itt ebédeltek. Az alacsony asztalon üveglégyfogó, a tejes kuncsaftok részére kimért tej.

Az *alsóépület* szoba-konyhája igen egyszerű bútorokkal volt berendezve. Minden belsőbb munkát itt végeztek, mivel ez a két helyiség jól volt fűthető, ezért napközben mindenki itt húzta meg magát.

Dr. B. Nagy Erzsébet visszaemlékezése szerint Erdei Ferencnek nem igen volt makói útja, hogy a szülőházába be ne nézzen. Mindig csak hátra ment a gazdasági udvarba, onnan a kiskonyhába és a kisszobába. Az ajtó mögött volt az ágy, ahol született. Mindig meghatottan nézte ezt a sarkot, akár szobának, akár kamrának volt berendezve. Anyjára emlékezett.

A három állásos *istállóban* egy tehén és két ló volt, később egy ló és egy kecske, végül mindössze egy kecske. Az istálló sarkában állt a nyírfa sóprú, a vasvilla és a lapát. A ló állás mögött, az ablak mellett, hatalmas szegen függött a lószerszám, az ablakban kefe, tehén- és lóvakaró. A kocsiszínből kukoricadaráló, satu, kalapács,

Istálló színnel, mögötte libaház

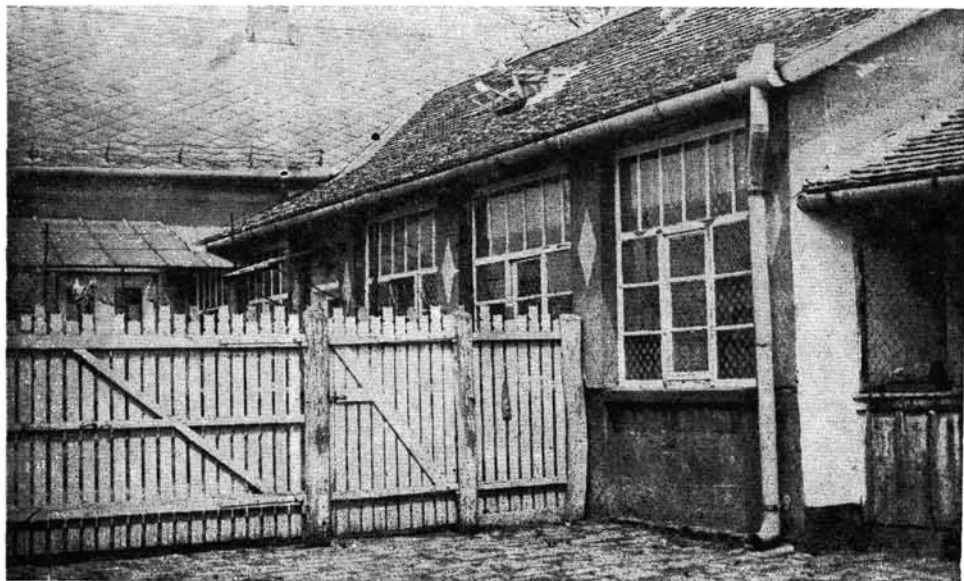
fogók, szeges doboz, kocsikenőcsös doboz, gépolaj, sarlók, kaszák, tokmány kaszakővel, szárvágók, talicska. A libásszínen szemes takarmány, korpa- és darászsákok sorakoztak, továbbá ásók, kapák, gyökérásók, rosták, fűrészek, bak, vasútálló, eke, ekekapa, fa-, vas- és túsökborona, henger, dikkelő, tarlógereblye, használaton kívüli kocsioldalak, kocsiülések, vetőgép. A libaszín a gyerekek kedvenc tartózkodási helye volt, dr. B. Nagy Erzsébet szerint kincses kamrának tekintették. A polyvás-színen takarmányos nagykaskák és szecskavágásra előkészített takarmány, répszelő és szecskavágó.

A kertben kapott helyet a szérűskert, a szalmakazal, a csutkakúp, az ízékkazal, de nem hiányzott a napraforgó- és mákszárkúp és a csutkatőkazal sem. A kert közepén csapás vezetett a temető felé. A csapástól balra Joóék, jobbra B. Nagyék művelték a kertet. Bőven termett benne konyhakerti növény és gyümölcs.

Betegség és a családi körülmények változása következtében az egykori nyüzsgő élet egyre szűkebb térre korlátozódott. A gyerekek értelmiségi pályát választva elkerültek Makóról, a súlyosan beteg édesanya Budapestre, a lányához költözik, az egyedül maradt gazda leköltözik a jól fűthető alsó lakásba. Ilyen előzmények után 1963. november 30-án csereszereződést kötnek *Szabó Istvánnal* és feleségével, *Erdei Julianná-*

val. A vevők B. Nagy Sándornak átadják a Vörös Hadsereg u. 96. számú házat, a feleség pedig megkapja a két ház közötti értékkülönbséget, amit hatvanezer forintban állapítanak meg. Mivel a cserébe adott ház fele özvegy Erdei Józsefné tulajdona volt, az új ház felére rátáblázták a haszonélvezetet. A ház tényleges birtokbavételét 1964. április 15-én állapították meg, erre az időre a tervezett építéshez szükséges anyag beszerzése is megtörtént.

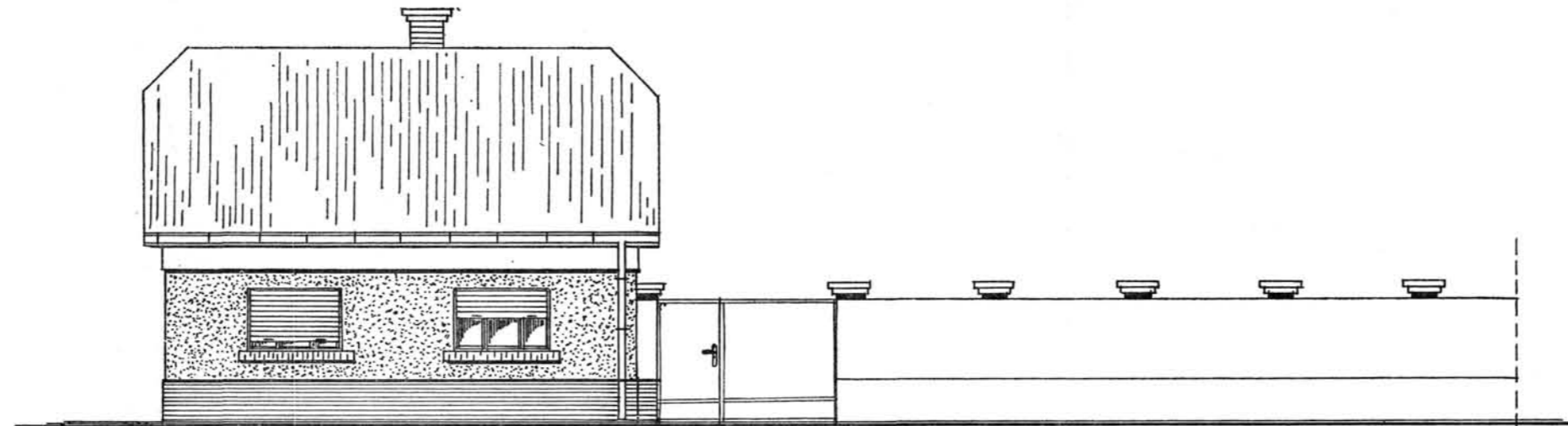
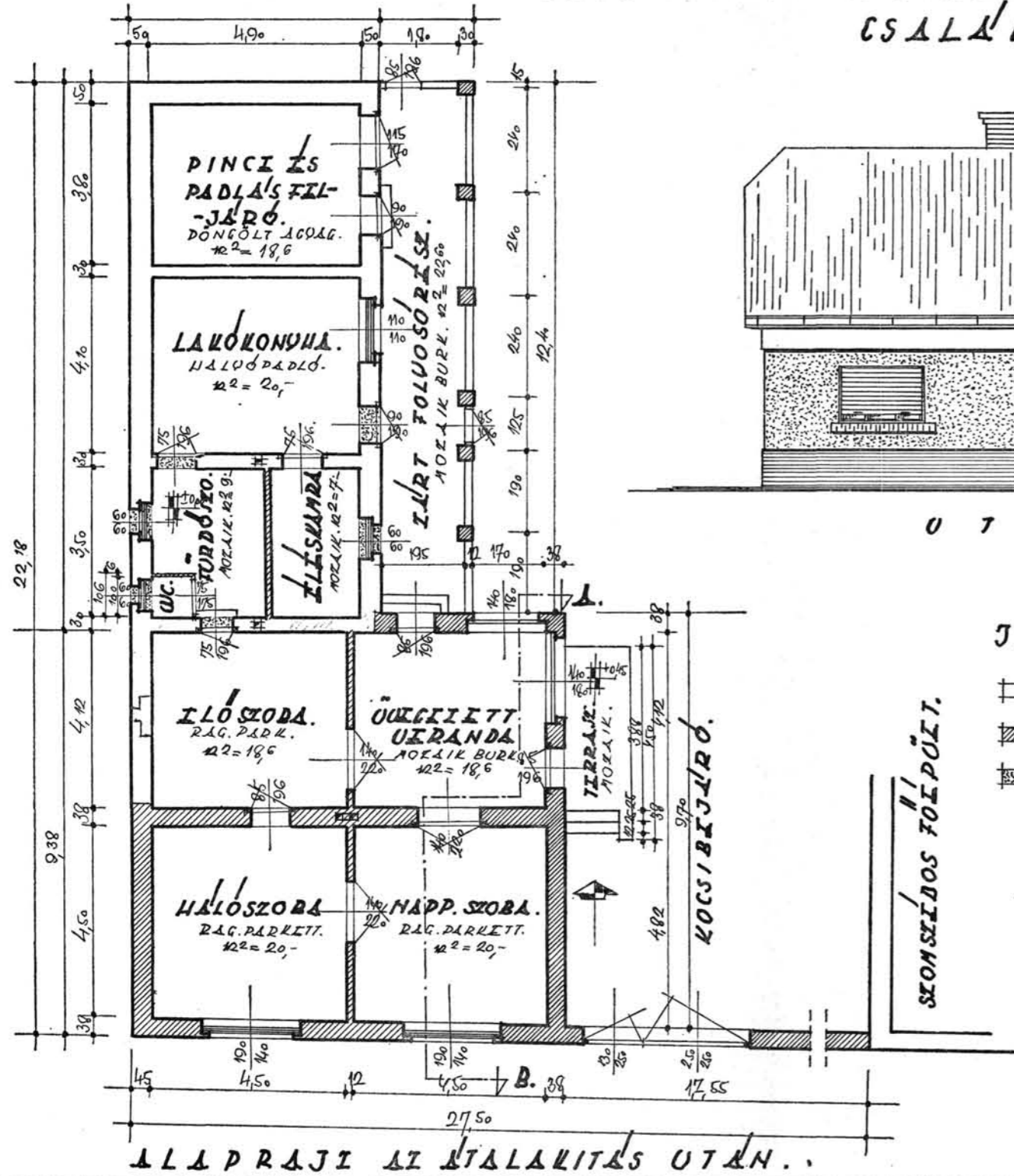
A régi utcai nagyszoba lebontásával és az előkert igénybevételével az utcáfrontra 10×9,40-es alapterületű, négy helyiségből álló *kockaházat* építettek. A nagykonyhából fürdőszobát és éléskamrát, a belső szobából étkezőt, az eresztből üvegezett zárt folyosót alakítottak ki. A főépület ereszdeszkázatát az alsóház előtt állították fel, így a régi repülőeresz helyett itt nagyeresz jött létre. A takarmányos

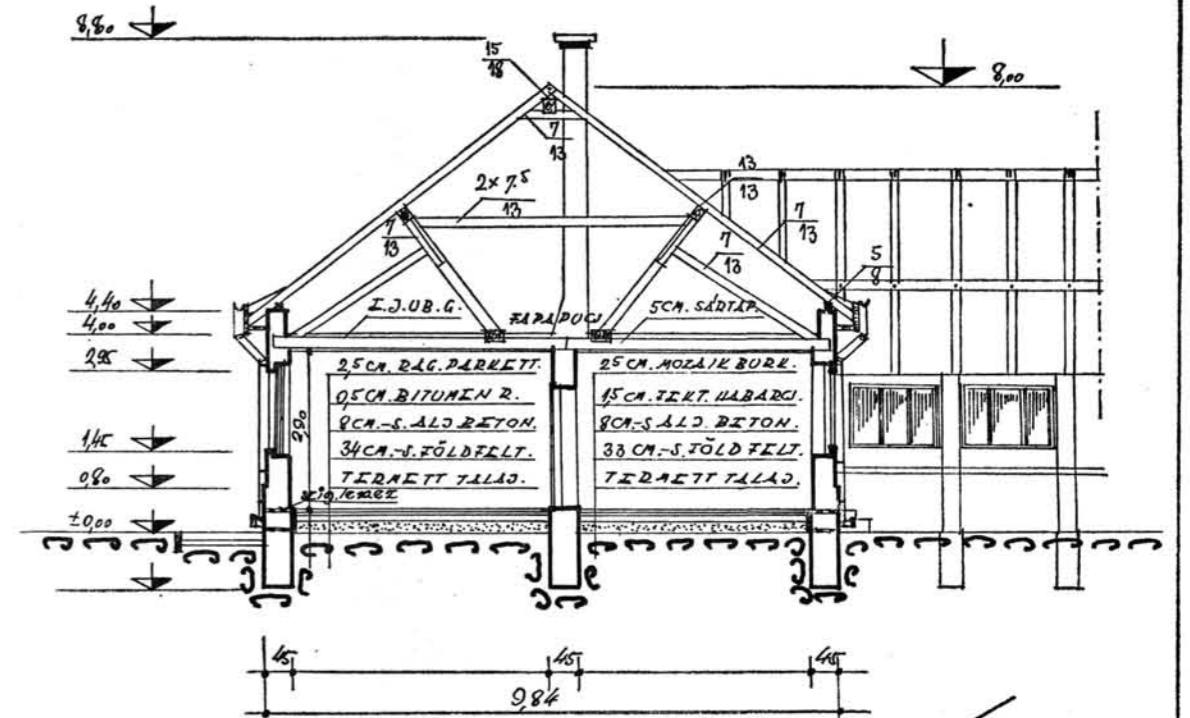
A nyitott ereszalját 1964-ben zárt folyosóvá alakították

színt elbontották. Az új ház építésekor szükségszerűen megszűnt a felső és az alsó kiskapu, az eddig középen nyíló nagykapu ház felőli szárnyát megkisebbitették. A rozoga hambár-górért és a nyári istállót elbontották. A kotárka maradt a helyén, de az aklot áthelyezték a kert felőli oldalra. A tyúkól mellé garázst emeltek, mögé pedig füstölőt, de időközben már azt is elbontották. A felső és az alsó udvart olajfestéssel mázolt léckerítés választja el. Az új ház építése utáni évben a felső éléskamrából teakonyhát alakítottak ki. 1972-ben központi fűtést csináltattak és ugyanekkor a külső homlokzatot színes kőporos vakolattal látták el. A ház megújult életéről Erdei Ferenc megállapítja: „Hozzánk hasonló hagymás családbeliek vették meg, de a kezük alatt minden megváltozott, pontosabban korszerűsödött. Újjáépítették a házat... az utcára fordítva az épületet több szobával, kőalapra téglával, parkettával, vízvezetékekkel, fürdőszobával. De a nagy kertben és a város melletti földön továbbra is mezőgazdaságot folytatnak: újbürgonyát, hagymát, virághagymát termelnek, kukoricájuk terem, disznót hizlalnak és baromfit tartanak. Annak ellenére, hogy a férj banktisztviselő, egyébként szintén hagymás család sarja. Maga

SLABÓ ISTVÁN ÉS NÉJE IRDÉI JULIÁNNA, MAKÓ VÖRÖS-HADSÍRIG UTCA 3 SZ. ALATT ÉPÍTENDŐ
CSALÁDI LAKÓHÁZTÍPUS TERVTERVEZÉSE

UTCAI HOMLOKZAT.

A-B. M I T S Z I T :

JELMAGYARÁLAT:

- MEGLÉVŐ FALAK
- ÚJÉPÍTÉSŰ FALAK
- BONTANDÓ FALAK

BEÉPÍTÉSI ADATOK:

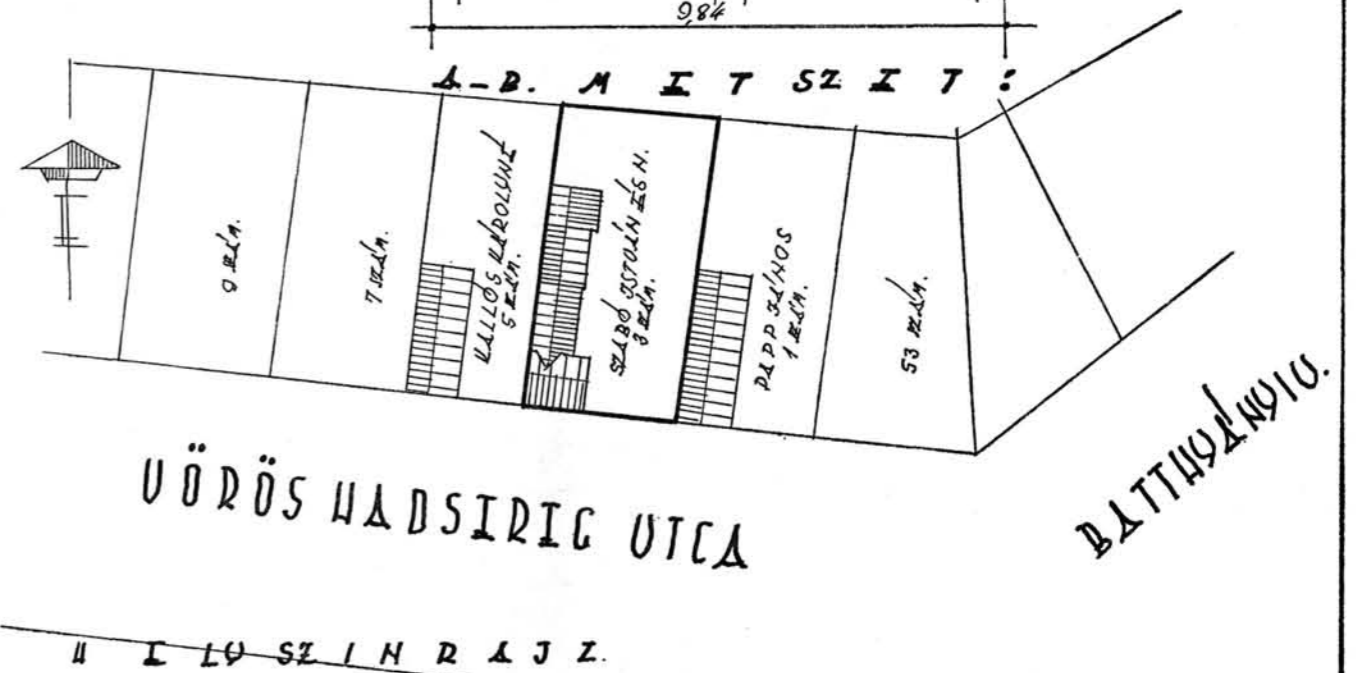
BEÉP. TERÜLET : 73 m² 122-122
 BEÉP. TERFOGAT : 169 m³ 399/m³
 HASZNOS TERÜLET: 54,6 m² 99,8 m²

HÓMEGYZÓDÁSÁRNYÉL, 1964. I. 10.-ÉN.

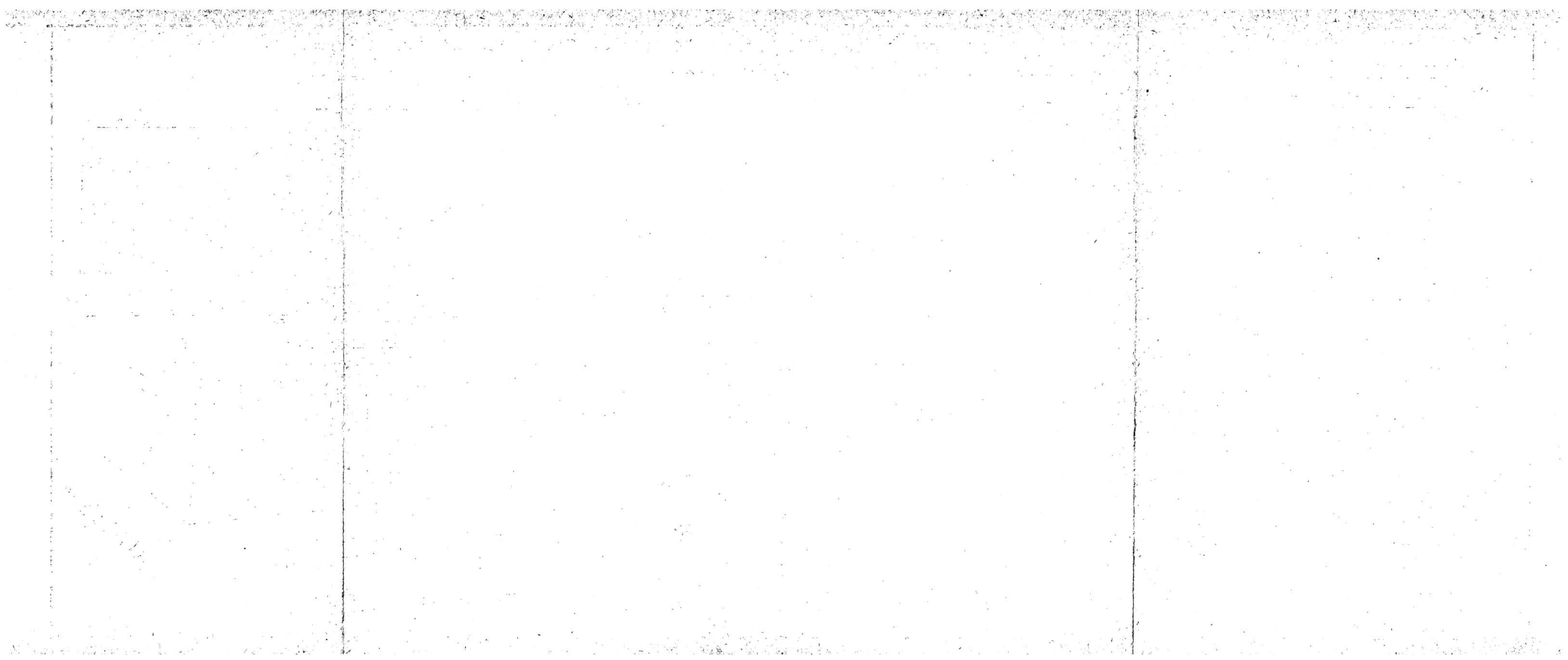
ÉPÍTÉSTŐK:

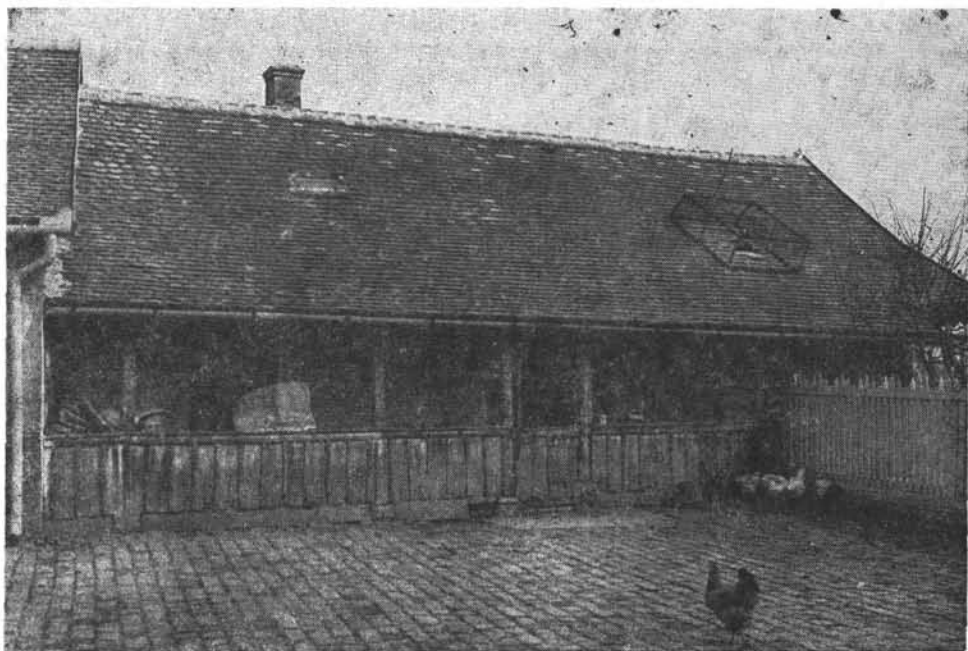
Irdei Julianna
 KIVITELÉS: TERVEZŐ:

VÖRÖS HADSÍRIG UTCA

BATTYÁNYI U.

A felső épület nagyeresztét 1964-ben Erdei Ferencék konyhája és istállója előtt állították fel

A ház jelenlegi hármastagolás

is, felesége is részt vesznek a munkában, ebből épült a ház, ilyen munkájuk után van gépkocsijuk. Termelő család marad ez továbbra is, bár foglalkozása szerint alkalmazott lett a családfő. Gyermekeik még ebben nőnek fel, de távlatra már aligha folytatják ezt az életmódot.”²²

Egy évtized híján kétszáz éves a ház. Ez a folyton változó épület Makó legrégibb parasztházainak egyike. Hosszú ideig olyan volt — ahogyan Erdei Ferenc a régi makói házakat jellemezte — mint egy új típusú magyar népdal. Ilyen a belső része ma is, ugyanis a gyökeres átalakítások érintetlenül hagyták azt az ősi épületrészt, ahol Erdei Ferenc született. Ő mondta ennek az utcának épületeiről, hogy ezek a „házak még sokáig fognak emlékeztetni a régi életre”²³ — tegyük hozzá — a város nagy fiára is.

Az Erdei család

Az Erdeiek minden bizonnyal Erdélyből származnak, erre engednek következtetni a családi név legrégebb alakjai: az *Erdélyi* és az *Erdéli* változatok. Nevüket írták még *Erdélji*, *Erdélyi*, *Erdéi*, *Erdéji*, *Erdelyi* változatban is. Az Erdei alakváltozat a 19. század elejétől válik általánossá.

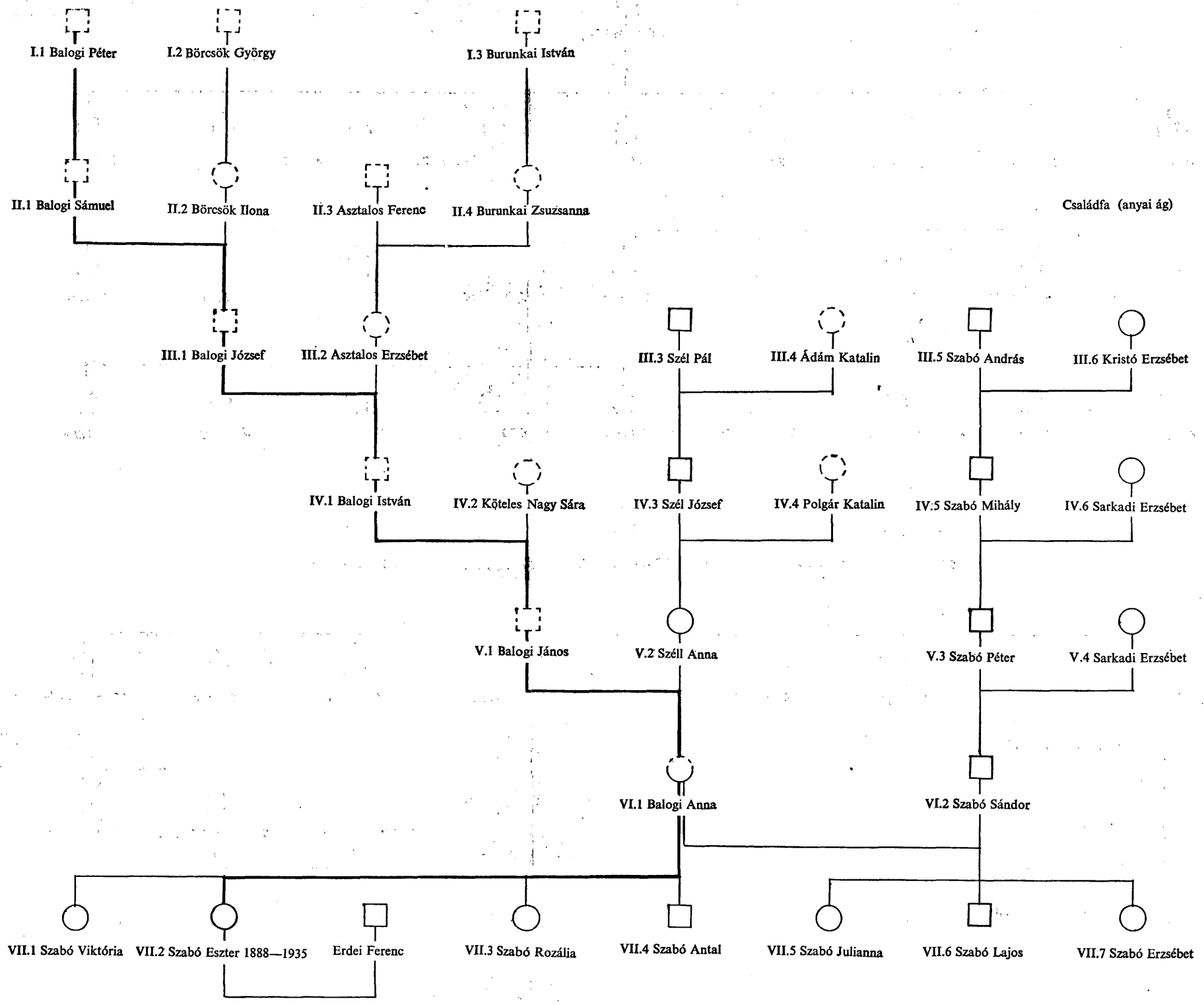
Erdei Ferenc többször beszélt Erdei nemzetségről, melyen a makói Erdeiek szegről-végről való rokonságát értette. Vannak, akik antropológiai különbségeket is vélnek megkülönböztetni, mondván: vannak kerek és hosszú arcú Erdeiek. Mindkét tábor esküszik, hogy Erdei Ferenc az ő csoportjukhoz tartozik. Valójában a közös vagy a két őstől származtatott eredet már csak azért sem bizonyítható, mert a református egyházközségben csak 1743-tól vezetnek kereszteleési anyakönyvet, így a család múltját legfeljebb 240 évre lehet visszavezetni. A 18. század végén három felekezethez tartoznak Makón a Erdeiek: legtöbben reformátusok, de vannak közöttük római katolikusok és görögkatolikusok is. A református Erdeiek között is volt jómódú és egy szegényebb ág, Erdei Ferenc az utóbbihoz sorolható. Mivel Makón az Erdei nevéek igen elszaporodtak, ragadványneviük alapján különböztették meg őket. Ilyenek: *Pikulás*, *Personátos*, *Tulipános*, *Selyömgatyás*, *Pléhfogú*, *Ibolyaszemű*, *Boxoló*, *Zongorista*, *Citerás*, *Kopasz*, *Szakállas*, *Kocsmáros*, *Turós*, *Disznós*, *Bajuszos*, *Sarkantyús*, *Szakács*, *Egykezű*, *Sánta*, *Hosszúnyakú*, *Vadász* nevek. Erdei Ferencéket *Libás Erdeieknek* hívták.

Az Erdei ősök

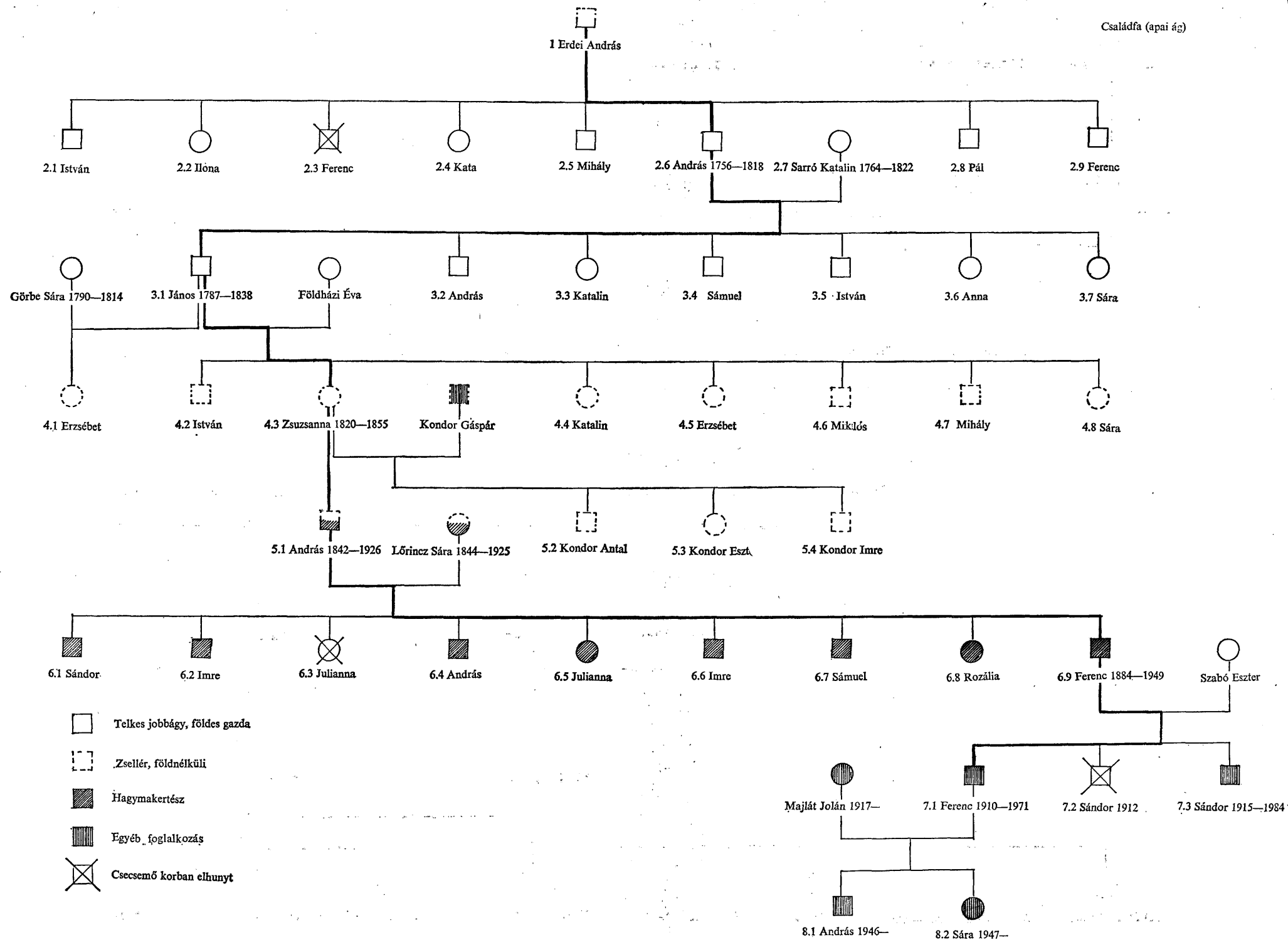
Az 1715. évi összeírásban szerepel *Georgius Erdelyi* jobbágy, akinek összes vagyona egy fossor szőlő és a házas zsellér állapotú *Valentinus Erdelyi*. Az 1716. évi török háború idején sokan elmenekülnek Makóról — közöttük a két Erdei család is — ezért hiányoznak az 1717. évi összeírásból. 1720-ban *Valentinus Erdelyi* 15, *Georgius Erdelyi* 9 pozsonyi mérőnyi földet művel, ekkor mindkét család jobbágyi sorban él. Az utónevek hagyományozódásában minden családnak megvoltak a névadási szokásai. Mivel az Erdei családban az András, Mihály, Ferenc, Sámuel, István nevek hagyományozódtak, a Bálint és György nevek sohasem, valószínűnek látszik, hogy az Erdei família nem ezek egyikének leszármazottja.

²² Erdei F. 1971. 316—317.

²³ Erdei F. 1971. 317—318.

- Telkes jobbágy, földes gazda
- Zsellér, földnélküli
- Hagymakertész
- Egyéb foglalkozás
- Csecsemő korban elhunyt

Erdei Ferenc családjának makói alapítója *Erdelyi András* lehetett (származási száma a családfán: 1.), aki dédnagyanyjának dédnagyapja volt. Neve először 1740. évi rovatos összeírásban tűnik fel, mint házatlan zselléré. Rövidesen jobbágyi sorba küzdötte fel magát, 1753-ban házzal, 2 szarvasmarhával és 2 lóval rendelkezik, 1761-ben pedig 7 akó bort is szűr. Az urbárium kihirdetésekor, 1772-ben fél jobbágytelken gazdálkodik. Két évvel későbbi összeírás szerint 16 jugerum szántót, 24 jugerum rétet, 3 fossor szőlőt, egy második osztályba sorolt házat, 16 számos jószágot, 2 sertést és 50 juhot mondhat magáénak.

Feleségének nevét nem ismerjük, de gyerekeiét igen. Hat fia és négy leánya született.

16. táblázat

Erdei András gyerekei

István	1745. augusztus
Ilona	1746. szeptember 30.
Ferenc	1749. március 20.
Kata	1751. március 28.
Mihály	1754. február 27.
<i>András</i>	1756. november 16.
Pál	1759. február 28.
Erzsébet	1760. december 23.
Erzsébet	1762. április 30.
Ferenc	1764. június 21.

A fiúk közül öten érték meg a felnőtt kort, 1782-ben valamennyien negyed-negyed telken gazdálkodtak. Az úrbéri földek fölmérése során egymás mellett kapták meg a birtokot, a szállási földet a Rákosi út mentén, az ún. Eperjesi völgyben, az egyik ugar földet Dálon, a másikat Jángorban.

17. táblázat

Az Erdei család a Tabella Geometricaban, 1781

Sub Numero in Mappa	Nomen et Cognomen	Terra Juge-rialis	Terra arvaly in 1 ^{mo} calca-tura	Terra arvaly in 2 ^{do} calca-tura	Fundus Intra-villanus	Adjustatio fundi Intra-villani	Summa jugerorum	Quantibus sessio-num
139	Erdéli Mihály	11	1 4/8	1 4/8	2/8	—	14 2/8	2/8
140	Erdéli Ferenc	11	1 4/8	1 4/8	2/8	—	14 2/8	2/8
141	Erdéli István	11	1 4/8	1 4/8	1/8	1/8	14 2/8	2/8
142	Erdéli András	11	1 4/8	1 4/8	1/8	1/8	14 2/8	2/8
143	Erdéli Pál	11	1 4/8	1 4/8	1/16	3/16	14 2/8	2/8

18. táblázat

Az Erdei család Makó város urbáriumában, 1782

Numerus	Kereszt és vezeték nevek	Minemúsége	Belső telek	Szántó-föld	Rét	A belső telek helyrehozása
139	Erdéli Mihály	2/8	2/8	9	5	—
140	Erdéli Ferenc	2/8	2/8	9	5	—
141	Erdéli István	2/8	1/8	9	5	1/8
142	Erdéli András	2/8	1/8	9	5	1/8
143	Erdéli Pál	2/8	1/16	9	5	3/16

Makón egy jobbágytelek 57 jügerumból állt (egy jügerum = 1100 négyszögöl). Ennek megoszlása: 36 szántó, 20 rét, 1 beltelek. Az Erdei testvérek negyed telekkel rendelkeztek, ennek megfelelően 9 szántó, 5 rét, 2/8 beltelek jut részükre. Amennyiben a beltelek ennél kisebb, azt kiegészítik, és ez mentes a kilenced alól. A szántót és a rétet együtt mérték ki. A város övezeteinek megfelelően a szántót a szállásföldek, az ugarföldek és a kenderföldek övezetében mérték ki. A vetésforgót mindenki maga alkalmazta. Rendelkezhetnek még veteményesekkel és szőlőkkel is.

19. táblázat

Az Erdei család vagyoni helyzete 1788—1789-ben

Numerus	Név	Állapot	Ház	Szántó	Rét	Szőlő	Vetemény	Ló
467	Erdei András	jobbágy	1	18	10	1	1	—
663	Erdei István	jobbágy	1	13	7,5	1	1	2
746	Erdei Ferenc	jobbágy	1	18	10	4	1	2
746	Erdei Mihály	jobbágy	—	9	5	—	—	—

(Forrás: MVL Rovatos összeírás)

A család minden tagja csendben él, kötelezettségeit pontosan teljesíti, a hatósággal nincs összeütközése, így a levéltár sem őriz róluk semmi érdemlegeset.

A főághoz tartozó (2.6) *András* (1756—1818) *Sarró Katalinnal* (1764—1822) kötött házasságából hét gyermek született.

20. táblázat

Erdei András (2.6.) és Sarró Katalin gyerekei

Név	Születés ideje	Házszám	Állapot	Keresztszülők
János	1787. I. 8.	467	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit
András	1788. IX. 27.	467	gazda	Budai János, Nagy Katalin
Katalin	1792. I. 24.	—	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit
Sámuel	1794. X. 10.	—	gazda	Takáts István, Kováts Erzsébet
István	1798. IV. 10.	—	gazda	Budai János Nagy Katalin
Anna	1800. I. 31.	—	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit
Sára	1804. XI. 6.	—	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit

Mihály (2.5) testvérbátyja két nagyobb fiát — amikor elszakadtak tőle — kielégítette, a maradék vagyont végrendeletileg osztotta el.

Erdei Mihály (2.5.) végrendelete

Alább írott érzvén mostani öregségemmel és 80 dik esztendőre lett jutásommal életemnek vége felé való közelítésemet, ép elmével s értelmesen szólható nyelvel megmaradandó vagyonyaimról az alább írott bizonyságok előtt következő végintézetemet téstem, ugymint: 1^{ször} Minthogy István és Mihály fiaimat már ennek előtte következőképpen kielégíttem, ugymint István fiannak vettem házat 320 forintokon; ezt pedig amidőn az árviz által lerontatott, ujonnan felépíteni segitettem, adtam Szentlőrincen 14 ut szőlőt, azonkívül egy 3^{ad} fü üszőt, Mihály fiannak adtam készpénzbe 60 forintot, egy 3^{ad} fü üszőt; ugyanazért a mostan meglévő vagyonomból, ugymint a városon lévő házamból, mellyet az édesanyámtól készpénzen ugy váltottam magamhoz, hogy ezt Gyarakai Pétertől, aki azt 50 ezüst sforintokon megalkudta, én váltottam vissza magamhoz; két fertály földemből, melyek közül egyik értályt a földosztáskor nyertem, másikat Baksa Andrásról készpénzen szereztem; házi eszközeimből, Szentlőrinci 10 ut szőlőből, lovaimból és szarvasmarháimból azon intézetemet téstem. 2^{or} Hogy

a földemből egyik fertály holtom után vetés nélkül lévő pusztá föld egyenlően István és Mihály fiaimé legyen: a többi minden néven nevezendő vagyon Péter vélem lakó s valamint az édesanyját tisztességesen eltemettető, így feleségem holta óta engemet fiui kötelessége szerént megbetsülő s gondomat viselő fiamé legyenek: s ezeknek birtokába ötlet sem fiaim, sem 3 menyecske lányaim ne háborgassák; eltakarításomat is nevezett Péter fiam tétesse meg; egyszersmind kötelessége lészen ezen most említett Péter fiamnak Mihály bátyja részére házi juss fejében 50 azaz Ötven forintoknak kifizetése. Mely testamentumi rendelkezésemet nevem után huzott kezem kereszt vonásával erősítem. Makón október 2. 1833. Előtünk: Turda Mihály perceptor

Borbola Mihály esküdt

Bánffy Péter notarius

ör. Erdei Mihály X

(Forrás: MVL Végrendeletek gyűjteménye 7. 640)

Erdi András elsőszülött fia, (3.1) János (1787—1838) — Erdi Ferenc ük-nagyapja — kétszer kötött házasságot. 1806. november 26-án feleségül vette a Temető (ma Kálvin) utcában lakó Görbe János és Zsarkó Ilona hajadon leányát, a 16 éves Sárát, akitől egy leány gyermeke született. Feleségének hirtelen — 24 éves korában bekövetkezett — halála a családfőt annyira megrendítette, hogy a kor szokása ellenére nem nősült meg azonnal. Három és fél év után, 1817. december 17-én vette nőül Földházi János telkes jobbágy (felesége Baki Éva) hajadon leányát, Évát.

21. táblázat

Erdi János (3.1.) családja

	Név	Születés ideje	Állapot	Keresztszülők
1. feleség: Görbe Sára	Erzsébet	1808. jan. 21.	zsellér	Szegedi István, Kiss Ilona
2. feleség: Földházi Éva	István	1818. szept. 9.	zsellér	Csala István, Szalai Erzsébet
	Zsuzsanna	1820. aug. 10.	zsellér	Csala István, Szalai Erzsébet
	Katalin	1822. okt. 1.	gazda	Csonka János, Szabó Sára
	Erzsébet	1825. jún. 4.	gazda	Csonka János, Szabó Sára
	Miklós	1827. dec. 17.	gazda	Szabó János, Szirbik Anna
	Mihály	1830. aug. 6.	földművelő	Lengyel János, Fodor Ilona
	Sára	1834. márc. 9.	földművelő	Lengyel János, Fodor Ilona

Erdi János a galíciai Neusandecben báró Vaydenfeld gyalogregimentjében szolgált, obsztját 1811. március 31-én kapta meg.²⁴ A zsellér sorból atyai örökséggel emelkedik telkes jobbágygá. 1825-ben fél telken gazdálkodik, jószágállománya 2 ló, 2 tehén. Magaviseletéről kiállított bizonyító levél szerint: „magát minden időben oly jámborul, józanan és tsendeszen viselte, hogy ötlet... jó magaviselete és szelíd erkölce miatt szolgálattayába bátorságosan ajánljuk.”²⁵ 662 szám alatti házát 1829-ben Molnár Istvánnak örök áron 275 váltóforintért eladta, az adásvételt az uradalmi fiskális jóváhagyta, a helyi szokás szerint az átráskor a tüzi kasszába 2 forint 45 krajcárt fizetett be. 1836 nyarán az esküdtek a tanyán levő két darab kukoricájában, amely a Fáskert mellett volt, 8 forintot érő kárt állapítottak meg.²⁶

Testvérei népes családot alapítottak. (3.2.) Andrásnak (1788—1864) kilenc, (3.3.) Katalinnak két, (3.4.) Sámuelnek (1794—1855) hat, (3.5.) Istvánnak (1797—1873) és (3.6.) Annának kilenc-kilenc gyereke született, (3.7.) Sára korán elhalt.

Erdi Ferenc szülőházában hat évtizedig lakó Kelemen családdal 1816-ban került rokoni kapcsolatba az Erdi família, ugyanis Kelemen Sámuel (lásd 14. táb-

²⁴ MVL Mindennapi jegyzőkönyv 1811. 158.

²⁵ MVL Mindennapi jegyzőkönyv 1828. április 19.

²⁶ MVL Mindennapi jegyzőkönyv 1836. augusztus 18.

lázat) ekkor vette feleségül Erdei Annát (3.6.). Első gyerekeik ebben a házban születtek, később szállásra költöztek. Erdei Ferenc nagyapja, a korán árvaságra jutott Erdei András (5.1.) gyermekkorában megfordulhatott ebben az épületben, ez a familiális kötődés is indíték lehetett, hogy 1876-ban nagyapja testvérének házát vásárolja meg.

Erdei Jánost (3.1.) tökéletesen kielégítették a szülői örökségből, ezért a testvérek által 1850-ben létrejött atyafiságos egyezség az ő leszármazottjait nem is említi.

Az Erdei testvérek atyafiságos egyezsége 1850-ben

Erdei András, Erdei Sámuel, Erdei István fitestvérek, Erdei Anna Kelemen Sámuelné és néhai Erdei Katalin lánya örököse Börtsök Julianna Fenyves Péterné a városházánál személyesen megjelenvén következő atyafiságos egyezség nyilváníttással és bejelentetni kívántak egymint: 1^{szor} Erdei András, Erdei Sámuel és Erdei István fitestvérek nevezett Erdei Anna testvérjüknék és néhai Erdei Katalin testvérjük lányának, Börtsök Juliannának ősi s szerzeménybeli közös javakból ezennel ajánlanak és adnak öszvesen 400 azaz Négyszáz forintot folyó évi november 20 napjára, jó és folyó készpénzben kifizetendő, oly módon, hogy abból 30 váltóforint Erdei Anna leánytestvért illeti, 100 váltóforint pedig néhai Erdei Katalin leánytestvér leányát, Börtsök Juliannát özv. Fenyves Ferencné meg kívánják azonban, hogy nevezett leánytestvérek és azok maradékai őrajtok soha ebbeli örökösödésökre nézve sem ősi, sem szerzeménybeli javakból többet ne követelhessenek. Mely végből 2^{or} Erdei Anna Kelemen Sámuelné és Börtsök Julianna özv. Fenyves Istvánné testvérbátyjuknak és nagybátyjoknak a fentebbi 1° pontban kitett ajánlatát a szó teljes értelmében elfogadván a kifizetés esetére magokat atyai és nagyatyai ősi és szerzeménybeli javakra nézve tökéletesen kielégítetteknek lenni úgy nyilatkoztatják, hogy azon ajánlattal és annak idejében leendő kifizetéssel tökéletesen megelegedvén annál többet soha nem kívánnak, nevezett Erdei fitestvéreket és azok maradékait soha e részben háborgatni nem fogják s maradékaik által is háborgatani nem engedik. Megkívánják azonban, hogy a kitűzött határidőre tökéletesen kielégítettessenek, különben ezen egyezség érvénytelennek nyilatkoztatik. Mely egyezség egymás költsönös biztosítására az illető felek részint nevek részint kezek keresztvonásával meg erősítettik. Makón ápr. 14. 1851.

*Erdei András
Erdei Sámuel
Erdei István kezevonása X
Erdei Anna kezevonása X
Börtsök Julianna kezevonása X*

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1850. április 14.)

A szabadságharc függetlenségi küzdelmeiben az Erdei nemzetség is kivette részét. A 1361 makói nemzetőr között minden fegyver forgatásra alkalmas Erdei is ott van.

22. táblázat

A nemzetőrnek beállt Erdeiek

Házzszám	Név	Kor	Családi állapot	Lakhely	Tized
432	Erdei Mihály	30 éves	feleséges	saját ház	
497	Erdei János	23 éves	nőtlen	saját ház	
605	Erdei András	30 éves	feleséges	saját ház	18
709	Erdei Pál	25 éves	feleséges	saját ház	25
721	Erdei Ferenc	21 éves	nőtlen	atyja háza	25
724	Erdei Miklós	29 éves	feleséges	saját ház	25
748	Erdei Miklós	25 éves	feleséges	saját ház	31
822	Erdei Mihály	22 éves	feleséges	zseller	32
894	Erdei Dániel	28 éves	feleséges	saját ház	35
922	Erdei János	19 éves	nőtlen	atyja háza	36
944	Erdei Sámuel	22 éves	feleséges	atyja háza	37
959	Erdei Mihály	25 éves	feleséges	saját ház	38

Házszám	Név	Kor	Családi állapot	Lakhely	Tized
963	Erdei Mihály	30 éves	feleséges	saját ház	38
1236	Erdei Antal	18 éves	nőtlen	atyja háza	50
1269	Erdei István	20 éves	nőtlen	atyja háza	50
1279	Erdei József	23 éves	feleséges	atyja háza	27
1280	Erdei Sámuel	20 éves	nőtlen	atyja háza	27
1281	Erdei Mihály	25 éves	feleséges	atyja háza	27
1283	Erdei Ferenc	28 éves	feleséges	atyja háza	27
1285	Erdei István	30 éves	feleséges	saját ház	27
1290	Erdei Sámuel	30 éves	feleséges	saját ház	28
1309	Erdei János	18 éves	nőtlen	atyja háza	29
1338	Erdei Mihály	20 éves	nőtlen	atyja háza	30
1340	Erdei István	28 éves	feleséges	saját ház	30
1344	Erdei János	20 éves	nőtlen	atyja háza	30

Erdei János korai halála után a család nehéz helyzetbe került. (4.3.) *Erdei Zsuzsannát* (1820—1855) — Erdei Ferenc dédnagyanyját — is ellátták cselédnek, aki „férjhezmenetele előtt anyává lett”, 22 éves korában született András fia. A következő évben férjhez ment a nálánál 30 évvel idősebb, megözvegyült *Kondor Gáspár* (1790—1866) csizmadiához. Kondor Gáspár a Szatmár megyei Istvádban született, 1818-ban települt le Makón, 1822-ben feleségül vette néhai Szabó István árva hajadon leányát, Sárát, akinek Gonosz Sára volt a ragadvány neve, 1842-ben ikerszülésben halt meg. Székely János házában a Nagy Györgyök (ma Rákóczi) utcában laktak. Erdei Zsuzsannának három gyermeke született Kondor csizmadiától, de ezek fiatalon elhaltak.

3. táblázat

Kondor Gáspár családja

1. feleség: Szabó Sára	Zsuzsanna	1823. január 5.
	Károly	1824. október 26.
	Lajos	1827. május 11.
	Julianna	1835. június 14.
	Klára	1838. október 14.
2. feleség: Erdei Zsuzsanna	István	1842. november 13.
	Antal	1845. április 18.
	Eszter	1849. június 12.
	Imre	1852. április 4.

A Kondor gyerekek közül az első házasságból született Lajos érte meg a felnőtt kort, ennek az ágnak leszármazottjai ma is élnek. Erdei Ferenc nagyszülei tartották velük a kapcsolatot. Lőrincz Sára az egyik Kondor rokonnal együtt árult a piacon. Ha az Erdei családban házépítésre vagy átalakításra került a sor, Kondor Rozália férjét, Juhász János építőmestert hívták meg. Kondor Gáspár református ótemetőben lakott, kolerában halt meg 1866-ban.

Erdei Zsuzsanna 35 éves korában halt meg, így fia a (5.1) *Erdei András* (1842—1926) 13 évesen árvaságra jut. 1863. július 19-én meghal a kis Erdei András nagyanyja is. Mivel Erdei Jánosné Földházi Éva végrendelet hátrahagyása nélkül, kiskorú unokák hátrahagyásával halt meg, ezért az árvaszék gondoskodik vagyonának szétosztásáról. Egyeneságú örökösei: három nagykorú gyermek (Erdei Katalin, Sára, Erzsébet), az elhalálozott Erdei Mihály fiának hat kiskorú gyermeke (Erzsébet, Július, Róza, János, József, Katalin) és a szintén elhalt Erdei Zsuzsanna három

gyermeke (a házasságon kívüli Erdei András, valamint Kondor Eszter, Kondor Imre). Erdei Miklós nőtlen gyermeke a szabadságharcban elesett holtta nyilvánítása nem történt meg.

A gyámhatósági eljárás során vitás, hogy Erdei András törvénytelen unoka hogyan részesüljön az örökségből. A kerületi gyámizolgabíró szerint a törvénytelen gyerekek az anyai hagyatékából örökjoga nem lehet, különben is Erdei András 21 éves, így a neveltetési költségnek szükségessége sem forog fenn. A megyei árvaszék az érvényben levő osztrák polgári törvénykönyv előírásainak szemellett tartására hívja fel a figyelmet, ugyanis ennek a 754. paragrafusa szerint az anya vagyónából a törvényes gyerekekkel egyenlő jog illeti meg a házasságon kívül született gyerekeket. A rokonok az egyezség során Erdei András részére a törvényes gyerekekkel egyenlő részt engednek. A megyei árvaszék Erdei András mellé jogi képviselőül Faragó Ferenc ügyvédet jelöli ki. Az örökhagyó Erdei Jánosnének a háza leégett, de biztosítása révén a 114 forintos kár megtérült, maga a fundus 40 forintot ért, az ingóság kereken 30 forintot tett ki, a legelő járandóság 220 forintot ért. Ebből lejött a temetési költség, egy-egy részre 60 forint 42 krajcár esett. Részletezve:

Erdei Sára Szűcs Istvánné		60 ft. 42 kr.
Erdei Erzsébet Simon Józsefné		60 ft. 42 kr.
Erdei Katalin Komáromi Istvánné		60 ft. 42 kr.
Erdei Mihályné árvái		
árvapénztár	40 ft. 42 kr.	
adósság	20 ft.	60 ft. 42 kr.
Erdei Zsuzsanna árvái		
Kondor Eszter, Imre	50 ft. 16 kr.	
Erdeti András	10 ft. 26 kr.	60 ft. 42 kr.

Erdeti András eddigi nevelőanyját, Erdeti Katalint jelölte ki az árvaszék gondnoknak, „aki hozzá anyai vonzalommal viseltetik”. Mostohaapja csizmadiának szánta, de ő némi kísérletezés után levágta a kaptafát, mondván:

— *Nem leszek suszter, inkább elállok béresnek.*

Így került az Uri (Dózsa György) utcai Fejérvári családhoz, akik 1643-ban Rákóczi György erdélyi fejedelemtől kapták nemességüket, birtokuk a róluk elnevezett Fehérvári (Fejérvári) dűlőben volt. Itt cselédeskedett a törékeny, pedáns és tiszta szolgálólány, *Lőrincz Sára*, akit — ha elküldtek a boltba, — mindig tiszta kötényt kötött maga elé. A cselédlány és a béres legény egymásba szerettek, amikor 1864. november 23-án összeházasodtak, az égvilágon semmijük sem volt.

A Lőrincz család

A Lőrincz név az 1720. évi összeírásban fordul elő először. *Lőrincz István* 18 pozsonyi mérő szántót, 6 rétet és 2 fossor szőlőt művelt. A telkes jobbágy család az urbárium idejére házas zsellér sorba süllyed. *Lőrincz András*nak 1788-ban 1 háza, 1 szőleje, 1 veteményes és 1 lova van.

24. táblázat

Lőrincz Sára dédnagyszüleinek családja

Apa: Lőrincz András 1754—1804

Anya: Nagy Erzsébet

Gyerekek:

<i>András</i>	1781. április 16.
János	1784. január 4.
Ferenc	1786. december 4.
Sára	1788. április 10.
Erzsébet	1790. szeptember 23.
Mihály	1793. szeptember 15.
Mihály	1794. október 2.
Mihály	1798. március 21.
Sámuel	1800. január 10.

25. táblázat

Lőrincz Sára nagyszüleinek családja

Apa: Lőrincz András 1781—1829

Anya: B. Nagy Erzsébet 1785—1831

Gyerekeik:

<i>Ferenc</i>	1805. április 6.
Sámuel	1806. szeptember 24.
Sámuel	1808. május 15.
Erzsébet	1809. szeptember 14.
Mihály	1811. január 26.
András	1812. december 11.
János	1814. szeptember 28.
Sára	1816. augusztus 28.
Kata	1818. április 22.
Sára	1819. november 7.
Kata	1821. január 27.
István	1822. június 7.
József	1824. június 1.
Benjámín	1826. április 6.
Bálint	1828. április 17.
Bálint	1829. november 9.

(Lőrincz Andrásné B. Nagy Erzsébet — teljesebb nevén Bálint Nagy Erzsébet — családjának leszármazottja, B. Nagy Sándor vásárolta meg 1927-ben az Erdei szülőházat, de ők már erről a rokonságról mit sem tudtak.)

A megözvegyült Lőrincz Andrásné 1812-ben eladja házáat, amelyet fiaival is szentesített.

A Lőrincz család nyilatkozó levele 1812-ben

Alább írottak megismerjük és ezennel adjuk kezünk X vonását, hogy özv. Lőrincz Andrásné édesanyánk által Diós Jánosnak ugyantsak az ő tulajdon házáért és egy kis erdőért eltereli, mely a mai dátum alatt az eladások protocollumába fel is jegyeztetett, ugyanazon elcserelő Diós Jánost nem háborgatják, az ellen legkisebb kifogást sem most, sem jövőendőben nem teszünk, annál fogva mivel a tsere a mi hírünkkel és jelenlétünkben történt: megismerjük azt is, hogy Diós János a fentebb kitett pótlásokon fizet édesanyánknak, özv. Lőrincz Andrásnénak 200 forint váltócedulát. Mely tserének állandóságára nézve adjuk ezen kezünk keresztvonásával erősített levelünket.

*özv. Lőrincz Andrásné X
Lőrincz András X
Lőrincz János X
Lőrincz Sámuel X*

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1812. szeptember 4.)

Lőrincz Sára szüleinek családi íve

Lőrincz Ferenc 1805—1846

1. Házasság: Szilágyi Anna 1808—1835

Egybekelésük éve és napja: 1827. január 17.

Katalin 1831. július 18.

2. Házasság: Fülöp Sára 1813—1894

Egybekelésük éve és napja: 1835. május 20.

Ferenc	1836. augusztus 30.
István	1838. augusztus 7.
Sára	1840. április 2.
János	1841. december 18.
Sára	1844. március 31.

Lőrincz Ferencék olyan nehéz körülmények között éltek, hogy 1843-ban családostól Majlátra (Nagyér) — a kincstár által ebben az évben telepített községbe — költöztek, a családfő ott is halt meg. Az áttelepüléskor a makói bírótól bizonyáglevelet kérnek.

Lőrincz Ferenc bizonyág levele

Alább irottak ezennel bizonyítást teszünk arról, hogy ezen levelünket előmutató Lőrincz Ferenc becsületes helybeli szülőktől lévén származását, gyermekségétől fogva köztünk lett laktába magát mindenkor úgy viselte, hogy ellene semmi kifogásunk nem lehetett, amellett a reá hárult terheket is pontosan teljesítette; mire nézve minthogy előadása szerint keblünkben elköltözni akar, kérésére kiadtuk ezen bizonyítványunkat városunk petséjével erősítve azzal egyszersmind őszinte megismeréssel, hogy nevezett Lőrincz Ferenc józan jámbor és feljebbvalói iránt engedelmességgel viseltető s két lántz 300 váltóforintokat érő veteményes földdel bíró egyén légyen. Makón, december 27-én 1843.

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1843. december 27.)

A megözvegyült Fülöp Sára 1852. január 21-én házasságra lép Szentpéteri Mihállyal, majd annak halála után 1857. július 17-én Mező Jánossal. Ebből a két házasságból gyereke nem született.

Idősebb korára is olyan szegény maradt, hogy a kolerajárvány idején járt halottakat fűrosztani és öltöztetni. Alacsony, sovány asszony volt. Az Erdei szülőházban lakott, leánya, Lőrincz Sára gondviselte. Lefekvéskor kedves kérő hangon mindig mondta:

— *Kis cselédöm, vakard mög a hátam!*

Az unokák szülemnek szólították. A libaház szabad tűzhelyes konyhájában főzött. Ott nyújtotta a tésztát. Az unokák kérdezték:

— *Mit főz?*

— *Sárga paszulyt mög mákos tésztát.* — Nagyot ugrottak a gyerekek.

— *Csirke paszulyt öszünk!* — Közben lopkodták a gyúródeszkáról a nyers tésztát. Ilyenkor rájuk kiáltott:

— *Elmönnyetők innen!*

Amikor a szülők oda voltak libáért, addig a nagymama vigyázott az unokákra.

— *Csönd lögyön* — kiáltotta —, *mer mind itthon lösz apátok, oszt mögvér bennetöket.*

A fiatalok — Erdei András és Lőrincz Sára — egyik szülőhöz sem költözhetek, ezért átmenetileg tanyásnak mentek, ezután árendás házban éltek a mai Nadasdy utca 5. alatt, majd megvásárolták a Nadasdy u. 17. szám alatti házat.

Lőrincz Sára fölcsapott kenyérsütögető asszonynak. Vitte a szép púpos kenyeret a piacra meg az átalsó szomszédnak. Egyszer Csanádon vásárolt két libát, hátan hozta haza, tömte valameddig és vitte eladni. A piaci árulással, kofálkodással teremtette meg a mindennapit. Erdei András járt aratni, hogy az évi kenyerük legyen, olykor földmunkát is vállalt, dolgozott a makói töltés magosításnál is. Erős, szívós ember volt. Nem kaszálta ki senki és sohasem panaszkodott, hogy melege van. A sármunkával is próbálkozott.

— *Nagyapám — emlékezik Bakos Sándorné — elmönt Szentöstre téglát verni. Nagymama itthon maradt, de akkor már vót egy-két gyerek. Csak novemberbe gyüött haza nagyapám. Közben a nagymama szorgoskodott, mer atyám még tavasszal elmönt. A gyerekek hitták az apjukat: édösapám, gyűjjön, van ám malacunk, mög liba is szokott lönni.*

Lőrincz Sára a gazdaság gyarapítója, a család lelke végül a libázás mellett kötött ki. A megvásárolt libát néhány napig dédelgette, hizlalgatta. Amikor piacra vitte, még a csórét is megmosta, hogy szép piros legyen.

— *Harminchat évig jártak Pancsovára libáér — emlékezik a legidősebb unoka, Erdei András — mindön hétön kéccör möntek, ha esött, ha fűtt. Ernyős kocsival hordták, oszt soványan adták el. Olyat hoztak, amit már löhetőtt tömni. Nem ük tömték, csak ugy adták el soványan. Náluk csak két napig volt a liba, adták tovább. Családjai már tömték: az én anyám is tömte, Julcsa néném is, Rozi néném is. Ide is huszonöt libát, Julcsa nénémhön is huszonötöt, Rozi nénémhöz is huszonötöt, de még a piacra is jutott. Perjámoson hordták össze a kofák kettő-három-ötivel, dajkám mög szözte össze a libákat. A kocsira kétszáz darab fért föl, mer négy sorba rakták, mer olyan nagy ernyős kocsis volt, gyékényponyvás. A ponyva rámán volt. A kocsioldal el vót rekesztve dérékon is. Az ajjába is fért egy sor liba, a dérékba is, akkor az ernyőbe mögént fért két sor. Az ülés mögött vót egy nagy kupulyka, abba mindig vót egy gyerek, amelyik szoptatós vót, azt mindig vitték. Azér a kupulykába, hogy a libák mög né csipjék. Vasárnap este indultak, oszt akkor hétfün vót a piac, röggelre odaértek. Azután mög szerda délután möntek, csütörtökön vót a piac. Makón már a péntöki piacon eladták, a másikat mög a szerdai piacon, amit vasárnap hoztak. Röggel két óraker atyám kötözte össze a szárnyukat, mög a lábukat, rakta a kocsira, oszt vitték a makai piacra.*

Előfordult, hogy egy vagon libát vásároltak. Versecen bevagonírozták és itt Makón az állomásról lábon hajtották haza. A meleg és a hosszú út igen megtörte az állományt, sőt a Batthyány utcában egy falka fölrepült, és sohasem lett meg. Ez a nagy vállalkozás nem sikerült, de az egy lóval és löcsös kocsival hetente kétszer bonyolított libaszállítás gyakorlata bevált, a család felemelkedését eredményezte. Míg Makón a zsellér sorból való szabadulás általános útját a hagyma jelentette, addig az Erdei család elsődlegesen a kis vállalkozói kofálkodás eredményeként tudott gyarapodni. Így lett a család ragadványneve Libás Erdei.

A libázás idénymunkának számított, természetesen állandóan folyt előbb bérelt, később saját földön földművelés is. Amikor tanyát szereztek, a gabona és takarmánytermelés jelentősebb állattartással is kiegészült. A gazdaság gyarapodásában a szaporodó földek termésének is egyre több szerep jutott. Tizenhárom járandót tudtak összeszedni, ami tizennyolc katasztrális holdnak felelt meg. A gyerekek már a hagymatermelésben nőttek fel.

Ha nagyszülők között volt olykor feszültség, az italozásból származott.

— *Aszonta mindig dajkám — emlékezik Erdei András — tudod, kisfiam, ha atyád nem ivott volna, akkor nem tizenhárom járandót szöröztünk volna, hanem huszonhatot. Erre aszonta atyám: de akkor vót szöröncsénk, ha be vótam rugva.*

— *Erdei nagymama — mondja Bakos Sándorné, a másik unoka — rendkívül okos vót, természetös esze vót. Hogy számolt az fejbül! Pedig csak pár hónapig vagy hétig járt iskolába. A piac után mindig gyűtt a számolás. Na, fiaim, számoljunk! Mondta, hogy ki hányat vött, mennyiért. A fiúk és a vők irták, ü mög magába számolt. Ű mindig hamarabb kiszámolta.*

Életmódjukról a legidősebb unoka, Erdei András ad hiteles képet.

— *Nagyon egyszerűen éltek, rettentő szerényen. Dajkám, amikor ráért, igencsak varrt, fódózott. Amikor a cérna mán olyan rövid vót, hogy nem mönt át a tűn, akkor bedugta a tűt, a cérnát úgy átugta. Mondom, mér csinálja, nagyon drága a cérna? Aszongya, drága kisfiam, mög köll böcsülni a cérnát.*

Igen egyszerűen öltözködtek.

— *Dajkám — emlékezik Erdei András — festős ruhában járt mindig. Atyám mög csizmába, bársony nadrágba mög cájg nadrágba, cájg kabátba. Még borjuszájás inge is vót. Aztán olyan inge is vót, hogy a galérnál kötötték mög madzaggal, nem gombra járt.*

A nagyapa rendszeres templomba járó volt. Hajtotta volna oda az egész családot, mire a nagymama odavágta:

— *Mén, kend, eleget. Ha örökké a templomba lakna, akkor sé imádkozná lé azt a sok bünt.*

A nagymama nem tudott írni, de Erdei Ferenc egyszer megkérte:

— *Dajkám, írja már le a nevit!*

— *Na, adjatok egy papirt!* — És szépen kezdte rajzolni a betűket: Lőrincz Sára.

Erdei András, ha a kocsmában egy kicsit ivott, mindig előkelően beszélt. Dicsérte a gyerekeit, hogy milyen ügyesek, talpraesettek. Szerették a gyermekei is, véletlenül sem bántották volna meg. Sovány, szikár ember volt, de erős és csontos. Ha valamit akart csinálni, mindig hajnali két órakor kelt, este viszont korán alvó volt. Nagy munkabírását öreg korára is megtartotta.

— *1917-ben, a legnagyobb aratási időben fogadott anyám egy embört — idézi fel Bakos Sándorné — hogy a járandó búzákat léarassa, de délbe elszédült, hazamönt. Akkor atyám azt mondta: Ide hallgass, lányom, né mönj té séhova, mer most el van mind ügyis foglalva, majd én kimék, oszt a gyerökökkel, mög téveled össze-tösszük. Mingyár ki is kalapálom a kaszát. Ügy készüljetök, hogy két órára ott vagyok. Ügy is vót. Siettünk ki, hogy a harmaton a kötelet mögcsináljuk. Atyám fehér ingbe vót, az ujját fölhajtotta könyékig, oszt kaszált. Nem gyöztük bekötni, mer a markot is szödni köllött. Nagy vót a gaz, mög meleg vót. Ű mög csak vágta, kötötte. Ahogy csavarta a kötelet, a vége fölkarolta a karját. Vérzött nagyon. Mögtürülte az ingivel, egy csomó port vött föl, belesapta. Rá sé ráncsatok, csak gyertök, oszt kaszált tovább. Amikor estelődött, édosanyám hazamönt főzni. Mi bátyámmal huztuk a gereblyét, a kaparékot is össze köllött kötni, oszt vittük a köröszet tüvibe. Néném mög atyám kötötték lé a köröszöket. Egész besötétődött, mikor készen löttünk. Édosanyám lévágott egy nagy kakast paprikásnak, utközbe vött egy liter bort. Jól tudott ám önni atyám, a kakasnak majdnem felit ü ötte mög. A bort is elfogyasztotta. Anyám sajnálta az apját, hogy egész nap kaszált. Elfáradt ugyé, édosapám? Nem fáradtam én, lányom, mán mönnék mögént kaszálni. Ekkor 75 éves vót atyám.*

A nagyszülőket Erdei Sándor így jellemezte: „A nagyapa, Erdei András fiatal korában korlátlan munkabírású, igazáért küzdeni kész, munkavállalásában és

mulatozásban szertelenségre hajlamos, szikár ember volt. A nagymama, a madár termetű Lőrincz Sára munkaerkölcsben és szellemi erőben méltó társa volt férjének, odaadóan szerette s hatvanegy éven át serényen, okosan fékezte, óvta, biztatta a nagytermészetű férfit.”²⁷

Népes családjukból hat gyermek érte meg a felnőtt kort.

27. táblázat

Erdei András családja

Apa: Erdei András 1842. november 20.—1926. december 24.

Anya: Lőrincz Sára 1844. március 31.—1925. április 7.

Az egybekelésnek éve és napja: 1864. november 23.

Gyerekeik:

Név	Születés ideje	Lakhely	Keresztszülők
Sándor	1866. II. 6.	Nádasdy u. 5.	Gera István, Hári Julianna
Imre	1868. IX. 15.	Nádasdy u. 5.	Gera István, Hári Julianna
Julianna	1871. V. 17.	Nádasdy u. 17.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
András	1873. VIII. 22.	Nádasdy u. 17.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Julianna	1876. IV. 10.	Nádasdy u. 17.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Imre	1878. XII. 13.	Aradi u. 3.	Szurbik Ferenc, Patkós Katalin
Sámuel	1880. X. 5.	Aradi u. 3.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Rozália	1882. VII. 19.	Aradi u. 3.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Ferenc	1884. X. 27.	Aradi u. 3.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin

Gyerekeik rövid életűek voltak, átlagos életkoruk 30 esztendő. Sándor 21 éves korában öngyilkos lett, gyufamérget ivott. Imriske és Juliska egy, illetve ötéves korban halt meg. Az alacsony, köpcös, ibolyakék szemű András 1897-ben feleségül vette Cs. Kiss Ilonát, házasságukból 1900-ban egy fiú született, András, aki törpe maradt. A családfő 28 éves korában hastifuszban halt meg. Julianna 1894-ben kötött házasságot Hóss Antallal, gyerekük nem született, 48 évet élt. Imre 1916. április 19-én Djakova mellett Montenegroban hősi halált halt. Ő az egyetlen fiú a családban, aki nem ivott. A szülők őt szemelték ki gondviselőjüknek. Diós Eszterrel kötött házasságából két leány (Viktória, Eszter) született. Sámuel, a honvédi szatócs az első világháborúban katona, szabadsága idején hal meg. Csomor Erzsébettel kötött házasságából három gyermek született: Erzsébet, (Strohner Józsefné), István (felesége Vajda Etelka), András (neje Tirszin Ilona). Rozália a felszabadulás során, 1944-ben, férje Nagy György Sándor 1917-ben halt meg, három gyereket nevelt fel: Rozáliát (K. Kiss Péterné), Ferencet (kivándorolt Amerikába) és Etelkát (Bakos Sándorné). Leghosszabb ideig Erdei Ferenc édesapja, Ferenc élt, 65 éves korában halt meg.

A szülők

(6.9.) *Idős Erdei Ferenc* (1884—1949) lett szüleinek gondviselője. Ő kapta meg az Aradi utcai házat és Mikócsában egy járandót (2200 négyszögöl), amely a várostól egy kilométernyire esett. A Mikócsa dűlőben, a várostól 3—4 km-re volt egy

²⁷ Erdei S. 1974. 573.

tanya 4 járandó földön, ez a háborúban elesett Imrének jutott, de a felesége nem győzte munkálni, ezért Erdei Ferenc bérbé vette, de a tanyára nem költöztek ki. A Belső nyomáson, a Keresztöltés mellett — a várostól 8 km-re — 2 holdat művelt. Ebben a lazább talajban krumplit és dinnyét termelt. Ugyanezen a dűlőn, a város alatti Kortyogóban volt egy szőlejük, benne néhány gyümölcsfával — főleg kék szilvával — ezt lucernával vetették be.

Amikor 1909-ben megnősült, maga is próbálkozott a libázással, vagon tételben vásárolt libát, de beleütött a vész. Ezután inkább tömtek valamennyit, felesége tömés során fázott föl, izületi betegsége haláláig elkísérte. Megélhetésük alapja már nem a liba, hanem a hagymatermelés. Az Erdei szülőktől nászajándékban kaptak egy teljes hagymás felszerelést, amibe volt vaseke, láncborona, fogas, több soros hagymavetőgép, vasutálló, rács és egyéb hagymás eszközök.

A kertészkedést 1928-ban tanyás életmód váltotta fel. Apósától kivették a Rákos közelében levő 16 hold földjét, holdját 5 mázsa búzáért. 7 holdon termelt búzát, hiszen évente egy vagon búzát kellett előállítania, 80 mázsát haszonbérbé, húszat pedig saját célra. Egy hold saját hagymán kívül 2—3 holdat felesbe is kiadott. 1932-ig tartott tanyai gazdálkodás gyarapodást is eredményezett, így tudták megvásárolni az Új utcai házat.

— *Nem ismertem olyan embert* — emlékezik Erdei Sándor —, *aki a földműves munka fogásait olyan fokon tudta, mint apám; ahogy kapált, kaszált, kaszát kalapált, kszat vagy asztagot rakott, mind a fölső szintje volt a mesterségbeli tudásnak.*

Apjának, Erdei Andrásnak életeleme volt a munka, Ferenc inkább sok mindennel kísérletezett, új utakat keresett. Mint ürge észjárású ember, végső fokon a paraszti sorból való kitorés lehetőségét kutatta. A megerősítő hagymás életmódot megkísérelte felcserélni a tehéntartással. Négy tehenet vásárolt, 16 liternél egyik sem adott kevesebbet. A szimentáli tehenet délben, a csordajáráson is meg kellett fejni, 24 litert adott naponta. Máskor két anyakocát állított be. Mangalica helyett berkshire, jorkshire fajtákat tartott. Még virághagyma (tulipán) termelésébe is belekezdett. Feri fiát idegesítette, hogy apja nem elég kitartó ahhoz, hogy egy valamit végig csináljon. Emiatt volt közöttük sokszor vita is, de ezek termékeny és hasznos beszélgetések voltak. „Apám — írja utolsó művében Erdei Ferenc — tehát törzsökös hagymás volt, de a két nagyszülői család révén mi úgy nőttünk fel öcsémme, hogy — mintegy klinikai kísérletként — az összes Makón lehetséges gazdálkodási formát végig éltük. Az alapállásunk az volt, hogy az Aradi utcai házból hagymát termeltünk a város körüli földeken, a magunkén is, bérelt földön is olykor, ahogyan a hagyma négyéves váltással forgott a földeken. De mi a gazdálkodó hagymakertészek közé tartoztunk, tehát mindig két lovunk volt, tehenünk, gabona- és kukoricatermelésünk és sertéshízalásunk, de a fő ága hagyma volt és mellette libatömés. Majd elhalván apai nagyszüleim, az anyai nagyszülők tanyájára költöztünk ki néhány évre s ott tanyai gazdák módjára gazdálkodtunk. Házunk azonban továbbra is megmaradt a városban, innen jártunk iskolába, ide jöttünk haza vasárnap... . Aztán újra visszakanyarodtunk városi hagymakertésznek, mindenestül visszatérve a hagymások társadalmi és gazdasági közéletébe.”²⁸

Szüleikhez hasonló gyarapodás nem történt életükben, ebben az italozásnak is része volt. Nagy lelki megrázkódtatás közepette később mégis leszokott róla. Bakos Sándorné ezt így idézte fel:

— *A Megyeház utcán laktak, de kint éltek a tanyán. Ferus bácsi hízórt hozott eladni, egyet-e, kettőt-e, nem tudom megmondani. El is adta, föl is vőtte a pénzt.*

²⁸ Erdei F. 1971. 315—316.

Gondolom, vót rengeteg adóssága, ki köllött fizetni. Késő este vót, a gyerökök aludtak a szobába, mikor hallották, hogy gyün az apjuk haza kocsiival. Várták az apjukat be a házba, de nem gyütt. Hát, Feri fölkel, kimönt. Keresi, szölongatja. Vót hátul égy féltetejú nagy szín, mintha valami zörejt hallott volna onnan. Kinyitotta az ajtót, hát az apja ott vót. Égy kötéllel bibelődött a sötétben, föl akarta magát akasztani. Hát mit csinál itt, édosapám? Gyűjön be a szobába! Nem mék — aszonta — értsd mög, nem mék ki anyád elé sé. Nem mék többet. Oda van a két dísznö ára. Én nem mék többet. Fölakasztom magam. Haggyál éngöm. Édosapám, ilyet né tögyön, könyörgött neki Feri, nagyon keményen beszélt a lelkire. Édosapám, próbálja mög, próbáljon valahogy lészokni az italról. Anyád elé nem mék! Hát, édosapám, mégis kigyün a tanyára, majd én kimék édosapámmal. Mögmondjuk édosanyámmak, oszt mögpróbál lészokni. Ha nem bír, majd akassza föl akkor magát, de gyűjön ki. Röggel Sanyi elmönt az iskolába, de Feri nem, hanem kimöntek a tanyára. A felesége mingyár látta, hogy baj van. Feri beszélt, az apja nem szólt égy szót sé. Elmagyarázta, hogy mi volt otthon. Ott aztán tényleg mögfogadta, hogy nem iszik többet. És nem is ivott. Még a cigarettát is elhagyta. Felesége sokszor mondogatta: Milyen boldog vagyok! Csak az a jó anyósom élne, oszt látná, hogy nem iszik a fia.

Fiatal korában nagyon szeretett volna tovább tanulni, de nem engedték a szülei. Ha ezt valaki mégis felvetette, azt Erdei András mindjárt letorkolta:

— Mi az, urat akartok belüle nevelni?

Erdei Sándor néhány évvel ezelőtt így nyilatkozott édesapjáról: „A legnagyobb iskola számára az első világháború volt. A háborút az olasz fronton harcolta végig, és a négy éven át tartó életveszély súlya alatt megismerte az emberi dolgok mélyét, a kiszolgáltatottságot, a hatalmasok elvakultságát, a háború vétkes oktalanságát.”²⁹

A munkásmozgalommal való kapcsolatát korabeli források alapján villantjuk fel. A Magyarországi Eszperantista Munkások Egyesületének makói csoportja 1933. február 5-én vendégül látta Kispestről Lájér Józsefet, akinek a Munkásotthonban tartott előadásán részt vett idős Erdei Ferenc és a gimnazista Erdei Sándor is (ifj. Erdei Ferenc katona Szegeden). Mivel a rendőrség felfigyel a kitűnő előadóra, ezért azt a látszatot kellett teremteni, mintha Lájér visszautazott volna, és ezt követően különböző házaknál tartott előadást. A rendőrségi nyomozás megállapította, hogy többek között Erdei Ferenc Új u. 1. sz. alatti házában is tartott szemináriumot.³⁰ Erdei Sándor levélben eldicsekedett a tisztii tanfolyamon levő bátyjának, hogy „az elvtársakkal többször összejövünk. Elcsábítottam már H. Kovács Z., Alexi Jóska és Lénárt tanulókat. Lakásomon is összejövünk politizálni.” A szegedi csendőrkörület nyomozó osztálya elkobozta a levelet, és Erdei Ferencet hadbíróóság elé állítják,³¹ Sándort pedig kis híján eltávolítják a gimnáziumból.³²

Erdei Sándor 20 éves korában, 1935. augusztus 26-án terjedelmes életrajzot ad át Buday Géza gimnáziumi igazgatónak talán hálából, hogy nem távolították el az iskolából. Ebben írja magáról: „a kíváncsiság vitte arra is, hogy diák léteire eljárjon apjával a szocialista pártba és ott korlátlanul összelegyedjék mindenféle emberekkel, főképp kedves parasztjaival... Úgy köszöntünk, mikor beléptünk, hogy barátság és sorra kezet fogtunk mindenkivel. Voltak ott erős, fiatal kezek, voltak öreg kérgesek is, melyeknek a súrlódása is hallatszott, ahogy összeért fogásra a tenyerünk.”³³

²⁹ Tóbiás Á. 1979. 74.

³⁰ Makói Friss Újság 1933. március 10.

³¹ Tóth F. 1982. 99—105.

³² A makói M. Kir. Áll. Csanád vezér Reálgimnázium tanári testületének 933. március 13. és 17-én fegyelmi ügyben tartott rendkívüli üléséről. Mikrofilm a József A. Múzeumban.

³³ Erdei S. Önéletrajz. József A. Múzeum adattára 18.

Az életvidám, jó humorú és kitűnő beszédkészségű Erdei Ferenc 1909-ben kötött házasságot Szabó Eszterrel. Családi életük — az italozásból eredő konfliktusokat kivéve — kiegyensúlyozott volt. „Több szerencsés körülmény játszott közre abban — írja Erdei Sándor —, hogy ez a családi kör kivételesen vonzóvá alakult, olyan mély hatással formálta a belőle kinövő gyermek tudatát, jellemét. Először is a hagymakertész legény meg a gazdalan házassága kitűnően sikerült, igazi élettársra letek egymásban; azután szinte példa nélkül álló jó viszony teremtődött az öregek és a gondjukat viselő fiatalok között; nem utolsó sorban pedig külön is számottevő egyéniségek találkoztak ebben a családi együttesben.”³⁴ A fiatal menyecske hamar beilleszkedik az új környezetbe. Mi sem jellemzőbb, hogy Szabó Eszter jobban szerette Lőrincz Sárát, mint tulajdon édesanyját, pedig őt is nagyon szerette.

28. táblázat

id. Erdei Ferenc családi lapja

-
- Lakik Makón a 2319. szám alatt (Aradi u. 3.)
 Vallása: református
 Foglalkozása: kisbirtokos
- Apa: Erdei Ferenc 1884. október 27.—1949. november 9.
1. feleség: Szabó Eszter 1888. március 1.—1935. március 17.
 Az egybekelésnek éve és napja: 1909. március 23.
 Ferenc 1910. december 27.—1971. május 11.
 Sándor 1912. szeptember 27.—1912. november 22.
 Sándor 1915. március 17.—1984. július 9.
2. feleség: Szirbik Julianna Klára 1893. május 22.—
 Az egybekelésnek éve és napja: 1935. augusztus 24.
 (Felbontatott Szegedi Királyi Törvényszék P. 8979/1936-4)
-

A Szabó és a Balogi család

Erdi Ferenc anyai nagynya, (VI.1.) *Balogi Anna* négy törvénytelen gyereket szült: Viktóriát, Esztert, Rozáliát és Antalt. Ezek apja *Szabó Sándor*, az ő tanyáján cselédeskedett Balogi Anna. Így tudja ezt a családi emlékezés, s ezt bizonyítja a keresztelési anyakönyv is, melyben lakhelyként Tanya 78 van bejegyezve, (VI.2.) Szabó Sándor tanyája. Később össze is házasodnak, az apa a gyerekeket örökbe fogadja és nevére veszi. Ezt követően házasságukból még két leány és egy fiú születik. Szabó Sándornak ez volt a harmadik házassága, első felesége meghalt, másodiktól — valószínűleg Balogi Annához fűződő gyengéd szálak miatt — elválk.

29. táblázat

Szabó Sándor családi íve

-
- Apa: Szabó Sándor 1853. március 11.—1931. április 28.
1. feleség: Joó Eszter 1859. augusztus 23.—1882. április 10.
 Egybekelésnek éve és napja: 1876. február 9.
 Imre 1877. július 30.
 Sándor 1879. október 23.—1880. szeptember 25.
 Sándor 1881. március 26.—1930.
2. feleség: Bíró Rozália 1853. április 10.—
 Az egybekelésnek éve és napja: 1882. május 13.
 Gyerekük nem volt.
3. feleség: *Balogi Anna* 1865. július 29.—1981. május 20.
 Egybekelésnek éve és napja: 1893. július 10.
 Julianna 1894. február 14.—1894. március 7.
 Lajos 1896. augusztus 26.—1896. december 7.
 Erzsébet 1897. november 28.—1969
-

³⁴ Erdei S. 1974. 573.

Balogi Anna és Szabó Sándor lányaival

Szabó Sándor hadarva beszélt, ezért Hebri Szabónak hívták, az apját pedig Dadri Szabónak. Szabó Sándorék 20 holdon gazdálkodtak, a Rákóczi utcában 4 ablakos házuk volt. Az ő szülei — amikor Sándor fiuk született, a Kálvin u. 58. alatt laktak, később pedig a Kis-Csillag u. 4-ben. 1861-ben 16 hold szántójuk, 7 kapás szőlejük, egy harmad osztályú házuk, 1 fejős tehenük, 2 lovuk, 2 sertésük volt.

30. táblázat

(V.3.) Szabó Péter családi íve

-
- Apa: Szabó Péter 1827. február 24.—
 1. feleség: Sarkadi Erzsébet 1829. július 14.—1866. október 17.
 Egybekelésének éve és napja: 1846. január 7.
     Erzsébet 1847. november 10.—1848. november 8.
     Rozália 1850.
     Erzsébet 1852. március 15.—1852. március 23.
     Sándor 1853. március 11.—
     Julianna 1855. május 17.—1865. szeptember 10.
 2. feleség: Dobsa Klára 1837. július 31.
 Egybekelésének éve és napja: 1866. december 27.
     Antal 1868. február 26.—1868. október 31.
     Imre 1869. december 16.—1870. április 28.
     Julianna 1872. június 16.—
     Mihály 1873. október 23.—
     József 1876. február 14.—1876. február 21.
     Viktória 1877. december 3.—
     Antal 1880. január 10.—1881. január 9.
-

Szabó Péter apját Szállási Szabó Mihálynak (IV.5.) hívták, mivel eredetileg a városban nem volt háza. 1829-ben másfél fertály szántót és egy kapás szőlőt mondhatott magáénak, de igyekvően és szerencsésen gazdálkodott, földjét mintegy ötszörösére — hét és fél fertályra — növelte. A családfő halála után az édesanya Sára leányát 400 forinttal és rugott üsző borjúval elégíti ki.

Özv. Szabó Mihályné és gyerekeinek egyezség levele

Özv. Szabó Mihályné született Sarkadi Erzsébet gyermekeivel u. m. Szabó Ferencsel, Jánossal, Mihálllyal, Sárával Görbe Ferenc feleségével előttünk személyesen megjelenvén következő egyezséget nyilvánítottak s azt bejelentetni kívántak:

1^ő özvegy Szabó Mihályné ajánl Sára lányának Görbe Ferenc feleségének 400 váltóforintokat és egy rugott üszőborjút oly formán, hogy Sára leány ezt megkapván sem édesanyját, özvegy Szabó Mihálynét sem pedig Ferenc, János, Mihály, Péter testvéreit azon vagyonra nézve, melyben néhai Szabó Mihály után örökösödtek, sőt fítestvéreit azokban sem fogja háborgatni, melyet ezután özvegy Szabó Mihályné után öröklenek, hanem ő a most kapandó 400 váltóforintokkal s borjuval magát minden netalán Szabó Mihály után vagy özvegy Szabó Mihályné Sarkadi Erzsébet után illehető vagyonokra nézve jelenleg tökéletesen kielégítettnek nyilatkoztatja s egyiket sem fogja soha háborgatni.

2^őr Szabó Sára Görbe Ferenc felesége özvegy Szabó Mihályné született Sarkadi Erzsébet ajánlatát hálás köszönettel veszi, s kötelezi magát arra, hogy megkapván a fent ajánlottakat, sem édesanyját, sem fítestvéreit a többször említett vagyonokban háborgatni nem fogja, hanem 400 váltóforintokkal s egy borjuval, minden őt netalán ezentul illehetőkre mint végkép kielégített testvér úgy nyilatkozik.

3^{szor} Szabó Ferenc, János, Mihály édesanyjok, özvegy Szabó Mihályné ajánlatába beleegyeznek és azt kívánják, hogy őket se háborgassa Sára testvéreké ugyanint fentebb nyilatkozott. Ezen egyezség állandó voltára nézve mindnyájan neveik aláírásával erősítik. Megjegyeztetvén, hogy akármely testvér halálozna még örökösök nélkül, annak illetősége ösiség természetét öltve magára, az életbe maradó osztályos testvérekre visszazárjlanak.

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1844. május 16.)

Özvegy Szabó Mihályné férje halála után négy évig önállóan gazdálkodik, majd 1848-ban a földet szétosztja gyermekei között.

Özvegy Szabó Mihályné intézkedése a föld szétosztásáról

Özvegy Szabó Mihályné fiaival Ferencsel, Jánossal, Mihálllyal, Péterrel a városházánál megjelenvén, ott a következő egyezséget tették, melyet ezennel jegyzőkönyvbe iktatni kívánnak:

1^{szor} Én Szabó Mihályné megúván tovább is azon terheket viselni, melyekre mint földbirtokos kötelezve vagyok, de azonban kívánván és forrón óhajtván fiaimnak előmenetelét és boldogságát, elhatároztam magamat s ezt tittelge előterjesztem is, hogy meglévő földjeimet, melyek összesen hét és fél fertály földből állanak, köztük felosztom még pedig oly formán, hogy Ferenc és János fiamnak adok két-két fertályt, Mihály és Péter fiamnak pedig egyenként másfél fertályt, mely utóbbi két fiam ezentúl a tanyán fognak lakni, mely elosztásra nézve ünnepélyesen nyilatkozatom, hogy én többé azon földhöz semmi just nem tartok, hanem azokat úgy, amint fentebb mondtam, fiaimnak örökre birtokdába bocsátom, de csak a következő feltétel alatt:

2^{szor} Mi, Szabó Ferenc, János, Mihály és Péter ezennel megköszönvén édesanyánknak irántunk mutatott anyai jó szívét, ezennel ünnepélyesen nyilatkoztatjuk, hogy azon okból, mert édesanyánk szíves volt még életében által adni nekünk javait, de azon okból is, hogy édesanyánk szükségét neszenvedjen, kötelezzük magunkat, hogy édesanyánknak évenként és fejenként hat véka búzát, hat véka árpat, húsz véka csöveskukoricát, mint élelmére szánt commentiót pontosan és hiány nélkül ki fogjuk szolgáltatni.

3^{szor} A ház, valamint azon elmaradott fél fertály föld is édesanyánk birtokában fog maradni, s ezekre nézve rendelkezhet és joga mindenestre fönnmrad, valamint az öreg Szentlőrinczen levő 50 ut szőlőre nézve is, mely szinte édesanyánk birtokába marad.

4^{szor} Ami azt illeti pedig a földnek köztünki felosztását, erre nézve elhatároztuk, hogy én Ferenc maradok az öreg tanyán, János a legújabban vett két fertályon, Mihály azon másfél fertályon, mely Ferencé volt, Péter pedig azon a másfél fertályon, mely Jánosé volt.

5^{szor} Én Ferenc arra is kötelezem magamat, hogy azon fél fertály földet édesanyámnak, mely kezei közt marad, felszántom, megmunkálom s letakarítom és édesanyámnak minden termésit átszolgáltatatom fönnmradóván nekem az azon termett takarmány.

Mely kölcsönös egyezségünknek teljes erősítésére és biztosítására adjuk ezen kezünk aláírásával és keresztvonásával megerősített egyező levelünket. Költ Makón, 1848. május 21-kén. Aláírások

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1848. május 21.)

Szabó Mihály szülei — (III.5.) *Szabó András* és (III.6.) *Kristó Erzsébet* — háromnegyed telken gazdálkodtak. 1829-ben volt harmad osztályba sorolt házuk, két és fél fertály szántójuk és jelentős állatállományuk (2 tinó, 6 tehén, 4 ló).

A *Balogiak* viszont végig szegények voltak. A család legrégebb ismert tagja (I.1.) *Balogi Péter* házas zsellér. Felesége nevét nem ismerjük.

31. táblázat

Balogi Péter családja

Erzsébet	1762. december 5.—
Kata	1765. április 14.
Sámuel	1768. március 5.
János	1770. december 13.
Mária	1772. július 7.

Balogi Péter mint csósz nagyon szűkös körülmények között él. 1784-ből származó adat szerint: „a felső szigeten levő szénára és az egész szigetre vigyáz, esztendeig 2 köböl búza rendeltetik.”³⁵

A legidősebb fia, (II.1.) *Sámuel* húsz esztendőskorában feleségül vette *Börcsök György* 16 esztendőskorú leányát, *Ilonát*. Az esketési anyakönyv bejegyzése szerint: „Mindezek az házasságbéli tiszteknek egymás eránt leendő ígéreteknek beteljesítése alatt adták magokat az házassági életre.” Ebből a frigyből hat gyermek született. A jobb megélhetés reményében Makóról Debellásra költöztek. 1805-ben a férj otthagyta családját, Újvidéken telepedett le, ahol hitetlenül élt egy asszonnyal, akitől egy leánya is született. *Börcsök Ilona* hitese feleség visszaköltözött Makóra, a családfő 1819-ben Újvidéken halt meg.

Balogi Sámuelné bizonyáglevelé

Alább ezennel bizonyágot teszünk arról, hogy ennek előtte városunkban lakott, de innen Debellásra költözött, onnan pedig hír nélkül eltávozott Balogi Sámuelnek, aki Újvidék városába meghalálozott, hitese felesége ezen levelünket mutató Börtsök Elona légyen, aki is ennek előtte 14 esztendőskorú férjétől elhagyatván, a Debellási Tekintetes Katonai Tisztség bizonyította, 6 élő gyermekeivel, minek utána minden gradialis tartozásokat kifizette, városunkba visszajött, férje pedig más személlyel Újvidék városában hitetlenül élvén, tőle egy leánya született s kéri azért, hogy megmaradott háza és más egyéb vagyonyai törvényes gyermekeinek számokra fenntartassanak, és által adattassanak, akinek kérése annyival helyesebb és igazságosabb, minthogy a debellási együtt szerzett házikót és más vagyonyait férjének elszökése után ugyanannak adóssága fejében kénytelenítettek eladni, s abból a gradialis tartozásokat kifizetni. Mely kérésének megnyerése végett kiadtuk ezen városunk szokott petséttüével megerősítették bizonyító levelünket. Makón 8. juni. 1819. Kiadta Bánfi Péter nótárius.
(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1819. június 8.)

Balogi Sámuel fia, (III.1.) *József* (1790—1861) *Asztalos Ferenc* (II.3.) leányát, *Erzsébetet* vette nőül. *Asztalos Ferencnek* nemcsak neve, de foglalkozása is *asztalos* volt. Az ő felesége, *Burunkai Zsuzsanna* (II.4.) viszont telkes gazda családból származott, *Burunkai István* (I.3.) fél jobbágytelken gazdálkodott. A *Burunkai* gyerekek közül négyen érték meg a felnőtt kort: *Mihály*, *István*, *Judit* és *Zsuzsanna*.

Burunkai István atyafiságos egyezése fiaival

Atyafiságos megegyezés, amely lett az alább írottak, ugymint Burunkai István özvegye Háló Elona és fiai ugymint Burunkai Mihály és Burunkai István között a következőképpen:
1. *Özvegy Háló Elona előre is azt kijelentette, hogy ezen két fiain kívül vagynak még két leányai,*

³⁵ MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1784. 7.

ugymint Judit Tóth Pál felesége, Susanna Asztalos Ferenc felesége, kiket minthogy kiházasított, ezen osztályban semmi jussuk nincsen, nem is léssen, hanem a maga részire megtarja a házat, melyben lakik egy harmad portával, az Újhegyen lévő 25 egész és 7 csonka útból álló szőlőt Ardicsi kerületben lévő 50 út szőlőt és 1 tehenet.

2. Mihálynak a része léssen azon az udvaron lévő ház, melyet maga épített és amelyben lakik, az udvar egy harmad részével, 1 fertály szállásföld, 2 közös tinó közül egyik, a szilvásnak fele, egy darab kenderföld.

3. Istvánnak része ebből áll: azon közös udvarnak egy harmad része, melyen magának házat épített, a szállásföldből 1 fertály, a két közös tinó közül az egyiknek az ára, a szilvásnak fele.

(Forrás: MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1802. 1.)

Balogi József faltöméssel foglalkozó, 1 fossor szőlővel rendelkező házas zsellér, 2509 (Ráday utca 33.) alatt lakott.

Bizonyosglevél Balogi Józsefről

Alóírtak bizonyítást teszünk arról, hogy ezen levelünket előmutató Balogi József anyyra józan magaviseletű lakostársunk legyen, hogy az egy ideig ittának sohasem tapasztaltuk, a mellett a faltömésben szinte anyyra jártas, mikép mindenkitől, aki ily munkára őt alkalmazá, dicséretet nyert. Miről kiadtuk kérésére ezen bizonyoságunkat városunk petsétjével erősítve. Makón június 7-én 1844.

Aldíráások

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1844. június 7.)

32. táblázat

Balogi József családja

Apa: Balogi József 1790. szeptember 13.—1861. december 22.

Anya: Asztalos Erzsébet 1791. január 23.—1860. május 2.

István 1813. december 26.

Erzsébet 1816. július 28.

Ferenc 1818. január 6.

János 1819. november 18.

Erzsébet 1825. február 2.

Julianna 1827. április 9.

József 1833. március 3.

József 1834. július 3.

Első szülött fia (IV.1.) Balogi István (1813—1849) szintén házas zsellér. Háza a Fekete (ma Móra Ferenc) utca 32. alatt volt.

33. táblázat

Balogi István családi ive

Apa: Balogi István 1813. december 26.—1849. szeptember 3.

Anya: Köteles Nagy Sára —1874. február 15.

Az egybekelésnek éve és napja: 1835. december 30.

János 1837. július 9.—1896. június 15.

Julianna 1839. augusztus 23.—1849. augusztus 27.

István 1842. július 19.—1843. április 15.

Sára 1844. július 23.—1844. július 26.

István 1845. július 26.—

Sára 1848. augusztus 10.—1871. december 5.

Sámuel 1850. május 7.—

Fiai: János, István, Sámuel — a szülői házban alapítanak családot, valamennyien nincstelenek. (V.1.) Balogi János 1861-ben feleségül veszi (IV.3.) Szél József telkes jobbágy hajdon leányát, Annát (V.2.)

-
- Lakik Makón 1728 (Toldy u. 14.) szám alatt
- Apa: Szél József 1799. április 30.—1860. március 12.
1. feleség: Polgár Katalin —1831. szeptember 6.
Házasságot kötöttek: 1823. november 26.
Katalin 1825. szeptember 30.—1827. február 12.
Katalin 1827. július 3.—1895. október 22.
János 1829. augusztus 25.—1831. szeptember 24.
Julianna 1831. szeptember 5.—1831. szeptember 16.
2. feleség: Paku Katalin —1844. december 29.
Julianna 1832. november 25.—1861. december 30.
János 1834. szeptember 30. — 1835. május 12.
Anna 1837. január 13.—1842. április 13.
János 1839. április 8.—1859. december 8.
József 1842. január 28.—1842. december 14.
Anna 1843. december 18.—
3. feleség: Dobsa Sára —1869. február 10.
(gyerekük nem született)
-

Balogi Jánosék nehéz anyagi körülmények között Magyarcsanádra, illetve Bökénybe költöztek. Amikor Erdei Ferenc öccse, Sándor 1912. őszén súlyosan megbetegedett és az orvosok nem tudtak rajta segíteni, Szél Anna kuruzslással próbálta gyógyítani, de eredménytelenül.

-
- Lakik: 2113 (Móra Ferenc u. 32.) szám alatt kiköltözött Magyarcsanádra
- Apa: Balogi János 1837. július 9.—1896. június 15.
- Anya: Szél Anna 1843. december 18.—
- Az egybekelésnek éve és napja: 1861. február 27.
- Julianna 1862. február 4.—
- Klára 1863. május 30.—
- Anna 1865. július 29.—1981. május 20.
- Sára Magyarcsanád 1867.
- János 1868. november 2.—1868. november 7.
- Erzsébet Magyarcsanád 1871.
- István 1876. április 18.—1895. október 22.
- János 1879. január 29.—1879. június 1.
- Mária 1880. június 11.—1880. június 18.
- Zsuzsna 1882. február 20.—
- Viktória 1886. október 17.—1886. december 21.
- Rozália Magyarcsanád 188 május 11.—Makó 1889. július 5.

Gyerekeit cselédnek állította el, közöttük *Balogi Annát*, Erdei Ferenc nagyanyját is. Amikor Balogi Anna házassága révén bekerül a Szabó családba, felölti magára a nagygazdai öntudatot. A tanyai szemtermelők, az egykori telkes gazdák leszármazottjai tudatvilágukban különben is szembenálltak a zsellérből feltörekvő hagymakertészekkel. Ez a sokszor kibékíthetetlen társadalmi feszültség az Erdei és a Szabó család között is fennáll, amelyet az Erdeiek sohasem szítottak, de nap mint nap megbántottként átélték. Ők mindent megtettek a feszültség feloldására, Erdei András szívesen borozgatott volna Szabó Sándorral, ha ezt Balogi Anna megengedte volna. Lőrincz Sárából pedig áradt a szellemi kulturáltság, lényé átforrósította környezetét, célját szeretettel és okossággal mindig elérte, de a nászékra nem

tudott hatni, azok mindig megtartották a három lépést. Szabó Sándorban még meglett volna ugyan a hajlam az oldódásra, de Balogi Anna keménysége, sőt zsarnoksága ezt nem tette lehetővé, ugyanis ő a földhöz ragadt zsellérvadék szemléletében gazdább lett a gazdánál. Szabóéknál a nagy lakat, a karikára fűzött kulcsoszó Balogi Anna egyéniségéből folyt. A mostoha zsellérsors megtanította őt a meglévő javak féltésére. Jellemző rá az az epizód, amelyet Bakos Sándorné mondott róla:

— *A nagymama mindent féltett és zárt. A fát egy nyitott színben tartották, de volt egy lakójuk is, amikor a fölvágott fát rakták be a színbe, a nagymama sügta férjének, jó hangosan számold, hogy melyik sorba mennyi kerül, hogy hallja a lakó is. Ő nagyon zsugoriskodott.*

A makói társadalomtörténeti modell

A négy család — az Erdeiek, a Lőrinczek, a Balogiak, a Szabók — sorsa is kifejezi, hogy a 19. századi Makó társadalma igen élesen polarizálódott. A rendkívül nagyarányú elszegényedett paraszti tömegekkel szemben csak egy szűk telkesgazda-réteg áll.

A *Balogi család*nak mind a hat nemzedéke zsellér. Van közöttük csősz, faltömő és cseléd. Nem isznak, józan magaviseletűek, mégsem képesek megkapaszkodni. Balogi József faltömő, aki mestersége magas fokát műveli, de a napóleoni háborúk és a nagy makói árvíz (1821) utáni hatalmas házépítési láz idején sem képes a család sanyarú helyzetén változtatni. A második és az ötödik nemzedék el is költözik a városból, a szerencse az új helyen sem szegődik melléjük.

A *Lőrincz család* számára a telkes jobbágyi állapot csupán pünkösdi királyság. Ők is mindvégig nehezen élnek, de olyan mélyre mégsem süllyednek, mint a Balogiak. Mindegyiküknek van egy kis háza a református városrészben. Amikor mégis kilátástalanná válik helyzetük, ők is a városon kívül keresik boldogulásukat, de ott sem sikerrel. A makói társadalmi-gazdasági valóságban rejlő lehetőség megragadásának készsége egyedül Lőrincz Sárában fedezhető fel.

Egész más pályát fut be a *Szabó család*. Szabó Mihály (IV.5.) az 1820-as években a telkes gazdák között a kevésbé jómódúak sorában foglal helyet, de rendkívül rátermetten gazdálkodik, takarékosan él és a szerencse is mellé szegődik. A reformkorban — amikor óriási méreteket ölt Makón a zselléresedés — neki hathatósan sikerül gazdaságát gyarapítania, egy évtized alatt közel két jobbágytelekre növeli birtokát. Ezt ugyan négy fia örökli, de a családnak végig sikerül középparaszti szintű tanyai társadalmi termelőszektorban maradnia. Ez az üzemforma sem rekedt meg feudális elmaradottságában. Amikor Erdei Ferenc megállapítja, hogy „a szántóföldi növénytermesztésben és állattenyésztésben a város tanyarendszerű gazdálkodása viszonylag magas színvonalat ér el,³⁶ ebben benne van a Szabó nagyapánál szerzett benyomása is.

Az *Erdei család* gazdasági-társadalmi helyzetének alakulása rendkívül változatos képet mutat. Élnek vándorbotra kényszerített szegénységben, megelégedett jólétben, majd ismét kilátástalan nyomorban és végül megint felívelt jómódban.

Az első nemzedék (1. Erdei András) nagy reményekkel, nincstelen zselléreként érkezik Makóra, ebbe a török pusztítások következtében gyér lakosságú, de hatalmas kiterjedésű és termékeny határral rendelkező mezővárosba. A kedvező adottságokat szorgalma és rátermettsége alapján gyümölcsöztetni tudja: házat épít, szőlőt vásá-

³⁶ Erdei F. 1969. 28.

rol, fél jobbágytelekre tesz szert, jelentős állatállományt alakít ki, zsellérből telkes jobbágy sorba emelkedik. Ezt a társadalmi szintet a második nemzedék (2.6. András) és a harmadik (3.1. János) is képes tartani. Ekkor éri a familiát egy külső csapás — amely egybeesik a városban megiduló nagyarányú zselléresedéssel —, a családfő váratlan halála következtében a gyerekeket el kell állítani cselédnek, a vagyont pedig felélik. A negyedik nemzedéket képviselő (4.3.) Erdei Zsuzsanna a cselédsors következtében leányanyává lesz, így az a lehetőség is lezárul előtte, hogy egy jó házassággal ismét révbe jusson. Az apjával közel egyidős, talán a város legnyomorultabb foltozó csizmadiájához — aki abban a temetői viskóban lakik, amely már a temetőcsősznek sem kell — megy feleségül. Ráadásul fiatalon hal meg. Az ötödik nemzedék (5.1. András) három nagy terhet örököl az élettől: a mérhetetlen szegénységet, a törvénytelen bélyegét és az árvaságot. Közben az amerikai utas makói agrárfejlődés robbanásszerű átalakulást eredményez: a belterjes kisparaszti árutermelés, a kapitalista vállalkozói kedv következtében ez a nemzedék — nem Amerikába tántorog ki, nem kubikusnak megy el — ismét képes középparaszti szintre emelkedni. És ez nem egyedi eset városunkban. „Minden hagymás családnak ez volt az útja Makón — szögezi le Erdei Ferenc —, a múlt század közepén mind zsellérek voltak, s közülük a szerencsésebbje és a szorgalmasabbja kisebb-nagyobb földű család lett, de a középparaszti szintnél tovább egyik sem vitte.”³⁷ A város fő ütőerét, keleti kapuját a trianoni határvonal lezárja, ezt tetézik más meghatározó gazdasági tényezők is, így Makó gazdasági virágzása kezd színeiből veszíteni. Ilyen körülmények között a hatodik nemzedék (6.9. id. Erdei Ferenc) nem képes további gyarapításra, a hetedik pedig a paraszti élet felbomlását mutatja: „...mi, a gyermekei már csak tizenketten nőttünk fel mint unokatestvérek, akik mind az 1900. és 1920. évek között születtünk. De e tizenkettőből összesen kettő folytatta tovább egyenesben a hagymás családi hagyományokat. A többi mind más pályára tért. A fiúkból lett tanító, pincér, bányász, csendőr, a lányok pedig iparoshoz, kereskedőhöz, tisztviselőhöz mentek férjhez.”³⁸

Az Erdei család múltja jól példázza a makói gazdasági-társadalmi fejlődést: követi a város hullámhegyeit és völgyeit, képesek a megújulásra, tevéleges résztvevői a lezajló agrárforradalomnak. A Balogi, a Lőrincz és a Szabó család által képviselt társadalmi típusok máshol is fellelhetők az országban, az Erdeiek viszont kizárólagosan a makói társadalomtörténeti modell képviselői.

IRODALOM

Eperjesy Kálmán

(1928), Írások a régi Makóról. Makó.

Erdei Ferenc

(1934), A makói parasztság társadalomrajza. Csanádvármegyei Könyvtár: 26. Makó.

Erdei Ferenc

(1969), Makó város történeti pályája = Tamasi Mihály (szerk.). Makó az első felszabadult magyar város. Makó.

Erdei Ferenc

(1971), Város és vidéke. Budapest.

Erdei Sándor

(1974), Erdei Ferenc élete = Erdei Ferenc: Emberül élni. Budapest.

Séta bölcsőhelyem körül.

(1967), A Magyar Rádió riportsorozata Erdei Ferencről. Riporter: Kispista István. F 1967. december 27—31. Makói Múzeumi Baráti kör Értesítése 1969. 1—4. szám 1—57. 1.

³⁷ Erdei F. 1971. 315.

³⁸ Erdei F. 1971. 316.

Szabó Istvánné

(1973), Makó egészségügyének fejlődése és gyógyszerterápiájának története 1900-tól 1950-ig. Kézirat a József Attila Múzeum adattárában. 1—28.

Szűrbik Miklós

(1979), Makó városának leírása. 1835—1836. A Makói Múzeum Füzetei: 22. Makó.

Szülőföldem Makó. (1970), A Magyar Televízió portréfilmje Erdei Ferencről.

T(óbiás) Á(ron)

(1974), A makói Erdei ház olvasmányai. Olvasó Nép 1979. szeptember.

Tóth Ferenc

(1982), Az ifjú Erdei Ferenc és Erdei Sándor kapcsolata a munkásmozgalommal = Hegyi András (szerk.): Fejezetek hat évtized történetéből. Szeged, 99—105.

FERENC ERDEIS GEBURTSHAUS

Ferenc Tóth

Ferenc Erdei (1910—1971) gilt als herausragender Soziologe, Volkswirtschaftler, Naturwissenschaftler und Politiker des 20. Jahrhunderts.

Seine Heimatstadt spielte in seinem Leben eine wichtige Rolle. Um das zu verdeutlichen, haben wir es unternommen, in einem gesonderten Kapitel neben der zweihundertjährigen Geschichte der Familie Erdei, das Geburtshaus, die Straße, in dem dieses steht, sowie den ganzen Stadtteil vorzustellen.

Der Marktfelcken Makó im Süden des Alfölds besaß alte Privilegien. Es waren hier die Bürger reformierter Konfession, die als Streiter für den gesellschaftlichen Fortschritt den Kampf gegen die bischöflichen Grundbesitzer führten. Gerade in dem Teil der Stadt, in dem das Geburtshaus von Ferenc Erdei stand, hatte sich im Laufe der Zeit eine besondere Tradition herausgebildet, in der Erdei aufgewachsen ist. Seine hier erhaltenen Eindrücke befähigten ihn, die ungarische Wirklichkeit in ihrem geschichtlichen Aspekt zu schauen. Erdeis Geburtshaus stand an einem Knotenpunkt der Stadt. Es gab dort eine Schule, eine Apotheke, eine Mühle, einen Brunnen, einen Sportplatz, Geschäfte, einen Markt, eine Eisenbahnstation und einen Friedhof.

Vor seinem Geburtshaus zog sich die Hauptstraße entlang, die nach Arad, bzw. nach Siebenbürgen führte. Sie war von Erdei Heerstraße, Hauptstraße der Reformierten und der Zwiebelbauern genannt worden. Hier war schon vor der Aufhebung der Leibeigenschaft jede Bedingung zur bürgerlichen Umwandlung gegeben.

Erdeis Geburtshaus war in mehreren Abschnitten gebaut worden: 1793 hatte man ein Haus mit Vorgarten errichtet, das aus Zimmer, Küche und Vorratskammer bestand. Zwei Jahre später baute man im Garten ein kleineres Haus, das ein Zimmer und eine Küche hatte. Diese beiden Gebäude wurden dann in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts miteinander verbunden. Dieses Haus wurde am 5. Dezember 1876 von Ferenc Erdeis Großeltern erworben. Im mittleren Trakt des Gebäudes wurde er am 24. Dezember 1910 geboren.

Die wirtschaftliche und soziale Situation der Familie Erdei gestaltete sich zeitlich gesehen, sehr abwechslungsreich. Man lebte in großer Armut, dann zufrieden in verhältnismäßigem Wohlstand, wiederum in drückender Not und letztlich in konsolidierten Verhältnissen. Wenn man die Familiengeschichte der Erdeis zurückverfolgt, taucht zuerst András Erdei aus der Geschichte auf, der als armer Häusler nach Makó gekommen war, damals voller Hoffnungen. Er baute sich auch bald ein Haus, kaufte einen Weingarten, er schaffte sich auch Viehzeug an und gelangte in den Stand des Leibeigenen mit eigenem Grundstück. Diese gesellschaftliche Position konnte über zwei Generationen hinweg gehalten werden. Doch nach dem plötzlichen Ableben des Familienoberhaupts kommt es zu einer Aufteilung des Besitzes. Zsuzsanna Erdei in der vierten Generation nach András Erdei hatte, weil sie unverheiratet Mutter wurde, keine Chance ihre Existenz wirtschaftlich durch eine Heirat abzusichern. Auf ihrem Sohn András lasteten drei Bürden, als er ins Leben trat die unvergleichbare Armut, der Makel ein uneheliches Kind zu sein und die Elternlosigkeit.

Inzwischen erlebte aber die Makoer Agrarentwicklung, die den amerikanischen Weg ging, eine explosionsartige Umgestaltung. Aus besitzlosen Knechten wurden Mittelbauern. Doch in der 6. Generation (6.9 Ferenc Erdei senior) kann man wirtschaftlich nicht mehr expandieren. Es ist die Zeit nach Trianon, nach dem „Friedensvertrag“. Man wechselt in der 7. Generation auf die akademische Laufbahn.

Die Familie Erdei ist als Modell gesellschaftsgeschichtlich gesehen repräsentativ für Makó.

A SZEGEDI TANYAI KÖZSÉGI ELEMI NÉPISKOLÁK ÁLLAMOSÍTÁSI SZERZŐDÉSE 1907-BŐL

SÁRKÖZI ISTVÁN

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter által előterjesztett 1868. évi magyarországi, a XXXVIII. tc., népoktatási törvény, a korabeli Európa országai-ban érvényben volt közoktatási törvények között az egyik leghaladóbb, a feudálkapitalista rendszer egyik legkorszerűbb törvénye volt, amely igen bonyolult társadalmi erők harcában született meg. A konzervatív reakciós erők és a liberális nemesség és polgárság, a fokozatos és lassú haladás híveinek kompromisszumaként elfogadott törvény a népoktatási intézetek alapításáról és fenntartásáról úgy rendelkezett, hogy minden községben a hitfelekezetek, ahol híveik laknak, saját erejükből tarthatnak fenn és állíthatnak nyilvános népoktatási tanintézeteket. Az intézményekben a tanítókat s tanárokat maguk választhatják, azoknak fizetését maguk határozzák meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer iránt is maguk dönthetnek.¹ A törvény rögzítette azonban a népiskolákban kötelező tantárgyakat, amelyek a felekezeti iskolákra is kötelező érvényűek. *A törvény 10. §-a az iskolafenntartók körét szélesítve megállapította, hogy „népoktatási tanintézeteket a törvény által megszabott módon állíthatnak és fenntarthatnak a hazában létező hitfelekezetek, társulatok és egyesek, községek és az állam.”*²

Mint látható, a törvényhozás túlságosan is széles partikuláris alapokra fektette a népiskolai intézmények sorsát, hosszú történelmi távlatban, amelyre alapozva az egyházak klérusa (legerőteljesebben a katolikus) elsőbbséget élvezhetett az iskolai képzésben s nevelésben közel nyolc évtizeden át, és a törvény sok-sok huzavonára adott lehetőséget egy-egy elemi iskola szervezése, felépítése és fenntartása kérdésében. A címben jelölt tárgykör megvilágításául fontos megjegyezni, hogy a népoktatási törvény (5. §) az elemi népiskolák állítását kötelezővé tette mindazonon a helyeken, helységeken, vagy egy órányi járású kerületben fekvő több helységben, tanyákon vagy pusztákon, ahol 5 évi átlag szerint legalább 40 tanköteles gyermek van.³ A rendes mindennapi iskolai tankötelezettség a 6 éves kort betöltött s 12 éves korig terjedt ki, az ismétlő s továbbképző iskolai tankötelezettség pedig 12—15 korhatárt jelölt meg.

A törvényhez kiadott végrehajtási utasítás, a XXXVIII. törvény elfogadása előtt létesített iskolák fenntartói státuszát változatlanul ismerte el. Csongrád megyében és Szeged szabad királyi város közigazgatási területén addig szervezett és a megépített, vagy a bérelt házakban megnyílt elemi népiskolák nagy többsége,

¹ Lévay F.—Morlin E.—Szuppán 1893. 216.

² Uo. 216.

³ Uo. 556.

a város tulajdonában levő községi jellegű iskola volt. Szeged város vezetői és az adófizetők súlyos anyagi terheket vállaltak magukra az elemi népoktatás fejlesztése érdekében, s megkülönböztetett figyelmet fordítottak a népiskolai intézmény gyarapítására. Szegeden már 1868-ban 22 tanyai és 7 városi elemi iskolában s öt magán iskolában is tanítottak. Szegedre — de Csongrád megyére is érvényes —, hogy az 1850 után alapított s a tanítás előtt megnyitott elemi népiskolák, azok jogi státusát tekintve — szemben Erdélyben és a dunántúli megyékben s nagyvárosokban kialakult helyzettel —, meghatározó szerepet tölthettek be a megyei és városi közigazgatási szervek. Szeged, a főváros után az ország legtöbb és egyben nagyszámú tanulót befogadó tanintézetével elismerést kivívott nagyvárosa, a mintegy 816 négyzetkilométer kiterjedésű közigazgatási területén. Évtizedeken át szinte kizárólag a saját anyagi forrásaiból fedezte iskolai intézményeinek fenntartását, iskolai berendezését, fűtését, takarítását s egyéb dologi kiadásain kívül a tanítók díjazását is. Több felekezeti iskola dologi és személyi ellátásához is támogatást nyújtott. Az állami kasszából pedig nagyon gyérecskén csordogált a népiskolai oktatáshoz. A felekezeti hatóságok, a klérus — az izraelita egyház kivételével — az anyagi lehetőségein jóval alul vállalt teherviselést a széles néptömegek gyermekeinek elemi iskolai képzéséből.

Szeged áldozatvállalását pénzben kifejezve más nagyvárosokkal és néhány megyével összevetve, és Csongrád megye elemi népoktatásra fordított kiadásait az 1906—1907-es évekből származó adatokkal is érzékeltetjük.

Győr városa	151 897 koronát
Pozsony tjv.	283 518 koronát
Pécs tjv.	188 632 koronát
Szabadka tjv.	207 632 koronát
Újvidék tjv.	107 329 koronát
Kecskemét tjv.	179 150 koronát
Hódmezővásárhely tjv.	152 026 koronát
Szeged tjv.	309 144 koronát
Csongrád vármegye	348 068 koronát
Árva vármegye	135 646 koronát
Baranya vármegye	515 914 koronát
Fejér vármegye	377 509 koronát
Komárom vármegye	374 209 koronát
Nógrád vármegye	452 637 koronát
Veszprém vármegye	454 789 koronát
Zala vármegye	818 540 koronát

Az előbbi adatokban nem szerepel a természetbeni juttatás, pl. lakás, lakbér, tűzifa stb. — a tanítói javadalmazás egy részét, vagy számottevő hányadát jelentő kiadás.⁴ Mint a fenti adatok is bizonyítják, Szeged jó néhány kiemelt nagyvárosnál többet költött a népoktatásra.

Ami az iskolafenntartók körét illeti, amint a korabeli országos felmérésekből kitűnik, kiemelkedő helyet foglaltak el az egyházak. Az 1905—1906. tanévben, az akkori magyarországi elemi iskolák statisztikája szerint, a 2046 állami és az 1406 községi iskolával szemben róm. kat. egyházi volt 5305 elemi népiskola, 1963 volt görögkatolikus, 1903 református, 1331 ágostai evangélikus, 1731 görögkeleti, 466 izraelita, 36 unitárius és 8 protestáns egyházi volt.⁵

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények 31. k. A Magyar Szent Korona országai népoktatásügyének az 1903—1908. évekre vonatkozó adatai. Bp. 1913. 354—358.

⁵ Uo. 84.

Az 1868 utáni kormányok a magyar történelmi egyházak történelmi érdemeire, a szent-istváni hagyományokra hivatkozva elsőbbséget biztosítottak az egyházaknak nemcsak az iskolák alapításában, hanem az iskolai nevelésben s oktatásban is. Az egyházak privilégiumát erősítő iskolapolitika éles bírálatot váltott ki a kor haladó szellemű pedagógusai, nevelésméleti szakírói, s a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt részéről. A dualizmus korabeli országos és helyi sajtóban gyakran jelentek meg határozott s érvelő bírálatok az elemi népoktatási intézményt felekezeti s kormánypolitika és gyakorlat ellen. A belügyminiszter engedélyével megjelent *Néptanoda* című nevelés-oktatásügyi hetilap 1896-ban, majd az 1909-től megjelenő *Tanító* című hetilap számos cikkben vitatta az elemi népoktatási intézmény megosztottságát, az elemi iskolák felekezeti szerint történt megosztását és községi, magán- és állami tagolódását. Lényegét tekintve ebből a megosztottságból igen sok gond, baj, nevelési hiba származott, a fenntartási költségek irracionális megosztása s növekedése miatt a tanítók illetményében és egész társadalmi helyzetében eltérő jelenségek keletkeztek. Ebben az időben az elemi és általában a közoktatás szervezete szervi bajainak nagy része az iskolaszervezet irracionális megosztottságában keresendő. A *Néptanodában Bányai Jakab* arra a következtetésre jutott, hogy az „Olyan állam, amelyben rom. kat., szerb, román, zsidó stb. igazságok léteznek és dominálnak az iskolában, nagyon nehezen tud a boldogulás horgonyába evezni.”⁶ S leszögezi, hogy „a közoktatási kormányunknak az iskola államosítása tárgyában elfoglalt (az állam által az egyházaknak előnyt biztosító) álláspontját... a magyar tanítóság színe-java nem teheti magáévá.” — írja a szerző. A századforduló népoktatásügyét vizsgálva a legfejlettebb berendezkedésű tőkés országokban a közoktatásban, köznevelésben az állam törvényesen biztosította a maga primátusát, s csupán megosztotta az iskolai nevelést az egyházakkal. Az iskolafelügyelet dolgában is a meghatározó szerepet fenntartotta az állami intézménynek. Az 1882. évi francia népoktatási törvény állami kezelésbe vette a kötelező népoktatást, s a községek kötelezettségévé nyilvánította az iskolák építését, fenntartását, de az állam ehhez pénzügyi támogatást biztosított.⁷

Az 1900/1901. iskolai évben Szeged város területén 67 elemi népiskolában s 89 tanteremben tanítottak 14 945 tanköteles korú gyermeket, 208 tanító munkálkodása mellett.⁸ A 12—15 éves korú tanköteles gyermekkel együtt 20 944 tanulónak kellett volna hely. Az 1906/1907. tanévben Szegeden a 6—12 éves tanköteleseknek 71,9%-a járt iskolába, de csak többnyire az I—IV. osztályba. Összehasonlításként néhány más város és megyei adatot közlünk. Az 1906. évben Csongrád megyében be sem iratkozott az elemi iskolába a 6—11 éves tanköteles gyermekeknek 21,9%-a, Kolozsváron kerekén 20 százalék, Debrecenben 23%, Hajdú megyében 17, Nagyváradon 15,6, Szabadkán 24,2, Zala vármegyében 10,8, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében 24,8, Kecskeméten 14,2%-a — amint ezt az 1913. évi kiadású, Magyar Statisztikai Közlemények 31. kötetében a Magyar Szent Korona Országai népoktatásügyének az 1905—1908-as évekre vonatkozó adataiból is kitűnik. A szegedi népoktatási helyzetenél voltak jobb és rosszabb eredményeket elért városok és — arányosítva — megyék. Az illetékes előljáróságok, vezetők, tanfelügyelőség és az egyházak papjai is szorgalmazták s igyekezetükkel segítették a beiskolázást, az iskolai tanítást, az analfabetizmus csökkentését. A városnak a népoktatásra fordított pénzügyi kiadásai sem tükrözik eléggé a százalékosan kimutatható beiskolázási

⁶ Néptanoda, XXIX. évf. ápr. 18. 16. sz. 1—2. Pécs.

⁷ V. K. M. 1928. 10, 13, 15.

⁸ Statisztikai Évkönyv az 1901. évről. Bp. 1902. 302—304. 1.

eredményt. Ugyanis a szociális viszonyok, a sokféle járhatatlan utak, a tanyáktól messze levő iskolák és néhol a szülők közömbössége is akadályozták a népoktatási törvény megvalósulását.

Az állam egyetlen elemi iskolát sem épített és nem vett kezelésbe, csupán a tanítók illetményéhez járult hozzá a vallás és közoktatásügyi miniszter. A 67 elemi népiskola fenntartói voltak: 53 iskola a város kezelésében; felekezeti: izraelita 2, ágostai 2, görögkeleti 1, római katolikus 4, és 5 magániskola volt. S ekkor *éven-te Szeged városa már 413 262 koronát költött az elemi iskoláira a saját költségvetéséből. Csak a Szentgyörgyi iskola építési költsége 1903-ban 143 000 koronára rúgott.* Az iskola 14 tantermeivel a város legnagyobb elemi iskolája volt akkor — a tervek szerint.⁹ Folyamatban volt a Rókusi elemi iskola terveinek elkészítése 12 tanteremmel, noha annak építési tervét már 1890-ben elfogadták. Az újszegedi elemi iskola olyan rossz állapotban volt, hogy 1905-ben két osztályát ideiglenesen magánházban helyezték el.

A rókusi iskola építésének elhúzódása, a külterületi iskolák szűkös volta — többsége 1-2 tantermes volt — kapcsán írta a kortárs újságíró: „Nincs elegendő iskola, tanterem, zsúfoltak az osztályok. Néha két osztályt tanítanak egy tanteremben.”¹⁰ Megjegyezzük, hogy az egy-két tantermes elemi iskola nem szegedi sajátosága volt a népoktatási intézménynek, hanem a korabeli magyarországi elemi népiskolák zöme ilyen volt. Így például *Árva vármegye* 111 elemi iskolájából 82, *Baranya vármegye* 408 iskolája közül 332, *Debrecen* t.j.v. 30 elemi iskolájából 8, *Temesvár* 20 ilyen iskolájából 6 volt egy osztálytanítós iskola.¹¹ Az elemi iskolák szegediekhez hasonló zsúfoltsága ugyancsak országos gondot jelentett.

A tankötelezettségi törvény és a helyi rendeletek, amelyek a beiskolázás szigorú betartására kötelezték a szülőket, gyámokat, nem állt összhangban a pénzügyi lehetőségekkel. A tanköteles gyermekek ezrével maradtak távol az iskolától. Csak az 1906/1907. tanévben a városban 3379 gyermek „kódorgott” iskolátlanul.¹² Két év alatt 2400-zal gyarapodott az iskolában tanulásra kötelezett gyermekek száma. S a külterületi, tanyai iskolákat is elkerülte mintegy 2500 iskolaköteles gyermek. A város tanyai iskoláinak száma 41 volt az 1905/1906. tanévben.

A tanfelügyelői jelentés rámutatott arra, hogy 1906-ra a város hatósága felépítette Szegeden a felsővárosi iskolát és szeptemberre befejeződik a Móra iskola építése is. Az új tanév kezdetére átadják rendeltetésének.¹³

A tanfelügyelő jelentése realisan, de komoran elemezte az elemi népoktatási intézmény iskoláinak állapotát, s szólt a rendkívül nagy zsúfoltságról az osztályokban, s az iskolákban, rámutatott a tanítói fizetések elégtelenségére. *A városi költségvetésből már évi 60 000 koronát költött csak a tanítók kifizetésére.* S végül, de nem utolsósorban rámutatott arra, hogy *39 új tanyai iskolára lenne még szükség, ami félmillióba kerülne.*¹⁴

Sok nehézséget okozott a tanítói állások betöltése, főleg a tanyai iskolákban,

⁹ Szegedi Napló, 1903. XXVI. évf. márc. 18. 4. „Mennyibe kerülnek a szegedi iskolák?”

¹⁰ Szegedi Napló, 1905. szeptember 26. 233. sz. 3.

¹¹ Magyar Statisztikai Közlemények 31. 1913. 136—137.

¹² Szegedi Napló, 1907. XXX. évf. január 16. 1. „Akik nem járnak iskolába”, CsmL. Szeged, IV. B. 1425. I. ált. KB 192/1908. KB sz. A tanfelügyelő jelentése az 1906/1907. tanévi állapotokról. Közli, hogy az 1900. évi népszámlálás szerint a tanköteles gyermekek száma 20 483. A tanítók száma 159, s egy tanítóra 118 tanuló jut. Legalább 60—70 tanítói állásra lenne szükség.” Magyar Statisztikai Közlemények. 31. A Magyar Szent Korona Országai népoktatásügyének az 1903—1905. évekre vonatkozó adatai. Bp. 1913. 136—137.

¹³ CsmL. IV. B. 1425, fond. I. KB. kir. tanfelügyelő jelentése 1906. július 22.

¹⁴ Szegedi Napló, XXX. évf. 1907. január 16. 14. sz. 1.lap.

mégpedig nem a pályázók száma volt kevés, hanem főként az alacsony fizetések, amelyek el-elmaradoztak, s a tanító kedvező helyzetben érezhette magát, ha: 1. állami hozzájárulást, azaz kiegészítést kapott a VKM-től, 2. ha díjszerződés kedvező volt és megkapta a lakbért, a kukoricát (törökbúzát), a magyar búzát, a petróleumot, a tűzifát, a gyertyát. 1905-ben a meghirdetett 11 tanítói állásra 165 jelölt pályázott a szegedi iskolaszékhez.

Már 1905-ben a szegedi iskolaszék szorgalmazására a város hatósága *Berzeviczy Albert* vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult állami segélyért, az új iskolák építéséhez és a tanítói fizetések rendezése érdekében. A miniszter azonban csak az új tanítói fizetések 400 forinttal történő évi kiegészítésére adott ígéretet, s mivel az építkezési költségekhez legalább félmillió forint hiányzott, ezért a város újabb kérést továbbított a miniszterhez. A VKM a maga részéről — mintegy ellensúlyozásként — 20 új tanyai iskola felállítására kötelezte a várost.¹⁵

Részleges méltányossággként a miniszter 9 új tanítói állás szervezésének engedélyezésével együtt, az új állásokra alkalmazandó 5 férfi és 4 tanítónő fizetését — másokéval együtt évi 400 koronáról 800-ra egészítette ki, +40 koronát tanszer-ellátmány címén. A tanyai tanítók kerültek kedvezőbb helyzetbe, mégpedig évi 200 korona plusszal a városi kollégáikkal szemben. A város tanácsa kénytelen volt elvetni a 10 új tanyai iskola megépítésére utasító miniszteri igényt. *Említést érdemel, hogy Szeged elemi népiskoláiban sok délvidéki — köztük több száz szerb, horvát, bunyevác és szlovén — jobbra tehetősebb polgár s gazda gyermeke felvételt nyerte. 1906-ban már egyezernél is többen voltak a szegedi iskolákban, növelve az amúgy is permanens zsúfoltságot az osztályokban.*¹⁶

Az 50%-os pótdóval megterhelt iskolafenntartási és építési kiadások nyomozó terhet jelentettek a városnak, adófizetőinek.

De a város példátlanul magas terheket volt kénytelen vállalni, amikor a népesség legszegényebb rétegei számára is utat nyitott az elemi népiskolába. De amíg más városokban, például Hódmezővásárhelyen, Debrecenben, Kolozsvárott a felekezetek is több terhet vállaltak e nemes ügy érdekében, s lényegesen kisebb volt ott a községi teherviselés, Szegeden éppen fordítva volt. S végül az állam, a kormányok Szegedet gazdagnak tekintették ahhoz, hogy Budapest után elemi, polgári, gimnáziumi iskoláira, a tanítóképzőre — a közművelődési intézményekre legtöbbit költő város, tovább viselje a terheket. *A századforduló után mind nyilvánvalóbbá vált, hogy Szeged városának e tűrőképessége véges, s az államkincstárnak zsebébe kell nyúlnia a tetemesen megnövekedett iskolai költségek viselésére.* Nos, ez 1906—1907. években napirendre és dűlőre jutott. A szegedi közigazgatási bizottság ülésein, s az iskolaszék tanácskozásain már 1899 óta mind gyakrabban vetették fel az iskolák, köztük többségben a tanyai elemi iskolák és a polgári iskolák államosítását. S a sajtóban is gyakran került szóba az államosítás ügye. A Szegedi Napló 1906. október 23-i száma már arról írt: „Létrejött a tanyai iskolák államosításáról szóló egyezmény, s ezzel együtt a tanítók fizetésemeléséről is intézkedő határozat”. 1907 elején a vallás- és közoktatásügyi miniszter valóban Szegedre küldte *Scossa Dezső miniszteri tanácsost*, hogy megtárgyalja a város vezetőivel a városi iskolák államosítását.¹⁷

¹⁵ Szegedi Napló, 1905. jún. 8. 158. sz. 7., 1905. január 22. 19. sz. 7. „A Kultuszminiszter a szegedi tanítókért és a népiskoláért.” CsmL. Szeged, IV. B. 1125. Közigazgatási Bizottság iratai KB 7/1905. irat.

¹⁶ CsmL. Szeged. IV. B. 1425. I. KB 53/1906. Platz Bonifác tankerületi igazgató jelentése az 1906. I. félévéről.

¹⁷ Szegedi Napló, 1906. okt. 23., 11. Szegedi Napló, 1907. január 20., február 6. „A tanyai iskolák államosítása”.

Megjegyezzük, hogy a szegedi tanyai iskolák államosításában semmi szerepe nem volt a nemzetiségekkel szemben mutatkozó nacionalista politikának. Az államalapítás ezredik évére felépült, majd az 1905—1910 között épített állami iskolák többsége éppen a román, német s délszláv nemzetiségek lakta területen létesült — így azok közművelődésének lehetőségét javították. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium nem volt „szűkmarkúbb” a egyes nemzetiségű felekezeti iskolák állami támogatásával. Szeged kulturálisan vonzó és kisugárzó hatása a Délvidékre nem a tanyai iskoláinak az államosításával következett be, hanem a polgári iskoláinak, gimnáziumainak és a Tanítóképezdájének jó hírneve révén.

Ennyit az előzményekről, az államosítást kiváltó okokról.

Mielőtt az állam tulajdonába való átadásról szólnánk, ideillik annak megállapítása, hogy az egyházi és világi konzervatív erők, amelyek 1868-ban és azt követően oly elszántan hadakoztak a népoktatási intézmény államosítási tendenciájával szemben, viszonylag könnyen belenyugodtak ezúttal az államosítás tényébe. A Csongrád megye és Szeged szabad királyi város tanfelügyelője 1907. szeptember 15-i jelentésében közölte, hogy „A külterületi községi iskolák államosítása befejeződött és 40 tanítót neveztek ki vezetésükre. Jövőhagyták 10 új tanyai iskola építését is. Sőt! 1908. szeptember 1-től a községi polgári leányiskola is államosítva lesz.”¹⁸ Az államosított iskolák alapítására külön igazgatóságot szerveztek, s annak első igazgatója Fülöp József lett. A szegedi tanyai iskolák államosítását a vallás- és közoktatásügyi miniszter 3157/907. számú rendeletével helyezték nyugvópontra.

A szerződést *Lázár György polgármester*, Szeged város közönsége nevében *Scossa Dezső királyi tanácsos*, tanfelügyelő kötötték meg. *Ez a dokumentum Szeged város külterületi tanyai, községi elemi népiskoláinak állami kezelésbe való átadásáról szól, szerződésbe foglalja a szegedi tanyai népoktatás kifejlesztése ügyében a város törv. hat. bizottságának 1907. évi 111. sz. határozatát.* A szerződést a belügyi és a vallás- és közoktatásügyi miniszter hagyta jóvá, s az 40 tanyai községi népiskolára terjed ki.

A szegedi tanyai iskolák — 40 iskola — államosításának közvetlen és meghatározó oka az volt, hogy az 1868. évi XXXVIII. tc.-nek 35. §-a értelmében a községi népiskolák fenntartási költségeinek előállítása céljából, a község polgáraitra kivethető állami egyenes adóknak 5%-át meg nem haladható iskolai pótagó volt kivethető. Szeged városa pedig már 50% fölött állt a pótagók fizetésével a községi iskolák fenntartásához.¹⁹ Ez adott alapot a város vezetésének ahhoz, hogy a tanyai iskoláinak az államosítását kezdeményezze. A községi iskola állami kezelésbe vételét, államosítását lehetővé tette törvényes keretek között az 1868. évi népiskolai és az 1876. évi XXVIII. tc. végrehajtási utasításában megfogalmazott 5. §-a, a népoktatási törvény 80. §-a alapján.²⁰

Szeged város képviselői és a VKM képviselője által törvényesített „szerződés” 20 pontban fogalmazta meg az államosítás következményeit, Szeged város törvényhatóságának és polgárainak jogállását s az állam által átvett teherviselést.

1. Állami tulajdonba s kezelésbe került tehát Szeged valamennyi, 40 tanyai elemi iskolája. Ezenkívül a város átadta ideiglenesen az úgynevezett Nagy István dűlőben levő ideiglenes iskolát addig, amíg az új felépül, s a szentmihályteleki iskola telkét is.

¹⁸ CsmL. Szeged. IV. B. 1425. III. KB. 76/1907. KB sz. Szeged, szab. kir. város törvényhatósági bizottságának 1907. éai február 20-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből. Különnyomat.

¹⁹ CsmL. Szeged. IV. B. 1425. f. III. KB. a. 72/1907.

²⁰ Az 1868. évi XXXVIII. tc. végrehajtási utasítása a VKM 1877. évi nov. hó 21-én kelt 26005 sz. rendelete. Utasítás a polgári községek számára. Bp. 1876. 32. o. Magyarországi Népoktatásügy szervezete és közigazgatása I. k. Bp. 1893. 243.

2. A város megfelelő leltár és telekkönyv alapján örök használati joggal adta át a kincstárnak az iskolaépületeket; azok telkét — szertárakkal, taneszközökkel. Sőt, a város kötelezte magát arra nézve, hogy a rossz állapotban levő iskolák épületeit tataroztatja, a hiányzó tanfelszereléseket pótolja a szerződéstől számított két éven belül. Továbbá az iskolákhoz szolgáló 1 szobás tanítói lakásokhoz még 1 szobát épít, kárpótlás követelése nélkül.
3. Kötelezte magát Szeged törvényhatósága arra is, hogy a külterületen a jövőben épülő mindegyik új iskola részére a korábbi 800 négyszögöl terület helyett 1200 négyszögöl helyet ad, amelyből 400 négyszögöl a tanító kertjét képezi.
4. Az e pontban rögzített feltételek értelmében *Szeged város még a szerződés megkötésétől számított 1 éven belül 10 új tanyai (külterületi) elemi iskolát létesít, a VKM 1897. évi 72370. sz. rendelettel kiadott utasításban foglalt követelményeknek megfelelően, majd az azt követő minden évben 5-5 új iskolát ad át a fenti előírásokban foglaltak szerint mindaddig, amíg a 38 új iskola létesül.*²¹ Az említett 1897. évi rendelet tartalmazta az elemi iskolák építkezési mintatervét, a tanterem és az iskolához tartozó telek méreteit, valamint az egészségügyi követelményeket. Kötelezte magát a város vezetése arra is, hogy az elemi iskolák fenntartására kivetendő 5%-nyi póttadó összegét az állami kincstár pénztárcájába rendesen befizeti.
5. A város vállalta, hogy a tanítók fizetésének 40 000 koronát kitevő összegét minden negyedév 1. napján befizeti az állami kincstárnak, megjegyezve, hogy a határidő be nem tartása esetén 5%-os késedelmi kamatot fizet.
6. A város kötelezte magát továbbá évi tízezer (10 000) korona fizetésére az állami adóhivatalnak, a 40 iskola helyiségeinek fűtési, tisztogatási, tanítói szolgáltatás díja költségeinek megváltása címén.
7. A tanítói állások után személyenként évi 24 korona díjat fizet a város az állami adóhivatalba.

A továbbiakban a szerződés többi pontjában foglaltakat összevontan és összefüggésekben tárgyaljuk.

A szerződésben az állam, a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kötelezte magát arra, hogy 1907. szeptember 1-től kezdődő hatállyal a 40 tanyai iskolát átveszi, gondoskodik a szerződés szerint átvett és az újonnan létesítendő állami iskolák személyi és dologi szükségleteinek fedezete iránt + a város által a szerződés szerint fizetendő általány terhére. *A VKM kötelezte magát arra, hogy az elemi iskolai tanerőknek illetményeként évi 1000 (egyezer) koronát, továbbá az azt kiegészítő pótlékokat fizet s a tanítókat állami iskolai tanítókká kinevezi.* A VKM: a kincstár képviselője kötelezettséget vállal arra nézve, hogy gazdasági gyakorlati oktatás elősegítésére gondoskodik a tanítók gazdasági ismeretekkel való kioktatásairól, az iskolák mellett — a gazdasági jellegű ismétlő, illetve „továbbképző” iskolák mellett gyakorló területet és ehhez felszerelést biztosít.²²

A szerződés értelmében a város által felépítendő 38 új iskola költségéhez a királyi kincstár kölcsönt nyújt a városnak, a felvett kölcsönt a felépült iskolákra az állam visszatéríti. Nem meglepő, hogy a szerződés 12. pontja kimondja: *az oktatás az összes tanyai iskolákban magyar nyelvű és díjmentes lesz, s a tanulók csupán felvételi díjat tartoznak fizetni fejenként 50 fillért.*

A rendelkezés e megfogalmazása megfelel az 1868. évi XXXVIII. népoktatási törvényhez 1876-ban kiadott végrehajtási utasítás 51.§-ában foglaltaknak, amely

²¹ Id. mű 405.

²² Cs. m.-i Közig. B. iratok IV. B. 1425. III. kútfő 72/1907. A szerződés melléklete.

szerint „A szegénységöket kimutató gyermekek tandíjat nem fizetnek.”²³ Ezelőtt a szegedi iskolákban a helybeliek 2,50, a vidékiek pedig 4,50 forintot fizettek. Ugyanakkor az 1908. évi XLVI. törvénycikk „Az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről” így fogalmaz: Az állami, községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknak úgy a mindennapi, mint ismétlő-tanfolyamában a tanítás teljesen ingyenes, miért is ezen népiskolákban sem tandíj, sem az 1891. évi XLIII. tc. 10. §-ában megállapított 30 filléres járulás nem szedhető.” Mindezen iskolákban legfeljebb 50 fillér beíratási díj szedhető az iskolába felvett minden egyes tanuló után...”²⁴ *A Szeged környéki tanyai iskolák államosítását taglaló szerződés 12. pontja egyértelműen teljes tandíjmentességet állapít meg és csak 50 fillér beíratási díj befizetését írja elő kötelező érvényel. Csak erre is jócskán várni kellett.*

A szerződésben megállapítást nyert az is, hogy az állami iskolákban az oktatás és a nevelés szigorúan vallás-erkölcsi alapokon történik, s ennek megfelelően az állam gondoskodik a hitoktatás díjazásáról, mégpedig a lakosság vallásfelekezeti megoszlásának figyelembevételével. A hitoktatás gyakorlásának ellátása és ellenőrzése érdekében az egyházi főhatóság ellenőrzési jogot gyakorol.

Kitér a szerződés a tanítók iskolán és tanítási időn kívüli díjtalan kötelezettségeire is. Úgymond: *segédkezés az egyházi teendők végzésében, pl.: gyónás, áldozás, körmenetek, istentiszteletek stb., továbbá közegészségügyi teendők: himlőoltás, gyermekek egyéb orvosi gyógykezelése, valamint az úgynevezett népműveltség emelését szolgáló teendők: népkönyvtárak kezelése, gazdakörök és ifjúsági egyesületek szervezése és kezelése, de kötelesek közreműködni egyes közigazgatási közérdekekben, mint például népszámlálás, tankötelesek összeírása, amelyekért „méltányos” díjazásban részesülnek a tanerők.*²⁵

Sőt, a szerződés eme pontja törvényesítette azt a gyakorlatot — amely 1868 óta mindinkább elterjedt —, hogy a pedagógus nem hagyhatta el működésének helyét az ottani pap engedélye nélkül.

Végül a szerződés 20. pontja kimondja, hogy „az esetben ha népoktatásügy törvényhozási rendezése alkalmával az összes elemi iskolák állami kezelés alá vétetnek, ez esetben a jelen szerződés keretében hozandó törvény rendelkezései nyernek alkalmazást.”²⁶

Szerződés kelte: 1907. február hó 22.

Ezzel majdnem egy időben került sor a szegedi községi leányiskola államosítására, illetve az elválasztva a felsőkereskedelmi iskolától, két állami polgári leányiskola szerveződött.²⁷

Évek múltával, az államosítással kétségtelen súlyos pénzügyi és tanügyigazgatási terhektől mentesült Szeged, de csak évek múltával. Ténylegesen a mintegy 130 000 lakosú város túlnyomóan mezőgazdasági népessége számára a pénzügyi adóteher viselésének enyhítése csak évek múlva jelentkezett. *Az államosított iskolák dologi kiadásai változatlanul a várost terhelték. A 38 új tanyai iskola költségeinek terhe is változatlanul súlyos többletet jelentett a kisbérlők, a törpebirtokos parasztok tízezreinek.* De már a viszonylag csekély összeget jelentő tandíj eltörlése is az állami iskolákban némi könnyebbülést hozott számukra, hisz igen sok szegényparaszt-

²³ Utasítás a polgári községek számára a népiskolai közoktatást rendező 1868-i XXXVIII. és 1876-i XXVIII. tc. végrehajtása tárgyában. Bp. 1876. 33.

²⁴ Utasítás az állami elemi népiskolák gondnoksága, az állami elemi népiskolák tanítói, illetve igazgató-tanítói számára, az 1868. évi XXXVIII., 1876. évi XXVIII., 1907. évi XXVI. és az 1908. évi LXVI. törvénycikk végrehajtása tárgyában. Kiadta a VKM 1909. Budapest Egyetemi Nyomda. 116.

²⁵ A szerződés 13. p. 4.

²⁶ Uo. 6.1.

²⁷ CsmL. IV. B. 1425. I. ált. KB iratok 895/1908. KB sz. irat.

nak — sok helyen 8-10 gyermek volt a családban —, nemcsak tanszerre és tandíjra nem tellett pénze, *de cipőre és ruhára sem. Többezer családnak örömhírként hatott az a bejelentés, hogy az állami iskolákban nem kell tandíjat fizetni szeptembertől — akkor lép életbe az ingyenes oktatásról szóló törvény,*²⁸ *csak hogy ez a könnyítés is 1910 szeptemberétől vált valósággá.*

Az államosítási szerződés értelmében még a város kötelezettségeként építendő 38 elemi iskola igen terhes öröksége maradt a szegediekre, mivel annak végrehajtására két évet pazaroltak el a telekátírásokra és kisajátításokra. Mindamellet — az országos sajtó is figyelemmel kísérte a szegedi és más megyebeli iskolák államosításának ügyét, eredményeit, kultúrbotrányszerű helyzetéről adtak híreket Szegedről, mivel ismertté vált, az állam, a kincstár immel-ámmal teljesítette a magára vállalt kötelezettségeket. A *Tanító* című hetilap például „Kultúrbotránny Szegeden” címmel arról számolt be olvasóinak, hogy az állam nem teljesíti az 1907-ben Szeged városával megkötött államosítási szerződés előírásait. *S míg a város négy év alatt — a megkötött szerződés óta, eltelt négy év alatt — 40 000 koronát fizetett be az államkasszába, az állam, most amikor építeni kellene az iskolákat, azt mondja: „fedezet hiányában a kérelem nem teljesíthető.”*²⁹ „Felsőtanyán — írja a cikkíró — olyan a helyzet, hogy ott egy sor iskola gazdátlanabb az útszéli csárdánál.” Megírja, hogy a *győrishéki* (1854-ben épült) *iskolán már alig van vakolat, a szél átsüvit a repedezett vályogokon, a gajgonyai iskola* (1854-ben megnyitott) *összedőléssel fenyeget, az ószeszéki iskola* (1853-ban nyílt meg.) *pedig olyan rozoga, hogy abban az új tanító csak két napig mert tanítani... s azóta az iskolában nem volt tanítás.*³⁰

A már fél évszázada fennálló iskolák egy része — már korábban épült gazdaházból, néhol csárdából átalakítva, megtoldozva, s javítva vált a művelődés tanyai otthonává. S ezek többsége nem égetett téglából épült, hanem vályogból. *Új iskola építésére az állam és a felekezetek a legkevésbé vállalkoztak, s ugyanígy a nagybirtokosok, mint például a Pallaviciniek, akik kötelezettek voltak iskolát alapítani és fenntartani a birtokaikon dolgozó cselédek, zsellérek gyermekei taníttatására. A város pedig — a szerződés szerint — csak az állami szubvenciók és kölcsönök folyósítására számítva, várt az új építkezésekkel és a régi iskolák helyrehozatalával.*

*1914-ben Szeged városának 93 elemi iskolája volt, az 1906—7. tanévi 67-tel szemben. A gyarapodás összesen tehát 26 iskola.*³¹ Holott erre az időre 105 elemi iskolának kellett volna lennie, ha a tervet realizálják. A közigazgatási bizottságnak az 1908/1909. tanévről készült jelentésben az olvasható, hogy „a népoktatási tanintézetek száma 86 volt.”³² Két év alatt az elemi iskolák a tanyai körzetekben tizenkilencel szaporodtak. A jelentés szerint a külterületi iskolák államosítása befejeződött „s hozzá kell fogni a belterületi elemi iskolák államosításához”. Erre azonban nem csak idő nem volt már, de ez elől a vallás- és közoktatásügyi miniszter is elzárkózott, kivétel ez alól a már fentebb említett polgári leányiskola.

Az első imperialista világháborút megelőző években már az erőteljes háborús katonai felkészülés korában, a kormány fontosabb államérdeknek tekintette a fegyveres költségvetés növelését. Mindez nem vetette vissza a haladó polgári pedagógusok képviselőit és a szocialista tanítómozgalmat abban, hogy követeljék a közoktatás feletti klérus-uralom megszüntetését, s a népoktatás, a közművelés intézményének,

²⁸ Szegedi Napló, 1909. ápr. 2. 9.

²⁹ Tanító. A Magyarországi Tanítóegyesületek Szövetségének hetilapja 1911. II. évf. 39. sz. 6.

³⁰ Uo.

³¹ Statisztikai Évkönyv 1913/1914. 250. 1. Bp. 1914.

³² CsmL. Szeged. IV. B. 1425. f. I. ált. KB 29/1910. KB sz.

annak eszköze, az iskolák állami kezelésbe vételét, hogy egységesítsék az iskolai nevelést, az ismeretanyagot, szüntessék meg a tanítók anyagi-egzisztenciális függőségét, s az iskolaszékek élén ne a papok, hanem pedagógus szakemberek döntsének a hatásköri kérdésekben. Követelték a népoktatás demokratikus átalakítását, a népiskola 8 osztályúvá való fejlesztését mind nyíltabban és erőteljesen — amint ez a *Tanítók* és a *Néptanoda* című hetilapok írásaiból is kitűnik.

Mit jelentett az iskolák államosítása a pedagógusokra nézve?

Először is létbiztonságot. Amíg a tanyai elemi iskolákat a község, a város tartotta fenn, a tanítói illetmények el-elmaradoztak, s néhány hónapig vagy évekig is harcolhattak a fizetségért. A város hol fizetett, hol nem. Gyakori okként azzal magyarázták az illetékesek, hogy elmaradoztak az adók, pótagadók s nem volt miből fizetni a tanítót. Gyakran rövid idejű volt a „szolgálat” is, a tanítók menekültek a szegény iskolákból. Az államivá minősített iskolák tanítói anyagilag, egzisztenciálisan biztonságosabb és védettebb helyzetbe kerültek.

Másik oldala az ő helyzetükben beállt változásnak az, hogy az állam — a szerződésben foglaltak alapján — szentesítette a néptanítókat sújtó szolgasorsot, kiszolgáltatottságot a helyi hatóságoknak, a papoknak.

Míg korábban Szeged nevezetes volt arról, hogy sehol az országban nem volt annyi községi tanyai elemi iskola mint Szeged külterületén, most az államosítási szerződéssel ez annyiban módosult, hogy a legtöbb állami elemi iskola a főváros után Szeged közigazgatási területén volt található. Az 1908/1909. tanévben a 86 elemi iskolából 40 volt állami, az 1915/14. tanévben a 93 elemi iskolából már 67. Községi volt 16, 2 róm. katolikus, 1 görögkatolikus, 2 izraelita, 1 ágostai evangélikus, 2 magán és 1 református iskola.³³

Debrecennek volt 43 elemi iskolája 1914-ben, s ebből állami 17 volt, Kolozsvár 27 elemi iskolájából állami 9 volt. A megyéket tekintve Csongrád vármegye 283 iskolája közül állami volt 1914-ben 198 iskola, míg Baranya megyében a 414-ből állami csak 5, Kolozs megyében 220-ból 85, Zala megye 451 elemi iskolájából 64 volt állami, Komárom megye 167 elemi iskolájából 9 volt állami, az iskolák többsége a felekezetek és a községek kezelésében állott.³⁴

A szegedi és más megyebeli népiskolák államosítása csekély eredményeket hozott, gyökeres fordulatot pedig csak az hozott volna, ha a közoktatás egész rendszerét megreformálják, ez azonban már a társadalmi viszonyok mélyreható átalakulását is megkövetelte.

Tegyük hozzá, hogy Szeged vezetőinek nem állt szándékában teljesen lemondani a város által létesített iskolákról, így önként mentek bele egy „félíg” államosítási egyezménybe, vállalva a pénzügyi terheket.

IRODALOM

- Bellér—Felkai—Ravasz—Simon* (1961), A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Budapest.
- Lévay F.—Morlin E.—Szuppán* (1893), Magyarországi Népoktatásügy Szervezete és Közigazgatása I. k. Kiadta a VKM. Budapest.
- Szegedi Iskolaszék* (1891), Szegedi Tanyai Népiskolák Értesítője 1890—1891. tanévben. Szeged.
- Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (V. K. M.) (1907), Állami Elemi Népiskolák az 1906/907 tanévben. Budapest.

³³ Statisztikai Évkönyv 1913—1914. évről Bp. 1914. 250.

³⁴ Id. mű 243—250.

- V. K. M. (1909), Utasítás az állami elemi népiskolák gondnoksága és az áll. elemi népiskolák tanítói, ill. igazgató-tanítói számára a VKM 1909. április 30-án kelt 53.000. sz. alatti engedélyével. Egyetemi nyomda.
- V. K. M. (1928), Tankötelezettség és népiskolai szervezet Európában és az Egyesült Államokban. Budapest.

**DIE VERSTAATLICHUNG DER DÖRFISCHEN VOLKSGRUNDSCHULEN
AUF DEM VERWALTUNGSGEBIET DER STADT
SZEGED IM JAHR 1907**

István Sárközi

Typisch für die Einrichtung der ungarischen Volksgrundschulen in den Jahren 1868 bis 1948 war, daß es, gemäß des Volksbildungsgesetzes XXXVIII. von 1868, den Kirchen, den Gemeinden, dem Staat und privaten Trägern gestattet war, Volksgrundschulen zu gründen und zu unterhalten. Der Verfasser der Studie untersucht, was die Szegediner Jurisdiktion, die einen besonderen Rechtsstatus besaß, und den Staat veranlaßten, um die 1850 von der Stadt gegründeten und danach von ihr unterhaltenen 40 dörfischen Volksgrundschulen in staatlichen Besitz zu überführen. Die Schulen der Stadt mußten auf einem riesigen Verwaltungsgebiet, das eine Ausdehnung von 816 km² hatte, unterhalten werden, und auf dem, wegen der großen Entfernungen zwischen den verstreut liegenden Meierhöfen, ein großer finanzieller Aufwand entstand, materielle Opfer zu leisten waren und eine harte Steuer erhoben werden mußte, um die Grundlage für die Bildung, die Bedingungen für den elementaren Schulunterricht zehntausender Bauern zu schaffen. Da nach dem Schulpflichtgesetz alle Schulpflichtigen Kinder in der Schule eingetragen werden mußten und die Klassenräume stark überfüllt waren, bedurfte man neuer Schulen. Zur Finanzierung hätte die Bevölkerung mit einer nicht zumutbaren Erhöhung der Schulergänzungssteuer belastet werden müssen. Der Verfasser untersucht die Vorteile und Folgen des am 7. Februar 1907 von den Regierenden der Stadt und den Beauftragten des Staates in 20 Punkten formulierten Vertrags über die Verstaatlichung.

A FRANCIA MEGSZÁLLÓK SZEREPE SZEDED VÁROS KÖZIGAZGATÁSÁBAN 1919-BEN

NAGY MIKLÓS

(*Szeged, Móra Ferenc Múzeum*)

Szeged francia katonai megszállására az 1918. november 13-án megkötött belgrádi katonai egyezmény értelmében került sor 1918 december végétől.

Az antant Keleti Hadserege a Balkán-front szeptemberi összeomlását követően 1918 október végén, november elején elérte a Duna—Száva vonalat. További előnyomulásuk várható volt Magyarország felé azzal a céllal, hogy a még hadban álló Németországot keletről megadásra kényszerítsék. Az addigi hadműveletek, valamint az olaszországi fronton október 24-én megindított antant offenzíva eredményeként a Monarchia hadserege teljesen felbomlott. A vázolt körülmények készítették a Károlyi-kormányt a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésére, bízva abban, hogy Magyarország önmagában kedvezőbb békefeltételekre számíthat majd, s ez egyben az állami önállóság elismerését is jelentheti.

A belgrádi katonai egyezmény a Beszterce, Maros, Szabadka, Baja, Pécs, Dráva vonalat jelölte meg demarkációs vonalként. A szerződés 3. pontja lehetővé tette az antant csapatok számára a stratégiai szempontból fontos területek elfoglalását. Ezért határozott a francia hadvezetés Arad és Szeged katonai megszállásáról.

Szeged az ország második legnépesebb városa, jelentős politikai, gazdasági, kulturális központ volt, fontos vasútvonalak, szárazföldi és víziutak találkozásánál. A franciák számára komoly stratégiai jelentősége volt az itteni közúti és vasúti híd ellenőrzésének, amely az egyetlen összekötő kapcsot jelentette a szovjetellenes intervencióban számításba vett Románia és az antant többi országa között.

Franchet d'Esperey, a Szövetséges Keleti Haderők főparancsnoka 1918. december 20-án kelt táviratában utasította a Keleti Francia Hadsereg parancsnokát Szeged katonai megszállására.¹ December 30-án a 76. francia gyaloghadosztály vezérkarából és a 210. gyalogezred egy zászlóaljából álló különítmény Boblet ezredes vezetésével bevonult a városba, amely egységeket a következő napokban, hetekben továbbiak követtek. A megszállás történetét feldolgozó akkori szegedi kereskedelmi és iparkamarai titkár, Tonelli Sándor adatai szerint a proletárdiktatúra kitéréséig a városban állomásozó helyőrség 3—4 gyalogzászlóaljából, 2—3 tüzérségi ütegből és 1—2 lovasszázadból állt.² (Megközelítően 2—3000 főt foglaltak magukba ezek

¹ Bernachot, J. 1970. 42. Lábjegyzetbeni hivatkozással a Szövetséges Keleti Haderők főparancsnokának a Keleti Francia Hadsereg parancsnokához 1919. december 20-án küldött 6346/3. számú hivatalos táviratára (A.F.O.C.20 N—556.).

² Tonelli S. 1939. 9—10. Tonelli Sándor idézett munkája a szegedi francia megszállás történetének egyetlen átfogó polgári szemléletű összefoglalása. A szerző szemtanúja és tevékeny résztvevője volt a korszak eseményeinek, közölt adatai általában pontosak, megbízhatóak. A művéhez felhasznált dokumentumok egy részét más iratokkal együtt a Szegedi Levéltárnak adományozta,

az alakulatok.) Újszegedet november végétől szerb katonaság foglalta el. A proletárdiktatúra kitöréséig Szeged kizárólag katonai megszállás alatt volt, a franciák a belső viszonyokba lényegében nem avatkoztak be.

A proletárdiktatúra szegedi győzelmével létrejött direktórium március 22-én azonnal átvette a végrehajtó hatalom irányítását és megkezdte a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteinek végrehajtását, a Vörös Hadsereg alakulatainak szervezését és belső karhatalom megalakítását.³ A direktórium első intézkedéseit követően a francia hadvezetés katonai előkészületeket tett Szeged elvágására a Tanácsköztársaság területeitől, valamint a város feletti hatalom átvételére. A város környékén jelentős csapatösszevonások kezdődtek azzal a céllal, hogy a várható magyar támadás elhárítására hídfőállást építsenek ki Szeged központtal. Ehhez mindenképpel a stratégiailag fontos pontok, középületek elfoglalására volt szükség, ami csak a kommunista karhatalom erőivel folytatott tűzharc árán sikerült a város francia helyőrségének.⁴ A városban állomásozó francia katonaság létszámát a következő napokban néhány ezerről 12—15 ezer főre növelték.⁵ A Szeged környéki hídfőállás kiépítését célzó hadmozdulatok március 27-re fejeződtek be. Somogyi Szilveszter polgármester, igazolási ügyének tárgyalásán tett vallomásaiban 40 ezerre becsülte városban és környékén ekkor állomásozó francia csapatok összlétszámát.⁶

A Magyarországi Francia Hadsereg parancsnokának utasítására a szegedi városparancsnokká kinevezett Betrix ezredes március 23-tól hozzákezdett a kifejezetten politikai jellegű Városkormányzóság felállításához.⁷ Az ezredes, Szegedre érkezését követően azonnal tárgyalásokat kezdett a direktóriummal azzal a céllal, hogy elérje a diktatúra helyi katonai erőinek csökkentését. Miután a franciák csapataik létszámának fokozatos növelésével túlerőbe kerültek a forradalmi katonasággal szemben, március 26-án ultimátummal követelték a szegedi munkásság lefegyverzését és a Tanácsköztársasággal való minden kapcsolatot megszakítását. A direktórium a Hadügyi Népbiztosság utasítására március 27-én fegyveres erőinek egy részével együtt elhagyta a várost.⁸

Március 27-én — a Vix-jegyzékben foglaltaknak megfelelően — a franciák Szegedet az ún. semleges zónához tartozó területnek nyilvánították, és a Budapest—Szeged közötti személy-, posta- és telefonösszeköttetés részbeni megszakításával elvágták a várost a Tanácsköztársaság területeitől. 27-e után a város legfőbb politikai irányítója tulajdonképpen a francia városkormányzó lett, aki visszahelyezte hivatalába a Károlyi-kormány idején kinevezett koalíciós polgári vezetőtestületet. (Dettre János, Somogyi Szilveszter, Tabódy Zsolt.)

A hivatalába visszahelyezett városi vezetőtestület összetételében a polgári demokratikus viszonyokat tükrözte, de határozott politikai irányvonalat a franciák jelenléte és az ellenforradalom erőinek későbbi szegedi tevékenysége miatt nem tudott kialakítani.

Lamaze vezérkari századosnak, a Magyarországi Francia Hadsereg parancsnokához küldött március 31-i jelentésében átfogó képet adott a város politikai, gazdasági, katonai helyzetéről a direktórium távozása után.⁹ A belpolitikai helyzet

amely anyagot „Tonelli iratok” címszó alatt találhat meg a kutató. Tonelli Sándor munkája a korszak szegedi történetének egyik jelentős forrása.

³ Gaál E. 1969. 25.

⁴ Gaál E. 1969. 27.

⁵ Gaál E. 1969. 28.

⁶ Tonelli iratok Csm L. Somogyi Szilveszter igazolási ügyének tárgyalása.

⁷ Bernachot, J. 1970. 119.

⁸ Gaál E. 1969. 28.

⁹ Bernachot, J. 1970 279—282. Függelékben: Lamaze kapitány jelentése 1919. március 31.

értékelésénél jól érzékelteti a hatalom labilitását és felhívja a figyelmet a határozottabb francia irányítás szükségességére. Dettre főispán és Somogyi polgármester helyzetét tévesen szilárdnak tartja, tekintélyüket — véleménye szerint — a város egész lakossága elismeri. Bizalmatlan ugyanakkor Tabódy ezredessel, a város katonai parancsnokával szemben, aki „saját maga és családja érdekében bármikor hajlandó a bolsevikokhoz csatlakozni”. „A városi polgárság többsége szemben áll a bolsevizmussal. A megtorlástól való félelmében azonban nem mer nyíltan az antant oldalán fellépni”.¹⁰ „Amíg a kommunizmus visszaállítása reális veszélyt jelent és amíg a városi vezetőttestület nem számíthat katonai erőinkre és nem cselekszik kizárólagosan a mi útmutatásaink szerint, addig a vezetés mind a francia parancsnokságnak, mind pedig a kommunista kormányzatnak egyformán engedelmeskedik”.¹¹ Szükségesnek látja a városban megjelenő újságok cenzúráztatását, mivel megítélése szerint egyes lapok a franciák elleni felkelésre biztatnak. (Ilyen tartalmú cikket a korabeli szegedi sajtóban nem találtunk. N. M.) A város gazdasági helyzetének elemzésénél felhívja a figyelmet az alapvető élelmiszerek és fűtőanyagok hiányára, ezek pótlásának lehetőségét a szerbek által megszállt területekkel való közlekedés, kereskedelem engedélyezésében látja.

A katonai helyzetről szóló fejezetben részletes helyzetjelentést készített Lamaze a város környéki magyar haderőről és a francia védelmi vonal kialakításáról. Valószínűnek tartja, hogy a Vörös Hadsereg megkísérli Szeged visszafoglalását, amely akciót véleménye szerint egy városi felkelés is támogatna.¹² A jelentés szorgalmazza továbbá Szeged és a meg nem szállt területek közötti mindennemű kapcsolat megszakítását. (Megemlíti, hogy a telefon- és táviróforgalom a tilalom ellenére továbbra sem szűnt meg teljesen.)

A március végére Szeged—Arad—Temesvár térségében befejeződött francia és szerb csapatösszevonásokat követően a Magyarországi Francia Hadsereg parancsnoka megfelelőnek értékelte a katonai helyzetet egy Budapest elleni intervenció megszervezéséhez.¹³ A Szövetséges Keleti Hadsereg parancsnokához III. 30-án küldött jelentésében hangsúlyozta, hogy az előkészítéshez feltétlenül szükséges a Tanácsköztársaság és a megszállt területek közötti mindennemű összeköttetés megszüntetése. Az erre vonatkozó parancsot április 8-án juttatta el a tervezett hadműveletekben érdekelt 76. gyaloghadosztály és 17. gyarmati gyaloghadosztály parancsnokainak.¹⁴ (Az április 15—16-án megindult román offenzíva — mint ismeretes — végül is szükségtelenné tette a Szeged irányában koncentrált francia erők bevetését.)

Az eredeti francia elképzelések szerint Szeged és környéke mint a Budapest ellen tervezett intervenció kiinduló bázisa jött számításba. Alapvető fontosságú volt tehát a francia hadvezetés számára, hogy a városban minél előbb konszolidálódjék a polgári rendszer. A koalíciós vezető testületnek — a munkásság viszonylagos mozgási szabadságát biztosító politikája mellett — nem látva erre elegendő biztosítékot, nyíltan átvették a politikai hatalmat Szegeden.

¹⁰ Bernachot, J. 1970. 279.

¹¹ Bernachot, J. 1970. 279.

¹² Bernachot, J. 1970. 280.

¹³ Bernachot, J. 1970. 126. A Magyarországi Francia Hadsereg parancsnokának a Szövetséges Keleti Haderők főparancsnokához 1919. március 30-án 773/3. szám alatt küldött jelentése (A.F.O.C. 26 N-890).

¹⁴ Bernachot, J. 1970. 286. Függelékben: A Magyarországi Francia Hadsereg parancsnokának 1919. április 8-án 741/3. sz. alatt küldött átirata a 17. gyarmati hadosztály és a 76. hadosztály parancsnokainak (A.F.O.C. N-890).

A városkormányzó április 15-i hatállyal eltiltotta a szovjetkormány összes rendelkezéseit, valamint teljes határozat léptetett életbe a város körül, megszakítva minden közlekedést, kereskedést, telefon- és távíróforgalmat a Tanácsköztársaság területeivel. A politikai hatalom átvételének tényét Charpy tábornok, a szegedi városkormányzó közvetlen felettese táviratban közölte a város vezetőivel. A Szegedi Napló április 20-i száma a következőkben adta hírül a távirat szövegét: „De Lobit tábornok, a Magyarországi Hadsereg parancsnoka megbízott, hogy közöljem Önökkel az ő részéről a következőket. A város kormányzója az általános utasítások értelmében, amelyeket nyer, befolyást gyakorol az Önök politikájára és közigazgatására”. „Ilyen körülmények között Önöknek nincsen szabadságukban oly módon eljárni, hogy csorbíthatatlanul követik Budapest intencióit. Alá vannak vetve a francia katonai hatóság ellenőrzésének, mely az antantot képviseli.”

A városkormányzó március végétől a saját belátása szerint irányíthatta a közigazgatást. Az említett távirat sem tartalmazott pontos megjelölést a Városkormányzóság közigazgatási jogkörét illetően. A szegedi főispán és a polgármester csak a városkormányzó egyetértésével hozhatott döntéseket fontosabb ügyekben. Személyi kérdéseket illetően szintén őt illette a legfelső szintű döntések joga. Saját hatáskörében önálló rendeleteket adott ki, amelyek végrehajtását a város vezetőihez küldött átirataiban rendelte el. Gondoskodott arról, hogy határozatait a szegedi lapok azonnal és lehetőleg az első oldalon közöljék.

Milyen politikai törekvések határozták meg a franciák beavatkozását a szegedi közigazgatásba, illetőleg hogyan érvényesítették politikájukat a közigazgatási intézkedéseik szintjén? A franciák alapvető politikai célkitűzése — főképpen a már említett intervenciók tervek megvalósításának alapfeltételeként — a kapitalizmus mielőbbi konszolidációjának biztosítása a megszállott városban. Ehhez osztályérdekeiken túl nyilvánvalóan megszállói érdekeik is fűződtek. Törekvéseiket a „társadalmi béke”, „a munkásság és polgárság békés harmóniája” hangzatos kifejezésekkel leplezték.

Betrix városkormányzó már április 20-i rendeletével érvénytelenítette a Forradalmi Kormányzótanács szocializálási rendeleteit, amelyeket a város polgári vezetése addig is csak szavakban hajtott végre. A városi közigazgatási apparátus személyi állományában lényeges változások a forradalmak idején nem történtek, zömében a régi tisztviselői kar intézte az ügyeket. Április végén francia közreműködéssel eltávolították a közéleti hivatalba január közepén bekerült munkásellenőröket, teljesen kiszorítva ezzel a munkásság képviselőit a közigazgatás utolsó állásaiból is.¹⁵

A szegedi munkásság elnyomására a franciák — polgári demokratikus hagyományaiknak megfelelően — a magyar uralkodó osztályénál „kifinomultabb” módszereket alkalmaztak. A munkásság „pártfogóiként” igyekezvén feltüntetni magukat a városkormányzó rendeletére május 11-től szabadon bocsátották az ellenforradalmárok által letartóztatott vörös katonákat és a május 5-e óta bebörtönzött polgári személyeket. Május 7-én iparkamarai értekezletet kezdeményeztek a munkanélküliség enyhítésére. Munkaügyi vitákban döntőbíróként léptek fel a munkaadók és munkások közötti ügyek rendezésére. (Május 26-án például a vendéglősök és pincérek közötti vitás bérkérdésben hozott megegyezést a városkormányzó.)¹⁶

A városban uralkodó lakásínség enyhítésére, valamint a háztulajdonosok önkényes házbéremeléseinek megakadályozására Betrix április végén szorgalmazta Dettre főispánnál a Lakáshivatal személyi összetételének átalakítását. Május 1-i

¹⁵ Gaál E. 1956. 135.

¹⁶ Gaál E. 1956. 143.

hatállyal elrendelte, hogy a Lakáshivatal egy városi tisztviselőből, egy háztulajdonosból és egy munkásból álljon. „Szabályozni hivatott a következőket: 1. Házbérek, 2. Jogosulatlanok látszó házbéremelések, 3. Lakásrendeletek felbontása, 4. Üres lakások jegyzékének nyilvántartása.”¹⁷

Amíg a szegedi munkásság kevésbé öntudatos részét ilyen módon igyekeztek megnyerni, addig a szervezett munkásság minden olyan kezdeményezését kíméletlenül elfojtották, ami a város általuk féltve óvott polgári rendjét fenyegette. (Április végi tömeges letartóztatások; júniusi általános sztrájk leverése.)

A francia Városparancsnokság a Szegeden gyülekező ellenforradalmárok szervezkedését jóindulatú semlegességgel, ugyanakkor nagyfokú bizalmatlansággal vette tudomásul. A nyugati országokban végbement balratolódás és a nemzetközi proletariátusnak a Tanácsköztársaság iránt érzett rokonszenve óvatosságra készítette az antantot az ellenforradalmi erők nyílt támogatásában.

Komoly dilemma volt a franciák számára, hogy az ellenforradalmároknak nyújtott segítséggel „a magyar társadalom azon rétegével kerültek kapcsolatba, amelyet leginkább büntetni akartak”. Ennek „...ellenére a franciák ugyanúgy felvették a kapcsolatot mindenféle emigráns, ellenforradalmi magyar csoporttal, mint a többi antant-hatalom képviselői, s miután ők voltak katonailag az exponált pontokon, gyakorlatilag ők nyújtották e csoportoknak a legtöbb segítséget.”¹⁸

A francia hadvezetés Szegeden igyekezett fékezni a nyílt ellenforradalmi akciókat és a túlzottan lejárátott, reakciós politikusok közszereplését. Károlyi Gyula kormányával szemben a francia parancsnokság bizalmatlanságának adott hangot és további támogatását annak demokratikus irányba történő átalakításától tette függővé. Ezt követően távolították el július elején a nyíltan habsburgista politikusokat (Károlyi, Gömbös, Horthy), és vonták be a kormányba P. Ábrahám Dezsőt és Balla Aladárt, sikertelen kísérletet téve Garami Ernő megnyerésére is.

A franciák jóindulatú semlegességének köszönhetően az ellenforradalmi csoportok már április végén vezető pozíciókhoz jutottak a városi fegyveres erőknél, valamint a közigazgatásban. Elérték Tabódy leváltását a szegedi katonai helyőrség éléről, helyére Szombathelyi Béla, a katonai diktatúrára törő csoport egyik jellegzetes képviselője került. Április végén politikai bojkottal távolították el Dettre Jánost főispáni tisztségéből, és „május első napjaiban Tirts Béla csendőrparancsnok irányításával fordulatot hajtottak végre a rendőrségnél és a csendőrségnél.”¹⁹ Június elejétől pedig francia engedéllyel megindulhatott az ellenforradalmi katonaság szervezése.

A szegedi ellenforradalom katonai erejének felhasználását az antant egy összszövetségi intervenció keretében látta lehetségesnek, ezért önálló kezdeményezéseit megakadályozták, kevesellve a rendelkezésre álló katonaság létszámát és felszereltségét. Ugyanakkor a szegedi Városhivatal révén (élelmiszer, fűtőanyag-szállítás) biztosították, hogy ezek az erők bármikor készen állhassanak a Budapest elleni bevetésre.

A következőkben a franciák közigazgatási intézkedéseinek azon főbb területeit vizsgáljuk részletesebben, ahol politikai törekvéseiket közvetlenül érvényesíteni tudták. Jól megfigyelhetők ezek a törekvések a városi közellátási- és pénzügyek, a kihágási bíráskodás, valamint a cenzúráztatás területén.

A megszállott város egyik legsúlyosabb problémáját a katasztrofális közellátási helyzet jelentette, melynek alapvető oka a Szegedet eddig hagyományosan ellátó

¹⁷ Szeged város főispánjának iratai, Cs.m.L. 941/1919.

¹⁸ Ormos M. 401.

¹⁹ Dósa Rudolfné 1972. 70.

Bácska és Bánát antant megszállása volt. A franciák ebben látták a társadalmi feszültségek fő forrását és a katonai parancsnokság részéről már 1919 januárjában történtek kezdeményezések arra, hogy az általuk kiállított utazási igazolványok birtokában szegedi kereskedők élelmiszereket vásárolhassanak a Délvidéken. A szerb megszállók dunai parancsnoka ennek megakadályozására közölte a város katonai parancsnokával, hogy csak a francia alakulatok részére vásárolt élelmiszerek Szegedre szállítását engedélyezi.

Betrix, városkormányzóként külön engedéllyel látta el a szegedi kereskedőket, akik Szabadkán, Nagyszebenben és Belgrádban próbálkoztak élelmiszerek vásárlásával, kísérleteik azonban csak részleges eredménnyel jártak. Az egyre súlyosbodó ellátási nehézségek szükségessé tették április végén az addigi szigorú határzár részleges feloldását. A Városparancsnokság lehetővé tette az igazolvány nélküli közlekedést Szeged és a legközelebbi helységek — Deszk, Szőreg, Szentiván, Keresztúr, Horgos, Rőszke — között. Ez az intézkedés valamelyest enyhített a helyzeten, mindemellett a francia Városparancsnokság a katonai áruként behozott élelmiszerekből is adott át a városi közélelmezési hivatalnak, a lakosság körében történő értékesítésre. Április végétől a városkormányzó mellett referens működött, aki a városi hatóságokkal és a Kereskedelmi és Iparkamarával együtt intézte az élelmezési ügyeket.

Június 6-án alakult meg francia kezdeményezésre a Szövetségek közti Élelmezési Bizottság (Commission interraillée de ravitaillement) azzal a céllal, hogy a város élelmezésével, szénellátásával és kereskedelmi tevékenységével kapcsolatos ügyeket szervezze és szállításokat bonyolítson le.²⁰ A nemzetközi angol, amerikai, francia, szerb, román és magyar összetételű bizottság a megszállás idején főként Zágrábból, Fiuméből, Triesztből és Bécsből szervezett áruszállításokat a város részére. Fiuméből például a Societo Italo Commerciale Budapestre küldött áruit Szegedre irányították, s a szállítmányhoz „...Betrix ezredes francia katonákat adott kísérőnek és megengedte, hogy a vagonok katonai áru gyanánt a francia intendatura (hadbiztosság — N.M.) címére adassanak fel.”²¹

A Szövetségek közti Élelmezési Bizottság 1920 januárjáig folytatta működését, amikor a franciák a város feletti hatalom fokozatos átadásával az élelmezési ügyeket újra a városi közélelmezési hivatal hatáskörébe utalták. A Bizottság tevékenysége — a jószándékú kezdeményezések ellenére — bizonyos mértékben a szakértelem hiányából adódóan — alapvetően nem tudott javítani Szeged élelmiszer- és nyersanyagellátásán.

Az ország keleti területeinek román megszállása miatt a fa- és szénszállítások elmaradása komoly fennakadásokat okozott a város gyárainak üzemeltetésében, a közlekedésben, közvilágításban, valamint a lakosság fűtőanyag-ellátásában. Április végén francia közvetítéssel megállapodás jött létre a nagyszebeni román kormányzótanáccsal arról, hogy Szeged számára engedélyezik fűtőanyag és élelmiszerek szállítását az általuk megszállt területekről. Május 4-én „az üzlet lebonyolítására a Kamara (Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara — N.M.) égisze alatt alakult meg a város, a kisüzemek és a nagyobb magánvállalatok részvételével a Szegedi Szénbeszerző Szindikátus, amelynek három csereüzlet alapján sikerült csaknem ezer vagon szenet hozni Szegedre.”²² A szindikátus tevékenységének különös jelentőséget adott a várost ekkor fenyegető árvízveszély, melynek elhárításához a szivattyútelepek folyamatos szénellátása nélkülözhetetlen volt.

²⁰ Tonelli S. 1939. 38.

²¹ Tonelli S. 1939. 29.

²² Tonelli S. 1939. 43.

A Magyarországi Francia Hadsereg 1919 szeptember közepén történt feloszlata miatt feleslegessé vált készleteit a Kereskedelmi és Iparkamara közvetítésével alkalmi kereskedelmi egyesületek vásárolták fel és árusították ki a városban.²³

A Tanácsköztársaság bukása után az élelmiszerhiánnyal küzdő Budapest fokozatosan kezdte „felszívni” a szegedi készleteket, ennek megakadályozására a Városparancsnokság szeptembertől korlátozott, majd teljes kiviteli tilalmat rendelt el. (A tilalom 1920. januárjáig volt érvényben.)

A Városkormányzóság részéről a közellátás javítása érdekében hozott intézkedések összességükben csak enyhíteni tudtak az inséges állapotokon. A lakosság fűtőanyag-ellátását a Szénbeszerző Szindikátus például már nem tudta megoldani. Megállapítható azonban, hogy Szeged az ország nagyvárosainak helyzetével összehasonlítva a közellátás tekintetében különleges helyzetet élvezett a francia megszállás időszakában.

A közellátással összefüggésben a Városkormányzóság jelentős kezdeményezéseket tett a város anarchikus pénzügyi viszonyainak rendezésére. Ezen a téren a legfőbb gond a pénzsűke és a fizetési eszközökkel kapcsolatos bizonytalanság volt. A szegedi pénzforgalomban ekkor háromféle pénzt használtak, az Osztrák—Magyar Bank fehér hátú, 1918-as kiadású bankjegyei keveredtek a Tanácsköztársaság ugyanilyen címletű „fehérpénzével”, valamint a régi monarchiabeli „kékpénzzel”. A Tanácsköztársaság által kiadott bankjegyek forgalmát azonban az Osztrák—Magyar Bank megtiltotta. A Forradalmi Kormányzótanács rendeletére ezeket továbbra is nyomtatták, viszont fedezetük nem lévén, vásárlóértékük rohamosan csökkent. A lakosság nem tudott különbséget tenni a kétféle „fehérpénz” között, ezért bizalmatlan volt ezekkel a bankjegyekkel szemben és gyakorlatilag csak a régi „kékpénzt” fogadta el. Ebből azonban a burzsoázia felhalmozása miatt kevés volt a szegedi pénzforgalomban.

Hiába próbált a szegedi ellenforradalmi kormány a régebbi fehérpénz lebélyegzésével gátat vetni a „szovjet pénz” elszaporodásának, intézmények, hatóságok és magánszemélyek hamisítani kezdték a felülbélyegzést, ilyen módon tehát nem sikerült megoldani a problémát.

A Városkormányzóság a pénzügyi helyzet rendezésére június 6-án tárgyalást hívott össze a szegedi pénzintézetek vezetőinek részvételével. Megállapodás történt arról, hogy francia kísérettel 150 millió korona értékű „fehérpénzt” Bécsbe szállítanak, ahol ezeket kék nyomatú bankjegyekre cserélik. Amint elegendő mennyiségű „kékpénz” került Szegedre, a városkormányzó hozzájárult a „szovjet pénzek” és a város által kibocsátott takarékpénztári jegyek érvénytelenítéséhez. Július 28-tól kezdődően egészen a franciák távozásáig a kék bankjegy volt a kötelező fizetési eszköz a városban.

A franciák az általános megszálló feladatok részeként már kezdettől fogva rendőrségi feladatokat is elláttak. A városban előforduló főbb kihágási ügyek — tiltott határátlépés, kiviteli tilalom megszegése, csempészés — elbírálása tartozott a katonai rendőrség hatáskörébe. Feladatuk volt ezen kívül az utazási igazolványok, a fegyverviselési- és kimaradási engedélyek kiállítása is. Büntetésként az ügy súlyosságától függően 10-től 10 000 korona pénzbírságot, ritkábban 10—30 napi elzárást állapítottak meg.²⁴

A rendőrség mellett működő detektívcsoporthoz, a titkosrendőrségnek (Sureté) a megszervezése a Városkormányzóság márciusi felállításával együtt történt meg Gertoux főhadnagy parancsnoksága alatt. A csoport tagjai magyar származású

²³ Tonelli S. 1939. 42.

²⁴ Tonelli S. 1939. 49.

ellenforradalmi érzelmű személyek voltak. A titkosrendőrség beszervezte ügynökeit a Munkástanácson kívül a magyar katonaságba, valamint az ellenforradalmi csoportok körébe. A szegedi ellenforradalmi kormányok tevékenységéről a Sureté detektívjei tájékoztatták a városkormányzót. A francia titkosrendőrség tartóztatta le április végén — tartva a május 1-i munkástüntetésektől — a szegedi kommunista mozgalom vezetői közül Andorka Sándort, Hoffmann Ödönt és másokat. Ismeretes a Sureté detektívjeinek brutális fellépése a szegedi munkásság júniusi politikai sztrájkja idején végrehajtott tömeges letartóztatásoknál. A letartóztatottak felett francia katonai bíróság ítélt meg a francia hadijog (Code de Justice Militaire) alapján, hivatkozva arra, hogy a francia haderő hadiállapotban levőnek tekinti magát a „bolsevikiekkel”. A hadbíróság igen súlyos — halálos, életfogytiglani, 10 éves kényszermunka — ítéleteket hozott. A két halálraítélt és még néhányan szerencsés körülmények között megszöktek, többeket deportáltak azonban a tengerentúli francia gyarmati börtönökbe.

Lamaze százados — előzőekben említett — március végi jelentésében felhívja a figyelmet a szegedi lapok cenzúráztatásának szükségességére, mivel ezek jelentős mértékben befolyásolják a város lakosságának közhangulatát. Az újságok cenzúráztatását április 15-i hatállyal rendelte el a városkormányzó, a nyílt politikai hatalomátvétel jeleként. Alapelv volt, hogy a franciák és szövetségeik ellen irányuló és a város „társadalmi békéjét” veszélyeztető közlések nem jelenhetnek meg. A városkormányzó április végéig a polgármester, illetve a főispán gondjaira bízta a rendeleteinek közzétételével kapcsolatos teendőket. Miután azonban a szocializálások megtiltásáról szóló április 20-i rendelete csak késve jelent meg a lapokban, irodája közvetlenül juttatta el rendelkezéseit a lapok szerkesztőségéhez. „Fontosság szerint a közlések vagy ‚A városkormányzó rendelete’ vagy ‚A városkormányzó sajtóirodájából’ címet viseltek. Utóbbi cím alatt félhivatalos hírek, cáfolatok, pénzbírságok, jutalmak stb. közöltettek.”²⁵

A franciák a Tanácsköztársaság bukása után továbbra is szükségesnek tartották Szeged megszállását, tartva attól, hogy kivonulásukkal a szerbek és a románok között komoly nézeteltérések támadnak a város további birtoklásának kérdésében. Mindez súlyos következményekkel járt volna a város nehezen megőrzött „társadalmi békéjére” nézve és veszélyeztette volna a budapesti francia misszió Szegeden keresztül biztosított élelmiszer-ellátását. De Tournadre tábornok, az új szegedi városparancsnok augusztus 14-én vette át a Városkormányzóság irányítását. A parancsnoksága alá rendelt öt zászlóaljnyi katonai erő (4. és 16. algériai lövészezred állományából) 5 kilométeres körben biztosította a város védelmét, a főbb útvonalak ellenőrzésével meggátolva a kiterjedt csempésztevékenységet.²⁶

Franchet d'Esperey, a Szövetséges Keleti Hadsereg főparancsnoka szeptember 8-án Szegeden tett látogatása alkalmával megerősítette hivatalában De Tournadre tábornokot, megnyugtatva ezzel a román megszállástól tartó városi lakosságot.

A Délvidék katonai, politikai helyzetének viszonylagos stabilizálódásával a Magyarországi Francia Hadsereg parancsnoksága felsőbb utasításra szeptember közepén megkezdte katonai alakulatainak fokozatos kivonását a térségből, s ezzel lényegében a Magyarországi Francia Hadsereg feloszlott.²⁷ A szegedi Városparancsnokság közvetlen felettes hatóságát ellátó 76. hadosztályparancsnokság eltávozásával De Tournadre parancsnoksága alatt szeptember közepén létrehozták az ún. Szegedi Területi Hadosztályt (Division Territoriale de Szegedin), melynek kötelékébe

²⁵ Tonelli S. 1939. 29.

²⁶ Bernachot, J. 1970. 226.

²⁷ Bernachot, J. 1970. 224.

a Magyarországon állomásozó francia csapatokon kívül a Bánátban, valamint a Szerb-Horvát-Szlovén királyságnak a Dunától és a Szávától északra fekvő területein levő alakulatok tartoztak.²⁸

A Szegedet megszálló francia csapatok létszáma szeptember végén megközelítően 2500 fő volt. (Ebből mintegy 500 csendőr.)²⁹

A francia Városparancsnokság még augusztus hónapban feloldotta a Budapest—Szeged közötti vasútforgalom április 15. óta érvényben levő elzárását. A személyforgalom azonban továbbra is csak az általuk kiadott útlevelek birtokában indulhatott meg. A megszálló funkciók gyakorlásában a Huszár-kormány november végi antant-elismeréséig lényeges változás nem történt.

Dobay Gyula főispáni kinevezését — az Ábrahám-kormány részéről — a francia városparancsnok elfogadta és állásában őt ideiglenesen megerősítette. Dobay indította meg a városban az ún. igazolóbizottsági eljárásokat, amelyek a forradalmat támogató vagy ezzel gyanúsított tisztviselők, alkalmazottak és tanítók elbocsátására irányultak. A városparancsnok az igazolóbizottságok túlkapasáinak megakadályozására — a „társadalmi béke” megőrzése érdekében — saját ellenőrzése alá vonta a bizottságokat. Rendeletet adott ki arról, hogy az igazolóbizottság által felvett jegyzőkönyvek „a város kormánybiztosának véleményezésével ellátva a tábornokvároskormányzóhoz terjesztendőek be döntés végett. A tábornokvároskormányzó parancsa nélkül Szegeden egyetlen hivatalnok, alkalmazott vagy munkás sem bocsátható el.”³⁰ Dobay ezután kénytelen volt benyújtani lemondását Beniczky belügyminiszternek azzal az indokkal, hogy „ilyen körülmények között a megszálló csapatok parancsnokával együttműködni nem képes.”³¹

Huszár Károly kormányának 1919. november végi elismerése és a békekonferenciára való meghívása után az antant katonai erőit fokozatosan kivonták az ország területéről. A román hadseregnek a Tisza jobb partjára történt visszavonulása biztosítékot jelentett a francia hadvezetés számára a további román-szerb-magyar ellentétek mielőbbi megszűnésére. Mindezek következtében lehetővé vált a Szegedi Területi Hadosztály felszámolása, és ezzel megkezdődhetett a Szegeden állomásozó francia csapatok kivonása is. A Városhelyi Bizottság fokozatosan adta át a város feletti hatalmat a szegedi közigazgatási hatóságoknak. Ennek egyik első jele volt december 7-én az útlevelkényszer eltörlése Szeged és az ország többi része közötti utazásoknál, valamint a táviró- és távbeszélőforgalom megnyitása, s az irányítás átadása a Magyar Postának.

Ugyancsak december 7-i hatállyal vezették be a kettős cenzúrát, lehetővé téve a magyar hatóságok számára is a városi lapok cenzúráztatását. Engedélyezte a Városparancsnokság a nemzetgyűlési választások szegedi megtartását 1920. január 26-án. Február 9-én pedig rendeletet tettek közzé a hadijog alapján hozott és a magyar törvényekkel ellenkező jogszabályok hatályon kívül helyezéséről.³²

De Tournadre városkormányzó 1920. február 29-én közzétett nyílt parancsában hozta a város lakosságának tudomására a francia helyőrség távozását, s a megszállás befejezését.

A franciáknak, közigazgatási intézkedésekkel — különösen a szegedi közellátásban nyújtott segítségükkel — sikerült megnyerniük a városi polgárság többségének

²⁸ Bernachot, J. 1970. 227. A Szövetséges Keleti Haderők főparancsnokának havi jelentése (Période 1-30/10/19. C. 20. N-22). (Pontos dátum nélkül.)

²⁹ Bernachot, J. 1970. 228.

³⁰ Kiss Ferenc—Tonelli Sándor—Sz. Szigethy Vilmos 1927. 86—87.

³¹ Dobay Gyula bejelenti lemondását Beniczky Ödönnek Cs.m.L. Tonelli iratok 1919. október 22.

³² Tonelli S. 1939. 28.

rokonszenvét. Ezt a rokonszenvet táplálták a lakosság körében a békekonferencián várható kedvezőbb elbírálás illúziói is. A békefeltételekkel kapcsolatos előzetes kedvezőtlen hírek hatására a megszállók és a lakosság közötti viszony jóval hűvösebbé vált és csak a szükséges társadalmi érintkezésre korlátozódott. A szegedi burzsoáziát feltétlenül megnyugtatták a franciáknak a „munkásság fékentartására” és a polgári vagyonbiztonság védelmére irányuló törekvései, még ha munkáspolitikájukat néha félreértve „kommunistabarátsággal” is vádolták őket.

A szegedi francia hatóságok „jóindulatú semlegességi” politikája kedvező körülményeket biztosított az ellenforradalom erőinek zavartalan szervezkedéséhez és a város ellenforradalmi gócponttá alakításához. A szegedi munkásság legjobbjai ugyanakkor a francia rendőrség akciói révén kerültek a megszállók hadbírósa elé. A francia hadijog alapján hozott igazságtalan ítéletek nyomán gyarmati börtönökben szenvedtek súlyos — sokszor halálukig tartó — rabságot.³³

1. kép. A francia Városparancsnokság tisztjei szegedi polgárok társaságában az 1919. július 14-i francia nemzeti ünnepen. Ltsz.: MFM Történeti Osztály fényképgyűjteménye 464

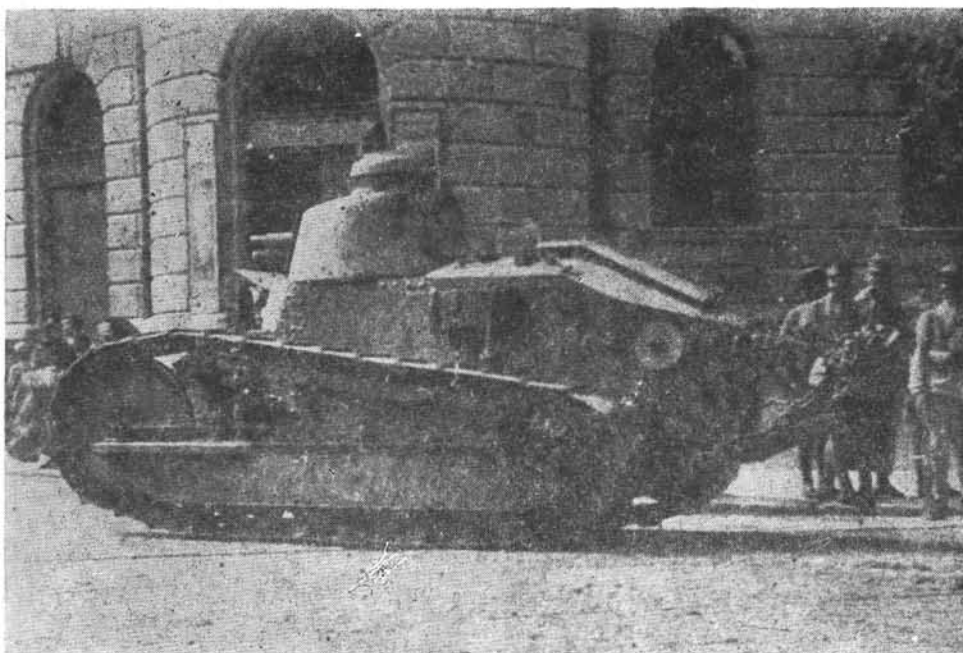
³³Nagy Dezső 1973. Az irodalomjegyzékben feltüntetett tanulmányában a szegedi munkásmozgalom francia gyarmati börtönökbe hurcolt harcosainak tragikus sorsát eleveníti fel.

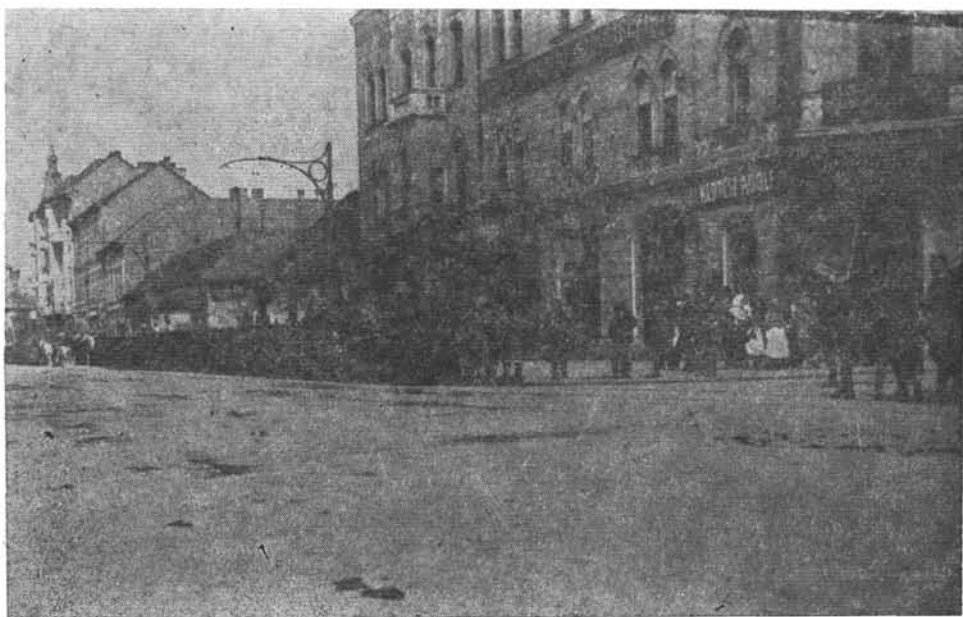
2. kép. Francia gyarmati lovaskatonák Szegeden 1919-ben.
Ltsz.: MFM Történelmi Osztály fényképgyűjteménye 430

3. kép. Francia szpáhi lovasság felvonulása a Széchenyi téren 1919 tavaszán.
Ltsz.: MFM Történelmi Osztály fényképgyűjteménye 465

4. kép. Francia páncélos harckocsi a szegedi utcán 1919-ben
Ltsz.: MFM Történelmi Osztály fényképgyűjteménye 433

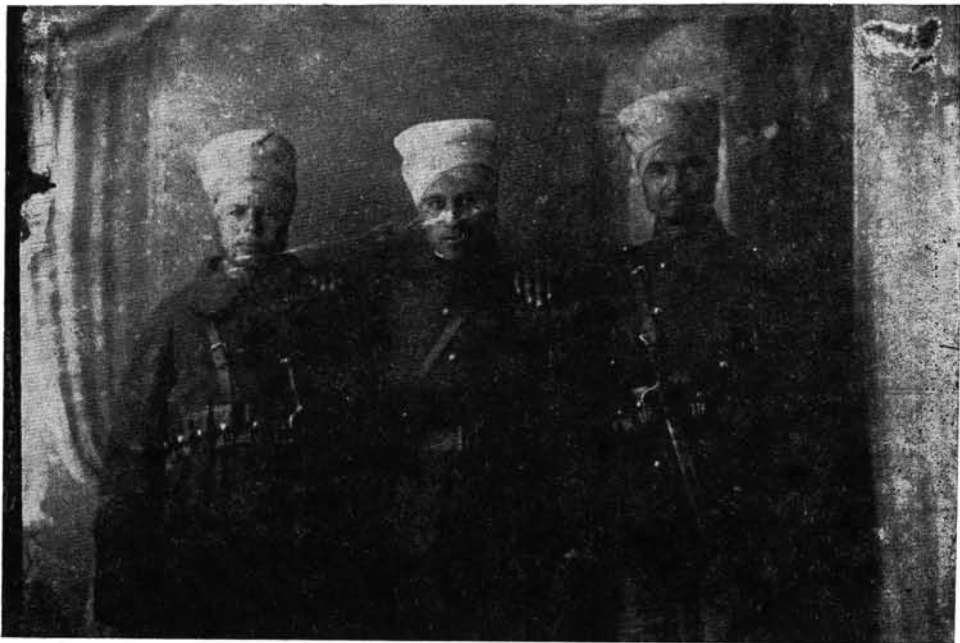
5. kép. Francia csapatok díszszemléje a Tisza Lajos körúton (ma Lenin körút) az 1919. július 14-i francia nemzeti ünnep alkalmából
Ltsz.: MFM Történelmi Osztály fényképgyűjteménye 431

6. kép. Francia csapatok felvonulása a Tisza Lajos körúton (ma Lenin körút) az 1919. július 14-i francia nemzeti ünnep alkalmából
Ltsz.: MFM Történeti Osztály fényképgyűjteménye 467

7. kép. Francia tiszti bizottság a lórekvirálásnál Szegeden 1919-ben
Ltsz.: MFM Történeti Osztály fényképgyűjteménye 434

8—12. kép Francia gyarmati katonákról készült műtermi fényképfelvételek Szegeden 1919-ben
Ltsz.: 3004; 3005; 3006; 3007; 3008 MFM fényképgyűjteménye

9. kép

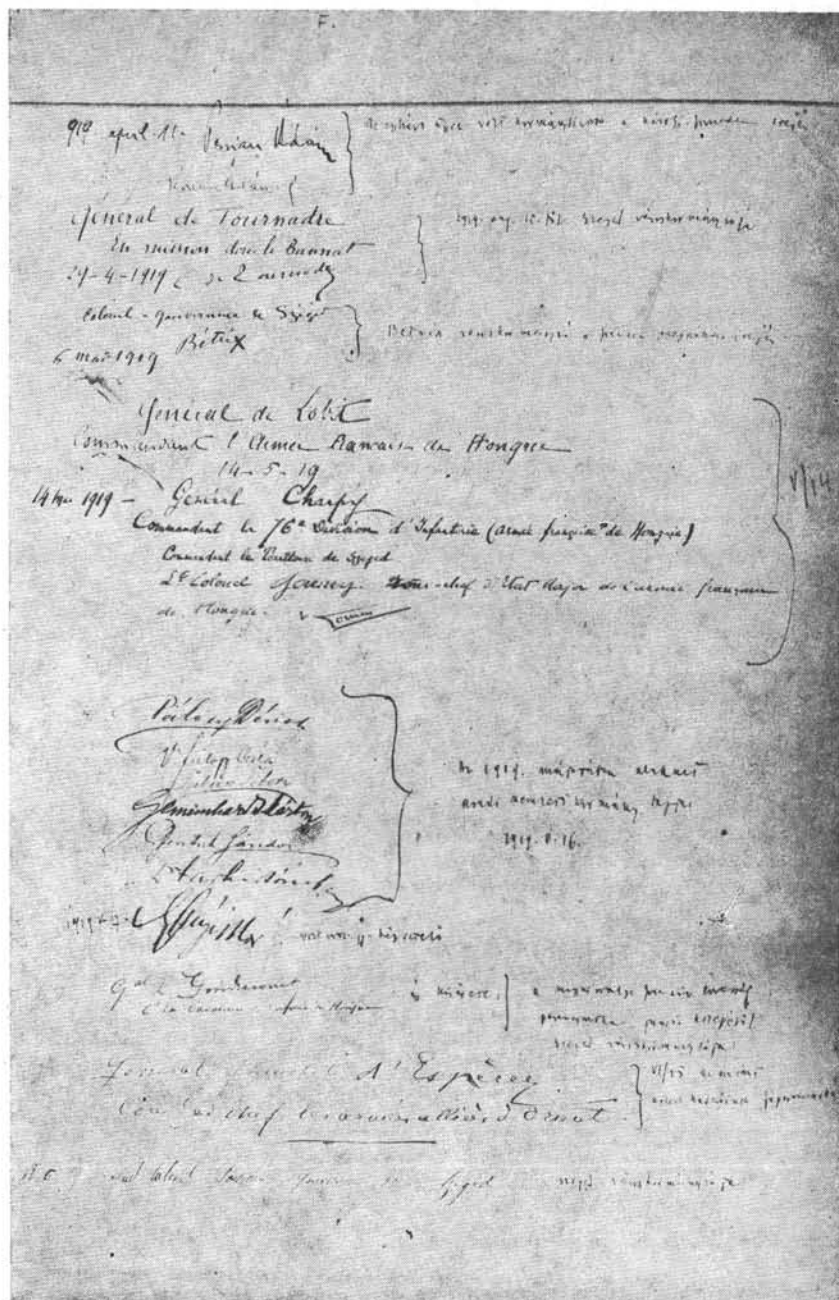
10. kép

11. kép.

12. kép

13. kép. A Somogyi-könyvtár vendégekönyvének egyik oldala francia parancsnokok aláírásaival (Móra Ferenc kiegészítéseivel). 1. De Tournadre tábornok — szegedi városkormányzó (1919. VIII. 12—1920. III. 1.); 2. Betrix ezredes — szegedi városkormányzó (1919. III. 23—VI. 15.); 3. De Lobit tábornok — Magyarországi Francia Hadsereg parancsnoka; 4. Charpy tábornok — 76. francia gyaloghadosztály parancsnoka; 5. Gondrecourt tábornok — szegedi városkormányzó (1919. VI. 15—VII. 4.); 6. Franchet d'Esperey tábornagy — Egyesített Keleti Haderők főparancsnoka; 7. Fournié ezredes — szegedi városkormányzó (1919. VII. 4—VII. 26.)

IRODALOM

- Bernachot, Jean* (1970), *Les Armées Françaises en Orient après l'Armistice de 1918. L'Armée de Hongrie* (11 novembre 1918—10 septembre 1919.) Paris, Imprimerie Nationale.
- Dósa Rudolfiné* (1972), *A MOVE, egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918—1944.* Budapest, Akadémia Kiadó
- Gádl Endre* (1956), *A szegedi munkásság harca a Tanácsköztársaságért (1917—1919).* Budapest, Szikra Kiadó.
- Gádl Endre* (szerk.) (1969), *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből (1917—1919)* Szeged.
- Kiss Ferenc, Tonelli Sándor, Sz. Szigethy Vilmos* (szerk.) (1927), *Szeged monográfiája*, Budapest.
- Nagy Dezső* (1973), *Szeged—Ördögsgiget—Új-Kaledónia—Párizs (1919—1927).* Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1973/74. Budapest.
- Ormos Mária*, *A magyar ellenforradalmi csoportok felhasználásának kérdése az antant terveiben* (Nagydoktori disszertáció kéziratának részlete.)
- Tonelli Sándor* (1939), *A franciák Szegeden.* Acta Universitas Szegediensis. Szeged.

LE RÔLE DE L'ARMÉE D'OCCUPATION FRANÇAISE DANS LA DIRECTION DE L'ADMINISTRATION DE SZEGED EN 1919

Miklós Nagy

La ville de Szeged a été sous l'occupation militaire française de la fin du décembre de 1918 usqu' à la fin du février de 1920, en conséquence de la convention militaire de Belgrad. (le 13 novembre 1918). Jusqu' à la déclaration de la dictature du prolétariat, les commandants français ne se sont pas ingérés dans les affaires intérieures de la ville.

Les premières dispositions pris par la Directoire communiste de Szeged contre la propriété privée, ont excité les français à faire des préparatifs militaires pour prendre le pouvoir dans la ville. À partir de 23 mars, le colonel Betrix a commencé à organiser le Gouvernement de la ville, le 27 mars la Directoire a été obligée par le gouverneur, de quitter Szeged. Bétrix a réintégré dans leurs fonctions les anciens dirigeants bourgeois de la ville. Le 15 avril, le Gouvernement de la ville a mis en pratique le blocus de Szeged, pour empêcher tous les communications et commerces entre la ville et les territoires de la République des Conseils.

Les Français ont pris la pouvoir politique à Szeged, pour que le commandement des Armées Alliées en Orient puisse faire les les préparatifs de concentration des forces militaires à l'intervention de Budapest dans ce terrain.

L'ingérence des occupants français dans l'administration de la ville a été déterminée par leur aspiration politique d'assurer la consolidation prochaine du capitalisme dans la ville. Le commandement français a considéré ce problème comme condition première nécessaire du succès de leurs plans d'intervention contre Budapest.

On peut bien remarquer cet aspiration dans leur politique faite à la classe ouvrière de Szeged et aux fractions contre-révolutionnaire se rassemblées dans la ville.

L'aspiration politique des occupants se traduisait par leurs dispositions administratives, pris surtout dans le domaine du ravitaillement, de l'approvisionnement en combustible et des affaires de finances de la ville, de la même manière, que dans la justice de contravention et dans la censure française.

MAKÓ VÁROS ROMÁN MEGSZÁLLÁSA

1919. június 17 — 1920. március 29.

HALMÁGYI PÁL

(Makó, József Attila Múzeum)

A megszállás katonai-politikai eseményeinek áttekintése; hatalmi kérdések; választás a román parlamentbe

A város francia megszállását* 1919. június 17-től román megszállás váltotta fel. Rambela őrnagy vezetésével ekkor vonultak be Mezőhegyes felől Makóra a királyi Románia csapatai.

Rambela őrnagy, az új városparancsnok megérkezésekor nyomban magához hívatta Petrovics polgármestert és egy előre elkészített nyilatkozatot íratott alá vele, melyben a város lakossága háláját fejezi ki, hogy a román csapatok elfoglalták Makót, s „örömmel várták a románokat, csatlakozásra készen Nagy-Romániához”.¹ Az őrnagy ridegen értésére adta a polgármesternek, hogy ellentmondást nem tűr, feltétlen engedelmességet követel és a legkisebb engedetlenség esetén az egész előjáróságot azonnal eltávolítja, s a város élére román tisztet állít.² Rambela őrnagy 1. sz. parancsában ugyanekkor elrendelte a fegyverek azonnali beszolgáltatását, megtiltotta az egyenruha viselését, kijárási tilalmat vezetett be este 1/210-től reggel 7-ig, valamint megtiltotta, hogy az utcán háromnál több ember csoportosuljon.

A román királyság azon vágyát, hogy Makót bekebelezze, már a megszállás kezdetén bizonyította a színmagyar lakosú város görögkatolikus templomában tartott első román istentisztelet. A szertartás megkezdése előtt a vezénylő százados a templomkertben beszédet intézett a katonákhoz, melyben hálaadásra szólította fel őket, hogy az „ősi román földet újra kezeik között tarthatják”.³

A román tiszték és a legénység a megszállás első hetében a makóiakkal elfogadható módon viselkedtek. Igen hamar megváltozott azonban ez a helyzet. A túlzott mértékű rekvirálástól elkeseredett apátfalvaiak június 23-án három román katonát megöltek. A kegyetlen megtorlásban 60 magyar vesztette életét. Ez a súlyos esemény Makón is nagyon éreztette hatását. A városba egy újabb román dandár érkezett. A lakosság személyes szabadsága úgyszólván megszűnt. Aki nem köszöntötte a megszállókat, azt a nyílt utcán tetteleg bántalmazták. A teljesen magára hagyott tanyai lakosság állandó rettegésben élt, a külterületeken még erőszakosabban fosztogató katonák miatt. A polgármester a katonák parancsnokához fordult némi nyhítésért. Piric ezredes, a történeteket katonái spontán bosszújának értékelte

* A dolgozat első része „Makó város francia megszállása 1919. április 27.—1919. június 17.” címmel, a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980—81/1 kötetében jelent meg. A most közreadott második rész szerves folytatása az előzőnek.

¹ Tarnay Ivor: Csanád vármegye az oláh megszállás alatt, megjelent a Makói Független Újságban 1920. április 1-től április 17-ig XII. részben; III. rész április 3. (Továbbiakban: T. I. Csanád vármegye).

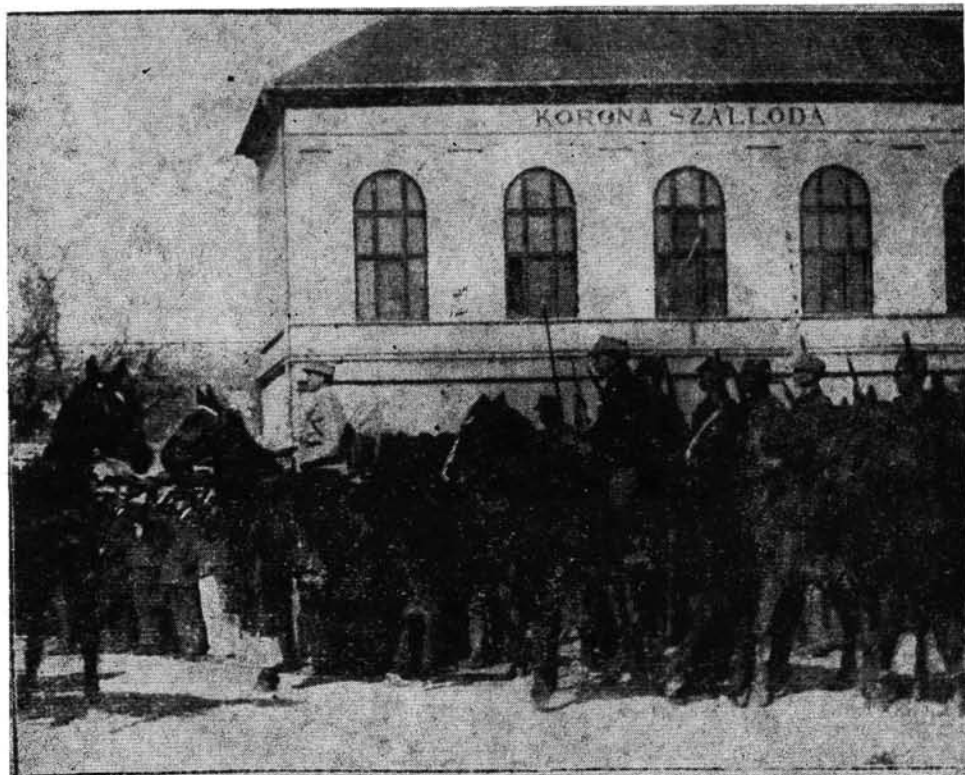
² Petrovics Gy. 1921. 96.

³ T. I. Csanád vármegye III. rész április 3.

elesett bajtársaikért, de megígérte, hogy igyekszik az ilyen eseteknek elejét venni. Ennek eredménye azonban nem lett, a város csak a dandár július közepi elvonulása után lélegezhetett fel egy kicsit.

A román katonai megszállás egycsapásra megszüntette a város és vármegye politikai-önkormányzati életét, s meggátolta a lakosság bármilyen irányú mozgását. A katonai prefektusi hivatalt a bevonulás után azonnal felállították. A prefektus Olteanu őrnagy (volt közös hadseregbeli százados), városparancsnok pedig Rambela őrnagy lett. Ugyanakkor már közölték az aradi újságok azt is, hogy a nagyszebeni kormányzótanács kinevezte dr. Popovics György kisjenői ügyvédet Csanád vármegye polgári prefektusává.

A polgári prefektúra felállítása ugyancsak a román uralom Makóra való végleges kiterjesztésének elhatározott szándékát bizonyította. Dr. Popovics György, az alispánná kinevezett Markovics Vince nagylaki ügyvéddel és titkárával Giuvulescu Jánossal, a román bevonulás után két nappal, június 19-én meg is jelent a vármegyházán a hatalom átvételére. A nagyobb nyomaték kedvéért Rambela őrnagy is elkísérte őket, s ő mondta el németül jövetelük célját. Tarnay alispán — mint visszaemlékezésében leírta — kijelentette, megjelenésüket úgy fogta fel, mint a katonai megszállás egyik következményét, s így kénytelen volt azt eltűrni és tudomásul

Román lovasság a Korona-szálloda előtt

(Homonnai felvétel)

1. kép. Román lovasság a Korona előtt

venni.⁴ A román polgári megbízott első ténykedéseként betiltotta a június 21-re tervezett megyei közgyűlést. Az uralom átvételének egyenes következménye volt, hogy a tisztviselőknek fogadalmat kellett tenniük. Popovics kíséretével még aznap visszautazott Nagyszebenbe, ahonnan egy hét múlva érkezett ismét Makóra, e fogadalom szövegével.

A vármegye tisztikara rövid tanácskozás után úgy határozott, hogy nem teszi le a kívánt fogadalmat. Popovics fenyegetéseire sem változtatták meg álláspontjukat, aki végül is közölte, hogy ennek ellenére a munkájukat folytatniuk kell.⁵ A segéd- és kezelőszemélyzet az alispán tudtával és beleegyezésével letette a fogadalmat. A tisztikar nem tudta, hogy a fogadalom megtagadásának milyen következményei lesznek (internálás, hivatalvesztés) „nem akarta, hogy a sok gonddal küzdő kisebb alkalmazottak családjai esetleg súlyos nélkülözéseknek legyenek kitéve”, s ezért járt el a fentiek szerint.⁵

A városházán másnap jelent meg Popovics a fogadalom ügyében. A tisztikar itt is ülést tartott, s négy tisztviselő kivételével hajlandó volt a fogadalom letételére, hogy reménye szerint a város bajait, terheit enyhíteni tudja, s szolgálataival valamelyest segítsen sorsán.

A fogadalom igen egyszerűen hangzott: „Fogadom, hogy a nagyszebeni kormányzótanács által kinevezett dr. Popovics György kormánybiztos rendeleteinek engedelmeskenni fogok.”⁶ A fogadalmat megtagadókat állásuktól, nyugdíjigényük elismerése nélküli megfosztással fenyegette meg a román megbízott. A következmények nem igazolták a fentieket, senkit sem bocsátottak el és sajnos semmit sem segített a városon tisztviselőinek derékhajlítása.

A román polgári prefektúrának igen különös elképzelése volt a város közigazgatásáról. A kiadmányozandó ügyiratokat Markovics „alispán” egyrészt politikai szempontok miatt nem írta alá; másrészt a budapesti kormányhivatalokkal kapcsolatos ügyiratokat sem írta alá, mert nézete szerint a város már nem állhatott Pesttel összeköttetésben; harmadrészt nem értett egyet az Araddal fenntartott kapcsolatokkal sem, mert megítélése szerint az már román külföld volt. Rövid működése, helyesebben itt-tartózkodása alatt, a román polgári közigazgatás nem sokat tett azonkívül, hogy a hozzá fordulókkal szemben előékenyebb magatartást tanúsított, mint a hadsereg. A katonai igazgatás mellett hatásköre oly szűkre szabott volt, hogy Petrovics polgármester csak így emlékezett meg róla: „Működése nem sok vizet zavart... s rövidesen feladván itteni működését átköltözött Nagylakra.”⁷

Erre a lépésre azonban nem önszántából vállalkozott a román közigazgatás. Ők csak a menekülő katonai egységeket követték. 1919. július 20-án hajnalban ugyanis megindult a Vörös Hadsereg tiszai-offenzívája, melynek eredményeként Tokajnál, Szolnoknál és Csongrád alatt a vörös csapatok átkeltek a Tiszán. Az előretörő hadosztályok elfoglalták Szentest és Hódmezővásárhelyt, s e városokban ismét megalakult a munkástanács. Vásárhely eleste után „a román parancsnokság el volt készülve, hogy éjjelre itt lesz a Vörös Hadsereg. Sürgősen pakoltak... s tréinjüket elindították Aradnak.”⁸ A tiszai támadás teljes pánikot okozott a megszállók között. A román trén szervezetlen elvonulása ezt csak fokozta, mert felmálházásukhoz

⁴ T. I. Csanád vármegye III. rész április 3.

⁵ T. I. Csanád vármegye IV. rész április 7.

⁶ Petrovics Gy. 1921. 97.

⁷ Petrovics Gy. 1921. 98.

⁸ Dr. Demkó Pál: Napló 1917. december 1-től 1927. június 5-ig. József Attila Múzeum Történeti dokumentációs gyűjteménye 80.225.1 (Továbbiakban: D. P. N.) 1919. július 20.

a város minden kocsiját lefoglalták. Egész éjjel román őrzérek cirkáltak és várták a támadást. Reggelre repülőgépek jelentek meg a város felett és a román parancsnok délelőtt több ízben elrendelte a vészharangok kongatását, mely jelre mindenkinek be kellett húzódnia a házakba. Ezt statárium kihirdetésével is megerősítették. A franciák Gondrecourt tábornok vezetésével — aki július 4-ig Szeged „kormányzója” volt — Kiszomboron tartottak helyzetértékelést, melyről egy tábornok Makóra is átjött az itteni helyzettel megismerkedni. Délben egy szakasz szpahi is átlövogott a hídon, de csak estig maradtak, amikor híre jött, hogy Vásárhely ismét román kézen van.

A Vörös Hadsereg támadására visszaemlékezve Tarnay alispán leírta, hogy a város polgári elemei közül is nagyon sokan várták a Vörös Hadsereg megjelenését, tőlük várva a románok kiűzését. Ennek oka, nézete szerint, egyrészt a rendkívül terhes román elnyomás, másrészt a Vörös Hadsereg „nemzeti” hadsereggé való átalakulásának híre volt. Az pedig egyértelmű volt Tarnay szerint, hogy a város munkássága — akik minden határzár ellenére — állandó összeköttetést tartottak fenn a Tanácsköztársasággal, a román csapatok kivonulása után nyomban újból kikiáltotta volna a proletárdiktatúrát.⁹ A veszély elmúltával — Hódmezővásárhelyt a 2. vörös hadosztálynak egy nap után fel kellett adnia —, a csanádpalotai úton „őgyelgő” román trént visszafordították, s Hódmezővásárhelyre irányították. Rambela városparancsnok is oda tette át székhelyét, s ott a „lázas” megtorlását végezte.¹⁰

A tiszai-offenzíva elakadása után a román hadosztályok több helyen átkeltek a Tiszán, s a Tanácsköztársaság katonai helyzete válságosra fordult. A proletáriátus önfeláldozása már nem volt elég a külső és belső romboló erők legyőzésére. A Forradalmi Kormányzótanács augusztus 1-én lemondott, s a román hadsereg augusztus 4-én bevonult Budapestre. A makói román parancsnokság ennek örömeire elrendelte, hogy minden házat román zászlókkal kell feldíszíteni. Demkó közjegyző ennek végrehajtásáról azt jegyezte fel, hogy mindenki kizárólag papírszalagokat tett az ablakba.¹¹ Feltehetőleg azért, mert a makóiaknak román zászlóik nem voltak, ám a parancsot végre kellett hajtani.

A román csapatok által megszállt Makót és környékét mindkét állam saját impériuma alá tartozónak tekintette. Október 2-án jelent meg a helyi újságban a hír, hogy Csanád vármegye új — Budapesten kinevezett — területi biztosa dr. Kelemen Béla szegedi jogász, aki korábban Csongrád vármegye főispánja is volt. Kelemen pesti útjáról, friss kinevezésével és azzal tért vissza, hogy előreláthatólag november közepén lesznek a magyar parlamenti választások, melyekre Makó két képviselőt állít.¹²

Négy nap múlva érkezett meg a városhoz a nagyszebeni kormányzótanács körrendelete a román országgyűlési és szenátori választásokról. A választások „teljes szabadságának” fenntartása érdekében a kormányzótanács megtiltotta, hogy közhivatalnokok a választásokban bármi módon is rész vegyenek. Nem lehettek sem a gyűlések elnökei, sem jegyzői, s a választások rendezésében, lebonyolításában sem vehettek részt.

A város október 23-án, hirdetményben hozta a lakosság tudtára, hogy 1919. november 2-án lesznek a román országgyűlési s rá egy hétre, november 7-én a szenátori választások. A román választási rendelet kategorikusan kizárta a választók és

⁹ T. I. Csanád vármegye VII. rész április 10.

¹⁰ D. P. N. 1919. július 22.

¹¹ D. P. N. 1919. augusztus.

¹² Makói Független Újság 1919. október 2. 86. sz. (MFU).

választhatók közül azokat, akik a proletárdiktatúra alatt valamely tisztséget vállaltak, vagy a Vörös Hadseregben szolgáltak.¹³

Akik választani kívántak, a városházán kellett, hogy a választók névjegyzékére feliratkozzanak, e hirdetmény megjelenésétől, október 31-ig.

A választási bizottság elnöke Major György sajtényi görögkatolikus esperes lett. A bukaresti parlamentbe küldendő képviselőnek Sztán Illés nagyváradi görögkatolikus kanonokot ajánlották. Azért esett reá a választás, mert makói születésű volt. Még egy javaslat volt, de azt, mivel nélkülözte az előírt alakszerűséget és kellékeket, Major választási bizottsági elnök elutasította. Megemlítendő, hogy csak olyan jelölt volt állítható, aki román állampolgár, és akkor is az marad, ha választó kerülete esetleg nem kerülne Romániához.

Október 26-ig mindössze egyetlen makói jelent meg a városházán főlvétetni magát a választói névjegyzékbe. Az október 31-i záró határidőig nem nagyon növekedhetett a létszám, mert Major elnök október 30-án még egy hirdetményt tett közzé, melyben közölte, hogy ezentúl mindenfajta választáson csak a most feliratkozottak vehetnek részt. A hirdetmény újból és ismételten rámutatott, hogy a román kormányzótanács jogvédelmet óhajt nyújtani Makó város polgárainak a parlamentben is, és egyenjogúságot óhajt adni a magyar anyanyelvű polgároknak minden téren.¹⁴ A választói névjegyzékbe végül, az akkor majd 40 000 lakosú városból 200 polgárt vettek fel, úgy, hogy 42-en önként jelentkeztek, míg a többieket a román választási törvény értelmében, mások jelentették be. Így a román rendelkezések szerint a jövőben csak ez a 200 ember választhatott volna a városban. A román cenzúra ellenére a helyi lap már a választás előtt megírta, hogy mivel csak egy jelölt van, a választás tiszta „formalitás” s a „bukás ki van zárva”.¹⁵

A választás végül is közfelkiáltással történt meg, november 2-án vasárnap. Major választási elnök reggel 8 órára a városháza kistanácstermébe hívta össze a választókat hirdetményével, melyben közölte: szavazás nem lesz, az egyetlen jelölt Sztán Illés egyhangúlag lesz kikiáltva Makó város képviselőjévé a bukaresti parlamentbe.¹⁶

A november 7-re kitűzött szenátori választásokat már meg sem tartották. Tarnay alispán szerint azért, mert a román vezetők előtt nyilvánvalóvá válhatott, hogy „Makó nem fog birtokukba kerülni.”¹⁷

A város feletti hatalom biztosításáért folytatott vetélkedésnek következő eseménye az újabb magyar kormánybiztos megérkezése volt. A Friedrich-kormány Battlay Gejza dr. budapesti ügyvédet nevezte ki Csanád vármegye kormánybiztosi jogkörrel felruházott főispánjává. Battlay november 19-én érkezett meg Makóra. Érdemes tevékenységéről sem irat, sem híryanag nem nagyon maradt. Nem is tudott, és nem is hagyták a románok beilleszkedni a makói viszonyokba, mert december 18-án visszautazott Budapestre. Elutazásában döntő szerepe a működése ellen kifejtett román nyomásnak volt. Ennek a döntő szerepnek érzékletes képét festi le Demkó Pál naplójának december 18-i bejegyzése: „Ma Battlay Gejza kormánybiztost és nejét román katonai fedezettel elvitték per Hódmezővásárhely Algyőre, át a Tisza túlsó oldalára” „...állomáshelyére” mert „itt csak egy főispán van, Oltean”.

¹³ Csongrád Megyei Levéltár Makói Kirendeltsége Polgármesteri hivatal iratai 14 144/1919.

¹⁴ Makói Újság 1919. október 30. 199. sz. (M.U.).

¹⁵ M.U. 1919. október 26. 196. sz.

¹⁶ M.U. 1919. november 2. 202. sz.

¹⁷ T. I. Csanád vármegye VIII. rész április 11.

A tavasz közeledtével mind jobban elterjedt Makón a hír, hogy a román megszállás hamarosan itt is megszűnik. Ennek jele volt már az is, hogy a városba újabb román egység érkezett felváltani az itt levőket. A román hadsereg 1920. február 24-én kezdte meg a Tiszántúl kiürítését és Makó is elérkezett a megszállás utolsó napjaihoz. Március 26-án kivonult minden román egység a városból, s csak egy huszárszázad maradt itt átadni a helységet az antant képviselőinek jelenlétében, a magyar csapatoknak. A polgármester minderről március 28-án kapott hivatalos értesítést Cantuniar Christu huszárszázadostól, aki közölte, hogy március 29-én déli 12 órakor adja át a várost a magyar katonai hatóságoknak, a szövetségesek kiküldöttei előtt. Másnap délelőtt 11 óra körül ért be az újvárosi állomásra a nemzeti katonaság egy százada, Nagy László parancsnoksága alatt. A 8 főből álló antant bizottság késett, és csak délután 4 óra körül ért Makóra. Az átadás ekkor kezdődött meg. A bizottság a városházán néhány kérdést tett fel Petrovics polgármesternek — visszaemlékezése szerint eléggé megalázó módon —, majd a két katonatiszt az alábbi jegyzőkönyvet vette fel: (A szöveget az eredeti fogalmazásban és helyesírással közöljük.) „Jegyzőkönyv Ma 1920. március 29. Mi Capitanul Cantuniar Christu, din Regim. 9. Rusiori, mint a makói helyőrség parancsnoka egyrésztől, A másik részről mi Nagy László százados, A Magyar Nemzeti Hadseregből a következőképpen jártunk el Makó helység csendben és rendben való átvételénél. Az átadás az antant bizottság jelenlétében történt, amiért csináltuk a jelen jegyzőkönyvet 4 példányban. Átadtam: Comandatul Garnizoanei Macau Capitanul Cantuniar. Átvettem: Nagy százados. Előttiünk: Az antant bizottság elnöke: Edmund Trouside.”¹⁸

A román lovasság ezután az aradi országúton kivonult a városból, melynek főterére a város összes harangjainak zúgása közepette megérkezett a magyar katonaság. A város kimondhatatlanul boldog volt. A hatalmas tömeg, a nemzetiszín zászlók lobogása, az elhangzó beszédek azonban már egy új korszak kezdetét jelentették.

Makó román fennhatóság alatt — a megszállók szemszögéből tekintve

A város román megszállásának legjellemzőbb tünete — Nagyszeben, illetve Bukarest felől tekintve — az állandó félelem a lakosság fellázadásától. A még valahol Romániában megfogalmazott legelső felhívás második mondata már az, hogy „a város lakossága maradjon csendben és teljesítse a legnagyobb szigorúsággal a román parancsnokság rendeleteit”.¹⁹

Rambela városparancsnok első parancsának részletes szabályai méginkább alátámasztják ezt az állítást. Az magától értetődő, hogy a fegyvereket és lőszereket be kellett szolgáltatni, de hogy mennyire volt indokolt katonailag, az utcán háromnál több ember csoportosulását, illetve a leszerelt katonák egyenruhában járását megtiltani, az már megkérdőjelezhető az előbb említett belső indíték nélkül.

E rendkívüli szigorúsággal hirdetett tilalmak azonban vajmi keveset értek. Állandóan ismételni kellett őket, illetve belátva hatástalanságukat újabb és újabb végső határidő tűzéssel kellett a tilalmakkal ellentétes gyakorlatot törvényesíteni.

Június 24-én jelent meg először a Makói Újságban Mardarescu tábornok 21. és 25. számú rendelete, melyben szabályozta, hogy milyen cselekmények számítanak

¹⁸ Petrovics Gy. 1921. 105.

¹⁹ M.U. 1919. június 18. 116. sz.

2. kép. Az antant átvételi bizottság megérkezése

3. kép. Az antant bizottság

ellenszegülésnek. Ezek szerint vétkesek azok, kik híreket terjesztenek a román hadseregről (tekintet nélkül arra, hogy igazak vagy hamisak): sértő szavakkal illetik a román nemzetet, hadsereget, országot és katonákat; levelet visznek; lázítanak a román hadsereg ellen; kritizálják a parancsnokság rendeleteit; leverik a zászlókat vagy a hivatalok más jelvényeit; megakadályozzák letartóztatások vagy egyéb intézkedések végrehajtását. E rendelkezések önmagukért beszélnek. Talán egyedül a zászlókkal kapcsolatban kell annyit megjegyezni, hogy a magyar zászlót a román megszállás alatt nem volt szabad kitűzni. E rendeletet az újság december 4-ig néhány naponként és mindig a címoldalon közölte. Ettől az időponttól kezdve minden egyes lapszám vele kezdődött és ez tartott 1920. március 26-ig a román megszállók kivonulása napjáig. 1920. február 18-tól csatlakozott hozzá Tuhasi ezredes hirdetésménye, mely ugyanilyen szemléletesen világít rá a megszállás utolsó hónapjainak román félelmekre. Tuhasi ezredes (Orosházán, védelmi körlete székhelyén kiadott) hirdetésményében közhírré tette, hogy akik valamely őrszem vagy őrzárat felszólítására nem állnak meg, illetve menekülést kísérelnek meg, életüket kockáztatják, mert a katonák azonnal tüzelnek rájuk. Ha pedig valamely városban vagy faluban tömegesebb agitációt vesznek észre, 24 órán belül a helységet gyalogsággal, géppuskákkal és tüzérséggel veszik körül, s a legkisebb lázongásért, vagy egy román katona tetteleges bántalmazásáért megrohamozzák. E rendelet volt az első, amelyet román nyelven is közzé tettek. (1920. február 29.) Márciustól e két rendelet mellett már alig volt szabad hely az újság első oldalán. A megszállás utolsó napjaiban pedig (1920. március 12-től március 19-ig) a Makói Független Újságnak már teljes első oldala román rendeletekkel volt tele, mert a fentiekhez csatlakozott Mardaescu tábornok szénlopások kapcsán kiadott utasítása, szintén mindkét nyelven. E rendeletből — mely az egész megszállt területre vonatkozott — csak egy mondat álljon itt érzékeltetni tartalmát: „...a hadseregnek kiutalt szén- szállítmányoknak egy részét útközben ellopják, s a vagonok csaknem üresen jutnak a rendeltetési helyükre; a szállítmányoknak egy másik része nem is jut a rendeltetési helyére, mivel hogy a közbeeső állomásokon megváltoztatják az útírányt, s így nyomukat veszítik.”²⁰

A román imprérium városra való kiterjesztésének külső jelei (zászlók, állomás nevének kiírása), s ezen akarat komolyabb lépései (a román parlamentbe történt képviselőválasztás) mellett; a megszállt területek Romániához való csatolásának gyakorlati lépései is megkezdődtek. A nagyszebeni kormányzótanács hivatalos lapja közölte, hogy a szegedi ítélőtábla illetékessége Krassószörény, Temes, Torontál, Békés és Csanád vármegyékre megszűnt. Csanád vármegye járásbíróságai első fokon az aradi törvényszékhez, másodfokon a nagyváradi ítélőtáblához tartoztak.²¹ A hivatalos lapban közöltek kis eltérésekkel a trianoni békeszerződés majd valóra is váltotta, ám a román hivatalos személyek még ennél is többet akartak. Demkó közjegyző hivatalánál fogva közvetlen részese volt ezen ügyek lebonyolításának. Feljegyezte, hogy megjelent irodájában egy aradi törvényszéki bírő, s a nagylaki telekkönyvvezető és elvitték a magyarcsanádi hagyatéki iratokat miután a járásbíróságtól, árvaszéktől, pénzügy-igazgatóságtól is elvitték a Nagylak, Sajtény, magyarcsanádi iratokat. Néhány nap múlva az aradi árvaszék ülnöke járt nála, követelve a Magyarcsanádra vonatkozó végrendeleteket és örökösödési szerződéseket. A közjegyző ezek kiadását már megtagadta, s ezt írásba is adta. (Magyarcsanád ma is magyar terület, a többi helység nem.)

²⁰ M.F.U. 1920. március 12. 60. sz.

²¹ M.U. 1919. szeptember 4. 152. sz.

A román fennhatóság véglegesítésére tett intézkedések a békekonferencia előszeleinek hatására 1919 végére már lanyhultak. A megszállt területek közigazgatásában a katonai hatóságok által kiadott rendeletek mellett, az addigi magyar törvényeket, rendeleteket és jogszokásokat is irányadónak deklarálták.²² Ezzel egy időben szüntette meg csendesen a katonai prefektúra Makón a magánfelek fogadását, nem kevésbé azért, mert ekkor már mindenki tudta, hogy hamarosan vége lesz a román megszállásnak, s aligha fordultak a román hatóságokhoz. E lelkesedő közhangulatot lecsillapítandó, jelentette be Michaescu tábornok (a katonailag megszállott zóna főparancsnoka), hogy a román katonaság hamarosan bekövetkező kivonulása rémhír, s hogy a parancsnokság legalább 2 hónappal korábban be fogja azt jelenteni.²³ Makó esetében ez végül is egy napra rövidült le.

A megszállott területeken az utazás rendkívül nehéz, szinte lehetetlen volt. Ezt nem is a vasúti forgalom nehézségei, hanem inkább az útiokmányok megszerzésének módja okozta. 1919. szeptember 1-én adta ki a megszállt területek főparancsnoka Debrecenben az utazások szabályozásáról szóló körrendeletét. Már a rendelet sem volt egyszerű, hát még a végrehajtása. A rendelet 6 utazási zónát különböztetett meg, ide nem számítva azt, hogy a Makó környéki tanyákról is csak a román parancsnokság által kiállított arcképes igazolvánnyal lehetett bejönni a városba. 1. Járáson belül, községből községbe utazni a községi hatóság vagy rendőrség által kiállított illetőségi igazolvánnyal lehetett; 2. Járásból járásba már utazási igazolvány kellett a községi hatóságtól vagy rendőrségtől, láttamoztatva a legközelebbi katonai parancsnoksággal; 3. A vármegye egész területén csak a főispáni hivatal által kiállított és a területi katonai parancsnokság kiküldöttje által láttamozott utazási igazolvánnyal lehetett közlekedni; 4. Vármegyéből vármegyébe és az egész megszállott területen a főispáni hivatal által kiállított és a hadtestparancsnokság vagy hírszerző iroda által láttamozott utazási igazolvány kellett az utazáshoz; 5. A Tisza jobb partjára szóló utazási igazolványt csak ezredparancsnokságoknál nagyobb katonai hatóság állíthatott ki és csak annak, aki okmányokkal bizonyította, hogy a Tisza túlsó partján birtoka van; 6. Más egyéneknek a Tisza jobb partjára, illetve Budapestre csak a főparancsnokság adhatott utazási engedélyt. Keletre (az erdélyi vármegyékbe) a demarkációs vonalon át történő utazásra szintén csak a főparancsnokság adhatott engedélyt. A kiállított utazási igazolványok csak egy oda- és visszaútra, s 30 napig voltak érvényesek. A célállomáson megérkezéskor azonnal láttamoztatni kellett az igazolványt.

Az utazási engedélyek megkapásához be kellett adni a megfelelő szintű hatósághoz — egy kérvényt, mely tartalmazza a kérelmező nevét, polgári foglalkozását, korát, nemzetiségét, lakhelyét, az utazás célját és helységét; — egy szavatossági igazolványt, melyben a helyi hatóság igazolja, hogy az utazni kívánó semmivel sem fogja a román állam és hadsereg érdekeit sérteni, s egyben a község „felelősséget vállal az illető egyénért oly esetre, ha ...a garantált egyén megsértette a román állam és hadsereg érdekét, aláveti magát mindazon büntetéseknek, ...amelyiket ki fognak vetni, ...ezen felelősség természetesen nem mentesíti az illető személyt a büntetésektől;” — egy azonossági igazolványt, mely a személy azonosságát mutatja; — és két darab fényképet. Mindezek után az utazási igazolványt csak annak állították ki, aki bizonyítványt mutatott fel, hogy adóhátraléka nincs. De még mindig nincs vége az eljárásnak! Aki a meg nem szállt területre akart utazni, (keletre vagy nyugatra) annak „román nyelven pontosan megindokolt” és a megfelelő nyomtatványon

²² M.U. 1919. december 7. 232. sz. A debreceni román főparancsnokság 1919. november 12. 6928. sz. rendelete.

²³ M.U. 1919. december 24. 246. sz.

kiállított kérvényt kellett benyújtani, csatolva hozzá a szintén román nyelven kiállított szavatossági bizonyítványt. Hogy mindez megtörtént, bizonyítják a makói levéltárban megtalálható nyomtatványok: „Bilet de libera circulatiune” „Atestat” „Inaltului Comandant suprem a armatei reg. romane in Dobritin.”²⁴

Mindezek után ha valaki mégis utazhatott, a poggyászat jobb volt ha otthon hagyta, mert az állomásokon azt tilos volt felvenni, illetve ha mégis felvették, a fuvarlevélre rá kellett írnia: „A küldeményt saját felelősségemre és veszélyemre adom fel, esetleges elveszés, sérülés vagy késésért a háborús állapotokra való tekintettel a román államvasutaktól semmiféle kártérítési igényem nincsen.”²⁵

A közúti közlekedést is szabályozta Mardaescu tábornok. Már 1919. május 11-i Nagyszebenben kelt 14. számú rendeletében intézkedett, hogy valamennyi gépjárművet, tulajdonosa köteles a katonai hatóságoknak bejelenteni. A rendszámok bevezetéséről rendelkezve a vármegyék betűjeleit feltüntető kimutatásban már akkor szerepeltette az erdélyi vármegyéken kívül, minden megkülönböztetés nélkül Szatmár, Szabolcs, Hajdú, Bihar, Szolnok, Békés, Arad és Csongrád-Csanád vármegyéket. „Cinograd-Cenad” vármegye betűjele a „Hot” jelzés volt. Ez az intézkedés szintén erősen a tiszai határ véglegesítésének szándékát bizonyítja.²⁶

A cenzúrának a megszállás első napjától látható jele volt a „Makói Ujság” lapcím fölé nyomtatott „CENZURA ROMANA” fölírás, mely augusztus 19-től úgy módosult, hogy a cenzor neve is fel volt tüntetve, pl.: CENZURAT: SPIRIDON SIKLOVAN. Még szembetűnőbben adtak hírt az eredményesen működő cenzúráról az üresen maradt hasábok. A katonai cenzúra a sajtón és a levelezésen kívül kiterjedt a színházi előadások, mozik, zenei estek, szavalóelőadások megtartására, de a tervrajok, térképek, fényképek készítésére és másolására is. Mindezeket csak a hatóság engedélyével lehetett végezni.

Makón a román megszállás időszakában a következő hivatalos szervek működtek: katonai prefektúra Olteanu őrnagy; a város katonai parancsnoksága Rambela őrnagy, Piric ezredes; a román királyi csendőrség Boulescu főhadnagy; a határrendőrség Ciobanu N. főhadnagy; a polgári prefektúra dr. Popovics György vezetésével és a cenzúra hivatal: változó főnökökkel.

A román katonai prefektus parancsait legtöbbször szóban adta ki a polgármesternek, esetleg a hozzá érkezett kérvényre írta rá románul, de a legritkább esetben írt hivatalos iratot, kezdett „aktát”. A román parancsok tartalmát Székely, a hivatalos tolmács foglalta össze s csatolta az irathoz, vagy ha volt hely, eleve a román szöveg alá vagy mellé írta le. A város belső ügyintézése továbbra is magyarul folyt, hiszen a majd 40 000 lakosú városban, az egy tolmácson kívül alig valaki beszélt románul. Az 1920. januárjában (a román megszállás alatt!) megtartott népszámlálás a város nemzetiségi viszonyait így tükrözte: magyar 26 941; zsidó 290; szláv 72; román 49; német 47; összes nemzetiségi együtt 458. (A román szabályoknak megfelelően csak a 12 éven felüli lakosságot írták össze, s így lett az összlakosság csupán 27 399 fő. A gyermekek számát a korabeli becslés 9—10 ezerre tette, s így a város lakossága ekkor is elérte a 36—37 000 főt.)²⁷

A román katonai hivatalok és a cenzurahivatal a város és a vármegye házában, a katonai parancsnokság a Deák Ferenc utcai iskolában volt. A román katonaság

²⁴ Csongrád Megyei Levéltár Makói Kirendeltsége Központi járás főszoftabirájának iratai 2678/1919.

²⁵ Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára, Hódmezővásárhely: Foaia Oficiala C.F.R. 27. juie 1919. Nr. 10; 4259/1919. Cfr.

²⁶ M.U. 1919. június 27. 123. sz.

²⁷ M.F.U. 1920. január 28. 23. sz.

szétszórtan, a nagyobb középületekben — gimnázium, Erzsébet szeretetház, iskolák — volt elszállásolva. Mikor a megszállás utolsó hónapjaiban újabb katonai egység érkezett Makóra, a parancsnoksághoz való közelséget szem előtt tartva, a görög katolikus iskolában helyezték el őket.

Álljon itt búcsúzóul a román katonai prefektusok pecsétjének felirata: „COMANDA ZONEI DE OCUPATIE MILITAR x ROMANIA x” volt, s a körön belül kisebb betűkkel „Delegatul militara pe langa Prefectura Jud Cenad”. A megye nevét kézzel írták bele minden egyes lenyomatba.

Makó román fennhatóság alatt — a makóiak szemével nézve

Makó lakossága a román katonasággal már az idegen megszállás első hetében megismerkedett. Ez azonban nem jelentett a városnak a román lovasság jelenlétének tudomásulvételénél egyebet. Bratianu őrnagy százada a francia parancsnokság alá volt rendelve, s így önállóan nem tevékenykedhetett.

A francia kivonulás és a román bevonulás után a város élete egycsapásra megváltozott. Ennek igen szembevető külső jelei voltak. A román hatóságok bejövételüket követően a középületekre a román lobogót tűzették ki. Ennek a drasztikus utasításnak az intézmények igen vonakodva tettek eleget, mert a polgármesternek még szeptember 16-án is ismételten fel kellett szólítania a pénzügyigazgatóság és a járásbíróóság vezetőjét, hogy hivatala részére a román nemzetiszínű zászlót 3 nap alatt készíttesse el, s az épületre tűzesse ki úgy, hogy a zászló az esős időt kivéve állandóan kinn legyen.²⁸

A román parancsnokság bevonulásakor betiltotta a harangszót is. E tilalmat november 9-én oldották fel, s a Makói Újság örömmel adta ezt hírül „Szabad a harangozás” c. kis cikkében: „...ezúton értesíti a katonai térparancsnokság az illetékes egyházi hatóságokat, hogy a helyben divó szokásos harangozások a mai naptól meg vannak engedve.”²⁹

A megszállók 1919. december 6-án a városra és a központi járásra 500 000 korona sarcot vetettek ki, melyet 48 órán belül kellett kifizetni. Ezen összeg a debreceni román főparancsnokság indoklása szerint, a román közigazgatás költségeit volt hivatva fedezni.³⁰ A város és a megye azonban nemcsak ez egyszeri félmillió korona sarcot fizette ki, de a vármegye fizette folyamatosan Olteanu őrnagy havi 12 000 koronás illetményét és valamennyi beosztottja fizetését is, ami havonta 18 000 koronát tett ki.³¹

A román hatóságok nem sokkal kivonulásuk előtt letartóztatták a városi karhatalom majdnem minden tagját. A polgármester a rendőrkapitánnyal csak úgy tudta őket kiszabadítani, hogy 24 óra alatt a város tehetősebb polgáraitól összegyűjtött 64 000 koronát, s azt átadta a letartóztató katonatisztnek.³² A román parancsnokság, a franciákhoz hasonlóan, felhívta a város lakosságát, hogy telefon- és távirtdai vezetékek megrongálásától tartózkodjon. De míg ott a tetteseket csak hadbíróóság elé utalták, addig ebben a parancsban a tettesek azonnali föbelővését hirdették ki. A városra kivetett súlyos pénzbüntetés, mint figyelmeztetés, azonos volt.³³

²⁸ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i. 12.657/1919.

²⁹ M.U. 1919. november 9. 208. sz.

³⁰ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i. 8063/1920.

³¹ T. I. Csanád vármegye X. rész április 15.

³² Petrovics Gy. 1921. 101—102, 104.

³³ M.U. 1919. június 26. 122. sz.

Ennél lényegesen kisebb horderejű ügyek is intézkedésre készítették a román parancsnokságot. Rambela őrnagy még 1919. júniusában a Makói Újságon keresztül fordult a város lakosságához „Ne hordjunk vörös virágot” című felhívásával. Megállapítása szerint sokan „vörös virággal kezükben vagy gomblyukukban” járnak-kelenek az utcán, s mivel ez „szimbolikusnak is értelmezhető és így könnyen félreérthető”, felkérte a lakosságot az ettől való tartózkodásra.³⁴ A megszállók a magyar nemzeti érzületre utaló öltözködést is kifogásolták. Bán Dezső főgimnáziumi tanuló ellen azért indítottak vizsgálatot, mert ún. Bocskay-nyakkendőt viselt.³⁵

Súlyosan terhelte a város lakosságát az, hogy a román katonaság lovait is neki kellett gondozni. A rendőrségnek naponta 30 embert kellett biztosítani a lovak „kellő gondozásához, etetéséhez, itatásához, és mindazon teendők ellátásához, melyeket a rendes gazda (!) a lóval és akörül elvégezni szokott.” A létszámot nem-sokára 40—50 főre emelték. A város ezt a súlyos megalázó terhet úgy fordította hasznára, hogy a polgároktól, kiknek menni kellett volna erre a munkára — de nem értettek hozzá, vagy más fontosabb dolguk volt — adományokat fogadott el, s abból a legszegényebbeknek munkaalkalmat teremtve, 25 koronás napidíjat fizetett a loápolásért.³⁶

Rendkívül jellemző a megszállott területek viszonyaira, a húsellátás korlátozása. Michaescu tábornok figyelemmel a megszálló csapatok élelmezésének folytonos szükségleteire, megállapította, hogy Magyarországon túl nagy számban vágnak szarvasmarhát, s így itt „húspazarlás” folyik. Ennek megszüntetésére elrendelte, hogy hetente csak kétszer, hétfőn és pénteken szabad szarvasmarhát vágni. A vendéglők csak kedden, szombaton és vasárnap szolgálhattak fel húsételeket, s a mészárszékek is csak ezeken a napokon árusíthattak akár friss, akár konzerv húst. A rendelet a baromfiak vágását nem korlátozta. Szarvasmarhát ezután csak az adhatott el, aki igazolni tudta, hogy a rekviráló bizottságnak már megadta a 20% kvótát. Aki ezen rendelkezéseket megszegte 5000 korona pénzbüntetést, vagy 2 évig terjedő börtönt, vagy mindkettőt kaphatott.³⁷

A dolgozat első részében (MFMÉ 1980—81/1.) megismert Jovin György román közéleti kormánybiztos június 17-én, a megszállás első napján jelentette meg 1. és 2. számú rendeletét. Az elsőben azt rendelte el, hogy csak az kereskedhet élelmiszerekkel, akinek erre, tőle van írásos engedélye. Második intézkedése — a közelgő aratásra tekintettel — kötelezővé tette minden régi gabonakészlet 3 napon belüli beszolgáltatását. A háztartásokban új termésig személyenként 15 kg gabona volt visszatartható. A beszolgáltatott gabonáért a gazdák „bónt” kaptak, melyeket majd a „Jovin-féle” hivatal 2 napon belül készpénzben kifizet.³⁸ Működését mindezzel Jovin kormánybiztos be is fejezte Makón. A román bevonulás után már nem létezett román közellátási kormánybizottság, s a hatóságok más formában sem hoztak létre ilyen, vagy ehhez hasonló szervet. Román gazdasági hatóságok Makón csak a rekviráló bizottságok voltak, de azok feladata a lakosság ellátásával homlok-egyenest ellenkező volt. Jovin kormánybiztosról a makóiak legközelebb október 25-én hallottak, mikor újságjuk közölte: „Letartóztatták Csanádvármegye volt közéleti kormánybiztosát!”

Az aradi ügyészség fogházában ülő Jovin elleni vádaknak két csoportja volt. Az elsőbe tartoztak, hogy míg nem volt kormánybiztos, katonai egyenruhában

³⁴ Petrovics Gy. 1921. 121.

³⁵ Petrovics Gy. 1921. 102.

³⁶ M.U. 1919. július 19. 137. sz.

³⁷ Cs.m.L. makói kirendeltség központi járás főszolgabírójának iratai 2588/1919.

³⁸ M.U. 1919. június 17. 115. sz.

Békés és Arad megyékben autókat, kocsikat, lovakat rekvirált, amikről még elismervényt sem adott. A vádak másik csoportját, már kormánybiztosi működésével „érdemelte” ki. Ezek szerint 20 tömb, összesen 2000 db kitöltetlen szállítási igazolványt szerzett a nagyszebeni közlekedési minisztériumból, s ezt ő lebélyegezte, s kitöltetlenül tovább adta egy aradi malomtulajdonosnak. A mezőhegyesi cukorgyártót hivatalosan kiutalt cukrot, nem a címzetthez juttatta el, hanem magának tartotta meg. Letartóztatásakor temesvári lakásán 6,5 q cukrot, 2 db autót, 2 lovat, több hintót és 30 db üres szállítási igazolványt találtak a román csendőrök. Az aradi ügyészség „jogtalan rekvirálások, csalások és közokirathamisítás” vádjával indította meg ellene az eljárást, melynek végeredményéről a román megszállás megszűnéséig nem érkezett Makóra tudósítás.³⁹

A város lakóinak életét a postai forgalom korlátozásán keresztül is befolyásolta a román megszállás. Június 19-től a táviratokat elküldés előtt be kellett mutatni a rendőrségnek, majd a postahivatalban működő román hadnagy, távirati cenzor, engedélyezte azok feladását. Levelet csak olvasható írással lehetett írni, s levelezőlapon vagy nyitott borítékban feladni. A levelek terjedelme maximum 2 oldal (1 lap) lehetett, rendes nagyságú levélpapíron. A fenti szabályoknak meg nem felelő küldeményeket megsemmisítették. Tilos volt továbbá a posta megkerülésével, küldönccel, futárral levelet küldeni. Aki ezek ellen vét, azt letartóztatják és súlyosan megbüntetik —, közölte a román cenzúrahivatal. E fenyegetés beváltásáról a városi levéltár iratanyaga hallgat.

Rekvirálások és a város egyéb gazdasági nehézségei

Makó városát nem érték váratlanul a megszálló román hadsereg rekvirálásai. A magyar belügyminisztériumból még 1919. február 19-én megkapta a város a rekvirálásokról szóló rendeletet, melyben közölték a polgármesteri hivatallal, hogy a magyar kormánnyal szemben eszközölt rekvirálások a szövetségesek budapesti katonai bizottsága jóváhagyása alapján, nyugta ellenében történnek. A nyugták kifizetéséről majd a békekonferencia fog intézkedni. Ezért a rekvirálásokról készített összesítőket havonta 2—2 példányban, egyrészt a szövetségesek budapesti katonai bizottságához, másrészt a magyar pénzügyminiszterhez kell majd eljuttatni. Néhány héttel később a közlekedési miniszter is hasonlóan rendelkezett kiemelve, hogy térítést csak a rekviráló katonai parancsnokság szabályszerűen kiállított és hivatalos pecsétjével ellátott nyugtája alapján igényelhet a város.⁴⁰ Mindez természetesen nem valósult meg.

Már a francia megszállás alatt, június elején megérkezett Makóra a 10. számú román rekviráló bizottság, Sztojkovics Romulus és Jonescu Alexander századosok vezetésével. Működésüket ekkor azonban még nem kezdhették meg, de nemsokára ez az idő is elérkezett.

Makón a rekvirálásokat legnagyobb részben ez a 10. számú rekviráló bizottság hajtotta végre úgy, hogy Sztojkovics százados az ipari, mezőgazdasági gépek s minden egyéb anyagok és eszközök, Jonescu százados pedig a termények és állatállomány rekvirálását végezte. A debreceni főparancsnokság december 1-ével a 10. sz. rekviráló bizottságot feloszlatta. Ezután a rekvirálásokat Olteanu őrnagy, katonai prefektus az alispáni hivatal útján hajtotta végre. A rekvirálásokról gyakorlati végre-

³⁹ M.U. 1919. október 25. 195. sz.

⁴⁰ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i. 5335/1919.

hajtója a városi rendőrség, illetve a város által még a francia megszállás alatt felállított mintegy 50—100 főnyi karhatalmi szervezet volt.

Mardaescu tábornok első rekvirálásáról szóló rendeletében (június 19.), még a magyar belügyminisztériuméhoz hasonló megoldást ígért. A rekvirálások „azonnali fizetés mellett, vagy nyugták által fognak történni” ígérte, majd rendelkezett: a lakosság 3 napon belül köteles a községhezán bejelenteni összes javait, s aki ezt nem teljesíti azt hadbíróság elé állítják és javait elkobozzák. A községek 6 napon belül voltak kötelesek elkészíteni a táblázatokat a község összes terményéről, állatállományáról, járműveiről, gyapjú, dohány és bőr készleteiről, valamint gyárairól és üzemeiről. A hamis adatot szolgáltatók hadbíróság elé kerülnek — mondta a rendelet — és a kisebb községek százezer lei, a falvak pedig félmillió leire lesznek megbüntetve (1 lei = 2 kor.⁴¹).

Június 26-án következett Mardaescu második rendelete, a beszállásokról és a hadsereg ellátásáról. E szerint lakás volt követelhető a román hadsereg tagjainak, valamint megfelelő helyiségek a járműveinek, állatainak és anyagainak elhelyezésére. A lakadás kötelezettsége azt jelentette, hogy a szobákat bútorzattal együtt, a mellékhelyiségek használatával, ingyenes fűtéssel, világítással kellett adni, s a gazdasághoz tartozó munkákat el kellett végezni. A szállodák legjobb szobáik 10%-át voltak kötelesek ingyen a román parancsnokságok rendelkezésére bocsátani.⁴²

A júniusi román bevonulás miatt a rekvirálások az állatállománnyal és a gépekkel, eszközökkel kezdődtek. A régi terményekből ekkor már alig voltak készletek, az új termést pedig csak aratás után, illetve az őszi betakarítás után lehetett rekvirálni.

A június végi és július eleji állatrekvirálások után július 24-től 28-ig tartott a gazdasági eszközök, mezőgazdasági és ipar igépek, gőzgépek és kazánok, malmok és malomberendezések, szerszámok és bőrök rekvirálása. Mindennek eredményeképpen elrekvirálásra került: 285 db eke, 225 db borona, 7 db olló, 7 db nyíró, 210 db lóvakaró, 27 db lókefe, 41 db szelelőrosta, 69 db szecskavágó, 21 db répavágó, 4 db morzsoló-daráló; 63 db marhabőr és 212 kg kidolgozott marhabőr, 66 db juhbőr és 105 db kidolgozott juhbőr, 34 db lóbőr és 300 kg kidolgozott lóbőr, 24 db borjúbőr és 26 kg kidolgozott borjúbőr, 12 db csikóbőr, 544 kg és 9 zsák gyapjú; 70 db varrógép és 41 db kerékpár.⁴³ Rekvirálásra került továbbá 18 db cséplőgép-garnitúra, 50 db aratógép, 56 db vetőgép, 45 db morzsológép, 2 db mángorló, 2 db triór (a búza vetőmag tisztításánál használták; kiválasztja a búzából a konkolyt és a tört, darab szemeket), egy teljes malom felszerelés, 150 pár hám és gyeplő, 15 db nyereg.⁴⁴

Augusztus 25-én reggel 8 órakor volt az esőköpenyek (!) rekvirálása. Mindazok „akiknek esőköpeny van birtokába, kötelesek a rendőrség udvarára bemutatás végett behozni” — mondta a felhívás. „A rend ellen vétők a törvény szigorával kerülnek szembe!” E kemény figyelmeztetés ellenére 2 nap múlva még egyszer hirdetni kellett, hogy „a még be nem mutatott, vagy bemutatásra fel vitt, de meg nem szemlélt (!) s így visszazállított (férfi) esőköpenyeket” tulajdonosaik ismét vigyék be.⁴⁵

⁴¹ M.U. 1919. június 19. 117. sz.

⁴² M.U. 1919. június 26. 122. sz.

⁴³ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i.: Románok okozta károk, rekvirálások gigyűjtött iratok 1919—1920. 2899/1920. sz. iratcsomó.

⁴⁴ Petrovics Gy. 1921. 103.

⁴⁵ M.U. 1919. augusztus 24. 143. sz. augusztus 27. 145. sz.

Sorszám	Mikor?	Mit?	Mennyit?	Mikorra?	Megjegyzés
1.	1919. IX. 26.	Búzaszalma	10—20 kh 1 kocsi 20—50 kh 2 kocsi 50— 3 kocsi		1 kocsi = 7 q
2.	X. 6.	Széna	1—5 kh 50 kg 15—20 kh 2 q 60 kh 10 q		A vetésterület növekedésének folyamatából példaképpen kiemelve a három területnagyság
3.	X. 22.	Vöröshagyma Fokhagyma Burgonya Bab	30 vagon 20 vagon 30 vagon 2,5 vagon	X. 26.	
4.	X. 24.	Vöröshagyma	50 vagon		3-as sorszám alatti vöröshagyma mennyiség felemelése
5.	XI. 1.	Vöröshagyma	120 vagon	XI. 10.	4. alatti vöröshagyma mennyiség felemelése
6.	XI. 6.	Árpa Zab	5 vagon 5 vagon		
7.	XI. 7.	Vöröshagyma	23 vagon		Hagymarészvénytársaságtól lefoglalva
8.	XI. 15.	Árpa	4 vagon		
9.	XI. 18.	Árpa—zab—kukorica vegyesen Bab Zab	120 q 15 q 120 q	48 óra alatt	A békéscsabai 18. hadosztálynak
10.	XI. 19.	Szarvasmarha 300 kg felett Sertés 100 kg felett Bab Szalma Széna Kukorica Zsák (legalább 75 kg) Zöldség	30 db 30 db 150 q 1000 q 1000 q 2000 q 2000 db 2000 q	IX. 26.	A békéscsabai 18. hadosztálynak
11.	XI. 26.	Szalma Széna	10 vagon 3 vagon		
12.	XII. 11.	Sertés Bika Vöröshagyma Fokhagyma Sertés Szarvasmarha Liba Tök	5 db 10 db 500 q 30 q 15 db 10 db 40 db 20 q	24 óra alatt XII. 16.	
13.	XII. 18.	Liszt Liszt Széna Zab Sertés 100 kg felett	50 q 200 q 100 q 100 q 6 db	Azonnal XII. 22.	Mázasaházhoz
14.	XII. 20.	Búza Sertés	11 q 5 db	XII. 23.	
15.	XII. 22.	Szarvasmarha Sertés	5 db 5 db		10. alattiak nem érték el a kívánt súlyt — súlykiegészítésként
16.	XII. 27.	Szarvasmarha Sertés Szarvasmarha Sertés Búza Kukorica	1 db 2 db 2 db 6 db 3 000 q 11 000 q	XII. 29. I. 3.	
17.	XII. 31.	Vöröshagyma	9000 q		19. dandárnak
18.	1920. I. 2.	Vöröshagyma és fokhagyma	4 vagon		20. divíziónak
19.	I. 20.	Kukorica	1800 q		Jó száraz legyen, 2. alatti széna helyett
20.	II. 1.	Vöröshagyma	10 vagon	II. 13.	1. divíziónak
21.	II. 15.	Búza	1—5 kh 1 q/kh 5 fölött 2 q/kh	II. 20.	

(Ezen összeállítást a makói levéltárban található — Románok okozta károk, rekvirálások kigyűjtött iratok 1919—1920. — iratköteg számadásai, számlái, elszámolásai, felhívásai, igazolásai, nyugtái alapján a szerző készítette.)

1. The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem and the methods used in the present work.

2. In the second part we consider the case of a single particle and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

3. In the third part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

4. In the fourth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

5. In the fifth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

6. In the sixth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

7. In the seventh part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

8. In the eighth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

9. In the ninth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

10. In the tenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

11. In the eleventh part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

12. In the twelfth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

13. In the thirteenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

14. In the fourteenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

15. In the fifteenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

16. In the sixteenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

17. In the seventeenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

18. In the eighteenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

19. In the nineteenth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

20. In the twentieth part we consider the case of a system of particles and show that the results obtained are in agreement with the predictions of the theory.

Lassan beérett az új termés. A román katonai parancsnokság igyekezett gondoskodni learatásáról oly módon, hogy már július 17-én felszólította a gazdákat, egy héten belül kezdjék meg az aratást. Aki nem kezdi meg, annak gabonáját a katonák fogják betakarítani. A termés további felhasználásáról később fognak intézkedni a megszálló hatóságok — mondta a közlemény.⁴⁶ Ez nem is maradt el.

Az aratás után azonnal, a búzával kezdődött meg a termények rekvirálása. Míg a nyári hónapokra inkább az eszközök és állatállomány rekvirálása volt a jellemző, őszől kezdve egymást követik a különböző termények és az állatok rekvirálásai. 1919 szeptember végétől 1920 február elejéig terjedő 4 hónap alatt általában minden héten rekviráltak valamit. A rekvirálások sűrűségére, a követelt mennyiségekre, és a teljesítés határidejére álljon itt egy tájékoztató táblázat, mely kissé érzékelteti az akkori helyzetet:

E súlyos rekvirálások miatt a végsőig elkeseredett gazdákat Olteanu őrnagy katonai prefektus egy felhívásával „különösen megnyugtatta”. Teljességgel légből kapottnak minősítette a hírt, hogy az elrekvirált dolgokért nem fognak kártérítést fizetni. Közölte, mind ez ideig csupán a rossz közlekedési viszonyok folytán nem tudtak fizetéseket eszközölni, de rövid időn belül nagyobb pénzösszeg fog érkezni s azt a városi hatóságok azonnal kifizetik a gazdáknak.⁴⁷ Nehezen nyugodhattak meg e közleménytől a károsultak, sőt kétségeiket csak növelték a parancsnokság újabb hirdetései. Maga Michaescu kormányzó-tábornok állapította meg szeptember közepén, hogy még mindig történnek az előírt formák és szabályok nélkül, arra nem hivatott személyek részéről rekvirálások. A tábornok felhívta a hatóságokat és a magánosokat, hogy ha ilyet tapasztalnak, jelentsék a Központi Gazdasági Bizottságnak Debrecenbe.⁴⁸ Nehéz elképzelni, hogy az a falusi vagy tanyasi gazda, kire éjjel katonák rátörnek az ajtót, meg tudja állapítani, hogy látogatói nem „szabályos” román katonák, s ezt, (ha olyan állapotban marad) majd jelenteni meri, s tudja is Debrecenbe!

A központi román szervek és helyi képviselők minden szükséges intézkedést megtettek, hogy a megszállott terület összes terménye a rekvirálások bázisa maradjon. November 26-án Michaescu tábornok rendelte el a megszállott területen a bab, borsó, lencse, lóbab forgalmának tilalmát, a készletek bejelentését és azokat lefoglaltatni nyilvántartotta. Makón Olteanu őrnagy rendelt el kiviteli tilalmat mindenféle élelmiszerre és zöldségre. 100 kg-ig az ő írásos engedélye kellett az esetleges kivitelhez, e mennyiség fölött pedig a főparancsnokságé. A rendelet végrehajtását az őrszemek nagyon szigorúan vették, a vonatok indulása előtt még a kézi poggyászokat is ellenőrizték.

A város, remélve hogy elejét veszi a túlzásoknak, az először kivetett mennyiségeket határidőre, pontosan beszállította. Alig fejeződött be az aratás és cséplés, Mágori Sámuel községi bíró szeptember 15-én azt jelentette, hogy az állomáson vagonba rakva átadta a román parancsnokságnak a kivetett 61 vagon búzát.⁴⁹ A román főparancsnokság ezzel azonban még nem elégedett meg. 1920 januárjában egy vizsgálatot végzett Makón, s a városra és a központi járásra újabb 100 vagon búzát vetett ki. A városi tanács a túlzott rekvirálások elleni tiltakozásul már egyszer

⁴⁶ M.U. 1919. július 17. 135. sz.

⁴⁷ M.U. 1919. szeptember 3. 151. sz.

⁴⁸ M.U. 1919. szeptember 12. 158. sz.

⁴⁹ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i.: Románok okozta károk, rekvirálások kigyűjtött iratok 1919—1920. 12.693/1919. sz. iratcsomó.

elküldte lemondását Debrecenbe, de azt Michaescu tábornok figyelemre sem méltatta. Most a polgármester újabb memorandumot szerkesztett, s azt saját maga vitte el a főparancsnokságra. Csak a vezérkari főnökig jutott el, aki bár elolvasta a kérelmet, de átadóit durván megtámadta és kiutasította hivatalából. A város végül is annyit ügyeskedett, hogy csak 20 vagon búzát kellett újólág beadnia.⁵⁰

Azt, hogy maguk a román megszállók sem látták át a rengeteg össze-vissza rekvirálásukat, bizonyítják a polgármesteri hivatalhoz 1920. január 20-án intézett kérdéseik:

1. Mit rekvirált Makón a 18. hadosztály?
2. Mi lett a 18. hadosztály által rekvirált cikkekért készpénzben kifizetve?
3. Mennyivel tartozik még a 18. hadosztály?
4. Mi van a 18. hadosztály részére összehordva, és hol?
5. Mi van e hadosztály részére elszállítás céljából vasúti kocsikba rakva?⁵¹

A városi adminisztráció pontosan válaszolt a kérdésekre. Hatvan év távlatából visszatekintve bámulatos az a lelkiismeretesség, pontosság, jó értelemben vett aprólékosság, mely a rekvirálások nyilvántartását jellemezte a városi tanácsnál. Pák gazdasági tanácsnok jellegzetes kézjegye valamennyi ezzel kapcsolatos ügyiraton rajta van, s kimutatásai, számlái, okos intézkedései a legnehezebb ügyekben segítettek a városon, és védtek lakói érdekeit. Petrovics polgármester így emlékezett meg Pák tanácsnokról: „...szinte emberfeletti munkát végzett, örökös zaklatásnak kitéve a román katonaság részéről, melynek ezerféle követeléseit kellett kielégítenie, ...a nehéz és terhes feladatot bámulatra méltó türelemmel végezte.”⁵²

Makó város világhírét hagymája teremtette meg. Létfontosságú volt, hogy a frissen felszedett hagymát a termelők azonnal a vevőkhöz, kereskedőkhöz tudják szállítani. A román megszállás a közlekedési-szállítási viszonyokat oly mértékben megnehezítette, hogy ez 1919 őszén szinte lehetetlenné vált. A város egyik legjobb hivatalnokát, dr. Nikelszky Jenő rendőrkapitány-helyettest küldte szeptemberben a román főparancsnokságra a hagymaszállítás iránti engedélyeket megszerezni. Nikelszky Debrecenben a Központi Gazdasági Bizottsággal és a főparancsnokság élelmezési kormánybiztosával tárgyalt. A román főhivatalnok közölte: mivel a szállítási engedélyek megadásába, az ahhoz szükséges vasúti kocsik biztosítása is beletartozik — s erre ő nem képes, mert a megszállott zónában és a nagyszabeni kormányzótanács területén is súlyos vagon- és mozdonyhiány van —, csak akkor tud engedélyt adni, ha a város a budapesti román parancsnokságtól (!) vasúti kocsikat, s azokhoz hivatalos engedélyeket is szerez. Rövidebben: a hagyma szállításának — ha vagon kap a város — semmi akadálya nincs. Vagont pedig a budapesti katonai parancsnokságtól kell kérni, mert a Tisza másik oldalán levő vasutak felett ez a hatóság dirigál.⁵³

A polgármester október 5-én írt Mardarescu tábornoknak Budapestre, hogy engedélyezze 200 vagon hagyma Budapestre szállítását. E kérést a magyar közéleti miniszter is támogatta, a fővárosi lakosság ellátása érdekében. Makó város lakóinak jelentékeny része foglalkozik hagymatermesztéssel — mondta a kérelem indoklása —, s ha a hagyma nem lenne elszállítható s eladható, az „katasztrófáját jelentené a hagymatermesztéssel foglalkozóknak”. A tábornok megnyugtatóására közölte a polgármester, hogy e mennyiség Budapestre való szállítására nem

⁵⁰ Petrovics Gy. 1921. 99.

⁵¹ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i.: 771/1920.

⁵² Petrovics Gy. 1921. 100.

⁵³ M.U. 1919. szeptember 24. 168. sz.

veszélyezteteti Románia ellátását, mivel a jó termés folytán az könnyen fedezhető.⁵⁴ Október 17-ig semmi nem történt, a város még csak választ sem kapott, a hagyma pedig vészesen romlott.

A polgármester ekkor a bukaresti román kormányhoz fordult hasonló kérelemmel. Válasz, intézkedés erre sem történt, hacsak nem az, hogy az október 22-én elrendelt 30 vagon vöröshagyma rekvirálását, október 24-én 50 vagonra, s november 1-én 120 vagonra emelték fel.⁵⁵ A város a 10 napos határidő alatt nem tudta ezt a mennyiséget beszállítani, s ezért a parancsnokság a Pongrácz Sándor vezetése alatt működő hagymarészvénytársaság raktárából foglalt le 23 vagonnyi vöröshagymát. A rekvirált hagyma vagonba rakását és elszállítását megakadályozta a beköszöntő hideg (fagyás és rothadás veszélye) s ezért Olteanu őrnagy december 24-én leállította a beszállítást és a termelőket arra kötelezte, hogy saját kezelésükben 1920 áprilisáig őrizzék a hagymát, s majd csak akkor kell azt a hadseregnek átadni. Így az egész téli gondozás mellett, még a termelőt sújtotta volna az elkerülhetetlen romlás is.

Az elrekvirált hagymáért a termelőknek mázsánként 40 koronát számoltak el 1919. szeptember 1-től az 5. számú közigazgatási rendelet szerint.⁵⁶ Demkó közjegyző október végén azt jegyezte fel naplójában, hogy „a hagyma itt rothad, nem engedik szállítani! Most 60 K-ba akarják maximálni s összevásárolni a románok. Persze Budapesten s egyéb helyeken 300—400 Kor. mázsája.”⁵⁷ A hatalmas mennyiségű hagyma átvételét a román parancsnokság nem tudta megszervezni, még sem engedte meg a rendes kereskedelmi forgalmat, s ezzel szinte csődbe juttatta a várost.

Mi történt a raktárakba bezsúfolt, Makón nagy fölöslegben levő s máshelyütt hiánycikknek számító terményekkel? Az, hogy elrothadt. 1920. január 22-én az alábbi levelet írta a polgármester Olteanu őrnagynak: „...a felhalmozás és a raktárhelyiség fülledt levegője miatt ...a tengeri és a hagyma egy része már is romlásnak indult ...s mivel a felhalmozott készletet a zsúfolásig megtöltött raktárban kezelni nem lehet, méltóztassék intézkedni, hogy a raktározott ellátási cikkek a legsürgősebben továbbbittassanak.”⁵⁸

Egyáltalán szükség volt-e ezekre a terményekre? A kérdésre válaszoljon maga Olteanu őrnagy, aki már 1919 decemberében beismerte egyik utasításában, hogy „utóbb más intézkedések történtek ...ezáltal a raktárakban összehordott hagyma feleslegessé vált”.⁵⁹

A hivatalos rekvirálások során a rekviráló bizottság bizonyos térítésről szóló elismervényeket adott a gazdáknak. A térítések mértékét Michaescu tábornok — már többször idézett — 5. számú közigazgatási rendeletében szabályozta. Ez az ármaximálás csak a termelők és a hadsereg közötti forgalomban volt érvényes. Minden más forgalomban, a kialakult napi áron történtek az adás-vételek. A két árszínvonalat óriási különbség választotta el egymástól. Pl.: 1919. szeptember 1-től, az 5. számú rendelet szerint, a nullás liszt mázsájáért 260 koronát számolt el a hadsereg, a szabadpiaci ár ezzel szemben már augusztusban mázsánként 320 korona volt, ami november végére 450 koronára s 1920. március elejére 1000 koronára emelkedett. A rekvirálási ár azonban továbbra sem változott. A búza két ára ugyanígy viszonyult egymáshoz. Míg rekvirálási ára mázsánként 80 korona volt mindvégig

⁵⁴ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i.: Románok... 3799/1920. sz. iratcsomó.

⁵⁵ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i.: Románok... 15.323/1919. sz. iratcsomó.

⁵⁶ Makói Újság 1919. szeptember 20. 165. sz.

⁵⁷ D. P. N. 84. o.

⁵⁸ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i. 877/1920.

⁵⁹ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i.: Románok... 15323/1919. sz. iratcsomó.

a román megszállás alatt, addig szabadpiaci ára 1919. novemberben 180, 1920 januárjában 200, márciusában pedig már 300 korona volt. Az akkori árak egymáshoz való viszonyát jól szemlélteti, hogy ugyanekkor 1 kg cukor ára 50—60 korona, 1 kg zsír 40—50 korona volt. A só kilónkénti ára néhány hónap alatt 26 fillérről 6 koronára emelkedett. 1 mázsa tűzifa pedig 60—70 koronába került.⁶⁰ A rekvirálások ezért érintették igen súlyosan a termelőket, mert hiába emelkedtek a piaci árak, a rekvirálási jóváírás nem változott, s így nem csak a termés veszett oda — minden haszon nélkül — hanem anyagilag is tönkrementek a termelők, mert más cikkekért nekik is magasabb árat kellett megadni, s így anyagi tartalékaik kimerültek.

A város, súlyos pénzhányán enyhítendő, Barna Mihály kiküldöttjét Debrecenbe utaztatta, hogy próbáljon valamennyi készpénzt megszerezni a rekvirált dolgok nyugtáiért. A város képviselőjének útja kezdetben sikerrel is járt, kézhez kapott 421 660 koronát. Azonnal indult is a pénzzel haza, de csak Sárádig jutott el, ahol a román vámórség a több mint 400 000 koronát elvette, s őt pedig letartóztatta.⁶¹

A város november 25-én elhatározta, hogy az addig rekvirált dolgokért járó térítés felvételéért ismét Debrecenbe küldi két tisztviselőjét. Gorcsa Péter tanácsjegyző és Künzl Ernő főmérnök utazott a román központi gazdasági bizottsághoz a szabályos rekvirálások során kapott nyugtákkal és „Proces verbalokkal”. Az út részben sikerrel járt, a megkapott 2 004 625 koronát — jó érzékkel, s okulva elődjük sorsán — a debreceni Takarékpénztárba tették letétként. A kiküldöttek Debrecenből a nagyváradi vámhivatalhoz utaztak tovább, hogy az ott levő négyszázezer koronát is visszaszerezzék. Ez azonban nem sikerült, a vámhivatal csak a román pénzügyminiszter engedélye alapján lett volna hajlandó az összeget visszaadni. Petrovics polgármester 1920. január 24-én fordult kérelemmel dr. Vlád Aurél román pénzügyminiszterhez, egyrészt a vámhivatalnál levő összeg, másrészt a debreceni Takarékpénztárban levő összeg hazahozatalát biztosító írásbeli engedélyért. (1. számú melléklet.) A kérelmeket ismét Gorcsa Péter és társa vitte Bukarestbe, hol meg is kapták a miniszteri engedélyt, hogy a debreceni kétmillió koronát Sárádon át Makóra szállítsák, s a pénzügyminiszter elrendelte azt is, hogy a vámhivatal adja ki a városnak a lefoglalt négyszázezer koronáját. Ez azonban még mindig nem történhetett meg, mert közben — mondták a vámhivatalban — a pénzt Nagyváradról már elküldték Bukarestbe, s majd ha onnan visszaérkezik, akkor lehet felvenni. A vámhivatal ígérte, hogy erről majd értesíti a várost. Ez a négyszázezer korona 1921-ben még nem volt visszafizetve....

A debreceni kétmillió korona további sorsa szintén igen körülményes volt, s az végül is a megszállás megszűnése után jóval, 1920. július 26-án érkezett meg Makóra, a helyi Kereskedelmi és Iparbank RT közvetítése útján.

Petrovics polgármester 1921-ben kiadott kis könyvében így összegzi a város román megszállás alatti kárait, költségeit, rekvirálásait: (a rekvirált gépek, eszközök, anyagok összesítését lásd a táblázaton) búza 7912 q, árpa 750 q, zab 200 q, kukorica 5000 q, vöröshagyma 8000 q, fokhagyma 410 q, zöldség 250 q, bab 24 q, burgonya 114 q, széna 1400 q, szalma 2800 q; élőállatok: 968 db szarvasmarha, 982 db ló; élelmiszerek: 100 db vágómarha, 200 db hízott sertés, összesen 41 000 kg súlyban, 100 q liszt, kenyér, 12 q zsír. Mindezekért összesen 3 069 238 korona térítést utaltak ki, amelyből a négyszázezer korona nem érkezett meg.

A román megszállás egyéb költségei: a közfuvarra kirendelt kocsik fuvardíja

⁶⁰ T. I. Csanád vármegye VI. rész április 9.

⁶¹ Cs.m.L. makói kirendeltség Pm. h.i.: Románok... 9669/1920. sz. iratcsomó.

3 240 000 korona, fizetetlen közmunkák 3 705 149 korona, a román csendőrség élmezése 60 000 korona, az „adminisztrációért” fizetett „térítés” 300 000 korona, az elszállásolás, a hivatali helyiségek berendezése, fűtése, világítása 150 000 korona, különböző nyomtatványok, falragaszok 50 000 korona.

Azon cikkek, amiért még a minimális térítést sem utalták ki a megszállók: 18 mén a makói Tájfajta Méntelepről, 630 000 korona; a postáról 137 db telefon, 1 db Hughes távírógép, 300 000 korona; gazdaktól, várostól 20 000 db zsák, 600 000 korona; az elhajtott 200 db kocsit, 400 000 korona. Az önkényes rekvirálásokról feljegyzéseket a megszállás ideje alatt nem készíthettek, s a város felhívására az utólagos bejelentés alapján ezek kárait 5 953 948 koronában állapították meg.⁶²

A román megszállás megszűnésének utolsó pillanatában is tetemes károk érték a várost: közlekedése teljesen megbénult, mert az „Arad—Csanádi Vasút összes elmozdítható anyagát használható járműveit” a kivonuló román csapatok elvitték, és a magyar vonalakon „a forgalom lebonyolításához szükséges ép jármű nem maradt”.⁶³ A kivonulók magukkal vitték a Maros-híd (akkor még fahíd) „felszereléséhez szükséges 15 vagon drága amerikai fenyőfát” is.⁶⁴

Az Országos Statisztikai Hivatal a rendelkezésére bocsátott adatok alapján a francia megszállás kárait 74 990 koronában, a román megszállásét 73 920 172 koronában állapította meg.⁶⁵ A károkról készült első kimutatást a város átadására megjelent antant bizottság nem vette át. A polgármester kimutatásait felküldte a külügyminisztériumba, hogy az továbbítsa az antant jóvátételi bizottságához. Végül 1920. április 30-án járt Makón egy antant bizottság (egy francia mérnökkari ezredes, egy angol alezredes, egy olasz őrnagy, s kíséretükben több magyar katonatiszt és kormányküldött), mely csak a leszerelt Gy. Varga-féle malmot és egyéb kisebb károkat tudott megtekinteni, hiszen a döntően mezőgazdasági rekvirálásoknak, károkozásnak látható nyoma nem maradt. A bizottság érkezése előtt a város felhívást tett közzé, hogy a károk teljes összesítése érdekében mindenki jelentse be az elszenvedett veszteségeit. E felhívásra érkezett bejelentésekből álljon itt mutatóban a főgimnázium igazgatójának jelentése. (2. sz. melléklet.)

A román megszállók és megszállás rövid jellemzése a korabeli feljegyzések alapján

A román katonai megszállás a város történetének igen szomorú fejezetét jelenti. A megszállásra visszaemlékező kortársak keserű szavakkal jellemezték ezt az időszakot. A város életében jelentős szerepet játszó román katonatisztekről nagyjából egységes véleményük alakult ki.

Petrovics polgármester így emlékezett meg a 10. számú rekviráló bizottság vezetőiről: „Jonescu százados ...feladatát kíméletlenséggel, rosszakarattal és ridegséggel teljesítette, nem kímélve túlbuzgóságában a szegény emberek egyetlen lovát, tehenét sem; Sztojkovics kapitány ...eljárásában megértőbbnek mutatkozott, és a hatóságoknak a rekvirálások enyhítésére irányuló előterjesztését sok esetben jó akaratú figyelemre méltatta.” Különösen Olteanu őrnagy katonai prefektusra emlékezett a polgármester kedvezően, akit „...intézkedéseiben jóindulatú magatartás,

⁶² Petrovics Gy. 1921. 99—103.

⁶³ Vermes E. 1929. 123.

⁶⁴ M.F.U. 1920. április 30. 99. sz.

⁶⁵ Petrovics Gy. 1921. 99—103.

4. kép. A nemzeti hadsereg a város főterén

emberies gondolkodásmód és előzékeny modor jellemezték. Megértő fáradozással igyekezett a megszállás okozta terheket a lakosságra nézve elviselhetőbbé tenni, ...a hatóság és a közönség nagyrészének bizalmát érdemelte ki.”⁶⁶

Tarnay alispán hasonlóan vélekedett Olteanuról, s vele kapcsolatban azt emelte ki „...sok jóakaratot mutatott, különösen a hozzája forduló szegényebb néposztálybeliek iránt”.⁶⁷ Nikelszky Jenő rendőrkapitány-helyettes is hasonlóan emlékezett Olteanura: „...nagyon sokat tett a túlkapások meggátlására, a fegyelmezetlen és a magyarokat gyűlölő katonákkal szemben azonban sokszor tehetetlen volt.”⁶⁸

Amilyen kedvezőek és egységesek Olteanu őrnagy megítélésében, éppen annyira egységesek az egész megszállás elítélő jellemzésében a korabeli visszaemlékezések. A megszállás után néhány héttel a Makói Független Újságban így jellemezte a polgármester ezt az időszakot: „Általában a megszállás mindvégig megtartotta elleneséges jellegét, ami a hatósági személyekkel szemben sokszor tanúsított sértő és durva fellépésében, a sajtó erőszakos elnyomásában, a nemzeti érzés legkisebb megnyilvánulásainak szinte féltékeny elnémitásában, nemzeti színeink használatának eltiltásában nyilvánult meg.”⁶⁹

Tarnay alispán ugyancsak kiemelte a megszállás erőszakos jellegét: „A román katonai uralmat a nyers erőszak, az állandó rekvirálás jellemezte ...A románok

⁶⁶ Petrovics Gy. 1921. 104.

⁶⁷ T. I. Csanád vármegye V. rész április 8.

⁶⁸ Vermes E. 1929. 47.

⁶⁹ M.F.U. 1920. április 23. 93. sz.

nem törődtek egyébbel, mint saját uralmuk biztosításával...”⁷⁰ Az alispán különösen a román közigazgatási erkölcs igen alacsony fokát nehezményezte. Szerinte megdöbbenő volt a korrupció eluralkodása az élet minden területén. „Pénzbeli indoklás nélkül semmire sem mehetett a kérelmező” — írta a román kivonulás után alig két héttel.⁷¹

A korabeli sajtó a megszállás után még jónéhány cikkben emlékezett meg a megszállás alatt történekről, de lassan-lassan ezek az írások is kimaradtak az újságokból, mint ahogy már csak keserű emlékké váltak a román nyelvű rendeletekkel zsúfolt első oldalak.

Az idegen katonai megszállás az azt átélő öreg makóiak emlékezetében még él, de a fiatalabb generációk, a város nagyrészének történelmi tudatából már kiesett. Napjainkra elhomályosult az emléke mindannak, amit ezen időszak alatt a város és lakói átéltek. E küzdelmes kor azonban ha elfeledve is, de a város történetének kitörölhetetlen részét alkotja.

1. sz. melléklet

(Petrovics György polgármester kérelme a román királyi pénzügyminiszterhez)

Pénzügyminiszternek
Bukarest

Nagyméltóságú Pénzügyminiszter Úr!

Kegyelmes Urunk!

Makó város közönségétől a debreceni román kir. központi gazdasági bizottság intézkedése olytán a román kir. csapatok élelmezése céljából a múlt évben elrekvirált búza és lábas jóságok árának egy része címén a debreceni román kir. központi gazdasági bizottság Makó város részére kiutalt 421 660 koronát, s azt ki is fizette, azonban midőn kiküldöttjeink Debrecenből a fenti összeget Makóra akarták szállítani, Sárádon a vámhivatal tőlük az egész pénzüsszeget lefoglalta s beszállította a nagyváradi román kir. vámhivatalhoz, ahol a lefoglalt pénzről az ide másolatban csatolt elismervényt kaptuk.

A lefoglalás óta már megkíséreltük a nagyváradi román kir. vámhivatalnál a fenti összeg felvételét, ott azonban kérésünket nem teljesítették, a lefoglalt 421 660 koronát nem fizették ki, s azt a felvilágosítást adták, hogy a kifizetést csak akkor teljesíthetik, ha Nagyméltóságod döntést hoz arra nézve, hogy a fenti összeg kifizethető-e.

Minthogy hosszú idő óta a lakosság a tőle elrekvirált dolgokért járó pénzt nem nélkülözheti, s arra e nehéz viszonyok közt rendkívül nagy szüksége van, s egyébként is a román kir. kormánynak is érdekében áll, hogy e kérdés rendeztessék; tiszteletteljesen felkérjük Nagyméltóságodat, legyen kegyes ez ügyet megvizsgálni, s elrendelni, hogy a lefoglalt 421 660 korona Makó város részére a nagyváradi román kir. vámhivatal által megbízottunknak kifizetessék.

Kérjük a megengedését, hogy fenti összeget kiküldöttünk Makóra, ha pedig ez lehetséges nem lenne, Debrecenbe elszállíthassa.

Egyidejűleg bejelentjük Nagyméltóságodnak, hogy a Makóról elrekvirált különféle dolgokért a debreceni központi gazdasági bizottság már kifizetett 2 004 626 koronát, azonban a kifizetett összeget nem lehetett Makóra elszállítani, s az most is Debrecenben van, mint kamatmentes betét. Az érdekelt lakosság állandóan követeli ennek az összegnek is kiadását, mert anyagilag kimerült és a térítési díjakra nagyon rá van szorulva, ezért arra is bátrak vagyunk Nagyméltóságodat mély tisztelettel kérni, hogy méltóztassék egyidejűleg engedélyezni azt is, hogy a fentebb jelzett és a debreceni központi gazdasági bizottság által már kifizetett, általunk bankbetétként a Hitelbank deb-

⁷⁰ Vermes E. 1929. 6—7.

⁷¹ T. I. Csanád vármegye IX. rész április 13.

receni fiókjánál elhelyezett 2 004 626 koronát Debrecenből Makóra hazaszállíthassuk, hogy a hazaszállított pénzt az érdekelteknek kiadjuk.

Abban a reményben, hogy Nagyméltóságod kérésünk teljesítése elől elzárkózni nem fog, vagyunk

Makó, 1920. január 24.

a Városi Tanács nevében
kiváló tisztelettel
(olvashatatlan aláírás)
polgármester

Csongrád megyei Levéltár makói kirendeltsége: Polgármesteri Hivatal iratai: Románok okozta károk, rekvirálások (kigyűjtött iratok 1919—1920) 9669/1920. sz. iratsomóban a 772/1920. sz. irat.

2 sz. melléklet

(A Makói Állami Főgimnázium igazgatójának jelentése a román katonaság által okozott károkról)

A Makói Állami Főgimnázium Igazgatósága
Polgármesteri Hivatalnak
Makó

A lapokban közzétett hirdeteményére hivatkozással a vezetésem alatt álló intézménybe szállított román katonaság által önkényesen okozott károkról szerkesztett túlóldali kimutatást tudomásulvétel végett közlöm:

a) elvitt vagy megsemmisített felszerelési tárgyak

1. 51 db ablakra szerelt vászonroletta á: 1.000 K.	51.000 K.
2. fényszabályozós függöny a rajzszertárból	2.200 K.
3. különböző rajzmodellek, lencsék, szögtükrök	5.400 K.
4. elvitt könyvek	4.620 K.
5. tornaszertári lovak, csikók, támlányok levágott bőrburkolata	8.200 K.
6. elvitt kulcsok, záruk értéke	1.450 K.
7. egyéb szertárakban okozott hiányok	4.580 K.
Összesen:	77.450 K.

b) rongálások

— villanyvezetékek leszakított drótja, elvitt lámpák, körték	5.270 K.
— megrongált székek, padok helyreállítási költsége	7.560 K.
— elrontott ajtók, záruk helyreállítási költsége	1.820 K.
— betört ablaküvegek helyreállítási költsége	2.116 K.
— feltüzelt kerítés helyreállítási költsége	2.420 K.
— megrongált kútszivattyú helyreállítási költsége	450 K.
— falakon, padlókon való rongálás helyreállítási költsége	800 K.
Összesen:	20.436 K.
Mindösszesen:	97.886 K.

Makó, 1920. április 6.

Olvashatatlan aláírás
Állami Gimnázium Főigazgatója

Csongrád megyei Levéltár makói kirendeltsége: Polgármesteri Hivatal iratai: 3817/1920

IRODALOM

- Barna János* (szerk.) (1929), Makó és Csanád-Torontál vármegyei községek, Budapest. Benne: Tarnay Ivor: Makó városa a háború alatt.
- Gaál Endre* (szerk.) (1969), Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1917—1919, Szeged.
- Galántai József* (1980), Az első világháború, Budapest.
- Juhász Gyula* (1975), Magyarország külpolitikája 1919—1945, Budapest.
- Magyarország története 1918—1919, 1919—1945 (1976), Budapest.
- Makó az első felszabadult magyar város I. (1969), Makó.
- Petrovics György* (1921), Az októberi forradalom és az idegen megszállás Makón, Makó.
- Vermes Ernő* (1929), Csanád vármegye tíz évvel Trianon után, Gyula.

L'OCCUPATION ROUMAINE DE LA VILLE MAKÓ (17 JUIN 1919—29 MARS 1920)

Pál Halmágyi

L'occupation roumaine de Makó a été une des étapes des opérations militaires pour renverser la République des Conseils Hongrois. L'armée roumaine a déclenché son attaque le 16 avril 1919 — tout au long de la ligne de démarcation — contre la République des Conseils. Makó a été occupé d'abord par les français (27 avril—17 juin) — bien qu' une compagnie de hussard roumain séjourne en ce temps là dans la ville — les français ont cédé la ville aux unités roumaines.

Pendant l'occupation roumaine la vie politique-autonomique, économique et culturelle de la ville et même la liberté personnelle de leur habitants ont été sous une pression très forte. La bourgeoisie roumaine s'est efforcée d'annexer à tout prix la territoire de la ville à la Roumanie. Ça démontre — entre autre — les élections législatives au Parlement roumain et le changement de répartition géographique de la justice administrative.

L'un des plus graves charges de l'occupation roumaine a été la requisition sans cesse et inhumaine. Les roumaines ont fait partir en grande quantité les produits agricole principales de la ville (de l'oignon, du blé, du maïs et des animaux). Après la fin de l'occupation la commission d'Entente nommée pour mesurer les dégâts-causés par l'armée roumaine — n'a pas pu constater tangiblement les dégâts. Ils n'ont pas eu de la possibilité de se convaincre par leurs propres yeux comment les soldats roumaines ont — ils chassé des animaux, transporté du blé, comment ont — ils exigé des prestations différents. Les destructions apparents — assez graves en eux-mêmes — ont eu peu d'importance par rapport aux dégâts des réquisitions mentionnées.

L'incident le plus tragique de l'occupation militaire s'est passé le 23 juin à Apátfalva (un village près de Makó), où les paysans-exaspérés à cause des réquisitions-ont tué 3 soldats roumaines. 60 habitants hongrois a perdu sa vie dans les répressions cruelles.

L'occupation a limité considérablement la vie publique de Makó. Les réunions publiques, même les rencontres familiales et culturelles ont été subordonnées à la présentation d'une licence. Les autorités roumaines ont limité les opérations postales, le voyage et la presse aussi.

L'occupation roumaine de la ville durait presque une année. Les occupants ont commencé à évacuer les territoires au-delà de la Tisza le 24 février 1920. Les soldats roumaines ont quitté la ville le 29 mars (l'avant-dernier jour de l'évacuation) et la souveraineté hongrois s'est rétabli.

ÉPÍTŐMUNKÁSOK DÉL-ALFÖLDI KAPCSOLATAI (1929—1930)

SIPOS JÓZSEF

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A 70-es években országszerte és Csongrád megyében is nagy lendülettel folytak a helytörténeti kutatások. A megyében is számos forráskiadvány, monográfia és tanulmány jelent meg. A dél-alföldi építőmunkások gazdasági, társadalmi és politikai tevékenységével, szakszervezeti mozgalmával és kapcsolataival a helytörténeti szakirodalom azonban csak érintőlegesen foglalkozott.¹ Mi a munkásmozgalom e baloldali, osztályharcos rétege regionális kapcsolatainak vizsgálatát fontos feladatnak véljük, ezért vállalkoztunk e dolgozat megírására. Ez szerves folytatása „Az építőipari munkások helyzete és mozgalmai Szegeden a világgazdasági válság kezdetén” c. tanulmánynak.² Éppen ezért a szegedi építőmunkások mozgalmával csak vázlatosan — amennyire a megértés szükségessé teszi — foglalkozunk.

1. Szervezeti élet 1929 nyarán

Az 1920-as évek végén már nagy múltú (a szegedi csoport pl. 1928-ban ünnepelte megalakulásának 25 éves évfordulóját!) építőmunkás szakszervezetek tevékenykedtek a dél-alföldi mezővárosokban. Többségük jól és eredményesen dolgozott: igyekeztek megvédeni a csoporthoz tartozók gazdasági érdekeit, jelentős politikai-ideológiai nevelőmunkát végeztek, segítették az építőmunkások művelődését és szórakozását. Fontos szerepet tölthettek be a terület munkásmozgalmában, többségük a magyarországi Szociáldemokrata Párt balszárnyához tartozott és osztályharcosan politizált.³ A helyi szakszervezetek elsősorban a Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége (a továbbiakban MÉMOSZ) központjával tartották a kapcsolatot. A dél-alföldi csoportok között — mint az országban máshol

¹ Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919. augusztus 1.—1944. október 10. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Serfőző Lajos. Szeged, 1977. (A továbbiakban: Serfőző, Vál. dok.)

² Sipos József: Az építőipari munkások helyzete és mozgalmai Szegeden a világgazdasági válság kezdetén = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. V. Szeged, 1981. 153—170. Szerkesztette: Blazovich László.

³ Erre vonatkozó adatokat tartalmaz: Soós Katalin: A munkásság helyzete és sztrájkharca Szegeden az 1920-as években. = Acta Historica, Tom. 1. Szeged, 1957; Serfőző Lajos: A munkásság helyzete és a kommunisták tevékenysége Szegeden az 1929—1933-as gazdasági válság idején = Acta Historica, Tom. 6. Szeged, 1959. és Gaál Endre: A szegedi szakszervezeti mozgalom helyzete és küzdelmei 1907—1914 között. = Acta Historica, Tom. 25. Szeged, 1967.

is — csupán alkalmi kapcsolatok voltak, így viszonylag ritkán egyeztették célkitűzéseiket, kevés esetben hangolták össze gazdasági-politikai küzdelmeiket. E helyzetben való javítás érdekében a MÉMOSZ központi vezetősége 1929 márciusi, II. számú körlevelében — a kerületi értekezletek intencióinak megfelelően — a csoportközi kapcsolatok megteremtése, ill. megerősítése érdekében és abból a célból, hogy „a csoportoknak egymással való érintkezését megkönnyítsük és tájékozódásukat az egyes csoportok területén levő munkaidő és órabér tekintetében elősegítsük, az egyes országrészek szerint” összekötő csoportokat jelölt meg. Ezek voltak: Szeged, Debrecen, Miskolc, Budapest, Zalaegerszeg, Szombathely és Pécs. Az összekötő csoportok feladatát 6 pontban foglalták össze. Eszerint: a körletbeli csoportokkal szóban vagy írásban szoros kapcsolatot kellett fenntartani; a központ által kiadandó statisztikai űrlapokat — amelyek a munkaidő, a munkabér, a tanoncvizonyok és az építési konjunktúrára vonatkozó kérdéseket fogják tartalmazni —, negyedévenként össze kellett gyűjteni a kerülethez tartozó csoportoktól, azokat összesíteni, beküldeni a központba, amely adatokat az Építőmunkás c. szaklapban kívánták közölni. Az összekötő csoport vezetősége minden hónapban köteles volt a körlethez tartozó csoportokat értesíteni a munkaidő, a munkabér és a munkaviszony kérdéseiről. Feladatuk volt, hogy megfigyeljék az építőmunkások vándorlását. El kellett érniük, hogy „minden csoport kötelezze a tagját arra, ha valamely község területén munkába áll”, jelentkezzék az ottani csoportnál. Fontos volt figyelemmel kísérniük „azokat a községeket, ahol építőmunkások élnek, de a szövetségnek nincs csoportja”, e helységekben csoportok alakítása. „Ne csak a kőművesek megszervezésének irányába folyjon intenzív munka (...) az ácsokra, a festőmunkásokra, a téglá- és cementgyári munkásokra” is figyeljenek.⁴ E feladatok végrehajtását — személyi és anyagi feltételek híján — 1929 szeptemberéig a szegedi csoport nem tudta megkezdeni. Közvetve ezt bizonyítják a dél-alföldi építőmunkás csoportok szervezeti életére vonatkozó adatok.

A dél-alföldi építőmunkás-mozgalom centruma Szeged volt. 1929-ben közel 1600 építőmunkás dolgozott a városban. Témánk és a szegedi építőmunkás-mozgalom szempontjából jelentős, hogy 1929. január 27-én Ladvánszky József (1889—1940) kőművessegédet választották meg a MÉMOSZ helyi csoportja elnökének. Addigi tevékenysége — a proletárdiktatúra idején végzett munkája, az illegális kommunista sejt megszervezése 1921-ben, a lebukás és a börtönévek, a helyi MSZMP szervezési tapasztalatai — alapján már ekkor nagy tekintélyű, baloldali, osztályharcos vezetője a szegedi munkásmozgalomnak. Az új, baloldali vezetőség rendszeressé tette a vezetőség és a csoport szervezeti életét, agitációs bizottságot alakított, növelte a taglétszámot, vezette a sztrájkokat és bekapcsolódott a MÉMOSZ országos tevékenységébe. Munkájukat nagy aktivitás és okos kezdeményezőkézség jellemezte (pl. javasolták a dél-alföldi építőmunkás értekezlet összehívását). A szervezett építőmunkások többsége támogatta az új vezetőséget. Ezt bizonyítja, hogy a július 8-i rendkívüli közgyűlésen — ahol Ladvánszky a rendkívüli országos küldöttközgyűlésről, illetve a MÉMOSZ „Alapkö” nevű építőipari társulatának pénzügyi összeomlásáról számolt be, ami az egész tagságot felháborította — az új vezetőségbe négy tag kivételével a régi vezetőségi tagokat választották. (Elnök: Ladvánszky József, alelnök Bottánszky András és Farkas János; pénztárosok Gombai Mihály és Komócsin Mihály; jegyzők: Bozóki József és Magyarai Ferenc; ellenőrök: Gyó-

⁴ Csongrád megyei Levéltár, Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége Szegedi Csoport iratai (továbbiakban: CsML MÉMOSZ Szegedi Csoport ir.) 1925—1938. X. 102. 2. doboz Körendeletek 1929. március.

1. kép. Ladvánszky József (1889—1940), a MÉMOSZ dél-alföldi titkára 1929-ben

ai István és Kiss Sándor; könyvtárosok: Ordódi Gáspár és Solymosi István; választmányi tagok: Zombori István, Gárgyán Ignác, Mészáros István, Józsa Antal és Bakacsi Ferenc.) Ladvánszky megköszönte a bizalmat, programjukat három jel-szóban foglalta össze: „szervezni a tömegeket, oktatni a tagokat és küzdeni a kizsákmányolás ellen.”⁵

Hódmezővásárhelyen 1929. augusztus 11-én (vasárnap) délelőtt tartottak taggyűlést, melyen megjelent Szakasits Árpád a MÉMOSZ elnöke. A hódmező-vásárhelyi építőmunkások folytatták az előző taggyűlésen megkezdett vitát, amely a júliusi országos küldöttközgyűlés határozataival volt kapcsolatban. A kőműves-és ácssoport ugyanis nem értett egyet a közgyűlési határozatokkal, különösen ami a járulékkérdést illeti és ragaszkodtak előző álláspontjukhoz, amelyet a küldöttközgyűlésen is javasoltak. Ennek lényege az volt, hogy a „szövetségi járulék maradjon 40 fillér, az özvegysegély azonban 50%-kal kisebb, 12 fillér és a lapjárulék 10 fillér, amivel szemben a munkanélküli segélyezést függesszük föl, az özvegysegélyeket pedig 50%-kal csökkentjük”. A meglehetősen szenvedélyes hangon folytatott vitában egyes felszólalók már arról beszéltek, hogy kiválnak a MÉMOSZ-ból és

⁵ Építőmunkás, 1929. aug. 1. 2—3. p. Lásd még: Sipos J.: i. m.: 154. p.

külön önképzőkört alakítanak, mert abban — mint mondták — „alacsonyabb járulék mellett is meg tudják védeni szakmai érdekeiket és segélyigényeiket. Nagyon éles kifakadások hangzottak el a központ ellen, hogy az nem veszi figyelembe a nagy nyomorúságot és ragaszkodik a ma érvényben levő járulékösszegekhez”.

Szakasits Árpád a vitában nem szólalt fel, de amikor az befejeződött, hosszabb beszédet mondott a szövetségi célokról, a küldöttközgyűlés határozatairól, a gild munkásszövetkezet eszméjéről és végül utalt arra, hogy az a szenvedélyesség, amely a taggyűlésen megnyilvánult, teljesen indokolatlan, mert a „küldöttközgyűlés határozatán változtatni nem lehet, de a központ egyáltalán nem gördít akadályt az elé, hogy minden csoport a maga véleményének az alapszabályok keretein belül többséget szerezzen.” Elismerte a nagy munkanélküliséget és nyomort, és nem vonta kétségbe azok jóhiszeműségét, akik a járulékterhek csökkentését indítványozzák, de hangsúlyozta, hogy „a segélyezés olyan hatalmas összegeket igényel és kötelezettségeink olyan súlyosak, hogy a mai járulékösszegeből is csak nehezen tudjuk azokat teljesíteni”. Véleménye szerint csak akkor lehet majd a járulékösszegek csökkentéséről beszélni, ha a legközelebbi küldöttközgyűlés esetleg eltörli a munkanélküliek segélyezését és leszállítja az özvegysegély-járandóságot a felére, vagy ha a MÉMOSZ taglétszáma erősen megnövekszik. Ma az a helyzet — mondta —, hogy minden tekintetben a legszigorúbban takarékoskodunk és végeredményben minden fillér visszakerül a tagokhoz. Nem számítván természetesen az „Alapkő” csődbejutása miatt a tehermentesítésre szolgáló összegeket, amelyek „súlyos terhet jelentenek, viszont, amikor ingatlanaink a terhek alól felszabadulnak, a MÉMOSZ hatalmas vagyon fölött fog rendelkezni, amely módot ad majd arra, hogy intézményeinket tovább fejlesszük és megvalósítsuk mindazokat a nagyszerű célokat, amelyek érdekében szervezkedtünk”. A hódmezővásárhelyi építőmunkások figyelemmel meghallgatták Szakasits fejtegetéseit és többségükben az a fölfogás alakult ki, hogy a csoport javaslata nem azt jelenti, hogy „ők a Szövetséghez hűtlenek akarnak lenni; ők csak a maguk álláspontjának akarnak érvényt szerezni”.⁶

Augusztus 11-én a makói csoport is nyilvános építőmunkás taggyűlést tartott, ahol a gazdasági helyzetüket beszélték meg. A taggyűlésen részt vett Pál János a MÉMOSZ központ egyik titkára, a dél-alföldi kerület felelőse, aki többek között rámutatott arra is, hogy „amíg a nagy munkanélküliség okozta nyomor enyhítése céljából sehonnan sem kapunk segítő kezet, addig a makói rendőrség még azt is megakadályozza, hogy nyilvános gyűlésen az összes makói szaktársak bevonásával tárgyalhassuk bajainkat. Felhívta a gyűlésen megjelenteket, hogy minden hatósági akadékoskodás ellenére a legkitartóbb szervezési munkát kezdjék meg, hogy valamennyi makói szaktárs közreműködésével segítsenek egy erős szervezetet kiépíteni, hogy sikerrel védekezhessenek a nagy munkanélküliség és az építőipari tőke kizsákmányolásával szemben.”⁷ Szentesen is volt a MÉMOSZ-nak helyi csoportja. A festők és mázolóknak azonban nem voltak szervezett munkások. Ezért a szentesi csoport vezetői augusztus közepén — az országos törekvésekkel összhangban — összehívtak egy értekezletet. A festők és mázolóknak többsége nem ment el, de a megjelentek mégis elhatározták, hogy addig nem nyugszanak meg, amíg a szentesi festőmunkások nagy részét be nem szervezik a mozgalomba.⁸

A békéscsabai építőmunkások jól látogatott nyilvános gyűlést rendeztek szeptember 22-én, ahol az építőmunkások gazdasági helyzetéről és a szervezkedés szükségességéről hallgattak meg egy előadást. Pál János szövetségi titkár számszerű

⁶ Építőmunkás, 1929. szept. 1. 4—5. p.

⁷ Uo. 5. p.

⁸ Uo.

adatokkal világította meg, az építőmunkások kereseti viszonyait, amelyből véleménye szerint a legszükségesebbeket sem lehet a családnak megvásárolni. Figyelmeztette a munkásokat, hogy ebből a rettenetes helyzetből csak úgy szabadulhatnak, ha a szervezet kiépítését szorgalmazzák, melynek „erejével több munkabért, a nyolcórás munkanapot és az építőmunkás érdekek védelmét biztosíthatjuk”.⁹

A kiskunfélegyházi MÉMOSZ-csoport szeptember 29-én tartotta III. negyedévi közgyűlését. A csoport közgyűlésén a pénzforgalomról Buzi Gábor tett jelentést, aminek tudomásulvétele után Pál János az építőmunkások gazdasági helyzetét ismertette. Többek között rámutatott arra, hogy a nagy munkanélküliség nem helyi jelenség, hanem országos, amelynek „enyhítése érdekében az építőmunkások nagy tömegeinek összefogására van szükség. Csak így lehet kényszeríteni a várost, a megyét és a kormányt az építkezések megindítására”.¹⁰

A MÉMOSZ dél-alföldi csoportjainak 1929-es szervezeti életére vonatkozó adataink még nem teljesek, azt mégis jól dokumentálják, hogy szoros kapcsolat volt a központi vezetőséggel és a fontosabb problémák megvitatására onnan érkeztek előadók. A MÉMOSZ központban dolgozóknak azonban ez nehéz és fárasztó feladat volt. Ez és a márciusi körlevélben foglaltak végrehajtásának biztosítása, a hódmezővásárhelyi, a szentesi MÉMOSZ-csoportok problémái és ezzel szemben a szegediek eredményei 1929 augusztusára a megvalósulás küszöbéhez juttatták az utóbbiak régebbi indítványát, hogy Szegeden kerületi titkárságot állítsanak fel. Javasolták, hogy annak fönntartásához a MÉMOSZ központ bizonyos ideig — „amíg a csoport anyagilag meg nem erősödik annyira, hogy teljesen a saját erejéből tartsa fenn a titkárságot — 50%-kal járuljon hozzá. A központi vezetőség, július 28-án elvben elfogadta ezt az indítványt és a kérdés megbeszélésére Szegedre küldte Pál János szövetségi titkárt. Ő augusztus 12—15-én tárgyalta a szegedi vezetőséggel és 13-án egy jól látogatott nyilvános építőmunkás-gyűlésen „Az építőmunkások gazdasági helyzete” címmel előadást is tartott. E tárgyalások eredményeként a szegedi vezetőség a kerületi titkárnak Ladvánszkyt választotta meg, akit szeptember 8-án nevezett ki. (A szegedi csoport elnöke Farkas János lett.) Feladata lett: „a központ utasításai értelmében az alföldi építőmunkás csoportokat is meglátogatni, ellenőrizni, szervezeti szempontból támogatni és mindenben segítségükre lenni”.¹¹

A kerületi titkárság — mint látni fogjuk — fontos szerepet játszott a dél-alföldi építőmunkás-mozgalom további szervezésében. Ladvánszky József személyében marxista képzettségű, nagy tapasztalatokkal és tekintéllyel rendelkező, kommunista meggyőződésű vezető kezébe került a dél-alföldi munkásmozgalom irányításának egy fontos területe.

2. A kerületi titkárság kezdeti tevékenysége

Ladvánszky először a szegedi csoport sokoldalú megerősítésére törekedett. Nem csupán szubjektív indítekból, sokkal inkább azért, mert Szegeden élt és dolgozott a kerület legtöbb építőmunkása, tehát ez a város volt a dél-alföldi építőmunkás-mozgalom centruma. Így a szegedi eredmények és problémák meghatározó erőként hatottak a területen dolgozó építőmunkások gazdasági és mozgalmi hely-

⁹ Építőmunkás, 1929. okt. 10. 6. p.

¹⁰ Uo.

¹¹ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csoport ir. Levelezés 1929. 3418/1929. sz. irat = Serfőző, Vál. dok. 142. sz. dok. Mindez részletesebben: Sipos J.: i. m.: 156. p.

zetére. E megfontolás hatotta át Ladvánszky titkári tevékenységét is. Szeptember 10-én köriratot intézett a kerület építőmunkás csoportjaihoz. Ebben tájékoztatta azokat a titkárság felállításáról, melyet a körlevél szerint a szegedi „csoport megerősítésére, szükség esetén a kerület ügyeinek intézésére, valamint a helyi viszonyok (munkanélküliség, munkaidő, munkabér) megjavítása céljából” hoztak létre. E bevezető után megírta, hogy Szegeden — a nagy építkezések ellenére — állandóan 100—150 munkanélküli építőmunkás van, mert 200—300 vidéki szaktárs bujkál a városban, akik elkerülik a vezetőséget. 70—80 filléres órabéréért vállalnak munkát. ezzel letörlik a szegedi 100—110 filléres órabéreket és 10—12 órát is dolgoznak, ami tovább növeli a munkanélküliek számát. Kiemelte, hogy „a múlt évben kevesebb munkaalkalom mellett 120 filléres volt az órabér és nem volt munkanélküli építőmunkás Szegeden, mert a vidéki szaktársak nem özönlöttek Szegedre, mint ma”. Beláthatják a szaktársak — írta —, hogy itt „gyökeres munkát kell végezni, ha nem akarjuk azokat a kis eredményeket elveszíteni, amelyeket nagy áldozatok árán küzdöttünk ki. Ezért elhatározta a csoport, hogy minden eszközt felhasznál a vidékiek eltávolítására és csak azokat engedi dolgozni, akik a csoport engedélyét kikérték és megkapták.” A példát a debreceniektől vették át. Elhatározásuk jogosságát a munkanélküliek hátráltalan elkeseredése is indokolta, mely a szegedi csoportnak kiszámíthatatlan károkat okozhatott. Kérte a vidéki csoportok vezetőit, figyelemzessék az építőmunkásokat, hogy „saját érdekükben ne jöjjenek Szegedre, mert az itteni munkanélküliek felháborodása inzultussá fajulhat, amiért felelősséget a csoport vezetősége nem vállalhat.”¹² A körlevél — ismerve a MÉMOSZ-csoportok nehéz helyzetét, a vidéki munkásokat sújtó munkanélküliséget — nem lehetett népszerű. Ezt látszik bizonyítani, hogy erre csak Gréczy János, a makói csoport ügyvezető pénztárosa válaszolt. Szeptember 15-én írt levelében közölte, hogy „szervezett makói építőmunkás nem dolgozik Szegeden, szervezetlen lehet hogy van, azt verjük el, vagy ne tűrjük meg a munkán, tanulják meg, hogy mégis jelent valamit a szervezet”.¹³

Ladvánszky titkári kinevezése újabb lendületet adott a szegediek szervezkedésének is. A szervezetlen építőmunkások (1600-ból csak 375 volt szervezett!) megnyerése és aktivizálása érdekében agitációs iratot fogalmaztak és azt 300 példányban stencilezték, megkezdték saját dalkaruk, az ifjúmunkás csoport és az építőipari munkásblokk szervezését. Ez utóbbi alakuló gyűlését szeptember 21-én a Széchenyi (ma Fáklya) moziban rendezték. Közel 400 építőmunkás volt jelen. A vas-, fa- és földmunkás szakcsoportok nevében Dáni János, Horváth József és Gyetvai József elnökök jelentették be csatlakozásukat. Elhatározták, hogy egységesen fognak küzdeni a munkanélküliség ellen, követelték a hathatós munkásvédelmet és a balesetek elhárítását, a munkaalkalmaknál a helyi munkások alkalmazását, a „tanonc-tenyésztés” megszüntetését és törvényes szabályozását, a 8 órás munkanapot, harcot hirdettek a munkaadók „bérdiktatúrája” ellen, a kollektív szerződésekért és az állami munkanélküli segélyezésért.¹⁴ A szeptember 25-én írt beadványukban pedig a polgármestertől kérték: „az állami és városi munkák megtárgyalásainál részesíttessék előnyben az a vállalkozó, aki kötelezettséget vállal, hogy mindaddig amíg Szegeden munkanélküli építőipari munkás van, vidéki munkást nem alkalmaz”.¹⁵

¹² CsML. MÉMOSZ Szegedi Csoport. Levelezés 1929. 2/1929. sz. irat.

¹³ Uo. 6/1929. sz. irat.

¹⁴ Erről részletesebben: Sipos J.: i. m.: 157—159. p.

¹⁵ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csoport. Levelezés 1929. 14/1929. sz. irat.

Mindezek — és a munkaidény befejeződésének — eredményeként október végére 58-ra csökkent a Szegeden dolgozó vidéki építőmunkások száma.¹⁶

Ladvánszky József természetesen nemcsak a szegedi építőmunkások érdekeinek védelmét tekintette feladatának. A dél-alföldi építőmunkás-mozgalom szervezését, segítségét bízta rá, ennek igyekezett megfelelni. 1929. október 1-én például a tompai vámőr laktanya építkezésén dolgozó 15 halasi kőműves (Hetyei Ferenc és társai) 5 fillér béremelést követelt. Mivel ezt nem kapták meg — ugyanis 3 nappal korábban már kaptak 5 fillér emelést (70-ről 75 fillérre) — a munkát beszüntették.

Ladvánszky a tőlük kapott értesítés alapján erről 3-án körlevélben értesítette a kerület építőmunkás csoportjait. Kérte, hogy „Tompát kerüljék és ennél az építkezésnél munkát senki ne vállaljon”. Az előkészítetlen, ún. vadsztrájk azonban 1 nap alatt elbukott, mert Bácsalmásról (ahová még nem érkezhetett meg a körlevél) 12 kőműves 70 fillérért elment dolgozni.¹⁷

Ladvánszky a tompai esetet jelentette a MÉMOSZ-központnak. Pál János október 11-i levelében megírta, hogy az „igen kellemetlenül érint bennünket, mivel az ilyen vad sztrájkokból igen nagy károk származhatnak”. Óvatosságra intette Ladvánszkyt: „Minden képességét latba kell tehát vetni, hogy azt kiküszöbölje, még abban az esetben is, ha ebből kifolyólag kellemetlenségei támadhatnak. Az eseményeket lehetőleg Önnek kell irányítania.”¹⁸ Ladvánszky további titkári tevékenysége igazolja, hogy tanult a tompai esetből.

Mielőtt azonban tovább vizsgálánánk működését, tisztázni kell, hogy mely területekre terjedt ki a MÉMOSZ szegedi kerületi titkárságának hatásköre? A rendelkezésünkre álló dokumentumokból megállapítható, hogy a szegedi kerületi titkárság hatáskörébe tartoztak Csanád, Csongrád, Békés, Bihar, Torontál megyék teljes, ill. a trianoni békeszerződés által megmaradt területei, valamint Pest-Pilis-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megye déli járásai, vagyis tulajdonképpen a dél-alföldi építőmunkás csoportok. A kerületi titkársághoz a következő működő csoportok tartoztak:

1. Battonya, M. Alexa Lajos, II. Vásártér.
2. Békés, Szabó László, V. Gyöngy u. 13.
3. Békéscsaba, Mészáros Mihály, I. Egressy u. 54.
4. Békésgyula, Csábi Ferencz. Gr. Wenkheim Frigyes u. 28.
5. Csongrád, Bódi Mihály, Szöllőhegyi u. 34.
6. Gyoma, Építőmunkás csoport, Vásártér 994.
7. Hódmezővásárhely, ács, Szőke Lajos, VII. Bálint u. 7.
8. Hódmezővásárhely, kőműves, Csáki János, III. Pálffy u. 16.
9. Kiskunfélegyháza, Építőmunkás csoport. Munkásotthon.
10. Makó, Gréczy János, Mikszáth u. 2.
11. Mezőberény, Schön András, Szénáskert u. 10. IV. ker. Újtelep.
12. Mezőtúr, Szűcs Sándor, III. Wesselényi u. 39.
13. Orosháza, Szeverle Mihály, Szöllő 209.
14. Szarvas, Kohut János, IV. Arany János u. 425.
15. Szeged, Ladvánszky József, Fodor u. 10. Munkásotthon.
16. Szentés, ifj. Szőke Ferenc. III. Sorló u. 7.¹⁹

¹⁶ Uo. Titkári jelentés 1929 októberéről.

¹⁷ Uo. 17. és 18/1929. sz. iratok.

¹⁸ Uo. 3779/1929. sz. irat.

¹⁹ Uo. X. 102. 1 doboz 11/1929. sz. irat.

A kerületi titkárság feladata volt még, hogy a megyékben szervezés és csoportalakítás céljából az alábbi községek építómunkásaival összeköttetést keressen: *Csanád megye* — Apátfalva, Földeák, Magyarcsanád, Püspökelle, Csanádapáca, Magyarbánhegyes, Mezőkovácsháza, Nagybánhegyes, Csanádpalota, Nagylak (itt volt már csoport). *Békés megye* — Köröstarcsa, Újkígyós, Nagyszénás, Tótkomlós (volt már csoport), Füzesgyarmat, Körösladány (volt már csoport), Szeghalom, Vésztő (volt már csoport). *Bihar megye* — Berekböszörmény, Biharkeresztes, Komádi, Biharugra, Sarkad (volt már csoport), Kismarja, Nagyléta. *Csongrád megye* — Csanytelek, Horgos, Kiskundorozsma (volt már csoport), Kistelek, Sándorfalva, Mindszent (volt már csoport) és Szegvár. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye* — Alpár, Kiskunmajsa (volt már csoport), Ókéske, Újkéske (volt már csoport). *Jász-Nagykun-Szolnok megye* — Czibakháza, Kunszentmárton, Rákóczipfalva, Tiszaföldvár (mindháromban volt már csoport). *Torontál megye* — Szőreg.²⁰ Hogyan hajtotta végre a feladatot Ladvánszky József, ill. a szegedi csoport? Erre vonatkozó dokumentumok egyelőre nem állnak a rendelkezésünkre. Valószínűleg azért, mert e községek építómunkásaival elsősorban személyes, szóbeli kapcsolatot teremthettek, ill. a megírt levelek nem maradtak meg. Az is lehetséges, hogy csak a tájékoztatóig jutottak és kiderült: nincs lehetőség a felsorolt községekben, városokban az építómunkás csoportok megalakítására. Az általam vizsgált időszakban, csupán a mindszei építómunkás csoportot sikerült reorganizálni. E folyamat figyelemmel kísérése azonban igen tanulságos. Az eset jellemző a Horthy-korszakra, ezért részletesen ismertetem. A MÉMOSZ mindszei csoportja (ács-kőműves) 1927 május végéig működött, aztán tevékenysége szünetelt: egyrészt, mert a vezetésre képes szövetségi tagok kénytelenek voltak a községtől messze levő városokban a megélhetésüket biztosító munkát keresni, másrészt, mert „különféle gazdasági nehézségek” lehetetlenné tették a szervezkedést. Az eltelt idő alatt azonban „új erők fejlődtek ki, amelyek a csoport újra való működésének biztosításául igen erős agitációba fogtak”.²¹

Ladvánszky ezekkel az „új erőkkel” összeköttetést létesített, október elején — levelezés útján — felvette velük a kapcsolatot, és a MÉMOSZ központi vezetőségének tanácsai alapján segítette a szervezkedést. Összegyűjtötte azon építómunkások nevét, címét, akik a mindszei csoport felélesztését akarták, annak megszervezésében munkát is vállaltak és eljuttatta a MÉMOSZ központba. Október 20-án elment Mindszentre és az ottani szervezőkkel elhatározták, hogy november 10-én nyilvános gyűlésen újjáalakítják a csoportot. Ezt a rendőrség nem engedélyezte, a 17-re kitűzöttet is betiltotta.²²

Végül november 24-én sikerült a MÉMOSZ mindszei csoportját reorganizálni, az ekkor megtartott gyűlésen tömegesen jelentek meg és a Ladvánszky által írt tudósítás szerint „demonstráltak Szövetségünk és a szervezkedés eszméje mellett, valamint a kapitalizmus elnyomó és kizsákmányoló törekvései ellen”. A gyűlést Kovács József, a csoport volt elnöke nyitotta meg, megható szavakkal vázolta annak jelentőségét, egyben beszámolt a csoport működéséről, amely inkább csak adminisztratív tevékenységben nyilvánult meg. Ezután fölmentését kérte, amit a közgyűlés megadott.

Azután Ladvánszky hosszabb beszédben ismertette az „építómunkásság gazdasági helyzetét, a szervezkedés szükségességét s azokat az eszközöket, amelyek alkal-

²⁰ Uo. 22/1929. sz. irat.

²¹ Építómunkás, 1930. január 1. 8. p.

²² CsML. MÉMOSZ Szegedi Csop. Levelezés 1929. Erre vonatkozóan lásd a 3697/1929, a 19/1929, a 3779/1929, a Titkári jelentés 1929 októberéről, a 3894/1929, a 4036/1929, a 4057/1929, a 4096/1929. sz. iratokat.

mazása és igénybevétele nélkül az elnyomottak sorsa nem javulhat". Ismertette a MÉMOSZ fejlődése elé tornyosuló akadályokat, annak okait, a központi vezetőség eddigi munkálkodását és eredményeit. A jelenlevők megértően fogadták Ladvánszky beszédét és lelkesen hitet tettek a MÉMOSZ melletti kitartásra. Aztán megválasztották az új vezetőséget, majd Komócsin Mihály központi vezetőségi tag mondott beszédet, amit a hallgatóság kitörő lelkesedéssel fogadott. Végül Nagy Lajos elnök zárszava után a közgyűlés befejeződött. Az ország szervezett építőmunkás-sága barátsággal üdvözölte a mindszeinti csoport újjáébredését.²³ Ladvánszky nagy lelkesedéssel és elismeréssel írt a mindszeinti építőmunkások tenniakarásáról. Erről tájékoztatta a MÉMOSZ központi vezetőségét is. Ők is elismerték, hogy a mindszeintiek „erkölcsi értelemben nagyon szép tanúságot tettek a szervezkedés eszméjéhez való ragaszkodásukról”. Figyelmeztették azonban Ladvánszkyt, hogy „ilyen magatartásról már másutt is tettek tanúságot, de amikor az anyagi áldozatok meghozatalát nem nélkülözhető tettek ideje elérkezett, akkor nem voltak találhatóak a sokat ígérők. Ezt nem azért írjuk, hogy lebecsüljük a mindszeinti szaktársak lelkes felbuzdulását, hanem, mint intő példát egy mindenekfelett álló, a mozgalomért élő vezető szaktársnak azért, hogy ne legyen a megtévesztés áldozata később.” Ugyanakkor elismerték, hogy Ladvánszky nagyon helyesen látja a dolgokat, többször meg kell látogatni a csoportot, állandóan tartani velük a kapcsolatot és lassan-lassan arra tanítani őket, hogy a gazdasági felszabadulásuk érdekében ne másoktól várjanak erkölcsi és anyagi áldozatot, hanem erről elsősorban ők tegyenek tanúságot. A MÉMOSZ központi vezetősége azért ítélte meg pesszimistán a helyzetet, mert a mindszeinti csoport egyik volt vezetőségi tagja Pölös István Pál, már másodszori felszólításuk ellenére sem utazott fel hozzájuk.²⁴ Ladvánszky József lelkesedése azonban nem volt alaptalan. A későbbi események — mint látni fogjuk — őt igazolták: a mindszeinti építőmunkások csoportja fegyelmezett, erős és harcias osztaga lett a MÉMOSZ-nak. Az osztályharcos múlttal rendelkező Mindszenten ezzel jelentősen erősödött a munkásmozgalom.

3. Kerületi értekezlet Szegeden

A szegedi építőmunkás-mozgalom fellendülése és a kerületi titkárság megszervezése alapján a MÉMOSZ központi vezetősége úgy határozott, hogy a szokásos őszi kerületi értekezletet a dél-alföldi csoportjainak Szegeden rendezze meg. A kerületi értekezleten napirendre tűzték a hazai és külföldi építőmunkás-mozgalom helyzetéről szóló jelentés megvitatását, a téli munkaprogram összeállítását — amelybe az ifjúmunkás-mozgalom, a tervszerű oktatás, a statisztikák készítése, a szervezetlenek összeírása és a házi agitáció, kapcsolatok létesítése olyan községekkel, ahol építőmunkáscsoport még nincs, kő, téglá és földfeldolgozó üzemek összeírása stb. — és a csoportok jelentéseinek, ill. javaslatainak meghallgatását. Felhívták a vezetőségek figyelmét, hogy tegyék meg az előkészületeket a kerületi értekezletekre, vitassák meg a napirendre kerülő kérdéseket.²⁵

²³ Építőmunkás, 1930. január 1. 8. p. Az új vezetőség tagjai lettek: Elnökök: Nagy Lajos és Szakáll Antal; jegyzők: Fülöp István és Korkos József; pénztárosok: Orosz János és Csermák István; ellenőrök: Nagy János és Csermák; könyvtárosok: Dombi Mihály és Lasánci József; választmányi tag: Kirschner József.

²⁴ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csup. Levelezés 1929. 4258/1929. sz. irat.

²⁵ Építőmunkás, 1929. szeptember 20. 5. p.

A MÉMOSZ szegedi csoportjának vezetősége megtette az előkészületeket, hogy jó feltételeket biztosítsanak a dél-alföldi kerületi értekezlet lebonyolításához. Erre október 27-én került sor az Építők munkás otthonban (Fodor u. 10.). A szegedi csoport küldöttein kívül részt vettek Békéscsaba, Gyula, Gyoma, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Makó és Szentes építők munkás csoportjai. Szarvas kimentette magát, Battonya, Békés, Csongrád, Mezőberény, Mezőtúr és Orosháza különböző okokból nem küldhetett küldötteket. A kerületi értekezletet Ladvánszky üdvözölte, aztán Szakasits Árpád a MÉMOSZ központi elnöke jelentést tett a szövetség elmúlt évi működéséről, az építők munkás-mozgalom nemzetközi helyzetéről és javaslatot tett a téli munkaprogramokra.²⁶ Ezután Ladvánszky figyelemre méltó beszámolót tartott az alföldi építők munkások szervezeti és munkaviszonyairól. Beszélt a bérrentók ellen irányuló küzdelemről, a munkaidő egységes rendezésének fontosságáról, a vadstrájkok elleni rendszabályok és a szorosabb csoportközi kapcsolatok szükségességéről.

Kotormán Antal beszámolt a makói építők munkások helyzetéről: 75 százalékukat érintette a munkanélküliség, így a munkabérek védelme nagyon nehéz, a munkaviszonyok javításáról pedig szó sem lehetett. Ez volt az oka annak is, hogy a csoport létszáma nem megfelelő mértékben emelkedett. Molnár Mihály azt jelentette, hogy Szentesen a munkaviszonyok kielégítőek voltak, de a környékbeli építők munkások betódulása miatt a konjunktúrát kihasználni nem lehetett. Így az órabérek 50–80 fillér között mozogtak.

Freiberger Ferenc elmondta, hogy Gyulán a munkalehetőségek egész évben rosszak voltak, az építők munkások mintegy 65 százaléka nyáron is munka nélkül

2. kép. Szegedi festők munkások 1929 nyarán, a közúti hídnál

²⁶ Szakasits Árpád által elmondottakat lásd az Építők munkás, 1929. november 15. 1–2. p.

volt. Órabérek a szentesihez hasonlóak, a csoportnak 120 tagja van, ugyanakkor a tanoncok száma kb. 140 fő. Bartik András gyomai küldött jelentése volt a legmegnyugtatóbb: a munkalehetőségek elég jók voltak, az építőmunkások több mint 80 százaléka szervezett, a termelőszövetkezetük fejlődött, mintegy 150 000 P értékű munkát végzett, az órabér 80 fillér volt. Lipták András elmondta, hogy Békéscsabán mintegy 600 építőmunkás él és a városban nem találtak elég munkát, ezért jelentős részük vándorlásra kényszerült. A tanonctenyésztés virágzik, a bérek 60—90 fillér között mozogtak, a munkaidő 10 óra, jelenleg legfeljebb 50—80 fő dolgozik.²⁷

Ladvánszky részletesen ismertette a szegediek helyzetét, statisztikai kimutatást olvasott fel a bérvizonyokról. Októberben 1621 építőipari munkás volt Szegeden, 1322 segéd (ebből 325 szervezett munkás) és 241 tanonc, (ebből 45 ifjúmunkás) és volt 58 vidéki. Az 1322 segédből: 850 kőműves, 230 szobafestő és mázoló, 160 ács, 35 kőfaragó, 17 tetőfedő és 30 kövező. A 241 tanoncból: 120 kőműves, 70 szobafestő és mázoló, 30 ács, 6 kőfaragó, 3 tetőfedő és 12 kövező. Az 58 vidékiből 25 kőműves, 10 szobafestő és mázoló, 15 ács és 8 kőfaragó.

A 325 szervezett segédből: 192 kőműves (!), 57 szobafestő és mázoló, 29 ács, 32 kőfaragó (!), 7 tetőfedő és 8 kövező. A 45 ifjúmunkásból: 32 kőműves (!), 12 szobafestő és mázoló és 1 ács. A szegedi építőmunkások között októberben 160 munkanélküli volt; 95 kőműves, 20 szobafestő és mázoló, 30 ács, 8 kőfaragó, 2 tetőfedő és 5 kövező. Ez viszonylag jó foglalkoztatottsági arány az ekkor befejeződő Dóm téri építkezésekkel volt kapcsolatban. Akiknek volt munkájuk, átlagosan 9 órát, a kövezők 9—12 órát dolgoztak. A segédek közül átlagban a kőműves 105, a szobafestők és mázoló 85, az ács 90, a kőfaragó 100, a tetőfedő 90 és a kövező 100 fillért keresett óránként. A tanoncok közül átlagban a kőműves 30, a szobafestő és mázoló 20, az ács 25, a kőfaragó 25, a tetőfedő 25 és a kövező 35 fillért keresett óránként. A kőművesek néha kaptak 15 % magassági pótlékot, túlóra nem volt és a kőművesek 70, a kőfaragók és a kövezők 99%-a akkortban kényszerült dolgozni. 44 nyilvántartott üzem volt, 34 kőműves, 3 a szobafestő és mázoló, 5 az ács és 2 a kőfaragó szakmában. Szerződésük csupán a szobafestő és mázolóknak, valamint a kőfaragóknak volt. A munkaviszonyok általában rosszak voltak. Munkalehetőségekre — a kőfaragó szakma kivételével — volt kilátás.²⁸ Ladvánszky foglalkozott a vidékiek Szegedre való nagy tömegű áramlásával, akik többnyire elkerülik a szervezetet és súlyosan veszélyeztetik a kivívott órabérekét. Utalt a munkáltatók októberi bérletörési kísérletére, amelyeket azonban sikerrel visszavertek, ami szintén a szervezeti élet fellendülését bizonyította.

Borsi János a hódmezővásárhelyi helyzetről tett jelentést. Kijelentette, hogy nem vehetik rossz néven, ha a vásárhelyiek oda mennek dolgozni, ahol munkát találnak, mert a városban egyáltalán nincs munka, viszont a kőművesek száma eléri az 500-at, az ácsoké pedig 200 körül van, és 98 százalékuk munkanélküli. Hangsúlyozta, hogy feltétlenül megoldást kell találni arra, hogy a vásárhelyiek másutt való elhelyezkedése akadályokba ne ütközzék. A szaktársias szellem megerősítésére van szükség, hogy a legutóbbi időben tapasztalható visszasságok megszüntethetők legyenek. A kiskunfélegyházi helyzetről Kurucz nevű küldött tett jelentést, ő is a nagy munkanélküliségről panaszkodott. Szakasits Árpád szükségesnek tartotta megállapítani, hogy a vásárhelyiek valóban szörnyűséges helyzetben élnek, de nekik is be kell látniuk, hogy sorsuk megjavításának nem az a módja, hogy ott, ahová dolgozni mennek, elkerülik a MÉMOSZ-csoport vezetését. Így elkerülhe-

²⁷ Uo. 2—3. p.

²⁸ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csoport. Levelezés 1929. 36/1929. sz. irat.

tetlen az összeütközés — mondotta — ez történt Szegeden és Debrecenben is. A vásárhelyiek helyzetén csak a kapcsolatok megerősítésével lehet segíteni. Kijelentette: „a vásárhelyi kőműves- és ács csoportok vezetőségének a dolga, hogy információt szerezzen az ország különböző csoportjainál, hogy elhelyezhető-e ott vásárhelyi kőművesek és ácsok s ha igen, akkor a csoport vezetője bonyolítsa le a szükséges intézkedéseket”. A más városokba érkezők pedig jelentkezzenek az ottani csoportok vezetőségénél, teljesítsék szervezeti kötelezettségüket, illeszkedjenek be az „ottani mozgalmi viszonyokba, bizalmi férfiak által képviseltesék magukat az illető csoport összejövetelein és így helyre fog állni a szükséges egyetértés s nem fordulnak elő többé olyan helyzetek, amelyek az egész mozgalom kárára vannak”. Borsi elismerte ezek megtételének szükségességét, Ladvánszky pedig kifejtette, hogy a vásárhelyi építőmunkások összessége a jövőben ennek megfelelő módon fog eljárni. Megállapítható, hogy a kerületi értekezlet hangulata barátságosabbra fordult a vásárhelyi építőmunkásokkal szemben és így remélni lehetett, hogy sikerül helyreállítani az egyetértést.

Ezután az indítványok tárgyalására tért át a kerületi értekezlet. Kotormán Antal javasolta, hogy a MÉMOSZ központ készítsen jelvényt a szervezett építőmunkásoknak, hogy azok felismerhessék egymást, adjon ki röpiratot a vad akkord ellen és a nyolcórás munkanap eszméjének terjesztése érdekében. Lipták András felvetette a repülő titkárság gondolatát és újból javasolta, hogy az építőmunkásokat a munkásbiztosító pénztár tagkönyvvel lássa el. Megkérdezte, hogy miért Szegedeni ült össze a kerületi értekezlet. (Valószínűleg a Békés megyei csoportok utazási nehézségei miatt érdeklődött!) Indítványozta továbbá, hogy a „legközelebbi kerület. értekezlet hozzon határozatot az egységes alföldi munkabér és munkaidő kérdésében”,

Szakasits Árpád az indítványokra és a kérdésekre is megnyugtató választ adott: mire az értekezlet az előterjesztett javaslatokat elfogadta és helyesléssel vette tudomásul azt is, hogy „az alföldi kerületi értekezletet esetenként más és más városban fogják megtartani.

A gyulai csoport nevében Freiburger Ferenc a szakoktatás kérdésében tett előterjesztést. Majd felhívta a figyelmet arra, hogy a szövetség ügykezelését reformálni kell olyan irányban, hogy az vegye figyelembe az építőipar szezonjellegét. Szeretnének olyan megoldást találni, amely lehetővé tenné, hogy „azok se szakadjanak el a szövetségtől, akik huzamosabb időn át munka nélkül vannak”. Hangsúlyozta, hogy így lehetséges volna egy magasabb járulékosztály létesítése, mert a „munkában levő építőmunkás szívesebben fizetne magasabb járulékot, ha biztosítva van afelől, hogy igényjogosultsága nemvész el munkanélküliségének ideje alatt sem”.

Szakasits Árpád válaszában kijelentette, hogy a maga részéről nem zárkózik el a járulékp probléma megvitatása elől, a legközelebbi közgyűlésig a kérdést tanulmányozni kell és ha kedvező megoldást találnak, akkor a közgyűlés bizonyára örömmel oldja majd meg a kérdést.

Ladvánszky indítványozta, hogy minden csoport, minden nála megtörtént eseményről értesítse a kerületi központot. A központ pedig készítsen a csoportok számára népszerű előadás-tervezetet, amit az értekezlet elfogadott. Bartik András megkérdezte, hogyan áll a MÉMOSZ csődbe jutott „Alapkö” elnevezésű szövetkezetének felszámolása. Majd a fiatalok oktatásával kapcsolatban javasolta, hogy a kiválasztottak kurzusa már az idén kezdődjék meg, különösen akkor, ha a német gildeknel (munkaszövetkezeteknél) már most el tudnák helyezni a fiatal szaktársakat. Szakasits Árpád elmondta, hogy az „Alapkö”-vel kapcsolatos likvidációs munkálatok még nem fejeződtek be, a kiválasztott fiatalok oktatása csak a következő évben

lehetséges és a német munkásszövetkezeteknél való elhelyezésük is csak tavasszal válik aktuálissá. A kerületi értekezlet a felvilágosításokat megnyugvással vette tudomásul.²⁹

Úgy gondolom érdemes volt részletesen felidézni a délföldi értekezleten elhangzottakat, hiszen így jól érzékelhettük a kezdődő világgazdasági válság által előidézett súlyos gazdasági helyzetet, a munkanélküliség nagyarányú növekedését és az építőmunkások szervezeti életének alakulását, mely nem volt mentes az ellentétektől és a feszültségektől sem. Ezekről azonban beszélni tudtak és az érdekek egyeztetésével megkísérelték feloldani azokat.

A szegedi kerületi értekezleten elhangzott adatok, ill. azok jelentős kiegészítése alapján megkísérlem a Dél-Alföldön élő építőmunkások (segédek és tanoncok!) létszámát rekonstruálni. A biztosan ismert adatokból következtetni próbálok azon városok, községek építőmunkás létszámára, amelyeket nem ismerek. Ezek alapján úgy vélem, hogy 1929-ben a Dél-Alföldön kb³⁰ 5-7000 építőmunkás dolgozott. Ezek számát ha beszorzom 4-5 fővel — amit a korabeli munkáscsaládok létszámának tekintek — akkor 28—35 000 embert érintettek az építőmunkások gazdasági-kereseti viszonyai.

4. Fejlődő kapcsolatok

A MÉMOSZ szegedi kerületi titkársága és a dél-alföldi csoportok között fokozatosan fejlődött az együttműködés. A központi vezetőség ugyanis csak lassan — miután meggyőződött a titkárság munkabírájáról, aktivitásáról —, adta át a csoportok ellenőrzését. Ezt bizonyítja az is, hogy 1929 november végén még Pál János a MÉMOSZ egyik központi titkára járt a kerület több csoportjánál. November 27-én például Hódmezővásárhelyen tartott beszédet az építőmunkások nyilvános gyűlésén, amelyen 160—170-en vettek részt. A gyűlés elnökének Borsi Jánost, jegyzőjének Imre Mihályt választották. Borsi röviden ismertette a helyi viszonyokat, szólt a nyomasztó munkanélküliségről, ill. arról, hogy a munkát kapó kevesek kénytelenek 60—64 filléres órabéért dolgozni. Pál János a munkanélküliségről, a központi vezetőség ez elleni fellépéseiről és a kormány ígéreteiről beszélt. Elmondta, hogy a kormány jól ismeri a munkanélküliség méreteit, azt is, hogy a nyugati kultúrállamokban ilyen esetekben segílyt nyújtottak az állampénztárból. „Nálunk azonban erről csak beszélnek, de a megvalósításra nem is gondolnak. Ugyanígy vagyunk a nyolcórás munkaidő törvénybeiktatásának kérdésével is. Tárgyalások voltak, ígéretet is hangzottak el, s azon csekély munkán is, ami adódik, 12 órát dolgoztatnak a munkásokkal.” Ezután statisztikai adatokkal bizonyította az építőmunkások rossz munka- és életszínvonalát, amivel a külföldi építőmunkások munkaviszonyait és családi életmódját össze sem lehet hasonlítani.³¹ Dél-alföldi körútján Pál János azt tapasztalta, hogy Békés városában „tatárjárásra emlékeztető”

²⁹ Építőmunkás, 1929. november 15. 1—2. p.

³⁰ Tudjuk, hogy 1929 őszén Szegeden 1600, Hódmezővásárhelyen 700, Békéscsabán 600, Gyulán 260 építőmunkás élt, ez összesen 3160. Úgy véljük, hogy Makón 200, Gyomán 100, Kiskunfélegyházán 200, Szentesen 200, Szarvason 200, Battonyán 100, Békésen 100, Csongrádon 150, Mezőberényben 100, Mezőtúron 80, Orosházán 200, Mindszenten 80 fő körül lehetett az építőmunkások száma, ez összesen 1710. A dél-alföldi városokban és mezővárosokban tehát 3160 + 1710 = 4870, kerekítve 5000 építőmunkás élt, akikhez véleményünk szerint kb. 2000 falusi, tanyasi, uradalmi építőmunkás még számolható, ezért állítjuk azt, hogy a Dél-Alföldön 1929-ben kb. 5—7000 építőmunkás élt.

³¹ Építőmunkás, 1929. január 1. 8. p.

állapotok uralkodtak. A tanonctenyésztés virágzott, a munkanélküliség borzalmas méreteket öltött és olyan iparendélyes kőművesek is akadtak, akik 20 filléres órabérért dolgoztak. A munkanélküliség miatt visszafejlődtek a szerződéses viszonyból kialakult munkabérek. A békési építőmunkások — ahelyett, hogy összeszedték volna erejüket helyzetük megváltoztatására és „legalább némiképp enyhítsék a nyomorúságos munkaviszonyukat — (...) tétlenül várják a tavaszt, hogy akkor majd elmennek olyan vidékre dolgozni, ahol az öntudatos építőmunkásság a bethleni tatárjárás ellenére is becsülettel kivívja az eredményeket”³².

Pál János járt még Gyulán és más „alföldi csoportok szervezési” ügyeit is intézte, csak december 3-án érkezett vissza Budapestre.³³ Meggyőződhetett róla, hogy a dél-alföldi kerület községeiben, kisvárosaiban az építőmunkások szervezkedését a helyi rendőrhatalóságok és szolgabírák minden eszközzel megakadályozzák. Kiskunhalason például amikor nyilvános gyűlésen óhajtották megbeszélni az építőmunkások gazdasági helyzetét, azt a rendőrség nem engedélyezte. Az indoklás az volt, hogy „a törvényhatósági választások izgalommal jártak” és a napirendi pont ismertetése csak fokozná az izgalmat.

Csongrádon a MÉMOSZ csoportot még 1927-ben, a 266 151.VII.BM. rendelettel feloszlatták. A végzés a feloszlást azzal indokolta, hogy az ellenőrző hatóság jelentése szerint „a csoport kellő számú tag hiányában, alapszabályszerű hivatásának nem felel meg”. A feloszlást késedelem nélkül végre is hajtották, a csoport könyvtárát és egyéb felszerelési tárgyait elhurcolták. Az eltelt két év alatt a MÉMOSZ központi vezetősége — a csongrádi építőmunkások kívánsága alapján — az alapszabályuk rendelkezése szerint többször megkísérelte a csoport újból való megalakítását, vagy befizetőhely létesítését. Ezt azonban a rendőrség és a polgármester mindig megakadályozta.³⁴

Mindezek alapján a MÉMOSZ központi vezetőségében tovább erősödött az elhatározás, hogy az e területen élő és dolgozó építőmunkások szervezését, a meglévő csoportok munkájának segítségét úgy oldhatják meg jól, ha e munkában jobban támaszkodnak a kerületi titkárságra.

E tendenciát bizonyítja az is, hogy — a kerületi értekezleten elfogadott határozatnak is megfelelően — a MÉMOSZ központi vezetősége november 28-i levélben ígérte Ladvánszkyknak: „hamarosan elkészítjük az agitációs tervet, hogy a téli hónapok alatt a kerületi központban működő értelmesebb és szóképes szaktársak bejárassák a kerülethez tartozó csoportokat”.³⁵

A MÉMOSZ központi vezetősége csak december végére készült el az agitációs tervvel. Ugyanis december 23-án még azt írták, hogy „most már rövid időn belül megküldjük a csoportnak az alföldi csoportok közül azoknak a jegyzékét, ahová önköndenek agitációs erőt”.³⁶

E jegyzéket 1930 január elején kaphatta meg Ladvánszky. Ez alapján a szegedi kerületi titkárság január 13-án körlevelet intézett a MÉMOSZ csoportokhoz. Tájékoztatott azokat, hogy „a jövőben központi küldötteket ne Budapestről, hanem Szegedről kérjenek a kerületi szervező bizottságtól”. Ilyen irányú kérésüket „a gyűlés megtartásának napja előtt legkevesebb 14 nappal jelentsék, hogy Ladvánszky József szaktitkár kellő időben értesülhessen (...) Ajánlatos volna, ha a szaktársak a lehetőséghez mérten legalább kéthetenként oktató előadásokat rendeznének,

³² Uo.

³³ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csoport. Levelezés 1929. 4218/1929 és a 4258/1929. sz. irat.

³⁴ Építőmunkás, 1930. Február 1. 1. p.

³⁵ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csoport. Levelezés 1929. 4218/1929. sz. irat.

³⁶ Uo. a 4439/1929. sz. irat.

melyekre Ladvánszky szaktárs bármikor örömmel vállalkozik és lehetőség szerint ez irányú kérésüket mindig teljesíti.”³⁷ A makói csoport vezetői 14-én kelt válaszüzenetükben bejelentették, hogy 26-ra tervezett közgyűlésük után szívesen meghallgatnák Ladvánszky előadását. Ha vállalni tudja, akkor lemondják Szakasits Árpád előadását — írták — akit már korábban meghívtak. Belátták, ez előnyösebb a mozgalomnak, mert kevesebb útiköltséget kell kifizetni.³⁸

A makói csoport gyűlésén mégsem Ladvánszky — aki a MÉMOSZ összehívó ülésein Budapesten volt — hanem Farkas János, a szegedi csoport elnöke vett részt. A tisztújító közgyűlésen Felberbauer János elnök a vezetőség munkájáról, Gréczy János a pénzforgalomról, Joó Ferenc és Horváth István az ellenőri tevékenységről, Siket Sándor pedig a könyvforgalomról számolt be. A jelentések meghallgatása és a vezetőség lemondása után Danis János korelnök elrendelte az új vezetőség megválasztását. Vezetőségi tagok lettek: elnökök: Felberbauer János és Tóth Sámuel; pénztáros: Gréczy János; jegyző: Kotormán Antal; ellenőrök: Joó Ferenc és Horváth István; könyvtáros: Siket Sándor. Ezután Farkas János tartotta meg előadását a gazdasági helyzetről és a 8 órás munkanap jelentőségéről.³⁹ Többek között a következőket mondotta: „Az iskolában mindig azt tanultuk, hogy ebben az országban élni és halni kell. De azt nem tanultuk, hogy (...) éhezve és nyomorogva kell élni és meghalni. Mi építőmunkások ezt a tantételt el nem fogadhatjuk, mi ebben az országban élni akarunk.” Kijelentette: ha a városok törvényhatóságai és a kormány nem biztosítanak munkalehetőséget, a munkások megbecsülését, a nyolcórás munkanapot stb., akkor a kormány tegye lehetővé, hogy a külföldön megbecsült magyar építőmunkás kimehessen az országból dolgozni,⁴⁰ amivel a MÉMOSZ központ által Franciaországba szervezett akcióra célzott. A MÉMOSZ központtól kapott megbízólevelével alapján Farkasnak át kellett vizsgálnia a makói csoport adminisztrációs könyveit, és segíteni az esetleges hibák kijavításában. A végzett munkáról jegyzőkönyvet vett fel, amit a költségzámblájával együtt a MÉMOSZ központi irodájába kellett beküldeni.⁴¹

A békéscsabai építőmunkásoknak január 17-én Szakasits Árpád tartotta meg „Lélektan és munkásmozgalom” című előadását. A munkásokon helyiséget teljesen megtöltötték az érdeklődők. Január 19-én pedig a mindszentiek rendeztek nyilvános gyűlést. A nagy számban megjelent építőmunkásokat Nagy Lajos a csoport elnöke üdvözölte és ismertette a gyűlés célját. Utána Ladvánszky József tartott előadást, „aki beszédével lebilincselte a hallgatóságot”.⁴²

A dél-alföldi építőmunkás-mozgalom aktivizálódását és a kapcsolatok fejlődését bizonyítja az is, hogy a csongrádiak is újra és újra megpróbálták csoportjukat létrehozni. Az 1929. december 22-re bejelentett alakuló gyűlésüket azonban a rendőrség ismét betiltotta. Cinikusan arra hívatkoztak, hogy a csoportot a belügyminiszter a 266.151/1927.VII.BM. sz. rendeletével föloszlatta és ennek a „foganatosítása a vármegye alispánja részéről még ez idő szerint sem nyert befejezést. Ily körülmények között a helyi csoport megalakítása tárgyában szándékolt gyűlés megtartása a föloszlató kormányhatósági rendelkezés kijátszására vezetne.” A csongrádiak nem hagyták annyiban a dolgot. A kerületi titkárság segítségével föllebeztek a szegedi kerületi kapitányságon, ahol azonban az ítéletet helyben hagyták. A MÉ-

³⁷ Uo. Levelezés 1930. 4/1930. sz. irat.

³⁸ Uo. 5/1929. sz. irat.

³⁹ Építőmunkás, 1930. február 1. 7. p.

⁴⁰ Párttörténeti Intézet Archivuma 660 fond. MÉMOSZ levelezése a vidéki csoportokkal.

⁴¹ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csoport. Levelezés 1930. 16/1930. sz. irat.

⁴² Építőmunkás, 1930. február 1. 7. p.

A békéscsabai építőmunkás csoport fennállásának 25. évfordulóján rendezett ünnepség résztvevői, 1930. február 2. án. Ülő sor, balról: 1. Ladvánszky József, a MÉMOSZ dél-alföldi titkára, a szegedi csoport vezetője; 2. Ladvánszky Józsefné; 3. Lipták András, a békéscsabai csoport vezetője; 4. Saly Endre, az MSZDP országos vezetőségének tagja; 5. Szakasits Árpádné; 6. Szakasits Árpád, a MÉMOSZ Központi Vezetőségének elnöke; 7. Hankó Mihály, az MSZDP megyei függetlenített titkára; 8. Beinschrott Márton, a gyomai; 9. Pfaff Mihály, a gyulai építőmunkás csoport vezetői; 10. Turák György, a MÉMOSZ helyi csoportjának pénztárosa. Első álló sor, balról: 1. ismeretlen; 2. Csicsely Mihály; 3. Bottyánszky András, a helyi csoport alelnöke, az 1930. február 9-i vezetőségválasztás után elnöke; 4. Kollár Ádám, zászlótartó; 5—7. ismeretlenek; 8. Hrabovszky János, a helyi csoport alelnöke; 9. Csicsely András, szakszervezeti vezetőség tagja; 10. Huszár Mátyás, az ács szakosztály elnöke; 11. ismeretlen, (kezében az Építőmunkás c. szaklap). Második álló sor, balról: 1. Kiss János pénztáros, 1930. február 9-e után az egyik elnök; 2. Mészáros Mihály pénztáros, majd könyvtáros; 3—4. ismeretlenek; 5. Uhrin György jegyző, majd ellenőr, kezében Építőmunkás); 6—8. ismeretlenek. Harmadik álló sor, balról: 1. ismeretlen; 2. Dobróczky György kőfaragó 3—7. ismeretlenek; 8. Kiszely Mihály kőművessegéd; 9. ismeretlen; 10. ifj. Csicsely János zászlótartó, majd jegyző; 11. Bagyinka György ács, szakszervezeti vezetőségi tag; 12. Gajdács András kőműves, szakszervezeti vezetőségi tag.

MOSZ központi vezetősége követelésére 1930. január 20-án végre megkapták a csongrádi csoport feloszlására vonatkozó rendeleteket.⁴³ Így lehetővé vált, hogy a csongrádi építőmunkások újra kérvényezzék az alakuló ülés engedélyezését. A január 23-ra tervezett alakulógyűlést — melyre Ladvánszky József kapott megbízólevelet a MÉMOSZ központtól — azonban még mindig nem engedélyezte (nem tudni mire hivatkozva) a rendőrség.⁴⁴

A nagyarányú munkanélküliség hatására 1929 végére, 1930 elejére a dél-alföldi kerület építőmunkásságának nyomora egyre elviselhetetlenebb lett. A nélkülözések nagyarányú elégedetlenséget váltottak ki. Ez — a vezetőség jól irányított propagandájának hatására — növelte a szervezkedési kedvet. Az új csoportok kialakítá-

⁴³ Uo. 1. p.

⁴⁴ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csopt. Levelezés 1930. a 263/1930. sz. irat.

sát azonban — mivel azok a munkásosztály erejét gyarapították — a hatóságok minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek megakadályozni. Így volt ez országsszerte, de a dél-alföldi üldöztetés jócskán hozzájárult ahhoz, hogy a MÉMOSZ hivatalos lapja az Építőmunkás 1930. február 1-én „A munkások szervezkedése: rendőri ügy” című elsőoldalas vezércikkében foglalkozott a kérdéssel. „A leg-élesebben kell tiltakoznunk ez üldöző hadjárat ellen (...) ez a hadjárat sikerre nem vezethet, mert a szakszervezetek élni akarnak és élni fognak, akár tetszik ez bizonyos vidéki hatalmasságoknak, akár nem.” A cikk hangsúlyozza: a kormányzat „ilyen politikával nem szolgálja a sokszor emlegetett konszolidáció ügyét, mert hiszen a gazdasági ellentéteket nem lehet elintézni rendőri úton, ezeket (...) nem lehet áthidalni rendőrkarddal és a munkásokból nem lehet kiolni semmiféle vezgatókkal a szervezkedés gondolatát. A cikk újból rámutatott az egyesülési és a gyűlési jogért folytatott küzdelem szükségességére és felhívta az építőmunkásokat, hogy harcoljanak továbbra is a szabad szervezkedés és gyülekezés jogáért.⁴⁵

A bonyolult és nehéz helyzetben Ladvánszky József arra törekedett, hogy a kerülethez tartozó csoportok minden tevékenységéről, problémájáról tudjon. Ezért kérte a csoportok vezetését, hogy mindenről tájékoztassák. Emlékezzünk, ezt először a kerületi értekezleten indítványozta, ahol elfogadták javaslatát. A javaslat kivitelezésénél azonban kiderült, hogy ez jelentősen megnöveli a csoportok adminisztrációs munkáját. Néhány helyről úgy informálták a MÉMOSZ központi vezetését, hogy Ladvánszky úgy intézkedett, „a szegedi kerülethez tartozó csoportok a jövőben minden ügyben” öhozzá forduljanak. Erről Pál János január 21-i levelében értesítette Ladvánszkyt. Megírta, hogy ha ténylegesen így intézkedett, akkor „félreértette a tőlem kapott utasítást a csoportok látogatását illetően”. A nagyobb zavarok elkerülése céljából közölte Ladvánszkyval, hogy „a rendelkezésére álló kerület beosztási ívén általam megjelölt (...) Hódmezővásárhely, Szentes, Orosháza, Makó, Kiskunfélegyháza, Csongrád, Battonya és Mindszent csoportokat a takarékosság figyelembevételével ossza be és azokat oktatás és szervezés céljából látogassa meg. Agitációs munkájánál vegye tekintetbe (...) azokat a kérdéseket, amelyek a jelenlegi viszonyok között elsősorban érdeklik az építőmunkásságot, nevezetesen a munkaalkalom szerzés céljából szükséges tennivalók, a 8 órasi munkanap, a tanonc-kérdés orvoslása érdekében szükséges intézkedések, ami egy erős szervezet kiépítése folytán érhető el (...) Egyébként minden marad úgy, amint eddig volt az adminisztráció kérdésében (...). Máskülönb a környéken szétszórta levő építőmunkások megszervezése nyújt elég munkát és a fölös adminisztráció csak korlátozná tevékenységében és a központi irodában is zavart keltene.”⁴⁶

Pál János levele tehát pontosan körülhatárolta Ladvánszky tevékenységi körét és lényegében lehetetlenné tette azt, hogy a szegedi kerületi titkárság levelezés útján közvetlen információkat kapjon a csoportoktól. A csoportok minderről a MÉMOSZ központot tájékoztatták, és ha az szükségesnek látta, akkor informálta levélben vagy szóban a kerületi titkárságot. Ladvánszky felvetette a közvetett tájékoztatás időigényességét és a sok hibalehetőséget, amivel Pál János egyetértett, de a rendszert nem változtatták meg.⁴⁷

Az építőmunkás-mozgalom országosan is kiemelkedő ünnepe volt 1930. február 2-án Békéscsabán, a MÉMOSZ helyi csoportjának 25. éves jubileuma. Délután 3 órakor impozáns menetben vonultak fel a dolgozók — élükön az Áltá-

⁴⁵ Építőmunkás, 1930. február 1. 1. p.

⁴⁶ CsML. MÉMOSZ Szegedi Csop. Levelezés 1930. a 236/1930. sz. irat.

⁴⁷ Uo. a 465/1930. sz. irat.

lános Munkás Dalkar —, a városi Vigadó nagytermébe, amely zsúfolásig megtelt. A munkásdalárda megnyitó éneklése után felvitték a dobogóra „a tíz év óta bujdosó piros”-lobogót, a csabai építőmunkások negyedszázados harci zászlaját. (Az egyik mellékelt képen látható!) Az egybegyűltek leírhatatlan lelkesedésben törtek ki. „Egyszerre ugrottak föl helyeikről öregek és fiatalok, férfiak és asszonyok és szívük mélyéből kiáltották a zászló felé hűségüket, lelkesedésüket, örömeiket. Mindenki szeméből kibuggyant a könny. A viszontlátás örömeinek és az átélt szenvedéseknek könnye volt.” Ezután Pajor Oszkár budapesti színész szavalta el Szakasits Árpád jubileumi versét, majd Lipták András nyitotta meg a díszközgyűlést. A szociáldemokrata párt vezetőségének és parlamenti frakciójának üdvözlését Saly Endre tolmácsolta. Aztán „Ladvánszky József a szegedi, Beinschrott Márton a gyomai, Pfaff Mihály a gyulai építőmunkás csoport testvéri üdvözlését tolmácsolták, Botvánszky Pálné a textilmunkások nevében köszöntötte a díszközgyűlést”. Hankó Mihály a békéscsabai csoport történetét ismertette, Hrabovszky Mihály indítványára a díszközgyűlés üdvözlő táviratot küldött Garbai Sándornak, a MÉMOSZ emigráns titkárának és Benschardt Miklósnak az Építőmunkás Internacionálé elnökének. Az ünnepi beszédet Szakasits Árpád tartotta, a díszközgyűlést a dalárda éneke zárta. Este pedig kultúrestet rendeztek, melyen a dalkar, Pajor Oszkár és Kurták Rózsa operaénekesnő szerepeltek.⁴⁸

Február 4-én Pál János arról értesítette Ladvánszkyt, hogy a MÉMOSZ központi vezetősége „a szegedi titkárság ügyében a végleges határozatot későbbi időre halasztotta, azonban a titkárságot folyó év június hó 30-ig változatlanul fenntartani kívánja”.⁴⁹

Ladvánszkyt — kérésére — a központ megbízta, hogy február 12-én vegyen részt a kiskunfélegyházi csoport gyűlésén.⁵⁰ Ladvánszky ezt azért kérte, mert tudta, hogy a kiskunfélegyházi csoport szervezésével problémák vannak. Igaza volt, mert kiderült, hogy — a kiskunfélegyházi munkások tömegesen megjelentek ugyan a gyűlésen — csak 4 fizető tagja volt a csoportnak és a 9 vezetőségi tagból csak egy fizettet tagdíjat, a többi nem.⁵¹

Ladvánszky ezt közölte a MÉMOSZ központtal. Az onnan kapott értesítés szerint „a kiskunfélegyházi eset nem egyedülálló, mert több helyen megtörtént, mint Hódmezővásárhelyen is, hogy nem egészen jogos tagok lettek vezetőségi tagnak megválasztva. Vannak esetek — írta Pál János —, amikor hallgatólagosan elmegyünk a kérdés felett”, most azonban helyeselte Ladvánszky álláspontját, hogy kíméletesen, de fel kell hívni a vezetőségi tagok figyelmét a kötelességmutatásra.⁵²

Ladvánszky 1930. március 6-án egy teljes oldalas gépelt levelet írt a kiskunfélegyházi vezetőségnek. Ez jól mutatja Ladvánszky József emberismeretét, higgadt, okos — ugyanakkor marxista, osztályharcos és sokszínű — érvelését, a szervezkedés szükségessége és fontossága, a vezetők példamutatása, a mozgalomért való önfeláldozó élet mellett.⁵³

A terjedelmi korlátok miatt, itt befejezzük a dél-alföldi építőmunkások kapcsolatainak vizsgálatát. Tudjuk, az eddig összegyűjtött forrásanyag nem teljes. Mégis úgy véljük, sikerült felmutatni a dél-alföldi építőmunkások gazdasági, tár-

⁴⁸ Építőmunkás, 1930. február 15. 2. p. a cikket Ladvánszky írta.

⁴⁹ CsML. MÉMOSZ Szegedi Cso. Levelezés 1930. a 25/1930. sz. irat.

⁵⁰ Uo. 465/1930. sz. irat.

⁵¹ Uo. a 35/1930. sz. irat.

⁵² Uo. a 680/1930. sz. irat.

⁵³ Uo. a 35/1930. sz. irat.

sadalmi és politikai tevékenységét a világgazdasági válság kezdetén Elsőrendű feladatnak e réteg regionális kapcsolatai ugrásszerű fejlődésének bemutatását tekintettük, ami új fejlemény volt a terület munkásmozgalmában. Munkánkat kísérleti jellegű előtanulmánynak tekintjük, mert a regionális munkásmozgalmi kapcsolatoknak csupán egy területét vázolja. A jövő helytörténetírásának fontos feladata lesz e sokoldalú kapcsolatrendszer részletes feltárása.

DIE BEZIEHUNGEN DER BAUARBEITER DER SÜDLICHEN TIEFEBENE IN UNGARN

József Sipos

In seinem Artikel untersucht der Autor die ökonomische und politische Tätigkeit der regionalen Gewerkschaften der Bauarbeiter der südlichen Tiefebene, die im Klassenkampf der ungarischen Arbeitsbewegung den linken, klassenbewussten Flügel darstellten. Unter diesem Gesichtspunkt stellt der Artikel eine Fortsetzung des Abrisses „Die Lage und der Kampf der Bauarbeiter in Szeged zu Beginn der Weltwirtschaftskrise“ dar. (Der Artikel schien in dem Band „Forschungen zur Geschichte des Komitats Csongrád“ — Szeged, 1981.) Die dynamische Entwicklung der Beziehungen dieser Gewerkschaften war eng verbunden mit dem Beschluss des Gebietssekretariats von Szeged, dessen Leiter Josef Ladvanszky (1889—1940) wurde. Er verband beispielsweise sehr erfolgreich die legale mit der illegalen Arbeit.

Am 27. Oktober 1929 fand in Szeged die territoriale Konferenz der Bauarbeiter der südlichen Tiefebene statt. Ihre Ergebnisse legten von der Verschlechterung der sozialökonomischen Lage der Bauarbeiter (ihre Anzahl betrug damals 5000—7000) und der Festigung ihrer politisch-organisatorischen Einheit Zeugnis ab. Letzteres zeigte sich in der Reorganisation Mindszenter Gruppe (24.11. 1929.), im Versuch der Csongrader Bauarbeiter ihre Gruppe zu reorganisieren, in der Würdigung des 25. Jahrestages des Bestehens der Békécsabaer Gruppe und in der regulären Arbeit, die von den Szegedern in der südlichen Tiefebene geführt wurde. Die sprungförmige Entwicklung der regionalen Beziehungen der Bauarbeiter war ein neues Ergebnis in der Arbeiterbewegung der südlichen Tiefebene, deren weitere Erforschung der Autor als eine wichtige Aufgabe ansieht.

СВЯЗИ ЮЖНО-НИЗМЕННЫХ РАБОЧИХ-СТРОИТЕЛЕЙ (В ВЕНГРИИ)

Йожеф Шупош

В своей статье автор рассматривает экономическую, политическую деятельность региональных профсоюзов южно-низменных рабочих-строителей, составляющих левый, классово-борющийся слой рабочего движения. С этой точки зрения она является продолжением исследования (очерка) «Положение о движении рабочих-строителей в Сегеде в начале мирового экономического кризиса» (Статья издана в томе «Исследования об истории комитета «Чонград». Сегед, 1981).

Динамичное развитие связей этих профсоюзов было тесно связано с постановлением Сегедского областного секретариата, руководимого помощником мясника Ладвански Йожеф (1889—1940). Он связывал легальную работу с подпольной.

27 окт. 1929 г. в г. Сегеде собралась территориальная конференция южно-низменных рабочих-строителей. Она констатировала ухудшение экономического, социального положения рабочих-строителей (их число в то время было 5—7 тыс.) и укрепление их политическо-организационного единства. Последнее доказывалось реорганизацией Миндсентсмой группы (24. XI. 1929 г.), попытка чонградский рабочих реорганизовать свою группу; ознаменованье 25-го юбилея формирования группы в Бекешчаба и регулярная работа, проведенная сегедскими рабочими на южной низменности.

Скачкообразное развитие региональных связей рабочих-строителей было новым в исследовании южно-низменных рабочем движении, дальнейшее изучение которого автор считает важной задачей.

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

A SZEGEDI MÚZEUM FESTÉSZETI GYŰJTEMÉNYE

SZELESI ZOLTÁN

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A Móra Ferenc Múzeum több ezres nagyságrendű festészeti gyűjteményének — az alábbiakban történő — vázlatos áttekintése során igazolva látjuk majd azt a tényt, hogy a XIX—XX. századi magyar táblaképfestészet fejlődési irányát — ha nem is a teljesség igényével, de fogalmat keltően — jól tudja ez a kollekciónak érzékelteni. A hazai piktúra keretein belül elhelyezkedő régibb és újabb szegedi festészetet pedig — a maga közel másfél százados múltjával és jelenével — a változatos stílusú és tematikájú alkotások sokaságával már keresztmetszetet adódóan képes reprezentálni. Ehhez hozzá kell vennünk a nem sok és vegyes jellegű külföldi képeket, melyeket kevésbé a célirányos vásárlások, mint inkább az alkalmoszerű ajándékozások tesznek esetlegessé. Múzeumunk képállományának értékét illetően, a hazai kiemelt nagyvárosok közgyűjteményeiben található festészeti anyagokkal összevetve, régtől fogva ma is kiemelkedően versenyképes. A meg nem szűnő, sőt növekvő adományozások és az állami mecénatúra jelentőségteljes gondoskodásából, továbbá a tervszerűbbé lett gyűjtés eredményeképpen, a Móra Ferenc Múzeumban őrzött táblaképgyűjtemény az Alföld legjelentősebb festészeti együttesének tekinthető.¹

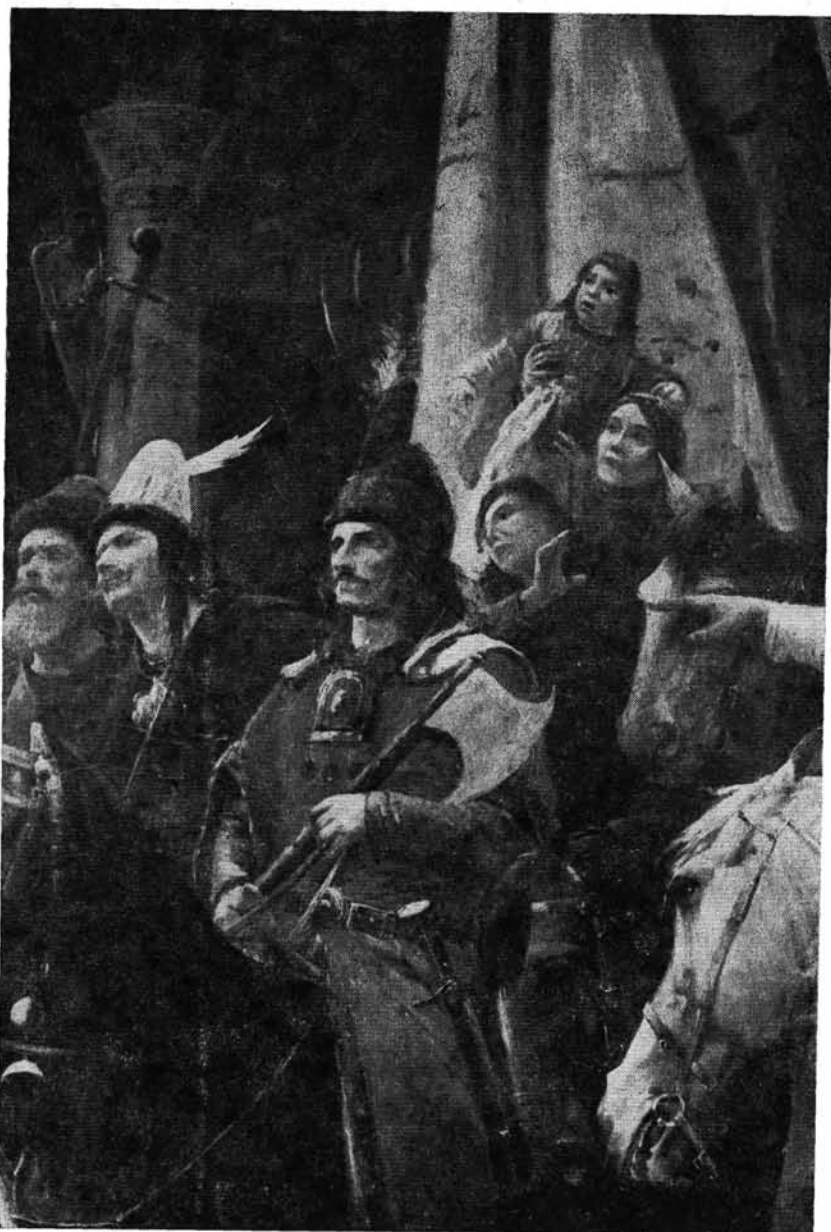
*

Ha a szegedi múzeum festészeti gyűjteményéből a külföldi művészekről származó alkotásokat vesszük elsőül számba, azt tapasztalhatjuk, hogy ez jóval kevesebb, mint amennyit a grafikai kollekciónban az idegen mesterek rajzaiként kimutathattunk. E fordított arány érthető, hiszen a könnyen megszerezhető — kis papírlapokra nyomott — ex librisekből eleve felduzzadtabb lett, a nem hazai grafikusok keze alól kikerült, illetve begyűjtött szignettek száma. Voltaképpen ebben a műfajban — vagyis a festészeti alkotásokon keresztül — tudjuk érzékelteni azt a tényt, hogy múzeumunk képzőművészeti állományának gyarapítása már az 1850-es években elkezdődött.²

Legkorábbi (1858) szerzeményként a *Sonnenschein, C.* által festett Albrecht főherceg és nejeről készített mellképeket kell megemlítenünk. Időben (1861) ezt követte *Canzi, A.*: „Deák Ferenc portréja”. Hogy mennyire esetleges, alkalmoszerű volt a külföldi festőktől való művek gyűjtése, azt jól tükrözi az a leltárkönyvi bejegyzés

¹ *Szelesi Zoltán: Szeged képzőművészete. — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1972/73. 2. Szeged, 1975. 59—60, 114—115, 202—203, 328—330.*

² *Szeged Városi Múzeum szépművészeti osztályának Lajstroma (1902—1952); A Móra Ferenc Múzeum képzőművészeti leltárkönyve I. (1952—1966); MFM képzőműv. leltárkönyve II. (1967—1981).*

1. kép. Munkácsy Mihály: Honfoglalás (részlet a szegedi nagy színvázlatról 1892—93)

zés is, mely szerint több mint félszázadnak kellett eltelnie, hogy 1925-ben, a szegedi *Enyedi Lukács* hagyatékából három olasz kép (*Toszkánai iskola*, XV. sz.: „Mária koronázása”; *Bronzino*, A.?: „Angyali üdvözet”; *Sodoma G. A. Bazzi iskolája*: „A szentcsalád”) kerüljön múzeumunkba. Ismét bő tíz esztendő múltán (1937),

az *Ambrozovics Dezső*-féle gyűjtemény megszerzése kapcsán lettünk gazdagabbak néhány külföldi mester alkotásával. Így pl. *Rugendas, G. Ph.*: „Csatakép”, *Schrielk, O. M.*: „Tájkép gyíkokkal”, *Henner, J.*: „Női akt”, *Bracht, E.*: „Esti felhők” és *Muirhead, B.*: „A Maideus-öböl” c. festményei jutottak ekkor hozzánk. Az ettől számított újabb huszonöt év múlva, 1962-ben pedig, *Balogh István* adományaként *Ismeretlen bolognai festő (XVII. sz.)*: „Szent Jeromos”-t ábrázoló képet kaptuk meg.³

*

A Móra Ferenc Múzeum festészeti anyagában található hazai mesterektől származó képek szintén a múlt század második felétől, pontosabban 1861-től beszerzésre kerültek. Nemcsak dokumentumként, hanem művészi érték szempontjából is meg kell említenünk *Barabás Miklós*: „Klauzál Gábor” ekkori (1861) szignálású portréját. A jeles férfiakra készített arcmások egyelőre csak több év elteltével realizálódtak. Így *Than Mór*: „Horváth Mihály püspök” mellképét 1868-ban rendelték meg. A múlt század két utolsó évtizedében végbemenő helyi újjáépítés kapcsán, a városi tanács neves mesterek foglalkoztatásával igyekezett az itteni megnyitásra váró múzeum festészeti anyagát gyarapítani. *Benczur Gyulával* 1885-ben megfestette az árvíz utáni rekonstrukcióban vezető szerepet játszó Tisza Lajos királyi biztos, valamint bátyja, Tisza Kálmán arcképét. Az ezredév alkalmával a város négy nagyméretű egész alakos portré megrendelését határozta el. Az ennek kapcsán 1897-ben elkészült arcmások, mint *Ferraris Artur*: „Széchenyi István”, *Roskovics Ignác*: „Kossuth Lajos”, *Pataky László*: „Andrássy Gyula”, *László Fülöp*: „Deák Ferenc” és *Burger Lajos*: „Pálffy Ferenc”-et ábrázoló festmények a szegedi múzeumba kerültek.⁴

A portrék mellett természetesen a táj- és városképbábrázolások és a korabeli társadalmi életből vett jelenetek is helyet kaptak. Ebben a vonatkozásban a századfordulóig *Petrovics László*: „Szegedi árvíz, 1879” c. négy hosszúkas méretű képe, valamint *Roskovics Ignác*: „Szeged szebb lesz mint volt” c. szintén árvíz témájú alkotása (1895) jutottak a múzeumba. E műveken kívül még *Spányi Béla*: „Erdő szélén” (1894) és *Margitay Tihámér*: „Párbaj után” (1896) c. tekintélyes vásznnal gyarapodtunk. Végezetül emeljük ki a fenti együttesből *Munkácsy Mihály*: „Honfoglalás” c. nagy színvázlatát (1892—93), melyet a város 1895-ben vásárolt meg a művésztől.⁵

Ütemes gyűjtésről voltaképpen a századfordulótól beszélhetünk. Az 1899. június 11-én megnyílt szegedi múzeum ekkorra közel félszáz alkotást kitevő képtárral rendelkezett. Anyagának növelését az akkor megalakult Szegedi Képzőművészeti Egyesület kiállításairól történt vásárlások biztosították. Ennek kapcsán 1900—1920 között számos értékes festménnyel gazdagodott gyűjteményünk. Ezek közül *Tornai Gyula*: Hunyadi János végercei (1897), *Csók István*: „Magdolna” (1898), *Nádler Róbert*: „A baba alszik” (1898—99), *Kelety Gusztáv*: „Alföldi táj” (1899), *Pállik Béla*: „Legelő nyáj” (1899), *Vágó Pál*: „Szegedi árvíz” (1902), *Mednyánszky László*: „Virágzó fák” (1902), *Iványi-Grünwald Béla*: „Otthon” (1902), *Kosztai József*: „Vízholdók” (1902), *Fényes Adolf*: „Öregasszony” (1902), *Telepy Károly*: „Tiroli Alpok” (1906), *Éder Gyula*: „A molnár és fia” (1907), *Réti István*: „Női arckép” (1909), *Hollósy Simon*: „Tájkép” (1910) és *Magyar-Manheimer Gusztáv*:

³ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; MFM képzőműv. leltárkönyve I.

⁴ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i. m. 59—60.

⁵ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i. m. 59—60.

2. kép. Id. Vastagh György: Erzsike kézfogója. 1898

„Bolgár kertésztelep” (1911) c. képeket említjük meg. Ezúttal is utoljára hagytuk — éppen a kiemelés végett — *Munkácsy Mihály* remek kis „Felszolgáló lány”-ának említését, mely ma is gyöngyszeme a múzeum dísztermében elhelyezett szegedi állandó kiállításnak.⁶

Itt tesszük szónvá, hogy múzeumunk több termében és a folyosókon elhelyezett törzsanyagot, 1902-ben gazdagították az „állami letét”-ként Szegedre kölcsönzött olyan nagyhatású történelmi témájú alkotásokkal, mint — többek között — *Székely Bertalan*: „Tököly Imre búcsúja”, *Madarász Viktor*: „Zápolya Izabella”, *Csók István*: „Báthory Erzsébet” c. műve, melyek más jellegű, szintén jelentős festményekkel együtt láthatóak voltak. Mindezt figyelembe véve a — múzeum dísztermével ékeskedő — Szegedi Képtárat joggal tartották a vidék legnagyobb művészeti gyűjteményének. Ez a nimbusz azonban nem maradt csorbítatlan, mert a háború idején — a négy évtizeden át itt szereplő — tekintélyes vásznakat 1941-ben visszavitték a fővárosba.⁷

Az első világháború alatt szünetelt, majd az utána következő években, illetve évtizedekben csökkentek a képvásárlások. 1920—1935-ig csak néhány hozzánk került hazai mester művéről tudunk számot adni. Ezek között van *Lippai Bertalan*: „Mikszáth Kálmán arcképe” (1922), *Pogány Ferenc*: „Boszorkánysziget” (1926), *Orbán Dezső*: „Eső után” (1926), *Chiovini Ferenc*: „Vágó Pál munkaközben” (1929), *Kosztai József*: „Leány virággal” (1929), *Vágh (Weinmann) Mihály*: „Móra Ferenc arcképe” (1931), *Szüle Péter*: „Öreg parasztgazda” (1931), *Jávor Pál*: „Önarckép” (1933) és *Pólya Tibor*: „Búcsú” c. alkotása (1935).⁸

Már a grafikai gyűjteményünk összegzésekor is hangsúlyoztuk, hogy a harmincas évek közepéig kialakult törzsanyagunkat jelentősen gyarapította *Ambrozovics Dezső*, budapesti műfordító és műgyűjtő, aki több mint 250 műtárgyból (főleg festményekből) álló kollekciját 1937-ben a szegedi múzeumnak adományozta.⁹ A hozzánk került gazdag gyűjteményből — helyszűke miatt — csak tallózva sorolhatunk fel néhány ismert hazai mestert és alkotását. Így: *Aggházy Gyula* („Balatoni részlet”), *Bihari Sándor* („Cigány bőgővel”), *Brodzky Sándor* („Mocsár”), *Eisenhut Ferenc* („Keleti kapu”), *Hegedűs László* („1849”), *Keleti Gusztáv* („Falu”), *Liezen-Mayer Sándor* („Bölcső mellett”), *Mednyánszky László* („Fák”), *Nádlér Róbert* („A pesti Dunaparton”), *Pállik Béla* („Tehenek”), *Rippl-Rónai József* („Fiatallány angol hölgy”), *Rudnay Gyula* („Olvasó nő”), *Székely Bertalan* („Női akt”) és *Telepy Károly* („A Tátrából”) — neveit és műveit említjük meg. Az *Ambrozovics*-gyűjtemény megszerzése utáni két világháború közti években (1938—1944), a hazai mesterek művei közül úgyszólván semmi sem került múzeumunkba.

A felszabadulás után is csak lassan indult meg az ezirányú gyűjtés, mert a most már rendszeresé váló műtárgyvásárlási keretből elsősorban — múzeumunk profiljának megfelelően — a szegedi festőktől származó képek kerültek megvételre. Mégis, ha az utóbbi több mint három évtized (1949—1980) leltári bejegyzéseit figyeljük, azt tapasztalhatjuk, hogy a XIX—XX. századi magyar mesterek alkotásai — ha lassabban is, de — folyamatosan áramlottak helyi közgyűjteményünkbe. Ennek érzékeltetéséért említjük meg, hogy *Dési-Huber István* („Álvó munkásnő”) és *Nagy István* („Hargitai táj”) művei 1949-ben, *Bihari Sándor* („Zivatarban”), *Rippl-Rónai József* („Nyilasy Sándor arcképe”), *Telepy Károly* („Árvíz”), *Thorma János*

⁶ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i. m. 114—115.

⁷ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i. m. 202.

⁸ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i. m. 202—203.

⁹ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma, 1937. jan. 27. 373—632. ltsz.; MFM képzőműv. leltárkönyve I.; *Szelesi Z.*: i. m. 185—186., 203.

3. kép. Vastagh Géza: Verekedő bikák. 1900

(„Tájkép”) és *Tornyai János* („Csizmahúzás”) képei pedig az 1950-es évek alatt kerültek állományunkba. 1960-ban a Szépművészeti Múzeumtól *Csánky Dénes* 131 festményéből álló hagyatékát kaptuk meg. A hatvanas évtizedben még: *Abanovák Vilmos* („Fatelep”), *Derkovits Gyula* („Fekvő nő”), *Iványi-Grünwald Béla* („Tavas, nyár, ősz, tél”), *Ligeti Antal* („Várrom”), *Mednyánszky László* („Házak”) és *Perlmutter Izsák* („Szövők”) képeivel gyarapodtunk.¹⁰

Ami a kortárs hazai művészekről való táblaképgyűjtésünket illeti, elmondhatjuk, hogy egyetlen évben — 1967-ben —, az állami mecénatúra jóvoltából számos kortárs magyar festő, így: *Csáky-Maronyák József*, *Fenyő A. Endre*, *Frank Frigyes*, *Mácsai István*, *Miháltz Pál*, *Novotny Emil*, *Somos Miklós*, *Szentgyörgyi Kornél*, *Vén Emil* és mások alkotásai jutottak hozzánk. A Művészeti Alapnak ilyen jellegű adományai ezután rendszeressé váltak a hetven-nyolcvanas években is. Sőt a Művelődési Minisztérium és a Csongrád megyei Tanács, mint múzeumunk felettes szervei, a Szegedi Nyári Tárlatokról — gyakorlattá válóan — vásároltak műveket a Móra Ferenc Múzeum részére. Ennek kapcsán említhetjük meg többek között: *Dombrowszky László* („Kompozíció”), *Kohán György* („Mosónő”), *Fodor József* („Tavas”), *Kéri László* („Traktoros”), ifj. *Benedek Jenő* („Cím nélkül”), *Puskás László* („Naplemente”), *Klimó Károly* („Földalatti táj”), *Batári László* („Tiszaparti táj”) és *Kontraszty László* („Zöld torzó”) jelzett alkotásait.¹¹

Jóllehet, hogy az 1978-ban múzeumunkba került — félszáz magyar mestertől származó képet felelő — *Lucs-gyűjtemény* mennyiségében meg sem közelíti — a már szóba hozott — *Ambrozovics-hagyatékot* (1937), mégis jelentősebbnek mondható, mert az előbbi vegyes értékű kollekciónál szemben a *Lucs-gyűjtemény* a XIX—XX.

¹⁰ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; MFM képzőműv. leltárkönyve I.; *Szelesi Z.*: i. m. 328—330.

¹¹ MFM képzőműv. leltárkönyve I.; *Szelesi Z.*: i. m. 328—330.

4. kép. Tóth-Molnár Ferenc: Tanyai temetés. 1900

5. kép. Vágó Pál: Szegei árvíz. 1902 (részlet)

századi hazai legjelesebb mesterek alkotásaiból nyújt válogatást.¹² Elég, ha azt mondjuk, hogy *Szinyei Merse Páltól — Barcsay Jenőig*, a modern magyar festészet alakulását érzékelteti. Jól tükrözi ezt, ha néhány művészt és művét az alábbiakban felsoroljuk. *Szinyei Merse Pál* fiatalkori alkotását, a „Madárdal” (1870—72) c. képét őrzi a Lucs-gyűjtemény. A Nagybányai Művésztelep alapító tagjai közül pedig *Ferenczy Károly* („Virágszendélet”), *Glatz Oszkár* („Leány és fiú”) és *Thorma János* („Feleségem”) vannak egy-két festményükkel képviselve. A dekoratív, impresszionista piktúra viszont *Csók István* („Thámár”) és *Perlmutter Izsák* („Gyü-

¹² *Lucs-gyűjtemény*. Katalógus. Bev.: *Szelesi Z.* (képekkel), Szeged, 1978.; *Szelesi Z.*: *Lucs-gyűjtemény a múzeumban*. — Délmagyarország, 1978. júl. 18.

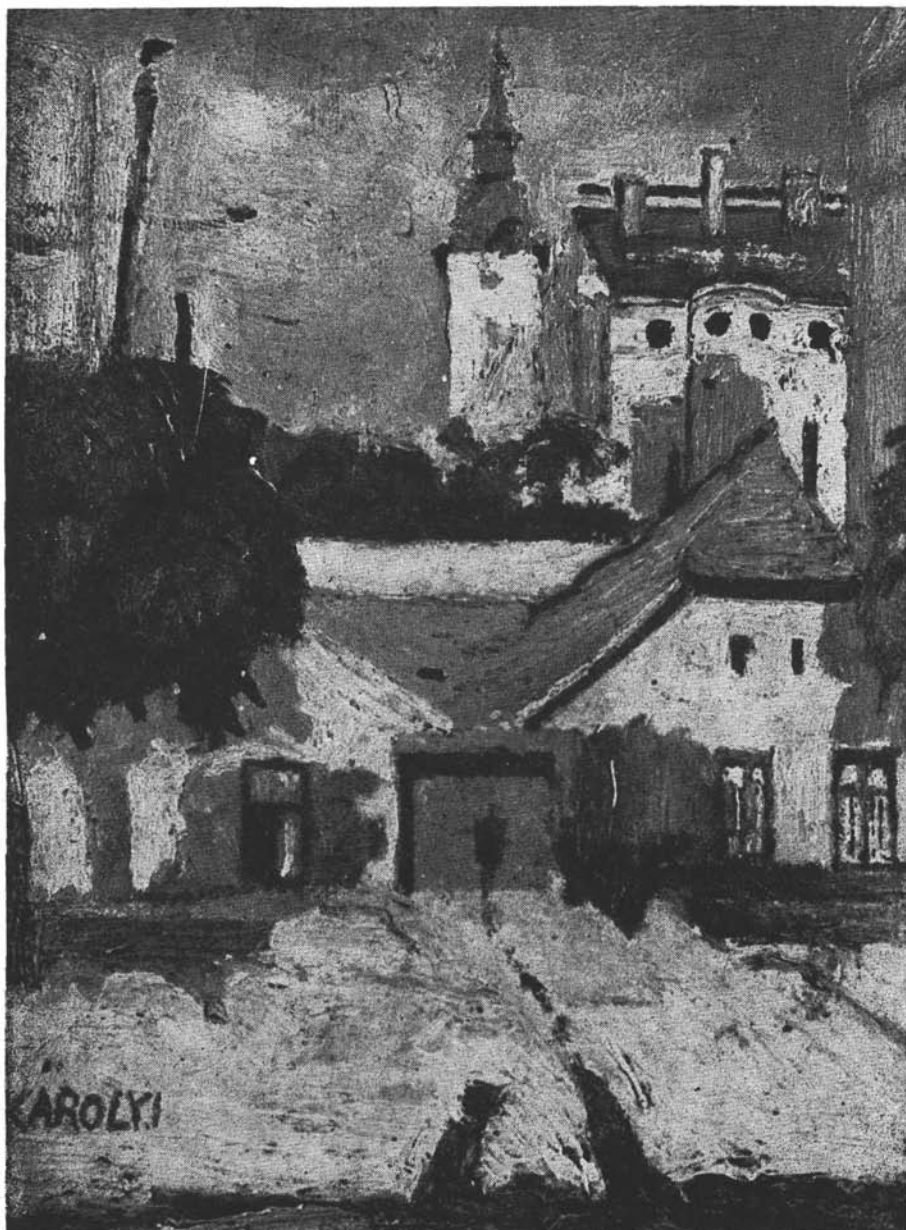
mölcs-csendélet”) vásznain érvényesül. A Szolnoki Művésztelep mestereit itt *Deák-Ébner Lajos* reprezentálja („Patakban mosó nő”). Bár nem volt művésztelep jellegű az alföldi festők, *Tornyai János* („Népoktatás a tanyán”), *Kosztai József* („Annuska”) és *Nagy István* („Legelésző bárányok”) munkássága, mégis szilárd etikai magatartásuk és a szegényparasztság életkörülményeinek szenvedélyes ábrázolása, szellemileg összeköti őket. Munkácsy nekik is példaképpül szolgált és festői örökségét rajtuk kívül még — többek között — *Pataky László* („Szekér két figurával”) s *Rudnay Gyula* („Lovasjáték”) kamatoztatta. A semmilyen közösségbe nem sorolható *Mednyánszky László* („Rügyező fák”) magányos művész volt. A modern francia piktúra hazai befolyását tanúsítják *Rippl-Rónai József* („Sárga kastély”) és *Vaszary János* („Teraszon”) kompozíciói, valamint *Czóbel Béla* („Csendélet”) és *Márffy Ödön* („Cirkusz”) itt szereplő művei. Végül *Aba-Novák Vilmos* („Fellépés előtt”), *Kádár Béla* („Nő gyümölcscsel”), *Szőnyi István* („Kerítésnél”), *Barcsay Jenő* („Menekülés”) és *Bernáth Aurél* („Csónakázók”) alkotásait említjük meg.¹³

*

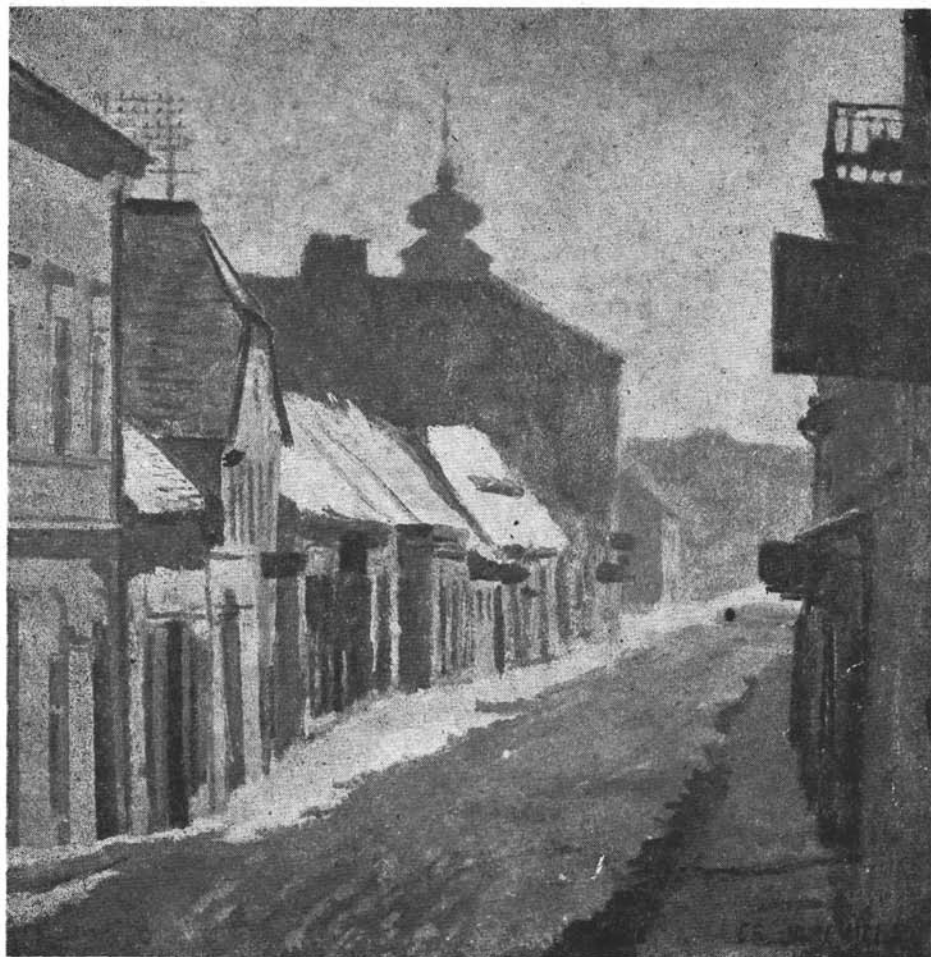
6. kép. Szöri József: Interieur. 1910—13. k.

¹³ MFM képzőműv. leltárkönyve II. 78.14—78.63.

7. kép. Károlyi Lajos: Városrészlet. 1910. k.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a Szeged Városi Múzeum szépművészeti osztályának lajstroma szerint melyik volt a legkorábban állományba vett festmény, úgy azt kell tapasztalnunk, hogy elsőül, 1851-es dátummal *Vastagh Sándor János*

8. kép. Cs. Joachim Ferenc: Oskola utcai részlet. 1923

múlt századi szegedi művész I. Ferenc Józsefet ábrázoló arcképe van bejegyezve.¹⁴ Talán nem érdektelen szóba hozni, hogy a leltározást gyakran maguk az igazgatók végezték. *Reizner János* 1892-ben lefektette a Szeged Városi Múzeum történelmi képtárának naplóját.¹⁵ Utódai, *Tömörkény István* és *Móra Ferenc* vezetése alatt pedig a fent említett „Lajstrom” szolgált hosszú évtizedeken át a múzeumba került műtárgyak állományba vételére, egészen 1952-ig.

Ha szóban forgó régi leltárkönyvbe belelapozunk, azt látjuk, hogy nagyon hézagosan, vontatottan haladt a szegedi festőktől való gyűjtés is. Mert 1851-től kerekén harminc évnél kellett eltelnie, míg 1881-ben *id. Vastagh György*: „Somogyi Károly mellképe” állományba került. Ettől kezdve ugyan valamivel gyakoribbak

¹⁴ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma.

¹⁵ A Szeged Városi Múzeum történelmi képtárának naplóját *Reizner János* 1892. okt.—nov. hónapokban fektette le. Ebben 85 tételt ő jegyzett be. Halála után 1905-től 1916-ig *Cs. Sebestyén Károly* által folytatódtek a bejegyzések 86—103-as tételszámig.

lettek a helyi mesterektől való képesbserzések, de ha az újabb harminc év — vagyis 1881—1911 közötti — gyarapodást vizsgáljuk, az sajnos, még a tíz művet sem érte el. Tehát könnyű felsorolni e műveket a vásárlásuk ütemében. Eszerint *Kacziány Ödön* („Golgotha”, 1895), *id. Vastagh György* („Osztrovszky János portréja”, 1899), *Tölgyessy Artur* („Kenessei rét”, 1903), *Nyilasy Sándor* („Reizner János arcképe”, 1904), *Zombory Lajos* („Szántás”, 1904), *id. Vastagh György* („Erzsike kézfogója”, 1905), *Hódi Géza* („Vízfordók”, 1905) és *Nyilasy Sándor* („Mikszáth Kálmán portréja”, 1910, valamint a „Napsütés”, 1911) — voltak azok a szegedi művészek, akiktől a századforduló (1881—1911) körül a jelzett alkotások múzeunkba kerültek.¹⁶

Az első világháborút megelőző és követő időszakban — 1912—1920 között — évenként egy-két festménnyel gyarapodott állományunk. Ezalatt *Papp Gábor* („Komika”), *Heller Ödön* („Önarckép”), *Nyilasy Sándor* („Templomtér”), *Máté Ilona* („Akt”), *Károlyi Lajos* („Krizantémok”), *Hodina István* („Lechner Lajos arcképe”), *Teván István* („Népfölkelő”), *Cs. Joachim Ferenc* („Önarckép”) és *id. Vastagh György* („Női portré”) jelzett képeivel gyarapodott közgyűjteményünk.¹⁷

A két világháború között — 1921—1944-ig —, szinte nem múlt el olyan év, amelyen ne lettek volna szegedi festőktől történő képesbserzések. Ezek kevésbé a vásárlásból adódtak, hanem inkább abból, hogy lakbér fejében a művészek képekkel „fizettek” a városi tanácsnak. A hivatali helyiségek ebből származóan vannak ma is festményekkel gazdagon díszítve. Mielőtt a múzeumban levő művek közül a leg-

9. kép. Dinnyés Ferenc: Részlet az Ipar utcából. 1924

¹⁶ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i.m. 59—60, 114—115.

¹⁷ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i.m. 114—115. 202.

10. kép. Parobek Alajos: Cigányok. 1925

fontosabbakat felsorolnánk, megemlítjük a Szegeden született vagy a városunkban dolgozott mesterek hozzánk került anyagát. Ennek kapcsán 1928-ban *Zombory Lajos* oeuvre-jéből 26 alkotás („Önarckép”, „Huszárverseny Szegeden”, „Jég-hordás ökrökkel” stb.), 1939-ben hagyatékként *Károlyi Lajos* 87 festménye („Önarckép”, „Rózsák”, „Téli hangulat”, „Férfiarckép”, „Városrészlet” stb.), továbbá 1940-ben *Kacziány Ödön* örökségéből 58 kép („Hazafelé”, „Szellemlakoma holdfénynél”, „Boszorkánysziget a Tiszánál” stb.) jutott múzeumunkba.¹⁸

¹⁸ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; *Szelesi Z.*: i.m. 62, 76—77, 203.

11. kép. Papp Gábor: Tápiói utcaképek. 1927

A szóban forgó több mint két évtized (1921—1944) alatt begyűjtött — szegedi művészekről származó — közel félszázat kitevő festményanyagot természetesen nem tudjuk felsorolni. A megnevezett mesterekkel és művekkel csak érzékeltetni szeretnők az ezidőben hozzánk jutott alkotások konkrétumait. Ha a legrégebb szegedi festőkkel kezdjük, akkor a múlt század második felében működő *Joó Ferenc* („Szeless József portréja”) és *Landau Alajos* („Gyermekarckép”) neveit s képeit kell megemlítenünk. A szegedi születésű, alföldi festő-lírikus *Endre Béla* („Szeles idő”), a fiatalon hősi halált halt *Szöri József* („Interieur”), a mártírrá lett, kommunista szellemű *Kukovetz Nana* („Montmartrei részlet”) és *Heller Ödön*, Tápé egyik szerelmese („Anya gyermekével”), azok a művészek, akikkel folytatnunk kell a sort. Valamennyiük közül *Nyilasy Sándornak* került be a legtöbb festménye múzeumunkba („Vasárnap délután”, „Legények, leányok”, „Tavasza a földeken” stb.). Ide kívánczik még, az Erdélyből való *Papp Gábor* („Komika”), a Párizsban korán megfordult *Cs. Joachim Ferenc* („Oskola utcai részlet”), a szociális témákat kedvelő *Parobek Alajos* („Cigányok”) és *Dinnyés Ferenc* („Részlet az Ipar utcából”) neve is, akiknek alkotásaival mind teljesebbé vált a helyi művészekről származó muzeális anyag. Végül — de nem utolsósorban — szólunk a helyi kortárs festőknek tekinthető, nem túl régen elhunyt *Tóbiás György* („Anyám”), *Erdélyi Mihály* („Bejárat a kikötőbe”), *Dorogi Imre* („Tiszapart”) és *Vinkler László* („Fikusz Madonnával”) neveiről s jeltett műveiről. Az ő alkotásaik közül is több 1945 előtt került gyűjteményünkbe.¹⁹

Amint grafikai anyagunk számbavételénél már említettük 1945—1980-ig — az állami mecénatura eredményeként — jelentősen megnövekedett a Móra Ferenc Múzeum képzőművészeti állománya. Rendszeresebbé váltak a műtárgyvásárlások és a gyűjtés szempontja is mind tervszerűbb lett. Elsősorban az elhunyt szegedi művészek kimagasló alkotásait igyekszünk megszerezni. Gazdagítani kívánjuk múzeumunk ún. „törzsanyag”-át, vagyis azokat a festményeket, melyek még a felszabadulás előtt kerültek hozzánk. A mai helyi kortárs művészekről — amint erre már utaltunk —, az itteni nyári tárlatokon, valamint az egyéni bemutatkozóik alkalmával közgyűjteményünk részére történt minisztériumi és megyetanácsi vásárlások, valamint a Művészeti Alap állami vásárlásaiból juttatott adományozások, s olykor az alkotók nemes gesztusú ajándékai révén jutottak állományunkba színvonalas, modern festészeti alkotások.

Ha a mögöttünk levő három és fél évtized (1945—1980) alatt vásárolt és kapott szegedi festészeti anyagot — hozzávetőlegesen, a teljesség igénye nélkül — érzékeltetni akarjuk, úgy a legcélszerűbb, ha a meglevő kollekción kétfelé osztjuk. Egyrészt a régebben működő, illetve a közelmúltban elhunyt helyi festőink képeiből adunk szemelvényeket; másrészt a ma élő itteni kortárs művészek sokféle stílusban fogant munkáiból sorolunk fel példaként néhány művet. Az egykori mestereink közül elsőül *Károlyi Lajos*ról szólunk, akinek 92 festményét, a Szegedi Városi Zálogház megszüntésekor — 1948-ban — vette állományába, az addig ott elhelyezett ember- és természetábrázolásokat a múzeum. 30-at, 45-öt és 48-at elérő képadomány volt még a *Tóbiás György*, *Balogh Margit* és *Jánoska Tivadar* hagyatékaiból — sorrendben — hozzánk került művek száma. A haladó hagyományokat örökítő régi festőink sorából *Endre Béla* („Falú este”), *Szöri József* („Parasztudvar”), *Kukovetz Nana* („Lovagló férfi”), *Heller Ödön* („Lévélovasás”), *Nyilasy Sándor* („Alföldi paraszt”), *Papp Gábor* („Tápéi utcarészlet”), *Góth Imre* („Déry Ernő arcképe”), *Cs. Joachim Ferenc* („Törészlet”), *Dinnyés Ferenc* („Óskori táj”), *Parobek Alajos* („Sztrájk”),

¹⁹ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; MFM képzőműv. leltárkönyve I.; *Szelesi Z.*: i.m. 202—203.

12. kép. Vaszary János: Parkban. 1928

Süli András („Algyői állomás”) és *Tóth Menyhért* („Paprikafűzők”) neveit és jelzett képeit említjük meg, érzékeltetve, hogy az 1945 utáni műtárgy-beszerzéseink jórésze, a régebbi törzsanyag fejlesztését szolgálta.²⁰

Mielőtt — végezetül — a helyi kortárs festők múzeumban őrzött alkotásainak kivonatosa rövid felsorolásába fognánk, summázatként megállapíthatjuk, hogy a tőlük származó természeti és társadalmi valóságot tükröztető ábrázolásaik szerint vannak, akik az eléjük kerülő jelenségeket realitásukban szemlélik, s mondani-valóikat általában erőteljes színekkel és határozott formákkal tolmácsolják. Vannak viszont, akik inkább szubjektumukon keresztül nyilatkoznak meg, és élményeiket, gondolataikat áttételes eszközökkel, jelképszerűen fejezik ki. Alkotásaik, éppen mert a megjelenítési módok olyan partjait hidalják át, melyek között a nyelvezet-különbözőségek differenciáltsága hullámzik, válnak a természetelvű és az elvont szellemű ábrázolások változatos arculatú együttesévé.

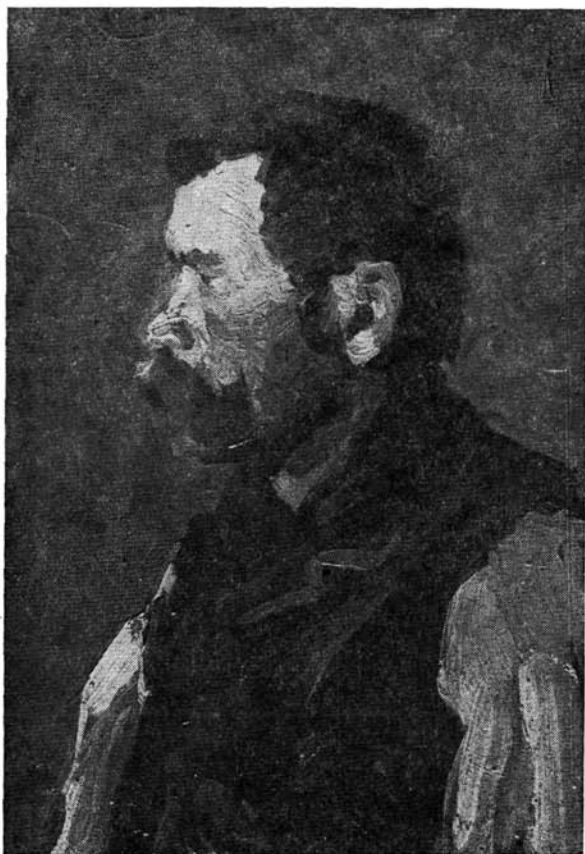
Nyilvánvaló, hogy kortárs művészeink közé tartoznak azon helyi festőink is, akik a közelmúltban, illetve mostanság hunytak el. Ezt figyelembe véve említjük meg — többek közül — *Vlasics Károly* („Tisza-partján”), *Tápay Lajos* („Pihenő kúbusok”), *Szöke Győző* („Tiszai hangulat”), *Csizmázia Kálmán* („Sokác menyecske”), *Erdélyi Mihály* („Hídépítési előkészület”), *Dorogi Imre* („Tiszai halászok”), és *Vinkler László* („Görög mitológia”) neveit s múzeumunkba került alkotásainak egyikét. Az élő szegedi festők sorából (1982 derekáig) megemlítjük többek közül: *Vincze András* („A perc”), *Szabó Miklós* („Alkony a kikötőben”), *Fontos Sándor* („Alföldi táj”), *Cs. Pataj Mihály* („Ásatás”), *Pintér József* („Parti sziklák”), *Dér*

²⁰ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; MFM képzőműv. leltárkönyve I.—II.; *Szelesi Z.*: i.m. 328—330.

István („Holnap szél lesz”), *Zombori László* („Út a Fehértóhoz”), *Novák András* („Oratórium”), *Pataky Ferenc* („Ady-triptichon”), *Zoltánfy István* („Nagyanyám”), *Kováts Margit* („Mocsár”), *Hemmert János* („Coppélius műhelye”), *Veres Mihály* („Boszorkányszombat”) és *Stéhlik János* („Tisza”) neveit és műveik közül egy-egy képüket, melyek közgyűjteményünkbe jutottak. Az ő alkotásaikból lett 1975-ben megrendezve az ún. „Élő Galéria” c. tartós jellegű kiállításunk, melynek közel harminc ábrázolást tartalmazó anyagát dicsérendő módon, helyi modern kollekciónk gyarapítására ajándékozták a szegedi művészek. De van példa arra is, hogy az „Élő Galéria”-nak egy újabb összeállítását 1979-ben a múzeum vásárolta meg festőinktől.²¹

*

A szegedi múzeum festészeti anyagának summázott áttekintése után, úgy véljük — ismételten hangsúlyozhatjuk —, hogy az itt őrzendő gazdag képgyűjtemény méltóképpen dokumentálja Tisza-parti városunk százados múltú pikturális fejlődését

13. kép. Nyilasy Sándor: Alföldi paraszt. 1930. k.

²¹ SzVM szépműv. oszt. Lajstroma; MFM képzőműv. leltárkönyve I.—II.; *Szelesi Z.*: i.m. 328—330.

és azt a státuszát, melyet hazai ábrázoló művészetünk egészében betölt. A budapesti és helyi mesterek válogatott alkotásait felölelő kollektív számbavétele lehetővé teszi, hogy a szakemberek rá tudjanak mutatni azokra a szálakra, melyek Szeged képzőművészetét a modern magyar festészet alakulásával — műveken, mestereken, iskolákon keresztül — összeköti. De a képanyag vizsgálata kapcsán meg lehet állapítani azt a helyet és szerepet is, melyet a szegedi piktúra a délalföldi festészetben elfoglal. Ennek kielemezése azért is fontos, mert még a szakmai köztudatban sem körvonalazott eléggé Szeged ábrázoló művészeti profilja, noha városunknak megvan a maga sajátos festészeti arculata. Főbb tematikai vonásait megtalálhatjuk a Tiszatáj itteni szűkebb környezetében, úgy természeti, mint társadalmi vonatkozásban. Stílusbelileg és műfaji rétegezettség tekintetében pedig, a tágabb horizontú európaizáló művészeti útkeresésekben. Éppen e kettős profil kölcsönös sugárzásai adják meg a szegedi festészet ellentmondásaiban is szintetikus karakterét. Eredményeivel feltétlen hozzájárult nemzeti művészetünk gyarapításához és annak szerves részévé vált.

SZEMELVÉNYEK A SZEGEDI MŰZEUM FESTÉSZETI GYŰJTEMÉNYÉBŐL

A

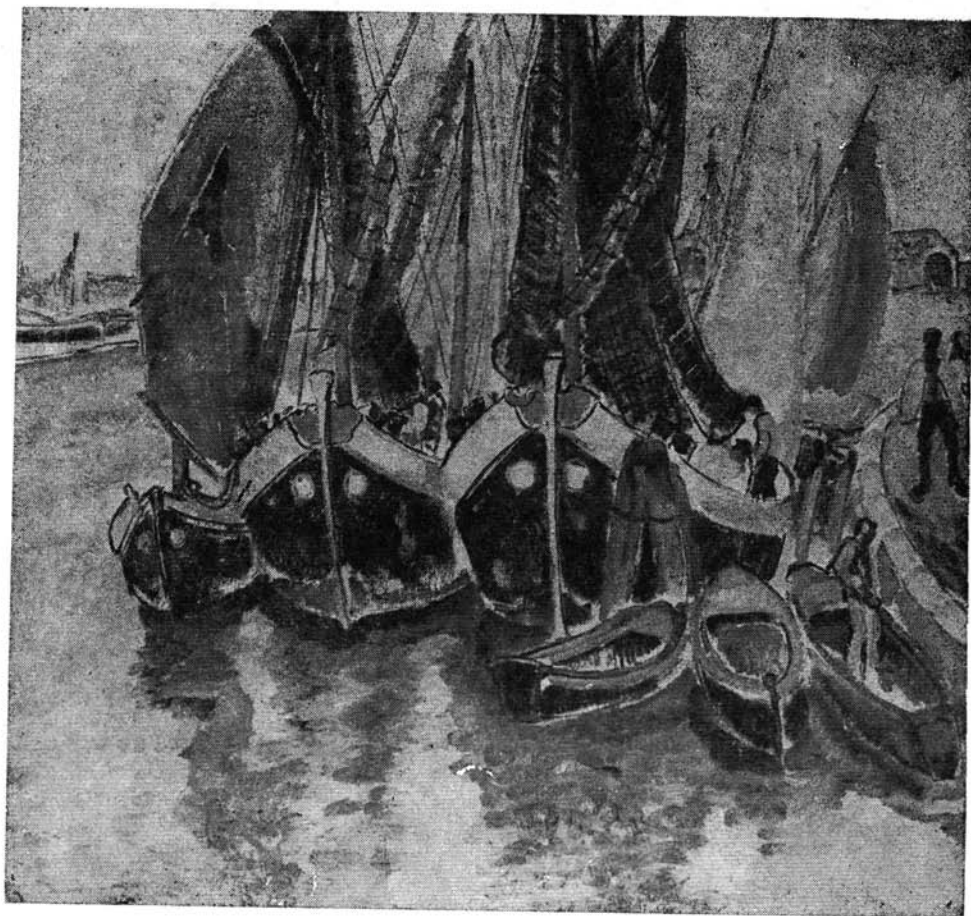
Aba Novák Vilmos: Fatelep. 1927. Olajf. Ltsz.: 60.2; Fellépés előtt. Temp.; Gazdag cirkusz. Temp.; Erdélyi vásározók. Temp.; Hazafelé. Temp. Ltsz.: 78.14—17.; *Aggházy Gyula*: Balatoni részlet. Olajf. Ltsz.: 50.381; *Angster Ilona*: Vigh Ferenc portréja. Pasztell. Ltsz.: 76.26.

B

Balogh Margit: Leányfej. 1924. Olajf. Ltsz.: 50.360; B. M. hagyatéka (45 akvarell) Ltsz.: 65.3—65.46; *Barabás Miklós*: Klauzál Gábor mellképe. 1861. Olajf. Ltsz.: 50.520; Női arckép. Olajf. Ltsz.: 50.96; *Barcsay Jenő*: Menekülés. Olajf. Ltsz.: 78.20; *Barth József*: Csendélet. Olajf. Ltsz.: 67.29; *Baska József*: Hídépítők. Olajf. Ltsz.: 67.41; *Batári László*: Tiszaparti táj. Olajf. Ltsz.: 80.5; *Benczur Gyula*: Tisza Kálmán mellképe. 1885. Olajf. Ltsz.: 50.35; Tisza Lajos arcképe. 1885. Olajf. Ltsz.: 50.28; *ifj. Benedek Jenő*: „Cím nélkül”. Olajf. Ltsz.: 79.26; *Bernáth Aurél*: Budapesti látkép. Pasztell.; Csónakázók. Olajf. Ltsz.: 78.18—19; *Bényi László*: Szüret. Olajf. Ltsz.: 65.115; *Bér Rudolf*: Ünnepe. Olajf. Ltsz.: 67.44; *Bihari Sándor*: Cigány bőgővel. Olajf. Ltsz.: 50.563; Zivatarban. Olajf. Ltsz.: 52.680; *Bolognai festő (XVII. sz.)*: Szent Jeromos. Olajf. Ltsz.: 62.46; *Bone Muirhead*: A Maideus-öböl. Pasztell. Ltsz.: 50.646; *Boross Géza*: Dombok alatt. Olajf. Ltsz.: 68.17; Vízparton Olajf. Ltsz.: 50.542; *Brodzsky Sándor*: Mocsár. Olajf. Ltsz.: 50.378; *Bronzino, A.?*: Angyali üdvözlés. Olajf. Ltsz.: 50.47; *Bruck Lajos*: Városligeti részlet. Olajf. Ltsz.: 50.396; *Burger Lajos*: Pálffy Ferenc portréja. 1897. Olajf. Ltsz.: 50.44.

C

Canzi, Á.: Deák Ferenc arcképe. 1861. Olajf. Ltsz.: 10; *Chiovini Ferenc*: Vágó Pál munkaközben 1925. Olajf. Ltsz.: 50.121; *Crane, W.*: A hajnal. Pasztell. Ltsz.: 55.948; *Csáky-Maronyák József*: Halászok. Olajf. Ltsz.: 67.31; *Csánky Dénes*

14. kép. Erdélyi Mihály: Halászbárkák. 1936

festményei (131 of.) Ltsz.: 60.50—181; *Csizmazia Kálmán*: Sokác menyecske. 1932. Olajf. Ltsz.: 78.2; *Csók István*: Magdolna. 1892. Olajf. Ltsz.: 58; Fürdőző nő. Olajf.; Mézevők. Olajf.; Sokác lányok. Olajf.; Thámár. Olajf.; Sárga függöny előtt. Olajf.; Varró sokác lány. Olajf. Ltsz.: 78.21—26; *Czencz János*: Pihenő az erdőben. 1913. Olajf. Ltsz.: 50.8; *Czene Jánosné*: Felszabadulás — sorozat I—III. Tempera. Ltsz.: 75.59—61; *Czóbel Béla*: Csendélet. Olajf. Ltsz.: 78.27.

D

Deák-Ébner Lajos: Patakban mosó nő. Olajf. Ltsz.: 78.28; *Derkovits Gyula*: Fekvő nő. Akvarell. Ltsz.: 55.134; *Dér István*: Ártér. 1965. Olajf. Ltsz.: 66.20; Fehértó. Olajf. Ltsz.: 71.17; Őszi szél. Olajf. Ltsz.: 76.23; „Holnap szél lesz” Olajf. Ltsz.: 79.47.; *Dési-Huber István*: Alvó munkásnő. Olajf. Ltsz.: 50.71; *Dinnyés Ferenc*: Alsóvárosi templom. 1922. Olajf. Ltsz.: 55.601; Részlet az Ipar utcából. 1924. Olajf. Ltsz.: 233; Régi szegedi utcarészlet. 1925. Olajf. Ltsz.: 62.45; Őskori

15. kép. Vinkler László: Fikusz Madonnával. 1940

táj. 1930. Olajf. Ltsz.: 77.6; Pihenő. 1944. Olajf. Ltsz.: 78.21; Udvar. Olajf. Ltsz.: 873; Kálmány utcai részlet. Olajf. Ltsz.: 885. Beszélgetés. Olajf. Ltsz.: 63.5; Ásó ember. Olajf. Ltsz.: 63.24; Tiszaparti táj. Olajf. Ltsz.: 75.20; *Dombrowszky László*: Kompozíció. Olajf. Ltsz.: 73.66; *Dorogi Imre*: Tápéi lányok. Olajf. Ltsz.: 50.66; Tiszapart. Olajf. Ltsz.: 855.; Tiszai halászhok. Tempera. Ltsz.: 50.474.

E

Eisenhut Ferenc: Keleti kapu. Olajf. Ltsz.: 50.181; *Endre Béla*: Szeles idő. Olajf. Ltsz.: 50.593; Gorzsai táj. Olajf. Ltsz.: 50.553; Falu este. Olajf. Ltsz.: 50.555; Tanya kazlakkal. Olajf. Ltsz.: 50.439; *Erdélyi Mihály*: Szt. Simon temploma. 1936. Olajf. Ltsz.: 50.117; Bejárat a kikötőbe. 1936. Olajf. Ltsz.: 55.598; Halászbárkák. 1936. Olajf. Ltsz.: 55.599; Marosparton Olajf. Ltsz.: 50.325; Hídépítési előkészület. Olajf. Ltsz.: 71.20; Krisztus megkereszteltetik. Olajf. Ltsz.: 73.71; Vadvizek. Olajf. Ltsz.: 75.21; Fák alatti ház. Olajf. Ltsz.: 79.22; *Éder Gyula*: A molnár és fia. Olajf. Ltsz.: 55.547.

F

Feiks Alfréd: Május. Olajf. Ltsz.: 50.131; *Fenyő A. Endre*: Őszi fények a Balatonon. Olajf. Ltsz.: 67.47; *Ferenczy Károly*: Virágcsendélet. Olajf. Ltsz.: 78.29; *Ferraris Artur*: Széchenyi István portréja. 1897. Olajf. Ltsz.: 50.42; *Feszty Árpád*: Krisztus temetése. Olajf. Ltsz.: 50.36; Vázlat a „Magyarok bejövetele” c. képhez (részletek). I—III. Pasztell és olajf. Ltsz.: 76.11—12; 77.5; *Fényes Adolf*: Öregasszony. 1902. Olajf. Ltsz.: 142; *Fodor József*: Tavasz. Plextoll. Ltsz.: 78.95; *Fogassy Ödön*: Napsütés. Olajf. Ltsz.: 50.265; *Fontos Sándor*: Öregasszony. Olajf. Ltsz.: 6620; Barackfáim. Olajf. Ltsz.: 75.14; Alföldi táj. Olajf. Ltsz.: 79.50; *Fónyi Géza*: Szerelmespár. 1955. Olajf. Ltsz.: 56.20; *Frank Frigyes*: Virágok kék széken. Olajf. Ltsz.: 68.18; Mimi arcképe. Tempera. Ltsz.: 77.29; *Füleki József*: Kiss Dávid arcképe. Olajf. Ltsz.: 50.91.

G

Gábor Jenő: Kompozíció. Akvarell. 1935. Ltsz.: 55.342; *Gerzson Pál*: Két fej. 1963. Olajf. Ltsz.: 68.3; *Glatz Oszkár*: Román határon Olajf. Ltsz.: 55.537; *Ambrozovics Dezsőné* arcképe. Pasztell. Ltsz.: 50.624; Keresztek. Olajf. Ltsz.: 50.146; Nő kalással. Olajf.; Leány és fiú. Olajf. Ltsz.: 78.30—31; *Góth Imre*: Déry Ernő arcképe. 1920. Olajf. Ltsz.: 72.33; *Góth Móric*: Dagály. 1911. Olajf. Ltsz.: 50.125; Halászbárka. Olajf. Ltsz.: 55.505; *Greguss Imre*: Árvízkép. Olajf. Ltsz.: 50.50; *Györök Leó*: Esthangulat. Olajf. Ltsz.: 50.257.

H

Hakulinen, A.: Tiszapart. Akvarell. Ltsz.: 50.171; *Háry Gyula*: Zugligeti részlet. Olajf. Ltsz.: 50.134; *Hegedüs László*: Madonna. 1898. Olajf. Ltsz.: 50.62; „1849”. Olajf. Ltsz.: 50.159; *Heller Ödön*: Őnarckép. Olajf. Ltsz.: 50.144; Anya gyermekével. 1920. k. Olajf. Ltsz.: 55.524; Levélolvasás. Olajf. Ltsz.: 57.687; Női arckép. Olajf. Ltsz.: 76.17; *Eidus Bentian* arcképe. Olajf. Ltsz.: 75.22; *Hemmert*

János: Alumíniumkorszak. 1969. Olaj-kollázs. Ltsz.: 75.13; *Coppélius műhelye*. Olaj-kollázs. Ltsz.79.31; *Henner, J.*: Női akt. Olajf. Ltsz.: 50.419; *Hock Ferenc*: Koratavas. Olajf. Ltsz.: 67.19; *Hódi Géza*: Vízhordók. 1905. Olajf. Ltsz.: 50.9; Napernyős nő. Olajf. Ltsz.: 68.6; Téli táj Tomszkból. Akvarell. Ltsz.: 1002; *Hodina István*: Lechner Lajos arcképe. 1883. Olajf. Ltsz.: 50.523; *Hollósy Simon*: Tájkép. Olajf. Ltsz.: 50.569; *Horovitz Lipót*: Szt. Jeromos. Olajf. Ltsz.: 50.178.

I

Ipoly Sándor: Levélírás. Olajf. Ltsz.: 50.404; *Ismeretlen bolognai festő* (XVII. sz.): Szt. Jeromos. Olajf. Ltsz.: 62.46; *Iván Szilárd*: Ivó tehének. Olajf. Ltsz.: 68.20; *Iványi-Grünwald Béla*: Otthon. Olajf. Ltsz.: 50.973; Fürdőzők. Olajf. Ltsz.: 62.58; „Tavaszi, nyár, ősz, tél”. Olajf. Ltsz.: 63.3.

J

Jakobey Károly: Földvály Sándor arcképe. Olajf. Ltsz.: 50.493; *Jantyik Mátyás*: Hóolvadás. Olajf. Ltsz.: 50.433; *Jánoska Tivadar*: Falusi délután. 1959. Olajf.

16. kép. Dorogi Imre: Tiszai halászok. 1950. k.

Ltsz.: 70.72; J. T. hagyatéka (48 v. techn. kép) Ltsz.: 70.73—70.120; *Jávor Pál*: Őnarckép. Olajf. Ltsz.: 50.387; *Cs. Joachin Ferenc*: Őnarckép. 1916. Olajf. Ltsz.: 50.174; Oskola utcai részlet. 1923. Olajf. Ltsz.: 50.142; Törészlet. Olajf. Ltsz.: 78.79; *Joó Ferenc*: Őnarckép. Olajf. Ltsz.: 50.330; Szeless József arcképe. 1860 k. Olajf. Ltsz.: 50.138; Korda János portréja. Olajf. Ltsz.: 50.486.

K

Kacziány Ödön: Szegedi régi temető. 1890 k. Olajf. Ltsz.: 50.213; Golgotha. 1895. Pasztell. Ltsz.: 24.; Repülő halál. Olajf. Ltsz.: 50.369; K. Ö. hagyatéka (58 of.). Ltsz.: 666—724; *Katona Nándor*: Novemberi nap. Olajf. Ltsz.: 50.5; Kőd a Dunán Olajf. Ltsz.: 50.402; *Kádár Béla*: Nő gyümölcscsel. Akvarell. Ltsz.: 78.32; *Károlyi Lajos*: Rózsák. 1906. Olajf. Ltsz.: 50.268. Kertrészlet. 1910. k. Olajf. Ltsz.: 50.196; Téli hangulat. 1915 k. Olajf. Ltsz.: 50.136; Őnarckép. 1926. Olajf. Ltsz.: 50.164; K. L. hagyatéka (92 of.). Ltsz.: 889—981; *Kelety Gusztáv*: Alföldi táj. 1899. Olajf. Ltsz.: 57.; Falu Olajf. Ltsz.: 50.637; *Kéri László*: Traktoros. Olajf. Ltsz.: 78.93; *Klimó Károly*: Földalatti táj. Olajf. Ltsz.: 79.33; *Kohán György*: Mosonő. Olajf. Ltsz.: 76.13; *Konjovics Milán*: Körmenet. Olajf. Ltsz.: 71.10; *Kontraszty László*: Kompozíció. Olajf. Ltsz.: 79.25; Zöld torzó. Olajf. Ltsz.: 80.6; *Kopasz Márta*: Szegedi gyékénypiac. Tempera. Ltsz.: 50.324; Szt. György. V. techn. Ltsz.: 75.11; *Kosztá József*: Vízholdók. 1902. Olajf. Ltsz.: 50.55; Leány virággal. Olajf. Ltsz.: 50.558; Annuska. Olajf.; Ruhaszárítás. Olajf.; Tanya. Olajf.; Leányfej. Olajf.; Virágcsendélet. Olajf.; Kapáló nő. Olajf. Ltsz.: 78.33—78.38; *Kováts Margit*: Polip. Olajf. Ltsz.: 75.8; Mocsár. Olajf. Ltsz.: 79.28; *Körösfői Kriesch Aladár*: Péter és Pál. Olajf. Ltsz.: 55.564; *Kukovetz Nana*: Lovagló férfi. 1913. Olajf. Ltsz.: 55.138; Párizsi löversenyen. Olajf. Ltsz.: 54.686; Montmartrei részlet. Olajf. Ltsz.: 55.574.

L

Lakatos Artur: Szajnapart. Pasztell. Ltsz.: 50.158; *Landau Alajos*: Gyermekarckép. Akvarell. Ltsz.: 216; *Láposy-Hegedűs Géza*: Tápéi nádfedelű ház. Akvarell. Ltsz.: 55.518; *László Fülöp*: Milkó-házaspár arcképei. 1889. Olajf. Ltsz.: 50.86—87; Deák Ferenc portréja. 1897. Olajf. Ltsz.: 50.60; *László Gyula*: Festek. Tempera. Ltsz.: 76.15; Hegedülő angyali üdvözet. Tempera; „A tünt idők szép asszonyai”. Tempera. Ltsz.: 79.9—10; *Lehel István*: kompozíciók. V. techn. Ltsz.: 73.56—73.62; *Liezen-Mayer Sándor*: Bölcső mellett. Olajf. Ltsz.: 50.438; *Ligeti Antal*: Várom. 1879. Olajf. Ltsz.: 62.43; *Lippai Bertalan*: Mikszáth Kálmán arcképe. Olajf. Ltsz.: 226.; *Lotz Károly*: Felhők fölött. Akvarell. Ltsz.: 55.618; Freskó-friz vázlat. Tempera. Ltsz.: 63.7—8.

M

Magos Gyula: Leány portré. Pasztell. Ltsz.: 76.16; *Magyar Manheimer Gusztáv*: Bolgár kertésztelep. Olajf. Ltsz.: 50.541; Capriba. Olajf. Ltsz.: 50.336; *Major Jenő*: Dunapart. Ltsz.: 50.368; *Makk József*: Pihenő kapás. Olajf. Ltsz.: 60.48; *Margitay Tihamér*: Párbaj után. 1896. Olajf. Ltsz.: 50.64; *Mácsai István*: Csendélet. Olajf. Ltsz.: 67.27; *Márffy Ödön*: Cirkusz. Olajf. Ltsz.: 78.39; *Máté Ilona*: Akt. Olajf. Ltsz.: 202; *Mednyánszky László*: Virágzó fák. Olajf. Ltsz.: 50.566; Fák. Olajf.

Ltsz.: 50.329; Erdei út. Olajf. Ltsz.: 50.432; Házak Olajf. Ltsz.: 61.639; Téli táj. Olajf. Rügyező fák. Olajf. Ltsz.: 78.40—41; *Mihalik Dániel*: Tanya. Olajf. Ltsz.: 50.570; *Miháltz Pál*: Műteremben. Olajf. Ltsz.: 67.22; *Molnár József*: Nápoly Posiliporól nézve. Olajf. Ltsz.: 50.374; *Muirhead, B.*: A Maideus-öböl. Pasztell. Ltsz.: 50.646; *Munkácsy Mihály*: „Honfoglalás”. Nagy színvázlat. Párizs, 1892—93. Olajf. Ltsz.: 50.549; Felszolgálólány. Olajf. Ltsz.: 155.

N

Nagy István: Hargitai táj. 1919. Olajf. Ltsz.: 50.539; Hegyes táj. Olajf. Ltsz.: 60.33; Dombos táj fákkal. Pasztell; Legelésző bárányok. Pasztell. Ltsz.: 78.42—43; *Nádler Róbert*: A baba alszik. 1898—99. Olajf. Ltsz.: 50.431; A pesti Dunaparton. Olajf. Ltsz.: 50.393; *Novák András*: Tragédia. Olajf. Ltsz.: 70.62; Utcabál. Olajf. Ltsz.: 71.18; Oratórium. Ltsz.: 79.51; *Novotny Emil*: Fiúfej. Olajf. Ltsz.: 67.20; *Nyilasy Sándor*: Cigányok. 1900. Olajf. Ltsz.: 50.53; Reizner János arcképe. Olajf. Ltsz.: 50.424; Mikszáth Kálmán portréja. Olajf. Ltsz.: 50.17; Napsütés. 1911. Olajf. Ltsz.: 188; Templomtér. Olajf. Ltsz.: 50.531; Tömörkény István arcképe. Olajf. Ltsz.: 50.546; Legények, leányok. 1927. Olajf. Ltsz.: 50.94; Tavasz a földeken. Olajf. Ltsz.: 55.532; Lányok a füzesben. Olajf. Ltsz.: 55.548; Vasárnap délután (vázlat). Olajf. Ltsz.: 50.377; Alföldi paraszt. 1930. k. Olajf. Ltsz.: 61.5; Önarckép. Olajf. Ltsz.: 63.18; Kapás asszony. 1910. k. Olajf. Ltsz.: 63.27; Sárkányeregetők. Olajf. Ltsz.: 77.2; Tanyai fiatalság. Olajf. Ltsz.: 50.427.

O

Olgyai Ferenc: Tanya télen. Olajf. Ltsz.: 50.207; *Orbán Dezső*: Eső után. Olajf. Ltsz.: 50.537; *Orosz Gellért*: Kertrészlet. Olajf. Ltsz.: 67.24.

P

Papp Gábor: Önarckép. 1900. Olajf. Ltsz.: 50.169; Komika. 1914. Olajf. Ltsz.: 50.37; Csúcsok az Érchegeységben. Olajf. Ltsz.: 191; Tátrai tájkép. Olajf. Ltsz.: 50.4; Tápéi utcarészlet. 1927. Olajf. Ltsz.: 57.3; *Parobek Alajos*: Cigányok. 1925. Olajf. Ltsz.: 50.562; Sztrájk. 1926. Olajf. Ltsz.: 55.136; Önarckép. Olajf. Ltsz.: 50.535; Munkások. 1937. Olajf. Ltsz.: 69.1; Dózsa György vitéze. Olajf. Ltsz.: 883; *Cs. Pataj Mihály*: Szabadtéri játékok. Olajf. Ltsz.: 67.9; Szárkúpok tanyával. Olajf. Ltsz.: 79.42; Alföldi táj. Olajf. Ltsz.: 79.48; *Pataki Ferenc*: Fájdalomvirág. Olajf. Ltsz.: 70.63; Ady-triptichon. V. techn. Ltsz.: 79.49; *Pataky László*: Árvizkép. 1896. Olajf. Ltsz.: 50.48; Andrassy Gyula portréja. Olajf. Ltsz.: 50.61; Szekér két figurával. Olajf. Ltsz.: 78.44; *Pauli Hugó*: Régi szegedi városrészlet. 1880. Akvarell. Ltsz.: 79.21; *Pállik Béla*: Legelő nyáj. 1899. Olajf. Ltsz.: 50.149; Tehenek a tölgy alatt. Olajf. Ltsz.: 50.153; *Pállya Celesztin*: Alföldi hangulat. Olajf. Ltsz.: 50.358; *Pekáry István*: Tengeröböl. Olajf. Ltsz.: 68.23; *Perlmutter Izsák*: Szövők. Olajf. Ltsz.: 62.42; Gyümölcs csendélet. Olajf. Ltsz.: 78.45; *Petrovics László*: „Szegedi árvíz. 1879” I—IV. 1880. Olajf. Ltsz.: 50.526—529; *Pintér József*: Régiségek. Olajf. Ltsz.: 68.9; Fruskagóra III. Olajf. Ltsz.: 69.18; Ősz. Olajf. Ltsz.: 70.64; Domboldal télen. Olajf. Ltsz.: 75.12; Parti sziklák. Olajf. Ltsz.: 79.44.; *Pogány Ferenc*: Boszorkánysziget. Olajf. Ltsz.: 50.152; *Pogány Willy*: Felvonulás a Wartburgba. Akvarell. Ltsz.: 50.586; *Poll Hugó*: Olajfák.

Pasztell. Ltsz.: 50.379; *Pólya Tibor*: Búcsú. Tempera. Ltsz.: 357; *Pompeo Battioni iskolája*: Bűnbánó Magdolna. Olajf. Ltsz.: 55.612; *Puskás László*: Naplemente. Olajtempera. Ltsz.: 79.27.

R

Réti István: Női arckép. Olajf. Ltsz.: 50.471; *Rimanóczy Géza*: Fiú portré. Olajf., Múteremben. Olajf. Ltsz.: 77.16—17; *Rippl-Rónai József*: Női félakt. Pasztell. Ltsz.: 50.194; Önarckép. Pasztell; Fialat angol hölgy. Olajf. Ltsz.: 50.440—441; Női fej. Pasztell; Sárga kastély. Olajf.; Kastély a parkban. Olajf. Ltsz.: 78.46—78.48; Nyilasy Sándor arcképe. Pasztell. Ltsz.: 57.6; *Roskovics Ignác*: „Szeged szebb lesz, mint volt”. Olajf. Ltsz.: 50.56; Kossuth Lajos portréja. 1897. Olajf. Ltsz.: 50.41; *Rudnay Gyula*: Olvasó nő. 1926. Olajf. Ltsz.: 50.567; Lovasjáték. Olajf.; Bocskay fejedelem udvarában. Olajf.; Pohárköszöntő. Olajf.; Csata. Olajf.: Párbaj. Olajf. Ltsz.: 78.49—78.53; *Rugendas, G. Ph.*: Csatakép. Olajf. Ltsz.: 50.197.

S

Scholtz Erik: Fák. Olajf. Ltsz.: 67.45; *Schrielk, O. M.*: Tájkép gyíkokkal. Olajf. Ltsz.: 50.201; *Sodoma, G. A. Bazzi iskolája*: A szentcsalád. Olajf. Ltsz.: 50.78; *Sonnenschein, C.*: Albrecht főherceg mellképe. 1858. Olajf.; Albrecht fhg. neje mellképe. 1858. Olajf. Ltsz.: 4—5; *Spányi Béla*: Erdőszelén. Olajf. Ltsz.: 50.54; Falurészlet. Olajf. Ltsz.: 50.445; *Spányik Kornél*: Liliomos lány. Olajf. Ltsz. 50.137; *Stetka Gyula*: Ambrozovics Dezső arcképe. Olajf. Ltsz.: 50.150; *Stéhlik János*: Tisza. Olajf. Ltsz.: 79.43; *Süli András*: Algyői állomás. Tempera. 1937. Ltsz.: 50.1041.

SZ

Szabó Miklós: Alkony a kikötőben. Akvarell. Ltsz.: 77.4; Tanya. Olajtemp. Ltsz.: 79.45; *Szekfü János*: Leapadt a Maros Szegednél. Olajf. Ltsz.: 78.7; *Szemenyei Ferenc*: Tavaszai tájkép. Olajf. Ltsz.: 56.34; *Szentgyörgyi Kornél*: Nógrádi falu. Olajf. Ltsz.: 67.48; *Szentiványi Lajos*: Provencei táj. Olajf. Ltsz.: 67.33; *Székely Bertalan*: Női akt. Olajf. Ltsz.: 50.123; Ideál I—III. Olajf. Ltsz.: 50.333; *Szikora György*: Kőszeghy László arcképe. 1838. Olajf. Ltsz.: 50.177; *Szili-Török Dezső*: Felsőváros. Akvarell. Ltsz.: 75.25; *Szinyei Merse Pál*: Madárdal. 1872. Olajf. Ltsz.: 78.54. *Szlányi Lajos*: A Tisza Csongrádnál. Olajf. Ltsz.: 50.145; *Szöke Győző*: Tiszai hangulat. Olajf. Ltsz.: 78.8; *Szőnyi István*: Dunai táj. Tempera. Ltsz.: 50.538; Kerítésnél. Olajf.; Csónakok. Olajtemp. Ltsz.: 78.55—56; *Szőri József*: Interieur. 1910—13. k. Olajf. Ltsz.: 50.99; Téli városrészlet 1910—13. k. Olajf. Ltsz.: 50.454; Utcaseprő. Olajf. Ltsz.: 63.20; Keresztvitel. Olajf. Ltsz.: 64.6; Lechner téri házak. Olajf. Ltsz.: 67.14; Sz. J. hagyatéka (9 of.). Ltsz.: 70.123—70.131; Parasztudvar. Olajf. Ltsz.: 76.10; Önarckép pipával. Olajf. Ltsz.: 70.126; *Szűcs Árpád*: Sugárgzás. Olajf. Ltsz.: 75.9; Hajnal. Olajf. Ltsz.: 79.38; *Szüle Péter*: Öreg parasztgazda. Olajf. Ltsz.: 336.

T

Tahi Antal: Dűlőúton. Olajf. Ltsz.: 50.400; *Tápay Lajos*: Tiszai halászkor. 1963. Olajf. Ltsz.: 65.111; Pihenő kubikusok. Tempera. Ltsz.: 72.24; *Telepy Károly*: Tiroli Alpok. 1906. Olajf. Ltsz.: 50.544; A Tátrából. Olajf. Ltsz.: 50.77; Balaton. Olajf. Ltsz.: 57.7; *Teván István*: Népfölkelő. Olajf. Ltsz.: 50.385; *Than Mór*: Horváth Mihály püspök mellképe. Olajf. Ltsz.: 50.522; *Thorma János*: Tájkép. Olajf. Ltsz.: 56.6; Feleségem. Olajf. Ltsz.: 78.57; *Tibor Ernő*: Juhász Gyula arcképe. Olajf. Ltsz.: 50.122; *Tóbiás György*: Anyám. 1931. Olajf. Ltsz.: 50.155; T. Gy. hagyatéka (30 of.). Ltsz.: 80.240—80.270; *Tóbiásné Palcsó Mária*: Női portré. Olajf. Ltsz.: 73.74; *Tornai Gyula*: Hunyadi János végpercei. 1897. Olajf. Ltsz.: 61.; *Tornyai János*: Csizmahúzás. 1913. Olajf. Ltsz.: 56.4; Népoktatás a tanyán. Olajf. Ltsz.: 78.58—59; *Toszkánai iskola (XV. sz.)*: Mária koronázása. Tempera. Ltsz.: 50.73; *Tóth Gyula* hagyatéka: 12 olajf. Ltsz.: 80.228—80.239; *Tóth Menyhért*: Paprika-fűzők. Olajf. Ltsz.: 80.1; *Tóth-Molnár Ferenc*: Tanyai temetés. 1900. Olajf. Ltsz.: 50.57; *Tölgyessy Artur*: Az utolsó napsugár. 1900. k. Olajf. Ltsz.: 50.376; Kenessei rét. Olajf. Ltsz.: 50.40.

U

Udvary Géza: Nászpár. Olajf. Ltsz.: 50.141; *Újváry Ignác*: Szilvás tavaszkor. Olajf. Ltsz.: 50.19; Akácós. 1903. Olajf. Ltsz.: 50.129; *Újváry Lajos*: Krumpliszedők. Olajf. Ltsz.: 68.12.

V

Vadász Endre: Gazdaság állatokkal. 1943. Tempera. Ltsz.: 71.28; Őnarckép. Olajf.; Köszörűs. Olajf.; Folyóparton. Tempera. Ltsz.: 76.6—76.8; *Vajda Zsigmond*: Férfiarckép. Olajf. Ltsz.: 56.30; *Vastagh Géza*: Verekedő bikák. 1900. Olajf. Ltsz.: 50.552; *id. Vastagh György*: Női portré. 1852. Olajf. Ltsz.: 50.337; *Osztovszky József* arcképe. Olajf. Ltsz.: 50.29; Erzsike kézfogója. Olajf. Ltsz.: 50.481; *Vastagh Sándor János*: I. Ferenc József arcképe. 1850. Ltsz.: 50.216; *Vedres István* arcképe. Olajf. Ltsz.: 65.1; *Vass Vera*: Virágcsendélet. Olajf. Ltsz.: 75.16; *Vaszary János*: Pesti korzó. Olajf.; Teraszon I. Olajf.; Teraszon II. Olajf.; Parkban. Olajf. Ltsz.: 78.60—78.63; *Vágh (Weimann) Mihály*: Ősz a Városligetben. Olajf. Ltsz.: 271; Móra Ferenc arcképe. Olajf.; Juhász Gyula arcképe. Olajf. Ltsz.: 332—333; Őnarckép. 1965. Olajf. Ltsz.: 69.7; *Vágh (Weimann) Nándor*: Alkony eső után. Olajf. Ltsz.: 272; *Vágó Pál*: Szegedi árvíz. 1902. Olajf. Ltsz.: 50.485; Szegedi árvíz (Vázlat). Olajf. Ltsz.: 50.63; *Váradi Kálmán*: Tavasz szántás. Olajf. Ltsz.: 59.6; *Veres Mihály*: Inferno. Olajf. Ltsz.: 75.10; Ballada. Olajf. Ltsz.: 77.18; „Boszorkányszombat” Olajf. Ltsz.: 79.40; *Vén Emil*: Újságolvasó nő. Olajf. Ltsz.: 67.23; *Vincze András*: A bánya hősköltevény. Olajpasztell. Ltsz.: 75.6; A perc. Olajf. Ltsz.: 72.27; *Vinkler László*: Móra Ferenc mellképe. Olajf. Ltsz.: 50.540; Fikusz Madonnával. Olajf. Ltsz.: 50.12; Kompozíció. Acryl. Ltsz.: 75.17; Görög mitológia. Olajf. Ltsz.: 79.52; *Vlasics Károly*: Kis pletyka. Olajf. Ltsz.: 50.204; Tisza-partján. Olajf. Ltsz.: 67.6; Szénrakodás. Olajf. Ltsz.: 67.7; *Wanek S. Ferenc*: Tiszaparti részlet. Akvarell. Ltsz.: 79.5.

Zemplényi Tivadar: Krisztus betegetek gyógyít. Olajf. Ltsz.: 50.161; *Zoltánfy István*: T. L. a barátom. Tempera. 1969. Ltsz.: 69.17; Nagyanyám. Tempera. Ltsz.: 70.66; Kocsma. Tempera. Ltsz.: 71.19; *Zombori László*: Lány csendélettel. Olajf. Ltsz.: 68.10; Fejszés ember. Olajf. Ltsz.: 69.16; Tavasz. Olajf. Ltsz.: 73.7; Út a Fehértóhoz. Tempera. Ltsz.: 78.94; *Zombory Lajos*: Szántás. Olajf. Ltsz.: 50.508; Z. L.: adománya, 26 festmény (Önarckép, Olajf. Ltsz.: 337; Huszárverseny Szegeden. 1910. k. Olajf. Ltsz.: 50.200; Jéghordás ökrökkel. Olajf. Ltsz.: 55.545.).

DIE GEMÄLDESAMMLUNG DES SZEGEDINER MUSEUMS

Zoltán Szelesi

Die mehrere tausend Gemälde zählende Sammlung des Szegediner Museums dokumentiert würdig die Tatsache, daß die Entwicklungsrichtung der ungarischen Tafelbildmalerei des XIX. und XX. Jahrhunderts — wenn auch nicht mit dem Anspruch auf Vollständigkeit — doch gut von dieser Kollektion veranschaulicht wird.

Von den in Stil und Thematik vielfältigen Werken der alten und neueren Szegediner Malerei wird hier eine Auswahl geboten, die als repräsentativ gelten kann. Dazu reihen sich Werke, die von ausländischen, meist von alten italienischen Meistern stammen und die bei verschiedenen Schenkungen in die Sammlung gelangt waren. Der Wert des Bilderbestandes in unserem Museum war, vergleicht man ihn mit dem Gemäldematerial, das in den öffentlichen Sammlungen der großen Städte Ungarns zu finden ist, schon immer bedeutend.

Die im Ferenc Móra Museum aufbewahrte Tafelbildsammlung kann, wegen den nicht versiegenden, sondern eher häufiger werdenden Schenkungen und der bedeutenden Hilfe der staatlichen Kunstfürsorge, zudem wegen den planvoll gewordenen Anschaffungen, als bedeutendste südungarische Gemäldesammlung bezeichnet werden.

TORNYAI JÁNOS LEVELEI ID. ÉBER SÁNDORHOZ

KÓHEGYI MIHÁLY

(Baja, Türr István Múzeum)

Könyvek¹ és tanulmányok sora foglalkozott XX. századi festészetünk egyik legnagyobb alakjával: Tornyai Jánossal.² Ez felment bennünket attól, hogy életét, művészeti munkásságát hosszabban bemutassuk.

Szólunk kell azonban, ha röviden is, az itt közlésre kerülő levelek címzettjéről: idősebb Éber Sándorról, mert Baja város és Bács-Kiskun megye határán túl — méltatlanul — alig ismerik művészetét.³ A Ráckeresztúron született festő 1897-től 1900-ig Szé-

¹ *Bíró Béla*: A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. Budapest, 1955. című műve 1954-ig tartalmazza a nyomtatásban vagy más sokszorosításban megjelent műveket. *Tóthpál József*: Tornyai János (1869—1936). Bibliográfia. Hódmezővásárhely, 1969. munkája pedig elvileg minden Tornyaira vonatkozó cikket tartalmaz. Ezért mi csak ettől az időtől kezdve gyűjtöttük össze — a teljesség igénye nélkül — a Tornyai-iról szóló szakirodalmat. Régebbieket csak akkor említünk, ha azok Tóthpál bibliográfiájából kimaradtak.

² Állandó kiállítást Tornyai János hagyatékának. Viharsarok, 1956. május 29. — *Rácz Lajos*: Állandó Tornyai-képtárt Hódmezővásárhelynek. Még egyszer a nagy művész hagyatékáról. Viharsarok, 1956. október 4. — *Arányi Éva*: Tornyai János kiállítás. Hétfői Hírek, 1958. február 24. — Tornyai János emlékkiállítás, Szentés. Csongrád megyei Hírlap, 1960. július 3. — *Szemes*: Az Alföld festője. Nők Lapja, 1961. december 9. — Tornyai János festőművész emlékkiállítása a Magyar Nemzeti Galériában. Ismertette Havas Lujza. Népszava, 1961. december 10. — *Varga A. M. Sörgyári Dolgozó*, 1981. december 4. — *Gábor Ágnes*: Tornyai János. Textilmunkás, 1962. február. — Tornyai János emlékkiállítás (Magyar Nemzeti Galéria, Budapest). Ismerteti Balogh László. Szentendre, 1962. január 17. — *Dévényi Iván*. Vigilia, 1962. 118—120. — *Evangélikus Élet*, 1962. 3. szám 4. — Tornyai János emlékkiállítás (Szentendre). Ismerteti Alberti Mihály. Pest-megye, 1962. október 9. — *Cserhalmi Imre*: Mari néni, az egykori múzsa. Népszabadság, 1964. december 6. — *Tóth József*: Virág és emlékezés. Csongrád megyei Hírlap, 1964. szeptember 20. — Tornyai János festőművész kiállítása (Békéscsaba). Ismerteti G. V. I. Békés megyei Népújság, 1965. október 31. — *Almási Gyula Béla*: Ünnepejünk, vagy csak emlékezünk? Csongrád megyei Hírlap, 1969. szeptember 24. — *Dévényi Iván*: Három képzőművészeti évforduló. Jelenkor, 1969. 909—912. — *Dömötör János*: Tornyai János. Csongrád megyei Hírlap, 1969. január 19. — *Galyasi Miklós*: Tornyai János. Művészet, 1969. 10. szám 4—7. — *K. E.*: Tornyai János centenáriuma. Délmagyarország, 1969. január 19. — *Siklós János*: A Juss előtt. Csongrád megyei Hírlap, 1969. január 26. — *Simonka György*: Tornyai János. Petőfi Népe, 1969. január 18. — *zs. a.*: Száz éve született Tornyai János. Dolgozók Lapja, 1969. január 18.; Délmagyarország, 1969. január 19.; Hajdú Bihar Megyei Népújság, 1969. jan. 18.; Kiszalárd, 1969. január 18.; Békés Megyei Népújság, 1969. január 19.; Pest Megyei Hírlap, 1969. január 18. — Tornyai János festőművész kiállítása. (Kiskunfélegyháza). Ismerteti Holló László. Petőfi Népe, 1972. október 17. — Tornyai János festőművész kiállítása (Szentendre). Ismerteti Vigilia, 1974. 134.

³ *Platz Bonifác*: Egy magyar freskóművész. Budapesti Hírlap, 1911. augusztus 27. — *Kun Imre*: Bajai festőművészek. III. — Éber Sándor. Bajai Hírlap, 1917. július 5. — *Dezső Alajos*: Éber Sándor. Bajai Független Újság, 1920. január 1. — *Nikelszky Géza*: Éber Sándor pécsi portréi. Dunántúl, 1930. december 30. — Éber Sándor visszaérkezett Rómából. Bajai Újság, 1931. július 10. — *Nikelszky Géza*: A pécsi Ferencsek templomának új mennyezet képei. Dunántúl, 1933. december

Bertalan tanítványa volt a Mintarajziskolában. A Mester nagy hatással volt korai munkásságára, s mindig szeretettel, tisztelettel emlékezett vissza rá.⁴ A felkészülés éveit Kiskunfélegyházán (1900), majd Sárospatakon vállalt rajztanári állást, 1902-ben pedig a bajai Tanítóképzőbe került.⁵ Hivatását átérezve tehetségének, idejének, erejének javát áldozta a leendő néptanítók nevelésére.⁶ Sokoldalú, színes egyéniség volt, különösen a város zenei életének fellendítésén fáradozott sokat.⁷ Maga is gyűjtött népdalokat, melyeket saját átírásában adott elő.⁸ Korán felismerte Bartók Béla korszaknyitó szerepét. A művész bajai hangversenyét hosszú cikkben méltatta, melyet a következő mondattal fejezett be: „Óh áldott, boldog ország ez a szegény magyar haza, melynek éjszakájában ilyen fényes csillagok ragyognak, világítanak és vezetnek.”⁹

Id. Éber Sándor, mint egyházi freskófestő szerzett elsősorban megbecsülést magának (Baja — belvárosi templom, Baja — Rókus kápolna, Baja — józsefvárosi templom, Kelebia, Pécs, Hercegszántó, Nagykanizsa, Szászvár, Hajós, Bácsborsod, Tolna.)¹⁰ 1926-ban a Nemzeti Szalonban, 1925-ben, 1933-ban és 1965-ben Baján volt gyűjteményes kiállítása. A minden jóra, szépre érzékeny művészember lakásán (Jókai u. 19.) gyakran látta vendégül a Bajára jött, vagy a hosszabb-rövidebb időre letelepedett írókat, zenészeket, festőket. Természetes tehát, hogy Tornyai János is megfordult itt. Ennek részletes feldolgozását már elvégezte a magyar művészettörténetírás, mi legfeljebb idézhetnénk eredményeit.¹¹ Helyette inkább azt a 10 levelet mutatjuk be, melyek nemrég kerültek elő az Éber-hagyatékból, hiszen azok nemcsak a helyi, hanem a két világháború közötti egyetemes magyar festészet szempontjából is megérdemlik a figyelmet.

1

Kedves Sándorkám!

Ma olvastam a Te nagyon kedves és meleg szeretettől sugárzó nagyon szép cikkedet¹² és — zavarban vagyok, hogyan köszönjem azt meg...?

20. — Id. Éber Sándor megható beszédben búcsúzott Nagy István bajai festőművésztől. Bácskai Újság, 1937. február 17. — *Kováts Andor*: Országos hírű művészek kiállítása Baján. Petőfi Népe, 1957. június 25. — *Kincses Ferenc*: id. Éber Sándor. Petőfi Népe és Bajai Hírlap, 1960. június 22. — *Aszalós Endre*: id. Éber Sándor emlékkiállítás a bajai Tanítóképző Intézetben. Petőfi Népe, 1964. május 17. — Éber Sándor festőművész emlékkiállítása (Baja, Türr István Múzeum). A katalógus bevezetőjét írta Bodnár Éva. Budapest, 1965. — A kiállítást ismertette Bodnár Éva. Magyar Nemzet, 1965. október 7.

⁴ Id. Éber Sándornak a család tulajdonában levő naplójában 1905 körül szerepel egy bejegyzés, melyből megtudjuk, hogy a fiatal házasember elvitte bemutatni a feleségét Székely Bertalan-nak. A mester jó tanácsokkal látta el egykori tanítványát s mintegy 20 témát ajánlott megfestésre.

⁵ *Zádor Anna—Genthon István*: Művészeti Lexikon. Budapest, 1965. I. 581.

⁶ *Éber Sándor*: Kép a rajzoktatásunkról. A Rajz, 1904. március 1. — *D. Gy.*: Az új rajztanítási módszer. Bajai Közlöny, 1906. július 22. — Éber Sándor színeskrétái. Tolna megyei Közlöny, 1912. szeptember 29. — Éber Sándor. Bajai Hírlap, 1913. szeptember 25.

⁷ *Gál Zoltán*: A bajai Liszt Ferenc Kör története. (Kézirat.)

⁸ A Liszt Ferenc Kör házi hangversenye. Független Magyarország, 1929. január 10.

⁹ *Éber Sándor*: Fényszóró a magyar éjszakában. Bajai Újság, 1928. április 11.

¹⁰ *Késmárky Mária*: A pedagógus Éber Sándor. Művelődésügyünk, 13. kötet. 134—138.

¹¹ *Dömötör János*: Tornyai Baján. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1966—1967/1. 145—166.

¹² *Éber Sándor*: Tornyai János festőművész nagy sikere a barcelonai világkiállításon. Független Magyarország, 1930. február 27. A cikkből kiderül, hogy a „Sugovica” c. képpel nyerte Tornyai az aranyérmét. Éber Sándor utal arra, hogy húsz évvel ezelőtti kiállításakor is sok képe kelt el Tornyainak, majd így fejezi be cikkét: „Ha az utad Tornyai János újra erre vezet, amit várunk is: újra melegen ölelünk, Isten hozott-tal köszöntünk. Addig pedig ezúton a Rád való emlékezéssel örülünk Veled, nagyszerű művészi sikerednek.”

Annyival inkább, mert éppen most, e levél írásakor, borzalmasan nyomott és kutya-hangulatban vagyok, (ezer és egy okok miatt!).

Nem tudom szebben megköszönni, drága Sándorkám, a Te irántam való jó és változatlanul meleg érzéseidet, mint azzal, hogy őszintén bevallom Neked, hogy olyan ember szeretnék lenni, amilyennek Te (sebtében) olyan mesteri módon leváztál e cikkedben.

És mivel-hogy szeretnék, hát rajta is leszek teljes erőmből! Már csak a Te kedvéért is.

Egészség dolgában, szeretem hinni, hogy teljesen jól vagy és — fiatalodsz! Legalább is a pennád és ecseted erősen ezt bizonyítja. Tartsa is meg az Isten mindakettőt nagyon sokáig fiatalságban a parancsoló Mesterükkel együtt!! Kedves Feleséged Ő Nagyságának¹³ tiszteletteljes kézcsókjaimat, kedves gyermekeidnek¹⁴ pedig meleg üdvözetemet légy szíves átadni, engemet pedig, érdemetlenül is, tarts meg, kérlek, az eddigi szeretetednek legalább is egy kis hányadában!

Megismételt, meleg köszönettel vagyok (a legközelebbi viszontlátás reményében!)

Igaz, hálás barátod és
híved

Tornyai János

Bpest, 930. márc. 3.

2

Kedves Sándorom!

Hát sohse írsz már Te nekem?

Ám jól van, belényugodtam abba, hogy a tavalyelőtti névnapodra gratuláló levelemet máig válasz nélkül hagyta. Nem vagyok a formák embere. Talán Sándorkának sok gondja-baja van, vagy valami erősebb kitételemen — mint igaz keresztény, — egy kicsit megbotráncozott stb.! Vártam, — mint véleményem szerint ártatlan, — a jövő fejleményeket.

De a jövő fejlemény azt hozta, hogy érdememen felüli jó akarattal és olyan szeretettel dicsérsz, hogy újra írnom kellett... Muszáj volt.

Kigyelmed pedig erre a levelemre se válaszolt, — az ebadta!¹⁵

Ellenben, válasz helyett, mögfestötte Kegyelmed a kelebiai templom csodaszép freskóját!¹⁶ Hát erre már megint írnom kell, ha mindjárt a kellemetlen és nem „előkelő idegen” tolkodásának a látszatába eshetem is!

¹³ Éber Sándorné Bartsch Júlia.

¹⁴ Elsősorban Annára gondol, aki éppen ekkor Olaszországban járt tanulmányúton. (Bajai festőművész nő levele Firenzéből. Független Magyarország, 1930. február 26.) — A család másik tagja is festőművész volt. (Ifj. Éber Sándor gyűjteményes kiállítása nyílik március 26-án Pécsen. Petőfi Népe, 1960. március 16. — Ugyanarról a kiállításról Bajai Hírlap, 1960. március 16. és Dunántúli Napló, 1960. május 14. — Ifj. Éber Sándor műveinek kiállítása. Bajai Hírlap, 1961. május 10. és K. I.: Ifj. Éber Sándor festőművész kiállítása. Művészet, 1961. 9. szám 39—40. — Ifj. Éber Sándor. Tiszatáj, 1962. 5. szám 4. — Ifj. Éber Sándor képei Császártöltésen. Petőfi Népe, 1975. május 22.)

¹⁵ A Független Magyarország, 1930. február 27-i cikkre céloz, melyet Éber Sándor nyilván kivágott az újságból és elküldött Tornyainak, de levelet nem írt mellé, sőt Tornyai köszönő levelére sem válaszolt.

¹⁶ Kelebia a trianoni határ következtében vált ki Tompából s 1924-ben lett önálló község. Új templomába Éber Sándor freskója került, melyen Krisztus király látható. — (dr. ff): Az ünnepélyek sorozata Kelebián, gróf Zichy Gyula kalocsei érsek és dr. Scitovszky Béla belügyminiszter jelenlétében felszentelték az új kelebiai templomot. Független Magyarország, 1930. június 1.

Gratulálok Neked, Sándorkám, a régi, igaz szeretettel és kollegiális hűséggel!
Nagyon szeretném már látni azt a mennyezetet. S ha Isten segít, talán a nyáron megláthatom... És — írhatok róla.

(Fölöslegesnek tartottam „akkor” magamat eszűzálni a szegedi templom, Móra Fer. stb. ügyben. Mielőtt írtam volna, megtudtam, hogy Klebi atyánk¹⁷ már Márton Ferinek szánta és adta!)¹⁸

Talán a nyáron megláthatom, mondám, de, — az igazat megvallva, — szinte szégyellek már Baja második szülő hazámba nyaralni menni, ha Éber Sándorka barátom se nem ír, se meg nem látogat, ha idefennt jár...?

Mi az újság, kedves Sándorom? Remélem, úgy Te, mint egész kedves Családod egészséges és minden különös bajjoktól ment. (Kivéven a közös nyavalyánkat: a pénzbelieket.)

A betegséged, szeretem hinni, nem előre halad; de visszafelé, valamint visszafelé halad szeretett hazánk és talán az egész világ a művelődés, megértés és jólét útján...?

Nagyon boldog lennék, kedves Sándorom, ha mindezekről engem most már, templomfestészeti fáradozalmaid kipihenése után, vagy levélben, vagy személyes megjelenéseddél mielőbb megnyugtatni kegyeskednél...

(Nemrég véletlenül az utcán találkoztam a főispán ur¹⁹ és polgármester Ur²⁰ Ó Méltóságokkal; de éppen hogy csak üdvözöltük egymást s Te rólad csak azután akartam kérdezősködni, mikor már elhaladtak tőlem.)²¹

Hiszem, hogy nagyon jól vagy és nagyon jól vagytok mindnyájan.
Kedves Feleséged Ó Nagyságának tiszteletteljes kézcsókjaimat, kedves gyermekeidnek őszinte, meleg üdvözlétemet küldöm, Neked pedig, — vén pion!²² — egy jól megérdemelt hátbavágást a hosszú hallgatásodért!

Szeretettel ölel
igaz barátod

Bpest, 930. Máj. 30.

Tornyai földnélküli²³
János

¹⁷ Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter.

¹⁸ Márton Ferenc (1884—1940) festő, szobrász és grafikus. 1929-ben a szegedi Fogadalmi templomot díszítette mozaikokkal és freskókkal.

¹⁹ Bács-Bodrog vármegye főispánja ekkor Bisztray-Balku Gyula volt. (A főispán Baján. Független Magyarország, 1930. január 5.)

²⁰ Vojnics Ferenc volt a polgármester. (Beteg a polgármester. Független Magyarország, 1930. január 30. — Dr. Vojnics Ferenc 15 éve Baja város polgármestere. Bajai Újság, 1930. október 11.)

²¹ Bisztray-Balku Gyula 1930. május 10—13. között volt Budapesten. (Elutazott a főispán. Független Magyarország, 1930. május 10.)

²² Pion = a sakkban a gyalogost, parasztot nevezik így franciául. Bizalmas beszédben azt is jelenti, hogy valakit legyőz, megelőz, felülmúl. Tornyai tehát azt akarta kifejezni, hogy Éber Sándor felülmúlta őt a festészetben. Vagy a hasonló hangzás miatt egyszerűen csak kujon-t értett alatta?

²³ Célzás Földnélküli János angol királyra.

1. kép. Éber Sándorék szobája. Középen a Tornyairól festett kép látható

Kedves Sándorkám!

Ne csudálkozz rajta, hogy nagyon bájos és kedves leveledre nem válaszolhattam eddig. Nagyon beteg lettem, Sándorkám, azt hittem, magyarul mondva, hogy „üresen hagyom a csizmát”, vagy még magyarul, hogy megszűnik a fene.²⁴

De jobban lettem és egyre jobban vagyok s most már írni, sőt pingálni is tudok. Most, hogy helyhez vagyok kötve, inkább olvasok újságot is, így jutott a szemem elé egy kedves cikk, amely nekem, — akinek a Te jóvoltodból és kedvességéből Baja már valóságos második hazám, — jobban esett, mint akármi más eshetett volna.

Tudom, hogy nagyon jó barátja vagy a Polgármester Úr Ó Méltóságának, azonnal kivágtam és elküldöm Néked, hátha véletlenül nem kerülne ott a kezvedbe. Tudom, hogy Te épp úgy örülsz ennek, akár csak én, akinek szintén volt alkalma a bajai polgármester ur kedvességét tapasztalni.

Hát ennél szebben már nem írhatnak földönjáró emberről, kedves Sándorkám és igazán büszkék lehetünk a polgármesterünkre, mi boldog bajaiak!! Ha összejössz Vele mostanában, Sándorkám, kérlek tolmácsold Előtte az én gratulációimat, őszinte tiszteletemet és igaz örömet!²⁵

Hogy vagytok, Sándorkám? Remélem, jól. Betegségemben, ágyatnyomván heteken keresztül, nagyon sokszor megjelent előttem a kelebiai templom.²⁶ Ugy sajnáltam, hogy nem mehetek le, nem mehettem le megnézni. Illetve azt hittem, hogy — soha többé... Ugy látszik, az Isten másként rendelkezett, kezdek nagyon jól lenni és remekül gyógyulni s éppenséggel nem lehetetlen, hogy a nyár végé felé leszaladhatok, kedves Bajámra az én kedves Barátom karjaiba, s akkor kigyönyörködöm magamat a művedben s fordulhatok is vissza — dolgozni tovább.

Kedves Sándorom, vajjon otthon találak-e a nyár vége felé? Nem szeretném, ha hiába mennék. Ha ráérsz és megtudod mondani, megírhatnád nekem...? Azt is, hogy mikor szándékozol Baján a kiállításodat megtartani??²⁷ Ugy-e megírod?

²⁴ Tornyainak anyagi gondjai vannak ekkor, egészsége sem a legjobb. Hódmezővásárhely polgármestere ugyan fogadalmat tett a vásárhelyi művészek (Rudnay Gyula, Pásztor János, Pogány Jakab Ferenc, Kallós Ede, Darvassy István, Tornyai János) 1926-os tárlatán, hogy a város támogatni fogja művész fiait, de az évek múltak s minden maradt a régiben. 1929-ben ugyan Vásárhelyre látogatnak a város Budapesten élő művészei, de ez az alkalom sem melegíti fel a szülőváros és Tornyai között a már-már közömbössé vált légkört. *Dömötör János: A Tornyai-hagyaték története. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1963, 139—140.*

²⁵ Talán a Budapesti Hírlap pünkösdi számát küldte el Tornyai (1930. június 8.), melyben „Magyar megyék és városok” címmel, illusztrációkkal ismertetik a megyei és városi törvényhatóságok életét, történetét, gazdasági, kulturális és szociális állapotát. Ebben a sorozatban kapott helyet a „Baja fejlődésének akadályai” (15. oldal) című cikk, melynek névtelen szerzője megállapítja Bajáról, hogy bár létszám szerint a legkisebb törvényhatósági város, mégis az a fejlett önkormányzati szellem, mely a törvényhatóság működését jellemzi s annak a nemzeti egység érdekében a politika mentes törvényhatósági élet megteremtésében tetőzik, az első törvényhatósági városok közé emeli. (A pesti újság tartalmát szokatlanul bőven ismerteti a Független Magyarország, 1930. június 14. száma.)

²⁶ A kelebiai ünnepről, jóval visszafogottabb hangon, a másik bajai újság is megemlékezett. (Hármas ünnep a határon. Bajai Újság, 1930. május 29. — *Mamusich József: Kelebia ünnepe. Bajai Újság, 1930. május 31.*)

²⁷ Id. Éber Sándorról egyetlen, rövid hír jelent meg az újságban, mely címében is kifejezi a lényegét. (Éber Sándor nyerte a Nemzeti Szalon ezüstérmét az árpádházi szentek kiállításán. Bajai Újság, 1930. augusztus 19.) — Összel arról adnak hírt, hogy négy festő (Iványi-Grünwald Béla, Rudnay Gyula, Márk Lajos, Éber Sándor) kiállítása nyílik Baján. (Október 11-én megnyílik Baján a legelőkelőbb magyar festőművészek képkiallítása. Bajai Újság, 1930. október 4.) A Pictura Hungarica néven szerveződő csoport Belgrádba is le akarta vinni a bajai anyagot, melyben Iványi-

Kedves Feleséged Ő Nagyságának tiszteletteljes kézcsókjaimat, kedves gyermekeiteknek pedig őszinte, meleg üdvözetemet küldöm Téged szeretettel öllelek (hátbágás nélkül!)

Igaz barátod
Joannes de Tornyai

Bpest, 930. júl. 17.

4

Aranyos Sándorkám!

Az a kérdés, hogy kukorica-csutka-e még a mindennapi kenyered s hogy van-e alapos reményed, hogy végérvényesen meggyógyulj az u.n. cukorbetegségből?

Azért kérdezem most ezt, mert van egy jó orvosom, aki kigyógyítana ebből. Sőt örök-ifjúvá tenné a porhüvelyedet is, hogy egyenlő legyen az örökifjú lölköddel.

Én, illik tudni, egy jó hónappal ezelőtt olyan beteg lettem, hogy minden reményem és kilátásom megvolt arra, hogy egyszer s mindenkorra megesz a fene, — hogy kálomistán fejzzem ki magamat. De a jó Isten másként határozott s úgy látszik, még embőr is lehet belőlem...

Te reád gondoltam, drága Sándorötsém és ritka ragyogású templomfestő barátom, amikor az én kedves hemopata²⁸ orvosom visszarántott a Lethe²⁹ partjáról...

Hiszem, sőt majdnem bizonyosan tudom, hogy Téged játszva teljesen kigyógyí-

---

Grünwald „Tavaszi ébredése” című képe szerepelt (Magyar művészkiállítások tárlata Baján. Független Magyarország, 1930. október 5.) A kiállítás október 12-én nyílt. (A legnagyobb mesterek kollektív kiállítása Baján. Független Magyarország, 1930. október 7.) Néhány nap múlva arról olvasunk, hogy az eredetileg tervezett négy mesteren kívül még Pécsi-Pilch Dezső, Hermann Lipót és Ágoston Vencel képei is szerepelnek majd. (A Pictura Hungarica reprezentatív kiállítása Baján. Bajai Újság, 1930. október 11.) Iványi-Grünwald Béla 15—20 képet szándékozott kiállítani. (Beszélgetés a tárlat előtt a kiállító festőművészekkel. Független Magyarország, 1930. október 10.) — A kiállítás előestéjén mindkét helyi újság hosszabb cikkben méltatja a kiállító művészeket. Iványi-Grünwald 25. Éber Sándor 25 képpel jelentkezik. (A magyar festőművészet mestereinek kiállítása holnap délután nyílik a Nemzeti Szállóban. Bajai Újság, 1930. október 12.) Ágoston Vencel három olajképet állít ki. Az újságban szerepel Iványi-Grünwald 8×12 cm-es arcképe. Ez talán az első ilyen nagyalakú fotó bajai újságban. (A magyar festőművészet mestereinek kiállítását holnap dr. Puskás Dezső h. polgármester fogja megnyitni. Független Magyarország, 1930. október 12.) Iványi-Grünwald Bélát és Pécsi-Pilch Dezsőt a város ünnepélyesen fogadta. A polgármester-helyettes megnyitó beszédét mintegy 150 fős közönség hallgatta végig. (Kultur-megmozdulás Baján. Független Magyarország, 1930. október 14.) Az első napon hat kép kelt el. (Dr. Puskás Dezső nyitotta meg a magyar nagymesterek bajai kiállítását. Bajai Újság, 1930. október 14.) — A megnyitó beszédet teljes terjedelemben közölték. (Dr. Puskás Dezső helyettes polgármesternek a nagymesterek képkiallításán elmondott mélyhatású megnyitó beszéde. Bajai Újság, 1930. október 15.) Iványi-Grünwalddal három hasábos beszélgetést készített a helyi riporter. A mester megígérte, hogy a tél folyamán néhány hétre Bajára jön. (Beszélgetés Iványi-Grünwald Béla festőművésszel. Független Magyarország, 1930. október 16.) Éber Sándor a „Golgota” c. műve mellett Tornyai Jánosról festett arcképét is kiállította. (Nagy az érdeklődés a fővárosi és bajai festőművészek kiállítására iránt. Bajai Újság, 1930. október 17.) A kiállítók között volt ifj. Éber Sándor mintegy 15 apróbb olajfestménye. (Kritika a fővárosi és helybeli festőművészek kiállításáról. Független Magyarország, 1930. október 18.) A kiállításnak katalógusa is volt, melynek előszavát Lázár Béla írta (Színfoltok a Pictura Hungarica kiállításáról. Független Magyarország, 1930. október 19.) Zempléni Viktor volt a kilencedik kiállító. (A művészek kúfárjainak árulása az egyszerű értelmű emberek szépérzéke ellen. Bajai Újság, 1930. október 19.)

²⁸A vér megbetegedésével foglalkozó orvos.

²⁹Lethe a görög mitológiában az alvilág egyik folyója. Ha vízből a holtak lelkei ittak, elfelejtették földi életük szenvedéseit.

tana abból a tréfa-betegségből, ha engem a rém sulyosból szinte egy jó hónap alatt kirántott...

Volna-e kedved teljesen egészséges és ifjú lenni? Ha igen, csak gyere fel és keresd fel bátran Dr. Kovács Izsó főorvos urat, aki testvéri szeretettel vár és testvéri honoráriumért meg is cselekszi szívesen. (Vilmos császár-út 18.)

Nem tudom, ki az orvosod és hogy vagy a haladással megelégedve; csupán annyit tudok, — de ezt aztán bizonyosan, — hogy nagyon de nagyon örülnék, ha Te ledobhatnád a hátadról azt a kellemetlen zsákot, amelyet eddig cipeltél ott, ha nem is volt talán tulságosan nehéz.

Szóval: szeretném, ha már egyszer kedvedre jóllakhatnál jó búza kenyérral, — amit adjon is az Isten!

Kedves Feleséged Ő Nagyságának és Bájosságának tiszteletteljes kézcsókjaimat, kedves gyermekeidnek meleg üdvözetemet, Néked szerető simogatásomat (hátbavágás nélkül!) küldöm!

Tornyai János

Bpest, 930. júl. 22.

(Ü.i.: válacot kérek és várok!)

5

Édes de Éberkém!

Leveleink most keresztettk egymást! Nem baj, jobb, mintha 2—3 hétbe íránk egyszer egymásnak! Igaz?

Nagyon jól teszed, hogy *őszintén* tudatsz minden lépésedről. (piktonról!)³⁰ Először is örömet szerzel vele agg, vén apádnak, másodszor: „hallgatok, mint a sír”, harmadszor: esetleg egy kis jó tanácsot is tudok adni.

Eszembe jut Hosszú Márton komám és kollégánk.³¹ Nagyon jó gyerek; de hallatlanul, égbekiáltó módon komisz festő. Legutóbb föstötötte a szent Atyát s mondatom, remekül kihasználta a szerencséjét s sok pénzt keres vele.

Először is valami nemtom milyen kitüntetését kapott (nem vagyok pápista, nem ismerem a pápai lovag, vagy mi kitüntetését,) ezt nem mulasztotta el személyesen elvinni mindegyik laphoz, azok közölték az ő arcmásával együtt. Ennek a révén osztán híres festő lett az egészen ifjú ember. (Ezt a kitüntetését Márton Feri székelygőbé barátunk is szerette volna; de meg nem kaphatta, mivel nem a szent házasságból; hanem csak olyan „orozva-költött” gyermeke van.)³²

Ha már Te, kedves Sándorom, nemcsak a vallás-szabta; de a Krisztus szerint is valóban szent házasságban élsz és abban olyan sok szép és jó gyermeknek adtál életet (és kenyeret!) a Szent Atya már keresve sem adhatná jobb helyre ezt a kitüntetését; Te azt, mint ember is jobban megérdemeled ezer másnál, mint művész is 10.000 másnál! Ergo: légy rajta, hogy ezt megkapjad és könnyebben szerezz kenyeret nagy és gyönyörű szép családodnak... Igazam van?³³ Hogy én ennek nagyon örülnek, azt már nem teszem kérdőjelbe; hanem felkiáltóba!

³⁰ Ilyen alakjában nem értem. Talán a már korábban használt pion szót akarta leírni Tornyai. Az előtte álló „lépésedről” megismérlése lenne akkor ez a szó, kicsit olyan „sakkhúzás” értelemben.

³¹ Hosszú Márton (1894—) A Pro Ecclesia et Pontifice aranykereszt tulajdonosa. Számos hazai és külföldi közéleti személyiség arcképének megfestője. *Rátly Zoltán—Strazimir Oszkár: A magyar legújabb kor lexikona.* Budapest, 1932. 627.

³² Márton Ferencről az 1930. május 30. keltezésű levélben is szó esett. Ő nyerte el — többek között Éber Sándor elől — a szegedi Fogadalmi templom freskóinak a pályázatát.

³³ Hét gyermekük volt.

És fogok is örülni; mert Te, most az egyszer, szót fogadsz nekem a kitűntetés dolgában is, az orvos dolgában is. Nagyszerűen meg gyógyulsz Sándorkám és pedig *kellemes* módon. Fű és gyökér keverék teát iszol valószínűleg; dohányozni, bort inni stb. stb. szabad... Jó orvos az öreg, mindezeket az orvosi tilalmakat ostoba babonának tartja s azt hiszem, diatázní se kell, legalább is nagyon rövid ideig. És gyógyúl és örül az ember, mint a pinty!!! Vedd ezeket tőlem nagyon komolyan, kérlek alássan. És ne térj fölötte napirendre. Én igaz szívből szeretlek titeket és javadat akarom és megbízható, komoly vén számár vagyok, elhíheded.

Ezért örülök nagyon, hogy írod, hogy aug. közepén feljössz, mert akkor hatalmamban leszel. Fülön foglak és megse állok Veled Izsó tatáig! Jó lesz? Az ő kúráját folytathatod utban is, festés közben is, otthon is — igaz lelki örömmel és testi gyönyörűséggel!

Aranyos kis Ancikánknak persze, hogy írok, mihelyt rendesen tudok írni.³⁴ Köszönöm a címét!

Ami engem illet, őszintén szolva, azért is szerettem [volna] tudni, hogy ki állítasz-e mostanában Baján; mert akkor én hallgatok; de ha ki nem állítasz, azt gondolom, hogy kár volna azt a kis „kőcscsögöt” idegen piktornak, pláne műkereskedő zsidónak átengedni. Jobb helyen lenne az egy szegény piktornak zsebében. Plane az én zsebemben. Így állván a dolog, nem lehetetlen, hogy még az idén megjelenek olyan egész picike 100 pengős képekkel az ősz elején. Talán csak sikerül valami.³⁵ Ténnapelőtt voltak itt nálam Balogh tanár kollega és felesége.³⁶ Aszondik, hogy nagyon büszke Baján, az, aki képet vett tőlem, — az Általad remekül publikált arany érem óta!³⁷

Hogy hogy tudnók az időt összeegyeztetni Sándorkám, hogy mikor Te Pestre jössz, én itt legyek s mikor én Bajára mehetek, Téged ott találhassalak, — ezen föl most a tökfajem. Azt hiszem, ha lesz valami a kiállításomból, az Sept. közepén-végén nyílik, mint az Ancikáé. Ergo: aug. végéig itt maradhatok, ha ugyan bírom a lakásomban az örült hőséget.³⁸ Ha nem bírom, alóbb legőzhajózom és újra felgőzhajózom az anyagért.³⁹ A helyiségre nézve, azt hiszem, legjobb lenne nekem (mivel a Takács helyiségében soha többé!) a másik szállodában, a tulajdonosok nagyon jó embereim és kedves vevőim voltak.⁴⁰ Tavaly is ott szálltam meg néhány napra. Kedves keresztény és igazi úri emberek.

Majd megbeszéljük, ugy-e?

Örületesen sok gonddal és bajjal élek és kódis vagyok, Sándorkám. Utóbbi nem is baj, már megszoktam, mint a Toldi Miklós lova a koplalást (vagy a cigány

³⁴ Éber Anna (Anci) hosszabb ideig Firenzében tartózkodott ebben az időben.

³⁵ Tornyaiinak erre a kiállítására nem került sor.

³⁶ Balogh S. Károly bajai rajztanár. Maga is festett. Néhány képét a bajai múzeum őrzi.

³⁷ *Éber Sándor*: Tornyai János festőművész nagy sikere a barcelonai világkiállításon. Független Magyarország, 1930. február 27. cikkére utal.

³⁸ Tornyai ekkor a Horánszky (ma Makarenko) u. 9. számú ház III. emeletén lakott, ahol a tetőtérbe egy 6×7 kis rekeszekből álló nagy ablakot vágattak és építettek.

³⁹ Pestről legolcsóbban a menetrendszerű hajójáráttal lehetett leutazni Bajára és vissza. Tornyai bizonyára az ártéri erdők szépségét is megcsodálta.

⁴⁰ A kiállításokat általában a Nemzeti (ma Duna) Szálló — azóta lebontott — hangversenytermében rendezték. Ennek tulajdonosa Takács Vilmos volt. A Központi Szállodában (ma Művelődési Ház) szerette volna megrendezni Tornyai kiállítását. Ez és a szomszédos mozi is Fiedler József tulajdonában volt.

lova?) de a betegségem ilyen állapotban igazán rosszkor jött, még rosszabbkor az, hogy Petrovics főigazgató Urunk, atyai barátom és jóakaróm, ezelőtt 3 évvel vett tőlem egy nagyobb képet (2000 p. kiáll. ár) a Szépműv. részére.⁴¹ 3 év óta hiteget, várakoztat, hogy mihelyt lesz pénz, fizet. Türelmesen vártam 3 éven át, (míg közben már-már kidobtak a lakásomból nem fizetés mián!) most hogy beteg lettem, elküldtem hozzá egy kispénzért Rózsiat,⁴² (magam se menni, se írni nem tudtam!) s ekkor, (3 év után!) kiböki, hogy nagy tévedés, nem vevődött meg a kép! — Hát akkor miért fogták ott és tartották ott 3 évig, — kérdi Rózsi.

— „Igen, emlékszem, tervbe volt véve; de sajnos, nem vevődött meg!” Nohát, ilyen is történhetik, Sándorom.

(„Visszatáncolódt” Petrov. jó akaróm!)

(5 nagy képet állítottam akkor ki egyszerre, utána megint 3—4-et kaptam Jankó J.-díjat, Vaszary-díjat és pénzt semmit!!!) „letagadódott” az ígéret szó: „legyen egészen nyugodt, meg van véve a kép, csak most még nem tudok fizetni, legközelebb fizethetek.” stb. stb.⁴³

Láttál Te már ilyet? Ugy látszik, nem csak a hadikölcsönnél, de másutt is nagyot hall az állam, mikor az ígéretet be kellene váltani!

Igy érdemes Magyarországon becsületes, ideális piktornak lenni, — barátom Sándor!!*

Nem nagyon rettegetem — ilyen állapotban — a megdögléstől, mikor nagyon közel állottam hozzá; de talán éppen ezért — nem döglöttem meg, még eddig.

Élj boldogul, Kedves jó Sándorom és mentsen meg Tégedet az Isten az enyémehez hasonló élettől és Gézánétól,⁴⁴ igaz szívből kívánom!

Nem lotyogok már többet, kifáradtam! Kézcsók kedves Feleséged Ő Nagyságának

ölel

Jankó de Tornyai

Bpest, 930. júl. 23.

Nagyon szeretném már látni a kelebiai művedet, — aztán nyugodt lélekkel döglöm meg!

T. J.

*Még szerencse, hogy a barcelonai Sugovica képeket ott marasztalta a spanyol állam a Múzeum részére, másként egy vasam se lenne most!⁴⁵

⁴¹ Petrovics Elek (1873—1945) művészettörténész, aki 21 éven át (1914—1935) volt a Szépművészeti Múzeum főigazgatója.

⁴² Szabó Proits Rozália 1925 óta volt Tornyai gondozója és ügyeiben segítő társa. 1932. július 10-én feleségül vette.

⁴³ Ezt a bekezdést utólag, a levélpapír szélén, keresztbe szúrta be Tornyai.

⁴⁴ Szász Géza felesége. Tornyai 1928-ban náluk lakott, de ez a tartózkodás nem volt egészen súrlódásmentes. Szász Gézáné ragaszkodott a kisváros viselkedési rendjéhez, Tornyai viszont ezt nehezen tűrte. — Szász Géza családjáról: Meghalt Szász Ottó, törvényhatósági bizottsági tag kedden hajnali három órakor. Független Magyarország, 1935. május 22. — Szász Géza és Tornyai megismerkedéséről nincsenek adataink, de bizonyos, hogy az 1910-es évek elején már találkoztak, mert ennek cikk őrzi nyomát. *Szász Géza: Tornyai János képei.* Magyar Nemzet, 1911. október 22.

⁴⁵ Az utolsó bekezdést csillaggal jelölte és az Így érdemes Magyarországon... mondat végére kívánta beszúrni.

Drága Sándorkám! Nagy Pista kedves barátom, Magyarország legkomolyabb művésze és legkedvesebb embere, Baján van, mint azt ma Lyka Carlótól megtudtam.⁴⁶ Írtam is Neki azonnal s írok Neked is, — keressétek meg egymást és szeressétek egymást! (Áldott jó gyerek mindakettő!! Ha öreg is!)

Ma Tipics Zoltánnal beszéltem. Nagyon szeretné a Magyarságban közölni a rólam füstött arcképedet s kért, hogy kérjem el Tőled a fényképét, amelyet én most ünnepélyesen megteszek. (Az én cimemre is küldhetnéd, kedves Sándorom...)⁴⁷

Remélem, ha másban nem is; de egészség dolgában nagyon jól vagy, kedves Sándorom? (Pista, szegény, kicsit csehül állott mikor legutóbb idefennt találkoztam vele. De, a képeiből ítélve, most már teljesen kiheverte.) Te miért nem küldtél a „Nemzeti”-re, Sándorkám? Bizony a kiállítás (Nálad nélkül) nagyon gyöngé. Nagy Pista mentette meg a niveauját 3 szép képével!!!

Tiszteletteljes kézcsokomat add át kérlek, kedves Feleséged és leánykáid Ő Nagyságaiknak s meleg kézszorításomat a fiúknak! Remélem, mindnyájan nagyon jól vagytok.

A jó barátaimat szeretettel üdvözölve s Téged ölelve vagyok

öreg Jankód.

1934. ápr. 3.

Az arckép fényképének elküldésére (mielőbbi) ismételten kérlek és azt várva-várom!⁴⁸

Drága jó Sándorkám!

Előre bocsátom, hogy sok marhaságot fogok most Neked írni (de ugyan mikor írtam okosságot?! de soha igazabb szívből nem kértelek semmire, (pedig hej be sokszor kértelek!) mint most:

Minden sok bajod, vesződséged, dolgaid dacára is keresd fel azonnal Nagy Pistát, *Magyarország legsúlyosabb festőjét*, az én kedves jó barátomat. (Lakik Baja, Mátéházi-ut 6.) és csókold össze helyettem és szeresd úgy, ahogy engemet szerettél érdemtelenül. Ő érdemes rá a múltjánál és jelenénél fogva! A múltja csupa becsületes, Kőrösi Csoma Sándoros rajongás — és dolgozás. Kitartó, csöndben dolgozás! A jelenje: ideg kifáradás, elcsüggedés a hosszú, eredménytelen rettenetes harcban, az örök magyar művész sors!!

Rakd reá, kérlek nagyon szépen, azt a sok kedvességet, szeretetet, jóságot, amelyet én rám ráhalmaztál, és — meggyógyítod a beteg megsebzett lelkét és visszaadod Őt a Magyar Művészetnek!

Tehet-e ennél nemesebbet halandó ember?

És harsogd a fülébe és lelkébe az én kedves Saulich⁴⁹ író és főszerkesztő barátomnak (aki véghetetlenül nemes, jó szívű ember! csak azt hiszi, hogy én ezt nem

⁴⁶ Nagy István bajai éveiről *Késmárky Mária*: Nagy István Baján. Forrás, 1974. 9. szám 74—84. Lyka Carlo = Lyka Károly (1869—1965) legkiválóbb művészettörténészeink egyike.

⁴⁷ Nem tudunk arról, hogy az arckép megjelent-e ekkor, de Tornyai halálakor a Magyar Művészet 1936. szeptemberi száma a címlapján hozta.

⁴⁸ A kézzel írott levelezőlap bal sarkában a feladó: Tornyai János. VIII. Horánszky utca 9. III. 18. A levél keletbélyegzője május 2.

⁴⁹ Szaulich Antal újságíró 1921—22-ben volt a Független Magyarország felelős szerkesztője, Tornyai bajai tartózkodása alatt pedig helyettes szerkesztője volt a lapnak. *Hirn László—Szaulich Antal szerk.*: Bácskai fejek. Baja, 1928. (Nincs lapszámolás a kötetben.)

tudom!!!) hogy *ma Nagy Pista a legsúlyosabb és legbecsületesebb piktora Magyarországnak*. S hogy ezt nemcsak én vallom szívem és lelkem legtisztább érzéseivel; de tudja (ha nem is *vallja!*?) minden számtottevő komoly magyar művész és u.n. intellektuell. Öregek és fiatalok egyformán érzik és tudják ezt.

60 éven túl van Pista. A múltja csupa Kőrösi Csoma Sándoros rajongás, küzdés, csöndben dolgozás, rettenetes küzdelem; a jelenje: idegkimerülés, lehangolt-ság, kétségbeesés, a legtipikusabb magyar művészsor!

A tavalyi „Nemzeti” kiállításon láttam őt legutoljára. S olyan állapotban, hogy bizony nagyon megsajnáltam. Megsajnáltam én, a legszánandóbb magyar piktor!

Ugy láttam, hogy idegileg Ő még nálamnál is csehebbül áll.⁵⁰

Az idei „Nemzetin” az ő 3 nagyon szép képe az, amit meg lehet nézni komoly művészembernek és amely 3 kép megmenti a tárlat becsületét, nívóját...⁵¹

Persze, eldugva, vidéki olcsó, silány ráházással, úgy hogy a kutya se veszi észre, nemhogy a hivatalos előkelőségek! A niemandok meg tombolnak-ordítanak!⁵²

Néhány fiatal, komoly tehetség, festő és szobrász, Barcsay Jenő, Vargha Oszkár összefogtak. „Disznóság, hogy ilyen legelsőrangú művészt így eldugnak és a kutya se ugat meg” — s beválasztották Pistát (velem együtt!) a „Kút” törzstagjaul.⁵³

Ez az egész, ami eddig „lelki medicine” történt!

Mindenesetre ez a jövő művészetének együttérzése és szeretete a Pista művészetével. S próbálunk tovább menni: a hivatalos nagyfejúek közömbösségét is eloszlatni... De hogy milyen mértékben sikerül ez s ennek anyagiakra váltása csak némileg is, — azt az Uristen tudja csak. S ha megy is, mikor ér még ez Bajára — Pistához, akinek sürgősen nagyon is nagy szüksége volna rá.⁵⁴

Azért kereslek most fel, jelen soraimmal és kérésemmel, drága öreg barátom, Sándorkám. Keresd fel Őt (minden szar-etiquette mellőzésével) és szeressed őt és tégy érdekében azt, amit csak megtehetsz. A mi kedves fővezérigazgató barátunknak is mondd meg, hogy őszinte tisztelettel és szeretettel üdvözlöm őt és üzenem, hogy soha jobb és kamatozóbb helyre nem tehetné a Takaréknak és a Maga garasait, mintha Nagy Pista képet venne rajta s erre most olyan jó alkalma lehet.⁵⁵ Pistának rengeteg jó képe van s Ti azt most mind végignézhettek.⁵⁶

Irhatnál is néhány lelkes sort a bajai Ujságokban ezekről a dolgokról, kedves Sándorkám, a Te ékes, jól fogó pennáddal.

Szóval: — amit tehetsz.

⁵⁰ Nagy Istvánt a bajai kórház idegosztályán több ízben kezelték. A feljegyzéseket dr. Schwabik József főorvos készült feldolgozni.

⁵¹ Bajai éveit erős támasza volt Nagy Istvánnak az idős Tornyai János szerető barátsága. 1934 tavaszán levelezőlapon ezt írja: „Drága jó Pistám! Ma tudtam meg a címedet Lyka Carló barátomtól. Barcsayval együtt nézegettük a remek három művedet, mely idén a Nemzeti Kiállítás legjobb képe!!!” *Radocsay Dénes*: Emlékezés Nagy Istvánra, 1873—1937. Szépművészet, 1943. 12. sz.

⁵² Niemandok = senkiházi, silány művészek.

⁵³ KUT = Képzőművészek Új Társasága. A baloldali polgári szemléletű csoport 1924—1949 között működött.

⁵⁴ *Lyka Károly*: Parlagok piktora. Új Idők, 1934. május 27. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy Lyka cikke is a segítés (figyelem felkeltés) egyik módja volt.

⁵⁵ Bessenyi Miklós, a bajai Takarékpénztár főigazgatója, műgyűjtő volt. Nemegyszer a Takarékpénztár és a maga számára külön-külön vett képet a Baján kiállító művészekről. (Vitéz Kemény Simon képei. Független Magyarország, 1930. február 5.)

⁵⁶ Ifj. Éber Sándor — édesapja nem lévén idehaza — elkísérte Bessenyi Miklóst a képvásárlásra. Marcsa néni (Nagy István felesége) kirakott néhány képet eléjük, mire Bessenyi kérdésen nézett Éber Sándorra. „Ezekből vegyek?” — látszott tekintetén. Éber Sándor némán bólintott. Két vagy három képet vett meg ekkor Bessenyi. (Éber Sándor szóbeli közlése.)

Miért nem küldtél az idei Nemzetire?⁵⁷

Mikor látlak?? Én már nem sokáig maradok itt, ezen a lakáson, (felmondtak máj. hóban) s az isten tudja, hogy és hol leszek?!!

Szeretnélek már látni!...

Régen nem ültem a „páfrányok” hazájában, a padon!!!⁵⁸ (A lev. lapomon írt kéresemet arcképem fényképének az elküldését a „Magyarság” részére, remélem, megkaptad és teljesítetted?)

Kedves Családod minden egyes tagját tisztelettel és szeretettel üdvözölve s a hölgyeknek kézcsókomat küldve maradok

öreg barátod

Tornyai János

Bpest, 1934. máj. 5.

Az Isten áldjon benneteket minden jóval, jó egészséggel! T. J.

8

Kedves jó Sándor *öcsém!* Engedd meg, hogy most csak így, kutyafuttában, lev. lapon tudassalak, hogy nagyon kedves soraidat a kért fényképpel együtt megkaptam és nagyon szépen köszönöm ugy kedveseid üdvözlését, mint a „gyors és előzékeny kiszolgálást!” Azért is írok most ilyen futtában, mivel tegnap jó Nagy Pista barátunk váratlanul betoppant hozzám (nehány pompás képpel a hónya alatt!) s most vele vagyok elfoglalva. Nagy és igaz elragadtatással beszél nemcsak a komoly tehetségedről s képeitekről (gyermekeid) de a Te kedvességedről, s szeretteid kedvességéről stb. stb. Jól esett hallgatnom; Te ugy is elég szűkszavú vagy, ha Rólatok, egészségi állapotodról stb. volna szó!

Ami „áradozásaidat” illeti (rólam s piktúrámról stb.) azt ezennel visszafordítom tehát Te reád! (Most már Nagy Pistával megerősítve!)

(Azt hiszem, hogy remek arcképeimet a Magyarorságon kívül *másutt is* „elnyomom” némi szerénységgel. Nem mint pofázmányomat; de mint jól megfogott és szélesen letett remek portrét!!) Senki se akarja elhinni, hogy éjjel, másfél óra alatt készült. (Hátmég ha tudnák, hogy a „legkétségbeesett állapotodban!” Ma is nevetek a fura helyzeteden, ha eszembe jut!)⁵⁹

De bezárom már leveletem; mert nagyon sok kedves és felejthetetlen és — örökre elmúlt emlék tolakodik elém! S ha jól esik is Veled s közöttetek lenni, nem akarok újra ugy járni, mint a portré-festés alkalmával... .

Levelem frissesége s betűim kaligrafikus volta mind-mind hazug póz, (eltakarni a valóságot!) — de az irántatok való tiszteletem és szeretetem — az nem póz, Sándorkám! Kézcsók és nagyon meleg, hálás üdvözlés az egész „Népednek”!

ölel

Jankód.

Bpest, 1934. máj. 12.

⁵⁷ Az augusztus 16-án nyílt kiállításon Ágoston Vencel, Balogh S. Károly, Dercsényi Aladár, Gáspár János, Miskolczy Ferenc szerepelt, „...s végül a bajai művészetnek kimagasló vezetője Nagy István 21 pasztellal. Kár, hogy a 3 Éber az utolsó pillanatban lemondotta a kiállításon való részvételét.” (Baja városnak és művészeinek tárlata a Nemzeti Szalonban. Független Magyarország, 1935. augusztus 22. — Az Éber család nem vesz részt a város által rendezendő budapesti kiállításon. Bácskai Újság, 1935. augusztus 11. — Az Éber család önálló kiállítást rendez. Bácskai Újság, 1935. december 1.)

⁵⁸ Éber Sándor házában (Jókai u. 19.).

⁵⁹ A legsikerültebb Tornyai arckép létrejöttének körülményeire *Dömötör János*: Tornyai Baján. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1967. 157.

(Persze, hogy jövőbéli lakásomat [a sír kivételével] tudatni fogom Veled. Nem olyan könnyű én tőlem megszabadulni!!!)⁶⁰

9

Kedves Sándorom!

„Mély tisztelettel és szívbeli szeretettel hívlak meg Tégedet, kedves Feleséged Ő Nagyságát és kedves gyermekeidet a nagy kollektív kiállításom ünnepélyes megnyitására s az ezt megelőző, 50 éves pepecseléseimet jubiláló ünnepségre.⁶¹

(Kiáll. megnyitás nov. 18. Vasárn. d. e. Jub. ünnepély nov. 17. Szomb. este. *Mindkettő Hódmezővásárh.*)

Mindkettőt maga a Város, a Tornyai Társaság és a TESZ rendezi, írók-művészek, irod. tudom. s műv. egyesületek bevonásával stb. (És az én bevonásommal is, sajna!)

Nagyon boldog lennék, ha e „nehéz óráimban” is velem lehetnél, lehetnétek, — noha erre a mai helyzetben és zaklató világban gondolnom is örült, édes ábránd!

Drága Ancikánk ügyében néhány levelet annak idején elmentesztettem, persze.⁶² Sikert kívánok neki szíveimből!

Kedves Feleséged Ő Nagyságának, Ancikánknak tiszteletteljes kézcsókom átadását kérve s egész Családodat meleg szeretettel üdvözölve maradok

holtig hálás híved, barátod
öreg Tornyai János

Bpest, 1934. nov. 5.

(Szász G. a napokban,⁶³ Nagy Pista ma járt nálam.)⁶⁴

⁶⁰ Kézrel írott levelezőlap. Feladó: Tornyai festő. VIII. Horánszky-u. 9. III. 18.

⁶¹ Hódmezővásárhely, ha kissé későn is, de pártfogásába veszi festő fiát. 1934 nyarán alakult a Tornyai Társaság (Tornyai Társaság alakulása. Vásárhelyi Friss Újság, 1934. július 13.). Festői munkásságának 50 éves jubileuma alkalmából nagy kiállítást rendeznek, amely komoly anyagi sikert is hozott az öreg művésznek (Vásárhelyi Reggeli Újság, 1934. november 11., 18., 21., 22.).

⁶² Éber Anna ügyéről nem tudunk közelebbit.

⁶³ Szász Géza „villájában” (Petőfi szőlők) lakott 1928-ban mintegy három hónapig Tornyai János, a vele együtt levő Szabó Proits Rozáliával, későbbi feleségével. Szász Géza sűrűn fordult meg Pesten, mert az Új Időkben tárcái és novellái jelentek meg. *Szász Géza: Amit mindenkinek tudnia kell Bajáról. Új Idők, 1934. 269.*

⁶⁴ Tornyai pártfogása nem volt eredménytelen, mert a következő évben egy közös és egy önálló kiállítással szerepelt Budapesten. A Nemzeti Szalon kiállítására katalógus is készült. (Bajai képzőművészek kiállítása és a bajai nyomdaipar. Független Magyarország, 1935. augusztus 27.) — A megnyitón Telcs Ede is részt vett. (Telcs Ede szobrászművész és bajai családja. Független Magyarország, 1935. augusztus 31.) — A Nemzeti Szalonban kapott lehetőséget Bajai a bemutatkozásra. Ennek egyik része volt a képzőművészeti kiállítás. „Az első nagy termet úgyszólván teljesen Nagy István képei töltik ki. A bajai kiállításból jól ismerjük képeit. Egy-egy jellegzetes, egyéniségét legjobban magán viselő kép előtt tömeg verődik össze, nagyon tetszik a Gyimesi táj, a Magános út.” (*Dr. KL [Knézy Lehel]: Nagy feltűnést keltett a bajai művészek kiállítása a budapesti Nemzeti Szalonban. Baja-Bácska, 1935. augusztus 20.*) — A polgármester megkérte Telcs Edét, hogy mondjon véleményt a kiállításról. (Telcs Ede híres szobrászművész szívvel-lélekkel bajai. Baja-Bácska, 1935. augusztus 29.) — A kiállítás szeptember közepén (?) fejeződött be. „Mindjárt a kiállítás elején vevőre talált Nagy István: Székely asszony és Poroszi dülők című műve. Utóbbi a főváros vásárolta meg.” (Most érkezett vissza Bajára a budapesti művészeti kiállítás anyaga. Baja-Bácska, 1935. szeptember 18.) — A Nemzeti Szalon kiállítása után újra bemutatták Nagy István képeit Budapesten, a Múterem kiállító helyiségében (Kossuth Lajos utca). A bajai lap idézi a budapesti kritikákat. (Nagy István gyűjteményes kiállítása. Baja-Bácska, 1935. október 12.) — A budapesti elismerés és a bajai sajtó

Drága jó Sándorom!

Szégyellem magamat, annyira elkényeztettek.

Köszönöm a kedves megemlékezést: a süteményt!

Sajnos, — nem láthattam meg sem kedves Feleséged Ő Nagyságát, sem a képeidet. Éppen olyan „bolond napja” volt a lábomnak s az idő oly zelle-fellés, hogy hetek óta nem mozdulhattam ki a lakásból. (A képemért is úgy jött ide Csánky barátunk, a rendező s vitt el 3-at, különben be se küldtem volna semmit!)⁶⁵

Abban nyugodt vagyok, hogy jók a beküldött dolgaid! Különben is Nagy Pista illetékesebb bíráló, mint én.

(Én csak a dunamenti „gyönyörű tündér” ügyben vagyok szakértő!?)

Pista barátunk felesége a napokban volt fenn nálam s nagyon kedvesen beszélt Rólad és Kedves Családodról...

Remélem, mindnyájan egészségesek vagytok? — ha erről nem is írsz bővebben, — rossz csont!!!

Kedves Feleséged Ő Nagyságának tiszteletteljes kézcsókom átadását kérve s köszönetemet megismételve, kedves gyermekeiddel együtt szeretettel ölel öreg barátod

Tornyai János

Bpest, 1935. márc. 8.

Ez Tornyai János utolsó levele Éber Sándorhoz. Május közepén combnyaktörést szenved, amiből már nem tud kigyógyulni az elaggott szervezet.⁶⁶ Rádásul családi élete is válságba került. 1935. június 16-án eltávozik budapesti lakásából és leutazik Vásárhelyre. Életének hátralevő része már a lemondásé, a vég nélküli szenvedésé. Testi-lelki nyavalyái közepette hogyan is lenne ereje a régi pajtásokkal, művész barátokkal való levelezésre?

cikkei nyomán a város is vett egy Nagy István képet. (Nagy István tájképét megvásárolta a város. Baja-Bácska, 1935. október 27. — A város festményt vásárolt Nagy Istvántól. Független Magyarország, 1935. október 30.)

⁶⁵ Csánky Dénes a Szépművészeti Múzeum igazgatója.

⁶⁶ Vásárhelyi Reggeli Újság, 1936. május 19.

TERMÉSZETTUDOMÁNY

A GÓLYA POPULÁCIÓDINAMIKÁJÁNAK KÉT ÉVTIZEDE AZ 1979. ÉVI FELMÉRÉS EREDMÉNYEINEK TÜKRÉBEN MAGYARORSZÁGON

JAKAB BÉLA

(*Szeged, Somogyi-könyvtár*)

1958-tól kezdve az ötévenként szervezett gólyaállomány-felvételek sorában az 1979. év nyarán végzett felmérés az ötödik. Ezek az egész országra kiterjesztett felvételek — a két évtized folyamán mindig azonos módszerrel végezve őket — ha nem is eredményezték alkalmanként a magyarországi gólyák példányszámának abszolút értékét, de jól érzékeltették az állomány nagyságát és változásainak tendenciáit. Az öt felmérést együtt értékelve pedig kirajzolódnak e faj magyarországi populációjának dinamikájára ható fontosabb környezeti tényezők.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve megfelelő kötetekben megtaláljuk az első négy állományfelvétel részletekbe menő, legteljesebb feldolgozásait (Marián, 1962, 1968, 1971. Jakab, 1978). Köszönettel vesszük, hogy az évkönyv (MFMÉ), mint e Szeged-központú munkának helyileg elsősorban illetékes orgánuma ismét helyet ad a soron következő, az 1979. évi felvétel eredményeinek és az öt felvétel alapján felismert összefüggéseknek a közlésére.

Módszer

Az 1979. évi felvétel munkája a Magyar Madártani Egyesület (MME) és a gólyaállomány-felmérés szegedi központja szervezésében folyt le. Tiszteletre méltó támogatást kaptunk a Somogyi-könyvtártól is, amit ezúton hálásan köszönünk.

Módszerét és kivitelezését tekintve a szervezés nem tért el a Marián Miklós által 1958-ban bevezetett és azóta is alkalmazott rendszertől. Most is két megfigyelőhálózattal végeztük a cenzust és az adatgyűjtést. Egyfelől a Posta Vezérigazgatóságának szíves hozzájárulásával a postahivatalok hálózatának dolgozói, másfelől a MME és a vadásztársaságok tagjai, az erdőgazdaságok dolgozói, továbbá az iskolások biológiai szakkörei és más madárbarátok vettek részt szép számmal a munkában. Értékes közreműködésükért ezúton mondunk köszönetet.

A jelentések értékelése

A két megfigyelőhálózattól összesen 5527 kitöltött kérdőívet vagy egyéb írásbeli jelentést kaptunk, kb. másfél ezerrel többet, mint 1974-ben. A nagyobb számú részvétel elsősorban az MME tagjai közreműködésének tudható be.

A postások 2297 kérdőívet juttattak el hozzánk (40%). Jelentéseik közül 1763 kérdőív tartalmaz pozitív jelentéseket. 534 teljesen negatív jelentésük közül 300 a

golyáktól nem lakott tájakról (hegyvidék, iparvidék, főváros stb.) származik és 234 vonatkozik az utóbbi két évtized éveinek többségében vagy egy-egy évében fészkelő párokkal már jelzett helységekre.

A másik hálózat 3230 jelentéséből csak 88 a teljesen negatív. E negatív jelentések közül 68 vonatkozik a golyáktól nem lakott vidékek helyiségeire és 20 az olyan helységekre, amelyek területén golyák fészkelését 1958 óta már jegyeztük. Az egymást fedő jelentések gyakorisága miatt, jelentéseik nagyobb mennyisége ellenére kevesebb helységből közölnek adatokat, mint a postások.

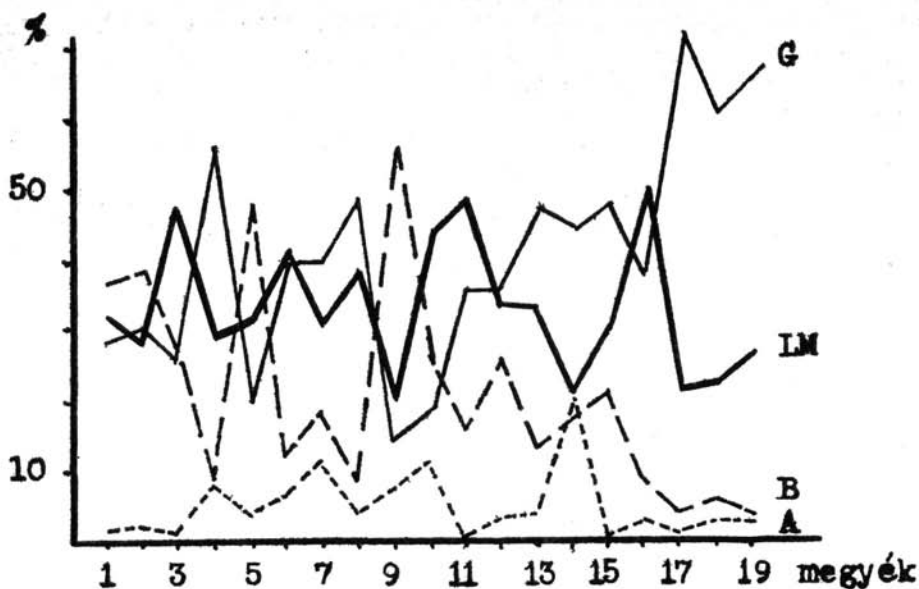
Az 5527 jelentést az ország 2257 helységéből kaptuk, a helységek 71 százalékából. Leszámítva a golyáktól nem lakott vidékek helységeiből származó 368 negatív jelentést, a góyalakta vidékekről 5159 jelentés érkezett, éspedig 1956 helységből. Köztük 143 olyan helységet számolhattunk össze, ahonnan először jelentettek fészkelő golyákat (I. táblázat). Így azon helységek sorában, ahol 1958 és 1979 között golyák fészkelését figyeltük meg, 2413 helységet tartunk számon, de közülük 1979-ben csak 1706 helységből jelentettek fészkelő golyákat. A golyák fészkelése elmaradt — esetleg már évek óta — 250 községben, 457 helységből pedig nem kaptunk semmi-féle jelentést (I. és VII. táblázat). Megjegyezzük, hogy az 1981. évi részleges jelentések alapján újabb három községet sorolhatunk a golya lakta helységek sorába: Nemesborzova (Fehérgyarmati járás) és Nógrádszakál-Rákos puszta (Széchenyi járás) egy-egy, Körösnagyharsány (Szeghalmi járás) öt fészkelő párral. Ugyancsak itt jegyezzük meg, hogy a VII. táblázatban a helységek felsorolásánál mind a járások, mind a községek csoportosítását illetően az 1977-ben érvénybe lépett közigazgatási beosztást vettük figyelembe. Pl. a közös tanácsú községek a tanács székhelye után vannak besorolva.

Fészkelési lehetőségek, fészkek

Az 1706 helységben 4858 lakott fészket számoltunk. Számuk meghaladja az 1968-ban lakott fészkek számát (4510), egy-egy megyében még az 1963-ban megállapított mennyiséget is.

A fészkelési lehetőségek változásai jelentős mértékben befolyásolják a golya-állományunk alakulását. Kitűnik ez a fészkek tartóaljzatainak megoszlásából 1958 és 1979 között. 1958-hoz viszonyítva folyamatosan fogynak a hagyományos fészkelőhelyek és ez a folyamat 1979-ben is megállapítható. Bár az épületeken (háztető, kémény) megfigyelt fészkek száma országos viszonylatban még mindig a legnagyobb (2011, 41,4%), de az 1974. évi adatokhoz viszonyítva (2190, 53,82%) megállapítható, hogy a fészkelések kiszorulása az épületekről tovább folytatódik. Az épületeken található fészkek számarányában erősen kiemelkedik Veszprém, Győr-Sopron és Vas megye, 71,2, 61,1 és 66,2 százalékokkal. Öt megyében (Csongrád, Hajdú-Bihar, Nógrád, Komárom, Zala) pedig már a villanyoszlopokra épült fészkek száma a legnagyobb, majd Bács-Kiskun, Pest, Szolnok és Heves megyékben a fákra vagy a fákra és villanyoszlopokra rakott fészkek száma haladja meg az épületeken megfigyelt fészkelések mennyiségét (1. ábra).

A hagyományos fészkelések terén, országos viszonylatban, a fákra épült fészkek is fogyóban vannak. 1974-ben fákon 1020 fészket számoltunk (25,07%), 1979-ben csak 906 volt a számuk (18,7%). A hagyományosnak tekinthető egyéb aljzatok közül: a mesterségesen oszlopokra, állványokra helyezett kerék, kosár stb. (30), pajta (27), templomtorony (22), csűr, szalmakazal (18—18), kútgém (17), ól, hodály (16), hidroglóbusz (9), istálló, szénaszárító, rom (5—5), gyárkémény, kandelláber

1. ábra. A fészkek százalékos megoszlása a megyékben tartóaljzat szerint. G: épületen. LM: villanyoszlopon. B: fákon. A: egyéb aljzaton (ól, kazal stb.). — Megyék: 1. Bács-Kk. 2. Pest, 3. Csongrád, 4. Békés, 5. Szolnok, 6. Hajdú-B., 7. Szabolcs-Sz., 8. Borsod-A.-Z., 9. Heves, 10. Nógrád, 11. Komárom, 12. Fejér, 13. Tolna, 14. Baranya, 15. Somogy, 16. Zala, 17. Veszprém, 18. Győr-S., 19. Vas

(2—2) és más (1—1), összesen 285, ami szintén kevesebb, mint 1974-ben (305) (II. táblázat).

Telepes fészkelést kettőt említhetünk, Tiszacsegén (debreceni járás) két házhely akácfáin hét fészek és Kömlőn (hevesi járás) egy kiszáradt fán szintén hét fészek.

A civilizációs változások következtében a hagyományos fészkelési lehetőségek folyamatos csökkenése mellett figyelemre méltó a villanyoszlopokra rakott fészkek számának további, rohamos emelkedése. Számuk az 1974. évihez képest (555, 13,64%) 1979-re megháromszorozódott (1656, 34%).

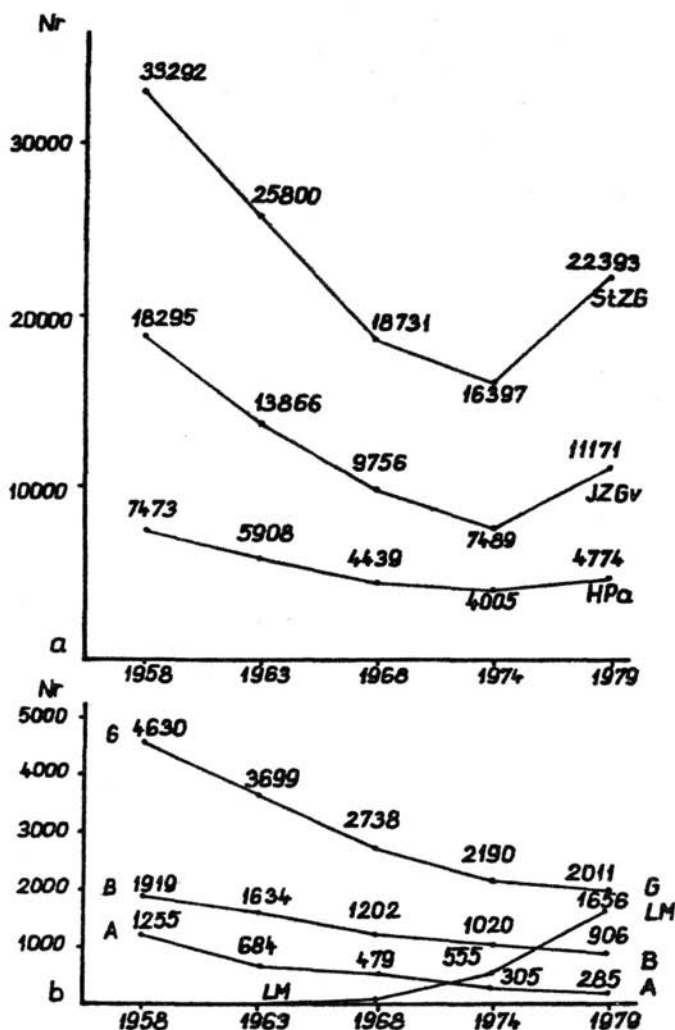
A fészket tartó aljzatok és a fészkelő párok (HPa) számának az öt felmérés folyamán megállapított változásaival kapcsolatban két összefüggés tűnik szemünkbe (2. ábra). Az egyik: a hagyományos fészkelési lehetőségek csökkenésével 1974-ig fogyóban volt a fészkelő párok száma és vele a gólyaállomány is. A másik: a villanyoszlopokra épült fészkek 1968-tól fokozatosan, majd hirtelen emelkedő mennyisége maga után vonja 1968 és 1974 között először az állománycsökkenés kisebbedését és 1979-ben már az állományadatok növekedését is annyira, hogy felülmúlják az 1968. évi szintet. Állíthatjuk, hogy nagyrészt a vezetékes oszlopokon választott fészkelések megnövekedett számának tudható be a gólyaállomány gyarapodása.

Gólyapárok, kóbor gólyák

A 4858 lakott fészkekből 84 fészket magányos gólyák birtokoltak (III. tábl.). A fészkelő gólyapárok területi megoszlása az országban a csapadék, a vizek és vízhálózat vidékenkénti és tájankénti mennyiségével mutat összefüggést. Ennek meg-

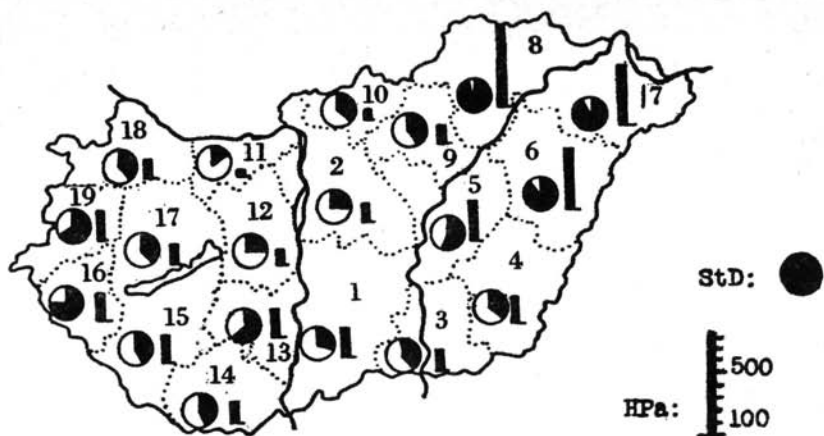
felelően legnagyobb a fészkelő párok sűrűsége (StD=100 km²-re eső párok száma) az észak-északkeleti megyékben és az Alföld északkeleti részén (Borsod 9,87, Szabolcs 8,91, Hajdú 8,48), majd a délnyugati országrészen, Zala (8,29) és Vas (6,8) megyében (III. táblázat, 3—4. ábra).

Egy-egy helység kiemelkedik a fészkelő párok számával: Békés megyében Szeghalom 11 (20), Borsod-A.-Z. megyében Sárospatak 24, Egerlövő 20, Kesznyéten 32, Hajdú-B. megyében Szentpéterszeg 25, Tiszacsege 28 (21), Egyek 40 (33), Nádudvar 14 (26), Balmazújváros 35 (44), Biharnagybajom 20, Sarud 20, Poroszló 21, Szabolcs megyében Tiszavasvári 20, Szolnok megyében Tiszafüred 22 (21),

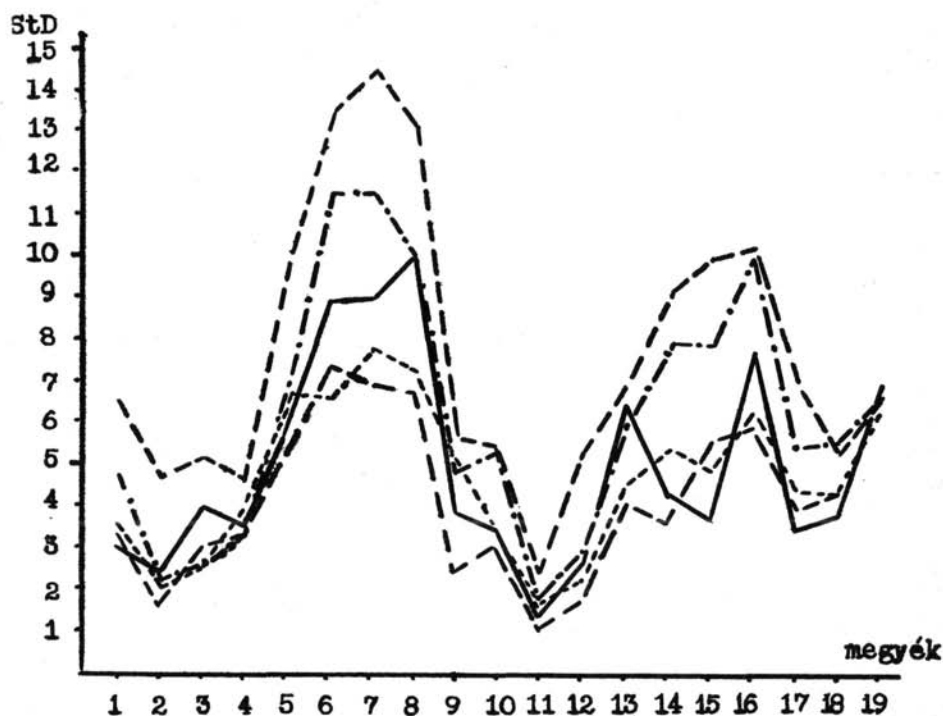

2. ábra. a) a golyaállomány adatainak és b) a fészkek tartóaljzat szerinti megoszlásának változásai 1958—1979 között. HPa: költőpárok. JZGv: a fiatalok feltételezett száma. StZG: a golyák összpéldányszáma. Fészkek: G: épületen, LM: villanyoszlopon, B: fán, A: egyéb aljzatokon

3. ábra. A golyapárok száma (HPa) és sűrűsége (StD) megyénként az 1979. évben. StD: 10 HPa/100 km²

4. ábra. A golyapárok sűrűségének (StD: HPa/100 km²) változásai megyénként, 1958—1979 között. 1—19. megyét lásd az 1. és 3. ábrán

Nagyiván 23 (30), Vas megyében Körmen 20 (26). A zárójelbe tett számok 1981. évi adatok.

A fészkelés tengerszint feletti magasság szerinti eloszlásában nem látunk feltűnő tendenciát a felhúzóadásra a hegységek völgyeibe. Magyarországon csak középhegységek vannak. Általában 250 méter az a tengerszint feletti magasság, ahol nálunk még fészkelnek a gólyák. 1979-ben kaptunk első alkalommal jelentést arról, hogy a Bakony hegységben a 400 métert meghaladó tengerszint feletti magasságban fekvő Nagyesztergár és Olaszfalu helységekben (Zirc szomszédságában) több éves lakott fészkek van egy-egy villanyoszlopon, eredményesen költő gólyapárokkal.

Beszámolnak a jelentések kóbor, fészkek nélküli gólyákról is. Megfigyeltek 63 gólyát magányosan és 1952 példányt kettesével vagy kisebb-nagyobb csapatokba verődötten. Többnyire táplálkozás közben, lucerna földeken, ártereken látták őket, de éjszakai helyükön is — gyülekezésben — kisebb csoportok fáján. Részben pár nélkül maradt gólyák ezek, vagy fészkelésükben megzavart párok, részben meddő és vedlő gólyák, vagy ivarérettségüket még el nem ért, a kóbor csapatokhoz szegődött fiatalok.

Fiókák száma, szaporulat

A 4774 költőpárból sikeresen költött (kirepülő fiókákkal!) 3701 pár (HPm). A kiköltött 10 230 fiókából 513 elpusztult, sikeresen repült ki 9717 (JZG). A fióka és kirepülő fióka nélküli párok (HPo) száma 450. 623 gólyapárra vonatkozóan pedig nem kaptunk fiókaadatot (HPx). Ennek következtében a teljes szaporulatnak csak a feltételezhető összegét adhatjuk meg a fiókák átlagszáma alapján.

A sikeresen költő párokra eső fiókák átlaga (JZm) 2,63. A költésben sikeres és sikertelen párok együttesére (HPm + HPo) eső átlag (JZa) 2,34. A kirepült fiatalok feltételezhető számának összegét az utóbbi fiókaátlag (JZa) és a gólyapárok össz-számának (HPa) a szorzata adja meg: $2,34 \cdot 4774 = 11, 171$ (III—IV. táblázat).

Az 1979. év a szaporulat tekintetében eredményes év volt. Nagy része van ebben a megfelelőbb időjárási viszonyoknak a költési és nevelési időszak (április—július) folyamán.

Megvizsgáltuk a fészkenkénti fiókaszám és az időjárási, az éghajlati viszonyok összefüggését az 1974. és 1979. évi adatok alapján. Figyelemre méltó az 1—6 fiókás fészkek számarányának megoszlása a két évjárat időjárásának viszonylatában és egyazon évjáraton belül az ország éghajlati körzetei szerint. Különösen szembetűnő a számarányok összefüggése az időjárási adottságokon belül a napfényes órák számának, illetőleg a borultság mértékének tájankénti megoszlásával — főleg az április—májusi időszakot tekintve. Mivel ismert a napfény pozitív hatása a gonád hormonok termelődésére, feltételezhető, hogy a több napfény jelentős tényező a fészkenkénti nagyobb fészkelalj-, illetőleg fiókaszám létrejöttében.

1974-ben a napsütéses órák száma az átlagosnál kevesebb volt, kivéve áprilisban az északi részeket és a Dunántúl nyugati felét. Szokottnál nagyobb volt a borultság és a csapadék mennyisége. A hőmérséklet az átlagosnál szintén kisebb volt. Jellemző az április—júniusi időszakra a növényi kultúra három hetes lemaradása is a fejlődésében.

1979 költési időszakában az átlagosnál magasabb volt a hőmérséklet és a szokottnál több volt a napsütéses órák száma is, kivéve áprilisban az ország északi és nyugati részét. A borultság a szokott méretű, vagy kisebb (májusban), a csapadék átlagos vagy annál kevesebb (áprilisban).

1979-ben általában az alföldi megyékben (több napfény!) dominálnak a háromfiókás fészkek és az országos átlagnál nagyobb az aránya a négy fiókásfészkeknek is. Viszont 1974-ben ugyanezekben a megyékben erős a többsége a kétfiókás fészkeknek, a háromfiókás fészkek aránya pedig az országos átlagnál alacsonyabb. Azokon az északi és nyugati részeken, ahol a napfényes órák száma a legkevesebb szokott lenni, mind 1974-ben, mind 1979-ben a kétfiókás fészkek aránya a nagyobb, de 1974-ben némileg tükröződik az áprilisban az országosnál több napfénytartam hatása. A két évjárat időjárási különbségei az arányszámok országos átlagainak viszonylataiban is jól tükröződik (V. táblázat, 5. ábra).

Az 1981-ben kapott részadatok sem mondanak ellene a fent említetteknek. Pl. Kőrmenten a 26 fészkelő párnál a kétfiókás fészkek vannak többségben és az alföldi megyékből származó jelentésekben a 3—4 fiókás fészkek szerepelnek nagyobb mennyiségben. A teljes megbizonyosodás érdekében érdemes továbbra is figyelmet fordítani a fészkenkénti fiókaszám és az éghajlati körzetek közti összefüggésre.

Gólyapusztulás

Öreg gólyák elhullásáról 65 esetben jegyeztek fel elsősorban áramütés és elektromos vezetéknek ütközés okozta pusztulást. Sajnos közvetlen emberi kártételről (mérgezés, bántalmazás, megölés) is szól több jelentés. Néhány esetben pedig a vihar által bekövetkezett fészekdőlés az elhullás oka.

A szaporulat eredményességét is módosítja a sikeres kirepülésig a fiókák elhullása. A jelentett 513 eset okai közt most is a leggyakoribbak a kidobás, kiesés, megfázás és gólyaveredék következtében történt pusztulás. A múlthoz képest gyakoribb a villanyvezetéknek ütközött és vasoszlopon áramütést szenvedett kirepülő fiókák pusztulása (8—10%).

A költés sikertelenségét a fészkealj (tojások) pusztulása is okozta. A jelentésekben 24 párnál többnyire a gólyaveredések közben törtek össze a tojások. Nyolc esetben a fészkelő párok maguk dobták ki azokat. Kisebb számban oka a költés sikertelenségének a tojások zámulása, vagy a befulladás.

A gólyák összpéldányszáma

Az összpéldányszámot a következő számadatok összege adja meg: a 4774 gólyapár (9548 példány), a 84 magányos gólya fészkekben és fészkek nélkül, továbbá a párosával vagy kisebb-nagyobb csapatokban élő 1592 gólya, összesen 11 287 példány. Levonva belőle az elhullott 65 öreg gólyát, a példányszám 11 222-re csökken. A fiatalok feltételezett számával (11 171) pedig 22 393-ra tevődik a megfigyelések alapján 1979-ben gólyaállományunk összpéldányszáma. Ez az eredmény felülmúlja az 1968. évi felmérés adatainak országos átlagát (2. ábra).

A populációdinamika tényezői és a gólyavédelem

Az öt felmérés eredményeiben a mutatók (HPa, StD, JZG, JZGa) változásai összefüggésbe hozhatók mind a gólya táplálkozási élőhelyeit (biotop), mind a fészkelési lehetőségeit befolyásoló környezeti tényezőkkel.

A gólya Magyarországon elsősorban az alföldi tájak és a dombvidékek madara. Köpetei összetételéből és a fiókaetetéshez kiöklendezett, félig emésztett táplálék-ból következtethetünk táplálkozási élőhelyeire. Ezek között igénye szerint a következő sorrendet állíthatjuk fel: a vízi biotop, a szikes rét és legelő, a mezőgazdaságilag művelt terület. Ezek az élőhelyek az ország területén sokfelé egymás mellett fekszenek vagy egymásba ékelődnek. Ezért a gólya hazánkban széltében elterjedt madár. Elterjedésének mértéke, a fészkelő párok sűrűségét tekintve, az országnak csapadékból gazdagabb vidékeivel, a vízhálózat gazdagságával, vizenyős területek, nedves laposok gyakoriságával mutat összefüggést. Az éghajlati és időjárási tényezők döntő befolyást gyakorolnak a szaporulatra is.

A környezeti tényezők között az utóbbi két évtizedben jelentősen hatottak a gólya élőhelyeire és még fokozottabban a fészkelési lehetőségeire a civilizációs változások.

Az élőhelyek beszűkülését eredményezi a mezőgazdaság átszervezése, a nagy területű monokultúrák létesítése, az ezzel járó gépesítés, intenzív kemizálás, továbbá a termő területek kiterjesztése érdekében folyó víztelenítés, lecsapolás, a tanyavilág folyamatosan levő felszámolása és az ipari létesítmények szaporítása.

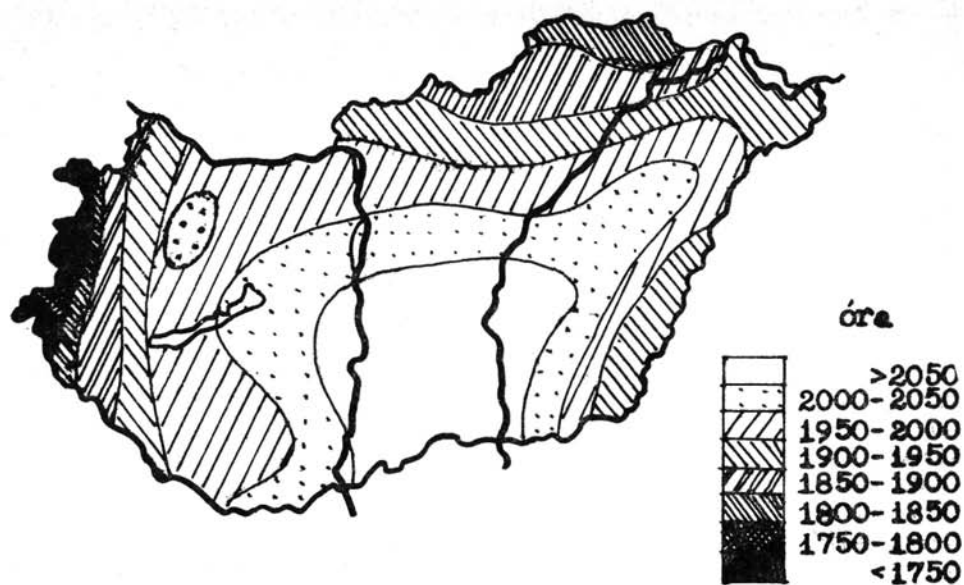
Még kedvezőtlenebbül érintették a gólyaállományt a hagyományos fészkelési lehetőségeket megzavaró változások. Az épületek korszerűsítésével, átépítésével eltűnnek a fészkelésre szívesen választott nád- és szalmafedeles házak, ólak, istállók, megszüntetik az oldalfüstölős kéményeket. Csökkennek a fán fészkelés lehetőségei is. E hagyományos, megszokott fészkelési alkalmasságok megfogyatkozásával egyidejűleg éveken át sok helyen nem történt gondoskodás a fészkek átmentéséről, új fészkelőhelyek létesítéséről tartóaljzatok felszerelésével tetőgerincekre, oszlopokra vagy csonkolt fára. Ezért a gólyák sok helységben fészkelőhelyük elhagyására kényszerültek.

Nagyrészt e negatív hatásoknak tudható be, hogy az állomány másfél évtized alatt a felére csökkent. Úgy tűnik, hogy a mélypont az 1970-es évek első felére esik. 1958-ban 7473 fészkelő párt számoltunk, 1974-ben 4005 a számuk, 1979-ben pedig 4776 gólyapár szerepel a jelentésekben és 1981-ben, a részjelzések alapján történő feltételezéseink szerint, a fészkelő párok 5000 körüli számát is elértük.

Az állomány ismét növekedő tendenciájának egyik fő okát abban látjuk, hogy az 1960-as évek végén a hazai áramszolgáltató vállalatok új típusú, keresztkaros (T alakú) villanyoszlopokat kezdtek alkalmazni. Ezek alkalmasak a gólyák fészkelésére. 1969-től kezdve mindinkább számba jövő tényező a fészkelő párok számának növekedésében a gólyák fészkelése a villanyvezetékek tartóoszlopain.

Az állománynövekedésre pozitív módon ható másik tényező, hogy a hetvenes évek elejétől kezdve madárvédelmünk is nagy léptekkel fejlődik és szerveződik. 1971-től kormányrendelet intézkedik a madárvédelemről. Ez kiterjed a madarak költőhelyeire és minden fejlődési alakjára, tojásaikra, fiókáikra is. Az 1974-ben megalakult Magyar Madártani Egyesület szervezeten irányítja a védelmi teendőket. 1978-tól kiemelten is megszervezi egy-egy veszélyeztetett faj védelmét. Így került sor az 1980—81. években a gólyavédelem kettős évére.

A gólyák élőhelyeinek védelme nem speciális gólyavédelmi, hanem általános természetvédelmi feladat. A felmérések eredményeinek és a belőlük levont következtetéseknek a birtokában főleg a gólyák fészkelési lehetőségeinek biztosítására helyeztük a hangsúlyt. Ebben az irányban szerveztük — a társadalmi összefogás szükségét is értékelve — a községek elöljáróit, a lakosságot (film, rádió, tv, körlevél), egyesületünk helyi csoportjainál egy-egy gólyamentő részleget. A gólyamentők teendői a fészkekmentésen, fészkek áthelyezésen, új fészkelőhelyek létesítésén kívül kiterjed-

5. ábra. A napfénytartam átlagos évi összege Magyarországon (Takács L. nyomán). Legnaposabb a Duna—Tisza köze (2050—2100 óra), míg a nyugati határszél 1800 óránál kevesebb napfényben részesül

1. kép. A villanypózna csúcsára szerelt, fészekanyag-kezdeménnyel ellátott fészektartó szerkezet, a fészkelőhelyet birtokba vevő gólyával. (Fotó: Tölgyes L.)

nek a fiókák gyűrzésére, szükség esetén a tojások, fiókák áthelyezésére és a sérült gólyák ápolására.

Külön feladatot igényel a villanypóznákon növekvő számban fészkelő gólyák védelme és egyúttal az áramszolgáltatás biztonsága. E feladat elvégzésében szívesen működnek közre az áramszolgáltató vállalatok. Szerelik végzik el a fészkeknek a vezetékek fölé emelését a célnak megfelelő fém fészektartó szerkezet felszerelésével a villanypózna csúcsára. A gólyavédelem egyik fő programja, hogy minden vezetékes oszlopon levő fészkek alá kerüljön tartó szerkezet. Ezért a Környezet és Természetvédelmi Hivatal elkészítette a még szükséges mennyiségű tartószerkezetet és szétosztotta az áramszolgáltató vállalatok között. Felszerelésük folyamatban van (1. kép).

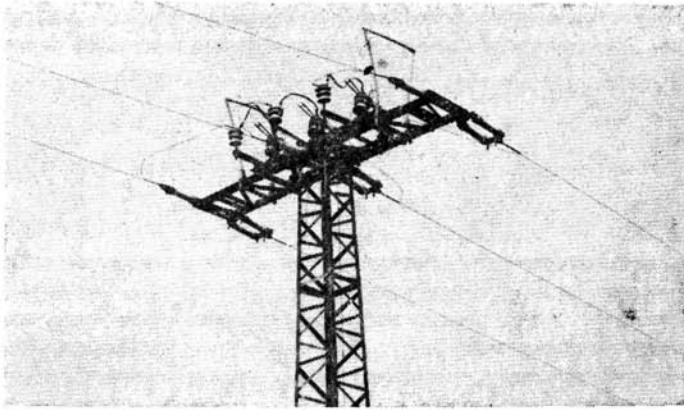
A DÉMÁSZ — kérésünkre — a fészkek közelében a madarakat kirepüléskor testzárlattal veszélyeztető helyre (főleg vasoszlopokon) kísérleti megoldásként védőkeretet szerelt, ami az eddigi tapasztalat szerint beválik (2. kép).

I. táblázat

Helységek és fészkek száma

Megyék	A	B	C	D	E	Lakott fészkek	Lakatlan fészkek
1. Duna—Tisza köze	112	106	82 (3)	3	21	258	20
2. Bács-Kiskun	181	108	70 (10)	18	20	160	16
3. Tiszántúl	59	59	50 (1)	—	9	174	9
4. Csongrád	76	59	46 (1)	5	8	201	13
5. Békés	76	71	56 —	6	9	326	23
6. Szolnok	82	75	59 —	—	16	560	41
7. Hajdú-Bihar	229	211	167 (12)	5	39	535	20
8. Szabolcs-Szatmár							
8. Északi Hegyvidék	365	281	209 (28)	28	44	721	43
9. Borsod-A.-Z.	118	87	59 —	12	16	143	2
10. Heves	130	90	55 (1)	28	7	88	4
10. Nógrád							
11. Dunántúl	75	45	24 (3)	13	8	31	7
12. Komárom	105	80	56 —	11	13	112	14
13. Fejér	110	92	81 (5)	6	5	251	14
14. Tolna	308	174	91 (14)	21	62	195	7
15. Baranya	244	198	124 (14)	17	57	257	9
16. Somogy	239	180	128 (25)	17	35	267	15
17. Zala	257	171	115 (14)	25	31	191	21
18. Veszprém	166	145	100 —	24	21	154	16
19. Győr-Sopron	224	181	134 (12)	11	36	234	7
19. Vas							
Összesen:	3156	2413	1706 (143)	250	457	4858	301

A: Magyarország helységeinek a száma. B: 1958—1979 között a gólyák fészkeléséről ismert helységek száma. Amelyek közül 1979-ben pozitív jelentést kaptunk (C), vagy csak negatív jelentést kaptunk (D) és ahonnan semmiféle jelentést sem kaptunk. (E). A zárójelben levők azon helységek száma, ahonnan először jelentettek fészkelő gólyákat.

2. kép. A szigetelő porcelán csigák mellett két oldalon egy-egy vertikálisan álló szigetelt keret védi a testzárlattól az oda szálló és megpihenő fiatal vagy öreg gólyát. A DÉMÁSZ kísérleti megoldása. (Fotó: Mihály László)

II. táblázat

*A fészkek megoszlása tartó aljzat szerint
(1974—1979)*

Megyék	G Épület		B Fa		LM Vill. oszl.		A Egyéb	
	1974	1979	1974	1979	1974	1979	1974	1979
	1. Duna—Tisza köze	104	73	119	95	32	84	21
2. Bács-Kiskun	40	48	45	62	9	46	8	4
3. Pest								
Tiszántúl								
4. Csongrád	43	44	60	44	19	83	3	3
5. Békés	152	111	10	15	16	59	10	16
6. Szolnok	73	61	171	151	38	99	18	15
7. Hajdú-Bihar	242	219	82	72	67	233	64	36
8. Szabolcs-Szatmár	224	212	99	96	32	162	51	65
9. Északi Hegyvidék								
10. Borsod-A.-Z.	270	346	78	63	98	280	30	32
11. Heves	19	25	48	79	8	29	11	10
12. Nógrád	9	16	36	24	22	39	10	9
Dunántúl								
13. Komárom	9	11	12	5	3	15	1	—
14. Fejér	48	40	28	29	17	39	9	4
15. Tolna	102	119	18	34	29	86	4	12
16. Baranya	86	79	35	31	13	42	22	43
17. Somogy	170	122	106	53	46	79	15	3
18. Zala	116	94	34	24	43	133	5	10
19. Veszprém	179	136	11	9	13	43	4	3
20. Győr-Sopron	125	100	15	9	18	46	17	5
21. Vas	183	155	12	11	32	59	1	9
Összesen:	2190	2011	1020	906	555	1656	304	285

III. táblázat

Gólyapárok és magányos gólyák száma (1979)

Megyék	1. HPa	2. HPm	3. HPo	4. HPx	5. StD	6. HE
1. Duna—Tisza köze	253	196	25	32	3,00	5
2. Bács-Kiskun	157	112	10	16	2,27	3
3. Tiszántúl	170	133	21	16	3,99	4
4. Csongrád	200	165	13	22	3,55	1
5. Békés	324	234	37	53	5,78	2
6. Szolnok	549	459	20	70	8,84	11
7. Hajdú-Bihar	530	410	32	88	8,91	5
8. Szabolcs-Szatmár	715	576	64	75	9,87	6
9. Északi Hegyvidék	142	83	8	51	3,90	1
10. Borsod-A.-Z.	87	75	8	4	3,42	1
11. Heves	30	24	4	2	1,33	1
12. Komárom	109	86	8	15	2,49	3
13. Fejér	239	171	57	11	6,45	12
14. Tolna	193	146	22	25	4,37	2
15. Baranya	254	190	28	36	4,21	3
16. Somogy	264	207	23	34	8,29	3
17. Zala	181	149	16	16	3,49	10
18. Veszprém	150	117	21	12	3,74	4
19. Győr-Sopron	227	168	33	26	6,80	7
Összesen:	4774	3701	450	623	5,12	84

A karakterisztikák nemzetközi betűjezései: 1. HPa: költőpárok általában. 2. HPm: költőpárok kirepülő fiatalokkal. 3. HPo: költőpárok kirepülő fiatalok nélkül. 4. HPx: költőpárok, melyeknél az új nemzedék nem ismert. 5. StD: a párok sűrűsége: a 100 km²-re eső gólyapárok száma. 6. HE: fészkek magányos gólyáival.

V. táblázat

Fiókák száma (1979)

Megyék	7. JZG	8. JZa	9. JZm	JZGb
1. Duna—Tisza köze	527	2,38	2,69	600
2. Bács-Kiskun	296	2,42	2,64	379
3. Tiszántúl	389	2,53	2,92	429
4. Csongrád	508	2,85	3,08	568
5. Békés	635	2,34	2,71	756
6. Szolnok	1279	2,67	2,79	1463
7. Hajdú-Bihar	1188	2,69	2,90	1423
8. Szabolcs-Szatmár				

IV. táblázat folytatása

	Megyék	7 JZG	8 JZa	9 JZm	JZGb
8.	Északi Hegyvidék				
9.	Borsod-A.-Z.	1493	2,33	2,59	1663
10.	Heves	222	2,48	2,67	350
	Nógrád	164	1,97	2,18	170
	Dunántúl				
11.	Komárom	57	2,03	2,38	60
12.	Fejér	234	2,49	2,72	270
13.	Tolna	422	1,85	2,47	440
14.	Baranya	318	1,89	2,18	365
15.	Somogy	471	2,17	2,48	549
16.	Zala	464	2,02	2,24	532
17.	Veszprém	363	2,19	2,44	394
18.	Győr-Sopron	307	2,22	2,62	332
19.	Vas	380	1,89	2,26	428
	Összesen:	9717	2,34	2,63	11171

7. JZG: Kirepülő fiókák száma a Nr. 2 adatai alapján.

8. JZa: Fiókák átlagszáma a Nr. 7/Nr. 2+3 alapján.

9. JZm: Fiókák átlagszáma a Nr. 7/Nr. 2 alapján.

JZGb: A fiatalok feltételezhető összes száma (a Nr. 8 és Nr. 1 szorzata).

V. táblázat

A fészenkénti 1—6 fiókaszm százalékos megoszlása megyei bontásban és országosan (1974—1979)

	1974						1979					
	Fiókaszm											
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Bács-Kk.	6,3	46,3	27,4	18,3	1,1	0,6	3,0	32,2	44,2	15,1	5,5	—
Pest	11,0	48,0	28,8	11,0	1,4	—	4,5	37,5	36,6	17,9	3,6	—
Csongrád	14,9	40,6	31,7	12,9	—	—	3,0	33,1	38,4	21,1	4,5	—
Békés	9,3	52,8	31,5	6,5	—	—	3,6	25,9	35,0	29,5	6,0	—
Szolnok	6,9	52,5	26,3	12,5	1,9	—	3,9	32,5	34,2	26,9	2,3	—
Hajdú-Bihar	21,5	55,3	18,3	3,6	1,2	—	3,7	30,5	43,8	20,5	1,5	—
Szabolcs	5,3	57,6	29,1	7,9	—	—	0,1	33,7	37,6	23,7	3,9	0,24
Borsod	10,6	52,3	28,0	8,7	0,3	—	5,9	41,9	33,6	16,2	2,4	—
Heves	9,6	64,5	14,5	11,3	—	—	3,6	36,1	30,1	25,3	3,6	1,2
Nógrád	3,3	59,0	26,2	11,5	—	—	5,3	29,3	45,3	18,7	1,3	—
Komárom	6,7	60,0	6,7	26,7	—	—	16,0	40,0	24,0	20,0	—	—
Fejér	14,3	43,6	23,1	18,0	2,6	—	8,1	30,2	38,4	15,1	6,1	1,2
Tolna	5,0	52,1	31,1	11,0	0,9	—	7,6	29,1	37,2	22,1	4,1	—
Baranya	2,0	51,5	30,3	14,1	2,0	—	5,4	45,3	40,5	8,1	0,7	—
Somogy	7,6	42,6	34,9	14,1	0,8	—	3,1	52,6	29,4	14,4	0,5	—
Zala	1,7	33,3	47,0	17,1	0,9	—	7,2	54,8	30,3	7,2	0,5	—
Veszprém	5,3	44,3	30,8	18,8	0,7	—	5,3	47,0	36,0	10,7	0,7	—
Győr-Sopron	3,4	33,3	39,3	23,1	0,8	—	2,5	43,3	36,7	15,8	1,7	—
Vas	7,8	37,4	34,6	19,0	1,8	—	7,6	55,0	31,0	6,4	—	—
Országos	8,7	48,2	29,6	12,8	0,9	0,04	4,6	38,4	36,6	17,9	2,6	0,03

VI. táblázat

Gólyaállományunk országos adatai (1958—1979)

Év	Gm	HPa	HPm	HPo	HPx	StD	HE	JZG	JZa	Jzm	JZGb
1958	2065	7473	1661	151	5661	8,0	51	4641	2,50	2,79	18295
1963	1884	5908	2584	299	3025	6,2	146	6651	2,30	2,57	13866
1968	2154	4439	1920	250	2269	4,82	97	4781	2,21	2,49	9756
1974	1825	4005	2590	632	783	4,17	65	6042	1,88	2,33	7529
1979	1956	4774	3701	450	623	5,12	84	9717	2,34	2,63	11171

Gm: az adatokat adó helységek száma (gólyalakta helységek). A többi karakterisztika betűjeleinek magyarázatát lásd a III—IV. táblázaton.

VII. táblázat

Fészkelő gólyapárok száma Magyarország helysegeinek területén az 1958, 1963, 1968. és 1979 években.

A — jel a negatív jelentést jelzi, a ? pedig, hogy abban az évben semmilyen jelentést sem kaptunk az illető helység területéről.

BARANYA MEGYE

						Véménd	—	—	1	?	?
						Erdősmecke	—	—	1	?	?
						Feked	1	—	—	?	—
						Szebény	1	—	1	?	—
<i>Mohácsi járás</i>											
Mohács	11	2	2	5	7	<i>Pécsi járás</i>					
Homorud	3	2	—	3	?	Pécs-Hird	2	—	—	—	—
Kölked	11	11	—	?	?	Pécsvárad	—	—	2	1	—
Bóly	3	1	1	1	?	Apátvarasd	?	?	?	?	—
Borjád	5	2	2	1	?	Nagypall	1	1	1	?	?
Kisbudmér	?	?	?	?	1	Szentlőrinc	—	1	1	3	4
Töttös	3	5	1	?	1	Csonkamindszent	—	—	1	1	1
Nagynyárad	4	6	2	?	1	Kacsóta	—	—	1	?	1
Babarc	3	4	3	3	1	Hidas	3	—	—	—	—
Liptód	?	?	?	?	1	Baksa	7	1	2	?	1
Szajk	—	1	—	?	?	Kisdér	—	—	—	1	1
Versend	—	1	1	?	?	Ócsárd	—	6	—	1	?
Dunaszekcső	7	5	4	3	4	Siklóbodony	—	—	—	1	—
Bár	1	1	2	1	1	Téseny	—	—	—	1	1
Erzsébet	?	?	?	?	3	Berkesd	1	2	1	?	?
Szellő	1	1	1	?	1	Ellend	4	1	1	—	?
Geresdlak	—	—	1	?	—	Bicsérd	—	6	2	4	2
Fazekasboda	—	—	1	?	?	Boda	?	?	?	?	1
Maráza	—	—	1	—	?	Zók	—	—	—	3	?
Himesháza	2	2	—	1	—	Bükkösd	2	1	1	1	1
Erdősmárok	1	2	—	?	?	Helesfa	1	—	—	—	—
Székelyszabar	—	1	—	1	—	Egerág	—	1	—	1	?
Szür						Görcsöny	1	2	1	1	?
Lánycsók	2	3	1	—	2	Hosszúhetény	1	—	—	?	—
Kisnyárad	—	—	—	1	?	Királyegyháza	?	?	?	?	1
Lippó	1	1	—	1	1	Gyöngyfa	—	—	1	1	?
Bezedeck	2	2	1	—	—	Sumony	—	6	3	2	?
Majs	7	—	2	?	1	Kozármisleny	1	1	—	—	—
Udvar	1	1	—	—	?	Kővágószőlős	?	?	?	?	?
Somberek	3	3	—	—	?	Olasz	—	—	—	—	1
Görcsönydoboka	—	—	1	?	?	Belvárdgyula	6	—	—	—	?
Palotabozsok	2	1	1	1	—	Pellérd	—	2	—	?	?
Szederkény	—	—	—	—	—	Keszü	—	2	1	—	1
Máriakéménd	2	1	—	3	1						

Pogány	1	—	—	?	?
Szabadszentkirály	—	1	—	1	1
Gerde	—	2	—	1	?
Szalánta	?	?	?	?	1
Bisse	—	—	1	?	?
Garé	1	3	—	1	1
Újpetre	2	1	1	1	1
Vokány	—	3	2	?	?

Sásdi járás

Mázasszászvár	1	1	1	1	—
Kárász	—	—	2	—	?
Sásd	4	5	3	2	1
Oroszló	—	—	—	1	?
Gödrekeresztur	—	1	1	1	1
-szentmárton	2	1	—	2	2
Abaliget	1	3	1	?	—
Husztót	—	—	1	1	1
Baranyajenő	1	1	1	?	—
Szágy	?	?	?	?	1
Tormás	3	1	6	?	—
Bikal	1	—	—	1	2
Szalatnak	—	5	—	?	?
Egyházaskozár	1	2	—	—	1
Hegyhátmaróc	—	1	2	3	—
Tőfű	?	?	?	?	1
Hetvehely	—	1	1	1	1
Magyarhertelend	—	2	4	2	?
Bodolyabér	—	—	—	1	?
Magyarszék	1	—	—	1	?
Mágocs	1	—	—	?	?
Alsómocsolád	1	2	1	1	2
Nagyhajmás	1	1	1	1	?
Mindszentgodisa	12	1	3	?	?
Kishajmás	?	?	?	?	1
Orfű	—	—	—	1	?
Vásárosdombó	—	—	3	2	1

Siklői járás

Siklós	2	4	1	1	1
Beremend	5	5	6	3	3
Harkány	2	1	3	1	?
Drávacsepely	1	—	3	1	?
Kovácsbida	9	9	7	1	3
Sellye	—	5	5	6	7
Drávaiványi	?	?	?	?	1
Drávasztára	—	—	4	?	3
Kákics	—	—	3	?	?
Marócsa	—	—	1	1	?
Okorág	2	2	—	?	2
Sósvertike	?	?	?	?	1
Villány	3	5	10	3	?
Ivánbattyán	?	?	?	?	1
Kisjakabfalva	—	—	1	?	?
Márok	?	?	?	?	1
Palkonya	1	1	—	?	1
Villánykövesd	1	—	—	—	—
Felsőszentmárton	5	9	2	1	6
Bogádmindszent	—	—	—	1	?
Hegyszentmárton	4	14	1	4	4

Csányoszró	5	7	4	3	2
Diósvizsló	2	2	1	?	?
Márfa	—	—	1	?	?
Rádfalva	—	—	1	1	?
Drávafok	6	3	5	33	3
Bogdása	1	—	1	1	5
Drávaszabolcs	1	1	6	2	3
Dráwapalkonya	?	?	?	?	2
Gordisa	—	4	—	2	5
Matty	9	4	—	?	6
Egyházasharaszti	?	?	?	?	1
Alsőszentmárton	?	?	?	?	1
Kistapolca	?	?	?	?	1
Old	?	?	?	?	3
Siklónagyfalva	—	—	4	2	4
Kémes	5	2	1	1	3
Cún	—	—	—	1	1
Dráwapiski	—	—	—	2	?
Tésenfa	?	?	?	?	2
Magyarbóly	4	1	3	?	1
Nagyharsány	5	4	—	?	?
Sámod	—	1	1	1	1
Adorjás	—	—	1	?	?
Baranyahidvég	—	—	3	2	1
Kisszentmárton	—	—	1	2	?
Körös	—	—	—	2	?
Vajszló	11	11	11	2	4
Hírics	—	—	2	?	1
Kemse	—	—	2	?	?
Lúzsok	—	—	1	1	1
Páprád	—	—	—	1	?
Vejtí	—	—	—	5	?
Zaláta	13	5	7	?	3

Szigetvári járás

Szigetvár	2	6	3	5	6
Almamellék	—	5	3	4	3
Dencsháza	5	3	3	1	1
Ibafa	2	2	1	1	2
Horváthertelend	—	—	1	1	?
Kétújfalu	2	2	2	?	4
Zádor	—	—	2	?	—
Mozsgó	11	4	—	1	1
Csertő	—	—	1	?	?
Nagydobsza	1	1	2	1	1
Kisdobsza	—	—	1	—	1
Merénye	?	?	?	?	1
Nemeske	?	?	?	?	2
Nagypeterd	—	2	?	?	—
Botykapeterd	?	?	?	?	1
Nyugotszenterzsébet	?	?	?	?	1
Szentdénes	2	1	3	?	1
Rózsafa	1	1	2	1	1
Bánfa	—	—	—	1	1
Katádfa	—	—	—	1	1
Somogyapáti	—	—	4	?	?
Somogyhatvan	—	—	—	1	?
Somogyhárságy	2	4	—	?	?
Vársásbéc	3	2	—	—	?
Szentlászló	2	2	1	1	1
Boldogasszonyfa	1	2	1	1	1

Mohács	1	2	2	5	7
Homorúd	3	2	—	3	?
Kölked	11	11	—	?	?

BÁCS-KISKUN MEGYE

Bajai járás

Baja	2	4	—	6	5
-Bajaszentistván	6	—	1	1	—
Bácsalmás	2	1	2	3	2
Bácsbokod	3	—	—	1	1
Bátmonostor	—	—	—	1	?
Csátalja	5	1	1	4	?
Csávoly	4	—	—	1	4
Dávod	11	4	4	1	3
Érsekcsanád	17	9	—	6	7
Felsősztiván	1	1	1	1	1
Herczegszántó	—	—	2	5	2
-Hóduna	1	2	2	2	7
Katymár	3	3	1	3	3
Madaras	—	—	2	2	?
Mátételke	—	1	2	?	1
Nagybaracska	2	1	—	1	3
Nemesnádudvar	—	6	—	1	5
Sükösd	5	5	5	5	3
Szeremle	17	13	9	8	5
Tataháza	1	1	1	1	1
Vaskút	13	2	1	4	3
Gara	1	3	2	1	1
Bácsszentgyörgy	?	?	?	?	1

Kalocsai járás

Kalocsa	—	4	4	2	3
Foktó	2	2	2	1	1
Dunapataj	5	10	8	6	1
Dunavecse	1	1	1	1	1
Hajós	17	9	—	3	3
Harta	—	19	20	9	4
Solt	3	2	5	9	11
Apostag	2	1	1	1	2
Bátya	2	1	1	1	1
Dunaegyháza	7	8	—	2	2
Dunaszentbenedek	1	1	1	1	1
Dunatétélen	—	1	1	3	?
Dusnok	2	2	2	?	?
Fajsz	—	2	3	1	?
Géderlak	—	—	—	1	?
Homokmégy	5	4	2	2	7
Ordas	1	1	2	1	1
Óregcsertő	2	5	—	2	1
Szadmár	8	3	1	?	4
Szalkszentmárton	—	3	5	5	2
Tass	—	2	2	2	2
Uszód	5	2	3	?	?
Miske	2	2	1	1	1
Drágszél	2	—	1	1	1

Kecskeméti járás

Kecskemét	6	4	3	7	10
Ballószög	—	—	—	1	?
Helvécia	3	4	3	2	1
Hetényegyháza	—	14	1	?	?
Bugac	5	11	9	6	4
Izsák	—	—	3	6	?
Kerekegyháza	7	6	8	6	?
Lajosmizse	5	8	7	13	10
Lakitelek	—	—	1	?	4
Szabadszállás	14	8	—	3	1
Tiszaalpár	3	3	7	2	6
Tiszakécske	7	4	—	5	?
-Tiszabög	—	2	2	2	1
Kunszentmiklós	5	7	3	6	2
-Kunbábony	—	1	—	1	—
Kunpeszér	—	1	1	1	?
Ágasegyháza	9	5	9	?	2
Fülöpháza	13	11	12	11	?
Jakabszállás	6	4	—	2	6
Kuadacs	—	1	1	?	?
Kunbaracs	—	2	2	?	?
Ladánybene	—	5	—	5	3
Lászlófalva	—	21	—	?	?
Nyárlőrinc	?	?	?	?	2
Orgovány	4	4	2	3	2

Kiskőrösi járás

Kecel	5	3	5	7	—
Soltvadkert	—	—	5	?	2
Akasztó	25	22	27	9	8
Bócsa	6	7	3	?	1
Csengőd	3	2	3	3	1
Fülöpszállás	9	9	5	8	4
Kaskantyú	2	1	1	1	?
Páhi	—	3	4	1	1
Soltszentimre	1	1	1	1	—
Tabdi	6	—	—	1	1
Tázlár	4	4	—	?	?
Kiskőrös	4	11	7	?	1

Kiskunhalasi járás

Kiskunhalas	13	10	1	3	13
Kiskunmajsa	22	15	6	4	2
Mélykút	1	1	2	4	2
Jánoshalma	1	2	—	2	4
Kéleshalom	?	?	?	?	1
Balotaszállás	11	2	3	1	9
Borota	1	2	2	1	1
Csikéria	—	1	1	2	2
Csolyospálos	8	—	5	—	4
Harkakötöny	2	3	1	3	?
Jászszentlászló	11	—	—	?	—
Kelebia	3	5	1	2	1
Kisszállás	3	2	1	2	2
Kömpöc	5	4	—	1	4
Kunbaja	—	2	1	2	2
Kunfehértó	—	—	1	—	2

Pirtó	—	4	—	2	?
Rém	1	1	—	—	2
Szank	—	2	—	4	1
-Móricgát	5	2	1	3	
Zsana	7	4	4	?	2

Kiskunfélegyházi városkörnyék

Kiskunfélegyháza	10	9	9	2	4
Gátér	—	1	—	?	?
Kunszállás	—	1	1	—	7
Pálmonostora	6	1	—	4	6
Petőfiszállás	6	7	5	2	1

BÉKÉS MEGYE

Gyulai járás

Gyula	4	8	5	3	5
-Gyulavári	1	2	2	2	2
Doboz	1	1	1	1	2
Elek	11	6	4	10	13
Kétegyháza	4	4	9	6	2
Sarkad	4	3	3	4	6
Újkígyós	4	—	1	1	2
Szabadkígyós	5	—	—	2	4
Geszt	5	6	7	—	?
Lökösháza	2	2	3	1	6
Mezőgyán	20	22	6	?	?
Méhkerék	2	1	1	2	3
Kötegyán	1	2	2	8	6
Újszalonta	—	—	1	1	2

Mezőkovácsházi járás

Battonya	4	10	—	2	2
Medgyesegyháza	1	3	7	1	7
Mezőhegyes	1	—	—	2	3
Mezőkovácsháza	1	1	—	1	1
Almáskamarás	1	1	1	1	1
Dombiratos	?	?	?	?	—
Kevermes	1	—	1	—	1
Kunágota	2	—	—	?	1
Nagybánhegyes	1	1	2	1	1
Nagykamarás	—	1	2	2	3
Dombegyháza	—	1	1	4	?
Magyardombegyháza	—	—	—	1	1
Medgyesbodzás	—	—	2	4	4

Orosházi járás

Orosháza	1	1	4	1	1
Csorvás	—	—	1	—	—
Gádoros	1	1	—	—	—
Nagyszénás	2	—	1	1	1
Tótkomlós	1	1	2	1	1
-Nagykopáncs	—	—	—	1	—
Békéssámson	1	1	3	1	2
Kardoskút	3	2	—	1	—
Pusztaföldvár	—	—	1	?	—

Szarvasi járás

Szarvas	—	5	5	10	14
Békésszentandrás	—	1	2	3	3
Endrőd	3	3	2	5	2
Gyoma	—	—	2	1	1
Kondoros	3	3	7	5	10
Csabacsüd	—	1	1	?	2
Örménykút	—	—	—	2	?

Szeghalmi járás

Déaványa	—	—	13	4	6
Füzesgyarmat	8	8	8	4	2
Körösladány	—	—	8	9	13
Szeghalom	30	22	11	10	11
Vésető	21	7	8	8	7
Biharugra	3	7	11	12	?
Bucsa	5	4	5	?	?
Ecsegfalva	?	?	?	?	4
Körösújfalú	—	—	—	1	1
Okány	2	1	1	2	?
Zsadány	17	10	9	12	5

Békéscsabai városkörnyék

Békéscsaba	8	9	7	15	12
Mezőberény	31	7	30	5	5
Köröstarcsa	3	4	3	?	6

Békési városkörnyék

Békés	5	4	4	6	2
Bélmegyer	—	2	2	2	8
Murony	—	2	3	—	?
Tarhos	1	1	—	?	1
-Vizesfa	—	—	1	?	

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE

Edelényi járás

Izsófalva	?	?	?	?	1
Edelény	7	8	3	1	5
Abod	—	1	—	1	1
Balajt	?	?	?	?	1
Szendrőlád	?	?	?	?	2
Múcsony	32	16	—	?	6
Szuhakálló	1	1	1	—	2
Rudabánya	1	1	—	1	—
Alsótelkes	?	?	?	?	1
Szendrő	12	3	5	2	3
Galvács	—	—	—	1	1
Szuhogy	—	—	1	1	—
Aggtelek	—	—	1	?	1
Kürityán	—	1	1	—	3
Bódvaszilás	2	3	7	4	2
Bódvarákó	—	3	2	2	1
Komjáti	—	10	14	2	3

Tornabarakony	? ? ? ? 1
Tornanádaska	1 1 — 1 1
Tornaszentandrás	? ? ? ? 3
Boldva	— — 7 7 11
Borsodszirák	— — 1 ? 1
Ziliž	? ? ? ? 1
Felsőnyárad	— 1 — 1 3
Felsőkelecsény	1 1 — 1 1
Hangács	— — 1 2 1
Nyomár	— — — 2 2
Hídvégardó	5 4 — 1 2
Becskeháza	— — — 1 1
Bódvalenke	— — — 1 2
Tornaszentjakab	2 2 1 1 4
Lak	5 4 3 ? 1
Hegymeg	? ? ? ? 1
Szakácsi	? ? ? ? 2
Tomor	— 1 1 1 1
Perkupa	3 3 — 3 3
Ragály	1 1 1 ? —
Trizs	— 2 — ? —
Zubogy	— — 1 ? 2
Rakaca	2 4 4 4 4
Debréte	? ? ? ? 1
Rakacaszend	1 1 1 ? 1
Viszló	— — — 1 ?
Szalonna	23 16 5 8 18
Martonyi	1 1 — 1 1
Meszes	? ? ? ? 1
Szin	2 1 — — 1
Szinpetri	1 1 — ? 1
Szögliget	— — 1 1 1
Szőlősdárdó	— — — 1 1

Encsi járás

Szikszó	9 9 — 4 5
Encs	1 2 2 1 2
Füged	— — 1 — 1
Gibárt	2 1 1 1 1
Alsóvadász	5 3 3 1 ?
Aszaló	— 2 2 2 1
Méra	4 4 2 ? 1
Telkibánya	? ? ? ? 1
Abaujkér	1 2 1 1 1
Abaujvár	1 1 1 1 1
Kéked	— — — 1 2
Pányok	? ? ? ? 1
Zsujta	? ? ? ? 2
Baktakék	— 1 2 — 4
Detek	1 2 1 1 —
Boldogkővárja	1 1 2 1 1
Boldogkőújfaló	1 1 1 1 1
Felsőgagy	— 1 1 2 2
Csenyérte	1 1 — — —
Felsővadász	1 2 — — —
Kupa	1 1 1 — —
Forró	3 4 — 1 2
Fancsal	1 1 — — 1
Gagyvendégi	— — 1 ? 1
Gagybátor	— 1 1 ? 1
Gönc	2 1 1 1 1
Göncruszka	— — 14 8 10

Halmaj	4 1 — — —
Csobád	2 3 — 1 1
Kiskinizs	— 1 — 1 —
Rásonysápberencs	— — — 1 ?
Hernádkércs	1 1 — ? 1
Felsődobsza	1 1 1 2 —
Nagykinizs	3 1 — ? ?
Hernádvécsé	1 1 2 1 1
Hernádpetri	? ? ? ? 1
Hidasnémeti	2 6 1 4 1
Hernádszuok	— 1 1 ? ?
Tornyosnémeti	12 13 9 4 4
Homorogd	3 3 4 2 1
Ináncs	— — 5 3 ?
Hernádszentandrás	— — 1 ? ?
Pere	— — — 1 1
Krasznokvajda	3 11 2 1 1
Büttös	— — — 1 3
Kány	— — — 1 3
Pamlény	? ? ? ? 2
Szászfa	— — — 2 1
Novajidrány	1 2 2 4 2
Garadna	1 1 — ? 2
Selyeb	— 2 3 ? —
Abaújszolnok	— — — 1 ?
Nyéta	— — — 1 —
Szalaszend	— — 2 2 ?
Fáj	— 2 — ? ?
Szemere	— 2 2 1 —
Vilmány	1 1 1 3 4
Fony	— — — 1 1
Hejce	— — 1 ? ?
Viszoly	2 1 4 9 8
Hernádcece	3 3 3 2 1
Korlát	— — — 1 ?

Mezőcsáti járás

Emőd	1 5 3 1 2
Mezőcsát	18 15 8 6 4
Gelej	— 3 — ? 3
Igrici	— — 6 2 15
Ároktő	17 23 14 11 10
Tiszabábolna	10 14 14 ? 18
Tiszadorogma	— — — 2 7
Tiszakeszi	19 10 3 ? 7
Hejőbába	6 6 5 6 6
Hejőpapi	— — — 2 3
Nemesbikk	3 4 3 ? 3
Hejőkeresztúr	1 1 1 1 1
Hejőszalonta	1 1 1 ? 2
Szakáld	— — 1 ? 3
Sajószöged	— 4 — ? 4
Muhi	? ? ? ? 1
Nagycséc	— 1 1 1 3
Sajóörös	— — 3 ? 2
Tiszapalkonya	4 — — ? 2
Oszlár	— 2 1 1 2
Tiszatarján	25 27 31 ? 6
Hejőkürt	? ? ? ? 8

Mezőkövesdi járás

Mezőkövesd	—	—	5	6	4
Mezőkeresztes	—	—	12	8	6
Bogács	—	1	—	1	1
Bükkábrány	5	3	2	2	2
Egerlövő	14	9	6	8	20
Mezőnagymihály	—	—	7	5	15
Mezőnyárad	4	1	—	?	—
Szentistván	15	35	10	7	11
Vatta	—	2	—	1	1
Borsodivánka	1	1	1	—	14
Négyes	—	—	—	4	6
Tiszavalk	—	—	—	9	7
Sály	3	1	1	1	2
Borsodgeszt	1	1	1	—	1
Tard	1	1	—	—	—
Tibolddaróc	—	—	—	3	1

Miskolci járás

Miskolc-Görömböly	?	?	?	?	1
Alsózsolca	1	1	2	1	1
Felsőzsolca	3	4	13	1	2
Nyékkládháza	4	2	1	1	1
Sajószentpéter	3	7	2	4	7
Szirmabesenyő	4	6	2	3	3
Alacska	—	—	1	?	?
Bükkaranyos	3	1	1	1	—
Gesztely	1	2	2	1	3
Harsány	1	18	10	1	6
Kesznyéten	?	?	?	13	32
Kisgyőr	1	1	1	?	?
Kistokaj	—	—	—	2	1
Mályi	1	1	—	?	—
Onga	—	3	1	?	?
Ónod	1	—	1	—	2
Arnót	8	3	2	2	2
Sajópálfa	—	—	—	1	2
Bócs	5	8	6	2	3
Berzék	1	—	—	?	?
Girincs	—	—	—	1	1
Hernádnémeti	—	3	1	?	6
Hernádkak	2	1	1	1	1
Parasznya	1	—	1	?	?
Radostyán	—	—	—	1	1
Varbó	—	—	—	1	1
Sajóhidvég	1	1	1	?	?
Köröm	?	?	?	?	1
Sajókápolna	1	1	1	2	—
Sajókeresztur	1	—	—	—	3
Sajóecseg	—	1	2	1	3
Sajólad	—	1	1	?	1
Sajópetri	?	?	?	?	2
Sajóvámos	?	?	?	?	5
Sajósenye	—	—	2	?	2
Kazincbarcika	—	—	3	—	?
Leninváros	9	—	—	?	—

Ózdi járás

Ózd	—	1	1	3	2
-----	---	---	---	---	---

Arló	1	2	—	—	—
Borsodszentgyörgy	—	1	—	—	—
Járdánháza	1	1	1	—	?
Putnok	2	4	—	2	2
Dubicsány	2	4	—	2	2
Hét	?	?	?	?	1
Serényvalva	2	3	2	1	1
Hangony	?	?	?	1	?
Hodoscsépány	—	—	—	2	?
Királd	—	—	—	1	—
Sajókaza	—	1	1	2	?
Szentsimon	—	2	1	2	1
Bánhorvátí	—	1	1	1	?
Nagybarca	1	2	1	?	1
Bánréve	2	4	2	2	2
Center	1	1	1	?	—
Sajónémeti	2	2	3	4	4
Sajópüspöki	6	5	—	2	2
Csernely	1	1	1	1	1
Dédestapolcsány	—	—	1	2	1
Dövény	1	1	1	1	1
Jákfalva	—	—	—	2	1
Kelemér	1	3	2	2	1
Gömörszőlős	—	—	—	1	2
Sajóvelezd	—	—	2	4	—
Sáta	?	?	?	?	1
Vadna	1	3	—	?	?
Sajógalgóc	—	1	—	?	?
Zádorfalva	1	1	2	1	1
Alsószuha	—	1	?	?	—
Szuhafő	1	—	—	?	—

Sátoraljaújhelyi járás

Sárospatak	—	—	12	16	24
Sátoraljaújhely	—	3	3	9	2
Cigánd	2	3	—	3	1
Tiszacsermely	1	2	—	1	?
Pálháza	1	1	—	1	?
Filkeháza	—	—	1	1	1
Kovácsvágás	1	4	2	2	2
Ricse	2	—	2	4	3
Lácacséke	3	4	2	2	4
Semjén	?	?	?	?	1
Bodroghalom	—	—	—	2	3
Hollóháza	?	?	?	?	2
Károlyfalva	1	2	1	1	?
Széphalom	2	1	1	1	1
Tolcsva	1	1	—	1	2
Vajdácska	9	6	—	?	3
Alsóberecki	—	—	4	1	3
Bodroglaszi	2	2	3	1	?
Sárazsadány	—	—	—	1	?
Erdőhorvátí	—	—	1	—	—
Háromhuta	—	1	—	—	—
Füzerkumlós	—	1	—	?	?
Kisbózsva	—	—	1	1	1
Nagybózsva	?	?	?	?	—
Hercegkút	—	1	—	—	1
Makkoshotyka	—	4	—	?	?
Karcsa	—	—	—	1	4
Karos	—	3	2	2	2
Pácín	—	—	8	12	2

Kenézlő	1	4	—	?	5
Viss	18	22	8	5	?
Zalkod	—	2	2	2	1
Mikóháza	1	1	1	1	?
Felsőregmec	—	—	—	1	1
Vilyvitány	1	1	—	1	—
Nagyrosvány	5	1	2	1	2
Kisrosvány	—	—	—	2	2
Olaszliszka	5	12	8	6	7
Vámosújfalú	—	4	2	?	?
Tizsakarád	3	3	—	2	4
Györgyarló	?	?	?	?	3
Zemplénagárd	4	—	8	8	1
Dámóc	4	2	—	2	4
Révleányvár	1	1	—	3	3

Szerencsi járás

Abaújszántó	—	—	—	2	1
Tokaj	6	11	10	10	12
Szerencs	13	2	1	3	2
Ond	—	1	—	1	1
Bekecs	—	—	—	3	1
Bodrogkeresztúr	19	15	6	10	12
Erdőbénye	1	1	1	?	1
Legyesbénye	1	2	3	2	?
Mád	1	1	1	1	2
Mezőzombor	—	13	8	5	8
Taktaharkány	6	8	—	8	3
Taktaszada	6	6	5	5	6
Tarcal	—	—	7	9	16
Tállya	—	1	1	1	1
Tiszalúc	17	17	9	5	4
Bodrogzégi	—	—	3	?	1
Csobaj	1	1	—	3	2
Taktabáj	1	1	1	3	?
Megyaszó	1	1	1	1	1
Alsódobsza	—	—	—	1	1
Monok	1	2	—	1	?
Golop	1	1	—	3	—
Prügy	10	10	—	?	?
Taktakenéz	2	3	2	1	?
Tiszaladány	6	6	3	1	5
Tiszatardos	2	8	2	1	3
Újszanalos	1	1	1	1	—

CSONGRÁD MEGYE

Makói járás

Makó	14	—	—	3	3
Királyhegyes	—	—	1	1	2
Csanádpalota	1	1	1	1	3
Kövegy	—	—	—	1	1
Kiszombor	4	—	1	2	3
Ferencszállás	1	1	1	—	?
Klárafalva	1	—	—	?	?
Apátfalva	—	—	1	2	1
Magyarcsanád	1	—	—	3	?
Maroslele	1	—	4	?	1

Nagylak	2	2	1	2	2
Földeák	1	1	—	1	1
Óföldéák	—	—	1	?	?
Pitvaros	2	3	1	1	1
Ambrózfalva	3	1	1	?	?
Csanádalberti	?	?	?	?	2
Nagyér	2	1	1	?	1

Szegedi járás

Szeged	1	1	1	?	1
-Algyő	2	2	4	3	1
-Dorozsma	1	2	—	1	3
-Szőreg	5	2	—	1	1
-Tápe	3	—	—	1	2
Kistelek	4	2	3	3	2
Mórahalom	5	11	2	3	5
Sándorfalva	1	1	1	1	4
Dóc	—	1	1	2	2
Ásotthalom	9	5	10	3	6
Baks	2	—	1	1	5
Balástya	4	—	4	5	3
Bordány	1	1	—	1	3
Csengele	—	4	3	2	4
Deszk	—	—	4	5	3
Domaszék	?	?	?	?	6
Kübekháza	4	1	—	1	1
Ópusztaszer	?	?	?	?	3
Pusztaszer	—	—	2	5	7
Röszke	6	—	—	1	3
Ruzsa	—	—	2	?	3
Szatymaz	—	—	—	7	7
Zákányszék	—	—	3	5	3
Zsombó	1	—	2	1	1
Pusztamérges	—	—	2	1	1
Öttömös	—	1	—	1	?
Tiszsziget	3	—	—	1	1
Újszentiván	14	12	8	5	?
Üllés	10	1	2	1	3
Forráskút	3	—	1	—	2

Csongrádi városkörnyék

Csongrád	7	4	5	4	7
Felgyő	2	2	—	4	3

Hódmezővásárhelyi városkörnyék

Hódmezővásárhely	15	10	5	10	14
Mártély	1	1	2	2	4

Szentesi járás

Szentes	6	6	4	2	8
Nagytóke	?	?	?	?	3
Mindszent	3	2	2	2	2
Szegvár	1	1	1	?	?
Csanytelek	—	3	3	5	11
Derekegyháza	—	—	2	1	3

Székkutas	1	1	4	2	1
Tömörkény	4	5	—	1	3
Fábiánsebestyén	—	4	4	4	2
Eperjes	4	—	2	?	1
Nagymágocs	2	—	—	?	1
Árpádhalom	—	—	—	1	?

FEJÉR MEGYE

Bicskei járás

Bicske	7	1	—	2	3
Csabdi	1	—	1	?	?
Mány	1	—	—	?	—
Csákvár	4	2	2	1	1
Vértesszőlős	1	1	—	—	—
Etyek	1	1	1	1	?
Vál	4	—	1	?	1
Vereb	—	1	—	?	—
Alcsútdoboz	2	3	—	?	?
Felcsút	1	1	—	2	—
Tabajd	—	—	—	1	1
Szár	1	—	—	?	—

Dunaújvárosi járás

Dunaújváros	1	1	1	1	1
Nagyvenyim	2	2	1	1	2
Ercsi	4	2	3	1	?
Pusztaszabolcs	3	1	1	2	2
Adony	3	3	1	?	2
Baracs	1	—	—	?	2
Besnyő	?	?	?	?	1
Előszállás	1	3	3	1	—
Iváncsa	1	1	1	5	—
Mezőfalva	1	2	3	—	2
Nagykarácsony	2	1	1	1	1
Perkátá	2	1	1	—	1
Rácalmás	1	4	3	3	2
Ráckeresztúr	1	—	2	—	1

Móri járás

Mór	2	—	1	—	—
Bakonycsérnye	1	1	1	3	1
Fehérvárcsurgó	5	4	4	2	3
Pusztavám	1	3	3	1	2
Bodajk	1	1	—	1	—
Magyaralmás	1	1	1	?	?

Sárbogárdi járás

Sárbogárd	5	6	6	14	9
-Sárszentmiklós	7	3	2	1	
Dég	—	1	1	1	1
Igar	—	—	1	2	?
Káloz	4	3	1	5	3
Mezőszilas	—	—	1	?	3

Pusztægres	—	3	1	1	4
-Sárhatvan	—	—	2	2	
Sárkeresztúr	8	6	—	4	4
Sárosd	1	—	—	—	2
Sárszentágota	3	2	6	?	4
Alap	—	—	2	?	4
Cece	10	5	—	?	4
Sáregres	—	—	1	2	3
Vajta	1	1	1	?	1
Lajoskomárom	—	—	1	1	1
Mezőkomárom	2	1	1	1	1
Szabadhidvég	—	—	—	1	2
Nagylók	?	?	?	?	1
Hantos	1	—	—	?	—

Székesfehérvári járás

Székesfehérvár	—	—	—	3	4
Gárdony	—	1	—	?	?
-Agárd	—	—	—	1	—
-Dinnyés	—	—	4	3	3
Martonvásár	—	6	1	1	?
Seregélyes	7	2	5	4	?
Enying	2	3	1	—	3
Polgárdi	1	1	—	2	1
Velence	?	?	?	?	1
Kápolnásnyék	1	1	1	1	1
Aba	5	—	—	?	5
-Belsőbáránd	—	—	—	1	—
Baracska	1	1	2	2	1
Csór	—	—	1	?	?
Csősz	2	3	1	3	2
Kajászó	1	2	1	1	1
Lovasberény	—	—	—	1	1
Pákozd	4	3	5	1	1
Pátka	3	3	3	—	1
Soponya	11	2	1	?	?
Tác	3	4	3	3	1
Zámoly	1	1	1	?	2
Lepsény	4	1	1	3	?
Mezőszentgyörgy	2	1	—	?	?
Nádasladány	5	2	2	1	3
Jenő	1	1	—	?	1
Sárkeresztés	4	2	1	1	—
Moha	—	1	—	—	—
Sárszentmihály	1	1	1	3	3
Sárkeszi	1	1	—	?	?
Szabadbattyán	—	—	1	1	1
Úrhida	1	—	—	?	?
Tordas	1	—	—	?	—
Gyúró	1	1	1	—	?

GYŐR-SOPRON MEGYE

Csornai járás

Csorna	2	2	—	2	2
Beled	1	2	—	—	?
Cirák	1	2	2	1	?
Dénesfa	1	—	2	1	?
Edve	—	—	—	1	?

Szany	—	—	2	1
Rábasebes	—	—	1	1
Rábaszentandrás	1	1	—	—
Sobor	1	1	1	1
Vág	—	—	1	—
Egyed	1	1	—	—
Enese	1	1	—	?
Farád	1	2	—	2
Páli	1	1	1	1
Rábacsanak	1	1	1	1
Rábatamási	1	2	1	2
Bágyoszovát	—	8	7	2
Bodonhely	1	1	—	—
Bogyoszió	1	3	3	6
Jobaháza	—	1	1	1
Magyarkeresztúr	1	2	—	—
Bósárkány	—	—	5	3
Acsalág	2	6	6	4
Barbacs	2	2	—	1
Maglóca	1	1	1	1
Rábcakapi	—	—	1	2
Tárnokréti	—	—	1	2
Györsövényháza	3	3	1	—
Bezi	1	1	—	1
Fehértó	1	2	—	3
Köny	13	7	4	2
Markotabögede	2	1	2	1
Mihályi	1	—	—	?
-Kisfalud	—	—	—	1
Gyóró	1	—	1	?
Himód	—	2	2	?
Vadosfa	—	—	—	1
Mőrighida	1	3	3	3
Árpás	3	2	2	—
Rábaszentmiklós	—	1	—	—
Rábapordány	1	—	1	1
Dör	1	1	1	1
Rábaujfalu	—	—	—	2
Kisbabot	—	—	2	1
Mérges	—	—	—	1
Szil	3	2	—	1
Sopronnémeti	1	1	1	1
Szilsárkány	2	2	2	1
Pásztori	1	1	—	1

Kapuvári városkörnyék

Kapuvár	2	—	3	1
Babót	1	1	2	—
Hővej	—	1	1	—
Osli	2	1	—	1
Szár föld	1	1	1	1
Veszkény	1	1	—	1
Vitnyéd	1	1	1	1

Győri járás

Győr	—	3	1	?
-Bácsa	1	1	1	—
-Gyirmót	3	11	7	5
-Györszentiván	1	—	1	—

Pannonhalma	—	—	1	—
Écs	—	—	—	1
Ravazd	—	—	—	10
Tét	—	—	1	?
Gyömöre	1	1	1	1
Bönyérétalaj	—	—	—	2
Gönyű	1	—	2	1
Győrszemere	2	1	1	1
Győrújbarát	—	—	—	1
Győrújfalú	—	6	3	1
Győrzámoly	3	1	—	1
Ikrény	—	—	1	1
Koronc	3	1	1	3
Nyúl	—	—	1	?
Rábapatonna	—	1	1	1
Abda	1	3	2	1
Börcs	1	—	—	1
Dunaszeg	1	—	—	1
Dunaszentpál	—	—	2	1
Győrladomér	2	1	1	1
Kajárpéc	2	1	—	?
Felpéc	—	2	1	?
Kisbajcs	6	7	3	2
Nagybajcs	—	—	2	1
Vámosszabadi	—	1	—	2
Vének	—	1	1	1
Öttevény	—	—	1	—
Kunsziget	2	2	2	?
Pázmándfalú	1	1	2	1
Nyalka	1	1	1	?
Pér	—	1	—	?
Mezőörs	1	—	2	?
Táp	?	?	?	?
Győrasszonyfa	?	?	?	?
Tápszentmiklós	—	—	—	1
Tényő	—	—	1	?

Mosonmagyaróvári járás

Mosonmagyaróvár	—	—	—	1
Máriakálnok	1	—	—	2
-Arak	—	—	1	?
Jánossomorja	1	3	1	1
Ásványráró	2	2	3	4
Bezenye	?	?	?	?
Darnószeli	—	—	1	?
Dunasziget	3	2	2	2
-Doborgasziget	—	—	—	1
-Sérfenyősziget	1	—	1	—
Halászi	—	1	—	?
Kimle	—	1	—	?
Lébénymiklós	1	—	2	1
Mecsér	1	1	—	1
Dunakiliti	?	?	?	?
Hédervár	1	1	1	3
Lipót	1	—	—	2
Püski	—	1	2	2
Dunaremete	—	—	1	2
Kisbodak	1	1	1	1

Soproni járás

Sopron	1	2	—	1	—
Ágfalva	—	—	1	—	—
Fertőrákos	1	3	1	1	2
Magyarfalva	1	1	2	1	1
Kópháza	?	?	?	?	1
Balf	1	3	1	1	1
Fertőd	1	—	1	1	4
Agyagosszergény	1	1	2	1	2
Fertőendréd	—	—	1	1	2
Fertőszéplak	1	1	1	1	2
Fertőszentmiklós	—	—	1	1	2
Csapod	1	1	1	1	1
Röjtőkmujsaj	1	1	1	1	1
Sopronhorpács	—	1	1	2	—
Egyházásfalva	1	3	2	2	1
Zsira	1	1	1	2	1
Nagylós	1	1	1	—	—
Sopronkövesd	—	—	1	1	1
Újkér	1	2	2	2	—
Hegykő	3	5	1	3	1
Fertőhomok	—	—	1	1	1
Hidegség	1	—	2	?	1
Iván	—	—	1	4	3
Csáfordjánosfa	1	—	—	1	1
Pusztacsalád	—	3	—	1	1
Répcszemere	2	4	3	2	2
Lövő	—	2	—	—	?
Nemeskér	1	1	1	1	1
Nagycenk	—	1	1	2	2
Fertőboz	1	2	2	1	1
Pereszteg	1	1	—	—	—
Pinnye	1	1	1	1	1
Szakony	—	1	1	1	1
Répcevis	—	—	1	1	1

HAJDÚ-BIHAR MEGYE

Berettyóújfalui járás

Berettyóújfalu	10	5	10	?	10
-Berettyószentmárton	—	17	5	?	?
Biharkeresztes	11	7	7	6	5
Ártánd	3	2	1	?	1
Bedő	—	—	1	1	1
Nagykerek	—	—	6	6	?
Told	4	5	2	?	1
Csökmő	9	7	—	9	6
Komádi	18	5	6	7	13
Magyarhomorog	—	—	2	2	2
Körösszegapáti	7	4	7	—	3
Berekböszörmény	5	3	—	?	?
Körösszakál	1	—	—	1	1
Zsáka	8	6	7	?	5
Darvas	—	12	—	11	11
Furta	4	2	3	?	3
Vekerd	3	2	1	1	1
Bakonszeg	11	19	15	6	3
Mezősas	11	7	—	7	2
Szentpéterszeg	—	24	—	42	25

Hencida	30	16	—	15	?
Gáborján	6	25	—	?	?
Váncsod	11	6	2	—	?
Mezőpeterd	3	6	3	?	9

Debreceni járás

Debrecen	2	3	1	9	9
Balmazújváros	10	10	2	7	35
Egyek	28	38	20	20	40
Hajdúdorog	7	16	4	5	7
Hajdúhadház	1	1	1	2	1
Hajdúsámson	3	3	3	1	3
Nyíradony	—	12	—	2	3
Téglás	?	?	?	?	2
Tiszacsege	12	25	21	19	28
Bagamér	1	—	2	?	?
Álmosd	—	1	1	2	?
Nyírábrány	15	2	2	6	3
Fülöp	23	16	3	6	2
Polgár	19	12	19	15	20
-Folyás	—	—	—	2	3
Tiszagyulaháza	—	—	—	2	4
Újtikos	—	—	2	2	3
Vámospércs	—	—	2	4	9
Újléta	5	—	—	1	1
Görbeháza	?	?	?	?	6
Hortobágy	3	4	4	7	6
Mikepércs	—	—	—	1	3
Nyíracsd	4	2	3	1	2
Nyírmártonfalva	1	2	1	?	1
Újszentmargita	?	?	?	?	16

Derecskei járás

Hosszúpályi	—	—	7	7	16
Derecske	12	56	14	15	13
Tépe	16	7	4	4	?
Létavértes	9	15	12	5	?
Kokad	1	—	—	4	3
Pocsaj	—	—	—	3	10
Esztár	12	22	66	—	28
Kismarja	—	—	—	6	6
Sáránd	—	—	4	3	4
Hajdúbagos	11	9	10	5	?
Konyár	62	56	43	27	25
Monostorpályi	6	3	—	?	?

Püspökladányi járás

Nádudvar	22	33	21	27	14
Püspökladány	12	27	2	10	17
Földes	13	20	14	16	?
Sáp	7	10	—	?	?
Kaba	22	12	14	11	8
Tetétlen	8	7	10	5	?
Nagyrabé	—	—	3	?	5
Bihardancsháza	3	1	—	?	2
Bihartorda	27	5	—	4	4
Sárrétudvari	2	1	2	2	3
Szerep	?	?	?	?	1

Báránd	—	10	5	4	3
iharnagybajom	1	23	11	13	20

Városok és városkörnyékek

Hajdúböszörmény	—	3	2	4	7
-Nagypród	—	—	3	4	?
Hajdúvid	4	3	—	2	?
Hajdúnánás	—	—	13	26	42
Hajdúszoboszló	—	—	3	5	16
Ebes	—	2	—	?	?
Hajdúszovát	2	4	2	5	?
Nagyhegyes	—	2	5	2	3

HEVES MEGYE

Egri járás

Eger	—	—	4	—	—
Recsk	3	—	1	2	2
Mikófalva	1	1	4	—	—
Bodony	1	1	1	?	—
Pétervására	—	—	4	3	3
Erdőkövesd	—	—	—	1	1
Kisfüzes	—	—	1	1	?
Verpelét	—	4	1	1	—
Andornaktálya	?	?	?	?	—
Balaton	2	1	—	1	1
Bekölce	—	1	1	1	1
Egerszólát	?	?	?	?	1
Istenmezeje	?	?	?	?	1
Mátraderecske	—	—	1	?	?
Sirok	—	1	—	?	2
Bátor	—	—	—	1	1
Egerbocs	—	—	2	—	?
Egercsehi	1	—	—	?	—
Kerecsend	?	?	?	?	1
Maklár	—	2	1	1	?
Tarnalelesz	2	2	—	—	2
Bükkszenterzsébet	—	—	—	1	1
Fedémes	—	—	1	2	1
Szentdomonkos	?	?	?	?	1
Terpes	1	—	—	?	?

Füzesabonyi járás

Füzesabony	3	12	4	?	3
Kál	2	3	2	2	1
Kompolt	1	1	—	—	—
Besenyőtelek	4	18	—	?	?
Dormánd	3	4	2	1	1
Egerfarmos	5	7	7	2	5
Kápolna	7	2	1	2	1
Mezőszemere	4	5	6	3	2
Mezőtárkány	2	2	4	—	?
Nagyút	2	1	1	?	2
Sarud	22	11	10	6	20
Szihalom	8	11	7	?	6
Aldebrő	—	—	1	1	—
Poroszló	29	16	21	11	21
Újlőrincfalva	—	3	8	2	?

Gyöngyösi járás

Gyöngyöshalász	1	1	2	?	1
Zagyvaszántó	?	?	?	?	1
Adács	—	—	1	1	3
Apc	—	—	5	2	1
Csány	2	2	1	?	?
Domoszló	?	?	?	?	1
Halmajugra	?	?	?	1	?
Hort	?	?	?	?	1
Karácsond	1	3	6	3	2
Kisnána	1	1	1	—	—
Markáz	—	1	—	1	3
Nagyfüged	6	3	5	3	?
Nagyréde	—	—	1	?	1
Rózsaszentmárton	1	2	—	?	?
Vámosgyörk	2	—	1	—	—
Vécs	—	1	1	?	?
Visonta	1	2	1	—	1
Visznek	—	—	1	?	—
Detk	1	1	?	?	?
Ludas	2	3	—	?	1

Hatvani városkörnyék

Hatvan	—	4	1	?	1
Boldog	—	4	4	?	?
Heréd	2	3	2	?	—

Hevesi járás

Heves	—	—	—	3	4
Kisköre	4	5	2	?	1
Átány	7	5	6	3	?
Boconád	2	5	—	1	1
Erdőtelek	—	—	—	3	2
Hevesvezekény	—	—	1	2	2
Kömlő	5	6	19	?	9
Pély	—	7	1	1	3
Tarnabod	1	2	1	?	3
Tarnaszentmiklós	12	5	6	3	4
Tarnaszadány	4	4	2	?	?
Tenk	—	—	—	1	2
Tiszanána	6	10	7	6	4
Tarnaméra	6	4	6	2	4
Zaránk	1	2	2	2	2
Tarnaörs	—	—	—	1	1
Erk	5	3	—	?	2

KOMÁROM MEGYE

Dorogi járás

Tát	2	—	3	1	1
Sárisáp	1	1	—	?	1
Úny	1	1	1	—	1
Gyermely	1	1	—	—	1
Szomor	—	—	—	2	—
Pilismarót	?	?	?	?	1
Dömös	—	—	1	—	?

Komáromi járás

Komárom	1	1	1	—	1
-Szöny	3	1	1	2	—
Ács	2	—	1	1	?
Kisbér	1	1	1	2	1
Ászár	—	—	1	—	1
Ete	—	—	1	?	—
Hánta	?	?	?	?	1
Nagyigmánd	3	2	—	?	?
Csép	3	3	1	1	?
Kisigmánd	—	—	1	1	1
Almásfüzitő	—	—	1	1	—
Bakonysárkány	—	1	1	1	1
Mocsa	4	2	—	?	?
Aka	?	?	?	?	1
Bakonyszombathely	—	—	—	1	2
Bakonybánk	1	—	—	?	1
Réde	?	?	?	?	2
Bana	—	—	1	1	2
Tárkány	?	?	?	?	1
Bársonyos	1	—	—	?	?
Kerékteleki	2	1	1	?	—
Császár	—	1	1	?	1
Vérteskethely	—	1	—	?	?
Szend	3	7	8	1	1
Szák	—	—	1	1	1

Városok és városkörnyékek

Esztergom	3	—	—	—	—
Oroszlány	—	—	—	—	—
Bokod	5	3	1	1	1
Dad	—	—	1	?	1
Kecskéd	1	1	—	?	—
Kömlőd	2	—	—	—	—
Tatabánya	—	—	1	—	—
Környe	3	—	—	—	?
Vértesszőlős	—	1	—	?	?
Tarján	—	—	—	1	1
Héreg	1	1	—	?	?
Tata	—	2	1	4	1
Kocs	2	1	—	1	—
Naszály	—	3	3	?	3
Szomód	1	1	1	1	—

NÓGRÁD MEGYE

Balassagyarmati járás

Balassagyarmat	—	—	—	1	1
-Ipolyszög	1	1	—	1	1
-Patvarc	1	—	—	1	1
Bercel	—	1	1	1	1
Érsekvadkert	2	3	—	—	1
Cserhátsurány	1	1	2	1	?
Herencsény	1	1	—	—	?
Dejtár	3	3	2	—	1
Patak	2	2	—	2	4
Drégelypalánk	15	4	4	3	7
Hont	2	2	2	—	4
Ipolyvece	4	3	—	2	3

Magyarnándor	1	4	1	?	—
Cserháthaláp	—	1	—	1	1
Mohora	2	2	4	1	2
Nógrádkövesd	—	1	1	1	1
Galgaguta	1	2	1	1	1
Órhalom	5	7	—	4	1
Csitár	?	?	?	?	1
Hugyag	—	—	—	1	?
Terény	1	1	1	1	1
Szűgy	7	3	5	?	1
Csesztve	1	1	—	—	—
Nógrádmарcal	3	—	2	1	3

Pasztói járás

Pásztó	—	1	1	2	2
Buják	—	1	2	—	1
Jobbágyi	3	2	2	1	1
Szurdokpüspöki	1	—	—	1	1
Tar	1	1	1	1	1
Vanyarc	—	1	1	3	—
Cserhátszentiván	1	—	—	—	—
Felsőtold	—	1	1	1	2
Ecseg	1	1	2	?	—
Csécse	2	3	2	2	2
Kálló	—	1	1	1	—
Erdőkürt	—	1	1	?	—
Erdőtarcsa	1	2	1	1	—
Palotás	3	1	—	—	—
Héhalom	2	1	—	1	1
Kisbágyon	—	1	—	1	1
Szarvasgedé	—	1	3	1	1
Szirák	1	1	1	—	—
Bér	—	—	—	1	—
Egyházasdengeleg	—	—	—	1	1

Rétsági járás

Rétság	1	1	1	1	2
Bánk	2	1	—	1	—
Tolmács	1	2	1	?	2
Diósjenő	5	1	—	—	1
Nagyoroszi	1	—	1	1	—
Borsosberény	1	1	1	1	1
Pusztaberki	—	—	—	1	1
Nézsza	1	1	—	—	—
Keszeg	1	—	—	1	—
Nógrádsáp	?	?	?	?	1
Berkenye	1	—	1	1	1
Nőtincs	1	1	1	1	1
Romhány	1	2	1	1	2
Kéthodony	—	1	—	?	?
Tereske	—	1	1	—	—
Szátok	—	2	1	?	—

Salgótarjáni járás

Nagybátony	?	?	?	?	1
Kisterenye	—	1	1	—	1
Etes	1	2	1	—	—

Karancseszki	2	3	2	—	—
Cered	—	1	1	1	1
Szilaspogony	—	1	1	2	1
Zabar	1	1	1	1	2
Homokterenye	—	1	—	—	?
Mátranovák	—	1	1	1	1
Karacsberény	—	1	1	—	—
Mátraszele	1	1	2	1	1
Sóshartyán	1	1	—	—	—
Mátramindszent	—	—	2	—	—
Kisbárkány	—	—	2	—	?
Lucfalva	—	1	1	?	—
Nemti	—	—	2	2	1

Szécsényi járás

Szécsény	1	6	1	5	2
Rimóc	1	1	1	1	1
Endrefalva	3	2	2	1	—
Pilinty	—	1	—	—	—
Karancság	—	—	1	1	1
Ságújfalu	1	3	1	1	1
Szalmatércs	—	2	—	—	—
Litke	6	3	2	1	3
Ipolytarnóc	2	3	2	1	2
Ludányhalászi	12	3	—	1	5
Mihálygerge	1	3	1	1	1
Egyházassgerge	1	1	—	—	—
Nagylóc	1	1	1	—	—
Hollókő	1	1	1	1	—
Nógrádmegyér	1	1	1	1	—
Varsány	3	1	1	3	?

PEST MEGYE

Biatorbágy	?	?	?	?	1
Pilisvörösvár	—	1	2	—	—
Tinnye	1	1	—	—	—
Zsámbék	—	1	1	1	—
Tök	1	1	1	—	1
Páty	1	1	1	—	1
Budajenő	1	—	—	?	—
Telki	—	—	—	1	?
Sóskút	1	—	1	1	1

Ceglédi járás

Cegléd	11	4	2	1	5
Abony	4	1	3	2	1
Albertirsa	4	2	2	?	3
Ceglédbercel	?	?	?	?	1
Csemő	—	4	—	—	1
Dánszentmiklós	—	—	1	?	?
Kocsér	—	—	2	3	6
Mikebuda	1	—	1	?	?
Nyársapát	?	?	?	?	1
Törtel	3	1	2	1	4
Jászkarajenő	—	—	4	?	4
Kőröstetétlen	—	—	—	3	?

Dabasi járás

Dabas	5	—	2	5	4
-Gyón	2	1	—	?	?
-Sári	4	6	—	2	—
Ócsa	20	15	9	5	4
Gyál	—	2	—	?	?
Örkény	1	1	1	1	—
Hernád	—	—	2	2	—
Pusztavacs	11	—	1	—	?
Táborfalva	1	1	1	1	?
Alsónémedi	6	1	1	1	—
Bugyi	8	1	1	2	1
Tatárszentgyörgy	—	—	—	3	10
Inárcs	4	—	—	—	?
Kakucs	—	—	—	1	?
Újhartyán	1	1	—	1	1

Gödöllői járás

Gödöllő	1	1	—	2	2
Isaszeg	—	1	2	1	1
Pécel	—	—	1	—	—
Tura	4	1	2	3	—
Aszód	—	—	2	1	2
Domony	2	—	1	—	—
Iklad	?	?	?	?	?
Bag	—	1	—	?	—
Hévízgyörg	—	—	1	?	1
Vácszentlászló	—	—	—	1	1
Zsámbok	?	?	?	?	?
Dány	—	—	1	2	1
Kartal	—	—	1	2	1
Mogyoród	1	3	—	?	?
Szada	?	?	?	?	?
Verseg	—	2	—	1	1
Galgamácsa	—	—	—	1	2

Monori járás

Gyömró	2	—	1	1	2
Maglód	—	1	1	1	1
Monor	—	—	2	1	1
Üllő	1	2	—	—	—
Vecsés	—	1	—	?	?
Nyáregyháza	3	—	1	1	1
Sülysáp	1	1	1	—	?
Úri	?	?	?	?	?
Ecsér	2	—	—	?	—
Mende	5	7	—	—	?
Péteri	—	—	1	1	1
Gomba	1	1	—	—	1
Káva	1	1	—	?	1
Vasad	—	3	2	1	1

Nagykátai járás

Nagykátai	5	2	4	4	2
Tápiószecső	2	1	—	2	1
Tápiószéle	9	1	—	4	1

Tápiószentmárton	3	2	3	?	7
Farmos	4	5	7	8	6
Koka	—	3	—	?	?
Pánd	1	2	1	1	1
Szentlőrinc-káta	1	2	1	2	2
Szentmártonkáta	1	3	3	?	?
Tápióbicske	2	1	1	1	3
Tápiógyörgye	7	2	2	?	2
Tápióság	1	4	3	?	1
Tápiószőlős	—	1	3	?	1
Tóalmás	3	5	1	?	6
Újszilvás	—	—	2	1	4

Ráckevei járás

Dömsöd	15	2	20	4	8
-Apaj	19	1	—	?	?
Dunaharaszti	—	—	—	1	?
Tököl	—	—	4	1	1
Dunavarsány	3	1	1	—	?
Kiskunlacháza	2	2	—	7	4
-Bankháza	2	2	2	1	—
Ráckeve	3	1	3	1	3
Szigetbecse	?	?	?	?	2
Szigetszentmárton	5	—	—	?	?
Szigetújfalu	3	2	—	?	?
Makád	2	3	3	—	2

Szentendrei járás

Pomáz	—	—	—	1	2
Csobánka	1	—	—	?	—
Tahitótfalu	?	?	?	?	1

Váci járás

Vác	4	—	1	—	?
Fót	2	1	1	—	—
Acsa	—	—	2	?	1
Galgagyörk	?	?	?	?	1
Püspökhátvan	?	?	?	?	2
Órbottyán	1	—	—	?	?
Vácrátót	—	—	1	1	?
Verőcsemaros	—	3	—	?	2
Szödliget	1	—	—	?	—
Bernecebaráti	1	—	—	—	?
Letskés	1	1	1	?	?
Ipolytölgyes	2	2	—	2	1
Rád	—	1	1	?	—
Penc	1	—	—	?	—
Sződ	1	9	—	1	?
Vácduka	?	?	?	?	4
Váchartyán	—	—	1	—	—
Vámosmikola	1	2	2	?	?

Városok

Bp.-Nagytétény	?	?	?	?	1
Nagykőrös	11	1	5	1	9

SOMOGY MEGYE

Barcsi járás

Barcs	4	5	1	?	4
Drávaszentes	—	—	1	?	?
Péterhida	—	—	—	6	?
Somogytarnóca	—	—	—	2	?
Babócsa	16	5	7	?	5
Bolhó	—	—	2	1	1
Csokonyavisonta	3	4	9	8	6
Rinyaújlak	—	13	—	?	?
Darány	1	2	3	1	2
Drávatamási	1	—	1	?	?
Istvándi	2	2	2	3	1
Kastélyosdombó	—	—	—	1	?
Homokszentgyörgy	2	3	1	2	2
Kálmánca	6	2	4	9	3
Lad	3	4	—	2	3
Patosfa	—	—	4	2	3
Szulok	—	—	2	3	4
Lakócsa	4	6	—	8	5
Szentborbás	?	?	?	?	2
Tótújfalu	—	—	—	2	5
Vízvár	—	1	1	2	?
Bélavár	—	2	—	1	?

Kaposvári városkörnyék és Kaposvári járás

Kaposvár	—	—	—	?	?
-Kaposfüred	1	3	—	?	?
-Toponár	6	3	—	?	?
Somogyaszaló	1	1	1	1	1
Magyaregres	1	2	—	2	1
Zimány	—	1	1	?	1
Kadarkút	4	3	2	1	2
Hedrehely	3	4	4	?	2
Hencse	2	1	1	1	?
Mike	?	?	?	?	7
Nagybajom	4	7	7	?	6
Jákó	2	2	2	?	1
Csököly	1	6	2	?	?
Gige	1	2	—	?	?
Gölle	15	7	2	3	1
Büssü	—	1	1	?	—
Fonó	1	1	2	1	?
Hetes	—	2	—	2	?
Csombárd	?	?	?	?	1
Juta	2	—	—	?	?
Igal	1	1	1	2	—
Gadács	—	1	1	1	?
Kazsok	2	2	2	1	1
Ráksi	2	2	2	3	1
Somogyzil	?	?	?	?	1
Kaposfő	2	2	2	2	1
Kiskopárd	3	1	2	2	3
Kaposmérő	—	4	?	?	?
Bárdudvarnok	1	3	1	?	2
Magyaratád	—	—	—	1	?
Mernye	1	1	—	?	?
Ecseny	—	1	—	—	?

Felsőmocsolád	—	—	—	1	?
Polány	1	2	—	?	?
Somódor	—	—	2	1	?
Somogyeszi	1	1	1	1	?
Szentgáloskér	—	—	—	1	—
Nagyberki	3	1	2	1	1
Csoma	3	11	4	2	1
Kercseliget	1	1	—	1	—
Mosdós	1	—	1	?	—
Szabadi	—	—	—	2	1
Simonfa	—	2	1	1	?
Bószénfa	—	3	3	2	—
Zselickislak	—	—	1	1	?
Somogyjád	2	2	—	1	2
Bodrog	2	2	1	?	?
Édde	—	1	1	?	?
Osztópán	1	2	2	2	1
Várda	1	1	1	1	1
Somogyárd	—	2	1	2	1
Újvárfalva	—	4	—	6	?
Szena	1	8	—	2	—
Kaposszerdahely	—	—	—	1	1
Szilvásszentmárton	?	?	?	?	1
Zselickisfalud	?	?	?	?	1
Szentbalázs	1	2	—	?	?
Gálosfa	—	—	—	1	1
Kaposgyarmat	—	1	—	?	?
Sántos	1	2	—	1	?
Taszár	1	3	—	15	—
Baté	2	4	2	3	1

*Marcali városkörnyék
és Marcali járás*

Marcali	7	6	3	?	—
-Bize	2	2	2	2	1
Mesztegyő	10	5	11	4	10
Gadány	—	—	—	2	1
Keleviz	—	—	—	1	?
Nikla	17	4	2	4	5
Csömend	—	—	—	1	?
Fonyód	2	1	2	—	?
Ordacsehi	3	3	3	?	?
Lengyeltóti	5	3	2	?	1
-Pusztaberény	—	—	1	1	1
Buzsák	7	18	5	3	1
Hács	1	1	—	2	?
Kisberény	—	—	3	?	?
Öreglak	2	6	1	3	2
Szőlősgyőrök	12	4	2	1	1
Táska	1	9	—	?	1
Böhönye	3	5	3	3	1
Balatonkeresztúr	2	3	2	2	1
Balatonújlak	35	9	5	2	2
Balatonszentgyörgy	2	1	3	4	4
Balatonberény	1	2	—	1	1
Hollád	—	—	—	1	?
Vörs	8	12	3	8	5
Kéthely	3	1	1	1	1
Somogyzentpál	27	4	2	3	4
Nemesvid	7	3	5	6	?
Somogysimonyi	3	4	—	1	1

Pusztakovácsi	6	2	3	?	?
Somogyfajsz	1	1	1	2	3
Sávoly	8	6	—	6	?
Főnyed	—	—	—	1	2
Szőkedencs	23	5	14	5	3
Somogyásmsón	2	1	3	?	?
Csákány	4	1	1	1	?
Somogyzsitfa	—	4	2	2	2
Somogyvár	1	1	2	1	1
Pamuk	—	—	1	1	1
Somogyvámos	1	—	—	?	1
Tapsony	—	4	1	6	1
Nagyszakácsi	2	1	1	1	2
Nemeskisfalud	—	—	—	1	?
Szenyér	—	—	1	1	—
Vése	3	2	1	2	—
Nemesléd	1	1	1	1	1
Varászló	2	2	2	1	?

Nagyatádi járás

Nagyatád	1	2	—	5	4
Csurgó	5	8	7	4	3
Csurgónagymarton	?	?	?	?	1
Somogyicsió	?	?	?	?	3
Szenta	4	2	6	3	3
Ötvöskőnyi	3	2	4	1	?
Segesd	—	5	4	4	3
Beizence	6	4	4	9	11
Somogyudvarhely	6	3	3	6	3
Görgeteg	2	2	5	?	?
Rinyaszentkirály	5	3	2	2	2
Háromfa	3	2	—	1	?
Bakháza	—	4	—	1	?
Tarany	—	7	—	2	?
Iharosberény	—	2	—	?	?
Iharos	4	3	2	3	7
Inke	3	6	—	1	3
Pogányszentpéter	4	2	1	?	?
Kutas	—	3	5	4	?
Beleg	—	3	2	2	1
Kisbajom	3	3	—	?	2
Szabás	10	4	2	2	?
Lábod	4	5	2	3	1
Nagykorpád	1	—	—	?	?
Rinyabesenyő	?	?	?	?	2
Somogyszob	2	3	—	3	2
Bolhás	4	5	5	2	?
Zákány	?	?	?	?	?
Gyékényes	1	—	—	?	2
Porrog	3	2	—	3	1
Porrogszentkirály	?	?	?	?	1
Porrogszentpál	?	?	?	?	1

*Siófoki városkörnyék
és Siófoki járás*

Siófok	3	3	1	1	?
Zamárdi	5	3	2	5	5
-Balatonszéplak	—	—	1	?	?
-Szántód	2	2	2	2	?

Balatonendréd	1	1	—	—	1
Balatonszárszó	2	1	1	1	1
Balatonőszöd	?	?	?	?	1
Balatonszemes	3	3	2	?	—
Kötcese	1	1	—	?	?
Nagycsepely	1	—	—	1	1
Szólád	2	—	—	2	2
Tab	2	2	1	1	?
Bábonymegyér	2	1	—	1	?
Kapoly	—	2	1	?	—
Lulla	?	?	?	?	1
Somogymeggyes	1	1	—	?	2
Ádánd	6	3	2	2	3
Balatonlelle	4	4	2	1	1
Gamás	1	3	—	?	2
Balatonboglár	5	1	2	4	—
Balatonföldvár	—	—	—	1	—
Bálványos	1	1	1	?	1
Kereki	1	1	1	—	1
Kőröshegy	2	2	2	2	1
Balatonszabadi	2	1	1	2	?
Siójut	?	?	?	?	2
Karád	2	1	2	2	2
Andocs	2	2	1	—	—
Kánya	1	1	—	1	1
Bedegkér	1	2	1	2	1
Tengőd	?	?	?	?	2
Kisbárapáti	1	1	1	?	1
Bonnya	1	1	1	1	1
Látrány	11	5	2	1	1
Somogybabod	2	2	—	?	?
Somogytur	2	1	2	?	1
Visz	?	?	?	?	1
Nagyberény	1	1	—	—	?
Som	—	1	1	1	1
Nágocs	?	?	?	?	?
Miklósi	1	1	—	?	1
Zics	—	1	1	—	—
Ságvár	—	1	1	1	1
Nyim	—	—	—	1	1
Törökkoppány	2	1	1	1	1
Somogyacsa	2	2	—	1	1
Somogydöröcske	1	1	1	1	1
Szorosad	—	—	1	—	?

SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE

Fehérgyarmati járás

Fehérgyarmat	1	2	2	2	6
Jánkmajtis	2	2	3	19	2
Császló	2	11	1	?	2
Csegöld	—	3	1	?	?
Darnó	—	—	—	10	4
Kisnamény	2	2	1	13	7
Szamossályi	—	1	—	1	1
Kölcse	11	6	8	?	4
Botpalád	2	16	6	?	1
Fülesd	2	1	1	1	1
Kispalád	29	28	7	?	?
Sonkád	2	2	5	2	3

Rozsály	—	—	1	?	2
Gacsály	6	—	—	6	4
Garbolc	—	—	—	2	1
Kishódos	?	?	?	?	1
Méhtelek	—	1	1	1	1
Nagyhódos	?	?	?	?	2
Tiszaberek	—	16	3	1	1
Zajta	—	1	1	?	—
Tunyogmatolcs	3	5	—	?	1
Cégenydányád	—	1	—	?	2
Gyügye	—	1	1	1	2
Szamosújlak	?	?	?	?	1
Csaholc	—	1	1	?	6
Túrricse	6	3	2	1	2
Vámosoroszi	1	1	—	?	?
Kisar	2	25	2	?	?
Nagyar	2	4	2	4	2
Nagyszekeres	?	?	?	?	?
Kisszekeres	9	11	2	?	?
Zsarolyán	2	1	—	1	1
Nábrád	—	—	—	2	1
Kérszemjén	2	2	—	?	—
Panyola	1	1	3	1	2
Olcsvaapáti	—	—	—	3	—
Penyige	—	—	—	2	1
Kömörő	1	3	1	4	1
Mánd	2	1	1	?	?
Szatmárcseke	3	3	5	5	4
Túristvándi	2	7	3	3	1
Tiszabecs	3	1	—	1	?
Magosliget	—	—	1	?	?
Milota	—	4	5	?	?
Uszka	—	—	—	1	1
Tiszakóród	—	2	1	2	5
Tiszacsécsé	—	1	—	?	2

Kisvárdai városkörnyék és Kisvárdai járás

Kisvárdai városkörnyék	1	4	4	3	2
Kékce	5	2	—	1	?
Ajak	—	—	6	3	4
Rétközberencs	?	?	?	?	2
Dombrád	9	7	5	5	10
Mándok	—	1	1	—	1
Benk	1	1	—	—	1
Eperjeske	2	1	1	2	1
Tiszamogyorós	3	2	5	?	3
Záhony	1	1	2	?	?
Tiszaszentmárton	4	1	4	2	2
Zsurk	?	?	?	?	4
Döge	6	3	6	7	4
Fényeslitke	1	3	—	2	?
Gégény	11	4	2	2	2
Gyulaháza	—	—	1	1	2
Nyírkarász	1	—	1	4	?
Pátroha	14	4	10	11	11
Szabolcsveresmart	?	?	?	?	5
Tiszabездéd	4	—	1	?	1
Anarcs	1	—	—	1	2
Szabolcsbáka	4	—	1	2	1

Nyírtass	1	3	4	3	2
Berkesz	—	—	2	1	—
Petneháza	1	5	3	3	?
Laskod	—	1	2	3	?
Tornospálca	?	?	?	?	1
Jéke	2	—	1	?	?
Tuzsér	—	—	1	4	4
Komoró	?	?	?	?	1

*Mátészalkai városkörnyék
és Mátészalkai járás*

Mátészalka	7	4	4	2	6
Kocsord	4	3	2	2	7
Nyírcsaholy	—	—	1	?	?
Csenger	2	3	3	1	4
Csengersima	—	—	—	1	3
Csengerújfalú	2	4	—	4	?
Komlódtótfalu	—	2	1	3	?
Nagyéc	1	1	1	?	?
Szamosbecs	—	2	—	?	—
Szamosatárfalva	—	—	1	?	1
Hodász	—	—	1	?	1
Kántorjánosi	2	2	1	1	1
Nyírkáta	21	3	4	3	?
Mérk	4	1	1	?	?
Tiborszállás	1	1	1	3	3
Vállaj	—	—	1	?	?
Nagyecsed	10	7	3	20	13
Fábiánháza	3	4	—	2	3
Tyukod	—	4	8	5	?
Ura	—	—	—	8	1
Vaja	1	1	1	1	1
Ör	—	1	—	?	1
Rohod	—	—	1	1	1
Nagydobos	2	2	—	2	1
Nyírmeggyes	2	3	3	?	4
Győrtelek	?	?	?	?	?
Fülöpös	1	—	—	?	1
Géberjén	—	—	1	1	2
Jármé	—	—	1	?	1
Ópályi	1	1	1	?	2
Ökörirtőfűlöpös	1	1	1	?	1
Rápoly	—	1	—	?	2
Porcsalma	—	1	3	5	5
Pátyod	—	3	—	2	?
Szamoszeg	5	6	6	2	1
Szamoskér	—	—	2	2	2

Nagykállói járás

Balkány	7	7	7	?	9
Kállósemjén	2	1	2	7	9
Nagykálló	5	8	6	6	9
Biri	2	1	—	2	—
Bököny	9	3	10	?	2
Érpatak	2	—	—	?	?
Geszteréd	8	4	1	?	5

*Nyírbátori városkörnyék
és Nyírbátori járás*

Nyírbátor	1	1	2	3	3
Nyírvasvári	2	1	—	2	3
Máriapócs	6	4	1	?	4
Kisléta	—	—	1	1	1
Pócspetri	—	6	1	?	1
Nyírbétek	3	5	6	?	5
Önböly	—	—	1	?	2
Encsencs	—	3	6	5	3
Nyírgyulaj	7	1	2	1	?
Nyírlugos	17	19	4	?	8
Nyírmihálydi	—	1	3	5	1
Ófehértó	3	1	1	1	3
Penészlek	—	—	7	?	4
Bátorliget	—	—	1	?	4
Terem	6	—	1	?	2
Nyírbogát	—	—	1	2	2
Nyírgelse	2	—	—	?	?
Nyírcsászári	—	—	1	1	1
Piricse	5	4	2	?	?
Nyírpilis	1	1	1	?	2

Nyíregyházi járás

Nyíregyháza	5	3	3	8	7
Ibrány	2	4	5	6	19
Nyírtelek	1	1	2	?	3
Oros	1	3	3	—	2
Rakamaz	5	3	2	2	3
Tiszadob	7	1	7	3	?
Tiszalök	12	11	9	10	13
-Kisfástanya	—	1	1	—	—
Tiszavasvári	20	19	15	25	20
Újfehértó	—	—	5	?	11
Baktalórántháza	1	1	—	1	—
Nyírkákó	1	2	2	2	2
Nyírkércs	—	—	—	1	1
Ramocsaháza	1	4	1	1	?
Demecester	3	2	—	3	?
Székely	1	2	2	2	1
Gávavencsellő	7	15	7	4	10
Balsa	3	4	—	?	?
Nagyhalász	—	—	—	5	6
Tiszatelek	—	1	—	?	4
Buj	1	5	1	?	6
Kálmánháza	—	1	3	?	1
Kemecse	5	3	—	2	5
Kótaj	—	—	—	5	2
Napkor	7	3	—	3	5
Nyírbogdány	—	—	2	1	2
Nyíribrony	1	10	3	1	2
Nyírpazony	2	3	—	2	3
Tiszadada	17	14	11	5	16
Tiszaeszlár	5	9	—	?	1
-Bashalom	—	1	1	1	1
Tiszanagyfalva	—	—	—	2	2
Apagy	?	?	?	?	?
Nyírtét	?	?	?	?	1
Levelek	4	2	2	1	?
Besenyőd	4	—	—	?	1

Nyírtura	1	1	1	2	?
Sényő	3	2	1	?	?
Timár	6	11	8	?	?
Szabolcs	—	—	—	1	?
Tiszabercel	4	3	5	2	3
Paszab	?	?	?	?	2
Vasmegyer	3	5	5	?	1
Beszterce	2	3	4	?	4
Tiszarád	1	1	—	1	2

Vásárosnaményi járás

Nyírmada	—	—	4	1	1
Pusztadobos	—	—	—	1	1
Tarpa	25	49	9	7	9
Gulács	10	13	13	2	4
Vásárosnamény	1	1	7	1	4
-Gergelyugonya	3	2	3	1	—
-Vitka	—	—	2	?	—
Jánd	6	11	7	?	7
Kisvarsány	—	—	1	2	3
Aranyosapáti	3	3	2	3	1
Tiszakerecseny	1	19	8	?	2
Barabás	7	5	4	3	?
Gelénés	11	6	7	7	5
Vámostanya	?	?	?	?	4
Beregsurány	?	?	?	?	1
Beregdaróc	5	6	6	1	?
Márokpapi	?	?	?	?	4
Csaroda	—	—	1	?	3
Hetefejércse	2	2	—	3	2
Tákos	?	?	?	?	3
Lónya	17	6	—	4	8
Mátyus	3	3	—	?	1
Nagyvarsány	—	—	1	?	?
Gyüre	1	7	7	2	3
Tiszaszalka	9	1	—	?	4
Tiszaadony	8	4	3	1	3
Tiszavid	2	2	—	?	2

SZOLNOK MEGYE

Jászberényi járás

Jászberény	—	5	8	5	5
Jáskisér	10	4	3	6	4
Jászladány	7	2	12	3	1
Jászapáti	5	4	4	?	7
Jászivány	4	2	3	2	3
Jászárokszállás	5	7	3	4	4
Jászágó	—	—	—	1	—
Jászfényszaru	22	10	4	9	2
Jászfelsőszentgyörgy	—	—	4	5	10
Pusztamonostor	—	—	3	1	1
Jánoshida	—	—	10	3	3
Jászsószentgyörgy	—	—	12	?	?
Jászboldogháza	—	—	9	2	?
Jászdózsa	7	3	3	2	2
Jászfákóhalma	—	1	5	5	3
Jászszentandrás	—	—	4	1	?

Alattyán	1	7	7	5	4
Jásztelek	—	—	3	2	3

Kunszentmártoni járás

Cibakháza	4	1	3	?	?
Ócsöd	4	6	6	6	8
Csépa	—	—	2	?	1
Tiszasas	3	2	4	1	1
Tiszazug	7	4	2	1	2
Kunszentmárton	6	4	4	7	5
-Kungyalu	5	1	1	—	1
Szelevény	—	—	4	1	2
Cserkeszőlő	4	2	1	1	2
Mesterszállás	3	1	2	3	1
Mezőbék	—	2	—	1	—
Tiszakürt	—	2	2	2	—
Nagyrév	3	4	6	?	?
Tiszainoka	—	2	2	2	—

Szolnoki városkörnyék és Solnoki járás

Szolnok	14	49	11	27	39
Rákóczi falva	—	—	2	2	1
Tószeg	5	7	1	1	2
Tiszavárkony	3	2	3	1	1
Szajol	18	9	17	?	2
Fegyvernek	3	4	1	4	?
Kenderes	9	4	5	5	3
Kunhegyes	17	12	12	6	9
Martfű	3	2	3	—	?
Tiszaföldvár	13	1	4	2	3
Újszász	7	1	7	2	1
Kőtelek	—	—	1	6	5
-Hunyadfalva	—	1	1	?	—
Nagykörű	4	4	2	5	7
-Csataszög	—	—	1	2	—
Tiszasüly	—	—	3	7	8
Besenyszög	9	27	5	9	13
Kengyel	—	—	1	—	—
Rákócziújfalu	4	5	1	6	—
Tiszabó	2	3	1	?	2
Örményes	?	?	?	?	?
Kuncsorba	1	1	—	—	?
Tiszajenő	—	—	8	1	—
Vezseny	—	1	1	—	1
Zagyvarékás	7	13	10	3	?
Szászberek	4	1	4	1	4

Tiszafüredi járás

Kunmadaras	15	11	8	11	7
Abádszalók	5	7	3	8	6
Tiszaderzs	4	5	6	5	7
Tiszafüred	—	—	11	24	22
-Tiszaörvény	—	—	13	—	—
Tiszaszőlős	16	11	6	?	?
Tiszaörs	35	11	24	?	10
Nagyiván	12	19	19	13	23

Tiszaigar	24	23	5	20	5
Tiszabura	—	—	3	1	2
-Pusztataskony	—	—	1		
Tiszaroff	6	1	5	3	4
Tiszagyenda	?	?	?	?	5
Tiszaszentimre	4	14	5	10	9
Tomajmonostora	7	3	4	2	2

Városok, városkörnyékek

Karcag	—	—	10	8	14
Kisújszállás	15	9	8	12	18
Mezőtúr	7	1	2	?	3
Törökszentmiklós	—	—	1	?	6
Tiszapüspöki	8	6	1	2	?
Túrkeve	6	8	8	12	6

TOLNA MEGYE

Bonyhádi járás

Bonyhád	4	3	4	2	7
Högyész	1	2	2	1	1
Dúzs	2	9	2	1	2
Nagymányok	?	?	?	?	1
Váralja	1	1	2	1	1
Cikó	3	1	1	?	?
Kakasd	2	2	1	1	1
Zomba	2	2	4	4	5
Aparhant	—	1	—	2	1
Györe	?	?	?	?	?
Izmény	2	1	1	2	1
Kéty	—	—	2	—	2
Felsőnána	—	—	—	1	1
Kisvejke	?	?	?	?	?
Lengyel	1	1	—	—	—
Mócsény	1	1	—	1	1
Grábóc	3	—	—	—	?
Mórág	3	—	—	—	?
Tevel	1	—	1	1	1
Kisdorog	1	2	—	2	?

Paksi járás

Dunaföldvár	2	3	4	1	6
Nagydorog	3	2	—	1	2
Bikács	5	3	1	?	1
Pusztahencse	2	—	1	?	?
Paks	—	—	3	3	3
Dunakömlőd	1	—	1	1	1
Bölcske	3	2	2	2	2
Dunaszentgyörgy	4	6	—	1	2
Gerjen	1	1	1	1	1
Györköny	1	1	1	1	1
Kajdacs	2	1	—	1	1
Madocs	2	2	1	1	1
Németkér	1	—	—	?	1
Pálfa	2	3	3	2	3
Sárszentlőrinc	4	6	8	?	4

Szekszárdi járás

Szekszárd	5	5	3	4	7
Fadd	1	—	1	2	3
Bátaszék	8	2	11	8	2
Alsónyék	1	—	—	1	9
Várdomb	—	—	1	1	—
Decs	2	2	2	1	4
Sárpilis	1	1	1	1	1
Tolna	5	12	5	8	11
Mózs	7	9	2	?	2
Alsónána	1	—	—	1	—
Báta	7	9	3	1	7
Bogyiszló	5	12	16	4	7
Medina	2	3	1	1	1
Ócsény	3	2	1	3	1
Szedres	—	—	—	1	1
Tengelic	2	1	2	—	1
Kölesd	?	?	?	?	3
Kistormás	1	—	1	1	1
Sióagárd	7	2	—	1	3
Harc	—	—	1	1	4

Tamási járás

Gyönk	1	—	1	2	1
Miszla	1	1	1	1	1
Szárász	—	1	—	?	1
Údvari	—	—	1	?	—
Varsád	?	?	?	?	2
Pincehely	2	1	1	1	3
Belecska	18	11	6	10	12
Keszőhidegkút	3	1	1	1	1
Simontornya	—	—	3	3	2
Kisszékely	1	—	1	1	—
Tamási	4	8	6	10	9
Pári	1	1	—	1	1
Felsőnyék	1	1	1	?	3
Fürdő	?	?	?	?	?
Magyarkeszi	1	1	1	1	2
Nagyszokoly	3	1	1	1	1
Ozora	1	1	—	1	—
Regöly	12	15	7	8	7
Szakály	—	4	—	1	9
Tolnanémedi	5	2	2	4	1
Iregszemce	1	2	1	3	3
Újigar	?	?	?	?	3
Nagykónyi	16	11	2	4	2
Ertény	3	1	2	1	2
Koppányszántó	4	2	2	1	1

Dombóvári városkörnyék

Dombóvár	11	2	13	8	15
Dalmand	4	3	1	2	5
Döbrököz	—	—	—	1	9
Kocsola	—	5	1	4	7
Attala	1	—	3	6	2
Kapospüla	1	2	2	5	4
Kaposszekcső	13	1	—	2	3
Csikóstóttós	1	2	1	1	1

Kurd	3	1	1	—	1
Csibrák	2	3	—	?	—
Gyulaj	—	—	—	1	1
Szakcs	—	—	—	1	—
Lápafő	1	2	2	2	1
Nak	—	—	—	2	2

VAS MEGYE

Celldömölki járás

Celldömölk	8	3	2	3	2
Izsákfa	1	1	1	—	—
Jánosháza	3	3	3	3	?
Duka	2	—	1	1	1
Karakó	3	4	—	2	1
Keléd	—	1	1	1	1
Kemenespálfa	1	1	1	1	?
Kissomlyó	1	1	—	1	1
Nemeskeresztúr	4	3	2	2	1
Kenyeri	1	1	1	1	1
Pápóc	—	1	1	1	1
Boba	—	—	—	2	3
Nemeskocs	—	—	—	1	?
Egyházashetye	—	—	1	1	1
Borgáta	—	—	—	1	1
Köcsk	?	?	?	?	2
Kemenesmagasi	7	2	2	1	1
Szergény	4	5	6	6	3
Kemenesmihályfa	?	?	?	?	?
Kemenessömjén	—	—	2	1	1
Mesteri	—	—	1	1	1
Kemeneskápolna	—	—	—	1	?
Nagysimonyi	—	—	1	1	1
Tokorcs	—	—	—	1	1
Ostffyasszonyfa	2	1	1	1	—
Csőnge	?	?	?	?	1
Vönöck	1	1	—	?	1
Kemenesszentmárton	2	1	2	1	1
Mersevát	2	2	—	—	—

Körmendi járás

Körmend	2	8	5	13	20
Óriszentpéter	—	1	—	1	1
Ispánk	?	?	?	?	1
Kondorfa	—	1	1	?	1
Szalafő	—	—	—	1	1
Szatta	—	—	—	1	?
Szentgotthárd	3	5	6	5	9
Jakabháza	—	—	1	1	?
Máriaújfalu	—	—	—	1	?
Rábatüzes	2	2	—	1	3
Rábatótfalu	—	—	1	1	1
Alsószőlőnk	—	—	1	1	?
Felsőszőlőnk	—	—	1	—	—
Szakonyfalu	?	?	?	?	1
Bajánsenye	5	3	4	10	1
Kerkáskápolna	?	?	?	?	1
Magyarszombatfa	—	—	—	1	1
Csákánydoroszló	3	2	3	5	7

Felsőmarác	—	1	1	1	1
Hegyköszentmárton	—	—	—	1	1
Ivác	—	—	1	2	?
Csörötnek	1	2	2	?	3
Magyarlak	—	—	1	1	5
Rábagyarmat	2	—	5	?	1
Egyházaskörök	—	2	2	2	3
Harasztifalu	—	—	—	1	?
Nagykölked	—	—	—	1	?
Nemesrempehollós	—	—	—	2	—
Rádóckölked	3	2	3	1	1
Gersekarát	?	?	?	?	?
Telkes	1	2	1	?	?
Molnászeződ	2	4	5	2	?
Egyházashollós	3	3	2	1	?
Magyarszeződ	—	—	—	3	1
Nádasd	2	1	2	2	1
Daraboshegy	—	—	—	1	1
Halogy	1	2	1	1	1
Hegyhátsál	—	—	—	1	1
Katafa	—	—	—	—	1
Órimagyarósd	1	1	1	3	3
Szóce	—	3	—	2	1
Pankasz	1	2	—	?	1
Kisrákos	2	2	2	1	?
Viszák	—	—	1	2	1
Rátót	1	—	1	2	3
Gasztony	4	6	2	1	2
Rönök	—	—	1	2	2
Vasszentmihály	1	1	2	1	?
Szarvaskend	—	4	—	1	?
Döbörhegy	1	—	1	—	1
Nagymizdó	—	—	—	1	?
Vasalja	4	1	1	—	?
Kemestaródfa	—	1	1	?	?
Magyarnádalja	—	—	—	1	?
Pinkamindszent	2	1	1	1	4

Sárvári városkörnyék és Sárvári járás

Sárvár	3	5	2	?	4
-Lánkapusztá	—	—	—	2	
-Rábasömjén	1	1	1	1	
Csénye	—	—	1	1	2
Bögöt	2	1	—	1	1
Rábapaty	1	1	1	1	2
Jákfa	1	1	1	?	1
Répcelak	?	?	?	?	1
Csánig	—	—	1	1	1
Nick	1	1	—	?	2
Uraiújfalu	3	2	2	2	2
Vámoscsalád	1	1	1	?	1
Káld	—	—	2	1	?
Ölbő	1	1	1	1	2
Bérbaltavár	1	—	1	1	1
Nagytilaj	—	1	2	?	?
Bő	4	3	2	1	1
Chernelháza	—	—	1	?	?
Gór	—	—	2	1	2
Tompaladony	3	4	1	1	1
Csehimindszent	1	1	2	1	1

Csehi	—	—	1	1	?
Csipkerek	—	1	—	?	?
Gérce	2	3	2	1	?
Sitke	2	2	1	3	—
Vásárosmiske	—	—	1	?	—
Hegyfalu	1	1	2	2	2
Répceszentgyörgy	1	1	1	1	1
Vasegerszeg	—	—	2	1	1
Zsédény	?	?	?	?	1
Hosszúpereszteg	—	4	3	1	?
Bögöte	1	1	—	—	?
Vashosszúfalu	1	2	1	1	2
Ikervár	2	5	3	4	2
Meggyeskovácsi	1	1	1	1	2
Kám	2	1	1	1	1
Egervölgy	—	—	—	1	1
Szemenye	1	1	—	2	1
Nyőgér	1	1	1	1	2
Bejcgertyános	—	—	1	1	1
Sótony	?	?	?	?	2
Pecöl	3	2	2	1	2
Kenéz	—	—	—	3	2
Megyehíd	—	—	1	1	1
Simaság	?	?	?	?	?
Lócs	1	1	2	1	1
Nagygeresd	2	2	—	1	3
Nemesládony	1	1	1	1	—
Sajtoskál	—	—	—	1	1
Szeleste	—	—	1	1	2
Pósfa	—	—	—	1	1

*Szombathelyi városkörnyék
és Szombathelyi járás*

Szombathely	1	2	2	1	3
Nárai	1	1	1	1	1
Táplánszentkereszt	—	—	1	?	—
Gencsapáti	1	2	2	2	2
Perenye	—	1	1	1	?
Söpte	—	—	—	1	—
Vasasszonyfa	1	1	—	4	2
Torony	—	1	1	1	1
Bucsu	—	—	1	1	1
Dozmat	—	—	—	1	1
Sé	?	?	?	?	1
Vép	—	1	1	—	2
Bozzai	—	—	1	?	?
Csepreg	2	2	3	2	1
Tömörd	1	1	1	1	1
Vasvár	3	1	4	2	4
Alsóújlak	1	1	1	1	1
Nagymákfa	?	?	?	?	1
Püspökmolnári	2	1	—	1	2
Rábahídvég	3	2	4	2	2
Bük	3	4	2	6	5
Ják	2	2	1	1	1
Szentpéterfa	2	1	—	1	1
Acsád	1	1	1	?	2
Meszlen	1	1	1	?	1
Vasszilvág	—	—	—	1	—
Felsőcsatár	—	2	—	—	?
Narda	—	—	1	1	?

Pornóapáti	1	1	1	1	1
Vaskeresztes	1	1	1	?	?
Győrvar	3	5	3	2	1
Andrásfa	2	2	2	1	1
Hegyhátszentpéter	—	—	1	1	?
Petőmihályfa	—	—	1	1	1
Horvátzsidány	—	1	1	—	?
Kisunyom	1	1	1	1	1
Balogunyom	1	1	2	1	1
Sorokpolány	—	—	—	1	1
Lukácsháza	1	—	—	?	?
Gyöngyösfalu	1	1	1	?	—
Kőszegpaty	—	—	—	1	1
Nemescsó	1	2	1	1	1
Nemesböd	1	1	1	?	1
Vát	?	?	?	?	1
Oszkó	3	3	1	1	1
Olaszfa	—	—	3	1	?
Rum	2	3	1	1	?
Gutatöttös	—	1	1	?	?
Zsenye	—	—	1	1	?
Sorkifalud	2	4	4	2	3
Gyanógeregye	?	?	?	?	2
Nemeskolta	—	1	1	1	1
Vasszécseny	1	1	1	1	1
Csempezkopács	1	1	—	—	—
Tanakajd	—	—	—	1	?

Köszegi városkörnyék

Kőszeg	—	—	2	1	1
Kőszegszerdahely	1	1	2	1	?
Bozskok	—	2	1	1	1
Kőszegdoroszló	—	—	—	1	?

VESZPRÉM MEGYE

*Ajkai városkörnyék
és Ajkai járás*

Ajka	1	3	2	1	2
Padragkút	1	2	1	1	—
Magyarpolány	4	2	—	1	—
Devecser	2	3	1	2	1
Borszörcsök	5	8	2	1	?
Kolontár	1	1	1	1	1
Pusztamiske	1	—	2	1	1
Csabrendek	7	3	4	2	2
Hosztót	?	?	?	?	1
Szentimrefalva	—	?	1	?	2
Veszprémgalsa	?	?	?	?	4
Zalaszegvár	2	2	1	?	?
Csőgle	5	3	5	?	1
Adorjánháza	6	3	6	8	8
Kiscsősz	—	—	—	4	1
Kispirit	?	?	?	?	1
Nagypirit	2	11	6	2	2
Káptalanfa	5	3	2	3	2
Bodorfa	—	—	—	1	2
Gyepükaján	1	—	1	1	2
Nemeshany	8	3	3	1	1
Kerta	—	1	1	1	1

Iszkáz	2	3	1	—	1
Kamond	2	1	2	2	4
Karaközöröcsök	2	1	1	1	1
Nagyalásony	4	2	—	1	1
Dabrony	2	1	1	1	1
Kisszőlős	?	?	?	?	1
Somlóvecse	?	?	?	?	1
Vid	—	—	1	2	1
Noszlop	1	—	1	1	1
Bakonypölöske	?	?	?	?	—
Oroszi	1	1	—	1	1
Nyírád	1	2	2	2	—
Somlószőlős	3	4	4	2	3
Doba	?	?	?	?	1
Somlóvásárhely	—	—	9	3	3
Apácatorna	?	?	?	?	1
Kisberzsény	—	—	—	1	1
Somlójenő	—	—	—	1	1
Túskevár	?	?	?	?	1

Keszthelyi járás

Keszthely	5	2	2	1	7
-Fenekpuszta	7	7	3	6	
Hévíz	1	2	1	1	1
Vonyarcvashegy	1	1	1	—	—
Balatongyörök	1	1	1	—	—
Gyenesdiás	1	2	1	1	1
Alsópáhok	7	2	3	1	—
Nemesbük	—	2	—	2	?
Cserszegtomaj	—	—	—	?	—
Rezi	1	1	1	—	?
Karmacs	5	2	2	1	1
Vindornyafok	—	—	—	—	1
Kisgörbő	—	—	1	?	?
Nagygörbő	1	1	1	1	?
Vindornaszőlős	3	2	2	?	?
Óhíd	8	3	3	1	1
Kisvásárhely	—	—	3	1	?
Mihályfa	1	1	1	1	?
Sümegecehi	1	2	2	?	1
Sármellék	6	3	4	5	1
Szentgyörgyvár	—	3	2	2	1
Zalavár	5	1	5	8	5
Várvölgy	2	4	2	1	1
Vállus	—	1	—	?	?
Zalaszántó	1	5	3	5	1

Pápai járás

Pápa	—	2	2	4	2
-Kéttornyúlak	1	1	1	1	
Bakonycsók	?	?	?	?	1
Csót	1	2	3	1	—
Béb	1	1	1	—	1
Nagygyirmót	1	—	1	—	1
Vanyola	1	3	2	2	?
Gyarmat	1	1	1	1	1
Csikvánd	—	—	—	8	1
Gecse	—	1	—	1	1
Szerecsény	1	1	1	?	—

Lovászpátona	3	2	—	2	2
Nagydém	1	2	—	1	1
Magyargencs	—	—	—	1	5
Kemeneshőgyész	12	8	—	1	2
Kemenesszentpéter	?	?	?	?	1
Marcaltó	1	1	2	1	2
-Iház	1	1	1	1	
Egyházaskesző	2	2	4	3	4
Malomsok	—	—	2	2	2
Várkesző	—	—	—	2	3
Mezőlak	—	—	—	1	1
Békás	1	1	1	1	?
Mihályháza	—	1	1	1	1
Nagyacsád	—	—	2	1	1
Nemesgörzsöny	2	2	—	?	1
Nemesszalók	—	—	2	4	1
Külsővat	5	4	2	5	?
Marcalgergelyi	3	3	4	3	2
Pápasalamon	4	1	2	2	2
Vinár	—	—	2	1	?
Nyárád	2	1	2	1	?
Dáka	1	1	1	1	?
Pápaderecske	1	—	—	1	1
Pápakovácsi	—	1	—	1	1
Kup	1	1	—	1	1
Nóráp	—	—	—	2	2
Tapolcafő	1	1	—	1	1
Pápateszér	5	1	1	1	1
Bakonyszentiván	—	1	1	1	1
Bakonytamási	1	2	—	1	1
Románd	?	?	?	?	1
Bakonypéterd	1	1	2	2	1
Gic	—	—	1	2	1
Ugod	—	—	1	1	1
Bakonyszücs	1	1	—	1	1
Homokbögöde	1	1	1	1	—
Nagytevel	1	1	1	1	1
Vaszar	4	1	1	1	1
Takácsi	1	1	1	1	1
Veszprémvarsány	?	?	?	?	?
Lázi	2	—	—	1	1
Sikátor	—	1	—	1	?

Tapolcai városkörnyék és Tapolcai járás

Tapolca	4	3	2	1	1
-Diszet	1	1	2	1	
Zalahaláp	1	—	—	?	—
Sáska	—	1	1	?	?
Badacsonytomaj	2	1	1	?	—
Ábrahámhegy	1	—	—	?	?
Badacsonytördemic	—	—	1	1	1
Salföld	1	2	2	?	?
Révfülöp	?	?	?	?	?
Kékkút	—	—	1	1	1
Kővágóórs	2	4	1	2	1
Köveskál	2	1	—	1	—
Mindszentkál	1	1	1	1	1
Szentbékakál	1	1	1	1	—
Sümege	?	?	?	?	?
Bazsi	3	3	1	1	?

Sümegeprága	—	—	?	—
Zalagyömörő	8	4	3	? 2
Balatonederics	5	7	4	1 1
Lesenceistvánd	1	2	1	? —
Lesencetomaj	2	3	3	1 ?
Nemesvita	2	3	—	— ?
Gógánfa	—	—	3	? ?
Dabronc	?	?	?	? ? 1
Hetyefő	?	?	?	? ? 1
Megyver	—	—	—	1 ?
Rigács	—	—	—	1 1
Ukk	?	?	?	? ? 3
Zalaerdőd	—	—	—	1 1
Zalamegyes	—	—	—	1 ?
Monostorapáti	1	—	1	1 ?
Vigántpetend	1	1	—	— —
Nemesgulács	1	3	2	1 1
Gyulakeszi	1	1	1	? ?
Káptalantóti	4	—	1	— ?
Szigliget	7	2	2	1 1
Hegymagas	1	3	2	— 1
Raposka	1	1	1	? ?
Zánka	—	1	1	? —
Balatoncsicsó	2	1	1	? ?

*Veszprémi városkörnyék
és Veszprémi járás*

Veszprém	?	?	?	? 1
Balatonfűzfő	—	1	—	— ?
Litér	—	—	1	— ?
Gyulafrátót	—	—	2	1 1
Zirc	—	—	—	— —
Nagyesztergár	—	—	—	— 1
Olaszfa	—	—	—	— 1
Szentgál	—	—	1	1 1
Tihany	1	1	1	1 —
Bakonyszentlászló	—	—	—	— —
Fenyőfő	—	1	—	? ?
Balatonfőkajár	—	1	—	? 2
Balatonudvari	—	—	—	— —
Aszófő	1	1	1	— ?
Balatonakali	1	—	—	— ?
Nagyvázsony	—	—	3	— —
Barnag	—	—	1	— —
Pula	—	1	—	? —
Vöröstó	—	—	1	— —
Nemesvámos	—	—	—	— —
Tótvázsony	—	—	1	— ?
Öskü	1	1	—	1 —
Sóly	—	1	—	? 1
Papkeszi	—	1	1	? ?
Vilonya	1	—	—	— —
Pécsely	3	3	1	? —
Balatonszőlős	—	—	1	1 —
Dörgicse	1	—	—	— ?

Várpalotai városkörnyék

Várpalota	—	—	2	2 2
Berhida	7	4	—	1 1
Ósi	4	1	3	5 12

ZALA MEGYE

Lenti járás

Lenti	4	5	7	3 7
Bárszentmihályfa	—	—	—	2 2
Lentikápolna	—	1	—	— 1
Bázakerettye	—	1	—	2 ?
Lasztonya	—	—	1	? ?
Lispesztadorján	2	1	4	2 3
Csesztreg	3	4	3	2 3
Alsószentenrzsébet	?	?	?	? ? 2
Kerkakutas	—	—	—	? —
Nemesnép	—	4	2	1 ?
Ramocsa	?	?	?	? ? 2
Szentgyörgyvölgy	1	1	1	1 —
Csömödér	1	1	1	1 1
Iklódbördöce	4	2	3	? 1
Kissziget	—	—	—	1 1
Zebecke	—	—	—	1 ?
Gutorfőde	2	2	2	1 2
Szentpéterfőde	1	1	2	— 1
Lovászi	1	1	—	1 ?
Dobri	—	—	4	4 ?
Kerkateskánd	—	—	—	1 1
Szécsisziget	2	2	2	1 1
Tormafőde	1	—	—	? —
Tornyiszentmiklós	—	—	2	? ?
Nova	1	2	—	2 1
Mikekarácsonyfa	4	2	—	? —
Páka	4	8	—	1 1
Dömeffőde	—	—	—	1 2
Kányavár	—	—	—	2 1
Ortaháza	3	3	3	1 ?
Rédics	7	6	4	? 2
Baglad	?	?	?	? ? 1
Belsőárd	?	?	?	? ? 1
Bődeháza	?	?	?	? ? 2
Gáborjánháza	5	6	1	6 3
Lendvajakabfa	—	—	1	? 1
Resznek	3	3	5	? ? 1
Szijártóháza	?	?	?	? ? 3
Zalaszombatfa	?	?	?	? ? 2
Szemenyecsörnye	5	7	6	6 1
Kerkaszentkirály	—	—	2	? ? 1
Murarátka	—	2	—	1 3
Zalabaksa	3	—	—	? 1
Kálócfa	—	1	—	— 1
Kerkabarabás	—	—	1	? 1
Kozmadombja	—	—	—	1 1
Pórszombat	—	2	3	? 1
Pusztapaáti	?	?	?	? ? 1
Szilvagy	?	?	?	? ? 1

*Nagykanizsai városkörnyék
és Nagykanizsai járás*

Nagykanizsa	2	5	6	8 11
Bajcsa	?	?	?	? ? 1
Miklósfa	4	8	2	18 21
Liszó	—	2	1	1 9

Nagyréce	2	1	1	1	2
Nagybakónak	1	1	—	—	—
Zalaújlak	—	1	1	1	1
Surd	1	1	1	1	2
Beleзна	2	—	—	?	2
Pátró	?	?	?	?	1
Szepetnek	2	2	5	2	1
Eszteregnye	—	—	—	2	2
Sormás	2	4	—	5	4
Letenye	1	7	3	11	7
Hahót	—	—	2	2	5
Bánokszentgyörgy	2	3	2	1	1
Oltárc	1	1	—	?	1
Várfölde	—	1	2	?	1
Becsehely	3	3	4	1	3
Petrivente	?	?	?	?	1
Felsőrajk	6	10	3	2	3
Alsórajk	?	?	?	?	2
Pötréte	?	?	?	?	2
Füzvölgy	?	?	?	?	1
Homokkomárom	?	?	?	?	1
Hosszúvölgy	4	3	—	1	?
Magyarszentmiklós	?	?	?	?	1
Magyarszerdahely	6	6	—	?	?
Garabonc	—	—	2	4	2
Nagyrada	3	5	6	2	3
Zalamerenye	—	1	—	1	1
Zalaszabar	14	5	9	8	1
Gelse	2	2	3	5	2
Gelsesziget	?	?	?	?	1
Kilimán	?	?	?	?	2
Orosztony	3	1	1	?	?
Újudvar	?	?	?	?	1
Miháld	—	2	1	?	?
Pat	—	3	—	?	3
Sand	—	1	2	2	1
Murakeresztur	—	3	4	4	6
Fityháza	—	—	—	2	4
Pusztamagyaród	1	1	1	?	?
Bucsuta	—	1	—	?	1
Szentliszló	2	2	1	2	?
Tótszerdahely	3	1	—	1	2
Molnári	2	1	1	?	?
Semjénháza	—	2	1	1	2
Tótszentmárton	1	4	1	?	?
Zalakaros	1	4	1	?	1
Galambok	3	5	1	5	2
Zalaszentjakab	2	1	3	2	3
Zalakomár	4	5	6	2	7
Balatonmagyaród	12	1	3	2	2
Zalaszentbalázs	2	2	1	?	?
Pölöskefő	—	9	—	?	?

*Zalaegerszegi városkörnyék
és Zalaegerszegi járás*

Zalaegerszeg	3	3	1	?	4
-Andráshida	3	1	1	—	—
-Ságod	—	—	—	1	—
Egervár	—	2	1	—	?
Vasboldogasszony	?	?	?	?	1

Nagykutas	—	—	1	?	?
Nagypáli	1	1	—	?	?
Teskánd	1	1	1	?	?
Babosdöbréte	—	—	—	1	1
Zalaszentiván	—	9	—	?	?
Alsónemesapáti	1	1	1	1	1
Nemesapáti	1	1	—	—	—
Pethőhenye	?	?	?	?	1
Zalaszentlőrinc	—	—	—	1	1
Bagod	1	1	1	1	1
Zalaboldogfa	?	?	?	?	1
Bak	3	2	2	3	—
Becs völgye	1	1	—	?	?
Bocfölde	1	2	1	—	—
Botfa	—	1	1	1	1
Bucsuszentlászló	1	13	1	?	—
Nemesszentandrás	?	?	?	?	1
Pölöske	8	7	3	2	2
Csonkahegyhát	1	—	—	—	—
Gellénháza	1	2	1	1	2
Gomboszeg	?	?	?	?	1
Iborfia	—	—	—	?	—
Nagylengyel	3	2	2	—	?
Petrikeresztúr	2	1	1	1	1
Nagykapornok	2	2	—	1	—
Bezeréd	1	—	—	—	?
Orbánosfa	—	—	—	1	1
Pacsa	3	3	—	2	1
Rádó	—	2	1	?	1
Zalaszentmihály	3	2	—	?	?
Pókaszegpek	—	—	1	2	2
Gyűrűs	—	—	—	1	1
Kemendollár	1	1	?	?	—
Zalaistvánd	—	9	1	1	1
Söjtör	5	1	3	1	3
Pusztaszentlászló	3	2	2	—	—
Tófej	—	—	2	2	?
Baktüttös	—	—	—	1	1
Pusztaderics	—	1	—	?	?
Vaspör	2	1	1	—	1
Zalaháshágy	?	?	?	?	?
Zalacséb	?	?	?	?	?
Salomvár	1	2	1	—	1
Zalaszentgyörgy	—	1	—	?	1
Zalalövő	2	3	2	1	—
Zalatárnok	3	1	1	1	1
Szentkozmadombja	?	?	?	?	1

Zalaszentgróti járás

Zalaszentgrót	9	6	4	1	3
Csáford	—	1	—	—	—
Tekenyé	—	1	—	?	?
Zalakoppány	9	4	—	1	1
Zalaudvarnok	2	2	1	2	2
Türje	2	2	2	1	1
Dióskál	1	2	—	—	1
Egeraracs	—	—	1	1	—
Kéhidakustány	6	3	1	?	1
Kallósd	—	—	—	1	—
Szentpéterúr	7	4	—	4	2
Zalaapáti	—	1	2	3	7

Bókaháza	1	1	—	?	?	Zalavég	1	1	1	1	1
Esztergályhorváti	6	7	6	5	3	Zalacsány	—	—	2	?	?
Zalabér	1	—	1	?	1	Zalaszentlászló	4	4	3	1	5
Batyk	3	3	2	2	1	-Gyülevész	7	1	3	2	
Pakod	2	3	1	?	1	Sénye	?	?	?	?	1

IRODALOM

- Homonnay Nándor* (1959), A magyarországi gólyák népszámlálása. Term.tud. Közl. 90. 263—266.
Jakab Béla (1978), Magyarországi gólyaállományunk 1974. évi felmérése. MFMÉ 1976/77-1. 495—533.
Jakab Béla (1977), Weisstorchbestand Ungarns 1974. Aquila. 84. 37—50.
Jakab Béla (1979), Gólyaállományunk újabb adatai és problémái az 1979. évi országos felmérés alapján. Allattani Közl. 68. 77—83.
Keve András (1957), White-Stork-Census in Hungary in the years 1948 and 1949. Aquila. 63—64. 211—225.
Marián, Miklós (1962), Der Weiss-Storch in Ungarn in dem Jahren 1956—1958. MFMÉ. 1960—1962. 231—269.
Marián, Miklós—Marián, Miklós jr. (1968), Bestandsveränderung beim Weiss-Storch in Ungarn 1958—1963. MFMÉ 1968. 283—314.
Marián Miklós (1971), A gólya populációdinamikája Magyarországon (1963—1968). MFMÉ 1971. 37—72.
Rékási József (1975), Fehér gólya fészkében gyűjtött köpetek. Aquila. 80—81. 282—283.
Rékási József (1979), Adatok a gólya táplálkozásához. Puszta. (Tiscia suppl. 2.) 9—11.
Schüz, Ernst (1978), Efforts made to preserve the white stork. The President's Letter. Nr. 43.
Schüz, Ernst (1979), Rettet den Weisstorch! Flugblatt-Serie II. 15.

ZWEI JAHRZEHNTE DER POPULATIONSDINAMIK VON WEIBSTORCH IN UNGARN IM SPIEGEL DER ERGEBNISSE EINER STATISTISCHEN ERFASSUNG, DIE 1979 DURCHGEFÜHRT WURDE

Jakab Béla

Fünffährlich, zwischen 1958 und 1979 fünf Mal, führten wir eine Bestandsaufnahme des ungarischen Storchbestands durch und zwar jeweils auf die gleiche Weise. Auf Grund dieser Ergebnisse kann festgestellt werden, daß die zunehmenden zivilisatorischen Veränderungen sich überwiegend nachteilig auf den Storchbestand auswirken. Er fiel in der ersten Hälfte der siebziger Jahre auf die Hälfte seinen ursprünglichen Bestands zurück. Der Lebensraum für Störche verminderte sich vielerorts (industriemäßige Landwirtschaft, Monokulturen, Melioration usw.), doch war es im Hinblick auf den Storchbestand noch nachteiliger, daß die üblichen Nistplätze, wie z.B. auf Gebäuden (G), Bäumen (B), übrigen (A) Plätzen, (Ställen, Strohmieten usw.) abgenommen haben. Allerdings stieg die Zahl der auf Freileitungsmasten gebauten Storchennester rapide an und in den siebziger Jahren vermehrte sich der Bestand wieder. (II. Tabelle, Abb. 1, 2.)

Die Bestandszunahme unterstützt der Natur und Vogelschutz, der seit den 70-er Jahren intensiviert wurde und seine Grundlage in einer Weisung der Regierung hat. 1974 wurde der Ungarische Ornithologische Verein gegründet, der heute mehrere Tausend Mitglieder zählt. Von ihm wurde das Jahr 1980, bzw. 1981 zum Jahr der Störche erklärt. (D.h. man erklärte den Schutz der Störche zur Hauptaufgabe des Jahres.)

Es zeigt sich ein Zusammenhang zwischen der Verteilungsdichte der Storchpaare (HPa) und der geographischen Gliederung Ungarns nach Niederschlag und Wasserreichtum. (II. VII. Tabelle Abb. 3.). Aus der Tabelle VI gehen die Veränderungen in den Jahren von 1958 bis 1979 hervor (S. auch Abb. 4.). 1979 tendieren die Bestandszahlen nach oben, und haben schon das Niveau von 1968 überstiegen.

1979 zeichnet sich ein günstiges Bild beim Zuwachs ab. Durchschnittlich kann man pro Storchpaar mit 2,34 Storchjungern rechnen. (JZa) Die Gesamtzahl der Storchjungern war mit 11174 auch größer, als 1968 (Tabelle IV. VI, Abb. 2).

Die Häufigkeit von 1 bis 6 Storchjungern pro Nest, wie er aufgrund der Angaben von 1974—1979 berechnet wurde, zeigt einen Zusammenhang mit dem besseren Wetter und vor allem mit der Anzahl der Sonnentage. Es hängt in gewissem Grade von der Anzahl der Sonnentage ab,

wieviel Storchenjungen sich in einem Nest befinden können. Die Zahl der Sonnentage, bzw. Stunden mit Sonnenschein ist landschaftlich unterschiedlich und ändert sich auch von Jahr zu Jahr (Tabelle V. Abb. 5) Im Alföld sind pro Jahr ca. 200—300 mehr Sonnenscheinstunden als in den nördlichen und westlichen Komitaten Ungarns. Deshalb trifft man prozentual im Alföld meist auf Nester mit 3 Storchenjungen und im Westen und Norden Ungarns sind die Nester meist mit zwei Storchenjungen belegt.

1974 schien die Sonne weniger als es gewohnt ist und in der Brutzeit war das Wetter regnerisch und kühl. Deshalb dominierten die Nester mit 2 Storchenjungen überall im Lande.

JELLEGZETES DÉL-ALFÖLDI ÖKOSZISZTÉMÁK NAGYLEPKE-EGYÜTTESEI (LEPIDOPTERA) CSONGRÁD MEGYE

KOVÁCS SÁNDOR TIBOR

(Szeged, Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalat, Számítóközpont)

Abstract

E tanulmány, a *Folia Entomologica Hungarica* 1982/I. kötetében megjelent „Adatok Csongrád megye nagylepkefaunájának ismeretéhez I. (Kovács Sándor Tibor)” című adatfelsoroló munka kiértékelő tanulmánya. A szerző 1969—1981 között végzett kutatásainak és megfigyeléseinek eredményeit adja közre, valamint az általa eddig kimutatott 62 Rhopalocera és 460 Heterocera fajból álló társulás fontosabb elemeinek ökológiai, vagy állatföldrajzi besorolásuk alapján történt méltatását írja le, élőhelyeik bemutatásával együtt. A dolgozat tartalmazza, az eddig Lepidopterologiaiag kevésbé ismert, Csongrád megye területének kutatási múltját.

*

E munkám első részeként felsorolom a szakirodalomból, levelezéseim útján és személyes kutatás során gyűjtött összes adatot, mely a mai Csongrád megye területén történt lepkészettel kapcsolatba hozható. A továbbiakban, saját gyűjteményem idevonatkozó adatait, és megfigyeléseim eredményeit használtam fel a megye faunájának bemutatására.

Gyűjteményem állománya nagyrészt a megyei Növényvédelmi és Agrokémiai Állomás, a Móra Ferenc Múzeum ásvány- és ősvadonászati (Coleoptera gyűjtésére rendszeresített), a Tiszakutató Bizottság körtvélyesi, valamint saját fénycsapdáim és személyes gyűjtéseim anyagából állt össze. 1969—81 között 62 Rhopalocera és 460 heterocera fajt mutattam ki.

A lepidopterológia múltja Csongrád megyében

Nagyobb települések körzetének élővilága mindig kutatottabb az egyéb tájakéhoz képest. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy nagyobb lélekszámú embercsoportból több kutató és gyűjtő kerül ki. A rovarászat, de főként a lepkészet szempontjából ez a törvény Szegedre és környékére nem vonatkoztatható. Az okát talán a ritkaságokkal nem kecsegtető, fajban és példányszámban egyaránt szegényes lepkefauna hordozza. Kiváló zoológusunk, Bíró Lajos volt az első, aki az Alföld szegényes világát látta vonzóbbnak, de Szegedig ő sem jutott el (Aigner, 1898). A lepkészettel foglalkozó írásokat kutatva, egészen 1680-ig való visszatekintés során derült ki az a megdöbbentő tény, hogy az azóta eltelt háromszáz év alatt több tucat lepkészünk volt, és talán még több külföldi, akik gyűjtöttek hazánkban, akik mind eljutottak a tengermellékre, Balkánra, néhányan Távolkeletre és Új-Guineába is, de a mai értelemben vett Csongrád megyébe alig. Abafi-Aigner Lajos átfogó munkát

adott ki hazánk lepkéseinek munkásságáról (Aigner, 1898). (A továbbiakban erre a munkára való utalás (A) jellel történik.)

1815-ben Szeged vidékéről került elő az első *Oxytrypia orbiculosa*, melyet Koy Tóbiás gyűjtött és Esper determinált. Koy halála után Frivaldszky Imre gyűjteményébe került, Frivaldszky halála után a Nemzeti Múzeum Állattárába (A). Egy másik kutató, Náthly József, 1816—20 között a Szegeden töltött gimnáziumi éve alatt gyűjtött a városban és környékén. Új módszereket alkalmazott. Mivel figyelme az éjjeli lepkék felé irányult, kis lámpával és hálóval felszerelve, fogdosta a virágokra szálló éjjeli lepkéket. Később, fák oldalát megfúrta vagy faragta és az onnan lecsorgó fanedvet szívogató lepkéket gyűjtötte be. Jó módszernek bizonyult, hogy az ágakat mézzel kente be csalétekként (A).

Később a kor egyik legnagyobb kiválósága, Frivaldszky Imre, Vajda Péterrel a Tisza vidékét kutatta az Alföldön. Így gyűjtött Szegedhez közel a Tisza árterén 1840-ben (A).

Végzett néhány gyűjtést Simonka Lajos aradi gimnáziumi tanár is a Maros torkolata környékén 1890-ben (Erdős József 1969-ben Kovács S. T.-nak Székesfehérvárról írt leveléből).

Ez idő tájt kezdte nagy munkáját Vánki József tanár és Vellay Imre, az Állami Rovartani Állomás tisztviselője. A cikksorozat, az 1899-ben Rovartani Lapokként kiadott munka az első, mely Szeged környékének rovarvilágát ismerteti (Vánki—Vellay 1899). E munka ötödik része tartalmazza a lepkék rendjét, de csak a családokat nevezték meg, és azt, hogy egy családon belül hány fajt kutattak fel. A felkutatott fajok jegyzékét a tanulmány nem tartalmazza. Valószínű, hogy azt sohasem publikálták, de hazai irodalomban semmiképpen sem.

Nem sokkal a századforduló előtt került a Felvidékről Hódmezővásárhelyre Bodnár Bertalan gimnáziumi tanár, aki a helység környékét és a Maros torkolatvidékét vizsgálta behatóan. Halála után a gyűjteménye (madarak, emlősök, hüllők, rovarok) a helyi múzeumba, majd a ma is fennálló, volt Református Gimnáziumba került vissza; és ma is ott van. A rovargyűjtemény már elég hiányos, de fennmaradt egy részletes katalógus, mely a hajdani gyűjteményről készült. Ebben helyt kaptak olyan fajok is, melyek a megyénkben nem fordulhattak elő (*Palimpsestis fluctuosa* Hb. = *Cymatophora fluctuosa* Hb. és *Polyploca flavicornis* L.), mivel mai ismereteink szerint egyetlen tápnövényükül a nyír (*Betula*) szolgál. Bodnár életrajzát tartalmazó kiadványból (Ormos, 1963: Nagyjaink. — Bethlen G. Gimn. Évkönyve — 1963—64, pp. 62—63., illetve: Körtvélyessy, 1963: Bodnár Bertalan. — Bethlen G. Gimn. Évkönyve — 1963—64, pp. 49—56.) kitűnik, hogy gyakran cserélt állatokat más vidékeken dolgozó kollégáival. Innen tudjuk, hogy a II. világháború előtt egy angol lepkész (neve nem ismeretes) elvitte az alföldi lepkék teljes kollekcióját és helyette kolibri madarakat küldött. Az elcserélt anyagról részletes feljegyzés nem maradt, tehát nem tudjuk, hogy mely fajokból állt.

Szegeden, a Tisza töltésén fogtak *Lycaena amphidamas* Esp. (= *Lycaena helle* Schiff.)-t a század elején, mely adatnak a hitelességét a tudomány nem fogadja el maradék nélkül, mert bizonyító példányt a szakemberek nem láttak (Gozmány, 1968). Valószínű, hogy ez a faj, hazánkban teljesen kipusztult.

Abafi-Aigner (1906) két jellegzetes fajt említett Szegedről: a *Trochilium melanocephala* Dalm.-t és az *Epimaecia ustula* Frr.-t.

Nem teljes értékű adat a lepkészet számára egy Móra Ferenc személye körüli anekdota száz aranyt érő lepkéje sem, ami az 1960-as évek elejéig a szegedi Móra Ferenc Múzeum Természettudományi Gyűjteményében volt, és onnan a több éve elhanyagolt rovargyűjtemény antrenus-kártételei miatt végzett tisztogatás során

azt kidobták. Elbeszélés szerint *Oxytrypia orbiculosa* Esp. volt, lelőhelye (lehet, hogy csak tágabb értelemben) Szeged volt. Gyűjtésének időpontja ismeretlen.

Szent-Ivány József a Nagyalföld geometridáinak fenológiáját és elterjedését vizsgálta. A vizsgálat eredményéről beszámoló munkáját 1944-ben adta nyomdába Szegeden, az Alföldi Tudományos Intézet 1944—45. évi Évkönyvének első kötetéhez. A huszonöt oldalas cikkében feldolgozta a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának az alföldi és delibláti eredetű araszolólepkéit, hozzácsatolva saját gyűjtési és megfigyelési eredményeit. Példányonként kimutatta azok lelőhelyeit, gyűjtési dátumait és a gyűjtők nevét. Művében mindössze 163 fajt nevez meg. Szegedhez a legközelebbi gyűjtőhelyek, melyeket kimutatott: Bugac, Kecskemét, Kiskunhalas és az Arad megyei Borosjenő. Szegedi és egyben egyetlen megyei adat, egy Horváth Géza gyűjtötte és determinálta *Calothyranis amata* L. példány volt 1901-ből (Szent-Ivány, 1944).

Erdős József kalocsai teológus, tanár, majd tompai plébános is végzett lepkészeti megfigyeléseket az Alföldön. Szeged mellett, a Maros-szögben végzett szisztematikus gyűjtéseket, melyeket kiterjesztett Coleopterákra és Hymenopterákra is. Az utóbbi rend számos új fajjal gazdagodott munkássága nyomán. Egy lepidopterológiai dolgozatában egy araszoló faj, az *Eilicrina trinotata* Metzn. nagyalföldi előfordulását jelzi, de ez nem Csongrád megyei adat volt (Erdős, 1938). A nem nagy, de példásan cédulázott gyűjteménye a Nemzeti Múzeum Állattárába került (Erdős — Székesfehérvár, Kovács S. T. — Szeged: 1969, magánlevelezés).

A II. világháború előtt került Szegedre Szamosújvárról Csíkszentgyörgyi Jósza János tanár, amatőr lepkész. Maganevelte hernyókat preparált és tűzte az imágók és bábjaik mellé. Demonstratív gyűjteményében nincs minden példányon lelőhelyét mutató cédula, de családja szerint Szeged környékén már nem gyűjtött. A háborúban tönkrement gyűjteménytöredéke ma is a szegedi múzeum természetrajzi kollekciónak gazdagítja.

Az 1972-ben Kiskunfélegyházán talált régi gyűjteményt Farsang József ács-mester (1866—1943) gyűjtötte. A kb. 1500 példányból álló hajdani kollekciónak csak nappali lepkéket tartalmazott, és csak nyomokban volt felismerhető. Az épen maradt példányok között volt néhány *Melanargia russiae* Esp. is, de eredetükre vonatkozó információt nem sikerült szerezni; az egész gyűjtemény cédulázatlan volt.

1956—57-ben végzett kutatásokat Muhi Jánosné és Pálfi György a zombói ősláp környékén. A két főiskolai tanár, különféle rovarok mellett, többnyire nappali lepkéket gyűjtött. Az éjszakai lepkéket kizárólag rejtekhelyeikről, alkalmilag gyűjtötték be. A térségből 147 lepkéfajt mutattak ki. A munkáról készült dolgozat (Muhiné & Pálfi, 1957) alapján megállapítható, hogy több fajt valószínűleg rosszul határoztak meg (pl. *Meleageria daphnis* Schiff., melyet október 12-én gyűjtöttek, és *Agrodiaetus admetus* Esp.-t, mely az Alföldön nem él, valamint a *Lycaena orion* Pall. alföldi előfordulását csak a Szikrán gyűjtött példányok igazolták. Nem régen került elő Tarhosról (leg. Komlódi: Békés Megyei Agrokémiai és Növényvédelmi Állomás) is, ahol feltehetően a sok másban is érvényesülő „Bihari hatás” miatt létezik, zombói előfordulása kétséges.

A hatvanas évek végén Uherkovich Ákos egyetemi hallgató a Tisza mellékén végzett kutatásokat. Eredményeit a Tiscia (Uherkovich 1967, 1968, 1973) közölte. A dolgozataiban kimutatott fajok közül nyolcvankettőt gyűjtött Csongrád megyében.

Az 1946-tól napjainkig terjedő időből több egyetemi és főiskolai szakdolgozatot néztem át. Mivel nem minden részletükben bizonyultak megbízhatóknak, ezért tartalmuk értéke kétes.

A felsorolt gyűjtők és a megyékre vonatkozó irodalom minimálisnak mond-

ható. Magyarország nagylepkéfauna térképén Csongrád megye majdnem fehér foltként jelentkezik. Ha itt volt is gyűjtés, a legtöbbjét nem publikálták, a gyűjtemények is, kevés kivétellel, megsemmisültek, feledésbe merültek.

A tudomány számára fennmaradt anyagból a magyarországi nagylepkék elterjedéséről Kovács Lajos (1953, 1956) írt szisztematikus összefoglalást, melyhez húsz év alatt sok nagy gyűjteményt nézett át, számos hazai és külföldi irodalommal együtt, és azokat szigorú feltételek alapján értékelte. A nem bizonyítható, vagy kétes adatokat nem vette figyelembe. Így a megyéből Kiskunfélegyháza, Szentes, Pusztaszer, Hódmezővásárhely, Szeged és Szőreg lelőhelyekről 18 Diurna, 4 Sphingidae, 6 Notodontidae, 1 Saturnidae, 3 Lasiocampidae, 4 Lymantridae, 8 Arctiidae, 1 Synthomidae, 2 Nolidae, 76 Noctuidae, 39 Geometridae, 3 Zygaenidae, 3 Cossidae és 1 Hepialidae, összesen 169 fajt mutatott ki és térképezett fel.

Ezután hozták létre az Erdészeti Tudományos Intézetet és a MÉM Növényvédelmi és Agrokémiai Központ, egymástól független, de országos méretű fénycsapdahálózatát, melyek nyomán ugrásszerűen kiszélesedett faunánk ismerete.

Csongrád megye területének általános jellemzői

Mind geológiailag, mind florisztikailag a terület két részre osztandó; választóvonal a Tisza. A folyó jobb partján, a 10—15 km széles, mezőgazdasági művelésre jól alkalmas területtől nyugatra eső vidék teljes egészében a magyar flóratartomány alföldi flóravidéke (Soó, 1963), mely a Duna—Tisza közti homokos területtől jól elkülöníthető a homokfelületi formák csupán enyhén hullámos felülete miatt. Az átmeneti részek termőhelyi elkülönítése egyáltalán nem indokolt. A folyó bal partján a széles sávban húzódó öntéstalajú síkság az attól keletre fekvő „Csongrádi hátság”-gal együtt jól hasznosítható kultúrtáj.

A fontosabb gyűjtőhelyek rövid növényföldrajzi ismertetése és Lepidopterafaunájának bemutatása

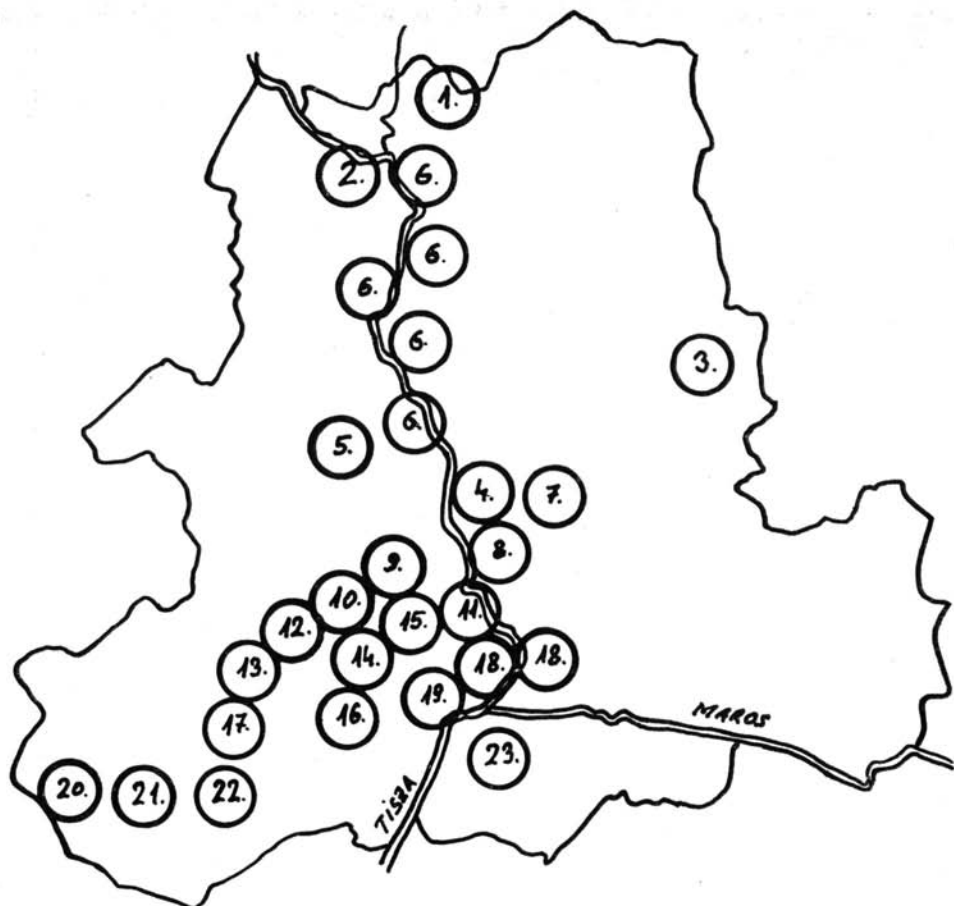
Ásotthalom, Emlék-erdő

A hajdani alföldi erdők szétszórt szürke és fehér nyárfaiból megőrzött 29 holdas „tanúerdő” (Festuco-Quercetum Populetosum) (a növényföldrajzi leírások Csongor Győző szóbeli közlése alapján). Árnyas gyepjében az egykori gyöngyvirágos tölgyes ritka növényfajait találjuk (pl. *Iris variegata*, *Iris humilis*). A humuszos homoktalajú erdőszéleken a csenkesz társulása az uralkodó, két altársulással (Festucetum sulcatae serevényfűzzel — *Salix rosmarinifolia* és *Festusetum vaginatae*). A homokbuckákon árvalányhaj (*Stipa Joannis*) terem.

Ásotthalom, Dugonics-erdő

Egyike a legszebb homoki erdőtípusoknak megyénkben. Erdőállományukat magas korig tartják fenn, melyben akácerdő váltakozik feketefenyő állományokkal (*Robinia*, *Pinus nigra*). Tisztásokon naprózsával (*Fumana procumbens*) és általában a homokkötésben szerepet játszó fajokkal. Ősszel az endemikus őszi kikerics (*Colchicum arenarium*) pompázik. Nyári esők után sok a gomba. Köztük a nagy özlábgomba (*Lepiota procera*) (Csongor.).

A megye területéről kimutatott összes Macrolepidoptera 57%-a ebből a két, a Duna—Tisza-közi homoki erdőknél hidegebb erdejű és még őseinek mondható környezetből került ki.

1. ábra. A fontosabb gyűjtőhelyek Csongrád megyében: 1. Nagytőke (fénycsapda), 2 Csongrád (egyedi gyűjtés), 3. Székkutas (fénycsapda), 4. Mártély (fénycsapda, egyedi gyűjtés), 5. Ópusztaszer (fénycsapda), 6. A Tisza ártere és szegélyerdők (egyedi gyűjtés), 7. Hódmezővásárhely (fénycsapda, egyedi gyűjtés), 8. Körtvélyes (fénycsapda, Malaise csapda, egyedi gyűjtés), 9. Sándorfalva (egyedi gyűjtés), 10. Balástya (fénycsapda), 11. Algyő (fénycsapda, egyedi gyűjtés), 12. Zsombó (fénycsapda, egyedi gyűjtés), 13. Zsombói erdő (Malaise csapda), 14. A fehér-tavi szikes puszta-Daruhalom (egyedi gyűjtés), 15. Fehér-tó (Kegyedi gyűjtés), 16. Sziksós-tó (egyedi gyűjtés), 17. Zákányszék (fény csapda), 18. Tápé (egyedi gyűjtés), 19. Szeged város a körtöltésen belül (egyedi gyűjtés), 20. Ásotthalom, Dugonics erdő (fénycsapda, egyedi gyűjtés), 21. Ásotthalom, Emlék erdő (Malaise csapda, egyedi gyűjtés), 22. Mórahalom (fénycsapda), 23. Újszeged (Kegyedi gyűjtés). Az említett fénycsapdák anyagának 98 064 példánya 428 fajt képviselt, melyhez egyéb úton szerzett adataimat csatolva, összesen 522 fajt kutattam fel

A társulás jelentős részét csakúgy, mint bármely más területen, a széles ökológiai tűrőhatárú fajok teszik ki, melyek itt is gyakoriak. A heterogén jellegű euroszibíriai-égerláp komponensek hygrophil csoportjából a *Celama chlamitulalis* Hb., a *Hypnodes costaestrigalis* Stph, az *Eustrotia uncula* Cl. és a *Sedina büttneri* Her. említendők, melyek jobbára alacsonyabb, lápos területek lakói (Varga, 1964). Rendszeresen előfordul több *Archanara* faj is. Az euroszibíriai elterjedésű, homoki erdők-höz ragaszkodó *Calotaenia celsia* L. és a *Sterrrha sylvestraria* Hb. is rendszeresen

1. kép. Ásotthalmi erdőrészlet (Kovács Sándor Tibor felvétele)

előfordul, éppúgy, mint a diszjunkt areájú dél-európai és kelet-ázsiai elterjedésű „Sybilla típusú” fajok közül az *Eucharta amethystina* Hb. és az *Eucharta virgo* Tr. (Varga, 1964). Ellenben ökológiai tulajdonságai szerint a *Calotaenia celsia* L.-val hasonló típusú és tűréshatárú, és az *Euxoa tritici* L. formakör fajaival könnyen összetéveszthető *Euxoa crypta* Dadd. a területről valószínűen hiányzik. Megemlítenédő, hogy az *Eupithecia selinata* H. & S., mely tipikus eleme a hasonló társulásoknak, nemcsak Ásotthalomról, hanem egész Csongrád megyéből nem került elő. Az Alföldünkre jellemző szubmediterrán-pszammofil *Catocala puerpera* Giorn. és *Euxoa segnilis* Bsd., továbbá a *Hipparchia statilinus* Hufn. nagy számban él a vidéken. De *Catocala nupta* L., az ettől lényegesen különböző ökológiai igényekkel bíró *Catocala fraxini* L., és az állatföldrajzi hovatartozásában nem egyértelműen tisztázott *Nycteola revayana* Sc. is előfordul, de lényegesen kisebb példányszámban. A lomberdei *Dasychira pudibunda* L. gyakori. A főként juharféléken (*Acer*) élő *Cyclophora annulata* Schulzeből évek során csak tizenkét példány került csapdába. Hasonló az arány a társulás több komponensének előfordulásában (több *Ennominae* faj). A szinte tömegesen előforduló ligeterdei-lápréti *Drepana falkataria* L.-val szemben a vele több szempontból megegyező ökológiai igényekkel bíró *Pelosia muscerda* Hufn. ritkán gyűjthető. A fenyőállományban elszórtan borókával gazdag erdőszeg legjellegzetesebb faunaelemei: az adventív *Panolis flammea* Schiff., a *Dendrolimus pini* L., a *Hyloicus pinastri* L. a terület gyakori állatai. Az európai elterjedésű *Bupalus piniarius* L. a körzetben nem gyakori, bár sokfelé erdészeti kártételéről ismeretes. Vitatott a faj áttelelési stádiuma. Véleményem szerint valószínű a telelés bábstádiuma, mert gyűjtöttem példányokat április 1–4 között is. Az *Ellopia fasciaria* L.-vel egyidőben megjelent *Thera obeliscata* Hufn. a következő évben

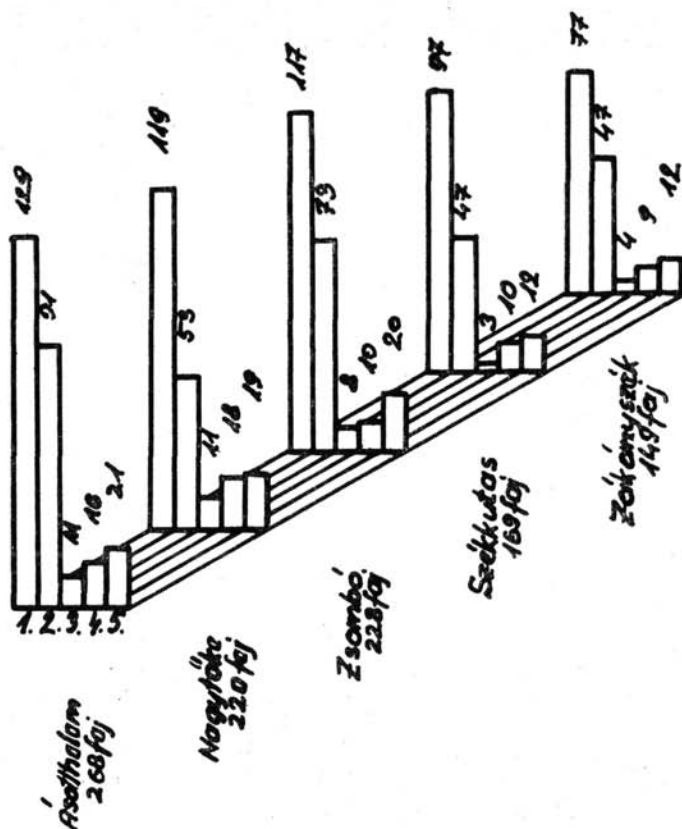
egyáltalán nem került csapdába, sem manuálisan begyűjtésre, holott az erdő fenyő-állományában lényeges változás nem történt. A bizonyára ideiglenes eltűnése még magyarázatra vár. A tipikus löszpusztai fajok közül gyakori az *Oxycestra geographica* F., míg az ugyancsak löszpusztai *Ochnogyna parasita* Hb. egyetlen példánya sem került csapdába és más úton begyűjtésre. Köztudott a *Noctuák* vándorlási hajlama és alkalmassága, ezért mint vándor említendő a hazai lepidopterológusok körében szinte alig ismert, közel-keleti eredetű *Noctua haywardi* Tams. E faj, hétféves rendszeres gyűjtés után, 1977-ben jelentkezett először, és azóta minden évben gyűjthető néhány példánya (Kovács—Varga, 1979).

A Dugonics-erdei fénycsapda négy év alatt 129 Noctuida, 91 Geometrida, 11 Notodontida, 16 Arctiida, 21 egyéb, összesen 268 fajt gyűjtött.

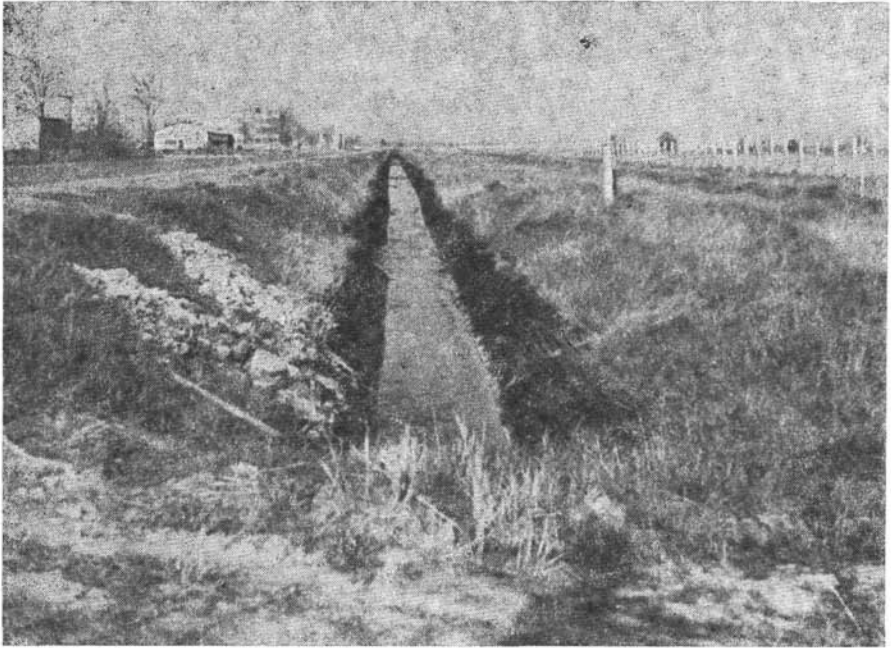
Algyő

A századforduló után fokról-fokra (sőt az olajtermelés megkezdése következtében egy csapásra) tűnt el az ősi növénytakaró, mely a gátak közé szorított hullámtereken még nyomokban fellelhető. Mezőgazdálkodás, vízszabályozás és olajtermelés együttesen túl sok egy természetes flórának.

A mélyedésekben gyakori az ártéri és mocsári gyomnövényzet (farkasfog: *Bidens tripartitum*). A hullámterek elgyomosodott szakaszain az olasz szerbtövis (*Xanthium italicum*) gyakori. A község közvetlen környékén már fokozott kultúr,

2. ábra. Öt fénycsapda összesített fajdiagramja. 1. sík: Noctuidae, 2. sík: Geometridae, 3. sík: Notodontidae, 4. sík: Arctiidae, 5. sík: egyéb fajok

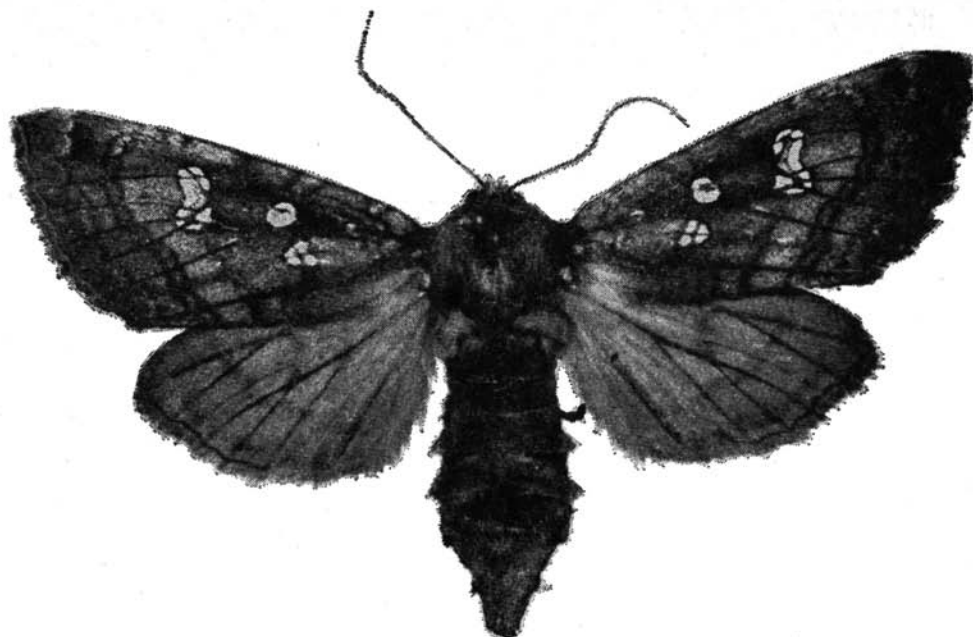

2. kép. Egy vízelvezető árok olajszenyeződése Algyőn (Kovács Sándor Tibor felvétele)

elsősorban zoogén hatás érvényesül (aprójószág taposta gyomnövényzet). A hullámterek zónájában „botoló füzes” alakult ki. Levágott ágait árvíztöltések erősítésére használják (*Salicetum albae fragilis hungaricum*). Gyakori, hogy a tavaszi belvíz-maximumok idején a hulladék ásványolaj több holdnyi területet von be a víz felületén elterülve, néhány mikronos vastagságban. Még gyakoribb ez a jelenség az utak mentén húzódó árkok vizének felületén.

A mostoha élőhelyek lepkeállományának jelentős része igen széles ökológiai tűrőhatárú, továbbá hygrophil fajokból kerül ki. Itt említendő, hogy a hazánk több pontján előkerülő *Hydraecia leucographa* Bkh. (*Gortyna borelii lunata* Pierr.) 1979-ben a Tisza—Maros-szög algyői részén, 1981-ben Szeged belvárosában jelentkezett egy-egy példánnyal. A terület lakója még a *Scopula immutata* L. és az *Eustrotia uncula* Cl. Közepes nedvességigényű fajok közül az *Apamea monoglypha* Hufn. és nagy számú *Diacrisia sannio* L. gyűjthető. A nádas-gyékényes-sásos területek társulásainak legjellemzőbb fajai (valamennyi *Archanara* faj, *Rhizedra lutosa* Hb., *Sedina büttneri* Her. stb.) a nádas és sásos asszociáció ellenére a területről valószínűleg már hiányoznak. Nyugat-palearktikus faj az *Everes alcetas* Hfgg., mely a Tisza mellékéről több helyről ismeretes (Uherkovich, 1976), a megyében csak Algyő térségében volt gyűjthető; hasonlóan a *Sterrhia laevigata* Scop., melynek két példánya (Algyő, Maros-szög) gazdagítja a megye faunáját. Ugyancsak mediterrán elem a nálunk ritkán előforduló vándor, a *Grammodes stolidus* F., melyből két elsőgenerációs (júl. 1., ill. júl. 12) és egy második generációs (okt. 17) példányt tudtam gyűjteni. Valószínű, hogy a második generáció, hazánkban, vagy a Déli határhoz közel tenyésztett, mert az őszi példány ex larva minőségű.

Megfigyelési adat, hogy az 1972—81 között az olajmező fáklyalángjaiba repülő és még felismerhetően lehulló tetemek között 296 *Proserpinus proserpina* L. és 86 *Acherontia athropos* L. volt fellelhető.

3. kép. *Gortyna borellii lunata* Pierr. példány a Marosszögből (Toppantóné felvétele)

Zsombó

A zsombói gyűjtőhelyek (a fénycsapda, a láprét, az ősláp és az erdő) egymáshoz nagyon közel helyezkednek el.

Az erdő gyöngyvirágos tölgyliget (*Convallario-Quercetum*) eredeti tölgyesekre jellemző növényfajokkal (*Geum urbanum*, *Polygonatum latifolium*, *Convallaria majalis*, különböző ibolyák és *Humulus lupulus* = komló (Csongor, szóbeli közlés).

Láprétje kékperjés rét (*Molinietum coeruleae*). Az erdőt környező réteken homokháti növénytakaró alakult ki. Szórfűgyepes, pimpós-soványcsenkeszes állomány (*Potentillo-Festucetum Pseudovinae*).

Az ősláp lápi borókafüzes (*Salicetum cinerea*) „rekettyés társulással”, zombék-sással (*Carex elata* (Csongor, szóbeli közlés).

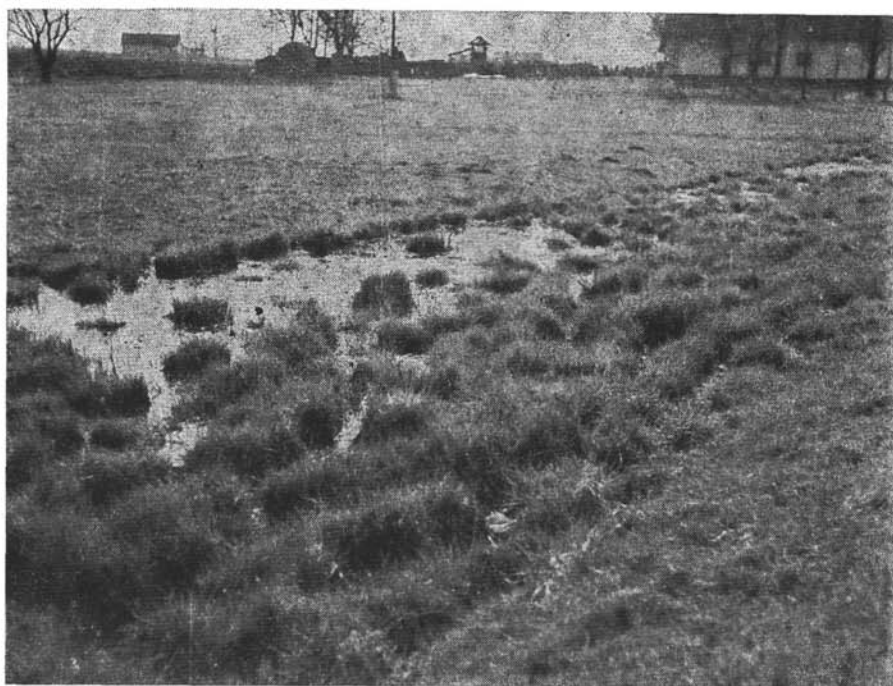
Az egész terület része annak a tájnak, melyet Zsombó—Balástya—Zákányszék háromszögbe zárva Szögi-hegy néven ismerünk. Itt uralkodók a sömlyékrétek, melyek tavasszal víz alatt vannak, szoloncsák talajon nádas vizenyős területek (*Phragmation*), gyékénnyel (*Typha latifolia* és *angustifolia*) sziki kákás foltok (*Bolboschoenus maritimus*), később mocsári kosbor (*Orchis laxiflora*), kakuk-szegfű (*Lychnis flos-cuculi*) és csormolya (*Rhinantus*) a fontosabb, jellemző (aszpektusra jellemző) növényfajok. Állománya a tarackos tippannak, melyről a nevéet kapta (*Astero-Agrostetum albae*). A kertek között ruderális szövetkezetek alakultak ki (Csongor, szóbeli közlés).

A Szögi-hegy és környéke nem szolgál faunánk löszpusztai-erdőszyep elemeinek élőhelyéül. E csoportból csupán az *Arctia hebe* L.-t (*Ammobiota festiva* Hufn.-t), mely egyébként előfordul homokon és melegebb dolomiton egyaránt, tudtam gyűjteni jelentéktelen mennyiségben. Itt a Nagyalföldre jellemző alaptípusú fajok is kevésbé elterjedtek. Legnagyobb számban a szubmediterrán psammophil *Hipparchia*

statilinus Hufn. fordul elő, melynek példányai Dél felé, Szeged város kivételével, az országhatáron túl is gyakoriak. Alkalmas életfeltételt talál néhány szűkebb ökológiai tűréshatárú faj is, köztük elsősorban hygrophil elemek (*Archanara dissoluta* Tr. és *Archanara neurica* Hbn. csak Zsombón, míg az *Archanara sparganii* Esp. példányai az egész Szögi-hegy területén előfordulnak a *Hydraecia micacea* Esp., valamennyi *Eustrotia*, *Scopula corralaria* Kretschm. és *Sedina büttneri* Her. fajokkal). Annak ellenére, hogy a láprétektől az alig nedves legelőig a folyamatosan átmeneti formák mind megtalálhatók, a közepes nedvességigényű fajok gazdag csoportjának típusseleimét egyáltalán nem tudtam gyűjteni (pl. *Diacrisia sannio* L.). A nagyobb példányszámban csapdába kerülő „Sybilla típusú” *Eucharta amethystina* Hbn. és *Hyssia cavernosa* Ev. mellett a hasonló igényekkel bíró *Eucharta virgo* Tr. nem fordult elő. Nyugat-palearktikus-quercentális elemek csak nyomokban jelentekzetek (*Bena prasinana* L. néhány példány Zsombón).

Jelentős és gazdaságilag sem közömbös néhány kártevő magas egyedszáma. Nyolcéves átlagban *Scotia segetum* Schiff. 2,59%, *Scotia exclamationis* L. 2,43%, *Lymantria dispar* L. 0,81% volt. Ellenben *Hyphantria cunea* Druryból 1974-ben 30,94%, 1976-ban 34,51% volt a zsombói csapdában.

A Szögi-hegy térségében csak két fénycsapda működött. Zsombón, ahol 228 fajból 117 Noctuida, 73 Geometrida, 8 Notodontida, 10 Arctiida, 20 egyéb faj; míg Zákányszéken a 149 fajból 77 Noctuida, 47 Geometrida, 4 Arctiida, és 12 egyéb faj került csapdába.

4. kép. Szögi-hegyi részlet (Kovács Sándor Tibor felvétele)

Mártély—Körtvélyesi Tájvédelmi Körzet

Ez a terület két szigetből áll, melyet egyik oldalról az élő Tisza, a másiktól annak egy-egy holt ága határol. Növényzete hygrophil.

Mártély magasabb térszintjén kanadai nyárasok (*Populus canadensis*) smaragd-zöld kaszálóréttekkel, tiszaparti margitvirággal (*Chyanthemum serotinum*), réti füzénnyel (*Lythrum salicaria*), nádalyfüvel (*Symphytum officinale*). Pántlikafüves semlyékek váltakoznak sásfoltokkal (*Baldingeretum arundinaceae*) (Csongor, szóbeli közlés).

Körtvélyes, fehér fűzliget (*Salicetum albae*), alján csalánnal vegyült szederbozót (*Urtica urens*, *Rubus idaeus*), füzénnyel és sárga nőszirmmal (*Lythrum*, ill. *Iris pseudacorus*). Az erdők facsoportjait amerikai kőris (*Fraxinus americanus*) élénkíti gyalogakác (*Amorpha fruticosa*) cserjével (Csongor, szóbeli közlés).

A hullámtéri rét növénytársulása fajokban gazdag ecsetpázsitos és harmatkásás mocsárrét (*Alopecuretum pratensis*); *Carici-Thyphoidetum arundinaceae*; *Glycietum maximae* (Andó—Bodrogközi—Marián, 1974).

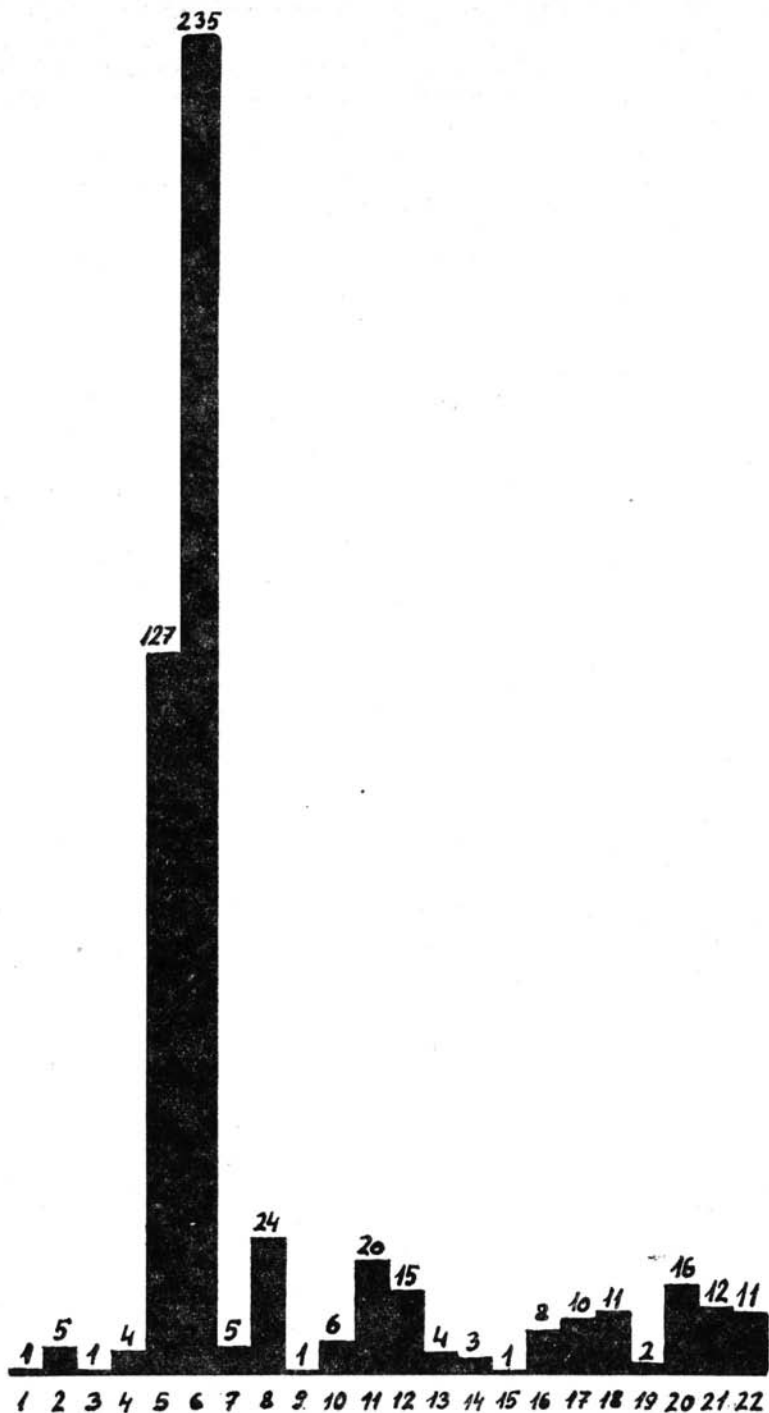
A Mártély—Körtvélyesi Tájvédelmi Körzet területéről 2677 imágó determinálása alapján 224 fajt lehetett kimutatni, melyből 24 faj 119 példánya Diurna. A teljes jegyzék 200 éjszakai fajából 147 mártélyi, 115 körtvélyesi gyűjtés. A közös fajok száma mindössze 66, a teljes anyag 30,3%-a.

A gyűjtött anyag nagyrésze az euraszibíriai faunakör euryök alaptípusú fajai, nem kapcsolódnak speciális növénytársulásokhoz, általánosan elterjedtek és többnyire gyakoriak (pl. a polifág *Spilosomák*, melyek lágyszárúakon élnek). A feltöltődési társulások nádas-gyékényes-magasságos elemei már szűkebb körben elterjedt csoport (pl. *Archanara cannae* Esp., *Archanara sparganii* Esp., *Scopula corriularia* Kretschm., *Celaena leucostigma* Hbn.). A helophil ökotípusú elemek közül a legjellemzőbbek: *Eucarta amethystina* Hb., *Eucarta virgo* Tr. és a *Hyssia cavernosa* Hbn. A nagy egyedszámú *Pelosia muscerda* Hufn. ligeterdei—láperdei társulások típusállata, de a lápréti—mocsárréti és egyben az Alföldünkre legjellemzőbb főbb fajai szintén megtalálhatók, nem kis mennyiségben (pl. *Eustrotia uncula* L., *Scopula immutata* L., *Hydraecia micacea* Esp.). Nagyobb számban fordul még elő a lomberdei hygrophil elemek közül a *Sterrhia nitidata* H. — Sch. Ritkaságként említendő a szubmediterrán *Aplasta ononaria* Fuessl. és az *Eilicrinia cordiaria* Hb., míg a szárazabb élőhelyet igénylő psammophil *Sterrhia sericeata* Hb. már jóval gyakoribb a körzet faunájában. A pontomediterran elterjedésű *Ocnogyna parazita* Hb. a megyében csak a Tiszától keletre eső területen gyakori, a Duna—Tisza-közi területről egyetlen példány sem jelentkezett. Mártélyi előfordulása rendszeres. Évente egy-egy imágóval jelentkezik az aralo-kaspi elterjedésű szikespusztai *Discestra dianthi* Tausch. A zárt lomberdei (*Dasychira pudibunda* L.) és a déli-kontinentális tölgyerdei (*Bena prasinana* L.) fajok sem ritkák a terület faunájában. Rendszeres vendégként említendő az oda bepülő, fenyőféléken élő *Panolis flammea* Schiff.

A Mártély—Körtvélyesi Tájvédelmi Körzet macrolapidoptera anyaga a következőkből állt össze: 88 faj Noctuida, 62 Geometrida, 13 Notodontida, 10 Arctiida, 27 egyéb.

Nagytőke, Székkutas

A Tisza, a Maros és a Körös által határolt lösztábla alig szabdalt sík terület. A tábla alacsonyabb teknőiben levő szikeseket (melyek feltöretlenek) leszámítva általában kultúrtájat találunk. Botanikailag három jól jellemezhető területre tagolódik: szántóföldek, rizsvetések, szikes legelőkre, ill. kaszálókra.

3. ábra. A felkutatott fajok összesítésének diagramja. 1. Hepialidae, 2. Cossiidae, 3. Aegeridae, 4. Zygaenidae, 5. Geometridae, 6. Noctuidae, 7. Nolidae, 8. Arctiidae, 9. Endrosidae, 10. Lymantridae, 11. Notodontidae, 12. Sphingidae, 13. Thyatiridae, 14. Drepanidae, 15. Saturniidae, 16. Lasiocampidae, 17. Hesperidae, 18. Pieridae, 19. Papilionidae, 20. Lycaenidae, 21. Nymphalidae, 22. Satyridae

Az egykori nagykiterjedésű löszhátak növényvilága csak nyomokban maradt meg, főleg utak és mezsgyék mentén. Kisebb foltokban szikes „maradványerdők” (Querceto-Fraxineto-Ulmetum) szikes rétekekkel körülvéve, mézpázsittal (*Puccinellia limosa*), egérárpával (*Hordeum hystrix*) és mézelő növényfajokkal (Csongor, szöbelyi közlés).

A térségben működő két fénycsapda az Országos Növényvédelmi és Agrokémiai Központ fénycsapdahálózatához tartozik. Mindkét helyről (Nagytóke, Székkutas) csak a csapdák által gyűjtött anyag került feldolgozásra. Nagytókéén, a folyók holt ágainak és a csatornák közelsége miatt a fauna lényegesen gazdagabb, elsősorban lágyszárúakon élő fajokban, míg Székkutas faunája, földrajzi helyzete miatt, inkább pusztai és sziki állomány.

A nagytókei fénycsapda 220 fajt gyűjtött, mely anyag megoszlása a következő: 119 Noctuida, 53 Geometrida, 11 Notodontida, 18 Arctiida, 19 egyéb faj.

A székkutasi csapda által gyűjtött 169 faj 97 Noctuidából, 47 Geometridából, 3 Notodontidából, 10 Arctiidából és 12 egyéb fajból áll.

IRODALOM

- Abafi-Aigner Lajos* (1898), A lepkészet története Magyarországon. Budapest, 3—149.
- Abafi-Aigner Lajos* (1907), Magyarország lepkéi. Budapest.
- Andó Mihály—Bodrogközgy György—Marián Miklós* (1974), Mártély-Sasér Tájvédelmi Körzet társadalmi hasznosításának és természeti földrajzi alapjai. Acta Biol. 20. Szeged.
- Danszky* (1963), Magyarország Tájainak erdőfejlesztési, erdőtelepítési irányelvei és eljárásai VI. — Nagyalföld erdőgazdasági tájcsoport. Budapest.
- Erdős József* (1938), *Eilicrinia trinotata* Metz. a Nagyalföldön. Folia Ent. Hung. 4. Budapest, 53—55.
- Gozmány László* (1968), Nappali lepkék. — Diurna. Fauna Hung. 16/15. Budapest, 7—204.
- Gozmány László* (1970), Bagolylepkék I. — Noctuidae. Fauna Hung. 16/11. Budapest, 6—151.
- Györfly György—Móczár László* (1981), Ártéri szikes és homokos területek repülő rovarközösségeinek vizsgálata Malaise csapdával II. — Mennyiségi viszonyok. Acta Biol. 27. Szeged (in print.).
- Gyulai Péter—Uherkovich Ákos—Varga Zoltán* (1974), Újabb adatok a magyarországi nagylepkék elterjedéséhez. Folia Ent. Hung. 27. Budapest, 75—87.
- Jávorka Sándor—Csapodi Vera* (1975), Iconographia. Budapest, 1—576.
- Koch Manfred* (1972), Wier bestimmen Schmetterlinge III. — Eulen. Leipzig und Berlin, 39—261.
- Kovács Sándor—Varga Zoltán* (1979), *Noctua haywardi* Tams, 1926 (Lep.: Noctuidae) — új bagolylepké faj a magyar faunában; adatok a faj elterjedéséről. Folia Ent. Hung. 32/1. Budapest, 223—226.
- Kovács Sándor* (1981), Adatok a Mártély—Körtvélyesi Tájvédelmi Körzet Lepidoptera-faunájának ismeretéhez I. Tiscia. Szeged (in print.).
- Kovács Lajos* (1953), Magyarországi nagylepkék és elterjedésük. Folia Ent. Hung. 6/2. Budapest, 77—164.
- Körtvélyessy László* (1963), Bodnár Bertalan. Bethlen Gábor Gimn. Évkönyv 1963/64. Hódmezővásárhely, 49—56.
- Móczár László—Györfly György* (1981), Ártéri szikes és homoki területek repülő rovarközösségeinek vizsgálata Malaise csapdával I. Acta Biol. 27. Szeged (in print.).
- Muhi Jánosné—Pálfi György* (1957), Adatok a zombói Ósláp élővilágának ismeretéhez. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. Szeged, 101—109.
- Ormos Pál* (1963), Nagyjaik. Bethlen Gábor Gimn. Évkönyve 1963/64. Hódmezővásárhely, 62—63.
- Szent-Ivány József* (1944), A Nagyalföld geometridáinak fenológiája és elterjedése. Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve 1944/45-1. Szeged, 334—360.
- Uherkovich Ákos* (1967), Die Tagfalter der Tisza—Tales. Tiscia 3. Szeged, 57—65.
- Uherkovich Ákos* (1968), Beiträge zur verbreitung der Tagfalter im Tisza—Tal. Tiscia 4. Szeged, 103—109.
- Uherkovich Ákos* (1973), Neuere beitrage zur Kenntnis der Gross-Schmetterlinge des Tisza—Talles, mit Besonderer rücksicht auf die Umgebung von Tiszafüred. Tiscia 8. Szeged, 83—93.

- Varga Zoltán (1964), Magyarország állatföldrajzi beosztása a nagylepkéfauna komponensei alapján. Folia Ent. Hung. 17. Budapest, 119—159.
- Vánky József—Vellay Imre (1894), Adatok Szeged vidékének állatvilágához. A Szegedi Kir. Főreáliskola Értesítője. Szeged, 1—36.
- Vellay Imre (1899), Adatok Szeged faunájához. V. — Lepidoptera. Rovartani Lapok. Budapest, 183—184.
- Vojnits András (1980), Araszolólepkék I. — Geometridae. Fauna Hung. 16/8. Budapest, 14—157.

**TYPISCHE SCHMETTERLINGSENSEMBLE (LEPIDOPTERA)
DER ÖKOSYSTEME IM ALFÖLD UNGARNS (KOMITAT CSONGRÁD)**

Sándor Tibor Kovács

Die Studie wertet die im 1. Band der Folia Entomologica Hungarica publizierte Arbeit von Kovács Sándor Tibor, Angaben zum Wissen über die Schmetterlingsfauna im Komitat Csongrád, (1982) aus. Der Verfasser veröffentlicht hier die Ergebnisse seiner von 1969 bis 1981 geleisteten Forschungsarbeiten und Beobachtungen, und beurteilt, neben der gleichzeitigen Bezeichnung ihrer Lebensräume, die Elemente der von ihm nachgewiesenen 62 Rhopalocera- und 460 Heteroceraarten in ihrer Gesamtheit, die aus ökologischem und tiergeographischem Aspekt systematisiert worden waren. Die Arbeit geht auch auf die im Komitat Csongrád in der Vergangenheit geleisteten Forschungen auf dem Gebiet der Lepidoptereologie ein.

— . —

Im ersten Teil meiner Arbeit zähle ich sämtliche Angaben auf, die ich aus der Fachliteratur, durch eine umfangreiche Korrespondenz und in eigenen Forschungen zusammentragen konnte und die mit der Schmetterlingskunde auf dem Gebiet des Komitats Csongrád in Verbindung zu bringen sind. Im weiteren verwendete ich die Angaben meiner eigenen Sammlung, um die Fauna des Komitats vorzustellen.

Der Bestand meiner Sammlung stammt zum großen Teil von der Pflanzen- und Tierschutzstation des Komitats, aus den Lichtfallen des Móra Ferenc Museums in Asotthalom und Ópusztaszer (die Coleoptera Sammlung ist systematisiert), sowie aus eigenem Sammelmateriale. Von 1969—1981 konnte ich 62 Rhopalocera- und 460 Heteroceraarten nachweisen.